גנזי שעכטער

גנזי שעכטער

ספר א

קטעי מדרש והגדה

מן הגניזה שבמצרים

ועוד נוסף

מאמר על הילמדנו

מאת

לוי בן מרנו הרב יצחק זצ"ל גינצבורג

נויארק

בהוצאת בית מדרש הרבנים אשר באמעריקא

תרפ"ח

הקדמה

לא היה יום טוב לחוקרי תולדות ישראל וספרתו כיום התגלות הגניזה על ידי הרב המנוח שניאור זלמן שעכטער זה כשלשים שנה. הכל שמחו בהופיע לעיניהם האוצרות אשר היו טמונים וגנוזים במרתף של בית הכנסת העתיק שבקהירה של מצרים. לא נגזם אם נאמר שכמעט אין מקצוע בספרותנו שלא נעשרה במידה פחותה או יתרה מפרסום קטעי הגניזה. היא החזירה לנו האבדה הגדולה, המקור העברי של ספר בן סירא שקרוב לאלף שנה אבד זכרו והיא נתנה לנו המתנה היפה, קטעים מספר הברית לכת יהודית בלתי-ידועה שעמדה בימי החשמונאים, השריד האחד שנשאר לנו בעברית מספרות תקופה זו. ומי מלל לנו שבזמנינו יגלו לעינינו שרידי מדרשי הלכה מזמנן של התנאים, מכלתא דר׳ שמעון על שמות ומכלתא מבית מדרשו של ר׳ ישמעאל על דברים. החמר החדש שהעניקה אותנו הגניזה שנה לגמרי השקפתנו על חיי עמנו הרוחניים והגשמיים בתקופת הגאונים והיא גם היא הביאה לנו חדשות אשר לא קוינו ממעשי עם הכחרי אשר מלכיו ורוזניו היו בני דת ישראל.

האמנם לא כרוכל באתי למנות ולפרט כאן כל החדשות שלמדנו מקטעי הגניזה שנתפרסמו בשנים האחרונות וכל מה שאמרתי לא אמרתי אלא להעיר על דבר אחד מפליא והוא שבכל מה שהרויחה חכמת ישראל על ידי ההתעסקות בהגניזה, הספרות ההגדית יצאה בידים ריקנות ועד כה רק שרידים אחדים של מדרש אחד בלתי־ידוע ראו אור הדפוס. ואולם חלק גדול של הגניזה הוא קרקע בתולה אשר לא עבד ואין איש יודע שבה טמון וגנוז אור גדול שיש בו כדי להאיר מחשכי תולדות ההגדה והתפתחותה. אחד היה רש״ז שעכטער שמיד אחרי התגלות הגניזה הכיר מה רב טוב צפון בה לחוקרי מקצוע זה של חכמת ישראל וחבל ששמשו שקעה שלא בזמנה ולא הספיק לעשות את אשר חשב להוציא לאור שרידי ספרי הגדה שבהגניזה. ולכן אמרתי שטוב ויפה הוא שהספר הראשון של „גנזי שעכטער״ כלו יהיה מקדש לספרות ההגדית.

הקטעים שבספר הזה העולים למספר שבעה ושלשים (על הנספחים עיין למטה) הם כלם שרידי ספרי הגדה וכאשר רבם לההגדה המדרשית יחשב קראתי שם הספר „קטעי מדרש והגדה״, מדרש ראשון ואחריו הגדה. משתמש אני כאן בהשמות מדרש והגדה במשמע שאינו רגיל ואף שבריא לי שהנקרנים יתפשו אותי על „חטא״ זה; ההגדה שנוסדה על דברי הכתוב, לרב דברי התורה, אני קורא מדרש וההגדה שאינה נקשרת עם המקרא ובכללה כל הספרות העממית אני קורא הגדה סתם. אקוה אשר הפקידים על טהרת לשון עברית יסלחו לי לזה וגם לקצור הלשון „קטעי מדרש והגדה״ במקום קטעים מספרי מדרש והגדה.

הפתיחות להקטעים וההערות עליהם שבגוף הספר דיים לתת לפני הקורא מושג נכון מתכנם ומחשיבותם אבל רואה אני להעיר כאן בקצרה על איזה

דברים כלליים. הדבר היותר נכבד שאנו לומדים מהקטעים שבספר זה הוא שספרות המדרשית היתה עשירה הרבה יותר מאשר פללנו שכן אנו מוצאים בהם שרידים משׁשה עשר מדרשים בלתי־ידועים על התורה ומספר זה הרבה גדול ממספר המדרשים הידועים, ובאמרי „בלתי־ידועים" אין כוונתי לאמר שכל אלה המדרשים חדשים המה לגמרי שיש מהם שאינם אלא מהדורות חדשות של המדרשים שבספרים שלנו. בין המדרשים ממין הראשון ראוים ביחוד לתשומת לב השרידים שבסימן ח' וי"ז שאין לנו דוגמאות להם בהספרות המדרשית שלנו כאשר יראה המעיין בהפתיחות לב' קטעים אלו. ערך גדול יש גם להמהדורות הרבות (עיין ג', ד'-ז', י'-ט"ז) של מדרשי תנחומא-ילמדנו שבהקטעים המפיצות אור גדול על השאלות היותר קשות שבמקצוע זה. וכבר ראיתי להוסיף בסוף הספר „מאמר על הילמדנו" שבעיקרו אינו אלא תוצאת הדברים שאנו למדים על גלגולו של מדרש זה מהקטעים שלפנינו וביחוד משרידי ילמדנו הקדמון שבסימן ד'. מעניין הרבה הוא הקטע ל"א שכפי השערתי נשמר בו שריד מדרש על ההפטרות ועד עתה לא ידענו שהיה לפני הראשונים מדרש ממין זה. חשיבות גדולה יש להקטע כ"ח המכיל „שאלות על מקומות קשים שבתורה" שכמעט נוכל לאמור עליו שהוא שריד של הספר היותר קדמון שבספרותנו בבקורת המקרא. הקטע ל"ו הוא לדעתי שריד מכלתא דר' שמעון על שמות ששריד אחר ממנה הוציא לאור רש"ז שעכטער בהרבעון האנגלי שנת אלף תתק"ד אולם מה שהוציא הוא הוא מחלק ההלכה של המכלתא והקטע שלפנינו כלו דברי הגדה. הפיוט הקדמוני אינו אלא מדרש פיוטי על התורה כאשר אנו רואים מפיוטי יניי (עין מחזור יניי לישראל דאווידזאן) ולכן לא נתמה אם הפרוש היותר עתיק על הפיוט הוא קרוב בלשונו וסגנונו ללשונו וסגנונו של המדרש. פרוש זה יש לפנינו בקטע ל' המכיל פרושו של בעל לקח טוב על הקרובה הקלירית, זכר איכה אנו.

החלק ההגדי שבספר דומה הוא בזה לחלק המדרשי שבו שגם קטעי ההגדה כקטעי המדרש יש מהם שכלם מן החדש, כהסימנים כ"ה, ל"ב-ל"ה ויש מהם שאינם רק מהדורות חדשות של ספרי הגדה הנמצאים אצלינו כהסימנים כ"א-כ"ג כ"ו, כ"ט ול"ז. אולם חשיבות גדולה גם להפנים החדשות של הספרים הידועים שעל ידיהן אנו יכולים לעמוד על כמה וכמה דברים הנוגעים לספרים אלה. לדוגמא בהפתיחה לכ"ב-כ"ג הראיתי שב' קטעים אלו מפיצים אור גדול על תולדות סדר אליהו ר' וזוטא וכן אנו מוצאים בהקטע כ"ו חמר נכבד לתולדות ברייתא דישועה. השריד ממלאכת המשכן בקטע ל"ז הוא נכבד מאד שנוסחאותיו הם לרב טובים ויפים מנוסחאות הספרים. ביחוד הנני מעיר את הקורא על הקטעים ל"ב-ל"ג המכילים ב' „חזיונות", גליונות בלשון המשנה. ראשית צמיחת ספרות האפקליפטיקה היא בתקופת המקרא ונשאר לנו ממנה בהמקרא לא בלבד ספר אחד שלם והוא ספר דניאל אלא גם קטעים אחדים מפוזרים בספרי הנביאים. חכמינו הראשונים שבזמן המשנה והתלמוד ראו את הסכנה הגדולה החבויה בספרים של מגלי רזים ומחשבי קצים ובכל כחם התנגדו להם עד שיצירי הספרות

הזאת בזמן המשנה והתלמוד נאבדו כלם מאתנו ולא נשמרו רק מקצתם בכלי שני בהתרגומים היוניים ובתרגומים ללשונות אחרות שמצאו להם מקלט בהכנסיה הנצרית. ובכל זאת רוח האפקליפטיקה לא נסתרס כלו מעמנו ויש לנו כמה „חזיונות" מימי הביניים, וקרוב לודאי שכלם נתחברו בימי צרה ואסון בימי שמ־ות ומזירות לחזוק ולאמץ את לב העם שלא יתיאש מן הגאולה כי תשועת ה' קרובה לבוא. החזיון בקטע ל"ג נתחבר כפי שהראתי בהפתיחה, זה כאלף שנה בימי השמדות שנגזרו על יהודי ביזאנץ מהמלך רומאנוס, והחזיון בקטע ל ב הוא מזמן מסע הצלב הראשון שמחברו כהרבה בני ישראל שבדור ההוא האמין שהצרות הגדולות שהביאו נוסעי הצלב על היהודים הם חבלי של משיח ולכן צפה לישועה. מעניין הרבה הוא סגנון של „החזיונות" הקרוב לסגנון של הספרות האפקליפטיקה העתיקה ואנו רואים בזה כמה גדול כוח המסורה הספרותית.

הקטעים ל"ד-ל"ה מכילים שרידי „מעשה ישו" בב' נוסחאות ונכתבו ארמית, אולם חוץ מהלוק הלשון שבינם לשאר הקטעים גם הם לשרידי ספרי הגדה יחשבו. מעת שנתפרדה בימי בר כוכבא הכנסיה הנצרית מכלל ישראל השקיפו חכמינו על הנצרות כעל אמונה זרה לגמרי ולא כעל כת שבישראל, הנוצרים הראשונים הם „מיני ישראל" והאחרונים „מיני גוים" ולכן מעטים וקלים הם הדברים שנמצאו בספרות התנאים והאמוראים על הנוצרים, אמונתם ומיסדיה. אבל הדמיון העממי לא היה יכול לעבור בשתיקה על המראה היחידה במינה שאמונת כת קטנה בישראל נתהווה לאמונה השולטת במלכות רומי וכן יצר לו „תולדות ישו" של הרבה גוונים אשר לפנינו במהדורות רבות. היותר עתיקות שבהן הן אלה שבב' הקטעים הנזכרים שאף שלשון ארמית שלהן איננה כבר השפה החייה של דורות האמוראים, ודאי גמור הוא שהן קודמות להמהדורות העבריות כאשר הראנו בהפתיחה.

הקטע ל"א הוא לבדו בין כל הקטעים שבספר זה מכיל ענינים שונים, שריד ספר הגדה על ההפטרות (עיין למעלה), תשובה לר' שמואל בן חפני ומאמר מדרשי על תהלים למחבר אחד בלתי־ידוע ושמו ר' זכאי. מעניינת הרבה היא התשובה לבן חפני שבה גלה דעתו שמעולם לא העלתה אשת בעלת אוב לשמואל אלא שרימתה את שאול. רציונלות קיצונית כזו היא כמעט יחידה במינה בזמן קדום כזה ולא בלבד שלא מצינו דוגמתה בין היהודים אלא גם בין בני אמונות אחרות כהנוצרים והישמעאלים לא שמענו כמותה.

הוספתי ג' תוספות שאינן מאותו המקצוע עצמו של גוף הספר. התוספה הראשונה, קטע ל"ח, הוא שריד קצור הירושלמי של המסכתות ראש השנה ותענית וכמעט שאין בו אלא ההגדות שבמסכתות אלו ולרב הנוסחאות שבו טובים ויפים מהנוסחאות שבספרים. התוספה הב', הקטעים ל"ט-מ"א הם שרידי המסכתות הירושלמיות ברכות שבת ופסחים וגם הם רבם מחלק ההגדה שבירושלמי. התוספה האחרונה הוא „מאמר על הילמדנו" ובו חזקתי דעתי על הילמדנו הנוסדה על הקטע ד' ושרמזתיה בקצרה בהפתיחה לקטע זה והוא שילמדנו

הקדמון כשמו כן הוא, קובץ דרשות הפותחות בילמדנו ולא כאשר חשבנו עד כה כי הדרשות ממין זה אינן אלא חלק קטן של מדרש זה.

העתקת הקטעים נעשה מן הכ"י עצמם ולא מכלי שני וכלה היא מעשה ידי (חוץ מהעתקת הקטעים ג', ט', י"ח, כ"ו, כ"ט שהעתיקם לי זה הרבה שנים המנוח ה' ווארמאנן) והרבה דקדקתי שתהיה צרופה ונקיה. לא הוספתי על נוסחאות הכ"י ולא גרעתי מהן אפילו קצו של יוד וגם במקום שטעות סופרים נראית לעיין לא תקנתי ב„פנים" אלא בההערות. אולם כאשר רב הקטעים לקוים הם וקריאת קטע לקוי קשה מאוד השלמתי בין הסגר מרובע מה שנראה לי להשלים על פי מקורות מקבילים או על פי שקול הדעת. ורואה אני להעיר שאף עברור הוא שבכמה מקומות השנוים שבין הכ"י והמסורה אינם אלא שבושי סופרים שכתבו על פי זכרונם והעתיקו דברי הכתוב שלא כצורתם (עיין מה שהערותי עמוד רמ"ז) בכל זאת יש כמה מקומות שהשנויים הם שנויי מסורות, רצוני לאמר שנויים בין המסורה שלנו והמסורה של הראשונים. עיין לדוגמא מה שהערותי בעמוד צ"א על הקריאה אלהים בדברים כ"ח, א' שהיא נגד המסורה שלנו אבל גם השבעים והפשיטא קוראים כמו שהוא בהקטע. וביותר יש להזהר מלהאשים סופרי הכ"י בבורות משום שכתבו מלים מלאות שלפנינו הן חסרות או להפך, ש„כתיב" המקרא עודנו דבר שלא נתברר כל צרכו ומי יודע אם בדורות הראשונים לא היה להם „כתיב" שונה מזה שנתקבל אצלינו. במפתח הכללי ימצא הקורא בערך „חלופים במקרא" רשימה מכל השנוים שבין המסורה ונוסחאות המקרא שבהקטעים. ואבקש מהקורא להשתמש בהמפתח המכיל כשמונה מאות ערכים לא בשביל דבר זה בלבד אלא גם בשביל דברים אחרים יותר חשובים שדברי תורה עניים במקומם ועשירים במקום אחר ובכמה מקומות עניינים הקרובים זה לזה נתרחקו בתוך הספר ובהמפתח הכל על מקומו בא בשלום.

נויארק ב' ראש חדש תמוז תרפ"ז.

לוי בן מרנו הרב יצחק זצ"ל גינצבורג

התכן

קטעי מדרש והגדה

א

מדרש על התורה, פרשת בראשית.

דף אחד ארוך ורחב כ״ו על י״ח, מסמן T-S 123 באוצר הספרים של האוניוערזיטא בקמברידג. הניר עתיק מאד וקרוע בכמה מקומות והכתב מטשטש, והשלמתי מה שחסר על פי שקול הדעת או על פי מקורות שדבריהם מתאימים לדברי הכתב יד. הקטע הוא שריד של מדרש על ספר בראשית ואם באנו ללמד מן מעוטו על כלו המדרש הזה היה גדול וארוך עד למאד, שהדף הזה מכיל דרשות רק לחלק שלישי של הפסוק בראשית ב׳, ג׳.

בההערות רמזתי על המקומות שבתלמוד, בשתי המכלתות, בבראשית ר׳ ובהפסקתות שדבריהם קרובים לדברי הכ״י. אבל הקרוב שבינו לאלה המקורות איננו גדול כל כך שנוכל לאמור שהוא השתמש בהם או להפך, וזה ראיה לקדמות המדרש שלפנינו שהמדרשים המאחרים השתמשו בהמקורות העתיקים בדרך שמראים לכל שהם תלוים בם. קרוב לודאי שהמעשה של אדרינוס קיסר שנמצא לפנינו ובפרקא דרבנו הקדוש הוצאת שענבלום, עיין ההערות לעמוד א׳, י״ג וגו׳, הוא מקורי בנוסח הקטע, והמחבר של פרה״ק השתמש במדרש שלפנינו והרכיב המעשה עם ההגדה שמצא שם מיד אחריו, עיין ההערה לעמוד ב׳, א׳. והנה אין כאן המקום לדון על זמנו של המדרש, פרקי רה״ק, ולדעתי אין מן הצרך להשיב על גרינהוט במבוא לההוצאה שלו, שמייחסו לתלמידי ר׳ יוחנן שדבריו תלוים על השערות פורחות באויר, ולא באתי אלא להעיר על איזה מקומות בספרי הראשונים שכבר השתמשו בו. בהלכות גדולות הוצאת הילדעסהיימער תקפ״ח, חמשה דברים וכו׳ צ״ל על חמשה דברים וכו׳ או בשביל ה׳ דברים והמאמר הזה נמצא בפרה״ק הוצאת שענבלום כ״א ובהוצאת גרינהוט ס״ט, ונעלם זה מהרב הילדעסהיימער. גם הפתגמים בכ״י שהו״ל ה׳ מאנן, בספרו, על היהודים במצרים ובא״י, ב׳, קצ״ג, ואמרו רבותינו ז״ל, ימות אדם וכו׳ וכן שם בכ״י אחר, ר״ה, ימות אדם ואל יביא תקלה וכו׳, שנעלם מקורם מהמו״ל הם מפרה״ק הוצאת גרינהוט פ״ב-פ״ג ובנסמן שם. דברי ר׳ יהודה בפרה״ק הו״ג מ״ג שהגמל עומד בפני פקוח נפשות מובאים אצל כמה מהראשונים בשם ברייתא חיצונית, עיין רמב״ן-בטעות מיוחס להרשב״א-ורא״ה בפרושיהם על כתובות י״ט, א׳. ואם כנים אנחנו בהשערתינו שמחברו של פרה״ק השתמש בהמדרש שלפנינו ובעל הלכות גדולות השתמש בפרה״ק יצא לנו, גבול צד אחד, להגביל זמנו של המדרש שלפנינו. וכדי שלא אהיה גורם לטעות, אמרתי להעיר שאף שכל הדרשות שבכ״י הן על פרשת ויכלו אי אפשר לאמור שהוא קטע של המדרש ויכלו המובא אצל הרבה מהראשונים, שמדרש זה הוא מהמדרשים המאחרים ורבו נוסד על מדרש תנחומא-ילמדנו, עיין צונץ, על הדרשות רפ״א ובקבוץ מאמריו

ג׳, רנ״ב, וגרינהוט במבוא למדרש ויכלו. ועיין פרוש הר״ש משאנץ על ספרא, פ״ב, עמוד ב׳ שמביא מהמדרש ויכלו, שאם מת אדם ולא השלים המסכתא שעומד בה, כשיחיו המתים המסכתא אומרת לו בכאן הנחת ומכאן תסיים אותי והגדה כעין זו מראה באצבע על עצמה שחדשה היא, וקרובה היא להגדה על מסכת חגיגה, שהספידה בדמות אשה על אותו חכם שלמדה, ואף שהרב בעל מנורת המאור סימן רי״ג מביאה מהתנחומא ברור שאיננה מעקר הספר אלא הוספה חדשה, ולפנינו בתנחומא ליתא. ובפתיחה להלכות גדולות הוצאת הילדעסהיימער ז׳ מובאה ההגדה שבר״ש בנוסח אחר אבל ברור שהיא הוספה מאחרת.

א׳. א׳

. . . . . . שבת ואם התיר ממנו לאח[ר] שבת

. . . . . [תפש]ה קדשה בחפצים שבו דבר אחר ויברך

[אלהים] מעשה בא[ג]ריפס המלך שאכל תבשיל בערב שבת

[וערב לו לאחר השבת אמר] לעבדו צא ובשל לי מאותו התבשיל זה [שאכלתי

יצא ובשל לו אכל המלך ולא ערב עליו] התחיל ומכה את עבדו אמ׳ לו אדני המלך

[למה אתה מכיני אמ׳ לו משום שנ]תעצלת בתבשיל אמ׳ לו לא נתעצלתי בתבשיל

[אמ׳ לו אם לא נ]תעצלת בתבשיל] מפני מה לא ערב עלי אמ׳ לי שכָל דבר

[ודבר של תבלין נתתי] בו חוץ מדבר אחד שלא נתתי בו אמר לו

2. שבו.] נראה שכך צריך להשלים: ומעשה שבת אסור בו בשבת ואם התיר וכו׳ מותר שלא תפשה וכ׳. עיין ב״ק ע״א, א׳ הדרשה על הפסוק ושמרתם וכו׳ כי קדש הוא ובמדרש שלפנינו דרשו כעין זה על הפסוק ויקדש אתו, בראשית ב׳ ג׳, וכן כל הדרשות בקטע זה על פסוק זה; ועיין הקטע הראשון בספר שני של גנזי שעכטער ב׳ וג׳. ויברך.] בראשית ב׳, ג׳ עיין ההערה שלפני זו.

3. מעשה.] בשבת קי״ט, א׳ מסופר מעשה זה על קיסר–אדרינוס ור׳ יהושע, ובב״ר ר׳ י״א ד׳ ובאיזה שנוים בפס״ר כ״ג, ק״כ, ב׳ על אנטינוס ורבי. ויותר נראה הנוסח שלפנינו, שאם ר׳ יהושע בעצמו אמר, ושאינו משמר את השבת אינו מועיל לו, אם כן איך הרגישו מלכי הגוים הטעם של מאכלי שבת, אבל לפי מה שלפנינו ניחא, שאגריפס מלך ישראל היה. בערב.] עיין הערה י״ב.

[ולא היה ברשותך אמר] לו אף ברשותך לא היה והיזה זה זה טעם
[של שבת וכן הוא אומ' ויברך ברכו במ]טעמים דבר אחר
ויברך אלהים [צא וראה מה בין ישראל לבין הגוים] שהגוים
עובדין ביום ובלילה
[ואין להם לא מנוחה ולא תענוג] חיפה ובערב שבת אפילו עני
[שבישראל נח ומתענג לכך נאמר בו] ברכה כך אמר אדריונים
לבני פלטין
[שלו ארבעה דברים היהודים עושין ו]לנו היו נאין ולנו היו נראין
הרי הן
[עובדין לאלה] שבשמים ואנו [עובדי]ן למעשה ידינו לעץ ולאבן
למי
[רא]וי לעבוד לאל[ה ש]בשמים לא לנו [שמלכינו שולטי]ן בעולם
אלא מה
נעשה קדמנו היהודיים לנו היו נראין [הן עושין אותן ואין אנו
מה]לכין אחריהן
ערלה זו אין לך מתלעת ומבאשת [כאבר זה באדם] והן מלין את

9. והיזה.] עיין גם קטע ד', ע"א שורה כ"ו והיז הוא, במקום ואיזה הוא. ובה' שבהיזה אנו רואים השפעת לשון ארמי, שכן בלשון ארמי, של בני ארץ ישראל יאמר, היידין, היילין וכדומיהן.

12. חיפה.] אף שהקריאה חיפה קרובה לודאי נראה שצ"ל חופש, אבל הדבר מוטל בספק אם צריך להשלים כאשר השלמתי אני שאפשר שכך הוא לשון המדרש: לא מנוחה ולא חופש, וכן בשורה י"ג אפשר שצ"ל, יש לו מנוחה וחופש. ובערב שבת.] כאן ובשורה ג', ע"ש הוא כמו לילי שבת וכבר מצינו באיזה מקומות בתלמוד שהשתמשו בערב במשמע זה, עיין לדוגמא פסחים ק"ט בראש הדף, בערב פסח כדי שלא ישנו, ושם בערבי פסחים בשביל תינוקות וכו' ועיין שם בדקדוקי סופרים אות ל'.

13. אדריונים.] דברי אדריונוס, בשינוים קטנים, מובאים גם בפרקא דרבינו הקדוש הוצאת שענבלום, כ"ה, ב' וכ"ו, א' והשלמתי מה שחסר בהקטע על פי מקור זה.

17. קדמנו.] עיין בשורה ב' קדשה במקום קדושה וכן קדמנו במקום קדמונו בשורה זו ובשורות כ' וכ"ג. הן עושין.] פרוש, כיון שהם עושין כך אי אפשר לנו לעשות כמותן כדי שלא יאמרו הבריות שאנחנו מהלכין בדרכי היהודים, ובפרקא דרה"ק כ"ו א': ולא נאה לנו מפני שנראין כהולכים אחריהם ודומה לזה הגרסא בשורה כ' של הקטע. עיין גם כן שורה כ"ג.

18. ומבאשת.] טעם כעין זה על המלה בפילון, על המלה א' וביוסיפוס, נגד אפיון ב', י"ג.

בניהן ומנקין את עצמן למי היתה נק[יות כזו ראויה לא לנו ש]מלכינו שלטין
[ב]עולם אילא נעשה קדמנו יהודיים ול[א נראה לנו שהן עוש]ין אותן ומהלכין
[א]חריהן פניהם יוצאות ופניהם מכוסו[ת ונשינו יוצאות ופני]הם מגלות
[למ]י היתה צניעות נאה לא לנו שמלכינו [שולטין בעול]ם אלא מה נעשה
קדמנו יהודיים ולנו היו נראין הן עושין ומהלכין אחריהן כש[ברא
[הקב"ה] את העולם בששת ימי בראשית ונח בשביעי הן עושין אתו
[יום] משתה ושמחה למי היתה שמחה נאה לא לנו שמלכינו שולטין
[בעול]ם אלא מה נעשה קדמנו יהודיים ולנו היו נראין והן עושין אותן
[ומה]לכין אחריהן דבר אחר ויברך אלה' במה ברכו שנתנו
[או]ת לישראל לפי שהפליטין ב[אין] ממדינת הים ממקום שאין יהודיים
[ובא]ין למדינה שחציה גו[ים וחציה] ישראל ובא[ין למ]קום גוים ורואין
[חניות פתוחות ו]משא ומ[תן בשוק וכשב]אין למקום ישראל רואין חניות נעולות

20. אילא נעשה.] צ"ל אילא מה נעשה כאשר הוא בשורות ט"ז וכ"ב. ומהלכין.] עיין ההערה לשורה י"ז.

21. הסופר טעה וכתב, פניהם, במקום נשיהם וכשהרגיש בטעותו תקנה ורשם עגול מעל המלה פניהם.

23 ומהלכין] צ"ל ואין אנו מהלכין עיין שורה י"ז וההערה שעליה.

27 ומהלכין.] עיין בהערה שלפני זו שצ"ל ואין אנו מהלכין אבל לא השלמתי כך כי צר המקום הקרוע מהכיל שלשה מלים, ונראה שהסופר כפל טעותו.

28. שהפליטין.] נראה שזה לשון קצר במקום בני פלטין, אפרתים ואנשים חשובים וגדולים ולהודיעך שבחן של ישראל שבני ביתו של מלך מספרים בשבחן.

30. חניות נעולות.] עיין מכלתא כי תשא א', ק"ד, א' ומכ' דר' שמעון ק"ס: מה לפלוני חנותו נעולה שהוא משמר את השבת וכו'.

[ואין משא ומתן ב]שוק [והן אומר]ין מה טיבן של אילו אמ[ר]ו להן הן הן

[של יהודיים והן אומרין ו]מה טיבן של אילו יהודיים אמרו להן כשברא ה"ק את

א', ב'

העולם משׁשת ימי בראשית ונח בשביעי הן [עוש]ין א[ת השבת יום משתה ושמחה]

אמרו בריך אלהיהון של אלו שקידש את ישראל ונ[תן להם דברים הללו וחפץ ביום השבת]

משלו משל למה דבר דומה לס[ר]קיים ש[בא אצלם בנו של מלך ועבדו]

אחריו להיות מש[משו] ולידע מה עושין לו מה [עשו הסרקיים היו]

משתחוין לעבד ומשעבדין בבנו של מלך [ולא היו יודעין שהמלך שלח את]

בנו ואת עבדו כך הוא דרכו שלעבד לה[יות עומד ומשמש ובנו]

שלמלך יושב באו אותן סרקיים וראו את ה[מלך יושב ועבדו משמשו ובנו]

יושב אמרו אותן סרקיים מה [עשינו פגמנו בכבודו שלמלך והינו]

משתחוים לעבד ומשעבדין בבנו ש[למלך כך אומות העולם הן משתעבדין]

בהן בישראל בעולם הזה ומשתחוים למאו[רות השמים ואינן יודעין שגדול יהיה זיו]

ישראל מזיו שכינה וחמה ולבנה לע[תיד לבוא וישראל אינן בטילין לעולם].

1. ושמחה.] השלמתי ע"פ פרקא דרה"ק כ"ו, א' ושם הם דברי אדריונוס והברכה בריך וכו' הן הן דברי עבדיו, עיין הפתיחה לקטע זה.

3. לסרקיים.] שבט של בני ערב הקדמונים והוא דוגמא לאנשים פראים וברבריים שאינם יודעים להבחין בין בנו של מלך לעבדו של מלך.

9. לעבד.] עיין תנחומא הו"ב, ג', ס"ח: בן חורין שהוא קטן ויש לו עבד זקן–השמש–אינו אומר לו וכו'; ועיין גם כן המקומות שהערותי עליהן בספרי הגדות היהודים חלק ו', קע"ח הערה מ"א.

11. מזיו שכינה.] על זיון של צדיקים לעתיד לבוא, עיין ספרי דברים י', מדרש תנאים

וחמה ולבנה בטילין אמרו אומות העו[לם מה עשינו הינו משתעבדין]

בהן בישראל בעולם הזה ומשתחוין ל[מאורות השמים שהן עתידין להיות]

בטילין שנ' וחפרה הלבנה ובושה הח[מה דבר אחר ויברך אלה' במה ברכו בהדלקת]

הנר לפי שאין לך שמקדש את השבת [ומרו]ממה אלא [הד]לקת הנר [ומפני מה]

שבכל ימות [השבת הוא מד]ליק את הנר ונתן בה שמן ארבעה וחמש[ה]

פעמים ועדאן [היא כובה אבל בליל]י שבת מדליקה מבעוד יום והלך לבית המ[דרש]

ובא אכל ושותה ומציע את מטתו ועדאן] היא דולקת לכך נא' ויקדש אתו במה

קדשו בהדל[קת הנר בערב שבת שאין] לך שמקדש את השבת ומרוממה אלא הדלקת

ו' (ושם על שם ר' שמעון בן מנסיא וכן בפרקא דר"הק, ל"ו, א' ובשמחות זוטרתי ל ז); בראשית ר' י"ב, ו', ויקרא ר' ל' ב' ומה"ג א', ס"ו וק"ב. אבל לא מצינו בשום מקום שזיון של צדיקים יהי גדול מזיו השכינה, וכמעט שהפלגה זו כעין חרוף וגדוף, ובכל זאת ברור לי שיפה השלמתי מה שחסר בכ"י. ולא נראה לאמור שמזיו הוא מעין „זיו" ואף שבסנ"ה ק"ה, ב' אמרו לפרש כך הפסוק במלכים א' א', ל"ז.

12. בטילין.] על בטול זה, עיין דברים ר' א', י"ג, עבודה זרה י"ז, א', דרוש לפטירת מרע"ה נ"ב, א' וב' וביחוד במדרש אלפא ביתות פ"ח–פ"ט. ובהמקור האחרון סוף פ"ח נאמר שהוא פוצע וקורע וטורף שמים וארץ זה על גב זה מתחת שתי זרועותיו (ובנדפס בטעות זרעותיו) ומשחית את כל העולם כולו ברגע אחת.

14. החמה.] ישעיה כ"ד, כ"ג ועיין המקומות שהערותי עליהן בההערה שלפני זו וגם באלו המקומות מובא פסוק זה לראייה שחמה ולבנה בטלין לעתיד לבוא. ועיין גם כן סוף ברייתא דמלאכת המשכן ובהרבה מקומות בספר קדמוניות המיוחס לפילון.

15. הנר.] בראשית ר' י"א, א' ופסק"ר כ"ג, קי"ז, ב'.

17. ועדאן.] הכתיבה עדאן במקום עדיין מצוי הרבה בקטעי הגניזה, עיין המפתח לספרי, שו"ת הגאונים, תי"ד.

18. דולקת.] עיין מחזור וויטרי קמ"ג על דברי המדרש, ב"ר י"א, א' בירכו בנר, שכתב, שאין נר של שבת כבה מהרה כשם שכבה בחול, והמדרש שלפנינו מסייעו. אבל פשוטו של המאמר, בירכו בנר, הוא שבלילי שבת כל ישראל מדליקים נרות ואינם יושבים בחושך כבשאר לילות, ונר בלילה ברכה היא.

הנר בלבד: [דבר אחר ויברך] אלה' במה ברכו במן שבכל
ימות הש[בת]
משהיה מביא [עמר אחד לא הי]ה מוצא בידו אלא עמר אחד שנ'
עמר [לגלגלת]
מספר וג' בערב ש[בת משהיה] מביא עמר אחד היה מוצא בידו
שני
עמרין שנ' שני ה[עמר לא]חד שבכל ימות השבת ריֿחו נֿדֿיף בשבת
בי[ותר]
שבכל ימות השבת ה[י]ה מצהיב כזהב בשבת ביותר שבכל ימות
[השבת]
משהיה מרבה לא היה מעדיף שנ' לא העדיף המרבה הממעיט
[בשבת לא]
היה חסר שנ' והממעיט לא החסיר ר' שמעון אומ' כתוב אחד אומ'
[ויהי ביום הששי]
לקטו לחם משנה וכתוב אחד או[מר] שני העמר לאחד כאוצד
נ[אמרו]
שני כתובים מגיד הכתוב שכשם שכפול במדתו כך כפול
[בטעמו]

20. במן.] עיין מכלתא דר"ש ק"ט ופסק"ר כ"ג, קי"ז, ב' שדרשו כעין זה על הפסוק, על כן ברך שבשמות כ', י"א ועיין גם כן הדרשה הקצרה בב"ר, י"א א' על ויברך אתו, ועיין עוד מכלתא ויסע ד' מ"ז ב', ובחדש ז', ס"ט, ב'.

22. מספר.] שמות ט"ז, ט"ז.

23. לאחד.] שמות ט"ז, כ"ב.

24. ביותר.] מכלתא ויסע ב' מ"ז, ב'; ובנדפס מצולהב בזהב ובכ"י אקספרד מצהיל כזהב ויותר יפה לשון הקטע.

25. הממעיט.] צ"ל כאשר הוא בשמות ט"ז, י"ח: והממעיט.

26. החסיר.] סכינא חריפא מפסקא קרא; לא העדיף בחול, ולא החסיר בשבת.

27. משנה.] שמות ט"ז, כ"ב. כאוצד.] הכתיב הרגיל אצלנו כיצד במקום כאיז[ה] צד חדש הוא ובכ"י מדויקים נמצאו כאיזה צד וכיוצד.

28. כתובים.] לחם הוא דבר האפוי ועמר הוא מדת התבואה ואם כן פסוק זה לא ראשו סופו, והתשובה שהברכה היתה בין בהמן כשנלקט ובין בהלחם שנאפה ממנו.

ובריחו ר' שמ' בן י[הו]דה איש כפ[ר עכו אומ' משום ר' ש[מ'
בם ברכו במארות ו[קדשו]
במארות ברכו במאור פניו של אדם וק[ד]שו במא[ור פניו] של
[אדם]
אף על פי שנתקלקלו מארת מערב שב[ת לא ל]קו עד [מוצאי
שבת אף על פי]
שניתקלל מאר פניו של אדם מערב שב[ת לא] לקה ע[ד מוצאי
שבת]

29. ובריחו.] עיין שורה כ"ג ומכלתא ויסע ד' מ"ז, ב'. בם.] הסופר התחיל לכתוב במאורות.

30. במארות.] מכלתא ר"ש ק"ט (ושם ליתא משום ר' שמ' אבל עיין מכלתא שלנו בחדש סוף ז'), ב"ר, י"א, א' ופסק"ר כ"ג קי"ח, א'. ולדעתי בין במכלתא בין בקטע זה צ"ל כך. ברכו במאורות וקדשו במאור; ברכו במאורות אע"פ שנתקלקלו וכ' וקדשו במאור פניו של אדם ואע"פ שנתקלקל וכו'. ודע שבב"ר ר' אסי הוא ר' יוסי—בן חלפתא—שבמכלתא דר"ש וכן מצינו במכ' בחדש י"א, ע"ג, ב' ר' אסי בנדפס ובכ"י אקספרד ובילקוט ר' יוסי. והר' שבכ"י מעל המלה, במאור, לא ידעתי לפרשו, ואפשר שהסופר חשב להגיה כמו שהגהתי אבל לא השלים מחשבתו.

ב

פרוש על התורה לר׳ סעדיה גאון (?), פרשת בראשית.

שני דפים קרועים ובלוים באוצר הספרים של האוניוערזיטא בקמברידג, מסמן T-S 191. מצב הניר הוא ברע למאד והכתב של רב הקטע מטשטש הוא לגמרי והרבה עמלתי להשלם מה שחסר ואקוה אשר לא עמלתי לריק. הכתב יד כפי הנראה נשרה במים ולכן הדף השני ממחציתו ולמטה נפסד כלו וגם בהמחצה העליון רק זעיר שם זעיר שם, אותיות פורחות ותבות בודדות נראות לעין ובכל עמלי לא עלתה בידי לעמד על הפרושים שבדף זה, וכל השערותי על הקטע הזה הן בנויות על הדף הראשון המכיל פרושים על הפסוקים בראשית א׳ כ״ח–ל״א וב׳, א׳–ב׳.

בההערות הערותי על הקרוב בין פרושי כ״י זה ופרוש הרב בעל לקח טוב ואם באנו אנו לדון מי נתלה במי הדעת נותנת שהפרוש שלפנינו שחותם המקוריות על פני דבריו לא השתמש בספר לקח טוב. וכאשר מנין מפרשי התורה שקדמו לבעל לקח טוב הם מעטים נוטה אני להשערה שבקטע זה יש לפנינו העתקה עברית מפרוש הגאון ר׳ סעדיה על התורה, וכבר נדע שהרבה השתמש בעל לקח טוב בפרושי הגאון. נוסף לזה אנו רואים בהפרוש שלפנינו סמנים מובהקים המיוחדים לספרי ר׳ סעדיה, הוא השתמש הרבה בדברי התלמוד והמדרשים אבל אין דרכו להביא דברים בשם אומרם ובצורתם המסורה, הוא בורא צורות חדשות מן המר עתיק, ומוסרם כתורה חדשה, וכן כמה פרושים בקטע זה, אינם חדשים בעקרם אלא בצורתם, כאשר יוכל הקורא לראות בהשוותם עם המקומות בתלמוד ומדרש שרמזתי עליהם בההערות. הבקי בספרי הגאון ידע עד כמה גדלה חביבתו אל המקרא ולכן דרכו להביא כמה וכמה פסוקי תורה לבסס על הם דעותיו ודרך זה נכר לעין גם בקטע זה. ביחוד הדף השני אף שקשה לעמוד על תכנו, לא אשגה אם אומר שהוא מכיל פרוש על הפסוק, וישמר משמרתי מצותי וגו׳, שבבראשית כ״ו, ה׳ והמחבר מפרש שגם לפני מתן תורה בסיני, הזהרו האבות ודורות הראשונים על מצות שכליות ושמעיות ומביא הרבה ראיות מן התורה על זה. ודעה זו מתנגדת לדברי התנאים והאמוראים שאמרו שקיים אברהם אבינו כל התורה עד שלא נתנה, עיין משנה סוף קדושין ויומא כ״ח, א׳ ובכמה מקומות במדרשים, ואחד היה הגאון ר׳ סעדיה בימי הגאונים והמפרשים הראשונים שסמך על דעתו גם בנגוד לדעת התלמוד. ואם ישאל השואל איך אפשר שקטע זה הוא מפרוש הגאון והלא בספרו אמונות ודעות, מאמר שמיני, קס״ז הוצאת קראקא, הוא מפרש נבואת ישעיה, י״א, ו׳ וגו׳ על השלמת האנשים הרעים עם הטובים, וגר זאב עם כבש, הוא על דרך ההשאלה ואלו בקטע זה, דף א׳, עמוד א׳, שורה כ״ה וגו׳ נאמר, וכן לעתיד חוזרים למה

בתחלה וגו׳ וגם לא מריעים שנ׳ וגר זאב עם כבש. על שאלה זו אשיב ואומר שבאמת שם בספרו לא החליט הגאון שדברי ישעיה אינם כפשוטם ואדרבא נראה שלפי דעתו הם ממש, אלא שהוא מתוכח עם אלו שמפרשים דברי הנביא על דרך משל שגם, אליבא דידהו, עוד לא נתקיימה הנבואה והגאולה לא באה. סוף דבר ההשערה שקטע זה הוא מפרוש הגאון על בראשית יש לה על מה לסמוך, ואף שיש לצדד ולאמר שהוא מפרוש על התורה לקראי קדמון, והבוחר יבחר.

א׳, א׳

. . . . .אסר. . . . .

. . . . .ות נאמר ח פריה [ורביה. . . . .

. . . . . וכן בעו[ף שנ׳ ויברך אתם [אלהים לאמר פרו ורבו

ומלאו וגו׳ וכן לבני] אדם נאמר פריה ורביה שנ׳ פרו ורבו [ומלאו

את הארץ] ללמדך שבני אדם אסור לשכון אילא בארץ [וללמדך

שנאמרו פריה ורביה] למה על כל אשר במים ועל עופות [ועל אדם אבל

על בהמו]ת וחיות ורמשים לא נאמרו פריה ורביה [: ולכל

חית] הארץ: ללמדך שיש חיה שעל כל [אשר

במים] וארץ: וא׳ ואך את דמכם לנפ׳ אד׳ [: ואו׳

2. נאמר ח.] נראה שצ״ל נאמרה בו, ועין שורה ז׳.

3. ויברך.] בראשית א׳, כ״ב.

4. פרו.] בראשית א׳, כ״ח.

5. אילא בארץ.] הלמוד הוא ממלאו את הארץ, הארץ דווקא ולא המים; ועיין ירוש׳ ר״פ ג׳ דמועד קטן שר׳ יהודה אוסר לפרש בים הגדול ועיין גם כן מה שהערותי בס׳ אהבת ציון וירושלים לר״ב ראטנער, פסחים ס״א וס״ב. לא נאמרו.] פרוש, שהברכה היתה על דגים, עופות ואדם ולא על שאר בעלי חיים, עיין רש״י בפרושו על התורה, בראשית א׳ כ״ב, ואין ספק שהשתמש באיזה מדרש שנאבד כמו שמוכח ממדרש אגדה, הוצאת באבער א׳, כ״ב שלא השתמש בדברי רש״י אלא באותו המקור עצמו שהיה לפני רש״י, ובעל מדרש אגדה הביאו כצורתו ורש״י קצרו; ועיין גם כן מה״ג על הפסוקים כ״ב וכ״ח.

8. הארץ.] בראשית א׳, ל׳.

9. וארץ.] הלשון מגמגם אבל נראה שכוון למה שאמרו, כל שיש ביבשה יש במים, עיין חולין קכ״ז, א׳, תוספתא כלאים פ״ה, ט׳ ואלפאביתא דבן סירא ב׳, כ״ז, ב׳. אד׳.] בראשית ט׳, ה׳.

הנה נתתי] לכם את כל עשב: ואו' ולכל חית הארץ [ולכל עוף וגו' שכבר] קודם בריאת עולם ובעלי חיים אשר ביבשה . . . . . [התקין] לחם בששי מה שהצמיח להם בשלישי וכן הוא [מזמן חלב] קודם שיוצאים לאור עולם בארבעה חדשים בשדי [אמותם משום] שאין להם שינים ואינם יכולים לאכל הילכך [ברא להם חלב כ]די שימוצו והתקין להם דעה כדי שינקו [ואלו הרמשים והשרצ]ים שלא איפשר להם ש"ד' התקין להם יכולת [שמיד כשהם יוצאים] לאור העולם שיהיו יודעים ללקט ולאכול [מה שהם צריכ]ים: טוב יי"י לכל ורחמיו וג' וזה שא' את כל [העץ אשר] בו פרי עץ: שלא היה מותר להם לאכול [אלא עצים] משיש להם פירות: לפיכך לבני אדם התקין [להם מאכל] עי עשבים הנזרעים ולש[אר בהמות וחית הארץ התק]ין להם פירות שנ' את כל ירק [עשב לאכלה] והיו מדברים עמם שנ' ויאמר אל ה[אשה וגו' ולא] היו מרעים ומשחיתים אחד לאחד: מבני אדם

10. עשב.] בראשית א', כ"ט. ולכל.] שם א', ל'.

12. לחם.] הקריאה בספק, ואפשר שצריך להשלים, והתקין להם לחם.

13. לאור.] צריך לנקד לְאֲוַר ולא לאוֹר והמבטא, יצא לאוַר העולם, במשמע, נולד, שגור הרבה בתלמוד.

16. ש"ד.] הוא קצור של שדים, עיין שורה י"ג.

18. ורחמיו.] תהלים קמ"ה, ט'.

19. עץ.] בראשית א', כ"ט. מותר.] זרע הנזרע נאסר לבהמה על פי מה שאמרו, תענית כ', ב': מאכל אדם אין מאכילין לבהמה, ולאדם גם כן לא הותר אלא פירות וזרעים ולא בשר; עיין סנהדרין נ"ט, ב' ובהמקומות שהערותי עליהן בהגדות היהודים שלי ה', קפ"ט הערה נ"ו.

21. עי עשבים.] הסופר התחיל לכתוב המלה עשבים וכשהרגיש שכתבה מלא חזר וכתבה כתקונה אבל שכח או לא חש למחק טעותו.

22. פירות.] פרוש, פירות הגדילים מעצמם שהרי המחבר אומר בפרוש שנאסר לבהמה פריאת עץ הנטוע; עיין שורות כ' וכ"ו.

23. מדברים.] עיין לקח טוב בראשית ג', א' כי הבהמות יש להם לשון כל מין ומין לבדו וכו' כי היה יודע–אדם–לשונם של כל אחד ואחד; ועיין המקומות שהערותי עליהן בהגדות היהודים שלי, ה', צ"ד, הערה נ"ח.

24. אחד לאחד מבני.] אפשר שצ"ל אחד לאחד ולא לאחד מבני אדם: עיין ההערה לשורה כ"ח.

עד אחר המבול: וכן לעתיד חוזרים למה ב[תחילה ונזונין
מפ[רות ומעשבים שלא נזרעים וגם לא מריעים [שנאמר
וגר זאב עם כבש וגו׳ ופרה ודב תרעינה: ושע[שע יונק וגו׳]
לא ירעו ולא ישחיתו בה׳ק׳: ולמה כל בעלי חיים חו[זרין באכילה]
ונחש אינו חוזר באכילה שנ׳ ואריה כבקר יאכל תבן ונחש
בעבור שאררו שדי מכל בעלי חיים ונדבק באירירה [שנ׳ ארור
אתה]
מכל הבהמה ומכל ח׳ הש׳ על גח׳ ת׳ וג׳ לפיכך [כל החיות חוזרין]
והוא אינו חוזר מארירתו: וא . . . .
והשחיתו והזיקו בני אדם: ו . . . .
[מש]חיתה ומזיקה שנ׳ ואף את . . . .
התיר לבני נח א. . . . .

א׳, ב׳

. . . . בתה׳. . . . .
. . . . הוא בלשון יחיד. . . . .
. . . . באל׳ ב׳ ז׳ ו׳ ב׳ אתם. . . . .
. . . . ברא׳ וי׳ב א׳ וי׳ את ש׳ א׳ ב׳. . . . .

27–28. וגר זאב וכו׳.] ישעיה י״א, ו׳–ט׳

28. חוזרים.] הגדה עתיקה היא שבתחילת הבריאה היה שלום בעולם בין כל החיות וכן בין החיות ובני אדם ולעתיד לבא הכל יחזור להיות כמו שהיה בראשונה, עיין לדוגמא ב״ר כ׳, ה׳, תנחומא מצורע ב׳ ובאלו המקומ׳ת שבמדרשות, בספרי החצונים ובספרי פילון שהערותי עליהן בספרי, הגדות היהודים ה׳, ק״ב הערה פ״ז וקי״ט הערה קי״ג. אבל לא נודע לי ממקום אחר שהשלום היה שורה בארץ עד אחר המבול, ונהפוך הוא כי ברב המקומות שרמזתי עליהן אמרו בפרוש כי מחטא: של אדם נתקלקלו החיות, עיין לדוגמא אדר״נ נו״ב מ״ב. ובסוף אלפאביתא דבן סירא, ב׳ מסופר שאחר המבול כשרצה הנשר לאכול צפור, אמרו כל החיות זה שרצה לאכ:ל חבירו חייב מיתה, ודעה זו קרובה לדעת המדרש שלפנינו שלא נתקלקלו החיות אלא לאחר המבול.

31. על גח׳ ת׳ וג׳] בראשית ג׳, י״ד.

32 אינו חוזר.] עיין ב״ר כ׳, ה׳: לעתיד לבוא הכל מתרפאין חוץ מנחש וכו׳ ועיין המקומות שהעיר עליהן טהעאדאר.

2. בת׳ה.] נראה שאותיות אלה הן ראשי תיבות של בדגת הים בבראשית א׳, כ״ו.

3. אתם.] בצלם אלהים ברא אתו זכר ונקבה ברא אתם, בראשית א׳ כ״ז.

4. ברא׳ ויב׳ א׳ וי׳] אין ספק שאלו האותיות הן ראשי תיבות אבל לא אדע לאיזה פסוק נתכוון, והז׳ אותיות הראשונות נראות כאלו הן ר״ת ע״ל הפסוק ברא אתם, ויברך אותם אבל האותיות הנשארות אין בידי לפרשן.

. . . . אותם: שמם: ביום הבראם [היו גוף אחד ובאותו היום עצמו
נלקח צלע] מן האדם לאשה ונקרא שמה [אשה כי מאיש לקחה כמו שנ׳ להלן: יום הששי
נוסף ה״י] על ששי מה שלא תוסיף על [שאר ששת ימי בראשית כי הוא]
לבדו זכ]רו לדורות כ״ה א׳ כי שש[ת ימים עשה ייי את השמים ואת הארץ
ועוד נאמר ששת ימי]ם יעשה מלאכה וחבריו לפיכך [נתנה שבת ונקבע חוק
לדו]רי דורות לכך הוסיף ה״י על ששי [מה שלא עשה בשאר הימים ועוד בא]
ללמדך שבששת ימי בראשית כילל שמים [וארץ ואת כל אשר בם כ״ה א׳]
כל אשר חפץ ייי עשה בש׳ ובא׳: תהומות [וימים הרים ובקעות כ״ה א׳]
אין כל חדש תחת השמש: ואו׳ עושה שמנים וארץ ואו׳ עושה כימה וכסיל והופך לבקר

5. אותם שמם.] פרוש, בראשונה לא נברא אלא אדם ולא חוה ומה שאמר ברא אותם, כוון לשמות, איש ואשה, שהשם אשה נכלל בהשם איש כמו שאומר הכתוב, בראשית ב׳, כ״ג ועין דברי המחבר בסוף עמוד זה על בריאת הימים.

8. לדורות.] עיין כעין דרשה זו בלקח טוב על בראשית א׳, ל״א. הארץ.] שמות ל״א, י״ז.

9. מלאכה.] שם ט״ו. וחבריו] פרוש, שאר פסוקים שבתורה בענין שבת, לדוגמא ויקרא כ״ג, ג׳.

12. ובא׳] תהלים קל״ה, ו׳. כ״ה א׳.] כן הוא אומר.

13. השמש.] קהלת א׳, ט׳ ולפנינ׳ ואין. ואולי שבשורה י״ב צריך להשלים כך: נאמרו כאן שתנאי התנה הקב״ה עמהם שיבקעו וכ״ה א׳, ומביא ראיה מקהלת למה שאמרו שתנאי התנה הקב״ה עם מעשי בראשית שישנו תפקידם לעת שיגזור עליהם ולכן כל הניסים שעשה הקב״ה כבר הושמו בבראשית בטבעי הדברים, עיין בראשית ר׳ ה׳, ה׳. ובפרוש ר׳ בחיי על שמות י״ד, כ״ז מובאים דברי בראשית ר׳ מפרקי ר׳ אליעזר ולפנינו ליתא שם. ועיין גם כן במדרש הגדול בראשית ס״ה שמוסיף על דברי הב״ר מאמר זה, וכן כל האותיות והמופתים וגו׳ התנה עליהן מששת ימי בראשית לקיים מה שנ׳ אין כל חדש וגו׳, וזה מסכים לדברי מחברנו, ולא אדע אם אין, במקום ואין, הוא טעות הדפוס במדרש הגדול או שגם בזה הוא מסכים עם מחברנו. ועיין אגדת אגדות כ״א–כ״ד ושם בהערה ק״ז.

צלמות וגו:] ויכל אלהים ביום השביעי וגו׳ אומר ביום השביעי ולא ביום הששי שכן לשון]
תורה שכל מעשה ומלאכה שנגמר [בזה היום נזכר סיומו וגומרו ביום של]
מחר ונגמר בזה החדש יזכר סיומו [וגומרו בחדש שלאחריו ונגמר]
בזה השנה נזכר סיומו וגומרו בשנה שלאחריה והרבה ראיות יש לדבר זה]
שנ׳ בשנה הרביעית יסד בית ייי בירןח זו ובשנה האחת עשרה בירח]
בול הוא החדש השמיני כלה הבית לכןל דבריו ולכל משפטיו ויבנהו]
שבע שנים: אמ׳ בשנה הרביעית יסד בנין [בית ייי ונבנה שבע שנים ואם]
כן נגמר הבית בשנה העשירית [אלא נזכר סיומו וגומרו בשנה שלאחריה: ועוד
נא׳ ויחלו ב]אחד לחדש הראשון לקדש ובןיום שמונה לחדש באו לאולם
ייי ויקד]שו את בית ייי לימים שמנה וביום ששה [עשר לחדש הראשון
כלו ואם בשמונה לחדש באו לאולם לקדש סיום שבעת ימי [הטהרה
היה בחמשה עשר לחד]ש אילא נזכר סיומו וגומרו של קידוש ביום [מחר

14 צלמות.] השלמתי כאן הפסוק מעמוס ה׳ ,ח׳ על פי המדרש בראשית ר׳ ה׳, ה׳; ואפשר גם כן שבמקום עושה שמים וגו׳ צריך להשלים, עושה שחר סופה וגו׳ מעמוס ד׳, י״ג ובכתב יד רק עושה שם נכרים. וח׳ ומ׳ עלולים להתחלף. השביעי.] בראשית ב׳, ב׳; והשאלה הואת כבר נשאו ונתנו בה הדרשנים והפשטנים, עיין בראשית ר׳ י׳, י׳ ובנסמן שם ובפרוש בן עזרא במקומו.

16 יזכר.] אפשר שצ״ל נזכר כמו שהוא להלן.

20 שנים.] מלכים א׳ ו׳, ל״ז ול״ח.

24. כלו] דברי הימים ב׳, כ״ט, י״ז. שבעת.] צ״ל שמונת.

של חמשה] עשר לחדש והוא יום ששה עשר: וכן בששת ימיבראשית
[והכל עשה בששת ימ]ים וגמר כל מלאכתו ונזכר סיום וגומר של
כל מלאכתו למחרת
[של יום הששי ו]הוא יום שביעי: ועוד שבעת ימי בראשית יצרם
שדי ועד
[עתה כל האמות מונים וחושבים ימים וירחים ושנים מן עיקר
אילו
שבעת הימים] ואילו שבעת ימים נוצרים הם כ׳ ה׳ א׳ ימים יצר
ול׳ א׳ בהם
. . . . יום של כל מלאכתו שכלול ביום
. . . . נא׳ ויכל וישבת ביום השביעי
. . . . שביעי: וגו׳ ללמדך שמש.

ב׳, א׳

[שהוא היה הראשון בימיו שהכיר בוראו והתחיל להתפלל]
ולקרוא ולהתחנן
[אל יהוה ולכן נאמר ויקר]א בשם יהוה: ואו ויקרא
[שם בשם יהוה כי בימיו הוא לבדו התחיל להתפלל] ולבנות
מזבחות מזבח
[הראשון לא נבנה על ידיו אלא על ידי נח והוא הראשון שבנה
מזבח לי]הוה שנ׳ ויבן נח מזבח ליהוה
[אבל אברהם היה הראשון שבנה מזבח בארץ הכנעני וזהו שנ׳]
ויבן שם מזבח

30. בהם]. תהלים קל״ט, ט״ז. ועיין דרשה כעין זו בלקח טוב, ובן עזרא במקומו כתב עליה, וזה הפרוש תפל.

1. שהוא.] עיין ההערה לשורה ב׳.
2. יהוה.] נראה שכוון לבראשית י״ב, ח׳ ולא לד׳, כ״ו, כי על פי ההגדה משמע פסוק זה הוא, שביםי אנוש נתחלל שם י״י, עיין בראשית ר׳ כ״ג, ז׳ ובנסמן שם.
4. ליהוה.] בראשית ח׳, כ׳.
5 בש׳.] בראשית י״ב, ח׳.

ליהוה ויק׳ בש׳. . . . .
. . . . [לח]ית זרע על הארץ שנ׳ והנה
[נשחתה כי השחית] כל בשר א״ד ע״ה . . . . ולא
. . . . [י]מיו ולא. . . . לא. . . . . . והשקט ושבועה
. . . . עני ואביון כן ה״א זעקת סדום ועמורה
[כי רבה וחטאתם כי כבד]ה מאד וחטאתם ורעתם [היתה שלא
החזיקו ביד עני ואביון שנ׳ הנה זה] היה עון סדם אחותך
גאון [שבעת
לחם ושלות השקט היה לה ולבנותיהן [ויד עני
ואביון] לא החזיקה: ואו׳ הוציאם אלינו [ונדעה
אתם] ולא להת׳חר בטוב אחֵרים ולעשות. . . . .
לעשות רע כן ה״א ויאמר יהוה אל [קין למה חרה לך ולמה
נפלו פניך] הלא אם תטיב שאת ואם לא [תטיב לפתח חטאת רבץ]
על חטא ועון שנ׳ ויאמר [יהוה]. . . . .
ואו׳ וישם יהוה לקין [אות לבלתי הכות אתו כל מצאו]. . . . .
מחשבות רע שנ׳ [וכל יצר מחשבות לבו רק רע כל היום]

ב׳, ב׳

שנ׳ ויצא יצחק [לשוח בשדה]. . . . .
לנגוע באשת איש [שנ׳ ואחשך גם אנכי אותך]

7. הארץ.] עיין בראשית ז׳, ג׳ ולשון הכתוב, לחיות זרע על פני כל הארץ, והמחבר כפי הנראה שמש בלשון זה במשמע אחר והוא, שכל אחד מצוה על פריה ורביה לחיות זרע על הארץ ואחר כך מביא הפסוק, שם ו׳, י״ב שהמבול בא משום שהשחיתו דרכם, ועל פי ההגדה שהיו נזקקין לשאינן מינן ושהיו מעקרין הנשים שלא יתעברו, עיין בראשית ר׳ כ״ג, ב׳ כ״ו, ה׳ ובנסמן שם.

11. מאד.] בראשית י״ח, כ׳.

14. החזיקה.] יחזקאל ט״ז, מ״ט.

15. אתם.] בראשית י״ט, ה׳. להתחר.] הת׳ נקוד להעיר הקורא שצריך להכפיל הת׳ שבהתחר ואף שבלשון המקרא אינו מן השרש, אלא שמושית והתמונה הנכונה היא להתחרה.

17 רבץ.] בראשית ד,׳ ו׳ וז׳.

19 מצאו.] שם ט״ו.

20 היום.] שם ו׳, ה׳.

1. בשדה.] בראשית כ״ד, ס״ג.

מחטו לי וגו' ואו' לא. . . . . . [ואיך אעשה הרעה הגדולה]
הז' וחט לאלהים לה]מול כל זכר בישראל כשהוא[
בן שמנה ימים שנ' ובן שמנת ימים ימול לכם כל זכר לדרתיכם
וגו' ולהוציא [מעשרות לכהן ללוי ולעני שכן הוא אומר ויקח]
אבימלך צאן ובקר ועבדנים ושפחות ויתן לאברהם]. . . . .
. . . . . . [ברב מ]ע[שיך מר]ב כל הון. . . . .
. . . . והוא כהן לאל עליון: ואו'. . . . .
. . . . וכל אשר תתן לי עשר אעשרנו לך. . . . .
. . . . . . ה לא בת ולא אם שנ' ולא יר. . . . . . .
. . . . מה: לעשית צדקה ומשפט . . . . [שנ' כי]
. . . . [ידעתי]ו למען אשר יצוה וגו' להפ. . . . כי אם
. . . . ובת ואח ואחות כיון שאינם עמך בתורה
. . . . .[לך] לך מארצך וממ[ולדתך] ו[מבית] א[ביך] וגו': בית
[אביך אלו האח]ים שנ' וגם את אחיך בית [אביך
הטובים ממך] הרגת: ולא להתחתן. . . . .
. . . . לכל ערלה ולא. . . . . .

3. לי.] שם כ', ו'.
4. לאלהים.] שם ל"ט, ט'.
5. לדרתיכם.] שם י"ז, י"ב.
7. לאברהם.] שם כ', י"ד.
8. הון.] יחזקאל כ"ז, י"ח.
9. עליון.] בראשית י"ד, י"ח.
10. לך.] שם כ"ח, כ"ב.
13 יצוה.] שם י"ח, י"ט.
14. בתורה.] עיין בבא מ' נ"ט, א' ושבועות ל', א': עם שאתך בתורה ובמצות.
15. הא'.] בראשית י"ב, א'.
17. הרגת.] דברי הימים ב', כ"א, י"ג.

ג

מדרש מעין תנחומא, פרשת לך לך.

קונמ׳רוס בן ב׳ דפים שאינם תכופים של ניר בתבנית י״ז על י״ב וחצי, והכתב כתב אשורי, מונח בלתי רשום ומסמן בין קטעי הגניזה של האוניוורזיטא בקמברידג. וזה יותר מעשרים שנה אשר העתיקם לי המנוח ווארמאן בין שאר שרידי מדרשים ויש מהם אשר כבר הוצאתים לאור (עיין מאמרי, הגדות קטועות, בהגרן שנה ט׳) ויש מהם אשר קנו מקומם בספר זה.

הדף הראשון מכיל דרשה על הענין, שתורה ומצות חיים הם לישראל, ולכן במקום סכנה מותר לעבר על כל המצוות. הדרשה הזאת, שתחלתה וסופה חסרים, יש לה קשר עם מה שמספר בתורה על אברהם ושרה, שמשום שירא אברהם שמא יהרגו אותו המצרים אמר על שרה שהיא אחותו, ומזה שאין לך דבר שעומד בפני פקוח נפש, עיין עמוד א׳ שורה י״ח וגו׳. על פי ההלכה הקבועה, בעריות, יהרג ואל יעבר, עיין סנהדרין ע״ד, א׳, שם עמוד ב׳ על אסתר ושם בתוספות בד״ה והא אסתר, אבל כבר ידוע שאין למדין מן ההגדה שדבריה לפעמים קשים להעמידם על פי ההלכה.

הדף השני מכיל דרשה בשבח תורה שבעל פה וקרובה היא בעקרה להדרשה בשבחה של תורה ובשבח ב׳ הישיבות שבבבל שנמצאה לפנינו בתנחומא נח ג׳. והנה כבר בספרי געאניקא חלק א׳, ה׳, הערה ו׳ שערתי כי נשתבשו הספרים שלנו, שדרשה זו מקומה בראש פרשת לך לך, שבתא דרגלא בימי הגאונים, ואולי כבר בימי בעל׳י התל׳מוד, ולא בפרשת נח. וחדאי נפשאי שעל ידי הקטע שלפנינו נתאמתה השערתי זו, כי אין ספק שהדרשה הראשונה בהקטע נוסדה על מעשה של אברהם ושרה בפרשת ל׳ך לך כמו שהערותי למעלה. וע׳ין גם כן השאלתא בשבחה של תורה בשאלתות ראש פרשת לך לך, שנתקשרה שם בקשר רפה עם הפסוק, ואת הנפש אשר עשו בחרן שבפרשה זו, ועקר הטעם שבשבת זו הרגלו לדרוש בשבחה של תורה. וכאשר ראש וסוף הדרשה חסרים בכ״י קשה להחליט בברור אם גם בדרשה זו דברו בשבח הישיבות שבבבל כמו שהוא בדרשת התנחומא, שאפשר שהמנהג לקבל פני הנשיא בשבת ג׳ שלאחר החג היה נהוג גם בארץ ישראל בימי האמוראים ומשם בא לבבל ונשאר שם בתקפו גם בימי הגאונים. ולא זו בל׳בד אלא שאפשר גם כן שהדרשה שבתנחומה היא בעקרה דרשה של בני ארץ ישראל בשבחה של תורה והמסדר האחרון של התנחומא שחי בבבל הוסיף על׳ה אלה הדברים המדברים בשבח של ב׳ הישיבות.

א׳, א׳

ב[כ]לי זיין ועושין מלחמה בין בחול [ובין בשבת ולמה] ל[פי שאם אין עושין מ]לחמה בשבת היו א[ומות העולם באין] והו[רגין אותם בשעה אחת. ועוד אתה [למד מהקרבנות] שהיו כהנים מקריבין בשבת והיו שוחטין [אותם ומפשיטין] ומנתחין ולשין ומסדרין עצים ו[מקטירין ע]ל[יהם אמורים] וקרבן זה אש היה אוכל [או]תו ולא היו מ[ביאין אותו אלא] לכפר על ישראל כדי שלא יבואו לידי ס[כנה ובזמן] שישראל עומדין בסכנה על אחת כמה וכ[מה שתדחה] שבת על ספק נפשות. ועוד אתה ל[מד מאברהם] אבינו שאמר לשרה והיה כי יראו אתך המ[צרים ואמרו] אשתו זאת. אמרי נא אחתי את למען ייטב [לי בעבורך] ואל תאמרי אשתי את מפני שגוים אוסרין אש[ת איש] ואם את אומרת להם אשת איש את הורגין אותי [כדי] שתהיי את מותרת להם שכך כתיב והרגו אותי ואות[ך] יחיו. ואשת איש חמורה מכל עבירות שבתורה ועונש הבא על אשת איש בסקילה שכך כתוב וסקלוה כל אנשי עירה באבנים ומתה [וגו׳] ועוד כתיב בה מות יומת הנאף והנאפת. ומפני מה התיר לה לשרה בשביל שלא יבא לספיק נפשות וספק היו לוקחין אותה וספק לא היו לוקחין אותה וספק היו הורגין אותו וספק לא היו הורגין אותו

1. בחול.] עיין תוספתא עירובין ד׳ [ג׳] ה׳ וספרי דברים ר״ג.

4. שוחטין.] מנה המלאכות החשובות שנעשו בקרבן, עיין תמיד פרק ד׳, א׳, וב׳.

5. ולשין.] כוון לחבתי כה״ג שלשין אותן בשבת עיין משנה מנחות י״א, ג׳.

11. בעבורך.] בראשית י״ב, י״ב–י״ג.

14. מותרת.] עיין מה״ג בראשית ר״ז: לפי שאשת איש אסורה עליהן ועיין גם כן שם ש׳: שהיו גדורין מן הערוה.

15. יחיו] בראשית י״ב, י״ב.

16. בסקילה.] יש אשת איש שהיא בסקילה, כבתולה ארוסה, אבל סתם אשת איש בחנק ועין משנה סנהדרין י״א, א׳.

17. ומתה] דברים כ״ב, כ״א.

א׳, ב׳

[ולא אמר אברהם אש]תי היא והיה על הקב״ה סומך ובו [בוטח וכך היה או]מר אברהם לא אמר לי הקב״ה לעמוד [כנגד השעה] ועוד אתה למד מאסתר שהתיר [לה מרדכי לשמש עם ה]מלך עם אחשורוש ואילמלי עשתה ברצון [היה מאנסה בעל] כר[חה] שנ׳ ולנערה לא תעשה דבר [ופקוח נפשו]ת דוחה כל לא תעשה שבתורה ואפילו [שבת וא]פילו ספק נפשות דוחה כל לא תעשה [שבתורה] שתורה ושבת וכל מצות לא נתן הקב״ה [לישר׳ אלא כדין] לזכותם ולהחיותם בעולם הזה ובעולם [הבא ש]כך כתיב כי היא חייך ואורך ימיך כי היא [חייך ב]עולם הזה ואורך ימיך לעולם הבא וכל תורה [ו]מצות נתן הקב״ה בשביל ישראל לזכותם שכך כתיב י״י חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר. ולא נתן תורה ושבת ומצות אלא בשביל ישראל שכך כתיב ושמרתם את השבת כי קדש היא לכם ולא אתם לה. ולא נתן הקב״ה מצוות להרו[ג] את ישראל בשביל מצות אלא תורה ומצות חיים הם לישראל בעולם הזה ובעולם הבא ואפילו מצוה אחת שיש בה סכנה לא נתן הקב״ה בתורה לישראל שכך כתיב

3. השעה.] השלמתי על פי מדרש תנחומא הו״ב, א׳, קמ״ז: בשעה שאתה רואה השעה חצופה לא תעכוד כנגדה, אלא תן לה מקום. ואפשר שצריך להשליכ כל המאמר כאן; ועין גם כן שם ראש פרשת מסעי, תנחומא הנדפס ויחי, ראש סימן ו׳, ברכות ס״ד, א׳.

5. מאנסה.] עיין סנהדרין ע״ד, ב׳ שנשאו ונתנו בדבר זה. דבר.] דברים כ״ב, כ״ו ועיין סנהד׳ ע״ד, א׳.

7. דוחה.] עיין יומא פ״ה, א׳ ותנחומא ראש פרשת מסעי, הן בנדפס הן בהו״ב.

10. ימיך.] דברים ל׳, כ׳.

11. לעולם הבא.] עיין קדושין ל״ט, ב׳ וירוש׳ חגיגה פ״ב, סוף ע״ז, ב׳ הדרשות על דברים ה׳, ט״ז וכ״ב, ז׳.

12. לזכותם.] להשפיע עליהם טובה, עיין סוף משנה דמכות.

15. לכם.] שמות ל״א, י״ד.

16. לה.] מכלתא, תשא ק״ד, א׳, מכלתא דר״ש ק״ס ויומא פ״ה, ב׳.

ב׳, א׳

אמ׳ להן שתי תורות הן אחת בכתב [ואחת בעל פה]
תורה שבכתב רמז ושבעל פה מ[פורש תורה]
שבכתב כלל ושבעל פה פרט ותורה ש[בכתב מעט]
ושבעל פה רחבה עד אין קץ שב[ה נאמר ארוכה]
מארץ מדה ורחבה מני ים. וכתיב [ולא תמצא]
בארץ החיים. אצל מי שמב[קש תענוג וחיי]
העולם אלא אצל מי שממית עצמו [עליה ועוסק]
בה ביום ובלילה בבית המדרש ומק[יים באהבה כל]
מצות עם דקדוקי תורה וכן הוא אומ[ר עליה בתורה]
אדם כי ימות באהל וג׳ אמ׳ לפניו רב[ונו שלעולם]
תורה שבכתב שהיא מעט ואין בה דקדוקי [מצות הרבה]
אנו יכולין לקבל אותה אבל תורה על פה שאין [לה]
ולדקדוקי מצות שבה אין להם קץ אין [אנו] יכ[ולין]
לקבל אותה העיזו פניהם לפני המקום ולא קיב[לו]
עליהם תורה שבעל פה. ומנין שחיזר הקב״ה את התור[ה]
על כל דור ודור ועל כל אומה ואומה ולא קיבלוה ש[כך]
כת׳ ויאמר י״י מסיני בא וזרח משעיר למ[ו הופיע]
מהר פארן מימינו אשדת למו. אש זה תור[ה]

1. אמ׳ להן.] לפי מה שהענין מלמדנו היא תשובת הקב״ה לאומות העולם. בעל פה.] השלמתי ע״פ דברי הלל בשבת ל״א, א׳ ובספר המעשיות לגסטר, סימן ל׳ הגרסא: אחת בכתב ואחת שלא בכתב, ומבטא זה מסכים להמבטא היוני *ἄγραφαι ἔϑη* שמשתמש בו פילון בכמה מקומות בספריו. וכבר הערותי במבוא לקטע זה שהדרשה בשבחה של תורה בקטע זה קרובה להדרשה בתנחומא נח ג׳.

5. ים.] איוב י״א, ט׳.

6. החיים.] שם כ״ח, י״ג.

10. באהל.] במדבר י״ט, י״ד, ועיין הדרשה על פסוק זה בברכות ס״ג, ב׳ ושם נסמן. אמ׳.] השיבו אומות העולם להקב״ה, עיין ההערה לשורה א׳.

13. אין להם קץ.] הלשון מגמגם וצריך למחק, אין להם, או שאין בסוף שורה י״ב.

16. ולא קיבלוה.] ספרי דברים שמ״ג ובהרבה מקומות אחרים שהערותי עליהם בספרי, הגדות היהודים ו׳, ל׳ ול״א.

18. למו.] דברים ל״ג, ב׳.

ב', ב'

[שבכתב שהיא] קשה כאש. ועוד כתיב אלוה [מתימן יבוא וק]דוש מהר פארן סלה. ותהילתו [מלאה הארץ] זה תורה שבעל פה שהיא מלא הארץ [שכן הוא אומר אר]וכה מארץ מדה ורחבה מני ים. [וכשבאו יש]ראל וקבלו תורה בכתב ותורה שבעל [פה קבלו דקדוקים] שבתורה שבעל פה שהיא פירושה [של תורה שבכתב ו]לפיכך כרת הקב"ה ברית עם ישראל [על דקדוקי] תורה שבעל פה שכך כתיב כי על פי [הדברים האלה] כרתי אתך ברית ואת ישראל בשביל [תור]ה שבעל פה כרת הקב"ה ברית את ישראל [שלא ת]שתכח תורה שבעל פה עד עולם שכך כתיב [ואני זא]ת בריתי אתם אמ' י"י רוחי אש' על' ודב' א' שמ' בפ' [לא ימושו מפ'] ומפי זרעך ומפי זרע זרעך א' י"י מע' ועד [עול]ם ז[ו] תורה שבעל פה שאינה משתכחת מישראל [לעולם] שכך כת' כי לא תשכח מפי זרעו. ואם אתה אומ' על [תו]רה שבכתב הוא אומ' כל מה שכתוב [הרי] כתב אתו [ואינו מ]שת[כ]ח לעולם. ואם אתה אומר של[א] תשתכח [תור]ה שבכתב הוא אומ' ותורה שבכתב הלא היא

1. כאש.] עיין ספרי ומדרש תנאים לדברים ל"ג, ב'.
2. סלה.] חבקוק ג', ג'.
3. הארץ.] שם. מלא.]=מלאה.
4. ים.] איוב י"א, ט'.
9. ישראל.] שמות ל"ד, כ"ז. בשביל וכו'.] עיין הדרשות גטין ס', ב' ותנחומא, באבער ב', קי"ז וקי"ח ובמקומות שהעיר עליהם המוציא לאור.
14. עולם.] ישעיה נ"ט, כ"א.
15. זרעו.] דברים ל"א, כ"א.
17. ואם אתה אומר.] הלשון מגמגם, ועיין תנחומא נח ג'.

ד

ילמדנו הקדמון על י"ג סדרים.

ב' דפים גדולים ורחבים כ"ז על כ"ג בכתב אשורי ישן והניר מהמין שנקרא vellum עתיק מאד ובלוי, מסמן T-S 198 באוצר הספרים של האוניוורזיטא בקמברידג. הקטע הזה מכיל י"ג דרשות של הילמדנו, יש מהן שלמות ויש מהן חסרות בראשון או בסופן וברור שחסרים כמה דפים מהקטע בין הדרשות לפרשת לך לך והדרשות לפרשת ויחי ואולי נתערבו הדפים, לפי השערתי שמנה, בין קטעים אחרים המונחים בקמברידג וימים ידברו.

ואלו הן הדרשות של קטע זה. א׳) בראשית ו', ה' וירא י"י כי רבה וגו'. הדרשה היא היא שנמצאה גם כן בתנחומא ה"ב א', כ"ג וכ"ד וכאשר רק סופה נשארה בהקטע הדבר מוטל בספק אם לא נתוספו דברים בתנחומה על דרשת הילמדנו, ויש מקום להשערה זו ששאר הדרשות בהקטע אינן ארוכות כל כך כדרשה זו בתנחומא. ודע שבתנחומא הנדפס, בראשית י"ב יש לפנינו על פסוק זה גם כן דרשה בסגנון דרשת ילמדנו אבל כבר נתוספו בה הרבה דברים עד שכמעט אי אפשר לעמד על תכנה שכל ההגדות שבסימן זה אין להן שום קשר עם פסוק זה, ולא נשאר רק רמז קטן בסופה על הצורה הראשונה שלה. המאמר, ותהיו נדונין באש ובשלג, בסוף סימן זה של התנחומא הנדפס אין לו מובן כלל והוא נשאר מדרשת הילמדנו על הפסוק, כי רבה, שמשפט רשעים בגיהנם באש ובשלג כמשפט דור המבול, עיין תנחומא ה"ב, כ"ג. וקרוב הדבר שבתנחומא הנדפס נתערבבו שתי דרשות ילמדנו, הדרשה על וירא וגו' ופתיחתה המשנה בעדיות ב', י' כאשר נמצא בתנחומא ה"ב, והדרשה על ויראו בני אל', בראשית ו' ב', ופתיחתה מאמרי האמוראים בבראשית ר' כ"ו ה' כאשר היא בנדפס. ולפי דרכנו למדנו שהדרשה השניה איננה מהילמדנו הקדמון, עיין לקמן על ההלכות שבילמדנו שכלם לקוחות מדברי התנאים.

ב') הדרשה השניה על בראשית ח' א', ויזכר אל' וגו' נמצאה גם כן בב' המהדורות של התנחומא ובהמדורה האחרת של מדרש זה ,ששריד אחד ממנה הוציא לאור רש"ז שעכטער בספר היובל לקאהלער, וכשנשוה כל אלו המקומות נראה בברור שהנוסח המקורי של דרשה זו נשאר בהקטע הזה. ההלכה של דרשה זו היא הברכה על הקשת שנזכרה בתוספתא ברכות ז', ה' ושם בירושלמי ט', ג' ובבבלי נ"ט א', והמעיין באלו המקומות יראה מיד שנוסח הברכה בתנחומא ה"ב, ל"ב ובנדפס ו' הוא על פי דברי רב־פפא בבלי שם. וכבר חשב אדם גדול להביא ראיה מזה שמסדר של המדרש תנחומא כבר השתמש בהבבלי (עיין רא"ה ווייס בבית תלמוד ה', מ"ד) אבל בהקטע שלפנינו וכן בהקטע של התנחומא הוצאת רש"ז שעכטער ברכה זו היא כפי נוסח הברייתא בבבלי ובירושלמי,

ואין ספק כלל שהסופרים שהעתיקו התנחומא כתבו נוסח הברכה כאשר הרגילו בו. ודע שבתוספתא נזכרה ברכה זו כבר בנוסח ארוך (ולפי גרסת הדפוס של התוספתא חותם בה, עיין תוספות שם בבבלי שכפי הנראה כתבו דבריהם להוציא מידי טעות זו) ואם כן הילמדנו לא לבד שלא השתמש בהבבלי אלא שסמך דבריו על הברייתא העתיקה בנגוד לדעת התוספתא שקבלה להלכה ר' יוחנן, עיין שם בירושלמי.

הנושא של דרשה זו הוא הנגוד בין רחמי הקב"ה שאין להן סוף לרחמי בשר ודם שהם מצמצמים, ובהקטע מובאים ג' דוגמאות על הדבר הזה שכך הוא דרכה של ההגדה ושל ההלכה (כלל זה הוא פותח פתח להבנת המשנה ובעלי הכללים לא עמדו עליו, עיין לדוגמא קדושין ג', ה'–ו' וגטין ט', ב') לשלש הדוגמאות אבל בתנחומא ה"ב נתוספה דוגמא אחת. והמעיין בעין פקחת יראה שהמשל מהמלך ואוהבו בתנחומא אין דומה כלל לשאר המשלים, שלא צמצום רחמיו גורם שאין משמר אוהבו מפני הים אלא האי יכולת. וברור שדוגמא זו היא הוספה על פי התנחומא הנדפס נשא י' ובה"ב ד' ל"ד ושם מקומה על הפסוק וישמרך, וקרובה היא להדרשה במדרש תהלים סוף פרשה ה' ושם בילקוט שמקורו מדרש תהלים ולא התנחומא, וטעה בזה ה' גרינהוט בלקוטים, במדבר ט', עמוד ב' הערה ב'. ובתנחומא הנדפס רק ג' דוגמאות אבל המסדר של מדרש זה הוציא ישן, המשל מהעני ובעל הבית שלפנינו ובה"ב, מפני חדש, המשל מהמלך. ובהקטע הוצאת רש"ז שעכטער נמצאו ה' דוגמאות אלו השלש שבילמדנו ועוד ב' הוספות; הדוגמא האחרונה, יש לו בהמה וכו' הוא רק נוסח אחר ממה שקדם לה והמשל מהשלטון שנשא פנים לעשיר אין ענינו כאן כלל.

ג') בראשית ח' ט"ז, צא מן התבה. הדרשה הזאת יסודה על הרעיון המוסרי, בנפול אויבך אל תשמח והדורש מביא ראיה לזה מכמה מקומות בתורה ומתחיל במעשה נח ובניו שהם לֹא שמחו באבדון של דור המבול אלא אדרבא השתתפו בצרת הצבור וכל השנה שהיו בתבה היתה אשה עצורה להם, וכשיצאו התיר להם הקב"ה לזקק לנשיהם. פרורי דרשה זו נמצאים בב' המהדורות של התנחומא, ה"ב מ"ג ובנדפס נח י"א אבל „דרשת ילמדנו" על הסדר הזה, בה"ב ל"ז ובנדפס ט', היא דרשה אחרת לגמרי ממה שלפנינו בהקטע על סדר זה.

ובראשונה צריך להעיר שההלכה של הדרשה בתנחומא הוא מאמרו של האמורא ר' חייא בר אבא ובירושלמי שבת י"ד, ד' נתיחס מאמר זה לשמואל והר"ש באבער העיר על שבת בבלי ק"ח, ב' ולא זכר הירושלמי. והנה אף שאין ברור לי שהשתמש המסדר של התנחומא כאן בבבלי או בירושלמי, שַׁם האמורא בתנחומא שנה משמות האמוראים בירושלמי ובבבלי, אבל אין ספק בסימן נערות שלדרשה זו שבהתנחומא שההלכה שלה אינה לא משנה ולא ברייתא. וההלכה בקטע שלפנינו לא נמצאה בלשונה ממש בשום מקום, אבל תכנה, שמצות פריקה נאמרה אף בעכו"ם, היא מבית מדרשם של התנאים יצאה, עיין ההערה לא', א' ט"ז ועיין גם כן מכלתא משפטים פרשה כ'. דרשה זו של הילמדנו הוא המקור למה שנמצא בילקוט משלי כ"ד י"ז שלכן אין גומרים הלל בו' ימים של פסח

משום שהמצרים נטבעו בו וכן נתנו טעם זה בפסקתא דר"כ, כ"ט, קפ"ט, א' אבל בעל הילקוט לא השתמש כאן בהפסקתא שסוף דבריו, וכן אתה מוצא בנח וכו', לא נמצא רק בהילמדנו שלפנינו. ור"ש באבער העיר שהמאמר שבפסקתא נשנה גם בירושלמי סכה ד', ה' וטעות בידו שלא נמצא שם ולא במקום אחר בירושלמי אלא בילקוט ובקטע שלפנינו. ובאמרי שהילקוט השתמש בהדרשה שלפנינו אין דעתי שהיה לפניו הילמדנו הקדמון כמו שהוא לפנינו בקטע זה אלא שהיה לפניו מהדורה מהילמדנו או מהתנחומא שנמצאה בה דרשה כעין זו שלפנינו אבל לא בלשונה ממש כמו שיראה המעיין, ועיין מה שכתבתי לקמן בסוף דברי על הדרשה הרביעית.

ד') בראשית ט', י"ח, ויהיו בני נח. הדרשה על סדר זה בתנחומא ה"ב א', מ"ד ומ"ה ובנדפס י"ב היא הדרשה שלפנינו אלא שבמהדורות התנחומא כבר שלטו ידים בה לשנות פני הדרשה כדי להתאימה עם דברי האמוראים. והנה במשנה יבמות סוף פרק ו' לא נזכר כלל למה אמרו חכמים שאין הנשים מצוות על פריה ורביה ולפי פשוטן של דברים דעתם מיסדת על הסברא שדרכו של איש לחזר על אשה ואין דרכה של אשה לחזור על איש ולכן האיש מצוה על פריה ורביה ולא האשה, עיין קדושין ב', ב' ובלשון אחר בבראשית ר' סוף פ' י"ז ובאבות דרבי נתן נו"ב, פ"ט, ושם בקדושין מצאו לזה רמז בתורה שאמרה כי יקח איש. אולם אמוראי ארץ ישראל נתנו טעם לדברי חכמים משום שכבשה, חסר כתיב עיין בבלי יבמות ס"ה, ב' וירושלמי שם סוף פר' ו'. ורבנן דאגדתא קיימו דעתו של רבי יוחנן ופרשו וכבשה, בדרכים שונים, עיין בראשית ר' סוף פרשה ח' ותנחומא הו"ב במקומו, ובתנחומא הנדפס נתערבבו הדברים ע"י הסופרים וכך צ"ל, חכמים אומרים וכבשה כתיב וגו' עד כובשת ור' יוחנן אומר מכאן שהאיש מצווה על פו"ר יותר מן האשה. ומכל אלה אין זכר בהקטע שלפנינו ודברי חכמים מובאים כצורתם בהמשנה בלי הוספת טעמים, ולא עוד אלא שלשון המשנה בהקטע הוא נוח יותר מאשר הוא לפנינו, ששניהם נצטוו בדברי ר' יוחנן הוא מקביל, להאיש מצווה, שבדברי חכמים. וברור שהמאמר שכן מצינו וגו' הוא מאמר הגדה של הילמדנו לחזק דעתו של ר' יוחנן. ובסוף הדרשה הלשון בב' המדורות של התנחומא מגמגם וביותר בתנחומא הנדפס אבל בהקטע של הילמדנו לנכון, אמר הקב"ה וגו' וכן מובא מהילמדנו בילקוט סוף פרשת נח, אלא שעם נתערבבו ב' דרשות מהילמדנו, רצוני לאמור מהמדורה של התנחומא שנקראה שמה ילמדנו בילקוט, סוף הדרשה שלפנינו וראש הדרשה על אלה תולדות נח שנמצאה גם כן בהקטע הוצאת רש"ז שעכטער, ושם צריך להשלים מה שחסר על פי דברי הילקוט שנעלמו לפי שעה מהרב הנ"ל. ועיין מה שכתבתי למטה על הלשון, קפץ הדבור, שבהקטע.

ה') בראשית י"ב, א', לך לך. הדרשה על סדר זה היא דרשה חדשה שלא נמצאה בשאר המדרשים, ובכל מהדורות של התנחומא יש גם כן דרשה על לך לך אבל היא אחרת לגמרי ממה שלפנינו והיא נוסדה על הלכה של אמוראים וההלכה בהקטע היא לקוחה מהמשנה. ובהערות לדרשה זו כבר

רמזתי שההגדה, שהדורות שמנח עד אברהם היו צדיקים, מתנגדת להמשנה פ"ה דאבות והיא קרובה לדעת הספרים הגנוזים שרב דורות אלו היו צדיקים ושׂרוג אבי אביו של תרח או תרח עצמו היה הראשון שהחל לעבוד עבודה זרה, עיין ספר היובלים י"א, ה'. והמיוחס לפילון ד', ט"ז. והנה אף שאין מקשין בהגדה (תשובות הגאונים הוצאת הארקאווי קמ"ט), מכל מקום קשה הדבר שבעל מדרש זה יחלק על משנה מפרשת, ויש להביא ראיה מזה שפרק חמישי שבאבות אינו מעקר המשנה אבל אין כאן המקום להאריך בזה.

ו') בראשית ט"ו, א'. אחר הדברים האלה. הדרשה הזאת לא נמצאה במקום אחר ו"דרשת ילמדנו" שבשתי מההדורות של התנחומא, ה"ב ע"א ובנדפס י', על סדר זה היא דרשה אחרת. וברור שמסדרי התנחומא נשתמשו בהדרשה שלפנינו שהיא הבסיס להדרשה השנייה שבאלה המדרשים על פסוק זה המתחלת זש"ה יצפן לישרים תושיה. ועל פי זה נבין למה הביאו מסדרי התנחומא ההגדה על אברהם ששמר ערובי תבשילין כאן ובראש לך לך, שבסדר זה נשתמשו בדרשת הילמדנו שלפנינו שנוסדה על ההלכה של ערובי תבשילין ובסדר לך נשתמשו במקור אחר כפי מה שראינו למעלה. ולפי דרכנו למדנו שהגרסא הנכונה בהמדרשים היא, ערובי הבשילין, ולא ע' תהומין כפי מה שרצו רבים להגיה (עיין הערת באבער על התנחומא א', נ"ח, הערה ח'), שבילמדנו שלפנינו ההלכה היא בענין ע' תבשילין ולכן אי אפשר לאמור שהסופרים טעו בפתרון הראשי תיבות ע"ת וקראו ע' תבשילין במקום ערובי תחומין.

ז') בראשית מ"ז, כ"ט. ויקרבו ימי ישראל וגו'. קשה לעמוד על תכנה של דרשה זו שלא נשארה ממנה בהקטע אלא המאמר האחרון, שלכן קרא ליוסף, משום שהיתה השעה בידו, וזה נמצא לא לבד בב' המהדורות של התנחומא (ה"ב א', רי"ג ובנדפס ויחי ו') אלא גם בבראשית ר' צ"ו, ה'. ונראה שההלכה שבילמדנו היתה בענין שכיב מרע, ולא ההלכה שב"דרשת ילמדנו" בתנחומא הנדפס ויחי ד' שאין לה שום קשר עם המאמר האחרון הנשמר לנו בהקטע. ועיין במדרש הגדול ויחי, תשי"א בראש העמוד הדרשות על הפסוק מ"ז, ל', ודברי ר' יצחק מובאים בקונדריס אחרון להילקוט מהילמדנו (עיין בתי מדרשות ליעללינעק חלק ו', פ"ג) אבל שם נתקצר ונשמט מאמר ר' מאיר, מצוה לקיים דברי המת, והלכה זו יפה והגונה לדרשת ילמדנו על סדר זה. ואמרתי להעיר שההגדות שברמזים כ"ט, ל', ל"א, ל"ג שבקונדריס אחרון הן לפנינו במדרש הגדול חלק א', תש"ט, תשי"א, תשי"ב, תשט"ו ותשי"ח, והרב המו"ל לא העיר שמחבר מדרש הגדול נשתמש בסדר ויחי במהדורה של התנחומא הנקראת ילמדנו מבעל הילקוט. וכשנשוה הדברים בב' מקורות אלו נראה שכמה קצרן היה בעל הילקוט, לדוגמא הפתגם, מלך באפסניא צריך חסה, שנמצא במה"ג תש"ט נשמט בילקוט בסוף רמז ל', ור' תנחום ירו' שמביא פתגם זה (עיין באכער מספר המלים של תנחום ירושלמי, חלק העברי, כ"ה) כפי הנראה היה לפניו מהדורה של התנחומא שהשתמש בה בעל מדרש הגדול, אלא שזה גורס חסר וזה פרנסה, ודברי באכער שם צריכים תקון.

ח׳) בראשית מ״ט, א׳. ויקרא יעקב אל בניו. הדרשה על סדר זה חדשה היא. אף שעקרה, ההגדה על ברוך שם כבוד מלכותו, נמצאה בכמה מקומות עיין הערה י״ג לדף ב׳, עמוד א׳. אצל הראשונים מובאים סגנונים אחרים של הגדה זו שלא נמצאו בהמדרשים שלפנינו, עי׳ן לדוגמא המדרש בהגהה לסדר טרוייש הוצאת מאיר וויס כ״ו ובנסמן שם ובאבודרהם, ענין ק״ש. ומה שמובא באבודרהם מהמדרש, שהאותיות קץ וחטא אינם בשמות השבטים, נמצא גם כן בהדר זקנים ובדעת זקנים, בדרשות אבן שועיב ובפענח רזא על פסוק זה אבל לא בשום מדרש, ועיין גם כן זהר ג׳, קפ״ח, ב׳.

ט׳) שמות א׳, א׳. ואלה שמות וגו׳. גם הדרשה על סדר זה כלה חדשה היא, והנושא, שיוצאי ירכו של אברהם, וביחוד יעקב, היו בידם לפרע שטר חוב של אביהם הוא ישן מאד ונמצא בכמה מקומות, עיין המקומות שרמזתי עליהן בההערות ועוד נוסף, בראשית ר׳ ראש פרשת וישב ובילמדנו–לא הילמדנו הקדמון!-בילקוט תלמוד תורה לר׳ יעקב סקילי, עיין מאמרו של פאזנאנסקי על ילקוט זה, כ׳-כ״א.

י׳) שמות ג׳, א׳. ומשה היה רועה. בב׳ המהדורות של התנחומא נמצא החלק היותר גדול של דרשה זו שיסודה הרעיון, שלא נתן הקב״ה גדולה לגדולי עולם עד שבדקם בצאן, אבל פתיחתה ההלכה, אין מגדלין בהמה דקה ליתא שם והשאלה והתשובה בדבר הלכה חסרות. ודע שבהקטע הקשר שבין ההלכה וההגדה של דרשה זו איננו נגלה לענין ורק ע״י דברי התנחומא, ה״ב ב׳, ז׳ ובנדפס שמות ז׳, אנו עומדים עליו. משה נבדק בצאן, שלא רעם בישוב אלא במדבר, משום שאין מגדלין בהמה דקה בישוב, ובתנחומא: וינהג את הצאן וגו׳ להרחיק עצמו מן הגזל. ועיין שמות ר׳ ב׳, ג׳, מלמד שהיה דוד מקים המשנה, אין מגדלים בהמה דקה בא״י, ולא אמרו זה הלשון על משה משום שהיה בחוצה לארץ, אבל בילמדנו לא דקדקו כל כך.

י״א) שמות ד׳, י״ח. וילך משה וישב וגו׳. הדרשה על התרת הנדר איננה לא בב׳ המהדורות של התנחומא ולא בשמות ר׳ ואף שאלו המדרשים נושאים ונותנים בדבר אם משה הלך למצרים בלי שהתיר לו יתרו נדרו, עיין שמות ר׳ ד׳, תנחומא שמות ט״ז, ועיין גם כן מדרש הגדול שמות על פסוק זה הגדה ארוכה על התרת נדר זה. והרב המו״ל של מדרש הגדול משער שמחברו השתמש כאן בהמכלתא דרבי שמעון בסדורה האחרון על ידי חזקיה בן רבי חייא, שכן בשמות ר׳ סוף ד׳ אמרו בשם בנו של ר׳ חייא הגדול, והוא חזקיה, שמשה לא הלך אצל פרעה עד שהתיר לו יתרו את נדרו. והרואה בעיין בקורת יראה שדעה זו אי אפשר שתתקבל, שההגדה במה״ג וכן זו שבקטע שלפנינו הן כבר מרכבות משתי דעות שונות. החכמים הראשונים נחלקו בדבר, יש מהם שאמרו שמשה הלך בלי רשות יתרו אחר שהתיר לו הקב״ה נדרו, והיא דעת רבותינו בשמות ר׳, ויש מהם שאמרו שיתרו התיר לו נדרו קודם שהלך למצרים, ודעה זו ייחסוה בשמות ר׳ לבנו של ר׳ חייא הגדול. ולפנינו בהקטע אמרו שהקב״ה ויתרו התירו לו נדרו וכן במה״ג, אלא שאלו המקורות נתנו טעמים שונים למה הצרך משה

לב׳ התרות. והבקי בדרכם של בעלי הגדה ידע עד כמה דחקו את עצמם להשות הדעות של החכמים הראשונים ולעשות שלום ביניהם.

י״ב) שמות ד׳, כ״ז. ויאמר י״י אל אהרן לך וכו׳. הדרשה על סדר זה לא נמצאה במקום אחר כצורתה אבל דברים רבים שבה נמצאו במדרשים שונים, עיין המקומות שהערותי עליהם בההערות לדרשה זו וביחוד בשמות ר׳ ג׳, י״ד וי״ז שברור שהשתמש בדרשת הילמדנו שלפנינו אלא ששינה לשונה מעט ולפעמים חסר ולפעמים הוסיף דברים. לדוגמא, אם נשוה המאמר, האיש הזה שאת משלחני וגו׳ (דף ב׳, עמוד ב׳, כ״א וגו׳) עם המאמר שבשמות ר׳ ג׳, י״ד נראה מיד שלשון הקטע הוא מקורי, ולא עוד אלא שבשמות ר׳ חסר הטעם למה המשיל פרעה לעבד. והנה בההערה לשורה כ״ד הערותי שקצר המסדר–ואולי הסופר–בהחלק הראשון של הדרשה ההגדה על הפסוק, לא איש דברים, שנמצאה בתנחומא ה״ב ה׳, ג׳ וד׳. ומי שחושב שמזה ראיה שהמדרש ילמדנו כבר נשתמש בהתנחומא אינו אלא טועה, שנראים הדברים שהמסדר של הילמדנו רמז על דרשתו לאלה הדברים ששם האריך בהדרשה על הפסוק, לא איש דברים, ודרשה זו קנתה מקומה בהתנחומא ה״ב ובהילמדנו של הערוך, ושל בעל הילקוט, עיין ספר הילקוטים לגרינהוט חלק ה׳, פ״ז, א׳ הערה ג׳. ועיין גם כן בהדר זקנים על פסוק זה, אמר משה שלוחי אומות העולם יודעים ע׳ לשון ואני אפילו שלי אינני יודע לדבר, וזה מסכים מלה במלה עם הקטע שלנו.

י״ג) שמות ז׳, א׳. ראה נתתיך אל׳ לפרעה וגו׳. אף שמדרשה זו לא נשארו בכ״י רק כשתי שורות בכל זאת נוכל לומר בברור שהיא אחרת לגמרי מהדרשת ילמדנו על הסדר שלאחריו בתנחומא הנדפס וארא ד׳.

אחרי הדברים האלה על צורתן, אופיתן ותכנן של הדרשות שבקטע זה אדמה שלא מהנותר הוא להעיר בקצרה על הלשונות והמבטאים המיוחדים להן. כבר העיר ר׳ אברהם עפשטיין בספרו מקדמוניות היהודים ס״ב על ההבדל בין המדרשים של דרשות פשוטות כבראשית ר׳ והדומים לו ואלה של דרשות למודיות כהתנחומא והדומים לו, ועתה כשזכינו לשריד של הילמדנו הקדמון נוכל לעמוד גם כן על הלשון המסוגל לו בין המדרשים של דרשיות למודיות, והנני לרשום כאן המלות, המבטאים והלשונות המיוחדים לקטע זה.

א ל ה,׳ א ל ׳, א ׳=אלהים יותר מעשרים פעמים בדף השני, ובדף הראשון ז׳ פעמים הק׳. ובראשונה חשבתי שק׳ היא ר״ת של הקדוש ברוך הוא, אבל כאשר נדע מכבר כי השם, אלהים, הוא מיוחד להילמדנו החדש ר״ל מהדורי התנחומא הנקראים בשם ילמדנו אצל הראשונים וכאשר בדף השני אין אנו מוצאים הק׳ אפילו פעם אחת, קרוב לודאי שהק׳ או ק׳ הוא ר״ת של אלקים=אלהים. ונראה שבראשונה נשתמש הסופר בר״ת ק׳ במקום אלהים ואחר כך בא׳ כדי שלא יפתרו הקוראים את הר״ת ק׳ בטעות ויקראו הקדוש ב״ה, והסופר בעצמו תקן פעם אחת, דף א׳, עמוד א׳ שורה ו׳, וכתב הק׳ במקום הא׳=אלקים. ועיין הפתיחה לקטע ה׳.

אדן=אדם, כמה פעמים. כבר הערותי במקום אחר, ספר היובל לר׳ אריה

שווארץ, של״ב הערה ז׳ שהתמונה אדן נמצאת בכ״י של המשנה, התוספתא, הירושלמי, הבבלי ושו״ת הגאונים ואם כן אדן בקטע זה אינו מיוחד לבעל הילמדנו אלא תמונה רגילה בכתבי יד עתיקים.

כ ש ן=כשם, א׳, א׳, י״ג. לא מצאתי לו חבר אלא בשריד אחר של ילמדנו בספר זה, עיין ההערה במקומו.

ש ן=שָם, דף א׳, ע״ב שורה ט״ז. לא מצאתי לו חבר לא בספרים הנדפסים ולא בכתבי יד.

ד ר ך=דרך ארץ, א׳, ע״א, שורה כ״ב.

ל א ע ש ה א ל א כ י ו ן=מיד. א׳, ע״א, שורה כ״ה, ודף ב׳, ב׳, שורה י״ג. המבטא הזה נמצא בתנחומא ה״ב ב׳, קכ״ט, בכמה קטעים של מדרשים הנובעים ממהדורות שונות של הילמדנו וכן בקטע של התנחומא שהוציא לאור רש״ז שעכטער בספר היובל לקאהלער, ועיין מפתח הכללי ערך עשה. ומשמעו של עשה במבטא זה הוא כמו שהה, עיין סדר עולם א׳ והמקומות שהעיר עליהן מארכס בתרגומו, ולא עשה אלא כיון, הוא כמו תיכף ומיד ועיין לקמן סוף ל׳.

ק פ ץ ע ל י ו ה ד י ב ר. א׳, א׳, כ״ו, ועיין גם כן ע״ב, ח׳ שהשלמתי, קפץ על, על פי הילמדנו בילקוט סוף נח. המבטא הזה בצורתו ממש לא נודע לי ממקום אחר, אבל דומה לו מצינו בשמות ר׳, עיין פי״ח, א׳ מיד קפץ עליו אלהים ועוד שם, קפץ הקב״ה ודבר עם משה, וכן בקטע כ״ז עמוד ב׳, שורה י״ח. וכבר ידוע שהחלק השני מן שמות ר׳ מן פט״ו ועד הסוף, אינו אלא מהדורה של מדרש תנחומא אשר חלק גדול מהילמדנו בא אל קרבו, עיין ר״א עפשטיין, מקדמוניות ס״ז וגו׳.

ש ח ז ק א ב ר ה ם ע ל פ ר י ה וגו׳. א׳, א׳, שורה ל״ב. חזק על, פרושו, השתדל הרבה, ודומה לו התחזק בכבד אביך בבן סירא העברי ג׳, י״ב ובמדרש משלי ט״ז, פ״ג ונתחזק בכבוד אביו, עיין מה שכתבתי על זה בספר היובל לנעלדעקע תר״י. והמסדרים של המדרשים האחרונים כבר היה קשה להם המבטא הזה ולכן בתנחומא הנדפס נח י״ב דחק על פריה וגו׳ אבל בהוצאת באבער, מ״ה כמו שהוא בילמדנו, ששניהם שאבו דרשתם זו מהילמדנו כאשר הראיתי למעלה.

ר ב ו נ ו ש ל ע ו ל מ י ן. א׳, ב׳, י״ד. המבטא הרגיל הוא ר׳ של עולם ולא ר׳ של עולמין.

צ ד י ק י ן ש ל מ י ן. א׳, ב׳, כ״ב. בתלמוד ובמדרש שגור הרבה המבטא צדיק גמור, ולא צדיק שלם. אבל שלם הוא על טהרת לשון הקדש וגמור שאול מלשון ארמי.

נ י ת י ח ד ה ד י ב ר, שם. בכמה מקומות במדרשי התנאים ואמוראים מצינו, נתיחד הדיבור (עיין באכער בשני החלקים של ספרו טערמענאלאגיע בערך יחד) ולא הדיבר שהיא מלה שאינה מצויה בספרים, אבל עיין מכלתא ראש הספר והע׳ רמא״ש. ונראה שנמנעו מלהשתמש במלה זו כדי שלא ליתן פתחון פה למינים,

שדיבר הוא כמו λόγος ביונית וכבר ידוע דעת המינים על הלגס. וקשה להגיה דיבור במקום דיבר שגם בדף א׳, א׳, כ״ו דיבר ולא דיבור.

השעה בידו. ב׳, א׳, א׳. בהמדרשים האחרונים ששאבו מהילמדנו שנו המבטא הזה, עיין תנחומא ה״ב א׳ רי״ג, בשביל שהיה ספיקה בידו לעשות, ושם בהערה י״ג ודברי באבער אינם נכונים שברור שהלשון, השעה בידו, הוא מקורי ובכ״י ה׳, אוקספורד, של התנחומא שהשעה בידו משחקת לו הרכבו ב׳ גרסאות, שהש׳ בידו, ושהש׳ משחקת לו.

ירושה חדשה, ירושת המעשר, ירושת אבות. ב׳, א׳, ד׳ וז׳. המחבר השתמש כאן בהמלה ירושה במשמע מצוה שנתן לישראל, וקרוב משמע זה להמבטא סבל הירושה השגור בספרי הקראים.

כבוד קונו. ב׳, א׳. ז׳ וח׳. עיין משנה חגיגה ב׳, א׳, שלא חס על כבוד קונו, ומשמעו שם שונה קצת ממה שהוא לפנינו, עיין שם בגמרא ט״ז, א׳ שכבר נחלקו האמוראים רבה ור׳ יוסף בפרושו ועיין גם כן שם בירושלמי הלכה א׳, כדי שיהא אדם יודע לחוס על כבוד קונו.

מוציא דבר לפני הא׳. ב׳, א׳, י״ח. לשון תורה בקהלת ה׳, א׳ אבל לא לשון חכמים.

מתהלל בך, שם. כבר הערותי במקומו שצ״ל שאני מתהלל בך ויש לפרשו בב׳ פנים, אני מספר בשבחיך והוא כמו אשתבח ב׳ בארמית (משתבח בר׳ ספרא, הרבה לספר בשבח של ר׳ ספרא, עבודה זרה ד׳, א׳) או שהבריות מקלסין אותי וקוראין אותי אלהי אברהם, עיין תנחומא קדושים ב׳ מקלסין אותי בכם ומקדשין את שמי בכם וכן במדבר ר׳ ראש פ״ד, ובשמך מקלסין אותי, ועיין גם כן הילמדנו המובא בתלמוד תורה לר׳ יעקב סקילי, במאמרו של פאזנאנסקי על דבר הילקוט תלמוד תורה י״ט. והלשון מתהלל ב׳ בכמה מקומות במקרא אבל לא במשנה ובתלמוד.

מתותיר בו. ב׳, א׳, כ׳ ופרושו על ידי דבר זה בא לו רוח ותועלת. בתלמוד ובמדרש מצינו יָתר, ותר ונותר אבל לא במשמע זה שלפנינו. ועל המבטא, יתוותרון מעיו, עיין מה שכתבתי בספר היובל לר׳ אריה שווארץ, צד שמ״ח ודעתי שם שהוא כמו יתבתרון. ובערוך השלם סוף ו׳ מביא ה׳ קאהוט, אוותר, מפטירת משה ומפרשו בדרך רחוק אבל ברור שצ״ל שם אנתר.

ותידע לך שכן אלא כיון, ב׳, א׳, כ״ה. שמוש המלה. אלא, כאן ובדף ב׳ ב׳, ח׳ (אלא בשעה) הוא שונה ממה שאנו רגילים בו, שאלא בלשון חכמים הוא כמו רק ואבל בלשון תורה ובקטע זה הוא כמו הרי, ולא מצאתי לו חבר רק בהקטע של הילמדנו החדש שהוציא לאור רש״ז שעכטער בספר היובל לקאהלער, וכבר העיר הרב הזה על זרות שמוש זה של אלא. ועיין במאמרי על המיד בספר השנה לדוד ניימארק רע״ט ולמעלה כ״ט, כ׳.

כך וכך, ב׳, ב׳, א׳. עיין ההערה במקומו על מבטא זה שהוא כמו יבוא עלי כך וכך.

כשהלך לחוץ, ב׳, ב׳, ט׳, בלשון חכמים חוץ סתם הוא חוץ להמקדש ובקטע זה כמו חוץ לארץ.

גנב לבו, גונב את לבי, גונב לבי, ב׳, ב׳, י׳, י״א, וי״ב. בלשון תורה גנב את לב, בראשית ל״א כ׳ וכ״ו אבל בלשון חכמים גנב דעת, עיין לדוגמא תוספתא בבא קמא ז׳, ח׳.

חוץ מדעתי, חוץ מדעתו ב׳, ב׳ י״א וי״ב. בלשון חכמים, שלא מדעתו, עיין לדוגמא משנה ערובין ז׳, י״א, בכורות ה׳, ג׳ ומכשירין ו׳, ה׳, אבל בש״ר ראש פ״ד שנשתמש בדברי הילמדנו, חוץ מדעתו.

אסור עצמך בשבועה, שאסרתי עצמי בשבועה, ב׳, ב׳, י״א וי״ד. עיין משנה יבמ׳ ב׳, י׳ שאסר בנדר.

בילאטירין של מדין, ב׳, ב׳, ט״ו. בההערה לשורה זו שערתי שהיא המלה היונית βουλευτηρίον לשכת היועצים ואפשר גם כן שבילאטירין הוא כמו פלטירין (πρατήριον, ביונית ובעברית שוק, או πραιτώριον היכל המלך וכבר מצינו בירושלמי במקומות אחרים פלטירה ופלטירין, עיין קרוס לענהווארטער בערכם.

ליליך לנו לכל אותו הענין, ב׳, ב׳ כ״ד. הלך במשמע זה לא נודע לי ממקום אחר ואולי שהוא תרגום מן אסגי-הלך בעברית-במשמע למד, עיין בראשית ר׳ ראש פל״ה בכתב יד כ׳, תרויהן מסגן חדא שמעתא, וה׳ טהעאדאר הציג סימן השאלה אחר מסגן ולא ידעתי מה מקום לשאלה זו, שברור שמסגן-אפעל מן סגי-הוא כמו מרהיט לשמעתיה בבבלי, ב״ב, כ״ב, א׳.

הרשימה הזאת נותנת לנו תמונה בולטת מלשונו וסגנונו של הילמדנו, בי״ג דרשות שלפנינו לא נמצאו רק ב׳ מלות בלשון ארמי, רבוני, א׳, ב׳, י״ד וב׳, ב׳, י״ד ומרי ב׳, ב׳, ט״ז. והנה אין מן הצרך להעיר את עין המעיין שרבון, הארמי, כבר „נתקדש" בדורות הראשונים ורבן של תפלות התנאים והאמוראים שבאו לידנו מתחת לות ברבון העולם או רבונו של עולם ומהתפלה בירושלמי סוף יומא נראה שגם רבוני סתם היתה שגורה בפיהם כאשר הוא לפנינו בב׳, ב׳, י״ד. ונראה שהשתמשו במרי במקום אדוני גם בדברם ובכתבם עברית כדי שלא להזכיר את השם לבטלה. השאיפה להשתמש בטהרת לשון הקודש גדולה כל כך אצל מחבר זה עד שהוא מתרחק את עצמו מלשון חכמים אם לשון המקרא מספיק לו לצרכו, ולכן הוא אומר גנב לב ולא גנב דעת, מתהלל בך במקום משתבח או נתקלס בך ועוד הרבה כאלו כאשר הראיתי למעלה. לשונו קל צח ויפה, איננו קצרן ולא ארכן אלא כאמן גדול הוא יודע איך להמשיך אזן השומעים על ידי מליצה נוחה ונעימה. ביחוד ראוי לשום לב על אמנותו הגדולה לברוא שיחות, דיאלגים, ושעל ידיהם הוא מציג לפני השומעים והקוראים תמונות חיות מהמעשים שעליהם הוא דורש. כמה יפות הן השיחות בין הקב״ה ומשה בהדרשות י״א וי״ב (ב׳, ב׳) או בין הקב״ה ואברהם (א׳, ב׳) בדרשה ה׳. אבל לא בלבד בלשונו ובסגנונו נראה מעשה ידי אמן אלא גם בסדורן של הדרשות. כולן הן

נסדרות על פי שטה קבועה והמחבר אינו זז משיטתו אפילו כמלא נימא. בראשונה תבוא השאלה בדבר הלכה-ולאו דוקא הלכה אלא גם הגדה ידועה שקנתה מקומה בספרי התנאים, עיין לקמן-ואחר כך הגדה שיש לה שום קשר עם השאלה ומן ההגדה הוא בא אל הפסוק שבראש הסדר שעליו ירה פנת דרשתו. וראוי להתבונן בהנגודים הגדולים שבין הדרשות שבקטע זה של הילמדנו להדרשות שבהמדורות השונות של התנחומא, ובשאר המדרשים של דרשות למודיות. כל הדרשות שבקטע הן שוות בארכם מה שאין כן בהדרשות של שאר המדרשים שיש מהן ארוכות ויש מהן קצרות. בהדרשות של הקטע כמעט שלא נזכרו שמות הדרשנים כלל (בי״ג דרשות נזכרו רק ר׳ פנחס ב׳ חמא ר׳ שמואל בן נחמן, ר״ש והוא ריש לקיש. ור׳ אבא בר כהנא, עיין א׳, ב׳, ג׳, כ״ח, ל״א וב׳, א׳, ו׳) ובשאר המדרשים הדברים נאמרים בשם אומרם. ומה אנו למדים מעובדא זה? מחבר הילמדנו לא היה מלקט אלא מחבר, רצוני לומר שהוא לא נהג מנהג מסדרי רוב המדרשים שסדורם מלאכותי ולא אמנותי. גם הוא השתמש בדרשות אחרים אבל הוא שנה פניהן וטבע עליהן מטבע שלו ודרשות החכמים שקדמוהו קבלו פנים חדשות וכתורה חדשה מאתו יצאה. ועל פי הסימנים המובהקים האלה נוכל לעמוד על שרידי הילמדנו הנבלעים בשאר המדרשים ולהגביל׳ את היחס בין הילמדנו לשאר המדרשים וביחוד להמהדורות השונות של התנחומא. והנה כמה קולמוסים נשברו וכמה דיו נשתפכה מימות צונץ עד ימינו אלו על ידי החכמים שנשאו ונתנו בהשאלות הנוגעות לענין זה, ואין כאן המקום לטפל בכל פרטיהן ודקדוקיהן של שאלות אלו. נוסף על זה כי חלק גדול של ההשערות שנאמרו בענין זה נתבטל לגמרי על ידי קטעי הגניזה שבספר זה וביחוד על ידי הקטע הזה שלפנינו שמפיץ אור גדול על הילמדנו ויחסו לשאר המדרשים. ולכן אסתפק במועט להעיר כן בקצרה את המעיין על התוצאות היוצאות מהדברים שנאמרו למעלה, ובהנספח השלישי שלספר זה נגעתי בכמה דברים הנקשרים עם ענינינו, ובא זה ולמד על זה. וכדי שלא אזקק להכפיל דברים הנני לרשום כאן המאמרים שנכתבו בדורות האחרונים על הילמדנו, צונץ דרשות פרק י״ב וי״ג; באבער מבוא גדול ...על התנחומא ומענה רך בבית תלמוד ה׳ ודברי שלמה שם ג׳; מכתבו בספר הלקוטים לגרינהוט חלק ו׳; עפשטיין, קדמות התנחומא והוספות, ויקרא ר׳ והתנחומא בבית תלמוד ה׳ ובתוצאה מיוחדה פרעסבורג אלף ח׳ מאות ופ״ו; מקדמוניות היהודים נ״ז-פ״ב; מכתבו לרש״א ווערטהיימער בבתי מדרשות סוף חלק ג׳; מכתבו לר״א גרינהוט בספר הלקוטים חלק ב׳; האשכול חלק ב׳ צד רנ״ב ורנ״ו, שם חלק ו׳, ר״ז-ר״י ובלשון אשכנז בספרו של באכער, אגדות אמוראי ארץ ישראל חלק ג׳, תקי״ב וגו׳; רייפמאן בבית תלמוד ג׳; ווייס שם ה׳; גרינהוט בהמבואים לחלק א׳, ב׳, ד׳ ה׳ וו׳ של ספר הלקוטים שלו ובמבוא לילקוט מכירי על משלי ט׳ וגו׳; טהעאדאר בהירחון לחכמת ישראל חלק ל״ד; לערנער בספר השנתי של החברה לספרות ישראל (פרנקפורט) חלק א׳; באכער אגדות אמוראי ארץ ישראל חלק ג׳ ת״ק-תקי״א; באספריינד, הירחון ל״ח, שור, ההלוץ י״ב.

השאלות הבסיסיות שנשאו ונתנו בהם החכמים הנזכרים למעלה הן שלש. א׳) הילמדנו מה הוא; ב׳) יחסו של הילמדנו להתנחומא; ג׳) יחסו של הילמדנו להירושלמי. על השאלה הראשונה אנו יכולים להשיב עתה תשובה ברורה מה שלא היה בידנו קודם לכן. הקטע שלפנינו וכן הקטע שלאחריו אין מניחים מקום לספק כלל שהילמדנו הוא כשמו, כל דרשותיו הן מתחילות בשאלת הלכה ומההלכה הדרשן בא אל מאמר הגדה ומזה אל ראש הסדר שבתורה שעליו נוסדה הדרשה, כפי אשר הראנו למעלה. כל הדרשות שבקטע זה חוץ מא׳ וז׳ הן על ראשי סדרים, ובמה שנוגע לויחי קרוב לודאי שהמנהגים היו חלוקים ויש שפתחו בו סדר, וראיה לזה שלפי מנהגנו שהוא מנהג בבל, כל חמשים וארבע פרשיות של התורה פתוחות, רצוני לומר יש הפסק בין אחת לחברתה, חוץ מבויחי וכבר דרשו בעלי הגדה על זה, עיין בראשית ר׳ ראש ויחי. ולפי פשוטן של דברים בדורות ראשונים ויחי לא היה לא ראש סדר ולא ראש פרשה וכשהמנהג נשתנה והתחילו בויחי לראש סדר ולראש פרשה, המנהג הישן בכתיבת התורה לא נשתנה ולכן היא סתומה ואף שלפי מנהגנו עתה ויחי הוא ראש פרשה של שבוע וראש הסדר לפי מנהג ארץ ישראל. וכן אין לתמה שבקטע זה וכן בב׳ המהדורות של התנחומא יש דרשת ילמדנו על בראשית י׳, ה׳–היא הדרשה הראשונה שבהקטע–ואף שלא נמנה לראש סדר שכבר נדע שכמה וכמה חלוקים בין הרשימות של הסדרים בתיגאן, במקראות גדולות, בקרית ספר להרב המאירי ובמסורת סיג לתורה לר׳ מאיר אבולעפיא ודרשה זו בילמדנו היא על פי המנהג שוירא י״י בבראשית הוא ראש סדר. ומה שקשה הוא שבהקטע לא נמצא רק ב׳ דרשות לויחי ואחריהן מתחלת הדרשה על ואלה שמות וכן בלך לך רק ב׳ דרשות, ואינו עולה על הדעת כלל לומר שבארץ ישראל הפרשיות שלנו ויחי ולך לך נחלקו רק לב׳ סדרים וברשימת הסדרים שבתיגאן ב׳ פרשיות אלו נחלקו לד׳ סדרים כל אחת ואחת, ובאמת במהדורות של התנחומא וכן בקטע ה׳ נמצא דרשות ילמדנו לשאר הסדרים שבלך לך. ואי אפשר לומר שהסופר השמיט כל הדרשות של הילמדנו הנמצאות בתנחומא ולא העתיק אלא החדשות שבודאי אינו כן כי כבר ראינו למעלה שבקטע זה יש כמה דרשות שמצאו מקומן בהתנחומא. ואין לי תשובה ברורה על שאלה זו אבל משער אני שהסופר של קטע זה העתיק מכתב יד לקוי ולא העתיק אלא אלו הדרשות שקלה היתה קריאתן עליו והשמיט אלו שקריאתן היתה קשה. יהיה איך שיהיה ברור שכל הפתיחות והדרשות שאינן מתחילות בשאלת הלכה אף שמובאות בשם הילמדנו אצל הראשונים אינן מהילמדנו הקדמון אלא ממהדורות של התנחומא הנקרא אצלם ילמדנו. ובזה כבר אנו נוגעים בהשאלה השניה שלפנינו, יחס הילמדנו אל התנחומא.

החכמים שכתבו בענין זה נחלקו לב׳ כתות, יש שמקדימים התנחומא–רצוני לומר התנחומא הקדמון ולא המהדורות שלפנינו–ומחליטים שממנו שאב הילמדנו רב דבריו ויש שמחליפין ומעטרים הילמדנו בעטרת זקנה ודעתם שהתנחומא אינו אלא קצור הילמדנו. ועכשיו שזכינו לקטעי הילמדנו רואים אנו שאלו

ואלו טעו בדבריהם. הילמדנו והתנחומא הם משונים כל כך זה מזה בצורתם, בלשונם ובסגנונם עד שאין עולה על הדעת כלל לאמור שהאחד הוא האב והשני תולדתו. ובמה שנוגע לצורת הדרשות שבילמדנו ולשונם הדברים שנאמרו למעלה דים אבל רואה אני להעיר את הקורא על זה. לשון הילמדנו הוא לשון עברי קל ונקי ואף מלה אחת ארמית לא נמצאה בהקטעים שלפנינו. לעומת זה בעל הערוך מביא בשם הילמדנו מאמרים שלמים בלשון ארמי, עיין לדוגמא ערך מרזב ב׳, ארגליא, מרש ב׳, דש ד׳, פליית וכן בהילמדנו שבילקוט כמה מאמרים בארמית, עיין לדוגמא משלי תתקנ״ג, ואתחנן תתכ״ט. וה׳ גרינהוט במבוא לחלק ה׳ של ספר הלקוטים שלו י״ב וגו׳ ועיין גם כן המבוא לחלק ד׳, ו׳ וגו׳, מסתייע מהמאמרים הארמיים שבילמדנו שהמדרש הזה הוא המדרש היותר קדמון, ולשטתו הוא מייחס להילמדנו כמה מאמרי הגדה שהובאו סתם אצל הראשונים אם נאמרו בלשון ארמי, עיין ספר הלקוטים ד׳, פ״ב, ב׳, ואף שהמאמר שם הוא בלשון ארמי של בני בבל-אמרי אינשי!-ונמצא כצורתו בבבא קמא צ״ב, ב׳! וכמה לא חלי ולא מרגיש האי גברא שאם באנו אנו לדון על לשונו של הילמדנו, הדרשות המתחילות בילמדנו הן הן הודאיות ושאר דרשות המיוחסות למדרש זה הן הספיקות ואין ספק מוציא מידי ודאי, ואם בכל הדרשות המתחילות בילמדנו הנמצאות במהדורות השונות של התנחומא ובשאר המדרשים לא תמצא אפילו מלה אחת ארמית על כרחך שמדרש שהוא מערבב מעברית וארמית אינו הילמדנו הקדמון. ודבר זה שעד עתה היינו יכולין לעמוד עליו רק על ידי סברא ובקורת נעשה כודאי גמור על ידי הקטעים, ועתה נדע כי הילמדנו הקדמון אינו מדרש בעל צורות שונות כמהדורות של התנחומא אלא רק בעל צורה אחת והיא הדרשה המתחלת בשאלת הלכה. הלשון העברי של הילמדנו וסגנונו הצח והנקי אינם לא סימני ילדות ולא סימני קדמות, אלא סימנים מובהקים של מחברו, ואין אנו רשאין להחליט שהמדרשים הקדמונים של אמוראי ארץ ישראל היו כולם נכתבים בלשון מערבב מעברית וארמית משום שכך נכתבו בראשית ר׳ וויקרא ר׳. מדרשי התנאים הם בלשון עברי ומניין לנו שבזמנם של האמוראים כל בעלי מדרש כתבו בלשון מערבב, אדרבא הסברא נותנת שרבם הלכו בדרך התנאים ואלה המדרשים שזכרנו הם יוצאים מן הכלל או שהם מסוף זמן האמוראים זמן הירידה ושכחת הלשון. שאר סימני ילדות שמצא צונץ (עיין דרשות רל״ה, הערה א׳) בהילמדנו אינם נמצאים בהילמדנו הקדמון אלא בהמהדורות של התנחומא הנקראות ילמדנו אצל הראשונים, וגם באלו המקורות לא נמצאו בהדרשות המתחילות ילמדנו שרק הן ממקור הילמדנו יצאו. והנה אין אני מחליט לאמר שהילמדנו קדום בזמן להתנחומא, שכבר נדע שהרבה חליפות עברו על התנחומא ברבות הימים ואולי שסדורו הראשון קדום לסדורו של הילמדנו ואחר כך חברו המסדרים האחרונים הילמדנו אליו, מה שהיה קל בידם לעשות, בהציגם בראש כל סדר וסדר הדרשה של הילמדנו. ובראשונה חשבתי להביא ראיה להשערה זו מהעובדא שבספר שמות ובספר דברים של התנחומא ה״ב אין גם דרשה אחת המתחלת בילמדנו, ולכאורה נראים הדברים לאמר שבספרים אלו

לא הוסיפו המסדרים הדרשות בראש הסדר מהילמדנו כמו שעשו המסדרים בספרים האחרים. אבל באמת זה אינו כי כבר ראינו למעלה שיש דרשות בתנחומא שהם דרשות ילמדנו אלא שהמסדרים השמיטו השאלה והתשובה וביחוד אלו הדרשות המתחילות כך שנו רבותינו הן באמת דרשות ילמדנו ואף שחסרה בהם השאלה, עיין מה שכתבתי על הדרשות י׳ וי״ב שבהקטע.

היוצא לנו מכל זה הוא שנעלה מעל כל ספק שהילמדנו הקדמון לא השתמש בהתנחומא, ואף אם נניח שמדרש זה קדום לו, תכנו משונה כל כך מהילמדנו שלא היה לו צרך להשתמש בו. הדרשות שבתנחומא המתחילות בילמדנו לקוחות מהילמדנו הקדמון אבל רב מנין ורב בנין של דרשות התנחומא לא מהילמדנו באו למחברו, ורק במקומות מעטים דרשות התנחומא הן בעקרן דרשות ילמדנו אלא שהשאלות והתשובות בענין הלכה חסרות ואפשר שנשמטו מהסופרים ולא ממסדרי התנחומא. ומה שנוגע לתנחומא הנדפס על שמות צדק ה׳ עפשטיין באמרו, בקדמות התנחומא י״ב שמדרש זה אינו הילמדנו הקדמון, ואף שכמעט כל מה שמביא הערוך בשם הילמדנו על שמות נמצא בהנדפס לשמות, והקטע שלפנינו מוכיח שבודאי כן הוא שהד׳ דרשות שבו על פרשת שמות לא נמצאו בתנחומא הנדפס והדרשות שבנדפס אין בהקטע. ולפי דרכנו למדנו גם כן שלא היה לפני בעל הערוך הילמדנו הקדמון אלא שהוא קורא ילמדנו המהדורה של התנחומא שהיתה בידו, וכן לא היה לפני בעל הילקוט אלא שהוא השתמש בב׳ מהדורות של התנחומא והוא קורא לאחת ילמדנו ולהשניה תנחומא. ונראה שגם לפני המחבר מדרש הגדול היו מהדורות שונות של התנחומא שבהרבה מקומות דבריו הם דברי התנחומא כמו שהן בנדפס או כמו שהן בה״ב–אבל לפעמים דבריו הם דברי הילמדנו כמו שהם מובאים אצל בעל הילקוט ובעל הערוך. וכבר הערותי למעלה על איזה מקומות שבמדרש הגדול שהן הן הדברים שהובאו בילקוט מהילמדנו, ועיין גם כן מה״ג א׳, תע״ט הדרשה על לי גלעד שבעל הערוך מביאה בערך גלעד מהילמדנו וכן הדרשה על פוטיאל במה״ג ב׳, נ״ה מובאה מהילמדנו בערוך ערך פט ב׳. והנה אף שאמרנו שהדרשות שבתנחומא המתחילות בשאלה ותשובה של הלכה הן לקוחות מהילמדנו לא כולן הן מהילמדנו הקדמון שברור שגם המדרש הזה נשתנה צורתו במקומות לא מעטים ברבות הימים, הן על ידי הוספות הן על ידי קצורים. ועד על זה שבמהדורות של התנחומא שלפנינו נמצאו „דרשות ילמדנו" שהן שונות מהדרשות שבקטע זה על אלו הסדרים עצמם כאשר כבר הערותי למעלה. ואם ישאל השואל מנין לי שהדרשות שבהקטע הן מילמדנו הקדמון והדרשות שבתנחומא הן מהמהדורות החדשות ואולי מוחלפת השיטה. ותשובתי על זה כך היא. רבן של „דרשות ילמדנו" שבתנחומא ה״ב מתחילות בדבר הלכה של התנאים חוץ מארבע ואלו הן: בראשית ח׳, ט״ו צד ל״ז; שם י״א, א׳ צד נ״א; י״ב, א׳ צד נ״ו; י״ח, י״ז צד פ״ז–פ״ח. והנה על הסדרים ח׳, ט״ו י״ב, א׳ נמצאו דרשות גם בהקטע שלפנינו, אבל כאשר ראינו למעלה, הן שונות מהדרשות שבתנחומא וההלכות שלהן לקוחות ממקורי התנאים, ובודאי הסברה נותנת שהדרשות המיוסדות על דברי הלכה של האמוראים

המה הוספות להתנחומא מזמן מאוחר. וכן מראין הדברים שהדרשה על י״ח, י״ו היא הוספה שלא מצינו בשום מקום שפסוק זה ראש סדר וכבר ידענו „שהדרשות ילמדנו" הן על הסדרים. ומטעם זה גם הדרשה י״א, א׳ „חשודה", שלפי מערכת הסדרים שבמקראות גדולות אין כאן סדר כלל וכן בהקטע יש ד׳ דרשות לד׳ סדרים שבפרשת נח ולי״א, א׳ אין דרשה. ונראה שבזמן מאחר התחילו בי״א, א׳ ראש סדר וכאשר לא היתה דרשה בהילמדנו הקדמון על פסוק זה הוסיפו דרשה חדשה בסגנון הילמדנו וההלכה שלה לקחו מהתלמוד ירושלמי.

ואל השלישי אני בא והוא יחס הילמדנו להירושלמי. העובדה שד׳ „דרשות ילמדנו" בתנחומא מיוסדות על דברי אמוראים שבירושלמי הביאה רבים להחלטה (עיין לדוגמא, לערנער במקום הנ״ל ר״ד ור״ה) שהתנחומא כבר השתמש בהירושלמי, והנה אין כאן המקום לישא ולתן בשאלות הנוגעות רק להתנחומא אבל עובדה זו יש לה שייכות גם לעניננו, שאם יש „דרשות ילמדנו" בתנחומא אשר יסודן הירושלמי על כרחך כבר השתמש הילמדנו בהירושלמי כי כבר ראינו שמדרש זה הוא המקור ל„דרשות ילמדנו" שבתנחומא. אבל לפי מה שהוכחנו למעלה אלו ד׳ דרשות לא מהילמדנו הקדמון מוצאם ואם כן אפילו אין צל ראיה יש להשערה שמדרש זה מאחר להירושלמי ונהפוך הוא שנראה שקדם לו שלולא כן לא היה נמנע מלהשתמש בו. ובסוף דברי על הקטע הזה אמרתי להעיר, שאף שהמבטא „ילמדנו רבנו" לא נזכר בו אפילו פעם אחת בכל זאת לא נמנעתי מלקראו שריד של הילמדנו משום שאין בין המבטא ילמדנו והמבטא הלכה, ולא כלום, כאשר כבר הוכיח ה׳ עפשטיין בקדמות התנחומא י״א. ומקטע זה עצמו אנו רואים שהסופרים לא דקדקו בשמושי מבטאים כאלו והדומים להם, שבאותו הקטע עצמו אנו מוצאים, כך שנו וכך שנו רבותינו, וברור שאחר שנתבטל המנהג שאחד מן התלמידים או מן הצבור עומד ושואל מן הדרשן לא חשו הסופרים להשתמש בהמבטא הלכה במקום, ילמדנו רבנו, אלה הדברים שבהם פותח השואל שאלתו. וכן מצינו בהקטע ר׳ פנחס בר חמא בלי התאר, הכהן, ואף שלפי דעתו של עפשטיין, מקדמוניות ס״ד סימן מובהק של הילמדנו הוא להוסיף התאר הזה. אבל כאשר לא נזכר השם הזה רק פעם אחת קשה להחליט אם השמטת התאר היא טעות סופר או שבהילמדנו הקדמון קראו לר׳ פנחס בשמו בלי שם התאר הזה, ואין ראיה מהילמדנו המובא אצל הראשונים שאינו אלא מהדורא של התנחומא עם הוספות מהילמדנו ולא הילמדנו עצמו. ובדקתי בתנחומא ה״ב בכל המקומות שנזכר שם אמורא זה ולא מצאתיו אלא בב׳ „דרשות ילמדנו" (א׳, מ״ה וצ״א) ושאר המקומות שנזכר בהן הן דרשות שמקורן אינו הילמדנו, ולפי מה שכתבתי למעלה שרוב הדרשות של הילמדנו נאמרו סתם נראה שהדרשות הרבות שנתיחסו לר׳ פנחס בהמהדורות השונות של התנחומא ובמדרשים אחרים הדומים לו לא מהילמדנו הן אלא ממקורות אחרים.

ההלכות שבקטע זה הן: א׳?ב׳) הרואה את הקשת, ברייתא בתוספתא ברכות ושם בבבלי ובירוש׳. ג׳) אסור לישראל שהיה עובר בדרך וכו׳, לא נמצאה בלשונה בשום מקום, אולם משנת תנאים היא. ד׳) האיש מצווה על פריה ורביה וכו׳, משנה

יבמות. ה׳) אין מזמנין על הפת וכו׳ משנה ברכות. ו׳) יום טוב שחל להיות ערב השבת וכו׳, משנה ביצה. ז׳)?ח׳) מי שיכיר אדן וכו׳ ברייתא ירושלמי ברכות. ט׳) הגוזל ומאכיל וכו׳ משנה ב״ק. י׳) אסור לגדל בהמה דקה, משנה שם. י״א) הנודר מחבירו וכו׳ תוספתא נדרים. י״ב) שבעה ימים וכו׳ סדר עולם א׳ ומכלתא דר״ש. י״ג) משנה ברכות.

א׳, א׳

האנשים מכל אשר בחרו אלו הזכרים והבהמה לפיכך כיון שבאו
המים עליהן היו באין כמין א[שה שנא׳]
ילפתו ארחות דרכם ואין ילפתו אלא אשה שנ׳ ויחרד האיש וילפת
ואין אורחות אלא [אשה שנ׳ ארח כנשים]
והנה אשה הוי במה שיחטא [אדם בו נפרע]
מהן שנ׳ ביום הזה נבקעו וג׳ מה הוא תהום רבה אמר הק׳ שחטאו
ברבה אני פורע מהן ברבה ומ[נין שחטאו]
ברבה מה שקראו בעינין ° ויזכר אים את נוח הלכה הרואה את
[הק]שת [ה]יאך הוא צריך לברך
כך שנו הרואה את הקשת הרי זה צריך לברך עליה ברוך אתה
י״י ז[וכר] הברית מנ[יין דכת׳ את]
קשתי נתתי בענן בא וראה אין מעשיו ~~שלא~~ ה״ק׳ כמעשה בשר ודם
מלך בשר ודם יש לו אוהב [והוא מחבבו ביותר]
כל ימים שהוא חיי הא[ה]בה במקומה אבל אם מת בטלה האהבה
אבל ה״ק אינו כן אוהב את ה[צדיקים ואוהב את]

1. בחרו.] בראשית ו׳, ב׳.

2. דרכם.] איוב ו׳, י״ח. אשה.] רות ג׳, ח׳. כנשים.] בראשית י״ח, י״א.

3. נבקעו.] שם ז׳, י״א.

4. בעינין.] כל הדרשה בתנחומא הו״ב א׳ כ״ד, ועיין גם כן בראשית ר׳ ל״ב ז׳ והמקומות שהעיר עליהן טהעאדאר, והוסף עליהן סנהדרין ק״ח, א׳ והדרשה הארוכה בקטע כ׳, עמוד ב׳ וכו׳, שלקו ישראל בדבר שחטאו ושם נסמן. נוח] בראשית ח׳ א׳.

5. הברית.] ברכות נ״ט, א׳ ושם בירושלמי ט׳, ג׳, והדרשה עם הלכה זו לפתיחתה גם בתנחומא הו״ב א׳, ל״ב ובנדפס נח וכן בהקטע שהדפיס רש״ז שעכטער בספר היובל לקאהלער, ר״ס–רס״ד, אבל כפי מה שהבאתי בהפתיחה הקטע שלנו יותר מקורי הוא משאר המדרשים.

6. בענן] בראשית ט׳, י״ג. שלא׳.] כתב שלאלהים ותיקן בין השורות, של הקב״ה, עיין סוף צד כ״ח.

בניהן שנ' זרע אברהם אהבי וג' כל זמן שהיה חי היה הק' מחבבו
ומשימת ברך את בנו וחבב[ו שנ' ויהי]
אחרי מות אברהם ויברך אי"ם את יצחק אין מעשיו ש'לק' כמעשה
בשר ודם כאיזה צד עני ע[ומד לפני]
בעל הבית מבקש הימנו צדקה ובעל הבית נותן לו מזון יום אחד
או מזון שני ימים ואם היה [נדיב ביותר נותן לו מזון]
נותן לו הק' מזון כל ימים
חודש או מזון שנה הק' אינו כן אלא אדן חי יתר משמונין שנה
א חי
והוא זן את הכל ד"א אדן עו[לה לספינה]
ועמו בהמה או סוסין או גמלין או דבר אחר אם עמד סער בים
מה הן עושין משליכין את הבהמה לים
וממלטין את בני אדן אבל הק' אינו כן אלא כשן שרחמיו על
האדם כן רחמיו על הבהמה תידע שכ[ן הוא שבשעה]
ה
שבקש הק' לאבד את העולם כשחטא שקל האדם כנגד בהמה
שנ' ויאמר י'י אמחה וג' מאדם עד [בהמה וכשבא]
אֹלהיתרצות לעולמו כשן שרחם על האדם כך רחם על הבהמה
מנין מה שקראו בעינין [צא מן התבה וגו']
הלכה אדן שהיה עובר בדרך וראה חמורו של שונאו רובץ לפניו
מהוא שיהא מותר לעבר [כך שנו רבותינו]
אסור לישראל שהיה עובר בדרך וראה שונאו בהמתו רובצת
לפניו אסור לו לעבֹר. שאמרה ה[תורה כי]

8. אהבי.] ישעיה מ"א, ח'. ומשימת.] צ"ל ומשמית.

9. יצחק.] בראשית כ"ה, י"א.

11. אדן] הוא כמו אדם, עיין מה שכתבתי בספר היובל לשווארץ של"ב וגו' ועיין גם כן קטע ה' עמוד ב', שורה ט', ועיין עוד הכתיב כשן במקום כשם בשורות י"ג וט"ו. עולה.] מעל תיבה זו נראה עקב ש' ואולי עוד אות אחרת קודם הש'. ואפשר שהגיה הסופר, יש אדן, אלא שלא כתב ההגהה במקומה מעל לאדן, ואפשר גם כן שהגיה שעולה במקום עולה.

13. כשן.] כמו כשם, עיין ההערה לשורה י"א, ועיין גם כן קטע ה' עמוד א', שורה ה'.

14. בהמה.] בראשית ו', ז'.

15. אלהתרצות.] הנקודות מראות שצריך לקרות א' (אלהים) להתרצות. התבה.] בראשית ח', ט"ז.

16. רבותינו.] עיין תוספתא בבא מציעא ב', כ"ז ובבלי ל"ב, ב' אבל לשון הקטע משונה

תראה חמור שנאך וג׳ עזב תעזב אמ׳ הק׳ לא מפני ששונאך תהא שמח עליו בנפל אויבך אל תשמח וגו׳

פן יראה י״י ורע בעיניו וג׳ אמ׳ הק׳ אני חלקתי כבוד לשנאי בשעה שיצאו ישראל ממצרים והיו [רואין את המצריין]

משונקין בים ונהרגו בכוריהן לכך היו ישראל צריכין להיות קורין הלל כל [שבעת ימי הפסח]

שנעשה להן נסין ואינן קורין אלא ביום הראשון למה כן בשביל שנהו״גו נפש[ות המצריין ואין מן]

הדרך שהיו המצרין מושלכין מתין וישראל קורין את הלל שנ׳ בנפל אויבך א[ל תשמח וכן אתה מוצא בנח]

כיון שנחתם [ית] גזר דינם של דור המבול היה כל העו׳ [בצר]ה גדולה א׳ הק׳ [כל העולם]

בצרה גדולה ונח ובניו נכנסין לתבה ומתמלטין [ממנה ישתתפו עם העולם בצרת הצבור]

עם שהן נכנסין תשמיש [אסר] המטה לא עשה אלא כיון ש[יצאו מן התבה אמר הק׳ אינו מן הדין שאתיר את אשר]

אסרתי לו תשמיש המטה מיד קפץ עליו הדיבר והיז ה[וא צא מן התבה אתה ואשתך ובניך וגו׳]

° ויהיו בני נח היוצאים הלכה מי מצוה על פרייה [ורביה האיש או האשה כך שנו רבותינו האיש מצוה על פרייה]

18. תעזב.] שמות כ״ג, ה׳.

19. בעיניו.] משלי כ״ד י״ז וי״ח.

22. הדרך.] דרך ארץ. שהיו.] לשון קצר, שבו ביום שהיו וכו׳. ואפשר גם כן שצ״ל שיהיו.

23. שנחתם] ותקן, שחיתם, עיין עמוד ב׳ שורה י״ח.

25. המטה.] קצת דרשה זו מובא בילקוט משלי כ״ד, י״ז בלי מקור, ועיין גם כן בפסקתא דר״כ כ״ט, קפ״ט, א׳ ובהפתיחה. לא עשה.] לא המתין, עיין הפתיחה.

26 ובניך.] בראשית ח׳, ט״ז; והדרשה שהתיר להם תשמיש המטה שהיתה אסורה להם בתבה נמצאה בכמה מקומות, עיין בראשית ר׳ ל״א, י״ב ובמקומות שרמז עליהן טהעאדאר, והוסף עליהן אליהו ר׳ ל״א, קס״ב ותענית י׳, ב׳ וי״א א׳; עיין גם כן מה שהבאתי בהגדות היהודים ה׳, קפ״ח, וקפ״ט מספרי אבות הכנסיה.

27. היוצאים.] בראשית ט׳, י״ח. רבותינו.] משנה יבמות ו׳, ו׳; בראשית ר׳ ח׳, י״ב ובמקומות שהעיר עליהו טהעאדאר.

ורביה אבל לא האשה ר׳ יוחנן אומ׳ שניהם נצטוו [על פרייה ורביה שכן מצינו שהק׳ ב״ה עשה]

חופה ותיקנה וקישטה לחוה מהוא אומ׳ ויברך [אתם אי״ם לאמר פרו ורבו וגו׳ וכן מצינו שצוה]

אברהם לאליעזר שילך לארם נהרים להשיא [אשה לבנו ליצחק שכן הוא אומר ויאמר אברהם אל]

עבדו זקן וג׳ אם לא אל בית אבי תלך וג׳ נמ[צאת אתה] אומר שחזק אברהם [על פריה ורביה וכן יצחק]

שלח אף הוא ליעקב לארם נהרים נמצאת א[תה אומר שהשתדל להשיא לבנו אשה ההוגנת לו ולא כדור המבול]

[שהיו שטופין בזמה ונאבדו] מן העו׳ אלא שהבהמה [והחיה גם הן נאבדו מן העולם ונמחו במי המבול ומניין]

א׳, ב׳

[שג]ם הבהמה נימחת עמהן מאדם עד בהמה למה כך מפני שהבהמה קלקלה את מעשיה

[שהיתה הו]לכת על מין שאינו מינה החמור על הסוס הגמל על השור הנחש על הצב מנין כי השחית אדם

[לא נאמר] כן אלא כל בשר אפילו הבהמה אפלו החיה נמחו עם בני אדם אמר ר׳ פנחס בן חמא כשן

[ש]ל[א נכנסו] אלא ב[ני א]דם [צ]דיקין אף הבהמה וחיה שהיתה צדקת נכנסה לתיבה שנ׳

[למשפחותיהם יצאו] מן התבה [וכ]י יש משפחות לבהמה אלא אותה הבהמה שלא נידבקה למין

29. לחוה.] אבות דר׳ נתן ד׳, י״ט ובמקומות שהעיר עליהן רש״ז שעכטער. רבו.] בראשית א׳, כ״ח.

1. עמהן.] צ״ל שנאמר מאדם וכו׳.

3. בשר.] בראשית ו׳, י״ב. כשן.] עיין ההערה לשורה י״ג של עמוד א׳.

5. התבה.] בראשית ח׳, י״ט.

[אחר של] בהמה וחיה אבל הבהמה שקילקלה מעשיה אבדה עם הרשעין אמר הקב"ה

[הבהמה והחיה] אינן כולום ויחשתי (ס) שנ' (אותם) למשפחותיהם יצאו וגו' ולנח ולבניו איני מיחש (ס) מה

[עשה קפץ על] בניו שלנח וייחס אותם מה שקראו בעינין: ° ויאמר י"י אל

[אברם לך ה]לכה בכמה בני אדם התקינו רבותינו שיהו מזמנין כך שנו אין מזמנין על

[הפת בשם בפ]חות מעשרה ולמה שאם נתחיב העולם כליה ויצאת מידת הדין או מידת

[פורענות] שיהו כולהן אתה שלא תבוא על העולם ומנין את למד שיש כח בעשרה

[לכלות] את הפורענות מן העולם שכן את מוצא כיון שגרמו עוונותיהן שלסודמיין

[ושל ס]דם ועמורה וגו' עמד לו אברהם סיניגור עליהן שנ' האף תספה צדיק עם רשע

[אמ' רבונו של]עולמין דרכו שלבשר ודם כשו שליט חמתו עולה עילהו הוא הורג צדיק עם

[רשע] . . . יך האף תספה צדיק עם רשע אמר לו הק' ויש להן צדיקין ואני סוליח

7. כולום] גם בשרידי הירושלמי שלי נמצא כמה פעמים כולם במקום כלום, ואנו למדים מזה שכלום הוא מרכב מן כול ומה ולא מן כלם, דבר, בערבית כמו שחשבו רבים. מה.] צ"ל מיד.

8. בענין] תנחומא הו"ב א', כ"ד ומ"ד–מ"ה, ובמקומות שהעיר עליהם באבער. ועיין גם כן ילמדנו בילקוט סוף נח.

9. לך.] בראשית י"ב, א'. שנו.] משנה ברכות ז', ג', אבל לא בלשונה ממש.

11. שיהו כולהן.] נראה שצ"ל שתהיה כולהן וכולהן הוא כמו כולה אותן מונע אותם מלבוא, והוא משמש כאן בהמבטא כולה מונע, בלשון חכמים, משום שהוא נופל על הלשון, כליה. ואפשר גם כן שצ"ל שיהו כולין אתה, הנושא הוא כל אחד ואחד מישראל.

12. שלסודמיין.] הלשון קשה, גם אם נתקן, לסדומיין, ואולי שצ"ל שלסדומיין ושל אנשי עמורה.

13. רשע.] בראשית י"ח, כ"ג.

14. כשו.] כשהוא. עילהו הוא.] צ"ל עליו והוא הורג צדיק עם רשע [חלילה ל]ך וכו'.

[ומוחל לה]ם ואם יש שן חמישין והיה פוחת ויורד שלא להטריח עד עשרה כיון

[שבקש עשרה] ולא מצא מיד ניסתלק הק׳ וחיתם גזר דינן שנ׳ וילך י״י כאשר כילה וגו׳ מיד

[ויבאו שני ה]מלאכים וגו׳ וחיתם גזר דינן שנ׳ וילך י״י ואף אבינו יעקב לא היה משלח לשבטים

[פחו]ת מעשרה שיהו אוכלין ומזמנין שנ׳ וירדו אחי יוסף עשרה וגו׳ ואף הק׳

[לא נגלה בפחות מעשרה] בא ראה עשרה דורות מאדם ועד נח וכיון שעמד נח והשלים

[עשרה נגלה לו ה]ק׳ ומה הפרש היה בן נח לאברהם אלא עשרה דורות מאדם עד נח

[רשעים ומנח עד אברהם] עשרה דורות צדיקין שלימין ולא ניתיחד הדיבר על אחד מיהן

[מנין מה ש]קראו בעינין   אחר הדברים האלה הלכה ואיזה הוא

[מצות עירוב תבשילין כך שנו רבותינו יום] טוב שחל להיות ערב השבת עושה עירוב

[תבשילין מביא דג ובצה] שעליו שהן שני תבשילים אפילו עדשין ובצל

17. כילה.] בראשית י״ח, ל״ג; וקצת דרשה זו בתנחומא וירא ח׳ ושם בטעות פתח והלך במקום פחת והלך, ועיין גם כן אליהו ר׳ כ״ה, קכ״ז וקכ״ח על השתתפות היחיד בצער הצבור.

18. המלאכים] שם י״ט, א׳.

19. עשרה.] שם מ״ב, ג׳; ועל זמון י׳ בני יעקב, עיין ירושלמי ברכות ז׳, ג׳ ובראשית ר׳ צ״א, ג׳ ושם נסמן.

20. בפחות מעשרה.] אולי צריך להשלים באופן זה, לא נגלה עד עשרה דורות.

22. מיהן.] בנגוד לזה אמרו באבות ה׳, ב׳ שכל הדורות מנח עד אברהם היו מכעיסין לפניו. והנה אין למדין מן הכללות שבודאי שם ועבר היו צדיקים, אבל גם בהדורות שמאדם עד נח היו צדיקים כשת ומשותלח ולמך בנו שאמרו עליו שהיה נביא. ולפי זה ברור שהמדרש הזה חולק על המשנה דאבות ודעתו שרב או כל הדורות שמנח ועד אברהם היו צדיקים ובדורות שלפני נח רק מעוטם היו כן ועיין בהפתיחה.

23. האלה.] בראשית ט״ו, א׳. ואיזה הוא.] בעמוד א׳ שורה כ״ו, והיז הוא.

[ומותר להיות אופה ומבש]ל עליו ולסמך עליו לשבת מעשה באחד מן

[התלמידים שערב עירוב תבשילין] ואכלו אותן בניו באו ואמרו לו וכך אמר להן

[אם נשתייר ממנו כל שהוא סומ]כו עליהן אמר ר' שמואל בן נחמן אמר רבי

[יונתן אפילו עירוב תבשילין היה] יודע שנ' עקב אשר שמע אברהם וגו'

[וכי תורות הרבה הן והלא אינה אלא תורה א]חת שנ' תורה אחת מהוא ותורותי אלו

[דקדוקי מצוה שדקדק אברהם א"ר]ש' בן שלוש שנים הכיר אברהם את

[בוראו מנין שנ' עקב וגו' ע' שב]עין ק' מאה ב' תרין הרי מאה ושבעים

[ושתים וכל ימיו של אברהם קע"ה מכאן אתה למד שבן]שלש [שנים הכיר אברהם את בוראו]

ב', א'

והיה ראובן בכור ויהודה מלך ולא קרא לאחד מיהן אלא ליוסף שהיתה השעה בידו מנין ממה שקראו בענין ויקרבו

ימי ישראל וג' ויקרא לבנו וגו' ° ויקרא יעקב אל בניו הלכה מאמתי קוראין את שמע בשחרים כך שנו מי שיכיר

26. לשבת] עיין משנה ביצה ב', א' ושם בירושלמי ב', א'.

28. עליהן.] עיין שם במשנה ועיין גם כן בירושלמי שנזכר אצל הראשונים ומביאו הגר"א באו"ח תקכ"ז, א'. אבל הלשון „בירושלמי זה", לבשולי ולאפויי, הוא לשון בבלי שבלשון ארמי של ארץ ישראל. הוא למבשל ולמאפה, ואין ספק שאין זה מתלמוד ירושלמי האמיתי.

29. אברהם.] בראשית כ"ו, ה'.

30. אחת.] שמות י"ב, מ"ט, ויקרא ז', ז' ובמדבר ט"ו י"ז וכ"ט.

31. שדקדק.] תנחומא הו"ב א', נח ובנדפס לך לך א'. ש'.] שמעון בן לקיש.

33. תורה.] תנחומא הו"ב א', ס"א ורי"א; בראשית ר' צ"ה, ג', ושם נסמן, עיין טהעאדאר תק"א.

2. לבנו.] בראשית מ"ז, כ"ט; ועיין הדרשה בתנחומא הו"ב א, רי"ג. בניו.] בראשית מ"ט, א'. שנו.] ברכות, משנה א', ב', תוספתא א', ב'; ירושלמי א' ה' ובבלי ט', א'; ערוך, ערך כרת.

אדן בין תכלת ללבן ר' אליעזר אומר בין תכלת לכרתן עד שיכיר אדן בין תכלת לצבע כרתינון בתוך ארבע אמות
בוא ראה יש מצות שזכו להן ישראל ירושה חדשה ויש מצות משל אבותיהן כאיזה צד ירושת המעשר שי[רשו]
ישראל משל אברהם שהפריש מעשר שנ' ויתן לו מעשר מכל ואף יצחק הפריש מעשר שנ' וימצא בשנ[ה וגו']
למה צריך למנות אמר ר' אבא בר כהנה בשביל המעשר ויעקב הפריש מעשר וכל אשר תתן לי וג' ו[מצות]
קיריית שמע מירושת אבות ויעקב קיימה אמתי כשבא להיפטר מן העולם היה יושב וחרד בשביל כבו[ד]
קונו אמר אברהם זקיני לא הוליד אלא שנים בנים ליצחק ולישמעל יצחק עובד לאי"ם וישמעל לכוכבים
ויצחק אף הוליד שני בנים לעשו ולי אני עובד לא' ועשו לעבודה זרה ואני הולדתי שנים עשר תומר
שחציין עובדין לא' וחציין לעבודה זרה נמצאתי מוליד בנים מכעיסין לא' מה עשה נתחזק וישב לו על
המטה שנ' ויתחזק ישראל וג' אמר להן בואו ונבדוק אתכם אם יש בניכן חלוקין על הא' כינסן על
מיטתו אמר להן הקבצו ושמעו וג' כיון שנתכנסו אמר להן א"ל ישראל אביכם הוא כשן שהיה אבי
אמרו לו שמע ישראל אבינו י"י אלנו' י"י אחד התחיל אומר ברוך שם כבוד מלכותו אמר לו חייך כשם

4. אבותיהן.] על ירושת אבות זו, עיין פסקתא דר"כ י"א, צ"ח, א' ותנחומא הו"ב ה', כ"ד.

5. מכל.] בראשית י"ד, כ'. בשנה] שם כ"ו, י"ב.

6. לי.] שם כ"ח, כ"ב.

9. אף] נראה שצ"ל אבי או אבא.

11. ישראל] בראשית מ"ח, ב'.

12. ושמעו] שם מ"ט, ב'. אבי.] דורש אָל כמו אַל, בראשית ר', צ"ח, ג'.

13. אחד.] דברים ו', ד'. מלכותו.] הרבה פנים להגדה זו על ק"ש, עיין פסחים נ"ו, א'; בראשית ר' צ"ח, ג' ושמה חדשה א'; דברים ר' ב', ל"ה וזוטא בילקוט תתל"ה; תנחומא הו"ב רי"ז ובנדפס ויחי ח'; אגדת בראשית פ', קנ"ה–קנ"ו ופ"ג קס"ג; מדרש הגדול בראשית

שכינסתה אותן עכשו כך הן עתידין להיות מתכנסין ומזכירין אותך ומניין שכינס יעקב לכל השבטין

ממה שקראו בעינין ויקרא יעקב וג׳ ואלה שמות בני ישראל הלכה הגוזל

והאכיל את בניו מה שיהא חיב לשלם שנו רבותינו הגוזל ומאכיל את בניו מניח לפניהן פטורין

מלשלם ואם היה דבר שיש לו אחריות בניו חייבין לשלם בוא ראה בשעה שאמר הא״ם לאברהם שהוא מוריש

לבניו את הארץ התחיל אברהם מוציא דבר לפני הא׳ ואומ׳ במה אידע אמר לו הא׳ את הוא מתהלל בך

ואמרתה לי במה אדע חייך שאני מודיעך ידע תידע ושלמה צוח בכל עצב ימ׳ יהיה מותר כל דבר

שאדן מיצטער בו הוא מתותיר בו אברהם שניצטער כל אותו הצער השליך עצמו לאש עקד את

בנו על גבי המזביח השלים עצמו ומל לפיכך יהיה מותר הרי בניו חיים בזכות אותו הצער שניצטער

ומהוא ודב׳ שפתים אך למחסור ניתחסר הימנו שאמר לו הא׳ ידע תידע וג׳ וכיון שניגזרה הגזירה היה

יצחק סבור שמיהימנו הגזירה מתחלת מת יצחק ולא התחילה הגזירה הימנו כיון שעמד יעקב

תשי״א (צ״ל שם שהיתה מטתי); ספרי דברים ל״א ומדרש תנאים כ״ד; ב׳ תרגומי ירושלמי, בראשית מ״ט, ב׳; קטע ט״ז, עמוד א׳, שורה כ״ג וגו׳, עמוד קכ״ב.

15. ישראל.] שמות א׳, א׳.

16. שנו.] בבא קמא, משנה י׳, א׳ ותוספתא י׳, כ״א.

18. אידע.] בראשית ט״ו, ח׳. הוא.] נראה שצ״ל את הוא שאני וכו׳, שהקב״ה משתבח בצדיקים כאברהם שקראו ידידו ואוהבו עיין בהפתיחה עמוד ל׳.

19. מותר.] משלי י״ד, כ״ג, ועיין הדרשה על פסוק זה בתנחומא א׳, קפ״ט שקרובה לזו שלפנינו אלא ששם דרשוהו על יוסף.

20. מתותיר.] יתרון ורוח בא לו.

22. תידע] בראשית ט״ו, י״ד; והגדה עתיקה היא שאברהם נענש על אמרו, במה אדע, עיין נדרים ל״ב, א׳; שמות ר׳ ה׳, כ״ב; פסקתא ר׳ מ״ז, ק״צ, א׳; פרקי ר״א מ״ח; אליהו ז׳ ב׳, קע״ד; בראשית ר׳ מ״ד, י״ד; מדרש ה״ג א׳, קל״ד ולשונו קרוב ללשון הקטע; ועיין המקומות שרמזתי עליהן בהגדות היהודים ה׳. רכ״ז ורכ״ח.

והוליד שנים עשר שבטים התחיל מתירא מן השטר למה יעקב היה לו אחריות והתחיל משמר את

א׳ת׳ עצמו שלא יתקיים בו השטר ותידע לך שכן אלא כיון שבא הרעב לכל העולם היו יושבי הָארץ

כנען יורדין לחם לארץ מצרים שנ׳ וכל הארץ באו מצרמיה ויעקב היה מתירא מן השטר ולא

ירד למה הדבר דומה לפרה שהיו מבקשין ליתן עליה עול שתחרוש בשדה ולא היתה רוצה לצאת מה

עשו לה משכו את בנה לשדה והיה גועה ואמו שומעת ויוצאה לה מעצמה כך היה יעקב מתירא מן

הגזירה שניגזר על זקינו מה עשה הא׳ משך את יוסף למצרים כדי שישמע יעקב שהוא שן

וירד מנין מה שקראו בענין ואלה שמות בני ישראל ° ומשה היה רועה אדן מישראל מהוא

שיהא מותר לו לג[דל בהמ]ה דקה בארץ ישראל ש[נו רבותינו אסור לגדל] בהמה דקה בארץ ישראל ולמה

[אסור לגדל בהמה דקה] לפני שהיא מחרבת [את הארץ מעשה בחסיד] אחד ש[הי]ה בו צעיר והיה

[לו עז שהיה יונק ממנ]ה חלב כל יום [שהוא רותח והיתה קשורה בכרעי] שלמטה והיה חולב ממנה

[כל בקר] ובקר והיה שם [חסיד אחר שלא היה רוצה להכנס ולבקר] את פלוני החסיד

26. לחם.] צ״ל להם. מצרמיה.] בראשית מ״א, נ״ז וצ״ל מצרימה.

30. וירד.] על המשל מהפרה וילדה, עיין תנחומא א׳, קפ״ה וקפ״ח ובנדפס וישב ד׳, ועיין גם כן שבת פ״ט, ב׳, בראשית ר׳ פ״ו, ב׳; אגדת בראשית ס׳, קכ״ב וקכ״ג. רועה.] שמות ג׳, א׳.

31. שנו.] בבא קמא, משנה ז׳, ז׳ ותוספתא ח׳, י׳.

32. צעיר.] צ״ל צער כאשר הוא בראש עמוד ד׳. פלוני החסיד.] לא רצה לפנם בכבודו של צדיק ולכן לא הזכיר שמו, ובתוספתא ב״ק ח׳, י״נ ובבלי שם פ׳, א׳ וכן בירושלמי סוטה ט׳, י׳ אמרו שאותו החסיד היה ר׳ יהודה בן בבא.

ב׳, ב׳

[שהיה] בו צער אמר להן כך וכך איני עולה אצלו ולא מבקרו אמרו לו למה אמר להן שהליסטים עמו בבית קשור

למטתו ומה אם עז אחד שהיתה קשורה שלא להזיק כך אמר עליה החסיד על אחת כמה וכמה המגדל בהמה דקה

ואת מוצא שלא נתן הא׳ גדולה לכל גדול העולם עד שבדקן בצאן דויד לא נתן לו הא׳ את המלכות עד

[ש]בדקו בצאן שנ׳ ועל מי נטשתה מעט הצאן וגו׳ ויעקב לא נתן לו הא׳ סררה אלא מן הצאן שנ׳ ויעקב

[ר]עה את צאן לבן וכן עמוס ויקחיני י״י מאחרי הצאן וכן יחזקאל וארעה את הצאן ההריגה ואף משה לא

[מנה] אותו הא׳ על ישראל עד שבדקו בצאן מה שקראו בעינין ומשה היה רועה וילך משה וישב אל

[ית]ר הלכה המודר מחבירו הניה בפניו מהוא שיתירנו שלא בפניו שנו המודר הניא מחבירו בפניו לא יתירנו

שלא בפניו שלא יחשד אותו על שבועות שוא מניין אלא בשעה שהלך משה אצל יתרו בקש משה

ליטול את בתו אמר לו יתרו יודע שכולכן רמיין כך עשה יעקב זקינך כשהלך לחוץ אצל לבן והשיאו

1. כך וכך] לשון קצרה במקום יבוא עלי כך וכך, בירושלמי פאה א׳, א׳ דף ט״ו, ג׳ ובבראשית ר׳ מ״ז, ט׳: אומרים כך וכך, והמבטאות אלו מתאימים להמבטא כה יעשה וכה יוסיף שבמקרא. גדול.] נראה שצ״ל גדולי והמבטא הרגיל הוא גדולי עולם ולא העולם.

2. הצאן] שמואל ב׳, י״ז, כ״ח. סררה.] שררה, וְלהפך בעמוד ב׳ שורה ז׳ נמצא יחש במקום יחס.

5. לבן.] בראשית ל׳, ל״ו. הצאן.] עמוס ז׳, ט״ו. ההריגה.] זכריה י״א, ז׳, וצ״ל זכריה במקום יחזקאל. ואפשר גם כן שחסר מאמר שלם, וכן יחזקאל הלא הצאן ירעו הרעים (שם ל״ד, ב׳) וכן זכריה וארעה וכו׳. ועל ההגדה שהקב״ה בודק גדולי עולם בצאן, עיין תנחומא ב׳, ו׳; שמות ר׳ ב׳, ב׳ וג׳; מדרש תהלים ע״ח, שנ״ז, ועיין גם כן מה שהערותי על זה בהגדות היהודים ה׳ ת״ד, הערה ק״ט.

6. יתר.] שמות ד׳, י״ח. הניא] הניה.

8. שוא.] עיין תוספתא נדרים ב׳, י׳ שם בבלי ס״ה, א׳ וירושלמי ה׳ ד׳, ובהמקומות שרמזתי עליהן בהערה לשורה י״ז.

9. יודע.] צריך להוסיף אני. לחוץ.] לחוץ לארץ.

את בנותיו ובסוף גנב לבן' של חמיו ויצא לו חוץ מדעתו שנ' ויגנב ל'ב'ן' יעקב את לב לבן אמר לו יתרו מן

אותו הזרע את ומי אומר לי שאין אף את גונב את לבי ויוצא לך חוץ מדעתי אלא ואסור עצמך בשבועה

שאין את גונב לבי התחיל משה נשבע לו שאינו יו חוץ מדעתו ואחר כך נתן לו את ביתו ו'א'י'ן' שנ' ויואל

משה לשבת וגו' ואחר כך ויתן לו את צפורה ביתו ואין ויואל אלא לשון שבועה לא עשה אלא כיון שניגלה

עליו הא' שילך בשליחותו אמר לו רבוני אין גלוי לפניך שאסרתי עצמי בשבועה אצל יתרו ואני צריך ללך

ולהתיר את נדרי לפניו אמר לו הא' אני מתיר לך א[ת נדר]ך אותה השעה ניכנס הא' בתוך בילאטירין של מדין

והתיר למשה את נידרו אמר לו משה מרי הרי התרתה לי את נדרי ומי מפייס את יתרו שלא יהא חושד

אתי על השבועה צריך אני ללך וליטול רשות הימנו אמר לו הא' ולך מיד הלך משה מה שקראו בעינין

וילך משה וישב אל יתר חתנו וגו' ויאמר י"י אל אהרן לך לקראת משה הלכה וכמה ימים היה הא'

מפייס את משה בסנה שנו שבעה ימים היה הא' מפתה את משה בסנה מנין שנ' לא איש דברים אנכי

10. לבן.] הן' נקוד לסימן השעות שצ"ל לבו. ויגנב לבן] נקוד לסימן הטעות, עיין בראשית ל"א, כ'.

12. יו.] יוצא. ואין.] נקוד לסימן הטעות שנשתרבב משורה י"ג.

13. לשבת.] שמות ב', כ"א. לשון שבועה.] עיין מכלתא יתרו א' נ"ח, א' ובהמקומות שהעיר עליהן רמא"ש, ועיין גם כן ספרי דברים ד' ומדרש תנאים ד' וט"ז.

15. בילאטירין.] מושב היועצים, *βουλευτηριον* בלשון יון, ועיין בפתיחה.

16. התרתה.] הת' נראה כעין ח' ולכן מחקו הסופר וכתב מעליו ת'.

17. הלך משה.] עקר דרשה זו בשמות ר' ד', ד' וה', ד'; ועיין גם כן במקומות שהערותי עליהם בההערות לשורות ח' וי"ג; מדרש אגדה דברים ג', כ"ו ומדרש הגדול שמות ל"ח.

18. משה] שמות ד', כ"ז, הלכה.] הפתיחה להדרשה איננה, הלכה, אלא הגדה ידועה ועל דרך ההשאלה גם היא תקרא הלכה.

19. שנו.] הוא קצור לשון במקום ש' רבותינו, ועיין מה שכתבתי בהפתיחה, עמוד ל"ו.

וגו׳ גם מתמול גם משלשום גם מאז דברך הרי ששה ימים ואותו היום שהיה עומד בו הרי שבעה

ומהוא לא איש דברים אנכי אמר לו משה האיש הזה שאת משלחני אצלו עבד הוא שנ׳ ובני חם כוש

ומצרים וכתוב בדברים לא יוסר עבד ואמרת לי לך אמור לו כה אמר י״י לא איש דברים אנכי אמר לו

משה שלוחי בשר ודם יודעין משבעין לשון ואני לשון אחד אני יודע כי כבד פה וגו׳ אמר לו הא׳ ואנכי

אהיה עים פיך שלא לליך לנו לכל אותו הענין אמר לו משה וביד מי שהיתה לימוד משלח בידו שלח שנ׳

שלח נא ביד תשלח אמר לו הא׳ הא משה אחר שב׳ועה ימים אמרת לי שלח נא ביד תשלח חייך שאני

פורע לך שבעה תחת שבעה הרי את משמש שבעת ימי המילואין ואחר כך אהרן בא ומוציאך

ולא אמר משה שלח נא ביד תשלח כמסריב אלא א׳ח׳ד׳ אמר כבר קידמני אהרן אחי וניתנבא במצרים

ואני ניכנס בתחומין אמר לו הא׳ משה לו מה שאת סבור חייך כשישמע אהרן שאת נכנס למצרים

שהוא יוצא לקראתך ושמח שנ׳ וגם הנה הוא וג׳ מיד קיבל עליו עליו משה ליליך אותה השעה

20. דברך.] שמות ד׳, י׳. ועל הדרשה דז׳ ימים עיין ויקרא ר׳ י״א, ו׳; מכלתא דר׳ שמעון ב׳. סדר עולם ה׳, ועיין גם כן המקומות שרמזתי עליהן בההערות לשורות כ״ב וכ״ו.

22. ומצרים.] בראשית י׳, ו׳. עבד.] משלי כ״ט, י״ט; ועיין שמות ר׳ ג׳, י״ד ותנחומא וארא י׳. י״י] שמות ד׳, כ״ב.

23. משבעים.] נראה שצ״ל בשבעין או שבעין. אני יודע.]=איני יודע.

24. פיך.] שמות ד׳, י״ב. הענין.] שלא להטריח הקורא ולחזור כל הענין שנמצא בתנחומא ה׳, ג׳; ועין בהפתיחה, עמוד ל״א. שהיתה לימוד.] נראה שצ״ל שהיתה למוד.

25. תשלח.] שמות ד׳, י״ג. שבועה.] הו׳ נקוד לסימן הטעות שצ״ל שבעה.

26. ומוציאך.] ויקרא ר׳ י״א, ו׳ ושם נסמן ועיין גם כן שמות ר׳ ג׳, י״ז ותנחומא ג׳, כ״ד.

28. לו מה.] צ״ל לא, ופרושו שאינו כן כאשר חשבת כי יקנא בך אהרן.

29. הוא.] שמות ד׳, י״ד.

נעשה קולו של אלה' דו[פר]סופין והיה מדבר עם משה ואהרן
שומע במ[צ]רים אמר הא' לאהרן
אני היתניתי עם משה שאת יו[צא לקראתו המדברה וש]מח לו
מה שקראו בענין [ויאמר] י"י אל אהרן לך
לקראת ° ראה נתתיך [אלם' וג' אדן בתפלה שטעה מהו
שידאג] הימנו שנו רבותינו אם [עמד בתפלה וטעה סימן]
רע לו ואם שליח הציבור [הוא סימן רע לשולחיו מפני ששלוחו
של אדם] כמותו בשעה ש[הלכו אנשי דוד].
אצל חנון בן נחש ....

31. לו.] הנחומא ב', י"ד–ט"ו ובמקומות שהעיר עליהם באבער; ואפשר שבשורה כ"ז, א'ח'ד' ט"ס במקום אח"ז, אמרו חכמינו ז"ל.

32. אלם'.] שמות ז', א'; השלמתי מה שחסר, על פי שקול הדעת.

33. כמותו.] משנה ברכות ה', ה'. ונראה שדרשו כאן על מעשה דוד עם בני עמון ואמרו שבעיני דוד היה שקול הבזיון שבזו לשליחיו כאילו נעשה לו.

ה

ילמדנו על ב׳ סדרים של ספר בראשית.

דף אחד מסמן T–S 127 באוצר הספרים של האוניווערזיטא בקמברידג. הסופר כפי הנראה לא היה מומחה במלאכתו ועל זה מעידים הטעיות הרבות שבהקטע והראשי תיבות שהוא משתמש בהם שלא מצינו כמותם, ואולי שהנוסח שהיה לפניו היה לקוי ,וכעין ראיה לזה שבכמה מקומות הניח חלק. מעניינים הם הר״ת, האי״ם, יי״ס, ה״א, כאיהנ״ו, וביחוד הק״א. והנה משורה כ״ב, אמרה רוח הק״א, מוכח שק״א הוא ר״ת של הקדש ואף שאין בידי לפרש למה השתמש באלף שבור בר״ת של מלה זו. ועיין לעיל עמוד כ״ח בהפתיחה לקטע ד׳ על הר״ת, הק׳, שלדעתי הוא כמו אלקים=אלהים. ואולי שהסופר של קטע זה השתמש בכ״י שונים ובאחד מצא הק׳ ובהשני הא׳ והרכיב שניהם ושלא בדקדוק כתב רוח הק״א במקום רוח הק׳.

הקטע הזה חסר בראשו ובסופו אבל ברור שהוא שריד הילמדנו על הסדרים כ״א, א׳ וכ״ב, א׳ שבספר בראשית. בהמדרשים שלפנינו נמצאו ב׳ דרשות „ילמדנו" על הסדר הראשון (עיין פסקתא ר׳ פמ״ב תנחומא ה״ב א׳ ק״ג, ק״ד וק״ה ובנדפס וירא י״ד) אבל על הסדר השני לא אחת. וכאשר הקטע חסר בראש אי אפשר לעמוד על השאלה בהלכה של הדרשה הראשונה ובכל זאת בריא לי שאיננה לא ההלכה איזו היא אונאה–בתנחומא הנדפס ובפסקתא ר׳–ולא, היתה קטטה לו עם חבירו כיצד מתכפר לו–בתנחומא ה״ב–שאין שום קשר בין שאלות אלו להדרשה שלפנינו. והשורות הראשונות נראות כאלו הן לקוחות מן „דרשת ילמדנו" הנוסדה על ההלכה, מצילין תיק הספר עם הספר במשנה שבת פט״ז, א׳, עיין תנחומא ה״ב, א׳, ט״ו–ט״ז וילקוט ואתחנן רמז תתכ״ד בשם הילמדנו אבל סוף הדרשה אינו עולה יפה לפי השערה זו. ועיין גם כן ילקוט תהלים ל״ד, חונה מלאך וכו׳ רבן שמעון בן גמליאל לסביבים ליראיו ובהוצאות חדשות נרשם, בראשית ר׳ ע׳ וטעות המגיהים היא שבב״ר שם לא נמצא מאמר זה אלא המאמר שלאחריו ועיין ירושלמי שבת ט״ז, ב׳ סוף ט״ו, ג׳. ובילמדנו המובא בילקוט ואתחנן, להם ולמסובבים בהם, אבל בהקטע כמו שהוא בילקוט תהלים אלא שחסר לפנינו שם האומר, ועיין גם כן עמוד ק״ה בהקטע י״ב עמוד ב׳ ובהערה י״א שם ועמוד ס״ה הערה י״ב.

והנה אין מהצורך להכפיל מה שכתבתי בהפתיחה לקטע ד׳ על הילמדנו ולא באתי אלא להעיר כאן שהקטע הזה אינו מאותה המהדורה עצמה של הילמדנו שי״ג דרשות ממנה נמצאו בקטע ד׳. והמעיין בעין בקרת יראה סימני ילדות בקטע זה לעמת סימני קדמות שבקטע ד׳. לדוגמא, יתברך שמו אחר השם לא נמצא בהמדרשים הקדמונים, מהור (א׳, שורה כ״ה) במשמע שמשמש בו המדרש כאן, עיין ההערה, היא מלה חדשה שקשה להאמין שכבר השתמשו בה

הראשונים. ויותר מאלה הסימנים החצונים, צורת הדרשות בקטע זה מראה באצבע אשר כבר שלטו בהן ידים להוסיף דברים אשר לא היו בהילמדנו הקדמון ולכן הדרשות רחבות ולא מצמצמות כהדרשות בקטע ד׳. ומפני טעמים אלו אני קורא לדרשות אלו שרידים של הילמדנו ולא של הילמדנו הקדמון, בנגוד להדרשות בקטע ד׳ שהן שרידי הילמדנו הקדמון. וראוי להמעיין לשים לֵב על התמונות אדן=אדם, כשן=כשם שנמצאו בב׳ קטעים אלו והן מעידין על הקרוב הגדול שביניהם גם בצורתם החיצונה. וכן מעניינת המלה פוטא, אור בלשון יון שלא נמצאה אלא כאן ובילמדנו של הראשונים, עיין הערה לא׳, י״ד. ולפי דרכינו למדנו שמהדורה זו של הילמדנו לא היה לפני בעל הערוך שהוא מביא המלה הזאת מהילמדנו בהעלותך, עיין ערך פט ב׳ ולא מהילמדנו וירא.

א׳, א׳

. . . . ה ואני פוקדו מה עשה הק״א יתברך שמו א׳ יכול הוא [מה שא]מרתי להתקיים שיפקד אברהם מכל מקום א׳ הק״א כך [היא א]מונתי מיאיר לצדיקין ולמי שנדבק להן א׳ דויד חונה [מלאך] י״י° סביב ליראיו וגו׳ ליראיו הסיר מאומה מהוא סביב [אלא הק״א] משמר לסביבים ליראיו א׳ הק״א כשן שאני פוקד לאברהם כך אני פוקד לשרה שהיא סביב לו א׳ ר׳ יהודה הלוי בי רבי שלום כיון שפקד הק״א לשרה פקד לכל העקרות [כלן] בעו׳ שנ׳ היניקה בן שרה אין כת׳ כן אלא היניקה בנים שרה

1. הק״א.] הסופר של קטע זה משתמש בראשי תיבות וסימנים שאינם רגילים; עיין בפתיחה וההערה לשורה כ׳. הוא] שתי תיבות האחרונות מטושטשות.

2. מכל מקום.] יכול היה אברהם להוליד בנים מנשים אחרות; עיין בראשית ר׳ נ״ג, ו׳: זרע ממקום אחר ושם נסמן.

3. מיאיר.] הנושא הוא הקב״ה שהוא מאיר, וצ״ל אמנותי.

4. י״י°.] עיין בפתיחה על כתיבה זרה זו של השם י״י. ליריאיו.] תהלים ל״ד, ח׳. חסיר מאומה.] וכי מה היה חסר אם היה אומר ליריאיו בלבד מבלי להוסיף סביב.

5. כשן] אי אפשר להגיה כשם שגם בשורה ט״ז, עמוד ב׳ ובקטע ד׳, א׳, י״ג נמצא כשן במקום כשם.

6. סביב.] צ״ל סביבה.

8. בע״ו.] בעולם. שרה] בראשית כ״א, ז׳. וההגדה שכל העקרות נפקדו עמה נמצאה בהרבה מקומות אבל בנוסח אחר, עיין ב״ר נ״ג, ט׳; פסק״כ כ״ב, קמ״ו, א׳ ופסק״ר מ״ב, קע״ז, א׳ בה״מ, ו׳, ס״ב ותנחומא ה״ב א׳, ק״ז.

א' ר' ב[רכי]ה באותו היום שנפקדה שרה הוסיף הק"א על גלגל חמה ועל גלגל לבנה והאיר לכל העו' א' האי"ם כך התקנתי בעו' כל מי שעוסק בתורתי שכולה אור אני מאיר לו ואף אברהם יגע בתורתי שנ' וישמר משמרתי וגו' וכן אף בניו עתידין לשמור א[ת] תורתי שנ' ושמרו דרך ייי וגו' ואף אני מאיר [ל]עולם בזכותן ובזכות שרה ומני' שהוסיף הק"א על גלגל חמה ועל גלגל לבנה ועשה פוטא בעולם ביום שנולד יצחק בוא וראה במאור[ות ע]שייה כת' שנ' ויעש אי"ם את שני המאורות הגדולים ו[ביום שנולד יצ]ח[ק כ]ת' עשייה מנ' ממה שקראנו [בעני]ן וייי פקד את [שר]ה וגו' [ויעש ייי לשרה וגו']

ויהי אחר הד[ברי]ם האלה והאי"ם ניסה את אברהם וגו' ילמדינו ר' [הרואה] אדם משונה באיזה צד חייב הוא לברך [כך]

9. ברכיה.] האות האחרון בספק ואולי הוא ן'; ואפשר גם כן שצריך לקרות ב[רכיה הכה]ן שמקום הקרע גדול להכיל ב' תיבות אלו. ובתנחומא הו"ב א', ק"ז דרשה כעין זו בשם ר' ברכיה הכהן ובב"ר נ"ג ח' ייחסוה לר' לוי ובפסק"ר, מ"ב, קע"ז וקע"ח לר' חנינא בן לוי ולכל אחד מהמדרשים סגנון מיוחד מדרשה זו, והסגנון שלפנינו קרוב לסגנונו של התנחומא.

12. משמרתי.] בראשית כ"ו, ה', ועיין קטע ד', סוף עמוד ב' ובהערות שם על המצות והתורה שקיים אברהם.

13. דרך.] בראשית י"ח, י"ט.

14. פוטא.] בלשון יון *φωτός, φῶς* אור, נר. ועיין מה"ג שמות נ"ה, שכן קורין לנר בלשון יוני פוטי, ומקורו הילמדנו כמו שמוכח מהערוך, ערך פט ב' וכן הקטע שלפנינו הוא מהילמדנו.

16. הגדולים.] בראשית א', ט"ז.

17. לשרה.] בראשית כ"א, א'. והדרשה עשיה עשיה, גם כן בהמדרשים שרמזתי עליהן בההערה לשורה ט'.

18. אברהם.] בראשית כ"ב, א'.

19. באיזה.] נראה שצ"ל כאיזה, ועיין ההערה לקטע א' עמוד ב', שורה כ"ז.

שנו רבו׳ הרואה בריא משונה הרי זה חייב לברך ולקלס לק״א ובאיזה צד הוא מברך ברוך אתה ייי̄ משנה בריות בוא וראה אין מדותיו שלק״א כמידות בשר ודם אמרה רוח הק״א על ידי חנה אין קדוש כייי̄ כי אין בילתיך וגו׳ כאיזה צד בשר ודם צר צורה והוא מבקש עשרה סממנים או יתיר למה שאין כל הצורה שווה הראש מחור והעניים לבנות ושחורות החוטם והאזניים אדומים לפיכך הוא צריך סממנין הרבה אבל הא׳

א׳, ב׳

צר צורוֺת ועושה להן קרבים ובני מעיים א׳ דויד ברכי נפשי את ייי̄ וכל קרבי וגו׳ הרי ואין צייר כאיהנ״ו בשר ודם [אינו] יכול לצור בתוך המים והא׳ צר צורות במים שנ׳ ישרצ[ו המים] וגו׳ בשר ודם אינו יכול לצור בחושך אילא או ביום או א. . . . . האור לצר בלילה אבל הא׳ היצור שהוא עושה בחושך [הוא] צר אותו ° זה אדם צר צורה וצורתו אינה יכולה לצור צורה

הא׳ צר אדם האדם מ[ולי]ד אדם אחר ד״א בשר ודם

אבל הא׳

כל הנשמה תהלל יה הוי ואין °למה שה[חושך] אור לפניו

20. בריא.] בעברית בריה, אבל הרבה פעמים מצינו שהסופרים טעו וכתבו מלות עבריות בתמונות ארמיות, עיין ההערה לקטע א׳, א׳ שורה ט׳. לק״א.] להקדוש ברוך הוא, עיין הפתיחה.

21. בריות] תוספתא ברכות ז׳ [ו׳], ג׳; ירושלמי שם ט׳, י״ג, ב׳ ובבלי נ״ח, ב׳; תנחומא ה״ב ד׳, קמ״ט וק״נ. ובתנחומא שם גם כן דרשת ילמדנו על הלכה זו אבל תכנה אחרת מזו שלפנינו.

23. בילתיך.] שמואל א׳, ב׳, ב׳ ושם חסר.

25. מחור.] אין בין מחור ללבן ולא כלום אלא שזה ארמי וזה עברי, אבל בעל מדרש זה משתמש בשתיהם כדי להפריד בן המדרגות השונות שבלבנות, ומחור הוא הנגוד לאדום, ולבן לשחור. והעניים.] צ״ל והעינים.

2. קרבי.] תהלים ק״ג, א׳.

3. ישרצו.] בראשית א׳, כ׳.

5. בלילה.] לא איתפרש לי, ואפשר שצ״ל: או אפילו בלילה לצד האור וצ״ע.

6. צר אותו] רב נשים מתעברות בלילה והקב״ה צר צורות העוברים; ועין ההערה לשורה ח׳.

8. יה.] תהלים סוף הספר. ואין] קצר הסופר ולא חש לכתב עוד פעם המאמר, ואין צייר כאלוהינו, ואפשר גם כן שלא היה יכול לקרות ההעתקה שלפניו או שהיתה חסרה כמו שהערותי בהפתיחה. והדרשה על כל הנשמה חסרה וקל להשלימה על פי המדרשים שארמז עליהן בההערה לשורה י׳ וכך צ״ל. בשר ודם צר צורה ואין צורתו מקלסתו אבל

שנ׳ ידע מה בחשוכה וגו׳ לפיכך כל מה שהאדן היושב בחושך בתוך
כליותיו הא׳ גלוי לפניו א׳ ירמיה אני הא׳ חוקר לב וגו׳ בוא וראה
בשעה שנולד יצחק ועמד על פרקו עמד לו ישמעאל נושא ונותן עמו
בדברין א׳ לו ישמעאל אני צדיק הימך א׳ לו יצחק למה א׳ לו ישמ
ישמעאל שאני [הייתי בן ש]לוש עשרה שנה והייתי עומד על פרקי ואילולי
לא בקשתי למול [לא נ]מלתי שהיתי יודיע בין ימיני לשמואלי אבל
את׳ תינוק בן שמו[נת ימי]ם הייתה בשעה שמלתה ומי אומר לי שא
אילו הייתה עו[מד] ע[ל פרק]י שֶׁלך כשן שא[תה ע]כשו שהיתה מקבל
עליך למול אני הייתי יודי[ע] שאני מצטער מי[ן מלתי] ושמעתי לאבי
כדי לקיים גזירת יוצרי כיון שא׳ לו ישמעאל כך היה [יצ]חק מצטער

הקדוש ברוך הוא צורתו מקלסתו, כל הנשמה תהלל יה הללויה הוי ואין צייר כאלוהינו. למה.] העגול על הל׳ מרמז שזה המשך משורה ו׳ ושעל ידי טעות נפרדו הדבקים וכך צ״ל: צר אותו למה שהחושך וכו׳.

9. בחשוכה.] דניאל ב׳, כ״ב. שהאדן.] שהאדם, עיין ההערה לקטע ד׳, א׳, שורה י״א. היושב.] צ״ל חושב.

10. לפניו.] הלשון מגמגם קצת שכך היה לו לאמור, גלוי לפני הקב״ה. לב.] ירמיה י״ז, י׳. עד כאן הדרשה על הפסוק אין קדוש וכו׳ ואחר כך מתחיל הדרשה על ויהי אחר הדברים והקשור בין שתי דרשות אלו הוא שהקב״ה שיודע כל מה שבמחשבות אדם ידע מה שבמחשבות יצחק. והדרשה הראשונה נמצאה בכמה מדרשים אבל בסגנונים שונים ממה שלפנינו, עיין מכלתא שירה ח׳ מ״א, ב׳ וכו׳; מכלתא ר״ש ס״ז; מדרש שמואל א׳, נ״ט וס׳ מדרש תהלים י״ח, קנ״ד וכו׳; ברכות י׳, א׳ ומגלה י״ד, א׳. ונראה שבסוף עמוד א׳ חסרות כב׳ שורות וקל להשלים ע״פ המקורות המקבילים.

11. עמד ל:.] התחיל.

12. הימך] ממך, עיין מה שהערותי בספרי, שאלות ותשובות הגאונים, חלק ב׳, ק״ט.

14. לשמואלי.] עיין יונה ד׳, י״א.

15. את] הת׳ נקוד לרמז שצ״ל אתה.

16. אילו.] שאילו. הסופר כתב בסוף השורה שלפני זו שא ולא חש לכתב עוד הפעם הש׳. פרקי.] השלמתי לפי הענין ואף שהתבה לפני י׳ נראת כמ׳.

ומהרהר בליבו וא׳ אין לי חִביבה יתיר מן נפשי אל ייס יומר הק״א אל אברהם אבי שיקריב אותי לשמו ואני פושט צוארי ולא היה בריא מי היה מהרהר יצחק אלא הק״א בלבד ומנ׳ שכך הירהר יצחק ממה שכת׳ ויהי אחר הדברים האלה ומיד והאי״ם ניסה את אברהם וגו׳ א׳ר׳ יהודה פישפשנו ספר בראשית ולא מצאנו הדברים האלה כתובים ומה ראה לומר אחרי הדברים האלה קח נא את בינך את יחדך וגו׳ אלא אחר כל אותן הדברים שהיה בין יצחק לישמעאל א׳ הק״א ליצחק כן השבתה חייך שאני עושה רצונך ומקיים

19. יתיר.] אפשר שצריך לקרא המלה יְתיר, אבל נראה קרוב לודאי שהיא ארמית, יתיר; עיין ההערה לשורה כ׳ עמוד א׳. אל ייס.] צ״ל אלואי (=הלואי) או אילו יומר.
21. מי.] צ״ל מה. הק״א] צ״ל לה״ק.
22. אברהם.] בראשית כ״ב, א׳.
24. יחדך.] בראשית כ״ב, ב׳ ולפנינו מלא.
26. ומקיים.] ההגדה על הדברים שהיו בין יצחק וישמעאל נמצאה גם כן במדרשים אחרים אבל בקצור גדול, עיין בראשית ר׳ נ״ה, ד׳, תנחומא ה״ב, א׳, ק״ט ותנחומא הנדפס וירא י״ח.

ו

תנחומא קדמון על קצת פרשת וישלח.

דף אחד, י"ח ושליש על ט"ו וחצי צענטימעטער, כתב מרובע על נייר מהמין הנקרא vellum מסמן T–S 125 באוצר הספרים של האוניוערזיטא בקמברידג.

הקטע הזה מתחיל באמצע מאמר ומס'ים באמצע מאמר וכולו דרשה על פרשה א' וב' של וישלח, ופתיחתה הפסוק וכל ישראל וזקניו ביהושע ח', ל"ג, אבל קשה לעמוד על הקשר שבין פסוק זה לשליחות מלאכים של יעקב. הרבה דברים בקטע זה נמצאים במדרשים אחרים וביחוד במהדורות התנחומא וברור שהוא שריד ממהדורה ישנה של מדרש זה ועל זה יעידו תכנו, צורתו וסגנונו. וכמה נכונים דברי עפשטיין, קדמות התנחומא י"א, שהרבה מהדורות של התנחומא אבדו במשך הזמן וקטעי התנחומא בספר זה מאשרים דבריו ומקיימים אותם לודאי גמור, וכבר ראינו למעלה בהפתיחה לקטע ד' שהשערת גרינהוט על הילמדנו הקדמון שממנו באו לנו כל המהדורות השונות של התנחומא הוא מגדל הפורח באויר ומהנותר לטפל בה. אם נשוה הקטע של הגניזה עם המהדורות הנדפסות, ולעינינו סימנים מובהקים של קדמות במהדורה של הגניזה וסימנים מובהקים של ילדות במהדורות האחרות. לדוגמא ההגדה היפה על יעקב שירא שיהרוג או שיהרג הוא מסורה בג' נוסחאות, בהקטע, בתנח' ה"ב א', קס"ה ובנדפס וישלח ד'. בהקטע הדברים באופן הגיוני ובסדר נכון, יעקב בטוח היה בגבורתו שלא יהרג ולכן התקין עצמו לשלום ולמלחמה, אבל בב' מהדורות של התנחומא כבר נתערבבו הדברים. בה"ב נשמט ראשן של דברים על הפסוק וירא יעקב ובמקומן ההגדה על הפחד הגדול של יעקב והיא לקוחה מבראשית ר' מ"ד, ג' ושם אמורה כהוגן על העת שאמר לו אביו גשה נא ואמושך וכאשר הקב"ה רצה שיקבל הברכות זמן לו ב' מלאכים לאמצו ולחזק את לבו, אבל מה מקום להמלאכים כאן וביחוד אחרי שאמרו שם–סימן ז'–שהקב"ה שלח מלאכים להפחיד עשיו ואנשיו ויעקב לא היה יודע מזה כלום. ההגדה הפשוטה שלפנינו בהקטע, שיעקב התקין עצמו לשלום ולמלחמה כבר שנתה פניה בהתנחומא ה"ב ודרשו שהתקין עצמו לג' דברים לתפלה ולדורון ולמלחמה, ונראה שהרכיבו ההגדה שבהקטע עם ההגדה בירושלמי ברכות ד', ד' שהעובר לפני התבה אומרים לו בוא וקרב, ומשמעו עשה קרבנינו=דורון, עשה צרכינו=תפלה, עשה מלחמתינו. ובתנחומא הנדפס וישלח ד' כבר נשטשטשו פני הגדה זו לגמרי ורק פרורים נשארו שם והמעיין יראה שמהדורת התנחומא שבהקטע היא מקורית לעומת ב' המהדורות האחרות. מעיין גם כן הלשון, לא עשה אלא, בהקטע שהוא מיוחד להילמדנו הקדמון ולהמדרשים ששאבו ממנו, עיין הפתיחה לקטע ד', עמוד כ"ט.

א׳, א׳

ומזה לארון א׳ לו דויד ותדבר בפיך ובידך מלאתה מה שאמרתה לזקן בפיך כה יהיה זרעך עכשיו קיימתה ומלאתה בידך וכל ישראל וזקניו וגו׳ ד״א וכל ישראל וזקניו וגו׳ א״ר יהודה הלוי בי״ר

שלום בשעה שהלך אבינו יעקב לפדן ארם בוריח מפני עשו אחיו היה עשו מיצר מפני שלא שלט ביעקב והרגו לא עשה אילא כיון שהלך יעקב לארם נהרים והעשיר מאצל לבן ונטל נשים והוליד בנים שנ׳ ויפרץ האיש מאד מאד וגו׳ מה הוא מאד מאד שלא היה סוף לעשרו תדע לך באברהם מה כתוב בו ואברם כבד מאד וגו׳ פעם אחת וביעקב כתוב שני פעמים מאד מאד אפעלפי כן כיון שהשלים שניו שלעבודה שהיה עובד לפני לבן אמר לו תנה את נשי ואת ילדי וגו׳ התחיל עומד ונוטל נשיו ובניו וכל ממנו ובהמתו ובא כיון ששמע עשו כך [התח]יל לבו מזעדזיע אמר באחד לא ה[ייתי יכול] לעמוד ועכשיו [הרי] יש לו שנים עשר בנים וכמה שמשין [ועבדים ועוזרים] ואני יכו[ל לע]מוד בו אלא עד שהוא

1. לארון.] יהושע ח׳, ל״ג. מלאתה.] מלכים א׳, ח׳, כ״ד ולפנינו חסר ה׳. ונראה שצ״ל שלמה במקום דוד שהרי הם דברי הבן ולא דברי האב.

2. זרעך.] בראשית ט״ו, ה׳.

3. וזקניו.] יהושע ח׳, ל״ג.

5. לא עשה אילא.] המבטא הזה גם בעמוד ב׳ שורה ט״ז ושם וכן בקטעי מדרשים אחרים משמעו לא המתין, עיין לעיל עמוד כ״ח, וכן צריך לפרשו במקום זה והנושא הוא עשו שתיכף ומיד כששמע כחזירת יעקב לארץ אבותיו הכין עצמו למלחמה ומכיון בשורה ו׳ עד כיון בשורה י״ב הוא כעין מאמר מוסגר.

7. מאד.] בראשית ל׳, מ״ג.

8. לעשרו.] תנחומא ה״ב סוף פרשת ויצא.

9. מאד.] בראשית י״ג, ב׳. מאד מאד.] בראשית ל׳, מ״ג. והדרשה על הכפלת מאד בתנחומא ה״ב שם בסגנון אחר ממה שלפנינו בקטע זה. ועיין גם כן ספר הליקוטים לגרינהוט חלק ו׳, ק״ז, א׳.

11. ילדי.] בראשית ל׳, כ״ו. עומד.] בשורה זו וכן בשורה י״ט עומד ולעמוד הם רק להרחבת הלשון עיין קטע ה׳, א׳, ב׳, שורה י״א. ממנו.]=ממונו.

12. מזעדזיע.] מורכב מב׳ נוסחאות, מזעזיע ומזדעזיע.

14. ועוזרים.] השלמתי על פי שקול הדעת, ואפשר שצ״ל ובני בית או ושפחות. ואני יכול.] וכי אפשר שיעלה בידי לעמוד בו.

בא בדרך שנפ[שו עייפה ויגעה] מן הדרך נעמוד ונזדווג לו והוא
הולך לו למצ[רים אצל פרעה כדי ל]קח הימנו אגרואי שלמיכס שלדרך
הבאה מארם [נהרים לארץ ישראל ומ]תוך שאני הולך בזרוע עליו ואומר לו
תן מיכסך מ[כל אשר לך ואני] נושא ונותן עמו אני מוצא [מה שאחפץ] לעשות
לו וכיון שהרג[יש] יעקב מה עשה עשו הרשע התחיל יע[קב לעמו]ד
ומשלח לפניו שלוחין טעונין את המיכס שנ׳ וישלח יעקב מלאכים
[לפ]ניו וגו׳ כיון שהלכו אצלו ראו אותו מזויין בכלי זיינו הוא וגיבוריו
שנ׳ באנו אל אחיך אל עשו וגו׳ וארבע מאות איש עמו את סבור שלא
[ארבע] מאות איש היו עמו בלבד לאיו אילא א״ר לוי בש׳ ר׳ שמואל
[בר נחמן] ארבע מאות איש היו עמו וכל אחד מהן היה עשוי על ארבע
[מאות]תדע לך שכן שה[רי] עשו היה עשוי על ארבע מאות גבורין

15. והוא.] לפי קשור הדברים הנושא הוא עשיו ולא יעקב, כי הראשון הוא שלקח מכס מפרעה כדי להעליל על יעקב ואם כן. הוא, כאן במקום, ואני, וקשה למצא טעם למה שנה הלשון מדבור ישר לדבור שאינו יש. . ואפשר שצ״ל והוא הלך, כעין מאמר מוסגר, רצונו לומר וכבר הלך לו עשיו קודם לזה לפרעה, ובדרך רחוקה אפשר לפרשו על יעקב שעשיו חשב שיעקב יטול המכס מפרעה והוא יעמוד כנגדו ויהרגו.

16. אגרואי.] צ״ל אגרומי כאשר הוא בבראשית ר׳ ע״ה, ז׳. ודע שעל ידי הכתובות שנתגלו בימינו באשור ובמצרים נדע שבימי האבות ארץ כנען היתה תחת שלטון מלכי מצרים ובכמה מקומות במדרשים רמזו על זה; עיין ספרי, הגדות היהודים, ה׳ שצ״ב סוף העמוד.

19. לו.] עיין בראשית ר׳ ע״ה, ז׳ על מזמותיו של עשיו ושם הכל בקצור.

22. בראשית ל״ב, ז׳. שלא.] הוא רק למלאות השורה וצ״ל את סבור שארבע וכו׳.

23. לאיו.] לא כן הוא.

[וכשם] שהיה עשו עשוי [על אר]בע מאות גבורים כך היה כל אחד ואחד

א׳, ב׳

מהן עשוי על ארבע מאות באותה השעה התחיל יעקב מתיירא שנ׳ ויירא יעקב מאד וגו׳ את סבור שמא מאמת נתיירא יעקב מן עשו שלא היה יכול לו ואינה כן אלא למה נתיירא הימנו מפני שלא יתקל יעקב בשפיכות דמים אמר יעקב מה נפשך אני הורגו הרי אני עובר על לא תרצח הוא הורגיני ויי לפיכך כתוב ויירא יעקב מאד ויצר וגו׳ מה הוא ויירא ויצר לו אלא א״ר פינחס הכהן בן חמא ויירא שלא יהרוג ויצר לו שלא ייהרג והוא עומד ומחלק כל מה שיש לו לשני מחנות אמר אם יבוא עשו אל המחנה האחת וגו׳ מה הוא והיה המחנה הנשאר לפלטה אילא ראה גבורה שהיתה בי[דו] שאמר והיה המחנה הנ׳ לפלטה ומאיכן היה יודע ש[המחנ]ה האחרת פליטה אילא שהתקין עצמו לשני דברין [לשלו]ם ולמלחמה [עם עשו א]ם בא לשלום הרי אני מותקן לו ו[אם ב]א למלחמה [הרי אני] בהבטחה דבר בריא לי שאני עומד ע[ליו והורגו ומציל מידו] את המחנה

2. מתיירא.] תנחומא ה״ב, א׳ קס״ד וקס״ה; בראשית ר׳ ע״ה, ז׳ וי״ב; מדרש הג׳, בראשית תק״ג. ובמה״ג שם טעות סופר תשעה במקום ד׳ מאות וטעות זו באה על ידי כך שהיה כתוב ת׳ וקרא הסופר תשעה ובאמת הוא סימן המנין, ד׳ מאות, ועיין ג״כ ס׳ הלקוטים לגרינהוט ו׳, ק״י, א׳. מאד] בראשית ל״ב, ח׳. מאמת.] נראה שצ״ל באמת.

5. תרצח.] שמות כ״א, י״ג.

6. ויי.] ויראּ הוא כמו וי ירא וכן דרשו בסנהדרין ע׳ א׳,: שלשה עשר ווין וכו׳ ופרש רש״י לשון וי וי; ועיין גם כן הדרשה במה״ג על בראשית ל״ד, ב׳, ויקח אותה וכו׳, שהיתה צווחת וי וי והדרשה לקמן ר״ז הערה ט״ו. ויצר.] בראשית ל״ב, ח׳.

8. יהרג.] בראשית ר׳ ע״ו, ב׳ על שם ר׳ יהודה בר׳ אילעאי ובתנחומא וישלח ד׳ סתם ועיין ג״כ מכירי משלי כ״ד, י׳ בשם התנחומא.

10. האחת.] בראשית ל״ב, ט׳. לפלטה.] שם.

13. דברין.] עיין תנחומא הו״ב א׳, קס״ה; קהלת ר׳ סוף ט׳: התקין עצמו לג׳ דברים, לתפלה ולדורון ולמלחמה, ובהקטע רק ב׳ דברים; ועין ג״כ בהפתיחה ודברי התנחומא במכירי לתהלים פ״ט, ל״ט.

14. בהבטחה.] עיין בראשית כ״ח, ט״ו.

האחרת לא עשה אילא כיון [שידע שבא לקראתו שלח לו] דורון וסימא את עיניו שנ' ויקח מן הבא בידו וגו' [וכי שלח לו מן] הבא בידו והלא מא[תים עזים] שלח לו עזים מאתים ות[ישים עשר]ים וגו' כולהן א[מר ר' י]הודה אם יפשפש אדם צאנ[ן ובקרן] שלסר קי[דר] אינו מוצא שם כשבח הזה וכדורון הזה יש אומ' שנים עשר חודש שהיה עימו היה משלח לו כשבח הזה דורון ב[כל] יום ויום ויש אומ' כל ששה חדשים שהיה עימו היה משלח לו כך ואחר כך ויקח מן הבא בידו וגו' מה הוא מן הבא בידו מנחה א"ר יצחק דברין שהן ניטלין ביד שכיון ש[בא יעקב] אצלו אחר כל אותו השובח ודור[ון ש]שלח לו נתן לו אבנים טובות ומרגליות זו היא מן הבא בידו [מן דברין]

16. האחרת.] עיין תנחומא וישלח ד', ויצר שלא יהרג שהיה יעקב גבור.

17. עיניו.] שחדו, על פי דברי הכתוב, דברים ט"ז, י"ט כי השחד יעור עיני חכמים, ובירושלמי ברכות ב', א' ;שקלים ב' בסוף הפרק, סמי עיניה, במשמע אחר. בידו] בראשית ל"ב, ט"ז.

18. עשרים.] בראשית ל"ב, ט"ו.

19. יהודה.] נראה שהוא ר' יהודה בר שלום, עיין תנחומא הו"ב, א', קס"ט ששם מובאה על שמו ההגדה שכל י"ב חדש היה משלח לו, מה שלפנינו בשם יש אומ', והמאמר אם יפשפש וכו' הוא שם על שם ר' לוי ועיין גם כן סוף קטע ה' א"ר יהודה פישפשנו וכו'. שלסר.]= שלשר.

22. יום ויום.] עיין ההערה לשורה י"ט.

25. השובח.] אפשר שצ"ל השיבח והי' משמש סגול, וא:לי השובח הוא כמו הָשָׁבָח ובהרבה כתבי יד נמצא ו' לסימן קמץ גדול.

26. דברין.] השלמתי על פי שורה כ"ד, ותנחומא הו"ב א', קס"ט.

ז

מהדורה חדשה של התנחומא על שמות, וארא.

קטע בן ד׳ דפים–עמוד הראשון חלק–של נייר בלוי וקרוע ובכתב מטשטש מרב זקן, ארכם ט״ז ורחבם י״ד, מסמן T–S 129 באוצר הספרים של האוניוערזיטא בקמברידג.

כפי אשר יראה המעיין בההערות כמה דרשות שבקטע זה נמצאו בב׳ המהדורות של התנחומא על שמות ובשמות ר׳, והחלק היותר גדול שבו אינו אלא מהדורה אחרת של מדרש זה, אבל סגנונן, לשונן וסדרן שונים ממה שהם במדרשים אלה, וברור לפנינו שקטע זה הוא שריד ממהדורה של התנחומא השונה מכל אלה המהדורות הידועות לנו. מעיין הדבר שבמהדורה זו יש „דרשת ילמדנו" על הסדר שמות ח׳ ט״ז שלא נמצאה במקום אחר ומראש שורה א׳ של עמוד ג׳ מוכח שגם על הסדר שלפני זה היתה כאן, דרשת ילמדנו, אלא כאשר חסר לפנינו דף אחד בין דף א׳ ודף ב׳ אי אפשר לעמוד על תכן הדרשה החסרה, עיין ההערה לראש עמוד ג׳. כשנשוה הפתיחה מהושע ה׳, ז׳ כאשר היא בהקטע עם נוסחותיה השונים בתנחומא ה״ב, ב׳, ד׳ בנדפס שמות ה׳, ובשמות ר׳ א׳, ח׳ נראה שהנוסח המקורי הוא שבהקטע ובהמדרשים הנזכרים הוסיפו וגרעו כדרך המסדרים החדשים, שרק בו נמצא שם הדרשן, רש׳ בן לקיש; ובשמות ר׳, רבנין פתחין להאי קרא, אינו אלא לרמז שהפתיחה כבר נמצאה בתנחומא הקדמון, ובב׳ מהדורות של התנחומא ליתא, פתח בו, כלל. גם הדרשה, שמוישרצו אנו למדים שבטלו מלה, שעשה אותם הכתוב כשרצים, נמצאה רק בהקטע. סוף דבר ידים מוכיחות לדבר שלפנינו בקטע זה שריד ממהדורה עתיקה של התנחומא והמהדורות שבספרים הן חדשות ולכן יש בהן כמה וכמה דרשות והגדות על ראש שמות שאינן בהקטע וכמה דברים שבהקטע נמצאין בהן בסגנון חדש.

א׳, ב׳

[הבאים מצרימה זה הוא שאמר הכתוב הבאים י]שרש [יעקב יציץ ופרח ישראל ישראל יש להם שורש שנא׳ ויצא ח]וטר מגזע [ישי אבל

1. מצרימה] שמות א׳, א׳.
2. ישראל.] ישעיה כ״ז, ו׳. ישי.] שם י״א, א׳.

אומות העולם אין להם שורש שנ'] הנה אשור ארז בלבנ' [יפה ענף וכו' הרי כמה שבח אבל] אין לו שורש וציץ [וכן אין אתה מוצא שם וזכר ל]אומות העו' בפרוח רשעים [כמו עשב וכו' אבל כשהוא מזכיר ה]שבטים הוא מפרש שמותם [שנ' ואלה שמות בני ישראל וכו' ר' שמ]עון בן לקיש פתח בו ב"י בגדו כי [בנים זרים ילדו עתה יאכלם וכ' את]מהא מהוא בנים זרים י"ל אלא [שלא מלו את בניהם וגידלו להם] בלוריות כת' ובני ישראל פרו [וישרצו הכתוב] עשה שרצים בשביל שמשכו להם ערלה וגידלו [להם] בלור[יות] ב"י בגדו וגו' עתה יאכלם מהוא יאכלם חדש [אלו גזירות ש]מתחדשות [ו]באו על ישראל ד"א עתה יאכ' [חדש זה הוא ש]כת' ויקם מ[לך ח]דש על מצ' ויאמר אל עמו הבה [נתחכמה] לו היה נכנס עי[מה]ם בדברי חכמה כך הוא [אומ' לה]ם [אם] כן ואירע הדבר ועשיתי עמהם כל של[בי חפץ הם אומרים] [רוצ]ין אנו לעמוד ולבנות ערי מסכנות ולא [נתכוון]

4. ענף.] יחזקאל ל"א, ג'.

6. עשב.] תהלים צ"ב, ח'. שמותם.] עיין מדרש ה"ג שמות ד'; מדרש אגדה שמות א', א', קי"ח וקי"ט; שיר הש' ר' ז', ג'.

7. ישראל.] שמות א', א'.

8. יאכלם.] הושע ה', ז'. אתמהא.] הרבה פעמים במדרש בראשית ר' ולפעמים גם במדרשים אחרים, עיין באכער טערמינאלאגיע, חלק ב', רל"ו.

9. בלוריות.] הפתיחה מהושע גם כן במדרשים אחרים אבל בסגנון אחר, עיין שמות ר' א', ח'; תנחומא הו"ב ד'; תנחומא שמות ה'; מדרש ה"ג שמות ו'–ז'. והנה אף שבאלו המדרשים לא נזכר גדול בלוריה, מצינו בכמה מקומות אחרים שערלה וגדול בלוריות הם הסימנים המובהקים של הגוים, עיין לדוגמא פסקתא דר"כ ל', ק"צ, א'; ברייתא דישועה ב'; פרקא דרה"ק, הוצאת שענבלום כ"ב, ב' ועיין גם כן קרויס, לעהנווערטער ערך בלורית.

10. וישרצו.] שמות א' ז'. עשה.] צ"ל עשם, הכתוב מדבר מישראל כאלו היו שרצים, כנוי לאומות העולם, שגם בני ישראל עשו כמעשיהם. ועיין פסחים מ"ט, ב': שהן שקץ ובנותיהן שרץ, ופרקי ר"א, ט' לא על המים בלבד אמרו שישרצו אלא אף על העכו"ם.

12. ובאו.]=ובאות. עיין סוטה י"א, א'; שמות ר', א', ח'.

14. לו.] שמות א', ח'–י'. הוא.] הקריאה בספק.

16. רוצין.] אות צ' נראה מעט.

[אלא למעטן מפ]רייה ורביה ולא המיתן [בט]יט ובלב[נים אב]ל
[הפרישם מנשיהם]
[והיתה כל] אחת ואחת מכשת[ת עצמה והי]תה מ[ביאה מים
לבעלה ומאכילתו
דגים] שהיו בתוכו ומביט[ות במראות זו אומרת אני] נאה ממך
[וזה אומ' אני נא]ה ממך ות[וך כך היו מרגילות] לידי תאוה והיה
[הקב"ה פוקדן והיתה מתע]ברת ויולדת הוא שכת' במראות
הצבא[ות]
[נחלקו רבותינו יש] מי שהוא או[מר שב]עים בכרים ומי שה' אומ'
[ששה בכרים מי]שה' אומ' שני[ם ע]שר בכרים מי שה' אומר
ש[שים]

ב׳, א׳

מנין ממה שק' בע' ד"א והך את [עפר] הארץ וגו' [ר' יצחק]
צפה אבינו יעקב שעפרה שלמצ' לו[קה] ועתיד ליעש[ות כנים
שלח]
ליוסף ובקש הימנו ואמ' לו אל נא תקברני במצ' אמ' [לו עפר]
שלמצ' עתיד להרחיש וכן אתה מבקש ירחיש עפרי כי[נים ד"א
והך בשעה
שאמר הקב"ה] למשה והך את עפר הארץ אמ' לו משה רב[ונו
שלעולם איך העפר]

18. מכשתת.]=מקשטת, השוה תכשיטין ובסורי כשט וקשט משמשים במשמע אחד, אבל הש' בספק.

21. ויולדת.] תנחומא פקודי ט'; סוטה י"א, ב'; אבכיר בילקוט א', קס"ג; מדרש הג"ד שמות ב', ח'. ועיין בספרי הגדות היהודים, ו' ע'–ע"א. הצבאות.] שמות ל"ח, ח'.

23. ששים.] פסקתא ר"כ י', פ"ה, ב'; מכלתא פסחא סוף י"ב ושם בשלח פתיחתא כ"ד, א'; תנחומא הו"ב ב' ד'; תנחומא שמות ה' ושם פקודי ט'; שמות ר' א', ח'; הגדה מנהג תימן ל"ב ושם בשם ר' סעדיה גאון שהיו י"ב והשלמתי, ששים, ולא שבעים כמו שהוא בשמות ר' שבשאר המדרשים כך הוא ואין ספק שנשתבש בשמ"ר.

1. שק' בע'.] שקרינו בענין והוא סוף דרשת ילמדנו על שמות ח', י"ב. הארץ.] שמות ח', י"ב. יצחק.] עיין ההערה לשורה ד'.

3. במצ'.] בראשית מ"ז, כ"ט.

4 וכן] אפשר שצ"ל וכי או וכך. כינים.] בראשית ר' צ"ו, ה'; תנחומא הו"ב א', רי"ג; מדרש הג' בראשית תש"י בסוף העמוד ורק במקור זה נמצא שם הדרשן ועל פיו השלמתי בשורה ראשונה.

[יכולה להוציא] כינים אמ׳ לו הא״ם מתחלה מים היה העפ[ר
שנ׳ והארץ]
[היתה תהו ובהו ורו]ח אי״ם מרחפת וגו׳ וחשבתי על המים ומ[יד
נעשה]
עפר וכן אני גוזר] וייעשה כינים ויעשו כן וי[ט] אהרן [את מטהו
ותהי
הכנם באדם ובבהמה מלמד שנכנסו בתוך גו[פן כחיצין הללו
ד״א באדם ובבהמה
[השוה הכתוב אדם] לבהמה באדם הרי יפה שנ[ו חכמים]
[אשריהם] הצדיקים שהן זכין לעצמן וזכין אף [לדיבוקיהן]
[אוי להם לרשעים ואו]י לדיב[וקיהן וכן] כת׳ [בקרח ו]תפתח
הארץ

ב׳, ב׳

. . . . של]שבעין . . . . ה א׳ ר׳ ברכיה
[הכהן בעול]ם הזה באצבע א[ח]ת משלי הכיתי ולא יכלו המצר׳
[לעמד לעתי]ד לבוא כשאכה לאומות העו׳ בכל ידי על אחת
[כמה וכמה שאינן יכולין לעמ]ד [ו]כת׳ כה אמר י״י הנה אשא אל
גוים ידי וגו׳
[ויאמר י״י אל משה הש]כם בבוקר וגו׳ את הערוב ילמדנו רב׳ זקן
ממרה

7. מרחפת.] בראשית א׳, ב׳. וחשבתי.] צ״ל והשבתי, או ונשבתי, על פי הכתוב, ישב רוחו, תהלים קמ״ז י״ח.

9. ובבהמה.] שמות ח׳, י״ג. הללו.] מדרש הג׳ שמות ס״ה.

10. לבהמה באדם.] צ״ל ובהמה לאדם.

12. לדיבוקיהן.] תנחומא הו״ב, א׳, ט״ז; לקוטים הוצאת גרינהוט ו׳, י״ב, ב׳; מדרש הג׳ שמות ע׳;, ועיין גם כן קטע ה׳, א׳, ה׳ ושם בהפתיחה וקטע י״ב, עמוד ק״ה. הארץ.] במדבר ט״ז, ל״ב והדרשה היא על סוף הפסוק, ואת כל הרכוש, שהרכוש של עדת קרח נאבד, שאוי להם לרשעים ואוי לדיבוקיהן ועיין גם כן נגעים י״ב, ו׳; סוכה נ״ו, ב׳; תנחומא הו״ב ד׳, י״ב; תנחומא במדבר י״ב; אבות דר״נ ט׳, ל״ט ובהערה ד׳ לרש״ז שעכטער.

3. המצר׳.] שמות ח׳, י״ד.

4. ידי.] ישעיה מ״ט, כ״ב.

5. הערוב.] שמות ח׳, ט״ז וי״ז.

[מיתתו במה כ]ך שנו זקן ממרה מיתתו בחנק למה שחל[ק ע]ל
[בית דין ואמתי נעשה ז]קן ממרה בשעה שבית דין אומרין ט[מא והוא
אומ' טהור הן אומרין] טהור והוא אומ' טמא זה הוא זקן מ[מרה אפילו
הוא יודע לדרוש] התורה באר[בעין ות(ע)שה פנים כל מי ש[אומר על
הטמא טהור] ועל הטהור טמא היה נעניש ומנין [שהתורה יש לה
ארבעין ותשעה פנים שנ'] מזוקק שבעתים א"ר יוסה ......
.......שאול עד שלא יבואו לידי טו[מאה]............

6. בחנק.] משנה, סנהדרין י"א, א' וב'.
8. טמא.] עיין שם במשנה סנהדרין.
11. שבעתים.] תהלים י"ב, ז'.
12. טומאה. עיין פסקתא דר"כ ד', ל"א, א' וב'; ויקרא ר' כ"ו, ב', במדבר ר', י"ט, ב'; תנחומא הו"ב ד', ק"ה–ק"ו; תנחומא חקת ד'; מדרש תהלים ז', ס"ז, ועל פי אלו המקומות יש להשלים מה שחסר לפנינו כעין זה. א"ר יוסה ממלחיא תינוקות שהיו בימי שאול עד שלא יבואו לידי טומאה (–עברה) היו יודעים לדרוש את התורה בארבעין ותשעה פנים.

ח

מדרש על פרשיות ויקרא צו ושמיני.

ד' דפים בכתב רבני–מזרחי ארכם י"ח וחצי ורחבם י"ב וחצי בכרך קטן של קטעי הגניזה, קבוצת אדלער סימן 2597, אשר באוצר הספרים של בית מדרש לרבנים שבאמעריקא. הדפים הן בסוף כרך זה ונכרכו שלא כסדרם והדף האחרון הוא באמת הראשון של שריד זה, שמתחיל בראשו של ספר ויקרא ומסיים באמצע הפסוק ט', ב'. הקטע הזה הוא שריד של מדרש אשר נוכל לכנהו, יחיד בימינו, בין המדרשים הקדמונים של רבנן דאגדתא כי אף שרבו דברי ההגדה כמה וכמה מאמרי הלכה בו. חשיבותו הגדולה של קטע זה הוא שבו נשאר לנו שריד מתורת כהנים של ר' ישמעאל ובית מדרשו. ולכן הנני בראשונה להעיר על דברי הלכה שבהקטע ואחר כך על ההגדה שבו ובא זה ולמד על זה.

ה' שורות הראשונות לקויות אבל ברור שנשנה כאן ההלכה, שאף שחיה בכלל בהמה בכל זאת לענין קרבן בהמה דווקא. הלכה זו ישנה גם בספרא א', ב' ובזבחים ל"ד, א', אבל בלשון אחר לגמרי ממה שהוא לפנינו. מעניין הוא הלשון, שבעת המינים, לסמן בו ז' מיני חיות המותרים באכילה וכבר ידוע שבמשנה ובתלמוד מבטא זה משמעו ז' מיני פירות הארץ ולכן בהמדרשים שלפנינו אמרו ז' בהמות, עיין פסקתא דר"כ ראש פסקא ו' ושם נסמן.

א', י' שנים אין מתנדבין במנחה. בספרא על פסוק זה גם כן הלכה כעין זו אבל הדרשה שם שונה, והחלוק בהדרשות תלוי במחלוקת ר' יוסי הגלילי ור' עקיבא. הספרא הולך בדעתו של ר' עקיבא שעולה דוקא עולת בהמה ולכן צריך דרשות אחרות על עולת עוף ושאר קרבנות שבאים בשותפות והקטע שלנו בדעתו של ר' יוסי הגלילי שמעולה יליף לכל הקרבנות ואינו ממעט אלא מנחה. עיין מנחות ע"ג, ב' וספרא כ"ב, י"ח, ועיין גם כן פירוש על הספרא להרב מלבים. ומצינו בכמה מקומות שריה"ג ור' ישמעאל אמרו שיטה אחת ושכנגדם ר' עקיבא.

א' י"א שיהא זכר ולא טומטום ואנדרוגנוס. הקטע ומכלתא פסחא ד' דורשים זכר, ודאי ולא ספק ולכן ממעטים טו"א מזכר עצמו אבל בספרא כאן דורש נאמר זכר למטה שאין ת"ל אלא להוציא טו"א וזה בשיטת ר' עקיבא שדורש דבר שנשנה. וראוי לשים לב שבמכלתא דר"ש, שמות י"ב, ה' אינו ממעט טו"א מזכר שמדרש זה מבית מדרשו של ר' עקיבא הוא.

א', י"א וי"ב תמים שלא יהיה בו מום כל עיקר. פרוש, שלא בלבד מחוסר אבר פסול לקרבן אלא גם דקין ותבלילין וכן דרשו במכלתא פסחא ד', תמים להוציא בעל מום. ובאמת כאן אין צריך כלל להוציא מומים אלו שהרי נאמרו בפרוש בתורה בויקרא כ"ד, כ"ד וגו' אבל ר' ישמעאל ובית מדרשו

לא נמנעו מלאמור שהכלל נשנה כאן והפרטים שם. לעומת זה ר׳ עקיבא וסייעתו דורשים מקראות שנשנו ולכן בספרא יש כאן כמה דרשות על תמים שלגופו אינו צריך שהרי כבר נאמרו הלכות מומים בפרטן בפרשת אמור. ובמכלתא דר״ש נמצא מאמר זה על הפסוק בשמות י״ב, ה׳, שה מה ת״ל תמים ר׳ עקיבא אומר צריך לאמרו שלא נאמרה תמות אלא עכשיו שכל מקום שנאמר שה תופס תמימין ובעלי מומין וכו׳ ופרוש הדברים ששה תופס גם בעלי מומין ואף שמומין פוסלין בקרבן הצרך לאמר שפוסלין גם בפסח מצרים שלא נקרב על גבי מזבח, עיין ירושלמי פסחים פ״ט, ה׳ ותוספתא שם פ״ח, י״א.

ו׳ ב׳, י״גוי״ד, יקריב אתו כשר ולא פסול וגו׳. בספרא כאן ובברייתא בבבלי ערכין כ״א, א׳ דרשו אתו על המקריב שכופין אותו, ולא על הנקרב, וזו בשיטת ר׳ עקיבא שדורש יתרות וכפולות, שלמה לי למעט פסולים וטמאים הרי הם נאמרו בתורה במקומם בפרשת אמור ובראש ויקרא ועל כרחך לדרש בא אבל ר׳ ישמעאל אינו נמנע מלאמר שהרבה דברים נכפלו בתורה; עיין ההערה שלפני זו.

ו׳ ב׳, י״ז ידו ולא יד בנו. מענין מאד החלוק בין הקטע לבין הספרא בסגנון הדרשה, על ידו. בהקטע הוציאו מידו שבעל הקרבן בעצמו סומך ולא שלוחו ולא פרטו לאיזה שלוחים כיון הכתוב כי כולם שוים בענין זה וכן במכלתא שמות כ״א ו׳, אדוניו...ולא שלוחו. לעמת זה במכלתא דר״ש שם על פי הקטע שהוציא לאור רש״ז שעכטער בהרבעון האנגלי אלף תתק״ד, תמ״ד לשון הדרשה על הפסוק בשמות כך הוא, אדוניו ולא בנו אדוניו ולא עבדו אדוניו ולא שלוחו-כך צ״ל ושם בטעות שלוחי אדוניו ובמקום אדוניו צ״ל אזנו-וזה מסכים ללשון הספרא כאן, ידו ולא יד בנו לא יד עבדו ולא יד שלוחו וכך גם כן לשון הברייתא בירושלמי ראש פ״ב דקדושין ובבבלי מנחות צ״ג, ב׳ אלא שבבבלי מפיק בנו ומעייל אשתו כי כן נאמרו שם במשנה, עבד שליח ואשה. וכאשר גם בשאר מקומות במשנה מצינו המבטא המשלש בנו, עבדו ושלוחו, עיין בבא מציעא ח׳, ג׳ שלשה פעמים, ברור שהוא מסגנונו של בית מדרשו של ר׳ עקיבא, והקטע הוא ממדרש של תנא דבי ר׳ ישמעאל. ועיין מה שכתבתי למעלה עמוד כ״ד בהפתיחה לקטע ד׳ על סגנון זה של המשנה.

ו׳ ב׳, י״ח כ׳, ונרצה לו מלמד שהמקום רוצה לו וכו׳. עיין מה שכתבתי בהערה על זה והערותי שם שעל פי דברי הקטע אנו יכולין לעמור על דברי ר׳ שמעון בספרא ואף שסגנון הדרשה שם שונה ממה שהוא לפנינו בהקטע. ואולי שר״ש שנה דברי ר׳ ישמעאל, וכבר ידוע שבבית מדרשו של ר״ש למדו ספרי דבי ר׳ ישמעאל, עיין האפמאנן, כמבוא למדרשי הלכה נ׳ על המקומות בתלמוד שנזכר בהם תנא דבי ר׳ ישמעאל בדבי ר׳ שמעון והוסף חולין נ״ט, א׳ לפי גרסת הלכות גדולות, הוצאה א׳, קל״ב, א׳ והוצ׳ הילדעסהיימער תקמ״ח ועיין גם כן עפשטיין מקדמוניות היהודים נ״ב.

ה׳, א׳, ד׳, וכו׳ שיהיה נותנה מבוא השמש והיא נאכלת והולכת וכו׳. לפי דברי הקטע גם בעולה-אברים וחלבים-אין מעלה מן

הארץ לגבי מזבח אלא אם נתנם, מבוא השמש שבין הערבים, פרוש, שאם נתנם כשהגיע זמן תמיד של בין הערבים הם נאכלים על המזבח כל הלילה. והן הן דברי המכלתא משפטים כ׳ שנתקשו המפרשים בפרושה, שמה שאמרה, נפסלין בלינה על גבי הרצפה, אין כונתה לאמר, כמו שפרשו המפרשים, שקודם שהגיע השחר מעלה על המזבח אלא, שבלילה אינו מעלה שכל עבודות קדשים ביום וכשהגיע השחר כבר נפסלו בלינה ואין לך לקיים, על המזבח כל הלילה, אלא בשנתנם מבעוד יום והן נאכלין כל הלילה כאשר נאמר בפרוש בהקטע. לעמת זה אמרו במכלתא דר׳ שמעון שם משפטים, זה הכלל כל שקירבו מתיריו ביום מעלין אותו כל הלילה. והרב המוציא לאור של מדרש זה לא העיר שבלשון זה נשנה זה הכלל גם בתוספתא מנחות פ״ו, ה׳, והוסיפו שם ואמרו כל שלא קרב מתיריו ביום אין מעלין אותו כל הלילה כיצד הוא עושה נותן על גבי המזבח עם-קודם מעט-שקיעת החמה ומתעכלין והולכין כל הלילה. ומה ששנתה התוספתא בסגנון הלכה פשוטה נשנת בספרא בסגנון מדרש ומשם בבבלי מנחות כ״ו, ב׳ ובתמורה י״ד, ועל פי אלו המקורות צריך להגיה בתוספתא ולמחוק, מנחת כהנים ומנחת כהן משיח, בהמאמר הראשון. והנני לפרש בראשונה סיפא דברייתא בספרא, אתה אומר לכך וכו׳, שנתקשו המפרשים בפרושה ולא עלתה בידם. ולי נראה שפרוש הדברים, שיהא מעלן מן הארץ ע״ג המזבח, הוא שיהא נותנן על ראש המזבח ולא על המערכה, עיין פסחים נ״ט, א׳ וב׳ שלפנינו, ומלינה בראשו של מזבח אבל בפרוש ר׳ חננאל שם הגרסא-ובעל דקדוקי סופרים לא העיר עליו-מעלם ומלינם על גבי המזבח. ולפי זה דברי הספרא ברורים והשאלה היא, איך אנו למידם מעל המזבח כל הלילה שמקטיר בלילה אפשר שהתורה אמרה שמעלם על המזבח שלא במקום האש ושם נשארים עד עלות השחר ואז שרפם, והתשובה שמלא ילין אנו למדים כבר שמעלם על גבי המזבח שהרי לא אסרה תורה אלא לינה ובראשו של מזבח אינה לינה ועל כרחך שמעל המזבח אנו למדים שמקטירים בלילה. ועיין זבחים פ״ז, א׳ שנחלקו שם אמוראים אם לינה מועלת בראשו של מזבח ונראה שהיא מחלוקת תנאים, שבספרא הוא אומר לפי פרושנו שאין לינה בראשו של מזבח אבל במכלתא משפטים כ׳, נאמר שאין נפסלין בלינה על גבי המערכה, מערכה דוקא, ועיין גם כן בתרגומים על הפסוק בשמות כ״ג, י״ח בר מן מדבחא שנראה שדעתם שאין לינה בראשו של מזבח ואף שאפשר לאמר שסתם מזבח או מדבחא בארמי היא המערכה שעליו. וכשנדקדק הטב בהספרא יקשה עלינו הלשון מבוא השמש שאינו לשון חכמים כלל לא במשנה לא בתוספתא ולא במדרשי תנאים וכבר נשתנה, עם מבוא השמש, לעם שקיעת החמה בתוספתא במקום הנ״ל-ומשם ראיה להגהת הבבלי מנחות כ״ו ב׳-כדי שיעמוד אדם על הלכה זו ולא יטעה בה. והלשון העתיק מבוא השמש מעיד על קדמות הלכה זו ובפרושה נחלקו ר׳ ישמעאל ור׳ עקיבא, רצוני לומר המכלתא והקטע שלנו שהם מספרי תנא דבי ר׳ ישמעאל חולקים עם הספרא והתוספתא, ספרי תנא דבי ר׳ עקיבא. וכבר מצינו שנחלקו גם בפרוש הפסוק, שם תזבח את הפסח בערב כבוא השמש,

בדברים ט"ז, ו' שבמכלתא בא סוף ה' אמרו שבוא השמש הוא כבין הערבים ושניהם משמעם מתחלת שבע שעות עד שקיעת החמה אבל בספרי שם בדברים פרשו שבוא השמש הוא לילה ולכן אמרו שבבוא השמש אתה אוכל. ונראים הדברים שההלכה הקדומה אמרה בפרוש הפסוק היא העלה וכו', מלמד שהוא נותנם מבוא השמש והם מתעכלים על המזבח כל הלילה. ותנא דבי רי"ש לשטתו מפרש מבוא השמש הוא בין הערבים, ולכן לא חלקו בין עולה לשאר דברים ובכלם אין מעלה מן הארץ לגבי מזבח אלא צריך להתחיל מבוא השמש, וה"א קודם שקיעת החמה. אבל תנא דבי ר' עקיבא לשטתו מפרש בוא השמש, אחר ששקעה השמש, ובשיטתם דרשו הוא העלה וכו' כל הלילה, קרבן זה מעלהו בלילה וכאשר קבלה עתיקה היא שאין מעשה הקרבנות אלא ביום חלקו בין קרבנו מתיריו לשלא קרבנו מתיריו. היוצא לנו מכל זה שהדרשה בהקטע על, היא העלה, בשיטת ר' ישמעאל היא, שאין מעלה מן הארץ על המזבח ולא כלום.

ה', א', כ"א וכ"ב, על בשרו ולא רטייה על בשרו מכנסי בד על בשרו שלא יהיה דבר וכו'. כאן דורש מהפסוק בצו שתי דרשות, שלא יהיה דבר חוצץ בין המכנסים להבשר ושהמכנסים קודמים אבל בספרא דורש הדרשה השניה מהכפלת פסוק זה בראש אחרי, וזה בשיטת ר' עקיבה שדורש לשונות כפולין והקטע שלפנינו בשיטת רי"ש שמוציא כמה דרשות מפסוק אחד. אבל אפשר שבהקטע חסרה המלה, יהיו, מכנסי בד בסוף כ"א, ורגלים לדבר שמכנסי נמצא רק בואחרי ובצו, ומכנסי.

ה', ב', ח' במזרחו של מזבח. לפי דברי המשנה סוף א' דתמיד והספרא א', ט"ז צובר את הדשן למזרחו של כבש והוא דרום המזבח ולא מזרחו כאשר לפנינו בהקטע.

ה', ב', ט' יכול כמצות יום הכפורים עד למלאכתן בשורה י"ג. הלשון כאן שונה הרבה מלשון הספרא אבל כבר הערותי לשורה י"ג שצריך לתקן הקטע על פי הספרא וכן צ"ל. יכול כמצות יוה"כ יהיה פושט ולובש בגדים אחרים ת"ל בגדיו בגדים מה בגדים וכו' עד ראוין למלאכתן, ולמה אמ' אחרים אחרים שהן פחותין וכו'.

ה', ב', י"ד ט"ו, כל שהוא למד וכו'. הלכה זו אינה לפנינו לא בספרא ולא במקום אחר וקרוב הדבר שהיא מתורת כהנים של בית מדרשו של ר' ישמעאל.

אחרי כל הדברים האלה לא יטיל אדם כפק במה שאמרתי כי המדרש אשר לפנינו השתמש במדרש הלכה על ויקרא שנתחבר בבית מדרשו של ר' ישמעאל ועד התגלות הקטע הזה לא נודע לנו אלא שמדרש כעין זה השתמשו בו בעלי התלמוד (עיין האפמאנן, כמבוא למדרשי הלכה ע"ב וכו') אבל לא בעלי המדרשים והתרגומים, ומי שאומר שתורת כהנים של רי"ש היה לפני התרגום יונתן ומחבר מדרש הגדול (עיין מארמארשטיין בספר היובל להאפמאנן שס"ג וגו') אינו אלא טועה, אבל אין כאן המקום להאריך בדבר זה.

הקטע הזה מעניינו לא לבד על ידי דברי הלכה שבו אלא גם חלק ההגדה

שבו הוא חשוב מאוד שסדורו שונה מכל ספרי הגדה הידועים לנו. ההגדות וההלכות שבהמדרש הזה הן רק על פסוקים אחדים בראש הפרשה של השבוע וכך סדורן של דברים. המחבר מתחיל בדברי הגדה על הפסוק הראשון שבפרשה, ואלה הדברים הם קרובים בסגנונם להפתיחות בויקרא ר' ואחר שמסיים הדרשה הוא בא לו לדבר הלכה ומביא דרשות התנאים–כפי אשר ראינו למעלה מקורו תנא דבי ר' ישמעאל–על ארבעה או חמשה פסוקים שבראש הפרשה ומסיים במאמר הגדה, לא בדרשה שלמה, על הפסוק האחרון שבפרשה קטנה שנשא ונתן בה. ההגדות שבהקטע יש שהן חדשות לגמרי ויש שנמצאו בשאר מדרשים, תנחומא ויקרא ר', עיין ההערות, אבל בלשון ובסגנון מיוחד. העובדא שרק הפסוקים הראשונים שבפרשת השבוע נדרשים כאן מביאני להשערה שנתחבר בשביל הדרשנים שדרשו במנחה של שבת שקריאת התורה שבה היא רק פרשה קטנה. אבל אף שחלוקת התורה לפרשיות ולא לסדרים הוא מנהג בבל לא נראה לי שהמדרש הזה נתחבר שם שאין בו אפילו רמז קטן מהשפעת הבבלים, ולשונו וסגנונו כלשון וסגנון בני ארץ ישראל. ולכן נראה שנתחבר בארץ הסמוכה לארץ ישראל ושם נהגו כמנהג בבל בחלוקת התורה ואפשר שבא"י גם כן היו מקומות שנהגו כבני בבל בזה. ודברי המדרש ד', ב', י"ז כיון שנגלו מארצם וכו' יש לפרש בב' דרכים או שקדושת הארץ נתבטלה על ידי הגלות, עיין בהערה שם או שמצות שלוח טמאים אינו נוהג בחוץ לארץ ולפי זה אין להביא ראיה מכאן על ארצו של המחבר. וכאשר דעתו של המדרש שטומאת מצורע נוהגת בזמן הזה חדשה היא אמרתי לבארה ולפרשה. כבר בההערה לד', ב', י"ט הערותי על דברי התנאים בספרא ובתוספתא שטומאה זו נוהגת בזמן הזה, אבל בעל לקח טוב בב' מקומות בספרו מביא דברי ר' יוחנן–מירושלמי נדה?–מיום שחרב בית המקדש אין טהרה ממת ואין טומאה ממצורע, ופרש הרב בעל לק"ט, אין טהרה ממת אבל טומאה איכא לפי שאין לנו אפר הפרה להזות אבל טומאה ממצורע ליכא כלל שאין בהם–צ"ל כהן, עיין דברי הימים ב', ט"ו, ג'–מורה. אלו הם דברי הרב בספרו על ויקרא י"ג, ב' ובקצור על שמות ד', ו'. והנה בודאי כן הוא שאין אדם מטמא בנגעים אלא על ידי כהן וצריך כהן מיוחס שאין לנו בזמן הזה, והאחרונים שנשאו ונתנו בדבר זה (עיין שאילת יעב"ץ קל"ח, ר' דוד פרדו בספרו ספרא דבי רב סוף בהעלותך, אוצר נחמד על הכוזרי ג', מ"ט ותולדות אדם לר' יחזקאל בן ר' זאב ח"א ל"ו א' בשם הרב ר' זלמן מוואלאזין תלמידו של הגר"א) נעלמו מהם דברי הלקח טוב שאומר שגם בנגעים מובהקים וברורים צריך כהן לטמאו. ואי קשה האי קשה מה ענין חרבן בית המקדש לכאן שבודאי נשארו כהנים מיוחסים הרבה מאות שנים אחר החרבן וכל התלמוד מלא מזה שהיו כהנים מיוחסים בימי האמוראים. גם מה שכתב הרב שטהרה ממת אי אפשר שאין לנו אפר פרה מאמר כעין זה אי אפשר לייחסו לר' יוחנן שתלמידו עולא העיד, חברייא מדכן בגליליא. עיין חגיגה כ"ה א' ושם נסמן. ולכן נראה שהרב בעל לקח טוב מצא מאמרו של ר' יוחנן בספר שאינו ראוי לסמוך עליו, ומהקטע שלפנינו מוכח שעוד בימי המחבר נהגו בטומאת

מצורע ועל כרחך שעוד היו להם כהנים מיוחסים, שמשנה שלמה היא בנגעים ג׳, א׳ שהטומאה והטהרה בידי כהן. ואין למדים מדברי הגדה בספרי סוף בהעלותך שמרים היתה מצורעת לכל דיני טומאה ואף שלא טמאה כהן, ואולי שכיון שהקב״ה טמא אותה הרי היא כאלו טמא אותה כהן שלפי ההגדה הקב״ה כהן הוא, עיין סנהדרין ל״ט, א׳. ודע שאף שהרבה מהקראים מחמירים בעניני טומאה (עיין לדוגמא מכתבי של סהל בן מצליח בלקוטי קדמוניות. נספחים ל״ב בסוף העמוד ומתשובת של הגאון בגעאניקא ב׳, ל״ח מוכח שבבבל גם הרבנים נהגו להחמיר) אבל לא בטומאת צרעת, עיין אדרת אליהו טו״ט פכ״ד שגם הוא אומר שבגלות שאין כהנים מיוחסים אין טומאת צרעת.

ו׳, ב׳

. . . . .בשלשת המ[ינים]
. . . . מן הבהמה. . . . .
. . . . ט את. . . . . כאן היינו אומרין. . .
. . . . . . כת׳ לה. . . . יל. [איל צבי ויח]מור ושאר שבעת
המינים הטהורים. . . . . [מן הבק]ר ומן הצאן. . . . .
יצאו שבעת המינים מן הכ[לל] איל וצבי וג אלא [כשצוה]
הק׳ב׳ה׳ את ישראל לא הטריח [את האדם] לצאת לצוד ציד
להביא ממנו קרבן מהו [תקריבו] מלמד שהיא באה
בנדבת קרבן שנים שו[תפים] מתנדבים בעולה אבל. . . .

5. הצאן.] ויקרא ב׳, ב׳. כאשר הפרוץ מרובה על העומד בחמש שורות הראשונות לא השלמתי בפנים ואף שמהנקל למלאות מה שחסר על פי דברי הספרא פ״ב על הפסוק א׳, ב׳ כעין זה. מן הבהמה מן הבקר ומן הצאן בשלשת המינים הכתוב מדבר. ולמה לא נאמר מן הבהמה בלבד משום שלהלן הוא אומר זאת החיה אשר תאכלו מכל הבהמה אף כאן היינו אומרין חיה בכלל בהמה ולכן בא הכת׳ להוציא איל צבי ויחמור ושאר שבעת המינים הטהורים שאין קרבן בא אלא מן הבקר ומן הצאן ולמה וכו׳ ועיין גם כן זבחים ל״ד, א׳ שמובאה שם הך ברייתא דספרא בסגנון אחר. ועיין הפתיחה לקטע זה.

8. קרבן.] עיין פסקתא דר״כ ראש ו׳; פסקתא ר׳ ראש ט״ז; תנחומא פנחס י״ב; ויקרא ר׳ כ״ז, ו׳; במדבר ר׳ כ״א, ט״ז וכל אלה המדרשים מביאים דברי ר׳ יהודה בר׳ סימון שהקב״ה לא הטריח על האדם להיות מחזיר בהרים להביא קרבן מחיות.

9. שותפים.] צריך להפסיק בין שנים לשותפים. ועיין ספרא פ״ב, א׳, ב׳: שהיא באה בנדבת שתים ובפ״ז, א׳, י״ד: כל הקדשים באיו בשותפות.

שנים אין מתנדבים ב[מנחה שנ'] אם עולה קרבנו מן הבקר שיהא זכר ולא [טומטום] וא[נדרוגנ]וס תמים שלא יהיה בו מום כל עיקר אל פתח אוהל מועד יק' [מכאן] שמטפל בו ומביאו אל פתח אוהל מועד יקריב אתו כשר ולא פסול טהור ולא טמא לרצונו לפני י"י בצפון שתהא נשחטת בצפון [כך ש]נו רבות' העלה קדש קדשים שחיטתה בצפון [ושא]ר הלכה. ושלמים בדרום. וסמך ידו ולא יד בנו שיהיה כל אחד ואחד סומך ידו על קרבנו ונרצה [לו] מלמד שהמקום רוצה לו בזמן שהוא עושה כהוגן [ומביאו] לכפר עליו בזמן שהוא חוטא [וסומך] ומתודה [על] חטאתו. אבל חטא חט' שהוא חייב [עליה] מיתה אין [ק]רבנו נרצה והיו

10. קרבנו.] ויקרא א', ג'. עיין ספרא פ"ב על פסוק זה ושם בסגנון אחר והדברים שלפנינו צריכים באור שאיך נוצא מן עולה קרבנו שאין מנחה באה בשותפות. ונראה שכך פרושו, תקריבו, אפילו שותפים, אבל רק אם עולה קרבנו ולא במנחה. ועיין מנחות ק"ד, ב' ותוספות זבחים סוף ה', בד"ה נפש.

12. מום כל עיקר.] בספרא דרש תמים בדרך אחר, ועיין בהפתיחה שהוכחתי מזה שההלכות שבקטע זה הן לר' ישמעאל.

13. ומביאו.] ספרא על פסוק זה.

14. טמא.] בספרא על פסוק זה ובברייתא דערכין כ"א, א' דרשו אורו על המקריב וגם זה בשיטת בית מדרשו של ר' עקיבא והקטע השתמש בקבוץ הלכות של בית מדרשו של ר' ישמעאל, עיין הפתיחה. לפני י"י בצפון.] בספרא על פסוק זה הביאו הפסוק, צפונה לפני י"י, א', י"א לראיה שלפני י"י הוא צפון.

16. הלכה] משנה זבחים ה', א'; והלכה כאן משמעה משנה, והיא הערת הסופר שהשמיט סוף דברי המשנה.

17. בדרום] פרוש אפילו בדרום ולא דווקא בדרום, וביתר דיוק בספרא ג', ב' ובזבחים נ"ה, א' להכשיר את כל הרוחות. וסמך ידו.] ויקרא א', ד' ובספרא על פסוק זה ממעט ג', שאינן סומכים, בנו, עבדו ושלוחו וכאן נתקצר. והרב יעקב דוד בפרושו על הספרא מפרש שבנו הוא יורשו ולא נראה לי שבכמה מקומות נשנו אלו שלשה כאחת, עיין לדוגמא בבא מ' ח', ג' שתי פעמים וכן מהקטע שלפנינו שנותן טעם, שיהיה כל אחד וכו' מוכח שאינו מדבר מיורש ועיין הפתיחה.

18–19. רוצה לו.] שם בספרא, ושם יש גרסאות שונות בדברי ר' שמעון, ומהקטע שלפנינו נראה שאם לא סמך אין הקב"ה מתרצה לו ואף שהסמיכה אינה מעכבת, ולפי זה יש לקיים הגרסא: ונרצה לו ולא על זבחו, ופרושו שמה שאמר הכתוב שצריך לסמוך ואז נרצה לו זה רק שאין הקב"ה מתרצה לו בלי סמיכה אבל הקרבן כשר.

21. מיתה] ספרא שם מונה עם מיתה שאר עונשין, מיתה בידי שמים כרת מלקות ועוד וכאן נתקצר, ובשורה כ"ג גם לפנינו ואם בן מלקות הוא.

הכהנים מתפ[ייסים] עליו [עד שהיו יו]דעים חטאתו אם בן מות הוא ואם בן מלקות הוא כשהיה המקדש קיים כשהיה אדם מביא [חטא]תו או אשמו היה סומך ידו עליו ומודה לפני הקב״ה על חטאתו

ו׳, א׳

ומקבל עליו שלא [יחטא מכאן ולהבא והקב״ה מוחל] לו אבל עכשיו [אם מתפלל אדם נחשב לו] כקרבן [ומניין שתפלה] לאדם קרבנו הוא [שנא׳]. . .ה קחו עמכם [דברים ושובו אל י״י]

כת׳ שנאה [תעורר מדנים] וג׳ מהו שנאה זו שנאה שנתן אהרן בין ישראל לאביהם שבשמים תעורר מדנים שהעירה עליהם [דינין] שהכה בהם בשלוש מכות ואלו הן צרעת וחרב [ומגיפה] כיון שהשתחוו לעגל הוכו מקצתן בצרעת [שנ׳ וירא מ]שה את העם כי פרוע הוא וג׳ ואין פרוע אלא [צרעת שנ׳] בגדיו יהיו פרומים וג׳ נאמ׳ כאן פרוע ונאמ׳ להלן פרוע מה פרוע האמור להלן צרעת אף פרוע האמור כאן צרעת ומהם הוכו בחרב שנ׳ כה אמר י״י שלפו איש חרבו על ירכו היכן אמ׳

22. חטאתו.] אפשר שצ״ל הכהנים מתקבצים עליו שהיו יודעים חטאתו, שסימן היה בידם אם נתרצה לו הקב״ה או לא וכשהרגישו שלא נתרצה ידעו שהמקריב בן מות או בן מלקות הוא. וכבר מצינו במקרא שהקב״ה מראה לו לאדם אם קרבנו מרוצה או לא, עיין דברי הכתוב על קרבנות קין והבל, מנוח אבי שמשון ועוד כהנה, וכן בתלמוד ובמדרש הרבה כאלה הדברים, עיין יומא ס״ז, א׳ וס״ח ב׳ במשנה ובגמרא; בבא בתרא קמ״ז, א׳; תנחומא תצוה ט״ו.

3. קרבנו הוא.] עיין כעין מאמר זה בתנחומא סוף קרח בהוספה וסוף פסקא כ״ו בפסקתא דר״כ, ובהרבה מקומות במדרש שהלמוד בהלכות קרבנות הרי הוא כקרבן, עיין תנחומא צו י״ד. ובהמקומות שהערותי עליהן בספרי הגדות היהודים חלק ה׳, רכ״ב הערה י״א. שנא׳.] אפשר שצריך להשלים כך: שכן אמר ה׳ (הושע) או שכן הוא אומר בקבלה. אל י״י.] הושע י״ד, ג׳.

4. כת׳ שנאה.] הסופר הניח ב׳ שורות חלק להפסיק בין הפרשיות, שכאן מתחיל הדרשה על פרשת צו. ועיין בויקרא ר׳ ראש ז׳ שגם שם נוסדה דרשה ראש פרשת צו על הפסוק שנאה וג׳ במשלי י׳, י״ב אבל רק התחלת הדרשה עד שהעירה עליהם דינין, שוה בשני המקורות.

8. פרוע הוא] שמות ל״ב, כ״ה. 9. פרומים.] ויקרא י״ג, מ״ה.

11. צרעת.] ויקרא ר׳ י״ח, ד׳; במדבר ר׳ ז׳, ב׳; תנחומא הו״ב ג׳, מ״ט; תנחומא מצורע ד׳.

12. ירכו.] שמות ל״ב, כ״ז.

לו הק'ב'ה' להרוג את [חביר]ו רמז לו בסיני ואמ' לו כל אדם שישתחוה לעבודה [זרה חייב] הוא מיתה שנ' זובח לאלהים כיון שירד ומצא אותם שעבדוִ עבודה [זרה] וזבחו לפניו והשתחוו לו אמ' אלו חייבין הריגה מיד נפל מן העם ביום ההוא ומהם הוכו במגיפה שנ' ויגוף י'י כיון שידע משה שבמכשול גדול נכשלו עשה בהם דין לפי יכלו ואחר כך עמד וביקש עליהם רחמים שנ' אנא [חט]א וג' רבונו שלעולם אתה הוא אשר [מ]ניתני עליהם [אם] לא תסלח להם יאמרו [ה]אומות [כי לוא היה ב]הם ממש או בהם או באבותם או בנביא הממונה עליהם לא היה אלהיהם מכלה אותם אם תסלח לחטאתם ואם לאו קח את נפשי תחלה ואחר כך עשה רצונך בהם שנ' ועתה אם תשא חטאתם וג'

ד', א'

והק' משיבו מי אשר חטא לי היה ראוי לומר מי אשר [חטאו לין ק... ראש [אלא כך אמר] לו אהרן אשר חטא לי אמח' מס' ואת מוצא [שכן הוא] שמתחלת הספר ועד

14. זובח לאלהים.] שמות כ"ב, י"ט.

16. הריגה.] מאמר קרוב לזה היה לפני הראשונים במכלתא פסחא י"ב, י"ב עיין בילקוט שופטים מ"ג וברש"י בפרושו לשמות ל"ב, כ"ז. נפל.] נראה שצ"ל ויפל כמו שהוא בשמות ל"ב, כ"ח.

17. ויגוף י'י.] שמות ל"ב, ל"ה.

19. חטא.] שמות ל"ב, ל"א. הקריאה בספק ונראה כאלו כתוב נא, אבל לא נמצא פסוק כזה בתורה. רבונו] לפי סגנון המדרשים צריך להוסיף: אמר לפניו קודם רבונו.

23. לחטאתם.] לשון קצר על פי הפסוק שירוה ל"ב, ל"ב ועתה אם תשא חטאתם. קח] יונה ד', ג'.

24. חטאתם.] שמות ל"ב, ל"ב.

1. לִי.] שמות ל"ב, ל"ג.

2. לי.] וצריך להשלים כך: קרוב לג' אלפים איש היו אלא כך.

3. שמתחלת הספר.] דרשה כעין זו נמצאה אצל בעלי הדרוש שבימי הבינים אלא שלפי דבריהם נתקיימו דברי משה בעצמו, שמתחלת ספר שמות עד סוף התורה נזכר שמו בכל פרשה ופרשה של השבוע חוץ מבאתה תצוה, עיין ר' בחיי (בשם מדרש!) ותוספות על פסוק

כאן לא נצטוה אהרן בקרבנות אלא מה כת' והקריבו בני אהרן וזרקו ב[ני אה]רן [ונתנו] בני אהרן וערכו בני אהרן. ואהרן נתרחק עד שבקש משה רחמים מלפני הק'ב'ה' ואמ' לפניו רב' שלעו' [באר]שנו[אה]ומימיה חבובים ויפים ומתוקים לעינים של גפן נחלק להם כבוד שאינן נגשין על גבי מערכה [בשבי]ל לנסך מהן יין וכן לעצים של זית נחלק להם [כבוד] שאינן נגשין על גבי מערכה בשביל שמן להדליק הנירות כי דתנן כל העצים כשרים למערכה חוץ משלזית ושלגפן אבל באילו רגלים במורביות שלתאנה ושלאגוז ושלשמן לאהרן אי אתה חולק לו כבוד בשביל בניו לבניו אתה מקרב ולו אתה מ[רחק] אמ' לו הק'ב'ה' בשבילך אני מוחל. ומנין שבגלל משה נמחל לו שנ' ובאהרן התאנף י'י וכת' אחריו וישמע י'י אלי גם בפעם ההיא לכך נאמ' שנאה תעורר מדנים. מהו ועל כל פשעים תכסה אה' באהבה שלמשה כסה הק'ב'ה' על חט אהרן לכך בפרשה הראשונה הקדים בנים לאב בעבור משה חזר בפרשה הזאת והקדים אב לבנים שנ'

זה, הדר זקנים שמות כ"ז, כ' וזהר ג', רמ"ו, א' ועיין גם כן פענח רזא סוף ספר שמות. ובויקרא ר' ז' א' הדרשה שלפנינו בקצור ואין שם אפילו רמז שלכן לא נזכר שם אהרון עד סדר צו משום שנתקיים בו קללתו של משה ונמחה שמו מן התורה, ספרו של הקב"ה.

4–6. והקריבו–וערכו בני אהרן.] ויקרא א', ה', י"א, ז', ח'. והפסוק וזרקו שלא כסדר נכתב כאן שבתורה הוא האחרון שנזכרו בו בני אהרן. אלא משום שבפסוק ה' נאמר וזרקו ואף שלא נאמר בו בני אהרן בא ראשונה. ובויקרא ר' שם כל הפסוקים שלא כסדר. ועיין ההערה לשורות כ"ב–כ"ד.

13. שמן.] משנה תמיד ב', ג' בשינוים.

16. מוחל.] ויקרא ר' ז', א' ובהוספות שבהדר זקנים ראש פרשת צו מובאה הגדה זו בשם ילמדנו ולפנינו בתנחומא ליתא, לא בנדפס ולא בהקדום.

17. ההיא.] דברים ט', כ'.

19. אה'.] משלי י', י"ב. חטא אהרן.] ויקרא ר' שם.

צו את א[הרן ואת בניו] וכן הוא אומ' זה קרבן אהרן ובניו.
קח את אהרן ואת בניו אתו   דבר אל אהרן ואל בניו
ויאמר משה אל אהרן ואל בניו ויעש אהרן ובניו
למה לא התחיל בדיבור ולא באמירה להודיעך

ד', ב'

שאין צואה אלא בלשון זירוז מיד ולדורות. שלש פרשיות נא' בצו [משום שהן] קבועות מיד ולדורות פרשת נירות פר[שת שלוח] טמאים ופרשת תמידין פרשת נירות בין במקדש ובין בבתי כנסיות ובין בבתי מדרשות חייבין יש' [בהן] לפי שבכנסיות ומדרשות הן כמעין המקדש שנ' ואהיה להם למקדש מעט וכש[אמר] הכת' צו את בני יש' ויקחו אליך שמן וג' היא קבועה מיד ולדורות. פרשת

22–24. צו–ובניו.] ו', ב', י"ג; ח', ב'; ו', י"ח ח', ל"א ול"ז. ואין לי טעם למה באו ב' פסוקים שלא כסדרן, עיין ההערות לשורה ד' ולה', א', י"ט.

25. באמירה.] פרוש למה לא נאמר דבר או אמור אל אהרן כמו שמצינו בשאר מקומות בתורה.

3. טמאים.] ברייתא דר' ישמעאל בראש ספרא, וספרא ראש סדר צו ואמור ראש פרשה י"ג; ספרי במדבר ראש הספר; ירושלמי בבא ק'. א', א'; בבלי קדושין כ"ט, א'. :בכל אלו המקורות לא אמרו שרק ג' פרשיות נאמרו בהם צו, שבאמת נאמר בה' פרשיות, באלו ג' ובבמדבר ל"ד, ב' ול"ה, ב'–בתחומי ארץ ישראל ובערי מקלט ושניהם אינם אלא בזמן שישראל שרוין על אדמתן!–אלא שבכל מקום שנאמר צו, מיד ולדורות, ואנו למדים זה משני כתובים של נירות ושלות טמאים. ופשוטן של דברים, שלדורות, משמעו, לא לעולם, אלא בזמן שישראל בארץ ישראל שהרי שלוח טמאים ונירות אי אפשר אלא בזמן הבית, ואמרו לדורות בנגוד למיד שלא לבד לדור המדבר צוה אלא גם לדורות שהיו בארץ. ודברי הראב"ד שם בפרושו על ברייתא דרי"ש שצו לאו דווקא אלא שכל המצות לדורות קשים להעמידם. ומדברי הקטע שלפנינו גם כן מוכח שרק לאלו שנאמר בהם צו כוונו אלא שרורש ההלכה בדרך הגדה, שאלו ג' לעולם לא בטלו.

5. חייבין.] על הדלקת נרות בבתי כנסיות ובתי מדרשות עיין פסחים פרק ד', א', נ"ג, ב' במשנה ושם בתוספתא בבבלי ובירושלמי, ויקרא ר' ט', ב' ובמקומות שהעיר עליהם ר' דוד לוריא בהערותיו לויק"ר ועיין גם כן מה שכתבתי, בתשובה בדבר יינות, נ"ג ונ"ד.

7. מעט.] יחזקאל י"א, ז'. הדרשה על פסוק זה גם במגלה כ"ט, א'.

8. שמן.] ויקרא כ"ד, ב' ועיין שם בספרא ובהמקומות שהערותי עליהן בההערה לשורה ג'. ועיין גם כן בתנחומא הו"ב ד' מ"ח ובנדפס בהעלותך ה', אבל הנרות לעולם, והמפרשים פרשו שכוונו לנרות חנוכה אבל אפשר שהתנחומא והמדרש שלפנינו כוונו לדבר אחד, לנרות של בית הכנסת.

שלוח טמאין כת' בה [צו את] בני ישראל וישלחו וג' עיירות שמוקפות חומה מימות יהושע בן נון היו משלחין זבים ומצורעים והיא אחת מעשר קדושות לכך נאמ' בה ולא יטמאו את מחניהם וג' כל זמן שהיו יש' בארצם היו משלחין מתוכם זבים ומצורעים וכן מצינו בימי אלישע שהיו אנשים מצורעים ושלחום מחוץ לשומרון ואפעלפי שהיו נטים ברעב לא הניחו את המצוה הזאת שנ' וארבעה אנשים היו מצורעים וג' כיון שנגלו מארצם ונסתלקה השכינה מישראל נפטרו מלשלח טמאים אלא חייבין לפרוש מהם ולא לנגוע בהם. פרשת תמידים כת' בה צו את בני ישראל את קרבני לחמי וג' להודיעך זרוז הקרבנות והם מיד ולדורות ואם בעונות בטלו אילו שמונה עשר[ה בר]כות שיש' מתפללין ומברכין את השם בכל יום ויום הם שקולים כקורבנות לכך נא' צו את אהרן ואת בניו לאמר זאת תורת העולה חזר וצוה על

ה', א'

התמידים וכי על עולת התמיד הוא מלמדו כך מצוה אתו מנהג עולות על עולת התמיד ועל עולת נדבה ועל עולת חובה היא העולה וג'

9. וישלחו.] במדבר ה', ג' ועיין ההערה לשורה ג'.

12. קדושות.] עיין כלים א', ז' וספרי זוטא ה', ג'.

16. נטים.] הלשון קשה ואפשר שצ"ל מטים לרעב, עיין משלי כ"ד, י"א או נועים ברעב.

17. מצורעים.] מלכים ב', ז', ג'.

19. בהם.] מצורע נוהג בחוצה לארץ ובזמן הזה, עיין ספרא סוף תזריע וראש מצורע וכן בתוספתא נגעים ח', א' אבל שלוח טמאים אינה נוהגת לאחר החרבן שקדושה ראשונה לא קדשה לעתיד לבוא. ולכן הטמאים אינם משולחים ואף שאסור לנגוע בהן. ועיין בשו"ת הגאונים שערי תשובה קע"ה: מיום שחרב ב"ה אין טומאה וטהרה–וכן מובא מאמר זה בשם רז"ל מקרקסאני בזכרון לראשונים ח', ק"ל–ומה שכתבתי בהפתיחה, עמוד ע"א.

20. לחמי.] במדבר כ"ח, ב', ועיין ההערה לשורה ג' ובספרי על פסוק זה.

3. חובה.] פרוש, שמאחר שחזר ושנה בבמדבר כ"ח, ב' הלכות תמידים, עולה זו שבפרשה צו כוללת דיני כל העולות, תמידין עולת נדבה ועולת חובה; ונראה שבסוף שורה א' צ"ל אלא כך

שיהיה נותנה מבוא השמש והיא נאכלת והולכת על גבי המזבח [כל הלי]לה מבוא השמש [ש]בין הערבים שנ׳ את הכבש אחד תעשה בבקר וג׳ עורכה מבין הערבים ונאכלת והולכת כל הלילה היא העולה על מוקדה וג׳ מה ת״ל לו׳ כל הלילה יכול שהיה מעלה מן הארץ לגבי המזבח כל הלילה ת״ל לו׳ לא ילין חלב חגי עד בוקר וג׳ אני מקים כל הלילה שהיא נאכלת כל הלילה עד שתגיע עת עולת התמיד לשחט. ואש המזבח תוקד בו היה ראוי לומר תוקד עליו אלא מלמד שהיתה האש נראית כשהיא מציתה במזבח ולא היה המזבח מתאכל תימר דהוה גליד אמ׳ ר׳ יוחנן שעיר כמין עביו קדרינן דינר היה בו והיתה אש מציתה [בו] ולא היה נמק. ולבש הכהן מדו בד. מדה כמדתו זה לכהן הדיוט בד שיהיו של בוץ. בד שיהיו כ[פו]לים בד שיהוא חדשים בד שלא ילבש עמהם דברים אחרים. ומכנסי בד ילבש על בשרו ולא ר[טייה] על בשרו. מכנסי בד על בשרו [ש]לא יהיה דבר קודם למכנסיים והרים את הדשן. יכול עצים תל׳ לומ׳ את העולה

6. בבקר.] במדבר כ״ח, ד׳.

10. בוקר.] שמות כ״ג, י״ח.

12. לשחט.] עיין ספרא על ויקרא ו׳, ב׳; מנחות כ״ו, ב׳ ותמורה י״ד, א׳. ועיין בהפתיחה מה שכתבתי בפרוש הלכה זו.

17. נמק.] ויקרא ר׳ ז׳, ה׳ ועל פי זה צ״ל כאן: שיערו עביו כמין דינר קרדינון. ועיין שם בחדושי הרד״ל מה שרצה להגיה וממה שלפנינו מוכח שלא כדבריו, שמזבח הזהב לא נזכר כאן כלל. מדו בד] ויקרא ו׳, ג׳.

22. למכנסים.] ספרא על פסוק זה, ושם ליתא לכהן הדיוט אשר לפנינו בשורה י״ח. ועיין ויקרא ט״ז, ד׳ שנאמר בד בכהן גדול ולפי זה אפשר, שלכהן הדיוט, מקומו אחר בוץ וצ״ע, ואלו ההלכות גם כן בתלמוד במקומות שונים עיין מסורת התלמוד לרי״ה ווייס ובהגהות מהרי״ד על הספרא.

או עולה יכול איברי עולה תל׳ לו׳ אשר תאכל האש. יכול בין שפקעו מעל המזבח ובין שעל

ה׳, ב׳

המזבח תלמוד לו׳ אשר תאכל האש את העולה על המזבח איברים שפקעו מעל המזבח קודם חצות מעלין בהם על [המ]זבח לאחר חצות מסלקין אותם למערכה אחרת לפי שארבע מערכות אחת למערכה גדולה וא[ח]ת לקט[ו]רת ואחת לקיים האש ואחת לאיברים ופדרים שלא נתאכלו בערב חוץ משליום הכפורים שהיו חמש. ושמו אצל המזבח במזרחו של מזבח. ופשט את בגדיו וג׳ יכול כמצות יום הכיפורים יהיה פושט בגדיו ולובש בגדים אחרים ולמה אמ׳ אחרים אחר׳ שהן פחותין מן הראשונים שפשט. מה בגדים שלובש תחילה ראויין למלאכתן אף בגדים האחרונים שלבש ראויין למלאכתן. והוציא את הדשן כל שהוא למד וכשר לעבודה מרגילין

25. האש.] ספרא שם וירושלמי יומא ב׳, א׳ ובספרא מסיים הא כיצד חותה מן המאוכלות וכו׳ ולפנינו נשמט על ידי טעות סופר כמו שמוכח מקשר הדברים.

2. איברים.] צריך להפסיק בין המזבח לאיברים, ושתי הלכות אנו למדין מעל המזבח שהדשן הוא מהאברים שלא פקעו מעל המזבח ועוד שאברים שפקעו קודם חצות הרי הן בקדושתן. ובספרא לא מצינו רק ההלכה השניה שישנה גם במשנה זבחים ט׳ ו׳ אבל ההלכה הראשונה לא נזכרה בשום מקום שפשוטה היא.

3. בהם.] נראה שצ״ל׳ מֹעלין בהם ומעלה אותם על המזבח, עיין ספרא ומשנה זבחים ט׳, ו׳, ושם יחזיר ומועלין בהם אבל לפי גרסא זו קשה לעמוד על סבת טעותו של הסופר.

7. חמש.] משנה יומא סוף פרק ה׳ ועיין שם בבלי וירושלמי. ולשון הקטע קרוב ללשון הספרא צו סוף פרשה א׳ על פסוק ו׳.

9. בגדיו.] ויקרא ו׳, ד׳.

13. למלאכתן.] ספרא על פסוק זה ויומא כ״ג, ב׳. וצריך לתקן לשון הקטע על פי אלו המקורות שהמאמר מה בגדים מקומו קודם להמאמר ולמה אמ׳ וכן חסרים המלות, תלמוד לומר בגדיו בגדים, אחר אחרים.

אותו לשרת. אש תמיד. אש שירדה בימי משה לא נסתלקה עד שבאו לבית העולמים וירדה להם אש חדשה בימי שלמה ולא נסתלקה אלא בימי מנשה כשהכנים להיכל צלם של ארבעה פנים נסתלקה באותו היום אבל לעתיד לבוא עתיד הק'ב'ה' לסבב את ירושלם בחומת אש שנא' ואני אהיה לה נאם י'י חומת אש סביב ולכבוד וג'

ויהי ביום השמיני

כת' חכמות נשים בנתה ביתה חצבה עמו' שב' מלמד שאין הבית נבנה אלא בחכמה שנ' בחכמה

נ', א'

יבנה בית וג' וכך הק'ב'ה' לא התקין את עולמו אלא בחכמה שנ' י'י בחכמה יסד ארץ כונן שמים וג' חצבה עמודיה שבעה אלו שבעת ימי בראשית

15. לשרת.] פרוש שכהן מחנכין אותו בעבודה זו שאינה קשה ואינה עלולה לגרום פסול לקדשים וטומאה לקדש מה שאין כן בשאר עבודות, והלכה זו לא נודעה לי ממקום אחר. תמיד] ויקרא ו', ו'.

16. עיין ויקרא ר' ז', ה' ושם בחדושי הרד"ל ועיין גם כן פרקי ר"א, נ"ג.

17. אש חדשה.] דברי הימים ב', ז', ב' ועיין ההערה שלפני זו, ובספרי זוטא רס"ח מונה י"ב אשות שירדו מן השמים וחמישית היא של שלמה. אבל ספק גדול לי אם המאמר הזה שהעתיק המו"ל של ספרי זוטא מכ"י מדרש הגדול הוא ממקור ישן, כי הוא נמצא גם כן בפרוש ר' בחיי, על במדבר י"א, א' ומשם בתולדות יצחק לר' יצחק קארו, לשמיני ט', כ"ד וכבר נדע שאלו החכמים לא השתמשו בספרי זוטא. ועיין גם כן יומא כ"א, ב' על אש של בית עולמים.

19. נסתלקה.] כעין זה אמרו שהפירות של זהב פרוים שהיו גדלים במקדש נתיבשו בו ביום, עיין יומא כ"א, ב' ול"ט, ב'; במדבר ר' י"ב, ד'. ועיין גם כן אגדת שיר השירים ה', ו' על פי הגרסא הנכונה שבילקוט מכירי תהלים קט"ו, כ"ב, כיון שהעמיד מנשה את הצלם בהיכל נסתלקה השכינה וכו'.

21. ולכבוד.] זכריה ב', ט', ועיין ב"ק ס', ב' ולקמן קל"ו שעתיד הקב"ה לבנות ירושלים באש.

22. השמיני.] ויקרא ט', א.

23. כת'.] משלי ט', א'. ושתי הדרשות שלפנינו שונות רק במקצת מהדרשות שבויקרא ר' י"א, א' וד' על הארבעה פסוקים הראשונים שבמשלי ט', ושם יש דרשות אחרות ובהקטע רק הדרשה הראשונה והאחרונה.

1. בית.] משלי כ"ד, ג'.

2. שמים.] שם ג', י"ט.

שנבראו בהם כל ה[ברוים] ונגמרו כל המעשים טבחה טבחה שהכין הק׳ב׳ה׳ וערך וסדר סיפוק לכל יצוריו עד שלא נוצרו כמות שאמ׳ תדשא הארץ ישרצו המים. שלחה נערותיה תקרא. הוא שאמר נעשה אדם בצלמנו כדמותינו וג׳ מי פתי יסור הנה וג׳ [ש]התקין גן עדן וגהינם והזהיר וציוה על האדם ועל זרעו שלא לנטות מדרכו שנ׳ ויצו י׳י אלהים אמ׳ להם אם תשמרו דרכי הרי אני מטיב לכם בעולם הזה ולעולם הבא ואם לאו הרי גהינם מוכנה להיפרע מ׳כם לכך חכמות בנתה ביתה. ד׳א׳ חכמות בנתה ביתה זה אוהל מועד שלא נבנה אלא בחוכמה שנאמ׳ ואמלא אותו רוח אלהים. וכן הוא אומ׳ ואתה תדבר אל כל חכמי לב אשר מלאתיו רוח וג׳ חצבה עמודיה שבעה אלו שבעת ימי המלואים טבחה טבחה אלו הקרבנות שנ׳ ויגש את פר החטאת. וישחט את העולה. ויקרב את האיל השיני אף ערכה שולחנה בהכנת לחם הפנים בשביל הכהנים. שלחה נערתיה תקרא זה משה שלחו הק׳ב׳ה׳ לקראת אהרן ולבניו ולצוותם על הכהונה שנ׳ ויהי ביום השמיני קרא משה לאהרן וג׳ מה הוא ולזקני ישראל מנהג העולם כשיהיה

4. הברוים.] ואפשר שצריך להשלים הדברים.

5. טבחה.] משלי ט׳, ב׳.

6–7. המים.] בראשית א׳ י״א וכ׳ תקרא] משלי ט׳, ג׳.

8. כדמותינו.] בראשית א׳, כ״ו.

9. הנה.] משלי ט׳, ד׳.

11. אלהים.] בראשית ב׳, ט״ז.

16. אלהים.] שמות ל״א. ג׳.

17. רוח.] שמות כ״ח, ג׳.

19–21. ויגש–השיני.] ויקרא ח׳ ,י״ד; ט׳, י״ב; ח׳, כ״ב. ואין הפסוקים כסדרם, עיין ההערות לעמוד ד׳, א׳ שורות, ג׳ וכ״ב, ואפשר שצ״ל ויקרב את איל העולה ולא וישחט וכו׳ והוא בה׳ י״ח.

ב׳

דבר מצוה או דבר שיש בו תשועה או עצה אין מקדים תחלה אלא לזקנים שכך מצאנו בגאולת מצרים לא בישר אלא לזקנים שנ׳ לך ואספת את זקני יש׳ כשנתנה תורה לא [נת]נה אלא לזקנים שנ׳ ואל משה אמר עלה אל י״י וג׳ וכשנתנה הכהונה לאהרן לא נתנה אלא בפני זקנים שנ׳ ויהי ביום השמיני. מלמד שאותן שבעת ימי המלאים היה משה מקריב קרבנות ואהרן ובניו מקושטים ככלות ומראה אותם היאך עושה כדי שיתרגלו בעבודה שוחט ואהרן רואה זורק ואהרן רואה מגיש מחטא מכפר מזה מניף ומראה את אהרן ואת בניו אמ׳ לו כסדר הזה שעשיתי לפניך כך תהיה רגיל לעשות ביום השמיני אמ׳ לו מה יום הזה הכהונה נתנה לך מלפני הק׳ב׳ה׳ נגד כל זקני ישראל שנ׳ ויהי ביום השמיני קרא משה לאהרן וג׳ צריך אתה לשאל מה׳ק׳ב׳ה׳ שימסו[ר] את השטן כדי שלא ישטין עליך בביאתך למקדש וחטא שבא לידך תחלה התודה עליו ואחר כך הכנס למקדש אין לך עון חוץ מדבר אחד לא נכשלת אלא בעגל ולא קרוי אלא על שמך שנ׳ ויגף י״י את העם וג׳ קח לך תחלה עגל בן ב[קר] לחטאת שיתרצה בעדך ויכפר על מעשה עגל יבוא עגל וישכח את עגל של זהב אמ׳ לו אהרן שמא תאמר אין אין צריך כפרה אלא אני בלבד והלא כל

2. לוקנים.] ההגדה בשבחן של זקנים נמצאה בכמה מקומות אבל הסגנון שלפנינו שונה, עיין ספרי במדבר צ״ב; ויקרא ר׳ י״א, ח׳; שמות ר׳ ה׳, י״ב; תנחומא שמות כ״ט ושמיני י״א.

4. יש׳.] שמות ג׳, ט״ז.

5. י״י.] שם כ״ד, א׳.

13. לעשות.] עיין ספרא מכלתא דמלואים ח׳, ט״ו ושמיני ט׳, י״ח; ועיין ירושלמי יומא א׳, א׳.

21. העם.] שמות ל״ג, ל״ה. וההגדה על מסירת השטן גם כן בספרא שמיני ראש הפרשה אבל בסגנון אחר ממה שלפנינו.

ט

מדרש על פרשיות בהר ובחקתי.

ב׳ דפים נייר ארכם י״ח ורחבם י״ב וחצי צענטימעטער, קרועים ובלואים והכתב כתב אשורי יפה ומלות אחדות מנקדות בנקוד העליון אולם מטשטש הרבה. מצאתים זה יותר מעשרים שנה בין קטעי הגניזה שאינם מרושמים באוצר הספרים של האוניוורזיטא בקמברידג והעתיקם לי המנוח ה׳ ווארמאן.

הקטע הזה הוא שריד של מדרש על ויקרא וחציו הראשון כלו חדש וחציו השני קרוב מאד למדרש ויקרא ר׳ סוף בהר וראש בחקתי ובקשי נוכל לעמוד על קשר הדברים שבו שלכאורה ערוב פרשיות יש כאן. ומה שנראה לי בזה הוא, שהדרשה הראשונה, עמוד א׳, כלו, היא על הסדר האחרון שבפרשת בהר המתחיל, וכי ימוך אחיך, ורבנן דאגדתא דרשוהו על ישראל שנמסר ביד גוים ובסופו יגאלנו גואלו, הקב״ה צור ישראל וגואלו (עיין הדרשות בויקרא ר׳ ל״ד, ו׳, תנחומא ה״ב ג׳, ק״ד ק״ה, ק״ו וק״ח ובנדפס בהר א׳, ג׳, וד׳) וכאשר דרשו כאן שלא גלו ישראל אלא בשביל שעבדו עבודה זרה מביא דברי ירמיה ט״ז ומפרשם. ובסוף עמוד א׳ צריך להשלים השורה המטשטשת לגמרי כך, ובא גואלו זה הקב״ה שנאמר ושמתי בהם וכו׳ ומביא הפסוק הזה משום שבו נאמר שיהיו בני ישראל מפוזרים בין האומות ודרשו על הדין שהקב״ה יעשה עם האומות ופסיליהם שהם יורדין לגיהנם ונשרפין וישראל יורדין ונגאלים. ואחר זה דרשות על וכי ימוך אחיך שנמצאות לפנינו גם בויקרא ר׳ בהדרשה על הסדר הזה ואחת מהן גם בשאר מדרשים, (עיין ההערה לד׳, שורה ט׳) אבל בשנוים גדולים. והדרשה האחרונה שבהקטע, ד׳, י״א עד הסוף, היא קרובה מאד להדרשה על ראש בחקתי בויקרא רבא. והנה ברור שהקטע שלפנינו איננו קצור ממדרש ויקרא ר׳ שהרי חציו הראשון כלו חדש הוא אבל אפשר שהמדרש על ויקרא שלפנינו בדפוס השתמש במקור שהקטע הוא שריד ממנו.

א׳, א׳

אך שקר נחלו אבותינו וג׳ מהוא אך שקר אמרו לפניו כל מעשין שעשו אבותינו אינם אלא הבל בעולם ולא יגעו [רק לריק] והבל אילא שבע מצות צויתנו אמת הן מתחלה הן אמת

3. אבותינו.] ירמיה ט״ז, י״ט.

3. מתחלה.] כבר נתנו בתחלת העולם לאדם, עיין בראשית ר׳ ט״ז, ו׳ ובמקומות שהעיר עליהן טהעאדאר.

ואנו עברנו עליהן שנ׳ היעשה לו אדם אלהים וג׳ ר׳ יהודה היה דורש כנגד ישר׳ ור׳ נחמיה היה דורשן כנגד אומות הע׳ שמתחרטין על מה שעשו אומרים אי לנו אדם בן מאה שנה או בן חמשים שנה ילך וישתחוה לעבדה זרה בת יומה ואילו יש לה פה או עינים עדין לא היה לה שנעבדה אילא שפה להם ולא ידברו וג׳ לפי כך והמה לא א׳לי׳ם הררי בשדה חיליך וג׳ אמ׳ ר׳ יצחק בר אחא אמ׳ להם הק׳ לישראל עבדה זרה שעבדתם על ההרים ועל הגבעות שנ׳ על ההרים יזבחו ועל הגבעות וג׳ גרמתם לשני הרים [גדו]לים שמיום שבראתי את עולמי שכינה שרויה על ש[ני הרים] ואילו הם הר סיני והר המוריה שסילקתי [שכינתי מהם] ועשיתים הפקר כשדה לכך אמר הררי בשדה [וג׳ א]מ[׳ ר׳] אלעזר בן פדת בוא וראה כמה חבתה שלעבד[ה] זרה על ישראל כאדם שיש לו בן ו[הוא] במ[דינת] הים וכשהוא זוכרו נפשו ורוחו הם משתוקקים על[יו ככ]ת כזכר בניהם מזבחתם וג׳ אמ׳ ר׳ יצחק כיון שהיה לאדם בן כבן שני

4. אלהים.] ירמיה ט״ז, כ׳.
5. ישר׳.] ישראל. ועיין ספרי דברים שכ״ב ושכ״ג שגם שם ר׳ יהודה דורש ב׳ פסוקים כנגד ישראל ור׳ נחמיה כנגד אומות העולם.
6. אי.] נראה שצ״ל אוי ואף שבארמית מצינו אי במשמע אוי.
8. יומה.] עיין בראשית ר׳ ל״ח י״ג ואליהו ר׳ ה׳, כ״ז מאמר כעין זה בפי אברהם.
9. שנעבדה.] לא היה ראוי לאדם לעבדה. ידברו.] תהלים קט״ו, ה׳.
10. חיליך.] ירמיה ט״ז, ג׳.
12. הגבעות.] הושע ד׳, י״ד.
14. המוריה.] מן שמיום עד המוריה הוא מאמר מוסגר. וכבר מצינו בהרבה מקומות של ספרי הגדה שהר המוריה היה מקום שכינה מימי אדם הראשון, עיין לדוגמא בראשית ר׳ ל״ד, ט׳, ושם נסמן, אבל לא נודע לי ממקום אחר דבר כזה על הר סיני, חוץ מה שאמרו, שהר סיני נתלש מהר המוריה, ואם כן בראשונה הר סיני הוא הר המוריה, עיין מדרש תהלים ס״ח, שי״ח.
18. משתוקקים.] עיין מאמר כעין זה בסנהדרין ס״ג, ב׳ על שם ר׳ יצחק ועיין ההערה לשורה האחרונה. ככת.]=ככתוב והוא בירמיה ט״ז, ב׳.
19. כבן.] צ״ל הבן השני ועיין ההגדה על „הבן השני" בהגדות היהודים שלי ה׳, ת״ב, צ״ז.

[היה נותנו] לעבדה זרה כיוצא בו של ועתה יוסיפו לחטוא

. . . .

א׳, ב׳

מהם וג׳ אמ׳ ישעיה לעתיד לבוא בא גרמני ומחזיק בידו שלכושי
[וכושי] בא ומחזיק בידו שלגרמני ונשלח ידו שלזה על ידו שלזה
[והם באים ומשתחוים לפני ישר׳ שנ׳ ושלחתי מהם] וג׳ והולכים ומג[יד]ים בג[ו]ים
נסים ונפל[אות שלהק׳ עושה לישׂ׳ שנ׳ והגידו את כב[די] בג[וים]
[ועדין] אין אומ׳ העולם יודעים שבחו וגדלתו שלהק׳ עד [שעת הדין]
ש[דן אותם] לפי כך הם יורדים לגיהנם מאלתר שהם [אומר] להא [הקב״ה]
בשעת הדין הביאו עבדה זרה שלכם אם יש בה ממש תציל
אתכם מאשה [של] גה[ינם והם מביאי]ן עבד׳ זר׳ שלהם ומשליכים
אות[ה] ואו ה[עולם] לגיהנם וגיהנם ננעלת בפניהם והם נס[רפים לא]פר
שוב [הוא] חוזר ואומר לה[ם] לישראל עברו בתוך גהינם

20. לחטוא.] הושע י״ג, ב׳. עיין מאמרו של ר׳ יצחק בסנהדרין ס״ג, ב׳ ולזה כוונו כאן, עיין ההערה לשורה י״ח. הלשון כיוצא בו של וכו׳ מגמגם מעט.

1. מהם.] ישעיה ס״ו, י״ט; ועיין הפתיחה על קשר הדברים שקשה לע־וד עליו. שלכושי.] הגרמני הלבן ביותר והכושי היותר שחור הם שני הקצוות של גזעי מין האנושי ולעתיד לבוא יעשו חברים לבוא להשתחוות לפני בני ישראל.

2. ונשלח.] עיין תהלים ס״ח, ל״ב, כוש תריץ ידיו, והמדרש כאן מבארו שהוא כמו ידיו נשלחים. וקרובה ההשערה כי לפי דעת המדרש חשמנים בפסוק זה הוא כנוי להגרמנים, ואף שקשה למצא קשר בין ב׳ שמות אלו. ואפשר שעל דרך ההגדה פרשו חשמנים כמו השמנים–לא מתמנעין רבנן בין היא לחית, ירושלמי פאה ז׳, ו׳–בעלי חלב, וגרריני פרשו שהוא מן גרם, עצם בעלי עצמות.

4. שלה״ק.] צ״ל שה״ק (=שהקדוש ברוך הוא) עושה או שלה״ק שהוא עושה.

6. להא.] צ״ל שהוא אומר להם, הקב״ה, והוא במקום שהקב״ה אומר להם, עיין שורה י׳ או שצ״ל, שכך אומר להם, ונראה גם כן שצ״ל לאלתר במקום מאלתר.

8. ומשליכים] צ״ל ומשליכם או שחסרים ב׳ המלות, ומלאכי השרת.

9. ואו.] ואומות. ננעלת.] תוספתא סנהדרין י״ג, ה׳ ועיין עדיות ה׳, ו׳ העזרה ננעלת.

[והם אומ׳ עב׳ זר]ה שלהם עברה תחלה והם בסוף אף אתה עב[ר ל]פנינו
תחלה ואחר כך נעבור אחריך שנ׳ כי כל העמים ילכו איש וג׳
[ו]הק׳ עובר לפניהם תחלה שאלמלא הדבר כתוב אי א[פשר]
[ל]אומר[ו] ש[נ׳ כי] באש י״י נשפט וג׳ כביכול הק׳ עובר וישראל
[עוברין אח]ריו אבל רשיעי [יש]ראל וצדיקי ה‎אומות משתיירי
ב[גיהנ]ם והו[א] עולה וישב בגן עדן וצדיקים יושבין לפניו
ומעמיד תור[גמן לזרובבל] וא[ומ׳ תורה] על [י]דיו שנ׳ ביום ההוא אקחך
זרובבל בן שא[לתי]אל וג׳ וכיון שהוא פותח ואומר יהי שם
[יי]י הגדול מבורך רשיעי ישראל עונים אמן מגהינם והק׳
[שו]מע ואומ׳ מי הן הללו שנשתיירו בגיהינם אמ[רים א]ל[ו]

ב׳, א׳

שומעין ועונין אמן הק׳ מעלה אותם מגהינם ואינן ני׳
ני[זק]ין בה כל עיקר שנ׳ כי תעבר במים אתך אני וג׳ כת׳
גומל נפשו איש וג׳ אמרו עליו על הלל הזקן כשהיה הולך
מט[יי]ל תלמידיו בכל יום אמרו לו רבינו לאיכן אתה הולך
אמ׳ להם למיגמל חסד עם הדא אכסניא פעם אחת אמ׳ לו רב׳
רבינו אית גבך אכסניא ולית את מהודע לן אמ׳ להון הדא

12. איש.] מיכה ד׳, ה׳.
14. נשפט.] ישעיה ס״ו, ט״ז. ופרשו שהקב״ה הוא שנדון באש ולכן אמרו, כביכול.
15. אחריו.] מדרש תהלים א׳, כ״א; מדרש שיר ר׳ ב׳, א׳; אליהו זוטא כ״א, ל״ד. משתיירי] משתיירים.
18. שאלתיאל.] חגי ב׳, כ״ג.
20. אמרים.] פרוש, הצדיקים שבגן עדן או מלאכי השרת משיבים להקב״ה.

1. ה״ק.] צ״ל וה״ק=והקדוש ברוך הוא.
2. עיקר.] אליהו זוטא כ׳, ל״ב; אלפא ביתא דרע״ק אות ז׳; פרקי משיח, ע״ה; פסיקתא חדתא בבית המדרש ו׳, ס״ג. אני.] ישעיה ס״ג ב׳.
3. איש.] משלי י״א, י״ז.
4. תלמידיו.] צ״ל עם תלמידיו. ויותר נראה שחסרים איזה מלות כאן וכך צ״ל, כשהיה הולך מטייל כשנפטר מתלמידיו, עיין המקומות שהערותי עליהן בההערה לשורה ט׳, עמוד ד׳.

נפשי לא אכסני היא היום עמי ולמחר אינה עמי ועוכר שארו אכזרי זה שאינו מ[תדבק] בקרובותיו. רש ואיש תככים וג' זה שרש בתורה איש תככים זה ששונה סדר אחד או שנ[יי]ם והלך רש אצל איש תככים אמר לו שנה לי [פרק] אחד או שנים ושנה לו מאיר עיני שניהם ומי שניהם [מאיר אור] חיי העולם הבא עשיר [ו]רש נפגשו זה עשיר בתורה [וזה] שרש בת[ורה] הלך רש אצל עשיר ושנה לו פרק אחד או שנים אמר לו מה אינ[א] מתנינא לך מ[ש]קין אנ' אנא מתנינא לך מ̇ימי מ[אמ'] קורין [קרי ות]ני עם מן דכוותך עשה כלם ייי מי שעשאו לזה חכם [י]כול לעשותו טפש ד"א רש ואיש תככים רש זה שרש ב[נכס]ים איש תככים זה שהוא פועל ואוכל מעמלו הלך רש א[צ]ל עשיר אמ' לו תן לי פרוטה ונתן לו מא[יר] עיני שניהם ייי שניהם קנו חיי העולם הבא. עשיר ורש נפגשו הלך רש אצל עשיר אמ' לו תן לי פרוטה אמ' לה חמי שקין ח[מי] כר[עין] [חמי קדלא] לית את אזיל ולאי ונפגשו אמ' לו הק' [לא] [דייך שלא] נתתה לו משלך מאומה עד שאתה מ[כנ]יס [עיין] [רעה במה] שנתתי לו עשה כלם ייי מי שעשאו לזה עני

8. בקרובותיו.] נראה שצ"ל בקרוביו כאשר הוא בויקרא ר' ל"ד, ג', ואולי כוונו כאן למי שאינו נושא בת משפחתו, עיין דרשה כעין זו בבראשית ר' י"ח, ד', נשא אדם אשה מקרובותיו עליו הוא אומר עצם מעצמי ובשר מבשרי.

9. תככים.] משלי כ"ט, י"ג.

12. נפגשו.] משלי כ"ב ב'.

13. ושנה.] צ"ל שישנה או שצ"ל, ואמר לו שנה לי.

14. אינא.] אנא והי' הוא לסמן הברת הסגול.

15. מאמ'.] הסופר כתב בתחלה מימי'=מימתי בלא א' וחזר וכתב מאמ' בא' וכבר מצינו להראשונים שנחלקו בכתיבת מלה זו, עיין ערוך ערך מתי, ועיין מפתח הכללי בערך מתי, אבל נראה שצ"ל משקין כאשר הוא בויק"ר.

22. קדלא.] המבטא הזה גם בשקלים ה', ג' ובתנחומא הו"ב ב', קכ"ט ובנדפס כי תשא כ"ז. ולאי.] ולמה אין אתה הולך ועמל. ונפגשו.] קריאת הו' בספק גדול, ונראה שצ"ל ונגס ופרושו ואכול.

ב׳, ב׳

יכול לעשותו עשיר. ביום טובה היה בטוב וג׳ ביום ט׳ טובתו שלחבירך היה בטוב. וביום רעתו ראה היאך לפרנסו כדי שתקבל שכר גם את זה לעמת זה אמ׳ הק׳ למה בראתי בעולמי עשׁירים ועניים אילא כדי שיהוא זוכים אילו עם אילו. שבעה שמות יש לעני עני כשמועו. אביון שהוא תואב לכל. מסכן שהוא בזוי לפניִ כל. דל שהוא מדלדל. דך שהוא מדכדך. רש שהוא מתרשש. מך שמך לפני כל. ועשוי כאסקופה התחתונה. הרחמן יזכינו לבשורות הטובות וחסדי מאתך לא ימוש וברית שלומי לא תמוט אמר מרחמך א׳ם׳ ב׳ח׳ק׳ת׳י׳ זה שהוא א[ומר] חשבתי דרכי וג׳ לא נאמר הפסוק אלא כנגד מצו[ות] שכרן ועונשן כך אמר דויד [ח]שבתי דרכי שכרן שלמצות והפס[י]דן שלעבירות ואש[י]ב[ה ר]גלי אל עדותיך. חשבתי מה שכת׳ בתורה אם בחקתי תלכו. מה כתוב נתתי שלום ושאר הברכות עד קוממיות מאל[ף] ועד תיו. תחלה אם אלף וסוף קו׳

1. יכול.] הקריאה בספק. בטוב.] קהלת ז׳, י״ד.

9. התחתונה.] מן עמוד ב׳, א׳ שורה ג׳ עד כאן בויקרא ר׳, ל״ד, ג׳ ד׳ ה׳ וו׳, והמאמר האחרון על שבעה שמות גם בתנחומא ה״ב ג׳, ק״ו ובנדפס בהר ג׳ ובמדרש משלי כ״ב. צ״ג ועיין בהפתיחה.

10. מרחמך.] ישעיה נ״ד, י׳.

11. בחקתי.] ויקרא כ״ו, ג׳.

12. דרכי.] תהלים קי״ט, נ״ט. והדרשה שלפנינו גם בויקרא ר׳ ל״ה, א׳ אבל בקצור נמרץ, וחלקים קטנים של דרשה זו גם בתנחומא ראה ד׳ ואליהו ר׳ בסוף הספר.

14. שלעבירְות.] במשנה אבות ד׳, ג׳ שכר מצוה ושכר עבירה, וכאן השתמשו בשכר למצוה ובהפסד לעבירה וכן ברב המקומות פרענות הוא שכר עבירה ואף שבעיקרו פרע, הוא שלום חוב. ובאבות ב׳, א׳ הפסד מצוה.כנגד שכרה ושכר עבירה כנגד הפסדה, ופרוש מאמר זה לא כמו שפרש ר׳ עובדיה מְברטנורא, אלא כך הוא, הוי מחשב, מה שאתה עתיד להפסיד אם לא תקיים המצוה נגד מה שתשכיר אם תקיימנה, ומה שתפסיד על ידי העבירה נגד מה שתשכיר אם לא תעשנה. ועיין גם כן בבא ב׳ ע״ח ב׳ (שם פרש הרשב״ם כפרוש הר״ע מברטנורא!) ובמדבר ר׳ י״ד׳ ו׳ סוף קי״ח, ב׳.

16. שלום.] ויקרא כ״ו, ו׳.

17. קוממיות.] שם י״ג.

קוממיות תיו. מכן אמ' הכת' חשבתי דרכי כלומר [ה]ברכות רבות והקללות מעוטות מנין שהוא כן בוא ראה מה שכת' אם בחקתי תמאסו עד געלה נפש[ם נ]מצא מעוטות למה שהק' רוצה שלא יבאו ישרא[ל] לידי קללה מנין שהוא כן הן מאלף ועד מ[ים] ת[ח' תח]לה אם בחקתי תמאסו ובסוף מ"ם געלה נ[פשם זה מה] שנ[אמר] השבתי דרכי וג' ונתתי גשמיכם בע[תם וג']

20. נפשם.] שם ט"ו עד מ"ג.

24. דרכי.] כאן סוף הדרשה ובונתי מתחלת דרשה אחרת. בעתם] ויקרא כ"ו, ד'.

י

מדרש על פרשת במדבר.

ב׳ דפים נייר עב, ארכם כ״ז וחצי ורחבם י״ח וחצי, בכרך קטעי הגניזה קבוצת אדלער מסמן 2818 דף צ׳ וצ״א, אשר באוצר הספרים של בית מדרש הרבנים שבאמעריקא.

הקטע הזה הוא ממדרש על ספר במדבר וכאשר מתחיל באמצע פסוק קשה להחליט אם הדרשה הראשונה היא על ראש הספר או על הסדר איש על דגלו, במדבר ב׳, ב׳. ועיין בב׳ מהדורות של התנחומא ובבמדבר ר׳ על ב׳ סדרים אלו כמה וכמה דרשות על ישראל במדבר וזהו גם עניניה של דרשה זו בהקטע, והדעת נוטה שהיא נקשרת עם הסדר של דגלים ולא עם הסדר של מנין בני ישראל שכן בראש הדרשה הוא אומר, כך היו ישראל עשוים דגלים דגלים. רבה של הדרשה הראשונה נמצאה גם בשאר מדרשים, עיין ההערות אבל בשנוים גדולים, וכמה נוסחאות טובים ויפים בהקטע. לדוגמא מה שנאמר בויקרא ר׳ ל״ו, ב׳ מה גפן זו עולה על כל מסע ומסע כך ישראל סופרין על כל מלכות אין לו מובן כלל והקטע שלפנינו מלמדינו שמסע הוא טעות סופר במקום מסא, תמונה ארמית של המלה היונית מסיון, עיין בההערה לסוף עמוד א׳, ולפי זה ברור לי שבמקום סופרין צ״ל ספונין, שמשמעו חשובים, ומשום שבראש המאמר השתמש בעל, נאמר כאן ספונין על ואף שהלשון הרגיל הוא ספון ל׳. העובדא שכאן צ׳, ב׳ ה׳ נמנתה משפחת הלל–המבטא הזה אינו ידוע לי ממקום אחר בספרות העתיקה!– בין גדולי האומה החשובים אצל מלכות אדום מראה באצבע כי המדרש הזה נתחבר בזמן קדום טרם שהעבירה מלכות הנוצרית את הנשיאות מתקפה בשנת תט״ו למנין הרגיל. ולזו מתאמת חלוקת תורה שבעל פה להג׳ חלקים, משנה, מדרש והגדה שכן רגילה החלוקה הזאת אצל התנאים והאמוראים הראשונים, עיין באכער, טערמענעלאגיע א׳ וב׳ בערכים אלו. כעד על קדמות המדרש הזה גם כן הקריאה אלהים בדברים כ״ח, א׳ שהיא נגד המסורה שלנו ומסכמת עם הפשיטא והשבעים. מעניין מאד המבטא עטיפת פנים במובן קלסתר פנים צ״א, א׳, י״ד, וצ״א, ב׳, ב׳. האם נאמר שהמחבר קרא קלפתר פ׳ ותרגם עטיפת פ׳ שכן בלשון יון *καλύπτρα* עטיפה היא?

צ׳, א׳

ממצרים תסיע   גפן ממצרים תסיע מה

הגפן הזאת נעקרת ממקום [פחות] ונתלשת

1. תסיע.] תהלים פ׳, ט׳.

2. פחות.] השלמתי פחות ולא, רע, משום שחלק השורה המטושטש יותר גדול ממקום תבה קטנה כרע. ובהמדרשים שרמזתי בהערה לשורה ו׳ מקום סתם בלי שם תאר.

במקום טוב כך ישראל כל זמן שהיו במצרים לא עשו פירות כיון שנסעו ממצרים ו[באו] להר סיני התחילו עושין פירות ואומרין כל אשר דבר יוי נעשה ונשמע מה הגפן הזאת עשויה בנטיעתה שורות כך הין. ישראל עשויים דגלים ד"א מה הגפן הזאת כל זמן שהיא ניזמרת במעגל היא משבחת כך ישראל כל זמן שהיסורין באין עליהם בעולם הזה הם משובחים לעולם הבא ד"א מה הגפן הזאת יש בה מאכל יש בה משקה כך ישראל יש בהן מקרא יש בהן משנה יש בהן מדרש יש בהן אגדה ד"א מה הגפן הזאת נכנסת עם כל מיסון ומיסון כ[ך ישראל הם יו]צא [ובאין עם כל מ]לכות [ומלכ]ות כיצד חנניה

6. ונשמע] שמות כ"ד, ז'. ובסגנון אחר נמצאה הגדה זו בשמות ר' ראש מ"ד ובויקרא ר' ל"ו, ב' לפי גרסת הילקוט מכירי על תהלים פ', ט', ולפנינו בויק"ר ליתא. מה.] נראה שצ"ל ד"א מה.

8. דגלים.] ויקרא ר' ל"ו, ב'; מדרש שמואל ט"ז, צ"ג.

12. לעולם הבא.] עיין עבודה ז', ד', א': איסרם ביסורין בעולם הזה כדי שיחזקו זרועותם לעולם הבא.

15. אגדה.] בסגנונים אחרים בויקרא ר' ל"ו, ב' ומדרש שמואל ט"ז, צ"ג. ובהמקור האחרון בשבוש, יש בה יין ויש בה חומץ, שהרי ברור שמעולם לא עלה על דעת הדרשן לאמור שבעלי אגדה נמשלים לחומץ, ומשום שמנה ד' כתות בתלמידים בעלי מקרא משנה תלמוד והגדה טרח „מגיה" אחד ומצא ד' מינים בגפן, יין חומץ, ענבים וצמוקים. אבל חומץ הוא משל לאדם רע, עיין לדוגמא בבא מציעא פ"ג, ב', או לדבר רע כמו שהוא בההגדה לקמן עמוד ב', י' ושם במדרש שמואל. ואפשר גם כן שהתבות, יש בה יין ויש בה חומץ, הן טעות סופר שהכפיל וכתבן מהמאמר שלפני זה שם במדרש. ועיין בהפתיחה מה שהערותי על ג' ענפי תורה שבעל פה.

16. מיסון.] ביונית *Μίσσον*–לקוח מרומית missus–,כל חלק וחלק של סעודה גדולה, ובאנגלית dish, course at an entertainment. ובויקרא ר' ל"ו, ב' נשתבש מסא–צריך לנקד מִסא–למסע. ודע שלפנינו בתנחומא, הו"ב א', ב' מיסון, אבל הערוך מביא מהילמדנו שלו התמונה, מיסא, ולא מיסון, עיין ערכו. ועיין הפתיחה על הלשון שבויקרא ר', כך ישראל סופרין על כל מלכות שאין לו מובן כלל וצריך לתקנו על פי הקטע. יוצא]=יוצאין.

צ׳, ב׳

וחביריו עם מלכות כשדים עשויים גדולים מרדכי גדול בפלטין כמו שנאמ׳ כי האיש מרדכי הולך וגדול. ביון שמעון הצדיק שהיה מלך יון רואה אותו ומשתחוה לו . . באדום זו משפחת הלל הוי׳ גפן ממצרים תסיע. . ד״א גפן מה גפן זה מברכין עליה על שני מינים אחד טוב ואחד רע אם היה יין הרי מברכין עליו ואם היה חומץ מברכין עליו. כך ישראל על בשורה טובה הוא אומ׳ ברוך הטוב והמטיב ועל בשורה רעה הוא אומ׳ ברוך דיין האמת דויד אומ׳ כוס ישועות אשא ובשם י״י אקרא. צרה ויגון אמצא וגו׳ ואיוב אומ׳ י״י נתן וי״י לקח יהי שם י״י מבורך.. גפן מה גפן זו משונה אף ישראל משונים מאומות העולם. כיצד האגוז נרכב על [ה]פרסקין ויוצא קאדורה פירסקין כך תרדין על הירבוז ויוצא כרו[סו]ל[כנו]ן

צ״א, א׳

אבל הגפן אינה רוכבת ממין שאינו מינה אף ישראל אינן מתערבין לאומות כמה

3. וגדול.] אסתר ט׳, ד׳.
4. ומשתחוה לו.] ויקרא ר׳ סוף י״ג; יומא ס״ט, א׳; מגלת תענית כ״א כסליו.
5. הלל.] עיין מגלה י״א, א׳ ושם בית רבי במקום משפחת הלל והיא היא, עיין הפתיחה. הנקודות אחר תבה זו הם סימן סוף פסוק וכך בכמה מקומות בקטע זה.
6. תסיע.]
10. והמטיב.] משנה ברכות פ״ט, א׳.
11. האמת.] שם.
12. אקרא.] תהלים קט״ז, י״ג. אמצא.] שם ג׳.
13. מבורך.] איוב א׳, כ״א. ובויקרא ר׳ ל״ו, ב׳ ומדרש שמואל ט״ז, צ״ג הגדה זו בקצור.
כרוסולכנון.] עיין ירושלמי כלאים א׳, ד׳, כ״ז, א׳ ושם בשבושים גדולים וגם בהקטע, קאדורה, נשתבש מן קריו אגוז וביונית *κάρυον*.

שנאמ' ולא תתחתן בם. . ד"א מה הגפן הזה צריך לשמרה מיין נסך מה שאין כן בכל האילנות אף ישראל כך שנאמ' יוי ישמרך יוי צלך וגו'. . או מה הגפן הזאת כל שאתה מדלה אותה היא עולה אפילו [אתה] מעלה אותה למקום גבוה היא עולה עמך כך ישראל ונתנך יוי אלהים עליון. . ד"א מה הגפן הזו נסמכת על קנים כך ישראל נסמכין על התורה הכתובה בקנה. . ואלה שמות בני אהרן הבכר ולא הזכיר למשה אלה מפני שהיו אהרן ומשה עטיפת פניהם דומין זה לזה וכל שהיה רואה למשה רבנו היה סבור שהוא אהרן ומי שהיה רואה לאהרן היה סבור

צ'א, ב'

שהוא רבן שלכל הנביאים לפיכך הוא מייח' מייחסין זה עם זה ואף הבנים עטיפתן דומין אלו לאלו לפיכך הוא מייחס האבות

3. בם.] דברים ז', ג'.

6. צלך.] תהלים קכ"א, ה'. או.] פרוש, ויש לדרשו גם באופן זה, והוא כמו דבר אחר.

9. עליון.] דברים כ"ח, א' ולפנינו אלהיך ולא אלהים, אבל יש נוסחאות שגורסין בתרגום השבעים *κύριος ὁ θέος* והוא התרגום של אלהים ולא אלהיך וכן בפשיטא, מריא אלהא, ולא מ' אלהך. בויקרא ר' ל"ו, ב' הגדה זו בקצור.

12. בקנה] ויקרא ר' ל"ו, ב' ומדרש שמואל ט"ז, צ"ד. הבכר.] במדבר ג', ב'.

13. למשה] בסנהדרין י"ט, ב' שאלו גם כן שאלה זו אבל השיבו תשובה אחרת ממה שלפנינו. אלה.]=אלא.

14. עטיפת פניהם.] לפי הענין הוא כמו קלסתר פניהם, אבל לא נודע לי מבטא זה ממקום אחר ועיין הפתיחה.

1. רבן שלכל הנביאים.] התאר הזה של משה נמצא בכמה מקומות, עיין לדוגמא מדרש תנאים רי"ג; דברים ר' א', י' וב', א'; פסקתא ר' ל"א, קמ"ד, א'; עיין גם כן המקומות שהערותי עליהן בספרי, הגדות היהודים חלק ה', ת"ג–ת"ד.

3. לאלו.] בכמה מקומות של ספרי הגדה מצינו שהפליגו בשווי דמות של הורים ובנים כגון אברהם ויצחק דוד וכלאב בתנחומא תולדות ו', יעקב ויוסף בבראשית ר', פ"ד, ח',

עם הבנים. ואלה תולדות אהרן ומשה ואלה שמות בני אהרן. . ד"א ואלה תולדות אהרן ומשה רבות' אמרו לא מפני שהיו עטיפת פניהם שווה לפיכך ייחס האבות עם הבנים והבנים עם האבות. אלא מפני שלא היה בהן יצר הרע זה כנגד אהרן רואה למשה נביא ואינו מתקנא ואף משה רואה לאהרן כהן גדול ואינו מתקנא. . ואף הבנים כן לא היה זה מקנא בזה ולא זה מקנא בזה. אמ' הקב"ה הואיל ואין יצר הרע ביניהן יתייחסו אלו עם אלו. . לכך נאמ' ואלה תולדות אהרן ומשה ד"א ואלה תולדות אהרן ומשה. למה הוקשה אהרן למשה

יעקב ובנימין בתנחומא מקץ י', רחל ובנימין בלקח טוב בראשית מ"ג, כ"ט ועל קצת מהם אמרו בתנחומא תולדות, שלא היו מכירין הבריות בין האב להבן, ולא נודע לי הגדה אחרת על שווי דמות של אחים אלא ההגדה על יעקב ועשיו, עין מדרש תהלים י"ח, ק"ס.

9. יצר הרע.] משמעו כאן קנאה ושנאה כמו שמוכיח הענין. זה] צ"ל זה כנגד זה.

11. ואינו מתקנא.] על אהבת שני אחים אלו, עיין שמות ר' ראש ה'; תנחומא הו"ב ב', י"ד–ט"ו; תנחומא שמות כ"ז; שיר השירים ר', ח', א', מדרש שה"ש הוצאת גרינהוט ל"ד, ובמקומות אחרים בהמדרשים.

16. אהרן למשה.] עיין מכלתא ראש בא; תוספתא סוף כריתות; בראשית ר' סוף א'; תנחומא הו"ב א', י'; מדרש שיר השירים הוצאת גרינהוט ל"ד–ל"ה; תנחומא בא ה'. ועיין גם כן מכירי תהלים ק"ב, קכ"ח שמביא מאמר מתנחומא בענין זה שאינו לפנינו לא בנדפס ולא בהו"ב.

יא

מהדורה חדשה של התנחומא על במדבר, פרשת שלח.

דף אחד, ארכו ט"ז ורחבו ט"ו וז' עשירית צענטימעטער, קלף דק והכתב כתב אשורי עתיק ויפה מאד, מסמן T–S 190 באוצר הספרים של האוניווערזיטא בקמברידג.

הקטע הזה הוא שריד של דרשות התנחומא על הסדרים עד אנה ינאצוני ועשיתם אשה שבבמדבר י"ד, י"א וט"ו, א' וברובן הן קרובות להדרשות על סדרים אלה שבתנחומא ה"ב ד', ע"ז וכו' ובבמדבר ד' ט"ז. חשיבות הקטע היא בזה שעל ידו אנו רואים כמה גדולים החלופים שעברו על מדרש תנחומא עד שכמעט נוכל לומר שכל כתב יד וכתב יד של מדרש זה היא מהדורה בפני עצמה. מעניין הדבר מאד שבהקטע לא נמצאו דרשות אלא על הב' סדרים הנזכרים ומיד אחר הדרשה על הסדר הראשון שמסיימת בחסל, עיין א', א' שורה כ"ב, מתחלת הדרשה על הסדר השני אבל בתנחומא ובבמדבר ר' יש לפנינו דרשות על, עד מתי. וכבר ידוע שהתנחומא הקדמון נתחבר על הסדרים ובמקום שאתה מוצא דרשה על פסקא שאינו ראש סדר חשוד הדבר שהיא הוספה ואיננה מהמדרש תנחומא המקורי. והנה אנו רואים שבאמת הדרשה על עד מתי איננה בהקטע וקרוב לודאי שהיא הוספה, ואם ישאל השואל איך אפשר לומר שכל אלו הדרשות מאוחרות הן והרי דרשה אחת על עד מתי, במדבר י"ד, כ"ו, מתחלת בהלכה, בתנחומא ה"ב ע"ט ובבמדבר ר' ט"ז כ"ו והכל מודים שדרשות כאילו עתיקות הן עיין לעיל עמוד ל"ד ול"ה. אבל באמת אין כאן קושיה כלל שגם אני אינני אומר שדרשה זו מאוחרת היא אלא שאין כאן מקומה. וכשנדייק הטב בדרשה זו נראה שהיא הדרשה העתיקה של הילמדנו על עד אנה ינאצוני, רק שהמסדרים האחרונים של המדרש במדבר ר' והתנחומא–או המסדר של מהדורת התנחומא שבה נשתמשו מחברי מדרשים אלה–כאשר היו לפניהם הרבה דרשות על, עד אנה ינאצוני, ורק דרשות מועטות על, עד מתי, גרעו „דרשת ילמדנו" מראש הסדר והוסיפוה על הפסקא, עד מתי, וקל היה להם הדבר לעשותו בשנותם רק מלה אחת בסוף הדרשה וכתבו עד מתי אהיה וכו' במקום עד אנה אהיה. ובזאת תשובה על השאלה למה לא נמצאה בשום מהדורה של התנחומא שאלת הלכה בראש הסדר, עד אנה, שלפי דברינו ההלכה בבמדבר ר' ובתנהומא, תינוק שיש וכו', באמת מקומה בראש הסדר. ובוא וראה שגדולה מזו עשו הסופרים, והפכו סדרן של „דרשות ילמדנו" כמעט מראש התורה לסופה שהדרשה על סדר ועשיתם אשה שלפנינו בהקטע היא הדרשה בתנחומא ה"ב א', קע"ד על בראשית ל"ה, א'. ובלי להחליט איזהו מקומה של דרשה זו הרי אין לנו דרך אחרת אלא לאמר שהמסדרים העתיקו הדרשה

מוישלח לשלח או משלח לוישלח, ולכן לא נתמה אם המסדרים של במדבר ר' והתנחומה העתיק דרשת הילמדנו מבמדבר י"ד, י"א לי"ד כ"ו. ומה שנוגע להדרשה על ועשיתם נראה שמקומה כאן ולא בוישלח שעשיתם הוא ראש סדר ובראשית ל"ה, א' הוא באמצע סדר, אבל עיין נספח ג'.

אם נשוה נוסח הדרשה הראשונה שבהקטע עם הנוסחאות בתנחומא ובבמדבר ר' נראה שאלה המדרשים מאריכים במקום שהקטע מקצר ויש מקום לכאן ולכאן, אפשר לומר שהמסדר שלפנינו קצר דברי מי שקדמו לו ואפשר גם כן שמסדרי המדרשים הרחיבו הדרשות של הראשונים. ולא באתי אלא להעיר שהמאמר כלילית הזו וגו' שלא נמצא בהקטע נראה שהיא הוספה מאחרת שלא מצינו במקורות עתיקים אפילו רמז קל, שלילית אוכלת בניה ודעה זו חדשה היא ולמדוה היהודים בימי הביניים מאנשי איירופא ולכן אי אפשר לומר שהמאמר על לילית בהתנחומא הוא מקורי. ובסוף הקטע דרשה על נסכים שלא נמצאה בשום מקום וגם זה תעיד על קדמותו.

א', א'

מת או נבקע אנו יש לנו כמה מים שמי להרגינו הוא מבקש וידבר העם
באלהים ובמשה וגו' עד אנא ינאצוני העם וגו' א' ה'ק'ב'ה' במה שיהטבתי לכן
בו הכעסתם אותי לכך מה לעשות עוד לכרמי וגו' הלכו המרגלים וראו את
הארץ ובכל מקום שיילך ישראל אנו כך כל רואיהם יכירום א' ה'ק'ב'ה' אם רואים
אותן הם מכירים שהם ישראל והורגין אותן אלא מה אני עושה על כל מדינה

1. מת.] כל מה שלפנינו בעמוד זה נמצא בשינויים בתנחומא הו"ב ד', ע"ז וע"ח ובבמדבר ר' ט"ז, כ"ד ועיין בהפתיחה. מים] צ"ל ימים. שמי.] צ"ל שמא.

2. ובמשה.] במדבר כ"א, ה'. העם.] שם י"ד, י"א. לכן.]=לכם.

3. לכרמי.] ישעיה ה', ד'.

4. אנו כך.] צ"ל הוא נכר. יכירום] ישעיה ס"א, ט'.

5. על.] הלשון קשה, וביחוד החלוף מדבור ישר לדבור שאינו ישר, אבל גם בתנחומא ובמדבר ר' כן, אלא ששם היה נוגף ולא היה הקב"ה נוגף כאשר לפנינו.

ומדינה שהיו המרגלים נכנסים לתוכה היה ה'ק'ב'ה' נוגף לראש אותה המדינה
למלכה כדי שיהוא עסוקים ולא נותנים דעתם למרגלים שלא יהרגו אותן
נכנסו ובדקו אותה וראו א[ותה] יפה טובה ראה טובה שעשה הקב"ה עמהם
ובה הכעיסו אותו כשבאו אצל משה וישראל מה אמרו והארץ אשר עברנו בה
לתור אותה וגו' בכל מקום שנכנסנו לא ראינו אלא מתים מה הניה שהיא אוכלת
יושביה התחיל ה'ק'ב'ה' צווח מה לעשות עוד לכרמי וגו' עד אנא ינאצוני
א' ה'ק'ב'ה' אני הייתי סבור שאתם נעשין כאבות שנ' כענבים במדבר מיי
ולא הייתי יודע שאתם נעשים כסדום שנשרפה באש כי מגפן סדום גפנ[ם]
לכך קיויתי לעשות ענבים וגו' לכך א' למשה עד אנא ינאצוני אכנו בדבר וג'
א' משה ושמעו מצרים וג' ואמרו אל יושב וג' מבלתי יכלת י"י וג'
מבלי לא היה יכול להספיק להם מזונות לפיכך שחטן מבלתי יכולת י"י
ואין יכולת אלא מזונות שנ' ושלמה נתן לחירם עשרים אלף כור חטים

8. טובה.] צ"ל וטובה.
10. אותה.] במדבר י"ג, ל"ב.
12. מיי.]=מצאתי; הושע ט', י'.
13. גפנם.] דברים ל"ב, ל"ב.
14. א'.]=אמר, במדבר י"ד, י"א וי"ב.
15. י"י.] שם י"ד, י"ג, י"ד, ט"ו, ט"ז.

מכולת לביתו: ד"א שלא יהוא האומות נוהגין בו כאכזרי בא דור המבול
ומיחו במים וכן סדומים וכן דר הפלגה וכן המצריים שיקען בים ואף
לאילו שקרא בני בכורי הוא מכלה אותם מפני שלא מצא דור אחר ויהרגינו
נהפך על בניו וישחטם במדבר ועתה יגדל נא כוח יי״ וגו׳ א׳ לו ה׳ק׳ב׳ה׳ משה את
מתפלל ואני סולח שנ׳ ויאמר יי״ סלחתי כד׳ חסל
ועשיתם אשה ליי״
שנו רבותינו העומד בחוצה לארץ לאיכן הוא מתפלל הופך פניו לארץ
ישראל ומתפלל שנ׳ והיתפללו אליך דרך ארצם וגו׳ העומד בארץ ישראל הופך
פניו לירושלים ומתפלל שנ׳ והתפללו אל העיר הזאת וגו׳ העומד בירושלם
הופך פניו לבית המקדש ומתפלל שנ׳ ובא והתפלל אל הבית הזה:
העומד בבית המקדש הופך פניו לבית קדש הקדשים ומתפלל שנ׳

18. לביתו.] מלכים א׳, ה׳, י"א. בו.] בתנחומא אומרים בך, ובך בודאי ט"ס במקום בם, ובבמדבר ו״, אומרים, ליתא וזה נכון שנוהגים כאן משמעו יתיחסו אליו כמו שמתיחס אדם לאכז״י פרוש, שיחשבו שהוא אכזרי.

19. ומיחו.] נראה שהאות האחרונה הוא ן׳ אלא שנתקצר ומיחן הוא הנכון כאן.

20. בכורי.] שמות ד׳, כ"ב. ויהרגינו.]=להרגו.

21. יי.] במדבר י"ד, י"ז.

22. כד׳.] כדברך; שם כ׳. חסל.] ובתנחומא ובבמדבר ר׳, כאן אינו סוף הדרשה, עיין בפתיחה. ליי.] במדבר ט"ו, ג׳.

23. רבותינו.] תוספתא ברכות ג׳, ט"ו וט"ז; ירושלמי ד׳, ה׳; תנחומא הו"ב א׳, קע"ד ושם רק הפתיחה והחלק הראשון של הדרשה ובפסקתא ר׳ ל"ג, קמ"ט, ב׳ כאשר בתנחומא, ועיין גם כן מדרש שיר השירים ר׳, ד׳, ד׳.

24. ארצם.] מלכים א׳, ח׳, מ"ח.

25. הזאת.] דברי הימים ב׳, ו׳, ל"ד ושם לפנינו, והתפללו אליך דרך וכו׳.

26. הזה.] מלכים א׳ ח׳, מ"ב.

והתפללו אל המקום הזה והודו את שמך וגו׳ נמצאו העומדים בצפון

א׳, ב׳

פניהם לדרום והע׳ בדרום פנ׳ לצפון והע׳ במזרח פנ׳ למערב וה׳ במע׳ פנ׳ למז׳

נמצאו כל ישראל מתפללים אל מקום אחד מה טע׳ כי ביתי בית תפלה יק׳ לכל הע׳

א״ר יהושע בן לוי מקרא מלא הוא שנ׳ הוא ההיכל לפניי מהוא לפני היכל שכל

הפנים פונות לו: מה יאית לומר העומד בחוצה לארץ ולארץ יתפלל כנגד

ארץ ישראל מפני שארץ ישראל שקולה כנגד כל מצוותיה של תורה שנ׳ אלה

החוקים והמשפטים אשר תשמרו לעשות בארץ וגו׳

שנה ר׳ שמעון בן יוחי כל המניח ארץ ישראל [בש]עת הריוח ויוצא לו חוץ לארץ

מעלים עליו כאלו עובד עבודה זרה שנ׳ כי גרשוני היום מהסתפח

בנחלת י״י וגו׳ א׳ ה׳ק׳ב׳ה׳ לישראל בניי לו נתתי לכם ארץ ישראל אלא כדי שתזכו

ותשבו בתוכה לעולם מניין [זכותם] שמקריבין [נסכים] כי תבואו אל ארץ מש

28. שמך.] שם ל״ה.

1. למז׳.] והעומדים בדרום פניהם...והעומדים...פניהם...והעומדים במערב פניהם למזרח.

2. הע׳.] ישעיה נ״ו, ז׳.

3. לוי.] עיין ירושלמי והמדרשים שרמזתי עליהן בההערה לעמוד א׳, כ״ג ועיין גם כן בבלי ברכות ל׳, א׳. לפניי.] מלכים א׳, ו׳, י״ז.

4. לומר.] הו׳ בספק ואפשר שאות זו י׳ היא. ולארץ.] טעות סופר וצריך למחקו.

5. שלתורה.] ספרי דברים פ׳.

6. בארץ.] דברים י״ב, א׳.

7. יוחי.] תוספתא עבודה זרה ד׳ [ה׳] ה׳; כתובות ק״י, ב׳.

9. י״י.] שמואל א׳, כ״ו, כ׳. לו.] צ״ל לא. שתזכו.] ג׳ תבות שבסוף השורה בספק.

10. מש.] מושבותיכם; במדבר ט״ו, ב׳.

זה הוא שא׳ הכתוב ואנכי אמרתי איך אשיתך בבנים וגו׳ א״ר יוסה בן חנינה א ה׳ק׳ב׳ה׳ ליש׳ מיום שעמדתם לפני הר סיני וקיבלתם תורתי הכתבתי עליכם שאני אוהב אתכם [שנאמר] אהבתי אתכם וגו׳ ומאחר שאהבתי אתכם אין אני יכול לש[נוא] אתכם שנ׳ איך אשיתך וגו׳ ואין אשיתך אלא לשון שנאה שנ׳ ואיבה אשית וגו׳ ואתן לך ארץ חמדה וגו׳ ארץ שנתחמדו לה כל המלכים תדע לך שהיא כן מין ירחו לעי שלושת מילים ועל זו מלך ועל זו מלך א׳ר׳ שמעון בן יוחי כל מלך שלא היה קונה לו בארץ ישראל אפילו עיר אחת לא הייתה מלכותו מלכות שנ׳ וארא בשלל וגו׳ ד״א כי תבואו ארץ חמדה שנתחמדו לה אבות העולם אברהם יצחק ויעקב אב נתחמד לה לך לך מארצך וג׳ יצ׳ נת׳ לה גור בארץ הזאת וגו׳

11. בבנים.] ירמיה ג׳, י״ט. כל הדרשה עד הסוף נמצאה, אבל בשנוים קטנים וגדולים, בהרבה מקומות במדרשים, עיין תנחומא הו״ב ד׳, פ״א ופ״ב ושם ב׳, פ״ו, פ״ז ועוד שם ג׳, ע״ח, ע״ט; תנחומא הנדפס משפטים י״ז וקדשים י״ב, ועיין גם כן ילקוט מכירי על תהלים פ״ד, ס״א ווהזהיר שמות קמ״ב. וטעות גדולה טעה גרינהוט, לקוטים א׳, כ״ד, א׳ וב׳ שחשב שבעל הילקוט שמעוני בירמיה רע״א לקח הדרשה הזאת בשבחה של ארץ ישראל מספר והזהיר ולא ידע שנמצאה בתנחומא הן בנדפס והן בהקדום.

13. אתכם.] מלאכי א׳, ב׳.

15. אשית.] בראשית ג׳, ט״ו.

17. יוחי.] עיין במדרשים שרמזתי עליהן בההערה לשורה י״א ועיין גם כן ספרי דברים ל״ז ומדרש תנאים כ״ט.

19. בשלל.] יהושע ז׳, כ״א.

20. אב׳.] אברהם נתחמד... יצחק נתחמד. הזאת.] בראשית כ״ו, ג׳.

יעקב נת' לה ונשאתני ממצרים וקבתני וגו' משה נת' לה אעברה נא ואראה
את וגו' דויד נת' לה בחרתי הסתופף בבית אלהים מ וגו' לכן נא' ארץ חמדה
נח צבי מה הצבי הזה קל ברגליו יתר מכל בהמה וחיה כך ארץ ישראל
ממהרת להביא פירותיה מכל הארצות וכל השבח הזה שנתת לכם מה
ביקשתי מידכם אלא כשיתכנסו לתוכה תקריבו נסכים לכך נא' כי תבואו
דא כי תבאו א ה'ק'ב'ה' ה[יו נזה]רים בפרשת נסכים תחילה מאבינו יעקב
שנ' ויסך עליה נסך ויצק עליה שמן. כמה חביב פרשת נסכים שבכל
מקום ש[נזכר] קרבן אין כתוב בו כך אלא בפרשת נסכים [שנ'] בקדש
[הקדשים תא]כלנו וגו' בקודש הסך נסך שיכר וגו' א"ר. . . .

21. וקבתני.] צ"ל וקברתני; בראשית מ"ז, ל'.
22. את.] דברים ג', כ"ה.] מ.]=מדור; תהלים פ"ד, י"א.
23. נת.] נחלת; ירמיה ג', י"ט.
24. שנתת.] שנתתי].
25. שיתכנסו.] נראה שצ"ל כשתכנסו או כשתיכנסו.
26. ד"א.] דבר אחר. מאבינו.] הלשון מגמגם וצ"ל תחלה הביאם אביכם יעקב.
27. שמן.] בראשית ל"ה, י"ד. כמה. הקריאה בספק. חביב.] צ"ל חביבה.
29. תאכלנו.] במדבר י"ח, י'. שיכר.] שם ז'.

יב

מדרש על ספר דברים, פרשת ואתחנן(?).

דף אחד קלף דק (vellum), י״ח על י״א, והכתב כתב אשורי–ספרדי בכרך קטעי גניזה קבוצת אדלער מסמן 3692 אשר באוצר הספרים לבית מדרש הרבנים שבאמעריקא.

הדף הזה הוא החמישי בהכרך והשלשה דפים הראשונים הוציאם לאור ה׳ מארמארשטיין בהדביר חלק א׳, קי״ט קכ״ו ולדעתו הם שריד של המדרש אבכיר. הדף הרביעי קרוע ובלוי עד שאי אפשר לעמד עליו אבל הניר הוא אותו הניר עצמו של הדפים הראשונים. הדף הנכחי נכתב על קלף ולא על ניר והכתב משונה מהכתב של שאר הדפים שבכרך וכן מנין השורות של דף זה הוא כ״ג ושל דפים הראשונים י״ח ואם כן אין ספק שהקטע הזה אין לו שום קשר עם הקטע הראשון שבכרך זה.

הצנתי סימן השאלה אחר הכתבת של קטע זה כי לא רציתי להחליט שהוא שריד של מדרש על ספר דברים, שאולי הוא ממדרש בלתי נודע על תהלים כי כל הקטע אינו מחזיק אלא הגדות ודרשות על מזמור ל״ד שבתהלים. ומכל מקום דעתי נוטה שהוא ממדרש על התורה שסגנונו ולשונו קרובים מאוד לסגנונם ולשונם של המהדורות השונות של התנחומא, והשערתי שהוא על ספר דברים מיסדת על הקרוב שיש בין הדרשה שבהקטע על ואתם הדבקים, דברים ד׳, ד׳ והדרשה על פסוק זה במהדורת התנחומא הנקראת ילמדנו בילקוט ואתחנן תתכ״ד, ובכל זאת מידי ספק לא יצא והדבר צריך עיון.

ה׳, א׳ האל הגדול
[כי י״י] אלה׳ הוא אלהי הא[להים] ואד׳ האדונים [והנ]ורא הגבור
אשר לא ישא פנים [ולא] יקח שוחד דרשתי את י״י
ועני אם לו הק׳ וש[מא כלום חסר]תה אם לו לאו אלא
ומכל מגורותי הצילני הביטו אליו ונהרו ופניהם אל יחפרו
הפסוק הזה לא רשו סופו ולא סופו ראשו. הביטו

2. שוחד.] דברים י׳, י״ז.
3. ועני.] תהלים ל״ד, ה׳. חסרתה.] עקבות ס׳ ור׳ עוד נראות.
4. תהלים ו׳.]
5. רשו.]=ראשו. המבטא לא ראשו וכו׳ שגור הרבה במדרשים, עיין באכער, טערמינאלאגיע חלק ב׳, קמ״ו.

אליו ונהרו היה צוריך לומר ופנים לא חפרו או יביטו אליו וינהרו ופניהם לא יחפרו אלא אמ דויד הביטו אליו שכבר הביטו בו אבות העולם ונהרו ומהו ופניהם אל יחפרו מאן דלא אבהית לקדמאיי לא אבהית ל׳א א׳בה׳ית׳ לאחרייא מן דלא אבהית לאבהתא לא יבהית לבנייא זה עני קרא וי׳י שמע אלו אנשי נינוה ויאמינו אנשי נינוה באלהים וג׳ ויתכסו סקים האדם והבהמה ויקראו אל אלי׳ם בחזקה אמ ר׳ שמע בן חלפות[א ח]ציפא נצח לבישא קוֹמה אם לבישא חציפא נצח [הוא לטובא] דעלמא על אחת כמה וכמה וי[שובו איש מ]דר[כו] הרעה אמ ר׳ [יוח׳] . . . ומן החמס אש[ר בכפיהם] מ[ה] ש[בכף ידיהם] [חז]רו ומה [שהיה בשידה ְתיבה ומ]גדל לא חזרו ומכל צרותיו הושיעו זה נבוכדנצר שיהחתן לחיה [ולב]המה שנ׳ לך אמרין נבוכדנצר [מלכא] מלכותא [עדת] מינך ולך טרדין מן אנשא [ועם חיות ברא מדורך] אמ׳ ר׳ אבא בר כהנא שנעשה חתן לחיה ולבהמה שנ׳ ושוד בהמות יחית[ן מהו יחיתן שנעשה חתן] שנ׳

9. אבהית.] בסוף השורה צ״ל יבהית.

10. לא אבהית.] הסופר טעה וכפל שתי מלות ונטה קוים עליהן לסמן הטעות.

11. לבנייא.] עיין שמות ר׳, ל״ב, ח׳, מי ששימר את האבות הוא ישמר את הבנים. שמע.] תהלים ל״ד, ח׳.

13. בחזקה.] יונה ג׳, ה׳ עד ח׳. ההגדות על אנשי נינוה בירושלמי תענית ב׳, א׳; פסקתא דר״כ, כ״ה, קס״א, א׳.

14. קומה.] הסופר נקד מלמעלה מלה זו להעיר שצריך לקרות קו (=קל וחומר) מה.

17. ומן.] בראש השורה אותיות אחדות מטושטשות, ונראה שבסוף השורה שלפניה כתב השם „יו״ח" בקצור להשלים השורה ואחר כך כתב אותו מלא.

21. מדורך.] דניאל ד׳, כ״ח וכ״ט.

23. יחיתן.] חבקוק ב׳, י״ז. וההגדה על פסוק זה גם כן בתנחומא הו״ב ב׳, כ״ג ול״נ ובנדפס וארא ט׳; שמות ר׳ ח׳, ב׳ ושם חסר העיקר על ידי שגגת הסופרים. והשלמתי מה שחסר על פי התנחומא, והאותיות שנ׳ מן שנעשה ון׳ מן חתן עוד נכרות לעין אבל אין בידי לפרש שנ׳ בסוף השירה, שהפסוק ולמקצת וכו׳ אין לו קשר עם מה שקדם לו ולכן אי אפשר לאמור שנ׳ הוא שנאמר, ואולי שהסופר השלים השורה בב׳ תיבות אלו.

ה׳, ב׳

ול[קצ]ת יומיא אנא נבוכדנצר עיני לשמיא נטל[ת] ומהו ורבו יתירה [הוספת] לי ר׳ הונא בשם ר׳ יוסף [מלמ׳] שנכנס בדירונין שלא[ריות] חונה מלאך י״י סביב ליראיו ומהו סביב ליראיו ר׳ חגאי בש׳ ר׳ שמע להם ולסביביו להם ולמדבקיהן שכל מי שהוא זוכה להידבק לצדיק ניצול שנו רבותינו מצילין תיק הספר עם הספר ותיק התפילין עם תפילין ולמה שהיה דובק לתורה וכן אתה מוצא בחנניא וחבירו כשירדו לכבשן האש הוצלו והוצלו לבושיהן עמיהן שנ׳ וסרבליהון לא שנו וריח נור לא עדת בהון למה שזכו להידבק לצדיקים ומה אם מי שהיה ביק לבשר ודם ניציל. [וני]ציל מן האש ביקים באלהי שנא׳ ואתם הדיקים בי״י אלהיכם ח׳כ׳ה׳ על אחת כמה וכמה שני[צולים] מגיהנם טעמו וראו כי טוב י״י בנוהג [שבעו]לם מי שהוא [מו]כר [דבר] לחבירו מהו אומ [לו] טועמיה לכך טעמו וראו ארבעה בני אדם טעמו טעם [ולא ידעו] מה טעמו ולא היבינו נבוכדנצר עשאו הק׳ב׳ה׳

1. נטלת.] דניאל ד׳, ל״א.

2. לי.] דניאל ד׳, ל״ג.

3. בדירונין] הד׳ בספק ואולי האות הזאת הוא ה׳ אבל כאשר דירוגין. עיין מדרש תהלים ט״ו, קי״ח, יש לו כאן מובן יפה, כתבתי בפנים בדירוגין והשלמתי של אריות על פי מה שאמרו בשבת ק״נ א׳, מלמד שרכב על ארי, ואולי צ״ל בהירוגין=*εἱρκτή*, ביבר.

4. ליראיו.] תהלים ל״ד, ח׳.

6. ניצול.] עיין בראשית ר׳, ע׳, י׳ ובהמקומות שרמזתי עליהן עמוד נ״א, בהפתיחה לקטע ה׳, ועמוד ס״ה בהערה י״ב לקטע ז׳, עמוד ב׳, ב׳. רבותינו.] משנה שבת ט״ז, א׳.

11. בהון.] דניאל ג׳, כ״ה. לצדיקים.] עיין תנחומא הו״ב א׳, ט״ו וט״ז וספר הלקוטים לגרינהוט, חלק ו׳, י״ב, ב׳ וי״ג, א׳ ועיין ירושלמי שבת ט״ז ב׳ ומה שהערותי בההערה י״ב לקטע ז׳ עמוד ב׳, ב׳; ולשון הקטע שלפנינו הוא קרוב מאוד ללשון התנחומא והילמדנו כפי מה שמובא בילקוט ואתחנן תתכ״ד.

13. הדיקים.] צ״ל הדביקים; דברים ד׳, ד׳.

15. טוב י״י.] תהלים ל״ד, ט׳.

16. טועמיה.] בלשון ארמי טועמיה, טעום אותו.

קוזמיקלטור שנ׳ ובכל די דארין בני אנאשא חיות ברא ועוף שמיא יהב בידך והשלטך בכל[הין] ולא טעם טעמו לו אלא כיון שמרד עליו [צדקיה] מה עשה לו היה מאכילו פת חמה של שעורין ומשקיהו יין חדש מגיתו דברין שהן מריצין את בני

19. קוזמיקלטור.] נבוכדנצר הוא אחד מהמלכים שמשלו בכפה, מגלה י״א, א׳ ובכמה מקומות במדרשים ובתרגומים עיין הגדות היהודים שלי חלק ה׳, קצ״ט ור׳; חלק ו׳ תכ״ב.
20. בכל.] דניאל ב׳, ל״ח.
21. לו.] נראה כמיותר.
23. את בני.] אין ספק שהמלה שאחרי בני היא, מעיו, עיין אסתר ר׳ ראש פרק ג׳, תנחומא הו״ב, ב׳, ל״ג ושם נתקצר מפני הכבוד, ומסורת הגדת היהודים שמביאה היעראנימוס בפרושו על חבקוק ב׳, ט״ז שרמזתי עליה בהגדות היהודים שלי חלק ו׳, שפ״ד סוף הערה ח׳.

יג, יד, טו, וטז

מהדורות חדשות של התנחומא על ספר דברים, פרשיות ואתחנן, שפטים.

ארבעה קטעים אלו קרובים זה לזה בסדרם בסגנונם ובלשונם ולכן לא עשיתי לכל אחד ואחד מדור בפני עצמו ואף שברור שאינם קטעי כ"י אחד ואף לא שרידי ספר אחד. הקטעים המה באוצר הספרים של האוניוערזיטא בקמברידג, ואלה סימניהם; קטע י"ג דף אחד קלף דק (vellum) ט"ז וחצי על ט"ז וחצי צענ־טימעטער והכתב כתב מרובע עתיק מאד מסמן T–S 158. הסופר הניח בכמה וכמה שורות מקומות חלקים ונראה שעשה כן מפני דקות הקלף שחשש שלא יבלע הדיו, וכמדומני שלא היה מומחה באומנתו שהאותיות אינן יפות והטעיות רבות כאשר יראה הקורא בהערות ויש שהרגיש בהן ורשם קווים לסמן הטעיות ויש שלא הרגיש בהן כלל.

הקטע הראשון הוא שריד מדרש תנחומא לדברים על הסדרים אז יבדיל ואנכי ד', מ"א וה', ו'. ובאמרי מדרש תנחומא לא כוונתי לב' מהדורות של מדרש זה אשר לפנינו בדפוס אלא להתנחומא שממנו נלקח מדרש דברים ר' כי כאשר כבר העיר צונץ, דרשות רנ"ב ורייפמאנן בבית תלמוד חלק ב', פ"ח באמת דברים ר' היא מהדורה של תנחומא על ספר זה והמהדורות של המדרש דברים שנקרא עליהן שם תנחומא בנדפס ובהוצאת באבער אין בהן רק פרורים קטנים של התנחומא וברבן הן ממדרש אחר לגמרי. ואם נשוה הדרשות שבהקטע עם אלה שבדברים ר' נראה סימני קדמות בו שהוא קרוב יותר להתנחומא הקדמון ממדרש דברים ר'. בהקטע הרבה מלות יוניות (גרס, סלוקיא, אירגון אפופסים, סניגוריא, קוסטנר) ובדברים ר' רק מלות מועטות בלשון זה, וביחוד ראוי לשים לב על שמות ערי ארץ ישראל גרס וסלוקיא (א', ה' ח') שמוכח מזה שמסדר מדרש זה חי בזמן שדברו יונית בארץ ישראל, עיין בההערות במקומם. גם יש לפנינו בהקטע מאמר בלשון ארמי (א', ב') שבדברים ר' ובתלמוד הוא בעברית וברור שנאמר ארמית תחלה ואחר כך נעתק לעברית. ואם ישאל השואל הלא בהקטע יש דרשה על אנכי ואף שאין פסוק זה ראש סדר וכבר ידוע– עיין לעיל עמוד ל"ג וצ"ו–שאלו הדרשות שאינן על ראשי סדרים הוספות הנה על התנחומא המקורי. על זה אשיב שקשה להאמין שבעלי אגדתא לא היו דורשין על עשרת הדברות וגם אם נאמר שאנכי לא היה מעולם ראש סדר. והדברים נראים שהמסדר של דברים ר' השמיט הדרשות על י' הדברות משום שבימיו נמצאו דרשות הרבה על פרשה זו בהמדרשים על שמות ובהפסקתות והקטע הוא שריד של מדרש שנתחבר קודם הפסקתות והמדרשים על שמות או שלא הסתפק בישנות והוסיף עליהן דרשות אחרות בי' הדברות של משנה

תורה. והנה אף שרגלים לדבר שהקטע הוא ממהדורה עתיקה של התנחומא לא נראה לי לומר שהוא מתנחומא הקדמון והמקורי, שלדעתי המדרשים הקדמונים לא הרבו בדרשות על פסוק אחד ולפנינו בהקטע לכל הפחות חמשה דרשות על הפסוק אז יבדיל וכל דרשה מתחלת בדבר אחר, ועל פי רב המסדרים האחרונים שקבצו דבריהם ממקורות שונים התחילו בדבר אחר כדי לרמז שלא ממקור אחד באו הדברים. ובראש הקטע ד׳–ה׳ שבוש גדול על ידי השמטת מאמר שלם ואין זה שבוש סופר הכ״י שגם בתנחומא נשתבש (עיין ההערה במקומו) אבל ישנו לנכון במכירי וזה מוכיח שכבר השתמש מסדר מהדורה זו של התנחומא בספר שאינו מוגה. גם ההגדה הארוכה על הריגת המצרי (א׳, י״ז עד ב׳, י׳) אין כאן מקומה אלא בשמות על הסדר השכם בבקר ח׳, ט״ז, ובאמת חלק גדול ממנה נמצא שם בתנחומא הו״ב, עיין ההערות, והמסדרים האחרונים העתיקו כלה משם וכן בדבר׳ ר׳ נמצא כאן חלק ממנה להרחיב הדרשה על אז יבדיל שמשה שמח בערי מקלט, והדרשה עצמה מקומה כאן אבל לא ההגדה על המצרי. ובהתנחומא בכ״י שני של אקספארד, כל פרקופי, ולפנינו בהקטע מתרגם עברית כל גדולה, אבל חלוף זה אינו אלא חלוף בין סופרים ולא חלוק בין מסדרים שונים, שכבר נהגו הסופרים האחרונים לתרגם מלות יוניות וארמיות לעברית. ובאבער שכתב בהערה קנ״א שדברי הכ״י אין להם מובן כלל לא הבין המלה היונית אירגון, עבודה ומלאכה, בעברית ידברי הכ״י נכונים אלא שבסוף המאמר נראה שנתקצר מעט וגרסת הקטע היא מקוריית ואף שהמלות, ואחיו הרבה עימן יש כאן, קשי הבנה הן, עיין ההערה לא׳, כ״ג. מקוריית היא גם הדרשה בא׳, כ״ד על ויפן כה וכה שכפי מה שנראה ממדרש אבכיר על הפסוק הזה השתמש מחברו בנוסח תנחומא הקרוב לשל הקטע, ובשמות ר׳ נתרכבו הדרשות על, ויפן, עם אלה שעל, וירא, ועל הלשון ירד לדורות, עיין ירדו לה בשיטת וכו׳ בירושלמי חלה ראש פרק ג׳. הב׳ הפרושים של איש א׳, כ״ח וכו׳ לפנינו בלשון ובסגנון הקצר של התנאים ובשאר מדרשים הם בהרחבת דברים.

היוצא לנו מכל זה שהקטע הוא ממהדורה עתיקה של התנחומא אבל לא מהתנחומא המקורי.

קטע י״ד מסמן T–S 126 עמוד א׳ של קלף דק (vellum) ארכו ל״א ורחבו י״ט צענטימעטער והכתב עתיק מאד אבל מטושטש בהרבה מקומות וביחוד בהשורות שבשולי הדף. גם הקטע הזה הוא ממהדורה של התנחומא אבל כפי הנראה ממהדורה חדשה כאשר מראין על זה כמה דברים. התחלת הדרשה ביתברך שמו של הק׳, (שורה ו׳) הוא סימן ילדות שלא מצאנו מבטא זה בהמדרשים הקדמונים, עיין צונץ, על הדרשות רל״ה הערה א׳, גם הלשון תני (ט״ו) אינו מצוי בהמהדורות השונות של התנהומא. ומה שמביאני ביותר לראות בלשון זה סימן ילדות הוא העובדא שמה שמובא, בתני, על שם ר׳ פנחס בן יאיר לא נמצא רק במדרש מאחר בתנא אליהו זוטא, עיין ההערה, ואף ששם אינו על שם ר׳ פנחס, הרי הלשון מעיד שהוא מקורו, ואפשר שיש שיחסו המדרש הזה להחסיד ר׳ פנחס כאשר נתיחס לו המדרש תדשא.

בשורה ז׳ מתחלת דרשה על, שמע ישראל, וכאשר הקטע מתחיל באמצע מאמר קשה לעמד על השורות הראשונות אם הן מדרשה אחרת על שמע או שהן כעין פתיחה לדרשה זו, וההגדה על סמכוני באשישות בשורה ד׳ מוכחת שיש שום קשר בין הדרשה על שמע למה שקדם לה. ובדברים ר׳ ג׳ דרשות על הסדר שמע ישראל וכן בקטע ט״ו שתי דרשות על סדר זה מבלי שאומר „דבר אחר" קדם הדרשה השניה ולכן גם בקטע זה אפשר שהחלק הראשון ממנו היא דרשה אחרת על שמע.

קטע ט״ו מסמן T-S 195 דף אחד קלף דק, ארכו כ״ו ורהבו י״ט וחצי צענטימעטער, והכתב כתב אשורי אבל הנייר והכתב שונים משל קטע י״ד ואף ששניהם למדרש תנחומא יחשבו לא הרי זה כהרי זה והמהדורות של מדרש זה שמהן נלקחו אלה הקטעים שונות הן מאד.

בקטע זה ו׳ דרשות, ב׳ הראשונות בשבח ישראל והן כעין פתיחות לב׳ הדרשות על שמע ישראל (עיין למעלה בסוף הפתיחה לקטע י״ד) ואחריהן דרשה על ואהבת ואחרי זו דרשה ארוכה על, כל המצוה, בדברים ח׳, א׳. והדבר מפליא שיש לפנינו כאן דרשה על כל המצוה ואף שאין פסוק זה ראש סדר ולא על, והיה עקב, שהוא ראש סדר וראש פרשת השבוע ובדברים רבא וב״ב מהדורות של התנחומא כמה וכמה דרשות על והיה עקב ורק בתנחומא הנדפס נמצאה דרשה על כל המצוה. ואולי שבקצת מקומות כל המצוה היה ראש סדר ולא והיה עקב ובתנחומא הנדפס דרשות על שתיהם לפי המנהגים השונים ובהקטע לפי מנהג מקומו ובדב׳ ר׳ והתנחומא ה״ב לפי מנהג מקומם.

חלקים אחדים של הפתיחות נמצאו בשיר השירים ר׳ והדעת נוטה שמחבר מדרש זה השתמש במהדורת התנחומא הקרובה למה שלפנינו בהקטע, שכאן הדברים שלמים ושם רק פרורים, ובערוך ערך הן ז׳ מובא ראש הפתיחה מילמדנו ועתה ישראל ואולי צ״ל שמע ישראל. הדרשה הראשונה על שמע היא הדרשה הידועה על שמע וברוך שם שנמצאה בהרבה מקומות במדרשים ובתלמוד (עיין ההערה לעמוד א׳, כ״ג) ובנוסח היותר קרוב לנוסח הקטע בבראשית ר׳ צ״ח, ג׳. והנה מדברי התלמוד בפסחים נ״ו, א׳ נדע שבימי האמוראים נהגו בארץ ישראל לאמר ברוך שם בקול רם אבל בבבל נשאר המנהג הישן לאמרו בלחש. והדבר מעניין שבב׳ המהדורות של התנחומא, בדברים ר׳ ב׳, כ״ה ובהקטע שלפנינו רמזו על המנהג לאמר ב״ש בלחש אבל בבראשית ר׳ ובקטע ד׳, עמוד מ״ד לא נזכר מזה דבר ובזה אנו רואים השפעת הבבליים על מנהגי א״י בדורות האחרונים. ולפי דרכינו למדנו ג״כ שב׳ מהדורות של התנחומא שבדפוס והמהדורה שבהקטע חו שבדברים ר׳ מאוחרות הן לבראשית ר׳ והילמדנו הקדמון שבקטע ד׳. ורואה אני להעיר שהגדה זו מיוחסת היא כאן לר׳ אלעזר בן אהבי וכן בבראשית ר׳ אלא ששם נכתב אחוי וכאן אהבי ואין ביניהם אלא חלוף כתיבה בלבד והתמונה הישנה היא אחבא או אחבה שהוא כמו אחאב בעברית והתמונות החדשות הן אהבא, אהבי ואחוי. סימן ילדות אנו רואים במהדורה זו של התנחומה בזה שבה כבר נתרכבה ההגדה המייחסת, ברוך שם, למשה עם ההגדה העתיקה

שמיחסת אותה ליעקב ובדברים ר' לנכון, ד"א שמע ישראל רבנין אמרו וכו'. ומכל מקום לא אחליט שהקטע הוא ממדרש מאחר לדברים ר' שהמנהג לאמר ברוך שם בקול רם ביה"כ כבר ידוע למדרש זה אבל בהקטע אפילו רמז קל לזה אינו. וה' גרינהוט בספר הלקוטים שלו חלק ה' קי"ח טעה טעות גדולה והרכיב הגדות שונות על שמע שנמצאו בספרי הראשונים על שם הילמדנו והתנחומא, ובקטע זה ישנן הדרשות על אחרי קול רעש ועל בעמדם תרפנה אבל ההגדה על ב"ש ביוה"כ לא נזכרה כלל כאן. דרשת ר' מנא (א' ל"ז–ב', ד') מובא מתנחומא, שמע, בשבלי הלקט תפלה ט"ו, ומן אמר ר' יונה בשורה ד' עד שמע ישראל בשורה י"ג היא דרשה אחרת על שמע ולדעתי מקורה הילמדנו וכך היתה שנויה שם: ילמדנו רבינו, מי שלא קרא ק"ש בזמנה מהו שיקרא אחר זמנה כך שנו רבותינו הקורא מכאן ואילך וכו', ונשמטה שאלת ההלכה כאן. ובמכירי תהלים מ"ד, ר"נ מובא בשם התנחומא מן אמ' ר' אליעזר שבשורה ז' עד אחד שבשורה ט"ז, אבל מן, מה ששנו, בשורה י"ג עד שנה בשורה י"ט הן דרשות על ואהבת ולא על שמע. רבה של הדרשה על כל המצוה גם כן בהתנחומא הנדפס ובדברים ר' אבל בסגנון אחר.

והנה אף שנעלה מעל כל ספק שהקטע הזה הוא ממהדורה של התנחומא לא נוכל להחליט שהיא היא המהדורה שהשתמשו בה בעל שבלי הלקט או המכירי שאף שחלקים מהקטע הזה מובאים אצלם בשם התנחומא על שמע, בזו אין אנו אומרים החלק יעיד על הכל, וראיה לדבר שיש מהראשונים שמביאים דברים בשם התנחומא שמע שנמצאו רק בהקטע אבל גם דברים אחרים שאינם שם, עיין בלקוטים לגרינהוט ה', קי"ח.

קטע ט"ז מסמן T–S 196 דף אחד קלף דק ארכו כ"ד וחצי ורחבו כ"ג והצי צענטימעטער והכתב כתב אשורי יפה מאד אבל אינו נקי מטעיות ויש מהן שתקנם הסופר על הגליון ויש שלא הרגיש בהן.

הקטע הזה הוא ממהדורה חדשה של התנחומא על, שופטים ושוטרים, דברים ט"ז, י"ח וי"ט ועל כי הגוים האלה שם י"ח, י"ד ושניהם ראשי סדרים. ומה שמביאני להשערה זו הוא העובדא שבמהדורות העתיקות של התנחומא אין לנו הרבה דרשות קצרות על פסוק אחד ואילו בקטע זה כי"ב דרשות על ב' פסוקים הראשונים שבשופטים ואולי היו כאן יותר ממנין זה שהקטע מתחיל באמצע דרשה. רבן של הדרשות שבהקטע נמצאות בהמדרשים שלפנינו אבל רק אחדות מהן בב' מהדורות של התנחומא על שופטים או בדברים ר' ובעל המכירי השתמש בתנחומא שסדורו קרוב לסדורו בהקטע ואף שאי אפשר להחליט שסדורם שווים ממש. ב' דרשות הראשונות, מראש הקטע עד שורה ח', מובאות מתנחומא במכירי למשלי י"ט, ד' והדרשה הג' בתנחומא ה"ב ובנדפס אבל לא בשופטים אלא בפרשת קרח, עיין ההערה לשורה י"ז. הדרשות משורה כ' עד ב', א' כולן בתנחומא הנדפס וההגדה על גדעון–ב', א' עד ד'–אינן לפנינו בתנחומא אבל הר' אברהם גדליה מירושלים השתמש בכ"י של התנחומא אשר נמצאה בו הגדה זו והוסיפה על הילקוט חלק ב' סימן ס' בהוצאה שלו ליוורנא

תי"ז ומשם בהוצאות חדשות של הילקוט וכן היתה הגדה זו בתנחומא של בעל מדרש הגדול עיין שם חלק א' תשכ"ג. וכפי אשר נראה עתה מקטע שלפנינו ההגדה האחרת על גדעון שמובאה בשם הילמדנו בילקוט ב', ס"ב היא ממהדורה של התנחומא שקרובה לזו של הקטע. הדרשה של ענש מי שמלמד קטגוריא על ישראל כלה חדשה היא וכן מאמרו של ר' שמעון בן יוחי, ב', כ"א, לא נודע לי ממקום אחר אולם משורה כ"ד עד הסוף לפנינו בתנחומא, עיין ההערות לשורות כ"ה כ"ז ול', ושם הערותי כי רק הדרשה האחרונה בתנחומא שופטים וזו שלפניה בב' מהדורות של התנחומא במשפטים. והדעת נוטה שהמסדרים האחרונים העתיקו הרבה דרשות של התנחומא מן שופטים לואלה המשפטים שבב' מקומות אלו דברה תורה על הדין והמשפט וכשהגיעו המסדרים לשופטים לא רצו להכפיל הדברים אבל בקטע בשלפנינו נשמר הסדר הישן. ורואה אני שגם מסדר שמות ר' השתמש בתנחומא דברים שכמה וכמה מהדרשות על ראש משפטים במדרש זה אינן אלא דרשות התנחומא על שופטים בהקטע, עיין ההערות לא' א', וב', כ"ה.

א', א'

מקדם לגן עדן וגו' קין ברח למזרח ויצא קין וישב בארץ נד ק עדן

לפיכך מזרחה שמש ד'א' מזרחה שמש ר' שמליי א' דנחת שמשה על

קטולא ואלו הן את בצר במדבר וגו' הכתוב אומ' אדם עשוק בדם נפ'

אמרו ישראל רבונו שלעולם יש אדן שהוא הורג בשגגה שלא הרי נתתי לו מקום

1. עדן.] בראשית ג', כ"ד. ק עדן.] בראשית ד', ט"ז.

2. שמש.] דברים ד', מ"א. והדרשה היא היא שבבראשית ר' כ"א, ט' ובתנחומא הו"ב ה', ט"ז.

3. קטולא.] מכות י', א'. ודברים ר' ב', ל' ובמדרש צ"ל הורחת או תן, במקום ונתתי, עיין שם בגמרא, והלשון לשון עברי בב' מקורות אלו, ובהקטע בארמית. במדבר.] דברים ד', מ"ג. נפש.] משלי כ"ח, ט"ז; הכתב מטשטש ואפשר שצ"ל וגו'.

4. אדן.] אדם עיין ההערה לקטע ד' עמוד א', שורה י"א.

[בת]חומו של ראובן שנ׳ את בצר במדבר בארץ לראובני זו גרס א׳ר׳ אבא

[בר] כהנה למה נקרא שמה ראמות גלעד שיש לפניה שתי בריכות שלמים

[ו]את גולן בבשן זו סלוקיא   ד׳א׳   אז יבדיל אז הבדיל משה אין

[כ]תוב כן אלא אז יבדיל משה שקרא ליהושע ואמר לו יהושע ראה היאך

[א]ני זהיר בערי מקלט שתיכנס לארץ אף אתה הוי זהיר בהן להפרישן

שנ׳ אז יבדיל משה   אז הבדיל אין כתוב כן שלימד ליהושע

[להבד]יל אותן לכך נא׳ אז יבדיל   הרי כתוב שש ערי מקלט תהינה וכן הוא

אומר את שלש הערים וגו׳   א׳ר׳ נחמיה דברי תורה עניין במקומן ועש

[ועשי]רים   במקומות אחרים איכן הן שלוש אחירות הרי כתוב ויקדישו

5. שלראובן.] תנחומא הו״ב, דברים ה׳ ט״ז וכאן ושם נשתבש אבל לנכון במכירי על פסוק זה שבמשלי, וכך צ״ל כאן. אמרו וכו׳ עד בשגגה, שלא בטובתו אמר להן הב״ה מי שהורג בשגגה הרי וכו׳; ועיין גם כן דברים ר׳ ב׳, כ״ח. ובטובתו כאן במובן שאינו רגיל. גרס] עיין מדרש שמואל ל׳, קל״ו ול״ב, ק״מ שאמרו שגלעד הוא גרש—ויש שגורסין גדש!— והוא גרס שלפנינו על פי הברת היונים שאין להם שין ימנית. עיין קרויס, לעהנווערטער, ערך גרסי ושירער, געשיכטע, חלק ב׳, קע״ז וכו׳.

6. שתי.] עיין מגלה י״ד, א׳ ומדרש שמואל א׳, מ״ד על הרמתים צופים, למה נקראה כך.

7. סלוקיא.] לא סלוקיא בבבל אלא גדרה שבארץ ישראל שנקראת גם כן סלוקיא, עיין שירער געשיכטע, ב׳, ק״ס.

9. שתיכנס.] נראה שצ״ל וכשתיכנס ואף שאפשר לפרשו: כדי שתיכנס.

12. הערים.] במדבר ל״ד, י״ג–י״ד. נחמיה.] כך גם בירושלמי ראש הש׳ ג׳, ה׳ אבל בל״ב מדות, ט״ו, עניים במקום אחד ועשירים במ׳ אחר וכן מצטטים.

[את ק]דש בגליל וג׳ שש ערי מקלט אז יבדיל משה א׳ משה בלשון

[שקר]אתי תיגר בו אני מקלסך וכן בלשון שנתת לי נפשי ומאז באתי לפרעה

בו אני מקלסך אז יבדיל משה וגו׳ ד׳א׳ אז יבדיל משה

בלשון שנתת לי נפשי בו אני מקלסך שנ׳ וירף ממנו וגו׳ לפיכך אז יבדיל משה

הרבה שמח משה בערי המקלט כיצד כיון שהרג אותו המצרי היה מיצר מה

כתוב ויהי בימים ההם ויגדל משה וגו׳ והרי כתוב למעלה ויגדל הילד ויגמל וגו׳

וכן כתוב ויהי בימים א״ר יהודה בר אלעי למעלן בקומה וכן בגדולה

ויצא אל אחיו א׳ לו פרעה לא רוצה בן ביתי את נקרא כל גדולה שאת מבקש

ליקח לך קח אמ׳ משה מבקש אני לעשות על אירגון שלך ויגדל משה מה

14. בגליל.] יהושע כ׳, ז׳ וח׳; המלות, שש ערי מקלט, אשגרא משורה י״א וצריך למחקם.

15. לפרעה.] שמות ה׳, כ״ג.

16. מקלסך.] עיין תנחומא הו״ב ה׳, ט״ו; ילמדנו בילקוט ואתחנן תתכ״ט וגרינהוט לקוטים ה׳, ק״י, א׳ על השירה שאמר משה בשעה שנאמרה לו פרשת ערי מקלט ועל זה כוונו כאן באמרם: מקלסך. ד״א.] מן ד״א עד סוף השורה שייך לסוף שורה י״ז, ואולי, שהמלות מן וכן עד נפשי בשורה ט״ו נכפלו משורה י״ז. ועיין תנחומא סוף שלח כ״ד והו״ב סוף י״ב.

17. ממנו.] שמות ד׳, כ״ו; הדרשה היא על חצי השני של פסוק זה, אז אמרה וכ׳. ועיין גם כן הדרשה על, הן קרבו ימיך בתנחומא סוף וילך ובדרשה לפטירת משה, בדבר שקילסתיך וכו׳ בו אתה מקניטני.

19. משה.] שמות ב׳, י״א. ויגמל.] טעות הקולמוס שבשמות ב׳, י׳, אצל משה, לא נאמר ויגמל אלא אצל יצחק בבראשית כ״א, ח׳ שאין כאן מקומו.

20. בגדולה.] תנחומא הו״ב ב׳ ל״ב.

21. רוצה.] צ״ל רוצה לא רוצה ופרושו, אם אני רוצה או לא, הרי בן ביתי (=בְּתי) את נקרא. ובלשון רומי שגור הרבה המבטא nollens vollens, ודומה לו בלשון אנגלית nilly willy, רוצה לא רוצה.

22. לעשות.] להמנות ונראה שצריך לנקד כך: לַעֲשות והוא כמו להעשות, הפעל שנתקצר. אירגון] ביונית ἔργον, מלאכה.

גדולה היתה ואחיו הרבה ע׳ימן יש כן אלא למה שאנו צריכין ויפן כה וכה ירד
לדורות וראה שאין ע׳ו צדיק עתיד לעמוד ממנו: מה עשה ויך את המצרי
ויטמנהו בחול ויצא ביום השני וגו׳ זה דתן ואבירם. מהו נצים שהיו
ניצוצין עולים בתוך עיקבי רגליהם ויאמר לרשע וגו׳ א׳ר׳ יצחק מיכן את למד
שכל מי שהוא מכה לחבירו נקרא רשע שנ׳ ויאמר לרשע וגו׳
ויאמר מי שמך וגו׳ ר׳ יהודה ר׳ נחמיה ורבותינו ר׳ יהודה א׳ לאיש לו נער
אתה ר׳ נחמיה א׳ מי שמך לאיש שר [עבד] אתה ורבותינו אומ׳ מי שמך לאיש
ושר ושופט עלינו וגו׳ מבקש אתה שנודיעך קיס[י] עריסתך הלהרגינו אתה אומר
מיכן אמרו רבותינו שלא הרג את המצרי בדבר אלא המפורש הזכיר עליו
והרגו וכן הוא אומ׳ הלהרגינו את מבקש אן כתוב כן אלא אתה אומ׳ וי[ירא]

משה ויא׳ אכן נה׳

23. ע׳ימן.] נראה שצ״ל, :אחיו הרבה משועבדין; הקו על הע׳ הוא לסמן הטעות והשאלה היא איך נאמר בתורה שהיה משה גדול אצל המלך והלא כל אחיו, בני ישראל היו עבדים לפרעה והתשובה, אלא למה שאנו צריכין שלא נזכר כאן גדולתו של משה אלא כמו שאמרנו, שפרעה אמר לו שבעל כרחו עליו להראות בפני הבריות כבן בתו ולא כאחד מבני ישראל ולכן לא היה יכול להושיעם. וכה] שמות ב׳, י״ב״.

24. עו׳.] הקו מעל הע׳ לסמן שזה טעות סופר וצריך למחקו, שהתחיל לכתוב עומד צדיק.

25. השני.] שמות ב׳, י״ב וי״ג; עיין שמות ר׳ א׳, כ״ט ואבכיר בילקוט א׳, קס״ז.

26. בתוך.] צ״ל מתוך.

27. רשע.] רנחומא הו״ב, ב׳, ל״ב ולשון הקטע הוא כגרסת כתב יד אוקספורד של התנחומא עיין הערת באבער, הערה קנ״א. וההגדה שאלה האנשים היו דתן ואבירם נמצאה בכמה מקומות במדרשים ובתלמוד עיין נדרים ס״ד, ב׳; שמות ר׳ א, כ״ט ושם בהערות מהרז״ו ועיין גם כן ספרי, הגדות היהודים ה׳, ת״ה ות״ו.

28. לו.] צ״ל לא.

א', ב'

א"ר יהודה הלוי בר שלום אלא [אמר משה] הריני תמיה ואו' מ[ן] שבעים אומות
לא נשתעבדו אלא ישראל בלבד אכן יש בכם אכן נודע הדבר שלא
על חנם נשתעבדתם שנ' וישמע פרעה את הדבר הזה וגו'
מיד נתפס משה והכניסו אותו אצל פרעה דנו ונתנו לו אפיפופים ב[א] הק'
הקוסטנר להרוג את משה א"ר יניי נעשה צווארו שלשייש הוא ש[אמר]
שלמה צווארך כמגדל השן וגו' א'ר' אביתר ולא עוד אלא שקהת החרב מ[על]
צווארו ונהפכה על הקסטנר והרגתו שנ' כי אלהי אבי בעזרי ויצלני לי הציל
לקוסטנר לא הציל לפיכך ויברח משה היה מייצר על המצרי שהרגו א' לו
הקב"ה לרשעין אין להן מנוסה שנ' ומנוס אבד מנהם וכו' אבר לצדיקין אני
נעשה מנוס לעולם הבא שנ' מגני וקרן ישעי משגבי ומנוס חסל
אנכי זה הוא שאמר הכתוב
חיכו ממתקים וגו' א"ר יוחנן אן חק מתוק מחיכו שלהקב"ה כיצד

2. הדבר.] שמות ב', י"ד.
3. הזה.] שם ט"ו.
6. השן.] שיר השירים ז', ה'.
7. ויצלני.] שמות י"ח, ד'.
8. הציל.] ירושלמי ברכות ט', א', י"ג א'; דברים ר' ב', כ"ט; שמות ר' ב', ל"א ובהמקומות שרמזתי עליהן בהגדות היהודים, ה', ת"ו, הערה ע"ו. מייצר.]=מיצר.
9. מנהם.] איוב י"א, כ"א. אבר.] צ"ל אבל.
10. ומנוס.] ב' שמואל כ"ב, ג'; עיין ילמדנו בילקוט א', סוף תתכ"ט. חסל.] כאן מסיימת הדרשה על דברים ד', מ"א ובאנכי מתחלת הדרשה על י' הדברות, דברים ה', ו' וכו'.
12. ממתקים.] שיר השירים ה', ט"ז; דרשה זו מובאה בילקוט מכירי, תהלים מ"ה, רנ"ה מהתנחומא ולפנינו ליתא שם לא בהו"ב ולא בהנדפס, אבל קצתה בירושלמי פאה א', א', ט"ז, ב' ובמדרש שיר השירים על פסוק זה: במדבר ר', י', א'.

כתוב חי אני נאם י״י אם אחפוץ וגו׳ אמתי כי א[ם] בשוב רשע מדרכו וח[יה] א׳
רב יוחנן דבר שלתימה עובר עבירות של [כרת ומיתה] ובשביל שבא
וכפף קיבלו הקב״רה כאדם שלא עשה דבר שנ׳ באמר וגו׳ כל חטאתיו א[שר]
חטא לו תזכ׳ לא א״ר שמעון בן לקיש כיון שהוא עושה תשובה כל העברות
שהיה עושה כל העב שהיה עושה שהוא מכעיסיני תדע לך כיון שהרגיש
מיד עשה תשובה א׳ לו הקב״ה חייך שאני מעלה עליך כאילו מצות
הייתה עושה שנ׳ מור ואהלות קציעות וגו׳ כל הבגדות שבגדתה בי
כענין שנ׳ בגדה יהודה וגו׳ הרי חכו ממתקים [אין חך] מתוק מזה ד״א
חכו ממתקים בשעה שבא הקב״ה [ל]סיני לי[תן לישר]אל את התורה
התחיל כל העולם ליזדעזיע [התחילו] ישראל מ[תמהין ואומר]ין ואי לנו תאמר
שמא הקב״ה עתיד לגזור עליה שלעולם מי [המבול] שנ׳ ארץ רעשה
(הרים נזלו וגו׳ א׳ להן הקב״ה אל תיראו לא מה שאתם [סב]ורין)
הרים נזלו וגו׳ א׳ להן הקב״ה אל תיראו לא מה שאתם [סב]ורין

13. אחפוץ.] יחזקאל ל״ג, י״א. אמתי.] פרוש, אמתי, חכו ממתקים, בשעה שהרשע עושה תשובה והקב״ה סולח לו.
14. של.] אפשר שצ״ל כל ימיו.
16. לו.] יחזקאל ל״ג, י״ג–ט״ז. וצ״ל באמרי כאשר הוא בכתוב, ובכ״י מקום חלק אחר הב׳.
17. עושה.] הסופר כתב ד׳ מלים פעמים ולעמת זה שכח מאמר שלם וכך צ״ל אחר תשובה בשורה שלפני זו: אמר לו הקב״ה כל העברות שהיה עושה לא עשה אלא שלא היה ידע שהוא מכעיסני; עיין במכירי.
19. קציעות.] תהלים מ״ה, ט׳ו.
20. יהודה.] מלאכי ב׳, י״א.
24. נזלו.] שופטים ה׳, ד׳ ו׳ה. הסופר טעה והכפיל כל השורה ומחק שורה כ״ד.

אלא שדברתי ונודעתי [לעולם שאתם עמי ואנכי] אלהיכם
מה אני מבקש מכם שתהיו עמי ואני אלהיכם אנוכי י״י אילוהיך וגו׳
חיכו ממתקים. ד״א אנכי י״י אלהיך למה א׳ להם י״י
אלהיך
למה א׳ להן י׳י אלהיכם ולא בלשון [אחרת] א׳ ר׳ יהושע בן לוי
בש׳ ר׳ שמעון
בן יוחי כדי ליתן פה לסניגוריון כשחטאו במעשה העגל שמשה
למד סניגורייון למה יחרה אפך וגו׳ מה הוא למה א׳ לו משה
על מה
[אתה] כועס עליהן א׳ לו הקב״ה את כמה היית עומד ומזהירן
על מלכותי והן
[עשו ל]הן עגל מסיכה א׳ ל[ו ל]הקב״ה על מה את כועס עליהן
א׳ לו הקב״]ה כי

יד

א, א׳

היא מאירה לנו אתם מה אומנותו של אלהיכם שנ׳ מה דודך מדוד
היפה בנשים אמרה להן רשעים
ריקים ופוחזים עתידים אתם שתיראו שכרו ואותו החושך שאני
שרויה בתוכו ביניכם הוא בעצמו עתיד
[ל]האיר עלי אור שאין לו הפסיק בשכר שאני מצפה לעמוד
השחר ואומרת מתי יעלה עמוד השחר ואמליכנו

27 אלהיכם] עיין מכלתא יתרו א׳, נ״ז, א׳, בחדש א׳, ס״ב, א׳ ושם ה׳ ס״ו, ב׳; מכלתא דר״ש פ״ה וצ״ט; זבחים קט״ז, א׳.
29. למה.] צ״ל ולמה לא
31. אפך.] שמות ל״ב. י״א; ידרשה זו בכמה מדרשים; עיין פסקתא ר׳ כ״א, ק״ו, א׳; שמות ר׳, מ״ג, ה׳; במדבר ר׳ י״ט, ל״ג; דברים ר׳ ג׳, י״א; תנחומא הו״ב ה׳; ט״ז.
33. מסכה.] שמות ל״ב, ח׳.

1. בנשים.] שיר השירים ה׳, ט׳.
3. ואמליכנו.] עיין נספחים לרמא״ש, נ״ו.

לפיכך הוא בעצמו [עתיד להאיר עלי א]ור שאין לו הפסיק שנ'
כי אשב בחשך ייי אור לי סמכוני באשישות זו קירות
שמע ותפלה [שהן סמך לישר]אל שבזכותן ניצלין מדינה של גיהנם
רפדוני בתפוחים אילו הצדיקים
[שב]כל דו[ר ודור שכן כל אחד מ]זכה דורו עימו לכך נא' כתפוח
בעצי היער שמע ישראל יתברך [שמו]
של הק' שכל [מה שישר' מקלסין] הק' משלים להן שכר כיפליים
וכיפלי כיפלים ישראל אומרין שמע ישראל
[ייי אלוהינו] והק' אומר להן שמע יעקב ישראל מקוראי ישראל
אומרין ואהבת את ייי אלהיך ה'ק' אומיר להן ואהבת
[עולם אהבתיך] ישראל אומרין בכל לבבך ה'ק' אומר להן
לבבתיני אחותי כלה ישראל אומרין והיו הדברים האלה
. . . . לגניי תורה שהן דומין עליהן כחשך שנ' אשים מחשך לפניהם
לאור ישראל אומרין על [לבבך]
בשת[י לבבות כחו]תם על לב שנ' שימיני כחותם על לבך ישראל
אומרין בשכבך ובקומך ה'ק' משמרן [בעולם הזה]
[מאומות] ומקיצם לעולם הבא שנ' בהתהלכך תנחה אותך וג'
ישראל אומרין וקשרתם לאות הק' חוקקם על פסת

4. לי.] מיכה ז', ח'. באשישות.] שיר השירים ב', ה', ועיין שם בילקוט שמביא דרשה שלפנינו ממקור לא נודע, ומה שכתוב בילקוט, כתוב ברמז תרפ"א—בהוצאה ראשונה בט"ס תרכ"א—אחר המאמר ודגלו עלי אהבה, זה ק"ש ותפלה, הוא שלא במקומו ושייך להדרשה שם, ד"א הביאני וכו' שזה מובא גם כן ברמז תרפ"א, עיין שם. קירות] צ"ל קירית או קרית.

6. היער.] שיר השירים ב', ג'. ישראל] דברים ה', ד' וה'.

7. כיפלים.] עיין הדרשה בדברים זוטא המובאה בילקוט על פסוק זה; ספרי דברים ש"ה; מדרש תנאים רנ"א על דברים ל"ג, כ"ו; אגדת שיר י"ח; לקמן קכ"א.

8. מקוראי.] ישעיה מ"ח, י"ב.

9. אהבתיך.] ירמיה ל"א, ב'. כלה.] שיר השירים ד', ט'. האלה.] דברים ו', ו'.

10. לאור.] ישעיה מ"ב, ו' וסוף הפסוק אלה הדברים וכו' וזה מתאים להדברים האלה שבק"ש ונראה שכך צ"ל: וה"ק אומר אלה הדברים אלה דברי תורה וכו'. ועיין תנחומא דברים ראש הספר, במדבר כתיב אלה הדברים וכו'. והפסוק בישעיה נדרש על התורה בכמה מדרשים עיין תנחומא הו"ב ד', קי"ז ושם נסמן ובמכירי ישעיה כוף קל"ב בשם דברים ו'.

11. לבך.] שיר השירים, ח', ו'. גם בשורה זו שבושים וכך צ"ל. בשתי—הקריאה אינה ודאית—לבבות והק' עושם כחותם וכו'. ועיין הדרשה על לבבך ובשני יצריך, בספרי דברים ל"ב ושם נסמן ועיין גם כן בבבא ב', י"ב, ב' באמצע העמוד. ובקומך.] דברים ה', ז'.

12. אותך.] משלי ט"ו, כ"ב. לאות.] דברים ה', ח'.

[ידו] על כפים חקותיך ישראל אומרין והיו לטוטפות ה'ק' אומר להן והיו מלכים אומניך וג' ישראל אומרין

[וכת]בתם על מזוזות ביתיך ה'ק' נתן להן תורה שהיא מצלתן מדינה של גיהינם וחקקו על לבן שנ' כתבם על לוח ל[בך]

תני רבי פינחס בן יאיר ואהבת עולם אהבתיך יתברך שמו של ה'ק' שהו אוהב את ישראל

שאלמלי אהבתו על ישראל [כבר הוא] כרת אותם מקצתיהן שבכל יום ויום אומרת [מדת הדין

לפני הק'] מה היא אהבה שאוהבין אותך ישראל שאין לך כל אחד ואחד מישראל שאינו.......

[ואי]נו נשבע בשקר ואינו............... יש לך אומה שמצערת אותך כאומה זו אמר לה......

אותי..... וממליכין

אותי בשמים ובארץ

טו

א', א'

[היושבת בגנים חב]רים מקשיבים לקולך השמי[עני היושבת בגנים זו כנסת ישראל

שיושבין בבתי כנסיות] מקש' לקולך אילו מלאכי שרת [שנקראו חברים שנ'

13. חקותיך.] ישעיה מ"ט, ט"ז. אומניך.] שם כ"ג.

14. ביתיך.] דברים ו', ט'. וחקקו.] פרוש, ישראל חקקו את התורה על לבן כמו שנצטוו. לבך.] משלי ג', ג'.

15. תני.] הקריאה בספק ואולי צריך לקרות אמר. והגדה קרובה לזו שלפנינו בשם רבי פנחס נמצאה באליהו זוטא כ"ב, ל"ט על שם ר' אליעזר ועל פי מה שנאמר שם ובפרק כ"ג, מ' יש להשלים מה שחסר כאן כך: שאין לך כל אחד ואחד כישראל שאינו מספר לשון הרע ואינו נשבע בשקר ואינו חומד אשת חבירו יש לך אומה וגו'. אמר לה אל תהרהרי אחר כנסת ישראל שהן אוהבין אותי ומיחדין את שמי פעמים בכל יום וממליכין אותי וגו'. עיין מה שכתבתי בהגדות היהודים חלק ה', ד' וה' על הקטרוג שמקטרגין שרי אומות העולם על ישראל ובשורה ט"ז, מקצתיהן הוא לישנא מעליא במקום כולם.

1. השמיעני.] שיר השירים ח', י"ג והדרשות שלפנינו על פסוק זה נמצאות גם כן במדרש שיר השירים במקומו.

היושבת בגנים חברים] מקש' לקולך אמ' ר' אחא למה הדבר דומ[ה למלך שכעס

על עבדיו ונתנן בבית האסורים אף על] פי שניתנו בבית האיסורים אף על פי כ[ן רצה

לדעת מה הן אומרים והוא] שולח עבדים אחרים ואומר להם לכו וש[מעו מה הן אומרים

הלכו לבית האיסורים ושמעו שה]ם מקלסים את המלך ואומרים אל נחסר [לאדונינו המלך

לעולם הוא שבחנו והוא חיינו העבדי]ם אילו יש' שנ' כי לי בני יש' עבדים וגו' [המלך זה

הקב"ה אף על פי שהקב"ה] כעס על יש' ושיעבדם באומות העולם ואף [על] פי [כן

הוא רוצה לשמוע קולם] והקב"ה אומ' למלאכים לכו ושמעו היאך ב[ניי] מקל[סים

לי והמלאכים חוזרים ואומר]ים להקב"ה מנין שכתוב היושבת בגנים חברים מקשיבים

[ד"א חברים וגו' בזמן שאין בהם מהלוק]ות חברים מקשיבים לקולך אבל כשהן חלוקים אילו

[מתחילין ואילו מאחרין ברח דודי ודמה לך לצבי] או לעופר האילים על הרי בשמים א' ר' לוי כשישראל

[קוראין את שמע אי]לו מתחלתו ואילו בסוף הן ניראים חלוקים אבל כשהן

[נכנסין כאחת לבית הכנסת וקו]רים בשפה אחת ו[בע]יצה אחת שמ' יש' י"י אלהינו י"י אחד

7. עבדים.] ויקרא כ"ה, נ"ה.

12. בשמים.] שיר השירים ח', י"ד.

14. אחד.] דברים ו', ד'.

[עליהן הכת' אומ' דודי לי ואני לו הר]ועה בשושנים: מהוא דודי לי ואני לו אני כשיש לי דבר

[שלמסטיריון אני הולך אצלו והוא] שיש לו דבר שלמסטירי[ון] הוא הולך אצלי כאיזה צד

אני כשהיה לי דבר שלמסטיריון והלכתי אצלו שנ' ויאנחו ב[ני י]ש' מן העבודה ויזעקו על

[ותעל שועתם אל הא]להים מן העבודה והוא כש[יש לו ד]בר שלמיסטרים אימתי

[כשנגלה על הר] סיני ואף על פי שהיה תובע [ביד בני ק]טורה וביד בני עשו לא

[הלך אלא א]צלי באומה באימה באימ[ה ובא אצ]לי לי[טו]ל תורתו הוי דודי לי

[ד"א דודי לי ואני לו הוא קילסני] אשריך יש' מי כמוך ואני קיל[סתיו] מי כמכה באלים י"י הוא

[קילסני ומי כעמך י]ש' גוי אחד בארץ ואף אני מקלס אותו [פעמים בי]ום שמע יש' י"י אלהינו

15. בשושנים.] שיר השירים ב', ט"ז; ועיין במדרש שיר השירים על פסוק זה הגדה שקרובה במקצתה לזו שלפנינו.

18. העבודה.] שמות ב', כ"ג, ועל במקום ותעל כדי להשלים השורה. שלמיסטרים] הם' בספק ואולי, ס'.

19. תובע.] המבטא, תובע ביד, לא נודע לי ממקום אחר, ותובע בפה, כתובות ס"ה, א' ובשאר מקומות יש לו מובן אחר לגמרי אבל לא נראה לי להשלים לבני.

20. תורתו.] ברור שיש כאן שבוש גדול, ואולי שכך צ"ל לא הלך אצל כל אומה ואומה אלא בשבילי ובא אצלי ליטול וכו', ופרוש, שאף שחזר על כל האומות לתן להם את התורה לא עשה זה אלא בשביל ישראל שכבר היה גלוי לפניו שלא יקבלוה ולא עשה כן אלא שלא יהי להם פתחון פה נגד ישראל. ובפנים השלמתי בראש השורה, הלך אלא אצלי, משום שבכתב יד עוד נכרות רשמי האותיות צ'ל'י', אבל כיון שאין ספק שד' המלות שאחר אצלי הן משבשות אפשר שצריך לקרות אצל במקום אצלי. וההגדה שהחזיר הקב"ה התורה על כל האומות עתיקה היא עיין ספרי דברים שמ"ג ובהמקומות הרבים שרמזתי עליהן בספרי, הגדות היהודים ו', ל'–ל"א.

21. כמוך.] דברים ל"ג, כ"ט. י"י.] שמות ט"ו, י"א.

22. בארץ.] דהי"מ א', י"ז, כ"א. ביום.] עקר דרשה זו בכמה מקומות אולם בכל אלו המקומות הקב"ה משלם שכר לישראל על קלוסן, וכשם שהם מקלסין אותו כך הוא מקלסן, עיין ספרי דברים שנ"ה; מדרש שיר השירים ב', ט"ז; קטע י"ד, שורה ז' וגו' ולקמן ראש רכ"ז.

[י׳י׳ אחד ר׳] אלעזר בן מה אהבי אמ׳ מיעקב אביהם לַמַּדוֹ [קריאת שמע] בשעה [שהגיע]

זמנו למות שנ׳ ויקרא יעקב אל בניו ויאמר האספו וגו׳ הקבצו ושמעו ב[ני יעקב ושמעו אל

יש׳ וגו׳ האספו מ]מצ הקבצו למטתי כינסם למיטתו התחיל תוהא בהם והם תוהים בו א[מ׳]

לו את תוהא בנו אמ׳ להם שאני מיתירא שמא תניחו את י׳י אלהי א[ברהם ויצחק ותעבדו

לאלהים] אחרים באותה שעה ענו כולם בלב אחד ובפה אחד ואמרו לו שמע [יש׳ י׳י

אלהינו י׳י] אחד אף יעקב מהרהר בליבו ואמר ב׳ שם כבוד מלכותו לעולם ועד

[ועד] עכשיו הן אומרין כן אבינו שבמערה מצוה שצויתה אותנו תהא [יודע] שע[ד עכשיו

אנו מקיי]מין אותה ושיפתותינו מלחשות ואומר בלחישה ב׳ שם כבוד [מלכו]תו לעו[לם ועד] זהו

מה שאמ׳ שמע ישראל וגו׳ ולא תאמר אפילו מלאכי השרת אין להם לקלס אלא מה [שקלסו יש׳

ה]ן תחילה מניין אמ׳ ר׳ פינחס הכהן בן חמא אמ׳ הקב״ה ראו בין ואשמע אחרי ק[ול

23. אהבי.] על השם הזה, עיין בהפתיחה, וההגדה שנאמר כאן על שם ר׳ אלעזָר בנו נמצאת בכמה מדרשים באופנים שונים ובתלמוד, עיין פסחים נ״ו, א׳ ובהמקומות שרמזתי עליהן בההערה לקטע ד׳, ב׳, א׳, שורה י״ג.

25. יש׳.] בראשית מ״ט, א׳ וב׳. ממצ.] ממצרים, עיין בראשית ר׳ צ״ח, ג׳ ותנחומא ויחי ח׳.

29. שבמערה.] במערת המכפלה, שאתה קבור שם.

30. ואומר.]=ואומרות. ויותר נראה שצ״ל ושיפתותיו במקום ושיפשותינו עיין שם בבר׳ ר׳.

31. תאמר.] צ״ל תאמר זו בלבד אלא.

32. בין.] טעות סופר וצ״ל אמ׳ ר׳ ראובן כאשר הוא לנכון בשאר מדרשים שהזכרה בהן הגדה זו, עיין תנחומא הו״ב ג׳, ע״ד ובנדפס קדשים ו׳, ועיין גם כן ליקוטים לגרינהוט ה׳, קי״ח, א׳ וב׳, ובראשית ר׳ ס״ה, כ״א.

רע]ש גדול מהוא אחריי אלא כשקילסתי אני וחבורתי ואחר כך קילסו מלאכי השרת ומנה אמרו הן
אמרו] ב' כבוד י"י ממקומו ואף משה כשעלה לרקיע שמע קילוס שמקלסין כן ותפסה
וירד ולמד את יש' שיהו אומרין אותה בלחישה ב' שם כבוד מלכותו לעולם [ועד] א[מר ר']
ברכיה הכהן בשם ר' חלבו שאמ' משום ר' שמואל [בר] נחמן ראה מה כתוב [שם תרפינה
כנ]פיהם הרי מישישראל מקלסים [מלאכי] השרת [מקלסים שנ'] תר[פינה כנ]פיהן אמ' ר' מנא ביר [יונה לא
תהא] קרית שמע זו קלה בעיניך מאתים ו[ארבעים ושמונה תיב]ות יש בה כנגד מא[תים וארבעים]
ושמונה איברים שיש בו בהדם אמ' [הקב"ה אם שמרת את שלי] מאתים וארבעים ושמונ[ה תיבות]
שיש בשמע יש' וקראת אותם כתיקו[נם אף אני אשמור את שלך] מאתים וארבעים ושמונ[ה איברים]
שיש בך ודויד אומ' לפני הקב"ה שמ[רני כאישון בת עין והקב"ה אומ' שמר של]ך שמר מצותי וחיה אמ' ר' שמעון
בן חלפתה למה הדבר דומה לאדם ש[היה בגליל ויש] לו כרם ביהודה ואחד שהיה
ביהודה ויש לו כרם בגליל והיה או[תו שבגליל אומר לאותו] שבה [פר]נס את כרמי ואותו

33. גדול.] יחזקאל ג', י"ב.

35. ועד.] עיין על הגדה זו תנחומא קדושים ו', דברים רבה ב', ל"ה; דברים זוטא ל"ב, והראשונים מביאים אותה בכמה שנויים, עיין שבלי הלקט ט"ו, סדר טרויים כ"ו וגרינהוט בלקוטיו ה' קי"ח, א' וב' ועיין הפתיחה.

37. כנפיהם.] יחזקאל א', כ"ה; ועיין המקומות שרמזתי עליהן בההערות לשורות ל"ב ול"ה.

39. בהדם.] צ"ל באדם.

41. עין.] תהלים י"ז, ח'. וחיה.] משלי ד', ד'.

43. שבה'.]=שביהודה.

א׳, ב׳

[שביהודה אומר לאותו שבגליל] פרנס את כרמי והיו עומדין בד[יבריהן עד שנתעצל אחד מהן

ולא פרנס שדה חבירו והוא אומר] לו פרנס את שלי ואני מפרנס את [שלך כך האדם מתפלל להקב״ה

ואומר ובצל כנפיך] תסתירני וגו׳ אמ׳ לו הקב״ה שמר מצותי [וחיה אם שימר אדם מצות

קריאת שמע שחרית וערבית אף אני] אשמר את אבריו אמ׳ ר׳ יונה ראה כך שנו [רבותינו הקורא

מכן ואיליך לא הפסיד] אלא כאדם שהוא קורא ב. ורה מ[כן אנו למידים כמה חביבה מצות

קריאת שמע אין לך גדול ממי] שקורא בתורה הוי מי שקורא אותה [בזמנה נוטל

שכר גדול ממי שעוסק בתורה] אמ׳ ר׳ אליעזר בן יעקב שאדם קור[א קריאת שמע צריך להשמיע לאזניו]

מניין [שכן] כתוב והאזנתה למצותיו לפיכך שמע יש׳ [אימתי אמרו ישראל שמע בשעה]

שבא הקב״ה לסיני באו עימו אלף אלפים ורבו רב[בות מלאכי השרת שנ׳ רכב אלהים

רב]ותים אלפי שנאן אמ׳ ר׳ אלעזר בן דוד הנאים [והמשובחים שבהם היו עומדים]

3. תסתירני.] תהלים י״ז; ונראה שכבר בימי בעל המדרש היו אומרין פסוק זה בברכת השכיבנו כמו שאנו נוהגין.

4. אבריו. תנחומא הו״ב, ג׳, ע״ד–ע״ה; דברים ר׳ ד׳, ד׳ ועיין המקומות שרמזתי עליהן בההערות לעמוד א׳ שורות ל״ב ול״ה.

6. בתורה.] ברכות, פ״ב, א׳.

7. בתורה.] בברכות י׳, ב׳ על שם ר׳ מני והשמות יונה ומני עלולים להתחלף, ועיין גם כן שם בירושלמי א׳ סוף הלכה ה׳: הא בעונתא חביבה. שאדם.] צ״ל אדם שקורא; הלכה זו גם בבבלי, ברכות ט״ו, א׳ בשם ר׳ אלעזר בן עזריה וטעמו שם משום שנאמר שמע ובירושלמי שם ב׳, ד׳ מלמדו מן הפסוק והאזנתה, ולפנינו בקטע ב׳ הדרשות, ועיין במכירי לתהלים מ״ד, ר״נ שמביא כל מה שלפנינו מן אמ׳ ר׳ אליעזר עד ב׳ יצריו בשורה ט״ז, מתנחומא, ושם ליתא. לפיכך שמע יש׳ וזה נכון שב׳ פסוקים למה לי ללמד שצריך להשמיע לאזניו. אבל עיין בכ״י של דברים ר׳, בלקוטים מאלה הדברים לבאבער כ״ט, ושם הגרסא כשאדם יגע בתורה וכו׳ צריך להשמיע לאזניו.

כיתים כיתים אילו מיכאן ואילו מכאן אף על פי כן י״י [בם סיני בקדש מסוים ביניהם אמ׳ יש׳]

אף על פי שאתם רואים מלאכי שרת עומדים מיכן ומיכן [אין אנו מכירין אחד מהם אלא]

שמע יש׳ וגו׳ ואהבת את י״י אלהיך מה ששנו רבותינו אוהבו [כנפשך וחן דעתך ונפשך עליו וכן עשו יש׳ שנ׳]

כי עליך הורגנו כל היום נחשבנו כצאן ל[ט]בחה בכל לבבך בש[ני לבבך ביצר טוב וביצר הרע]

אמ׳ ר׳ אחא כך עשה אב[רהם] אביכם שנ׳ ומצאת את לבבו [נאמן לפניך שעשה ב׳ לבביו וב׳]

יצריו אחד ד׳א ואהבת את י׳י אלהיך אמ׳ הקב״ה אני [הכתבתי בתורתי עליכם אהבתי אתכם]

אמר י׳י וכת׳ כי מאהבת י׳י [אתכ]ם וכו׳ אמ׳ להם הקב״ה חי[יכם מי שלומד מאהבה את]

תורתי בעולם הזה לעולם ה[בא אני ע]ושה פניו מבהיקות כגלגל [חמה שנ׳ ואוהביו כצאת]

השמש בגבורתו ותשקט ה[ארץ ארב]עים שנה כל המצ[וה אשר אנכי מצוך]

זה הוא שאמ׳ הכת׳ ש[מר מצותי וח]יה ותורתי כאישון עיניך לפי [שאמר דוד שמרני כאישון]

11. מסוים.] עיין ספרי דברים שמ״ג שדרשו כעין זה, על דברים ל״ג, ב׳: אות הוא בתוך רבבות קדש.

13. אלהך.] דברים ו׳, ה׳. מה.] גם במכירי כן ולא זהו מה, ואף שהלשון קשה. רבותינו.] עיין ספרי דברים ל״ב ותוספתא ברכות ז׳, [ו׳] ז׳; ועיין גם כן בבלי שם נ״ד א׳ וירושלמי פרק ט׳, ז׳.

14. לטבחה.] תהלים מ״ד, כ״ג ולפנינו שם, טבחה.

15. לפניך.] נחמיה ט׳, ח׳.

16. אחד.] עד כאן בתנחומא המובא במכירי, עיין ההערה לשורה ז׳.

17. י״י.] מלאכי א׳, ב׳. אתכם.] דברים ז׳, ח׳.

19. שנה.] שופטים ה׳, ל״א. ועיין מה שכתבתי בההערה לקטע א׳, א׳, ב׳ שורה י״א, ועיין גם כן בבא ב׳, ח׳, ב׳ ורבנן. כצאת השמש וגו׳. ואליהו ר׳, ג׳, י״ד על זהר פניהם של תלמידי חכמים לעתיד לבוא. מצוך.] דברים ח׳, א׳.

בת עין שאני צריך [לאותו דבר אמ'] ר' יהושע דסכנין בשם ר' לוי [אין בית רובע שאין

בו תשעה] קבים מזיק[ים אמ'] ר' יה[ושע] בן לוי וכולהו פראמה בפני[הם כיצד אדם מהלך

וחבירו יצ]א לפניו [ואומר] הסתלקו לצדדין מפני איקונין שלהק"ב [שנ' אך בצלם יתהלך איש

לפיכך אמ' דוד שומריני כאישון בת עין

[אמר הקב"ה

אם אתם שומרין את התורה אני] משמר אתכם שנ' כל המצוה אשר אנוכי מצוך וגו' זה הוא שאמ' [הכת'

כי חיים הם למצאיהם] ולכל בשרו מרפא כל מי שמוצא כאיזה צד מצא אדם רב ללמ[וד ממנו

אפילו לא למד אלא] פרק אחד חיים הוא מוצא לכך נאמ' כי חיים הם למוצאיהם וגו' ד"א [כי חיים הם למוצאיהם

למי שמוציא] דברי תורה כראוי כי חיים הן למוצאיהם מעשה בתלמיד אחד [שהיה לר' אליעזר

בן יעקב] שהיה בקי בתלמודו ורגיל מה רגיל היה תלמודו שהיה נכנס לבית המרחץ

[ועד] שהוא [עומד] ומיזיע ועד שהוא רוחץ היה עובר על כל תלמודו שלא היה [מוציאו

מ]פיו לכך נאמ' כי חיים הם למוצאיהם ד"א למוצאיהם לאחרים הלל בריה דר' [שמואל

23. איש.] תהלים ל"ט, ז'.

25. אתכם.] דברים ר' ד', ד'; תנחומא עקב ד'; ועיין גרינהוט, לקוטים ה', קל"א, ב' וקל"ב א'.

26. מרפא.] משלי ד', כ"ב.

29. מה.] פרוש, וכל כך רגיל היה.

31. לאחרים.] תנחומא עקב ה' ודברים ר' ח', ד'. ובדב"ר טעות סופר ממהר במקום מהרהר ובתנחומא ובקטע זה נשמט על ידי שגגת סופרים המאמר שבין תלמודו הראשון לתלמודו השני, וצריך להשלים על פי דברי הדברים ר'. ועיין ג"כ תנחומא הו"ב מקץ ב' באבער לא העיר על המקומות המקבילים.

בר] נחמן אמ׳ הרב נוטל חמשה חלקים והתלמיד חלק אחד שנ׳ כרמי שלי לפני הא[לף

לך ש]למה ומאתים לנטרים את פריו האלף למי שמשלים תלמודו לאחרים לכך נאמ׳ למו[צאיהם

ד״א למוצאיהם למי] שהוא ממציא דברי תורה שאין אדם צריך ללמד דבר שלתורה אלא אם כן מוצא [אותה

כראוי] סוף דבר טעמי לכך נאמ׳ כי חיים הם למוצאיהם שכך אמ׳ להם משה כשתהוא [למידין

את התורה] היו ממצים כו[לה] כל המצוה אשר אנכי מצוך היום תשמרון למה למען [תחיון

זה הו]א שאמ׳ הכת׳ בני [אם תקח אמ]רי ומצ[ותי] תצפון אתך בני אם תקח אמרי אמ׳ [ר׳ אבא

בר] כהנא אמר לך אימתי [אתה נקרא בני כשתק]ח אמרי ו[כן ה]וא אומ׳ בנים אתם לי״י

[בנים א]תם לי״י אלהיכם אימתי [אתם בנים כשאתם לי״י אלהיכם כשתעשו מ]צותיי לכך נאמ׳ בנים בני אם תקח

[אמרי] בני קח אמרי אם יהא [לך זכות משל למה דומה אמ׳ ר׳ אבא] בר כהנא לא כאדם שיש לו בת בוגרות

[והוא] מבקש לט[ור]פה לכל מי שמו[צא אין תורתי כן] אלא אם יהא לך זכות תזכה לה

[ד״א בני אם תקח אמרי ומצותי תצפון] אתך אמ׳ ר׳ אחא את צופן מצות ומעשים טובים ואני

צופן לך טובו שלעולם הבא [שנ׳ מה רב טובך אשר] צפנת ליריאך פעלת לחוסים בך נגד

33. פריו.] שיר השירים ח׳, י״ב והדרשה שלפנינו במדרש שיר הש׳ על פסוק זה.

35. טעמי.] צ״ל וטעמו.

37. אתך.] משלי ב׳, א׳.

39. אלהיכם.] דברים י״ד, א׳; ועל ידי טעות סופר נכפל הפסוק.

43. נגד] תהלים ל״א, כ׳. והדרשות מן ד״א בשורה ל״ד עד הסוף ישנן גם כן בתנחומא הוצאת מנטובה עקב ה׳–ובדפוסים אחרונים נתקצר הרבה–ובדברים ר׳ ז׳, ט׳; עיין הפתיחה.

טז

א׳, א׳

שנ׳ אלהים לא תקלל ויאמר אלהים תוצא הארץ מלך במשפט יעמיד ארץ ואדם שהופרש

כתרומה יהרסנה אמ׳ ר׳ יוסי בן קצרתה אדם הראשון הופרש כחלה הזו כאיזה צד כתוב

ואד יעלה מן הארץ ואחר כך ויצר י״י אלהים את האשה כאשה הזו שהיא מקשתקש

עיסתה במים ואחר כך היא קוצה חלה כך היפריש אדם הראשון מן הארץ הוי ואיש

תרומות יהרסנה ד״א׳ מלך במשפט יעמיד ארץ אמ׳ להם משה ליש׳ הואיל והמשפטים

הן מעמידים את העולם מה לך שוטרים הוי תתן לך אם אין שוטר אין שופט שיהא

השופט שופט נמצא אתה דיין אם קיבל עליו הרי יפה ואם לאיו והיה מוסרו לשוטר

לפיכך אמר הכתוב שופטים ושוטרים שיהא השופט נקי מכל משפט שלא יהא לאדם

1. תקלל.] שמות כ״ב, כ״ז; הדרשה על אדם חלתו של עולם, בהרבה מקומות, עיין ירושלמי שבת ב׳, ד׳; בראשית ר׳ י״ד, א׳; תנחומא הו״ב א׳, כ״ח ושם ב׳, פ׳ וג׳, נ״ג ובנדפס נח א׳; שמות ר׳, ל׳, י״ג. וסגנון הקטע שונה מסגנונם של מקורות אלו ונראה שיסודו התנחומא כפי מה שמובא במכירי, משלי כ״ט, ד׳. הארץ.] בראשית א׳, כ״ד.

2. יהרסנה.] משלי כ״ט, ד׳.

3. הארץ.] בראשית ב׳, ו׳. האשה.] שם ז׳ וצ״ל האדם ונשתבש על ידי המלה כאשה הסמוכה להאדם. מקשתקש.] צ״ל מקשקשת.

4. היפריש.] הנושא הוא הקב״ה.

5. ד״א.] גם דרשה זו מובאה מתנחומא במכירי, משלי י״ט, ד׳; ועיין גם כן תנחומא הו״ב ה׳, כ״ט וספרי דברים קמ״ד.

6. לך.] נראה שט״ס יש כאן וכך צ״ל, מה לך אלא, שופטים ושוטרים הוי תתן לך, דברים ט״ז י״ח. ובמכירי משלי: העולם תנו לכם שופטים ושוטרים שנ׳ שופטים וכו׳.

7. לשוטר.] ט״ס וכך צ״ל: ומוצא את הדין אם וכו׳ עד ושוטרים, דבר אחר שופטים ושוטרים שיהא השופט וכו׳; עיין מכירי משלי; תנחומא הו״ב ה׳, כ״ט; ספרי ד׳ קמ״ד. במכירי מובא התנחומא עד ד״א.

עליו פתחון פה כמשה שהוא אומר לא חמור אחד מהם נשאתי וגו׳ וכן שמואל הנביא

מי שאמר הנני ענו בי נגד י״י ונגד משיחו את שור מי לקחתי וחמור מי לקחתי

ואת מי עשקתי ואת מי רצותי ומיד מי לקחתי כופר ואעלים עיני בו ואשיב לכם

אמ׳ ר׳ יהושע דסכנין ב[שם] ר׳ לוי מה יעשו ליסטים והקיפחנים שיאמר את שור

מי לקחתי וחמור מי לקחתי מהוא כן אמ׳ להם שמואל אמ׳ לי הקב״ה עגלת בקר תקח

בידך לא משל ציבור היתה צריך ליטול אלא משלי לקחתי אותה את שיר מי לקחתי

ואת חמור מי לקחתי החמור שהייתי מסבב בו בעיירות ושופט את יש׳ משלמי היה

[לא מ]שלכם היה [אלא] מש[לין] היה שנ׳ והלך מדי שנה בשנה וסבב ביתאל והגלגל והמצפה

[ושפט] את [ישראל את כל] המקומות האלה וחמור מי לקחתי אותו החמור לא משלכם

[היה אלא משלי הי]ה ואת מי עשקתי ואת מי רצותי למי שכרתי שיבוא עמי כפועל

[ולא שלמתי לו שכרו] אין הלשון הזה אלא לשון גזל שנ׳ לא תעשוק שכר עני ואביון

9. נשאתי.] במדבר ט״ז, ט״ו.
11. לכם.] שמואל א׳, י״ב, ג׳.
13. כן.] נראה שצ״ל מהוא כן אלא כך אמ׳ וכו׳, עיין מדרש שמואל י״ד, צ׳.
14. בידך.] שמואל א׳ ט״ז, ב׳.
17. האלה.] שם ז׳, ט״ז; ההגדה בשבח שמואל יש לה כמה סגנונים, עיין תנחומא הו״ב ד׳, צ״א ובנדפס קרח ז׳; מדרש שמואל י״ד, צ׳; במדבר ר׳ י״ח, י׳; שמות ר׳ ראש ד׳–ושם משה הוא שנשתבח–; נדרים ל״ח, א׳, ועיין גם כן לקוטים לגרינהוט ד׳, צ׳ וצ״א ומה שהעיר על המכירי ישעיה נ״ו, י׳.

[מאחיך או מגרך וגו'] הרי שופטים ושוטרים ד'א' שופטים ושוטרים שיהא השופט

ושוטר [בעל]י זרוע במעשים טובים שכך עשה משה רבינו ויבחר משה אנשי

חיל [מכל] יש' מהוא אנשי חיל אנשי חיל בתורה ואנשי חיל במעשים טובים אנשי

[חיל] בגבורה כדי שיהא השופט שופט אם קיבל עליו הרי יפה ואם לאו היה מוסרו

לשוֹטר לפיכך אמ' שופטים ושוטרים ד'א' שופטים ושוטרים שלא יהא בשופט

דבר שלפסלות מעשה בר' יונתן בן אלעזר שהיה לו אילן נטוע בתוך שדהו וענפיו

נוטות לתוך שדה אחרת שלאדם אחר בא אדם אחד וקבל לפניו אמ' לו שֶאִילַנו של

איש זה נוטה לתוך שדה שלי אמ' לו לך ובוא למ[חר א]מ' לו ר' כל המשפטים שהן באים

לפניך מיד את פוסקם והדין שלי את מאחר ב[ו אמ'] לו כבר אמרתי לך לך ואת תבוא

למחר מה עשה ר' יונתן מיד שלח פועלים וקצ[ץ את הא]ילן שהיה בתוך שדהו ונוטה

לתוך שדה שלאדם אחר בא אתו למחר לדון לפניו אמר [ל]אותו שהיה אילנו נוטה לתוך

שדה חבירו צריך לקוץ אותו אמ' לו [ר' ו]למה האילן שלך נוטה לתוך שדה פלוני אמ' לו

20. מגרך.] דברים, כ"ד, י"ד.

22. יש'.] שמות י"ח, כ"ד.

24. ושוטרים.] תנחומא שופטים ג', ועיין המקורות המובאים בההערה לשורה ז'.

28. לך לך.]=לֵךְ לְךָ או לָךְ לָךְ.

צא וראה וכשם שאת רואה שלי כך ע[שה] שלך לפיכך אמ׳ שופטים ושוטרים שלא
יהא בשופט דבר שלפסלות ° ד׳א׳ תתן לך בכל שעריך את ממנא שופטים ושוטרים
איכפת לי באומות העולם תתן לך בכל שע׳ שפעמים בשבת בתי דינין יושבין בעיירות
יום שני ויום חמישי בכל שעריך אם עמדה הלכה בפניהם היו הולכים שאולים אותם
לבית דין שבלישכת הגזית שנ׳ ושפטו את העם משפט צדק שיהוא מטים את העם
לכף צדק אמ׳ ר׳ יהודה הלוי בר׳ שלום שיהוא מלמדים עליהם לכף זכות לפני הקב״ה ממי
את למד מגדעון בן יואש היו ישראל בצרה והיה ה׳ק׳ב׳ה׳ מבקש אדם שיהא מלמד עליהם
זכות ולא היה מוצא שהיה הדור דל ממצות וממעשים טובים כיון שמצא זכות לגדעון

א׳, ב׳

בן יואש מיד ניגלה עליו המלאך שנ׳ ויבא מלאך י״י וישב תחת האלה אשר בעפרה אשר
ליואש אבי העזרי וגדעון בנו חובט חטים בגת להניס מפני מדין אמ׳ לו גדעון לאביו אבי

33. שלפסלות.] תנחומא שופטים ג׳; ועיין גם כן ספר המעשיות לגסטר סימן קנ״ד, בבא ב׳, ס׳ א׳ וב׳, מנורת המאור לר׳ ישראל כפי אשר מובא ממנו בראשית חכמה פרק הדינין. שעריך.] הדרשה מלך, ולכן צריך לאמור, לך את וכו׳ עיין תנחומא שופטים ה׳ ומדרש תנאים צ״ו, וסוף המאמר ולא עוד וכו׳ נמצא ג״כ בתנחומא משפטים ג׳ ואינו מדרש שלתנאים.
34. איכפת.] לשון קצר במקום וכי מה איכפת לי, או שצ״ל אי איכפת.
35. חמישי.] משנה כתובות א׳, א׳ ועיין גם כן בבא קמא פ״ב, א׳ וירושלמי מגלה ד׳, סוף הלכה א׳. עמדה.], לא היו יכולים להשיב תשובה ברורה עליה. שאולים.] צ״ל שואלים. ולפי הברת דורות האחרונים אין בין שואלים ושאולים ולא כלום.
39. דל.] דרשה על וידל ישראל, שופטים ו׳, ו׳.

1. המלאך.] מן תתן לך בעמוד א׳, שורה ל״ג עד כאן בתנחומא שופטים ד׳.
2. מדין.] שופטים ו׳, י״א.

זקן אתה לך לביתך ואני חובט שם שאם יבואו המידינים אין בך
כוח לנוס אמ׳ לו ה׳ק׳ב׳ה׳ קיימת

מצות כבד כדיי אתה שיגאלו בניי על ידיך מיד וירא אליו מלאך
י״י ויאמר אליו י״י עמך

גבור החיל ויאמר אליו גדעון בי אדני ויש י״י אתנו ולמה מצאתנו
כל זאת ואיה כל נפלאותיו

אשר ספרו לנו אבותינו לאמר הלא ממצרים העלנו י״י ועתה
נטשתנו י״י ויתננו בכף מדין

באמש קראינו את ההלל והיה אבי מקראני ואומר בצאת יש׳
ממצ׳ אמ׳ לו גדעון אם צדיקים

היו אותם עשה לנו בזכותם ואם רשעים היו כשם שעשית להם
ניסים כך עשה לנו ניסים

אמ׳ לו הקב״ה חייך סיניגוריא על בני אתה מדבר וכדיי אתה
שדיבר ~~בפיי~~ עמך שנ׳ וי[פן]

אליו י״י ויאמר לך בכחך זה והושעת את יש׳ מכף מדין הלא
שלחתיך מהוא לך בכחך

זה זו זכות שלמדת על בני הוי ושפטו את העם משפט צדק שיהוא
מלמדים על הדור

זכות וכן את מוצא באדם קנתוריא על [דורו] מיד נפגע בו ומי[ניין] שלמד
שכך ה[ו]א אלא בשעה שבא אלישע

ואמר כעת מחר יהיה סאה סולת בשקל וסאתים שעורים בשקל
בשער שמרון מה כתוב

4. ידיך.] ילקוט ב׳ ס׳ בהוספה שנתוספה בהוצאת ליוורנא ומשם בהוצאות חדשות; מדרש הגדול א׳, תשכ״ג, עיין הפתיחה.

6. מדין.] שופטים ו׳, י״ב–י״ד.

7. ממצ׳.] תהלים קי״ד, א׳.

9. שדיבר.] צ״ל שאדבר.

11. בני.] ילמדנו בילקוט ב׳, ס״ב. עיין גם כן פסקתא דר״כ ח׳, ע״א ופנים אחרים ע״ג על מלחמת גדעון בימי הפסח.

12. זכות.] תנחומא שופטים ד׳. עיין עמוד א׳ שורה ל״ז. באדם.] הסופר השמיט, שלמד, והשלים החסרון על הגליון. קנתוריא.] בשורה י״ט קטיגוריא. הוא.] הקריאה בספק וב׳ האותיות שאינן מטושטשות לגמרי נראות כז׳ וה׳, אבל הלשון, שכך זה, קשה.

ויען השליש אשר למלך נשען על ידו ויאמר הנה י״י עושה ארובות בשמים היהיה הדבר
הזה ויאמר הנך רואה בעיניך ומשם לא תאכל מהוא ארובות אילו השמים נעשים [ככרמל]
והשרון היה הדבר הזה אמ׳ לו אלישע הנך רואה בעיניך ומשם לא תאכל [אמ׳ ר׳ יהודה הלוי]
בי״ר שלום הנה י״י עושה ארובות בשמים [אמ׳] להם לדור הזה הרש[ע שמעשיהם]
דומים לדור המבול שכתוב בהם וארובות השמים נפתחו והוא עושה ני[סים אמ׳ לו ה׳ק׳ב׳ה׳]
את למד קטיגוריא על בניי שנ׳ ויאמר לו הנך רואה בעיניך מה [עלתה לו וירמסו אותו העם בשער]
וימת הוי ושפטו את העם משפט צדק ולא תכירו פנים במשפט וגו׳ וכת׳ לא [תטה משפט] לא
תכיר פנים ולא תקח שוחד אמ׳ ר׳ שמעון בן יוחי אין הפסוק הזה כתוב כתיקו[נו שלא כך היה לו]
לומר אלא לא תקח שחד ולא תכיר פנים להתעות משפט ~~שאינו~~ מי שהוא נוטל שוחד [הוא מכיר]
פנים לאדם ומטה את הדין לפיכך אמר לא תטה משפט אילו באתי אני להטות משפט [כבר]
הייתי מחריב את עולמי אמר משה אם שנותי ברק חרבי ר׳ יהודה ור׳ נחמיה ר׳ יהודה

15. תאכל.] מלכים ב׳, ז׳, א׳–ב׳. ככרמל.] השלמתי ע״פ הסברא ואף שהאות הראשונה נראה כמ׳.

16. היה.] צ״ל היהיה.

18. נפתחו.] בראשית ז׳, י״א.

20. וימת.] מלכים ב׳, ז׳, כ׳. ולא.] דברים א׳, י״ז ולפנינו, לא.

21. שוחד.] שם ט״ז, י״ט.

22. להתעות.] הקריאה אינה ודאית וברור שצ״ל להטות.

24. חרבי.] דברים ל״ב, מ״א.

אומ׳ אם משנה אני מידת הדין ברק אחד יוצא מחרבו ומחריב העולם לפיכך אמ׳ לא
אטה משפט שנקראתי כי אלהי משפט אשרי כל חוכי לו אם בא אני לפרוע מן עשו מיד
אני נספו מן העולם אפשעה בה [אציתנה] יחד ועד עכשיו הכרם עוללות אבל לעולם
הבא אני בוצר את כרמיהם ואתם [כרמי שלי] לפניי שנ׳ כרם חמר ענו לה ואין ענו אלא
לשון שירה שנ׳ ענו לי״י בכינור [בנבל] עשור זמרו לו כת׳ כי הגוים האלה
אשר אתה יורש אותם אל מעוננים וגו׳ זה הוא שאמ׳ הכת׳ ונתנך י״י לראש ולא לזנב וגו׳
ונתנך י״י לראש שיהיו כולכם ראשים לתורה ולג[דולה] שלא [יהיו בה]ם שופטים וכחשים כשם
שאתה אמ׳ ונביא מורה שקר הוא הזנב והי[יתה רק ל]מעלה רק מיעוט למעלה בעולם הזה
לא כל הימים ולא תהיה למטה ד׳א׳ והייתה רק למעלה כשתהא מבקש לשאול דבר תהא

25. מחרבו.] צ״ל מחרבי. העולם.] דברים ר׳ ה׳, ד׳; רנחומא הו״ב, ב׳, פ״ג ובנדפס משפטים ה׳; שמות ר׳ ל׳, א׳; מדרש תנאים ר״ג. בהקטע חסרים דברי ר׳ יהודה שהסופר השמיט מה שבין, אם, הראשון לאם השני ובדברים ר׳ ישנם אבל בשאר המקורות כל זה בקצור גדול.

26. אטה.] צ״ל תטה. שנקראתי.] צ״ל בעל–או אלהי–המשפט שנ׳ כי אלהי משפט י״י אשרי וכו׳ כמו שהוא בישעיה ל׳, י״ח.

27. נספו.] צ״ל הוא נספה, ועד נכר ק; על אני לסמן הטעות, עיין תנחומא הו״ב והנדפס כפי מה שמובא למעלה, וכאן נתקצר המאמר על עשו. יחד.] ישעיה כ״ז, ד׳.

28. לפניי.] שיר השירים ח׳, י״ב. לה.] ישעיה כ״ז, ב׳; עיין שמות ר׳ ל׳, א׳.

29. שירה.] תנחומא הו״ב, א׳, צ״ט. לו.] תהלים ל״ג, ב׳ ולפנינו שם, הודו, ולא, ענו, ונראה שהסופר טעה וכתב פסוק זה תחת הפסוק ענו לי״י בתודה זמרו לאלהינו בכנור, קמ״ז, ז׳.

30. מעוננים.] דברים י״ח, י״ד; והדרשה עד הסוף בתנחומא שופטים י׳. לזנב.] שם כ״ח, י״ג.

31. וכחשים.] שופטים שהם כחשים.

32. הזנב.] ישעיה ט׳, י״ד. מיעוט.] הלשון מגמגם ונראה שצ״ל רק מיעוט, מעט תהיה למעלה וכו׳.

שואל מלמעלה לא תהיה למטה לא תהיה שואלים מדבר שלמטה כשם שאומות העולם

שואלים שנ' והיה כאוב מארץ קולך ומעפר אמרתך תצפצף אומות העולם שואלים מלמטה

אבל אתם אין אתם דומים להם כי הגוים האלה אשר אתה יורש אותם וגו' ואתם לא כן נתן

לך י"י אלהיך שאתה שואל בו כי הגוים האלה זה הוא שאמ' הכת' וכי יאמרו אליכם דרשו אל

אל האובות ואל הידעונים המצפצפים והמהגים הלא עם אל אלהיו ידרוש בעד החיים אל

המתים ישעיה אומר להם ליש' עתידים אתם לגלות ואומות העולם אומרים לכם דרשו

אל האובות ואל הידעונים אמרו להם הלא עם אל אלהיו ידרוש בעד החיים אל המתים

35. תצפצף.] ישעיה כ"ט, ד'.
36. אתה.] לפנינו בדברים י"ח, י"ד אתה.
39. המתים.] ישעיה ח', י"ט.

יז

מדרש על ספר דברים, פרשיות עקב וראה.

ב׳ קונטרסים, כל אחד מהם בן ב׳ דפים ארוכים ורחבים מסמן T–S 194 באוצר הספרים של האוניוועריזיטא בקמברידג. ב׳ הקונטרסים הם דומים זה לזה הן בארך ורחב הניר, כ״י על י״ח צענטימעטער, הן בתבנית הכתב, רבנית מזרחית, והן במספר השורות, כ״ד בכל עמוד חוץ מעמוד הראשון שאינו אלא בן כ״ג שורות. שני דפים של הקונטרס הראשון נקפלו שלא כסדרן ואם נסדרם כראוי נמצא שסוף דף ב׳ בקונטרס א׳ מתאחד עם דף א׳ שבקונטרס ב׳ ולכן אין לפקפק כלל בדבר שב׳ הקונטרסים הם מכתב יד אחד וההעתקה היא לפי הסדר ולא כמו שנקפלו. בגליוני העמודים מלמעלה ולמטה ובאיזה מקומות גם בין שורה לשורה נמצאו תיבות בודדות בערבית ובעברית שאין להם שום קשר עם קטע זה והן פרי עטו של נער המתלמד לכתב ולא העתקתים כי אינם שוים בנזק הנייר. הקטע הזה הוא שריד של מדרש על ספר דברים אשר לא נדע לנו כצורתו בין המדרשים שלפנינו כי הדרשות פותחות בדברי פיוט ומסיימות בדברי נחמה, ואף שמצינו כעין זה בשאר מדרשים כיוצא בזה ממש לא מצינו. הפתיחות הפייטניות הן בא׳, ב׳, שורה ט׳ וגו׳, ד׳, א׳ שורה כ׳ וד׳, ב׳ שורה י״א. הפתיחה הראשונה ובחר בישראל מכל האומות וכו׳ נראה שנתקצרה וצריך להשלים, ברוך המקום ברוך הוא שבחר באבות ובחר בישראל וכו׳, עיין ד׳, א׳, כ׳, והלשון קרוב ללשונו של סדר אליהו ר׳ עיין במבוא לר׳ מאיר איש שלום קי״ח, ועיין גם כן ה׳, ב׳, ו׳, מאהבתך שאהבת אותנו וכו׳ שגם סגנון זה קרוב לסגנונו של המדרש הנזכר. הסיום של הדרשה הראשונה א׳, ב׳, ו׳, בדברי נחמה של זכריה ב׳, ט׳ נמצא גם כן בקטע ח׳, עמוד פ״א, בסוף פרשיות כ״ד ומ׳ של שמות ר׳, בסוף פרשה ז׳ של ויקרא ר׳ ובסוף סימן י״ג של התנחומא כי תשא וקשה להאמין שמקרה הוא, וקרובה ההשערה שנהגו לסיים בפסוק זה של זכריה כאשר מסיימים הדרשנים עתה בובא לציון גואל. ודע שאבן גבירול ברשות המתחלת שעלי אפרשה, הוצאת דאווידזאן ו׳ אומר: ולבי מר ישיחני במאמר זכריה, אבל הוא לא כוון להפסוק הזה, אלא לדברי ר׳ עקיבא סוף מכות וספרי דברים סוף מ״ג. סיום הדרשה של עקב בשבח של בתי כנסיות שהם במקום בית המקדש ד׳, ב׳, ו׳ קרוב לסיום הדרשה בקטע ח׳, עמיד ע״ד. ורואה אני שסוף הדרשה של ראה שחסרה בסוף הקטע היה כסוף הדרשה על עקב שכן בשניהן הוא מסיים בההגדה על ג׳ דברים שנתנו לישראל על תנאי ובהמ״ק אחד מהם, ועכשיו–כן צריך להשלים בסוף הקטע–בתי כנסיות הם במקום בית המקדש.

הדרשות הן מעשה ידי אמן גדול שיודע לסדר דבריו באפן נרצה. הוא ארכן כדרך הדרשנים האחרונים, וביחוד הוא אוהב להרבות בפסוקי תורה

לבסס דבריו עליהן, השווה לדוגמא דברי ר' לוי בבראשית ר' ע', ו' עם דבריו בהקטע ב', ב', י"ד וכו', ובכל זאת הן נערכות בטוב טעם ובסדר הגיוני. הדרשה הראשונה חסרה בראשה אבל ברור שהתחילה בהמאמר הידוע, שהקב"ה משלם מדה כנגד מדה, טובה לצדיקים ורעה לרשעים וסופה היא ההגדה מבראשית ר' במקום הנ"ל שבשכר שאמר יעקב והיה י"י לי לאלהים כל טובות וברכות שהקב"ה נותן לישראל נותנן בלשון והיה. המחבר משתמש בהגדה זו כדי לסיים בדברי נחמה ודורש הפסוק שבישעיה ב' והיה באחרית הימים, ושאר הפסוקים שבפרשה זו של ישעיה. הדרשה הזאת היא לפרשת, והיה עקב, שהקב"ה עושה לישראל מדה כנגד מדה–עקב במובן שכר–כמו שמוכח מב' ב' ח' וכו', ולפי זה לפנינו בהקטע ב' דרשות על עקב שמיד אחר הדרשה בענין מדה כנגד מדה מתחלת דרשה שניה על עקב, אבל הנושא שלה אחר מזה של ראשונה ובאשר שהדרשה השניה שלמה לפנינו נוכל לעמוד על סדרה מה שאי אפשר לנו בהדרשה הראשונה שחסרה בראשה. הפתיחה לדרשה שניה על עקב נמצאה בכמה מדרשים והנושא שלה, שהקב"ה פרש רק בב' מצות שכרן ובדרך כלל אמרה התורה והיה עקב וכו' שהקב"ה משלם שכר על כל המצות. וכאשר הפתיחה מסיימת בהפסוק, טוב מעט לצדיק. ללמדינו שרק במקומות מ ו ע ט י ם הבטיחה התורה שכר טוב להצדיקים, המחבר עשה הפסוק הזה לקשר שבין הפתיחה והחלק הראשון של עקר הדרשה על הנגוד שבין אומות העולם, רובו של עולם לישראל ה מ ע ט מכל העמים, ודורשו שהקב"ה בחר בישראל משום שהן ממעטין עצמם ועוד משום השבועה שנשבע לאבות, וסומך הדרשה על הפסוקים בסוף ואתחנן, ז', ז' וח'. אבל, מוסיף הדרשן לאמר, ששבועת אבות היא על תנאי אם שומרים ישראל התורה, ובזה הוא בא לו אל פרשת עקב ודורש החמשה פסוקים הראשונים שבה. וסוף הדרשה נעוץ בתחלתה והוא שהמתנות הגדולות שנתן הקב"ה לישראל, ארץ ישראל מלכות בית דוד ובהמ"ק נתנו על תנאי שיקיימו התורה, וכאמן גדול הדרשן מסיים גופו של הדרשה בואכלת את כל העמים (דברים ז' ט"ז) שפסוק זה הוא נותן לו מקום לדרש מה שדורש ולסיים בדברי נחמה שעתיד הקב"ה להחזיר המלכות ובהמ"ק לישראל בשכר תפלה בבתי כנסיות שהן מקדש מעט.

הדרשה השלישית, מאמצע עמוד ב' של דף ד' עד סוף הקטע, היא על ראש פרשת ראה וגם היא כהדרשה שלפניה בעלת ד' חלקים. הפתיחה היא בפסוקי זכרונות של ראש השנה ובאלה של נביאים וכתובים המדברים בידיעת הבורא אשר לפניו נגלו כל מעשי בני אדם. הדרשן משתמש בהפסוק בירמיה י"ז, י' אני י"י חקר לב וכו' עד כדרכיו וכפרי מעלליו שהוא האחרון בין פסוקים אלו לסמוך עליו ההגדה, שאלה הצדיקים שהיו ראשונים לתפוס במצוה מיוחדת קבלו שכרם בזה שהיא נקראת על שמם ובין הדוגמאות שמביא ממעשי הצדיקים הוא מזכיר מסירת נפש של משה על התורה שבשבילה זכה שתקרא על שמו, ועליו הכתוב אומר נוצר תאנה יאכל פריה וכו'. הפסוק הזה הוא סוף הפתיחה וראש החלק הראשון של הדרשה על ראה שדורשו גם על יהושע

שמעשיו הן מעין מעשי רבו, משה, ואחר שמנה דברים רבים ששוה בהם יהושע למשה מסיים, יהוש' אמר בחרו לכם את מי תעבדון, עשה כמשה שא' ראה אנכי נתן וכו' ובזה הוא בא להחלק השלישי של הדרשה שהן הן גופן של דברים שלה. החלק הזה מתחיל, באמר הכתוב, (דף ה', עמוד א', שורה כ"א) וכך מתחיל גם כן החלק השלישי של הדרשה על עקב (דף ג', א' שורה כ"ד) שהמבטא הזה הוא סימן להתחלת גופה של דרשה על פרשת השבוע ובשתיהן רק חמשה פסוקים הראשונים של הפרשה נדרשים וקשה לאמר שמקרה הוא אלא שכך סדורה של הדרשה, הפתיחה, המבוא, הדרשה העקרית על חמשה פסוקים הראשונים של פרשת השבוע וסיומה בדברי נחמה. והנה אף שחסר סיום הדרשה על ראה כבר שערתי למעלה שסיומה הוא שוה כסיומה של דרשת עקב ומן, ומאחר שקבלו יש' וכו' (סוף הקטע שורה י"ח) מתחיל החלק האחרון של הדרשה.

הדעת נוטה שהקטע הזה הוא שריד של מדרש שנתחבר בדורות האחרונים שכפי הנראה השתמש כבר בתלמוד בבלי, עיין ההערה לדף ג', א' שורה ח'. ועיין גם כן המאמר, שהתינוק נוצר מטיבורו וכו' (א', א' שורה י"ב) שהוא קרוב יותר ללשון הבבלי יומא פ"ה, א' מללשון הירושלמי נדה ג', ג' השונה מעט, שבמקום אילך ואילך נאמר שם מיכן ומיכן וכן תינוק שבהקטע הוא קרוב לולד שבבבלי ולא לאדם שבירושלמי, אבל עיין בדקדוקי סופרים שיש כ"י שגורסין אדם גם בבבלי ותמהני שלא העיר שהיא גרסת הירושלמי. סימן ילדות אני רואה גם בזה שבכל הקטע לא נזכרו שמות החכמים, אשר דבריהם רוב בנינם של הדרשות, חוץ משמו של ר' לוי (א', א' שורה י"ז וב', ב' שורה י"ד ושם ר' יהושע דסיכני בשמו) ולא כך היא דרכן של המדרשים העתיקים. ובכל זאת לא אאמין שהשתמש במהדורות של מדרש תנחומא על דברים, רצוני לאמר המדרשים על דברים אשר שמו של תנחומא נקרא עליהם, כי כבר ידוע שבטעות נקראו כן. וראייה לדברי שאם נשוה הדרשות על עקב שבב' מהדורות של התנחומא עם הדרשות הקרובות להן בהקטע נראה מיד שאלה שבהקטע מקוריות הן ואלה שבמדרשי תנחומא רק פרורים ושברים. הדרשה על הפסוק, לא מרבכם, היא לפנינו בהקטע ובמדרשי תנחומא אבל רק בסגנונו של הראשון נדע מפני מה מצאה דרשה זו מקומה בפרשת עקב ולא בפרשת ואתחנן. גם הדרשה על והיה באחרית הימים שבתנחומא ה"ב ובנדפס הוצאת מנטובה אין לה שום חבור וקשר עם פרשת עקב ורק על ידי הקטע אנו יכולין לעמוד על סדר הדברים כאשר ראינו למעלה. הדרשה האחרונה על פרשת עקב בתנחומא ה"ב ובנדפס היא גם כן בדברי נחמה, ולא עוד אלא שהיא נוסדה על פסוקי ישעיה ב', ב' וכו' כסיום דרשת עקב שבהקטע אבל במקור זה הדברים בסדר נכון וישר ובתנחומא אנו רואים רק קטעים ושברים של דרשות. ולכן לא נשגה אם נאמר שמדרשי תנחומא על דברים הם שרידי מדרש שקרוב בסדר הדברים ובתכנם להמדרש שלפנינו בהקטע. ורואה אני להעיר על דבר אחר המראה על קרוב שבין הקטע ובין מדרשי תנחומא על דברים. הדרשות שבתנחומא דברים הן

לפעמים על הסדרים, לדוגמא בפרשת דברים יש ג׳ סדרים, ראש הפרשה, רב לכם סוב וראה החלותי ולפנינו בתנחומא ה״ב דרשות על כל הג׳ סדרים, ולפעמים רק על ראש פרשת השבוע כבואתחנן ועקב. והדעת נוטה שמדרשי תנחומא על דברים אינם אלא קבוצי מדרשים שונים, מדרשי ארץ ישראל והם נתחברו על הסדרים ומדרשי בבל או שאר ארצות שנתחברו על פרשיות השבוע. והנה כאשר ראינו למעלה הדרשות שבהקטע הן על הפסוקים הראשונים שבפרשיות השבוע וכן הדרשות בתנחומא ה״ב בפרשיות ואתחנן, עקב שופטים, כי תבוא (מן וידבר משה עד סוף הפרשה הוספה מאחרת מן הבבלי!) ונצבים וזה מחזק השערתנו כי חלק גדול מהתנחומא על דברים נלקח ממקור הקרוב להמדרש שבקטע זה.

ב׳, א׳

מן הבור חנה פתחה ואמרה [ייי צבאות אם ראה תראה אמר
[לה ה]ק׳ מיום שבארתי את העולם [לא קלסני אדם בפסוק זה
אלא את חייך
שאת רואה] את בנך עמ(ו)ד ופותח בו כה אמר ייי צב[אות פקדתי
את אשר עשה עמלק]
לישראל וכשם שמשלם הק׳ לבני א[דם טובה מידה כנגד מידה
כך הוא]
משלם לבני אדם רעה מידה כנגד מידה [דור המבול חטאו ברבה]
ולקו ברבה חטאו ברבה ~~ש~~ וירא ייי כי רבה רעת האדם הארץ

1. הבור.] סוף דר׳. על שלום מדה כנגד מדה והדוגמאות הן, ראובן וחנה וצריך להשלים על פי הפסקתא דר״כ כ״ה, קנ״ט, א׳–קנ״ט ב׳ או על פי מדרש שמואל ט׳, ע״ה שראובן קבל שכר על הצלר יוסף מן הבור, או על שפתח בתשובה תחלה ולא ניפנה כאשר העלו את יוסף מן הבור, ושכרו שהפרישו עיר מקלט בתחלה בתחומו של ראובן או שבן בנו הושע פתח בתשובה תחלה. ונראה שהמדרש שלפנינו בסגנון מדרש שמואל נשנה שרק שם נזכרת גם חנה לדוגמא. תראה.] שמואל א׳, א׳, י״א והשלמתי על פי מדרש שמואל ב׳, מ״ח, ט׳, ע״ה ועיין גם כן ברכות ל״א, ב׳ דרשה קרובה לזו.

2. שבארתי.] צ״ל שבראתי.

4. לישראל.] שמואל א׳, ט״ו, ב׳.

5. כנגד מידה.] איכה רבתי פתיחתא, כ״א, ט״ז ובמדבר ר׳ י׳, ב׳. במקורות עתיקים סגנון פתגם זה הוא, במדה שאדם מודד מודדין, לו עיין לדוגמא משנה דסוטה א׳, ז׳, תוספתא ג׳, א׳, בבלי ח׳, ב׳ וירושלמי א׳, ז׳, י״ז. א׳, אבל הפתגם העממי בדורות האחרונים הוא, מדה כנגד מדה.

6. ברבה.] סנהדרין ק״ח, א׳. הארץ.] צ״ל בארץ כי כן הוא בבראשית ו׳, ה׳.

ביום הזה נבקעו כל מעינות תהם רבה דור הפלגה חטאו בהבה [ולקו]
בהבה חטאו בהבה הבה נבנה לנו עיר ומגדל וראשו בשמים ולקו
בהבה הבה נרדה ונבלה את שם שפתם ואפילו לצדיקי עולם משלם
מידה כנגד מידה יעקב אבינו רימה באביו בעורות גדיי העזים ובניו
רימו בו בגדי [ה]עזים וישחטו שעיר עזים ויטבלו את הכתנת בדם יהודה
רימה באביו בגדי העזים וישחטו שעיר עזים ותמר רימתה בו בגדי
העזים יהודה בשר את אביו הכר נא הכתנת בנך היא ℓ/ אם לא ות[מר]
שלחה לו הכר נא למי החתמת והפתילים והמטה האלה שבטי[ם]
גרמו לאביהן וקרע שמלותיו על חנם ויקרע יעקב שמלו[תיו]
הן קרעו במצרים קריעה של חנם ויקרעו שמלותם יו[סף גרם]
לשבטים לקרוע שמלותם ופרע בן בנו ביריחו ויקרע יה[ושע]
~~שמלותם~~ שמלותיו מנשה בן יוסף גרם לשבטים ל[קרוע שמלותם]
ויאמר לאשר ביתו קום רדוף אחרי האנשים [ומנשה לקה]
ונקרעה נחלתו חציה בעבר הירדן וחציה בארץ כנען [בנימין גרם]

7. רבה.] שם ז׳, י״א.
8. בהבה.] תנחומא בשלח י״ב; מכלתא שירה ב׳, ל״ה, ב׳; מכלתא דר׳ שמעון נ״ח; ספרי דברים מ״ג; תוספתא סוטה ג׳, י׳. בשמים.] בראשית י״א, ד׳.
9. שפתם.] שם ז׳.
11. בדם.] שם ל״ז, ל״א.
13. העזים.] סוטה י׳, ב׳; בראשית ר׳ פ״ד, י״ט; תרגום ירושלמי, בראשית ל״ח, כ״ג. לא.] בראשית ל״ז, ל״ב.
14. האלה.] שם ל״ח, כ״ה.
15. שמלותיו.] שם ל״ז, ל״ד; הדרשות על הקריעות של חנם גם בבראשית ר׳ פ״ד, כ׳ ובמדרש תהלים י׳, צ״ג, אבל בסדר אחר.
16. שמלותם.] בראשית מ״ד, י״ג.
18. שמלותיו.] יהושע ז׳, ו׳.
19. האנשים.] בראשית מ״ד, ד׳.

שיקרעו] כל השבטים בעבורו בא מרדכי בן בנו וקר[ע את בגדיו
בשושן] הבירה ויקרע מרדכי את בגדיו [שמשון חטא בעיניו
שנאמר ויאמר] שמשון אל אביו [אותה קח לי כי היא ישרה בעיני]
לפיכך נקרו פל[שתים את עיניו שנ׳ ויאחזוהו פלשתים וינקרו את עיניו]

ב׳, כ׳

[אבשלום בא על עשר] נשי אביו שנ׳ ויעזב [המלך את עשר נשים
פילגשים לשמר הבית ואו]מר ויטו לאבשלום האהל [על הגג ויבא
אבשלום אל פלגשי אביו לעיני] כל ישראל לפיכך נתקעו בו עש[ר לונכיות
שנ׳ ויסבו עשרה נערים נשאי כלין] יואב ויכו את אבשלום וימיתהו ולפי
[שגנב לב] אביו ולב בית דין ולב אנשי יש׳ שנ׳ ויגנב אבשלום
[לב אנשי ישראל] לפיכך נתקעו בו שלשה שבטים שנ׳ ויקח שלשה
[שבט]ים בכפו ויתקעם בלב אבשלום עודנו חי בלב האלה למדנו שמידותיו
[של] הק׳ מידה כנגד מידה וכך אמר משה ליש׳ והיה עקב תשמעון את
המשפטים האלה ושמרתם ועשיתם אתם אף שמרתם ועשיתם
אותם הק׳ משלם לכם שמירה כנגד שמירה ושמר ייי אלהיך לך את הברית

22. בגדיו.] אסתר ד׳, ו׳; עיין ההערה לשורה ט״ו ועיין גם כן אגדת אסתר מ׳.
23. בעיני.] שופטים י״ד, ג׳; והדרשה על שמשון נמצאה בהרבה מקומות, עיין משנה סוטה א׳, ח׳ ושם רוספתא ג׳, ט״ו ובמקומות שרמזתי עליהן בההערות לשורות ה׳ וח׳.

1. אבשלום.] ההגדה על אבשלום לקוחה מתוספתא סוטה ג׳, ט״ז :עיין גם כן ההערות לעמוד ב׳, א׳, שורות ה׳, ח׳, וכ״ג.
2. הבית.] שמואל ב׳, ט״ו, ט״ז.
3. ישראל.] שם ט״ז, ל״ב.
4.]וימיתהו.] שם י״ח, ט״ו.
6. ישראל.] שמואל ב׳, ט״ו, ו׳.
7. האלה.] שמואל י״ח, י״ד.
9. אתם.] דברים ז׳, י״ב. אף] צ״ל אם.

וגו׳ ואם לא תשמעון את המשפטים האלה ולא תשמרו ותעשו אותם
[הק׳] עושה לכם מידה כנגד מידה כגוים אשר ייי מאביד מפניכם כן תאבדון
עקב לא תשמעון בקול ייי אלהיכם עקב לא תשמעון כנגד והיה עקב
[תש]מעון והיה עקב תשמעון זגג ר׳ יהושע דסכני בשם ר׳ לוי נטל הק׳
[שיחתן] של אבות ועשאה למפתח לגאולת בנים אמר לו הק׳ ליעקב אתה
[אמרתה] והיה ייי לי לאלהים בלשון זה אני שומר בריתי לבניך והיה עקב
[תשמע]ון וגו׳ וכל טובות וברכות שאני נותן לבניך בלשון זה אני
[נותן] והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול והיה ביום ההוא יוסיף
[ייי שנית ידו] והיה מספר בני ישראל כחול הים והיה ביום ההוא יחיה
[איש עגל]ת בקר ושתי צאן והיה ביום ההוא יטפו ההרים עסיס
[והיה ביום ה]הוא יצאו מים חיים מירושלם והיה כעץ שתול על פלגי
[מים והיה ייי למלך על כל הארץ] והיה שארית יעקב בקרב [עמים
רבים כטל מאת ייי והיה שארית] יעקב בקרב עמים [רבים
כאריה והיה באחרית הימים יהיה הר] בית ייי בראש ההרים

13. אלהיכם.] דברים ח׳, כ׳.
16. לאלהים.] בראשית כ״ח, כ״א; והדרשה של ר׳ לוי בבראשית ר׳ ע׳ ו׳.
18. גדול.] ישעיה כ״ז, י״ג.
19. ידו.] שם י״א, י״א. הים.] הושע ב׳, א׳.
20. צאן.] ישעיה ז׳, כ״א. עסיס.] יואל ד׳, י״ח.
21. מירושלים.] זכריה י״ד, ח׳.
22. מים.] תהלים א׳, ג׳. הארץ.] זכריה י״ד, ט׳.
23. כאריה.] מיכה ה׳, ו׳–ז׳. ההרים.] שם ד׳, א׳ וישעיה ב׳, ב׳.

א׳, א׳

ונשא מגבעות ונהרו אליו כל הגוים והלכו עמים רבים וגו׳ [אמרה]
כנסת יש׳ לפני הק׳ רבונו של עולם [מתי תגיע העת אמ׳ לה יעקב]אמר אשר יקרא]
אתכם באחרית הימים ויחזקאל אמ[ר ועלית על עמי]
יש׳ כענן לכסות הארץ באחרית הימים [תהיה וגו׳ וירמיה]
אמר להן ויש תקוה לאחריתך נאם ייי ושבו בנים [לגבולם ועוד הוא או׳]
כי אנכי ידעתי את המחשבות אשר אנכי חשב עליכם נא[ם ייי]
מחשבות שלום ולא לרעה לתת לכם אחרית ותקוה נכון יהיה הר בית ייי
בראש ההרים כשתגיע העת הק׳ מ^מהר לבנות את ירוש׳ שנ׳ נכון הדבר
מעם האלהים וממהר האלהים לעשותו ד׳א׳ נכון יהיה הר בית ייי שעתידה
ירוש׳ להיות כסא ייי וכן הוא אומר בעת ההיא יקראו לירוש׳ כסא ייי
אין נכון אילא כסא נכון כסאך מאז ד׳א׳ נכון יהיה הר בית ייי בראש

1. רבים.] ישעיה ב׳, ב׳ ומיכה ד׳, א׳; הדרשה היא על ראש הפסוק, והיה באחרית הימים, עיין שורה ט״ז והפתיחה.
3. הימים.] בראשית מ״ט, א׳.
4. הימים.] יחזקאל ל״ח, ט״ז.
6. לגבולם.] ירמיה ל״א, ט״ז.
7. ותקוה.] שם כ״ט, י״א.
8. ההרים.] ישעיה ב׳, ב׳ ומיכה ד׳, א׳.
9. לעשותו.] בראשית מ״א, ל״ב.
10. כסא י״י.] עיין תנחומא הו״ב ג׳, כ׳–כ״א ובנדפס צו י״ב ובשניהם לא נאמר אלא, שתגיע, לכסא כבוד, ולא שהיא כסא י״י וכן אינם מביאים הפסוק מירמיה ג׳, י״ז; ועיין המקומות שרמזתי עליהן בההערה לשורה י״א.
11. כסא.] מכלתא שורה י׳, מ״ג, ב׳ ומכלתא דר׳ שמעון ס״ט, וע׳; תנחומא ראש פקודי ושם, ירושלים של מעלה וירושלים של מטה, והם עצמם שנקראו בהמכילתות, מקדש של מעלה ומקדש של מטה. מאז.] תהלים צ״ג, ב׳.

ההרים כשם שהתינוק נוצר מטיבורו ומשלח שרשיו אלך ואלך כך
ירוש' טיבורו של עולם יושבי על טיבור הארץ וכן את מוצא כה אמר
אלהים זאת ירוש' בתוך הגוים שמתיה וסביבותיה ארצות והכסא
מוכן בה וכן משה אומר מכון לשבתך פעלת ייי וכן ירמיה [כסא
כבוד מרום מראשון מקום מקדשנו ד'א' והיה באחרית הימים [עליו
א הכתוב טוב אחרית דבר מראשיתו אמ' ר' לוי בעלם הזה ב[מקדש של
שלמה שכינה במעשי ידיו כשנ' ושמעת אל תפלת עבדך ואל [תחנתו
ואתה תשמע מן השמים מכון שבתך וגו' ייי אלהים [אל תשב
פני משיחך זכרה חסדי דויד עבדך וכמה עמד בתפילה וככ[לות שלמה]
להתפלל והאש ירדה וג' עד ששרת שכינה בבית המקד[ש אבל לעתיד לבוא]
אין הדב[ר] צריך לכך אילא מיד ושכנתי בתוך [ירושלם ונקראה ירש']
עיר האמת והר ייי [צבאות] הר הקדש ד'א' טוב א[ין טוב אלא]

13. עולם.] עיין רנחומא פקודי ג' וקדושים י', ובהו"ב ג', ע"ח; פסקתא ר' י', ל ד, א'; כבוד חופה י"ט, ועיין גם כן מה שכתבתי בהגדות היהודים ה', י"ד–ט"ז. הארץ.] יחזקאל ל"ח, י"ב.

14. ארצות.] שם ה', ה'.

15. ייי.] שמות ט"ו, ט"ז ועיין ההערה לשורה י"א.

16. מקדשנו.] ירמיה ט"ז, י"ב. הימים.] עיין הערה א'.

17. מראשיתו.] קהלת ז', ח'.

18. כשנ'.] כמו שנאמר. תחנתו.] דברי הימים ב', ו', י"ט וצ"ל כאן ופנית, והדרשן או הסופר ערבב פסוק זה עם הפסוק ב' מלכים א', ח', ל'.

19. שבתך.] מלכים א', ח', ל"ט.

20. עבדך.] דברי הימים ב', ו', מ"ב.

21. ירדה.] שם ז', א'.

24. הקדש.] זכריה ח', ג'. טוב.] עיין שורה י"ז.

א', ב'

[בית המקדש ההר הטוב ואומר] משא דבר ייי בארץ חדרך ודמשק
[מנוחתו אין מנוחה אלא בית] המקדש שנ' זאת מנוחתי עדי עד
[מכאן שעתידין שערי ירושלם מגיעין] עד אנטויכיה שנ' וגם חמת תגבל בו וגו'
[ונהרו אליו כל הגוים] והלכו עמים רבים ואמרו לכו ונעלה
אל הר ייי אל בית אלהי יעקב ויורנו מדרכיו ונלכה בארחותיו כי מציון תצא
תורה ודבר ייי מירוש' אמר להן זכריה מבקשין אתם לראות שבחה
הסתכלו בחומותיה שנ' ואני אהיה לה נאם ייי חומת אש סביב ולכבוד
אהיה בתוכה ° והיה עקב
ובחר בישראל מכל האמות ושמן חלקו ונחלתו כי חלק ייי עמו וגו' והתקין
להן את התורה קודם שיברא את העולם שנ' ייי קנני ראשית דרכו
וגו' ונגלה בכבודו על הר סיני ונתנה להם שנ' ועל הר סיני ירדת וגו'

1. הטוב.] דברים ג', כ"ה והדרשה שלפנינו היא מהספרי דברים כ"ח, ועיין גם כן מדרש תנאים י"ז ושם, ההר הטוב זה ירושלים ונראה שהיא ט"ס.

2. מנוחתו.] זכריה ט', א'. עד.] תהלים קל"ב, י"ד; עיין ספרי דברים ס"ו; תוספתא סוף זבחים ובבלי שם קי"ט, א'–קי"ט, ב'.

3. אנטויכיה.] צ"ל אנטיוכיה; עיין בבא בתרא ע"ה, ב'; פסיקתא ר' א', ב', א'; מדרש תהלים מ"ח, רע"ה ורע"ו, והמקור היותר ישן להגדה זו הוא ספרי דברים סוף א'. בו.] זכריה ט', ב'.

6. מירוש'.] ישעיה ב', ב' וג'.

8. בתורה.] זכריה ב', ט'.

9. ובחר.] עיין הפתיחה. עמו.] דברים ל"ב, ט'. ושמן.] קרא אותם; לא שָׂם אותם.

10. העולם.] בראשית ר', א', ד' ובהרבה מקומות עיין הערת טהעאדאר. דרכו.] משלי ח', כ"ב.

11. ירדת.] נחמיה ט', י"ג.

נתן להם מצות ולא פירש מתן שכרן כדי שלא יאמר אדם
[א]עשה מצוה זו זו ששכרה מרובה ואניח מצוה זו ששכרה מועט
[ופיר]ש שכר שתי מצות אחת חמרה שבחמורות ואחת קלה שבקלות
[ואלו] הן כיבוד אב ואם ושילוח הקן כיבוד אב ואם חמורה שבחמורות
[ושילו]ח הקן קלה שבקלות והשוה שכרן זו כזו בכיבוד אב ואם
[הוא] אומר למען יאריכון ימיך ולמען ייטב לך ובשילוח הקן הוא
[אומר למע]ן ייטב לך והארכת ימים ולמה פירש שכר שתי מצות האילו
שיהא אדם זהיר במצוה קלה כמצוה חמורה שאינו יודע
מתן שכרה של מצות ובא שלמה ופירשה ארח חיים פן תפלס
[נעו] מעגלותיה לא תדע ארח חיים פן תפלס לא תהא מחשב[תך]
[במצותיה של תורה] מצה זו חמורה שכרה מרובה מצוה זו
[קלה שכרה מועט ועל זה אמ׳ שלמה] נעו מעגלותיה לא תדע מטולטלין הן
[שבילי התורה טלטל הק׳ מתן שכרן של מצות ולא] פירש שכר כל מצוה

נ׳, א׳

ומנה כלל שמכלן במקום אחד והיה [עקב תשמעון וגו׳ וכן הוא או׳]

12. נתן.] כל הדרשה עד סוף העמוד שוה בעקרה לדברי התנחומא הו״ב ה׳, ט״ז–י״ז ובנדפס עקב ב׳ ועיין המקומות שהעיר עליהם באבער, ופסקתא ר׳ כ״ג, קכ״א, ב׳; ילקוט א׳, רצ״ח ותתמ״ו–תתמ״ז, ב׳, תתקל״ז; מה״ג ב׳, רכ״ח ורכ״ט וכו׳.
17. לך.] דברים ה׳, ט״ז.
18. ימים.] שם כ״ב, ז׳. האילו.] מרכב מן אילו, עברית, והלין ארמית; עיין ,נעאניקא, ב׳, כ״ח וההערה לקטע א׳, א׳ א׳ שורה ט׳, אולם אפשר שהאילו הוא כמו האלה.
21. חדע.] משלי ה׳, ו׳.

1. שמכלן.] צ״ל ומצוה שמכללן כלל במקום אחד, ופרושו שרק בדרך כלל נאמר כאן בדברים ז׳, ח׳ שיש שכר לכל המצות.

טוב מעט לצדיק וגו' מה כתוב [למעלה מן הענין לא מרבכם מכל]
העמים חשק ייי בכם ויבחר בכם [כי אתם המעט מכל העמים אמר]
להן משה ליש' לא מפני שאתם [מגדלים שמו ומכבדין אותו חשק]
בכם ויבחר בכם שאומות העולם אף הן מכבדין אתו [כי ממזרח]
שמש ועד מבואו גדול שמי בגוים אלא בזכות שאתם [ממעיטים את]
עצמכם מכל האומות כ[י] אתם המעט מכל העמים חשק [יי'י בכם]
אמ' הק' ליש' חשקני בכם אפילו שבשעה שאני פסק לכם [גדולה]
אתם ממעטין עצמכם נתתי לו גדלה לאברהם אמר ואנכי [עפר]
ואפר נתתי לו גדלה למשה ולאהרן אמרו ונחנו מה נתתי לו [גדלה]
לדויד אמר אנכי תולעת ולא איש חרפת אדם ובזוי עם אבל א[ומות]
העולם איננו כן נתתי לו גדלה לנמרד אמר הבה נבנה לנ[ו עיר ומגדל]
וראשו בשמים נתתי לו גדלה לפרעה אמר מי ייי אשר אש[מע]
בקולו נתתי לו גדלה לסנחריב מי בכל אלהי הארצות אשר הצילו א[ת]
ארצם מידי כי יציל ייי את ירוש' מידי נתתי לו גדלה לנבוכדנצר אמ[ר]

2. לצדיק.] תהלים ל"ז, ט"ז. כתוב.] מכאן עד שורה ז' בתנחומא הו"ב ה', י"ז–י"ח ובנדפס עקב, ג'.
3. בכם.] דברים ז', ז'.
6. בגוים.] מלאכי א', י"א.
8. חשקני.] חושק אני, עיין חולין פ"ט, א' וכפי הנראה המאמר הזה הועתק משם.
10. אפר.] בראשית י"ח, כ"ז. מה.] שמות י"ז, ז'.
11. עם תהלים כ"ב, ז'.
13. בשמים.] בראשית י"א, ד'.
14. בקולו.] שמות ה', ב'.
15. מיד.] מלכים ב', י"ח, ל"ב.

אעלה על במותי עב אדמה לעליון נתתי לו גדלה לחירם מלך צר א[מר]
מושב אלהים ישבתי בלב ימים אבל אתם כשאתן לכם גדלה א[תם]
ממעטין עצמכם לפיכך חשקני בכם ועוד כי מאהבת ייי אתכם
ומשמרו את השבועה אשר נשבע לאבותיכם ושבועה שנשבע
לאבתיכם אין שמורה לכם אילא על תנוי שתשמרו תורתו ותעשו
רצונו מה עינין של אחריו והיה עקב תשמעון את המשפטים וגו׳
אמר הכתוב אם תאבו ושמעתם טוב הארץ תאכלו אמר
להן נביא ליש׳ אם ת[אבו] ותשמעו לדברי תורה ותשמרו ותעשו
אותם טוב הארץ [תאכלו אני] מפקיד בידכם נחלת אבתיכם [שוכני]

ג׳, ב׳

עפר אברהם יצחק ויעקב ש[כן משה אומ׳ ליש׳ והיה עקב תשמעון וג׳
[כבר כרת הק׳ ברי]ת לאברהם לתת לזרעו ארץ כנען שנ׳
[ביום ההוא כרת ייי את אברם ברית] לאמר לזרעך נתתי את הארץ הזאת
[מנהר מצרים וגו׳ ואו׳ אשר] כרת את אברהם ושבועתו לישחק ויעמידה
[ליע]ק׳ וג׳ו׳ לאמר לך אתן וג׳ו׳ ואהבך וברכך והרבך ואהבך אהבתי אתכם
[אמר ייי] ואמרתם במה אהבתנו הלא אח עשו ליעקב נאם ייי ואהב את [יעקב

16. לעליון.] ישעיה י״ד, י״ד.
17. ימים.] יחזקאל כ״ח, ב׳.
19. לאבותיכם.] דברים ז׳, ח׳.
22. תאכלו.] ישעיה א׳, י״ט.

3. הזאת.] בראשית ט״ו, י״ח.
5. אתן.] תהלים ק״ה, ט׳–י׳. והרבך.] דברים ז׳, י״ג.

ואת עשיו שנאתי ואו'] מרחוק ייי נראה לי ואהבת וג'ו' וברכך כי ייי ברך את עמו והנותר

[את הה]מון הזה ואומר אשר ברכו ייי צבאות לאמר ברוך עמי מצרים

[ומ]עשה ידי אשור ונחלתי ישראל והרבך יהודה וישראל רבים כחול אשר על שפת

[הים] לרב אכלים ושתים ושמחים ברוך תהיה מכל העמים מרבות בנים

ובני בנים כשהייתם במצרים מלאה הארץ מכם ובני יש' פרו וישרצו וירבו

[ויעצמו וכשתבואו] לארץ כנען תימלא הארץ מכם וכן הוא אומר גפן ממצרים

[תס]יע תגרש גוים ותטעיה פנית לפניה ותשרש שרשיה ותמלא הארץ

[וה]סיר ייי ממך כל חולי חולי אילו תחלואים רעים כל חולי זו עין רעה

[ש]אין דבר קשה מעין רעה וכן הוא אומ' עיני עוללה לנפשי מכל בנות

[עיר]י וכן מצינו בלוחות הראשונים שלא נשתברו אלא שנתנו בפ[רהסיא]

7. שנאתי.] מלאכי א', ב'–ג'. ואהבת.] ירמיה ל"א, ג'.
8. הזה.] דברי הימים ב', ל"א, י'.
9. ישראל.] ישעיה י"ט, כ"ה.
10. ושמחים.] א', ד', כ'. העמים.] דברים ז', י"ד.
11. וירבו.] שמות א', ז'.
13. הארץ.] תהלים פ', י'–י"א ושם לפנינו ארץ ונראה שהסופר טעה וכתב הארץ על ידי אשגרא שמלאה הארץ ותימלא הארץ בשורות י"א וי"ב.
14. חולי.] דברים ז', ט"ו. רעה.] עיין ויקרא ר' ט"ז, ח'.
15. רעה.] עיין בתי מדרשות ג', י"ג.
16. עירי.] איכה ג', נ"א. הראשונים.] על עין הרע ששלט בלוחות, עיין תנחומא תשא ל"א, ובתי מדרשות ג', י"ג. ודע שאפשר שצריך להשלים בפומבי ולא בפרהסיא, אבל הב' אותיות המטשטשות נראות כר' וה';

[ונ]געה בהן העין שנ׳ וכל העם ראים את הקולות ואת הלפידים וג׳ . . . . .
ואמרה משה לישראל ואתפשה בשני בשתי הלחות ואשליכם מעל
שתי ידי ואשברם לעיניכם אמר להן מעיניכם נשתברו הלוחות
לפיכך כשנתן הק׳ למשה לוחות שניים אמר לו ואיש לא יעלה עמך
וגם איש אל ירא בכל ההר וכן מצינו בכלב בן יפנה שנשתבח בכוחו ונגעה
בו עין רעה והרגיש בה אימתי בשעה שאמר ליהושע בן ארבעים שנה
אנכי בשלוח משה עבד ייי אותי מקדש ברנע לרגל את הארץ
ואמר לו ועתה הנה אנכי היום [בן חמ]ש ושמנים שנה [עודני],

ד׳, א׳

היום חזק כאשר ביום שלח אותי מ[שה ככחי אז וככחי עתה למלחמה לצאת]
ולבא כשאמר ככוחי אז וככוחי עתה [נגעה בו עין רעה שנ׳ ויאמר כלב אשר יכה את]
קרית ספר ולכדה ונתתי לו את עכסה [בתי לאשה וילכדה עתניאל בן קנז]
ומצינו בבני יוסף שאמר להן יהושע [כך שכן הוא אומר וידברו בני]
יוסף את יהושע לאמר מדוע נתת לי נחלה גורל אחד וחב[ל] א׳ ואני עם [רב]

17. הלפידים.] שמות כ׳, ט״ו.
18. ואמרה.] קריאת מלה זו בספק תראה שצ״ל, ועל זה אמר.
19. לעיניכם.] דברים ט׳, י״ז.
21. ההר.] שמות ל״ד, ג׳.

2. ולבא.] יהושע י״ד, ז׳ וי״א.
3. קנז.] שם ט״ו, ט״ז–י״ז ושופטים א׳, י״ב–י״ג.

אשר עד כה ברכני ייי כיון ששמע מהן כן ויאמר אליהם יהושע אם עם [רב]
אתה עלה לך היערה אמר להן אם אתם מתיראין מעין רעה ל[כו והחבאו]
עצמכם ביער שלא תשלוט בכם עין רעה אמרו לו אין אנו מתיראין
מן העין שבדבר זה ברך אותנו יעקב אבינו בן פרת יוסף בן פרת עלי עין
עלי עין ואמר עלינו ידגו לרב בקרב הארץ מה דגים שבים מים מכסים
עליהן ואין העין שולטת בהם כן זרעו של יוסף אין העין שולטת בהם
וכך אמר משה ליש' והסיר ייי ממך כל חולי קיימו את התורה ולא תגע
בכם עין רעה ואכלת את כל העמים אשר ייי אלהיך נתן לך לא תחוס עינ[ך]
עליהם שמה תאמר עשה הק' בכנעניים שלא כדין שמסרן ביד י[שראל]
והורישם ארצם חס ושלום שעשה בהם שלא כדין חלילה לאל [מרשע]
ושדי [מעול] כנעניים עבדים ליש' הן שנ' ויאמר ארור כנען עבד עב[דים יהיה]
לאחיו ויאמר ברוך ייי אלהי שם ויהי כנען עבד למו עבד שקנה נכס[ים עבד]

6. יין.] יהושע י"ז, י"ד–ט"ו.

9. ברך.] הגדה זו בסגנונים שונים בהרבה מקומות, עיין סוטה ל"ו, ב' ובבא בתרא קי"ח, א–קי"ח, ב'; בראשית ר' צ"ז, ג'; תנחומא כפי מה שמובא בלקח טוב על דברים ז', ט"ו, וסגנון הקטע קרוב לסגנון התנחומא.

10. הארץ.] בראשית מ"ח, ט"ז; הנושא בואמר הוא יעקב אבינו.

14. עליהם.] דברים ז', ט"ז.

16. מרשע.] איוב ל"ד, כ"ו.

17. למו.] בראשית ט', כ"ה–כ"ו.

של מי ונכסים של מי לכך מסרן ביד יש׳ והורישם ארצם ועוד [שהיו רשעים]
ובשביל כך נתחייבו כלאה שנ׳ כי ברשעת הגוים האלה ייי מורישם מפניך
ולמען הקים את הדבר אשר וגו׳ ברוך המקום ברוך הוא
שהבטיח את האבות לתת לזרעם ארץ כנען ושמר בריתו והנחילה
לבניהם שנ׳ ויתן ייי ליש׳ את כל הארץ אשר נשבע לתת לאבותם וירשוה
וישבו בה ולא נתנה להם אילא על תנוי שיקיימו תורתו שלשה דברים
ניתנו על תנוי אילו הן ארץ יש׳ ומלכות בית דויד ובית המקדש ארץ יש׳

ד׳, ב׳

[שנ׳ בעבור ישמרו] חקיו ותורתיו ינצרו הללוי מלכות
[בית דוד שנ׳ אם ישמרו בניך] וגו׳ בית המקדש שנ׳ הבית הזה אשר
[אשר אתה בונה אם תלך בחקתי ואת מש]פטי תעשה ושמרת את כל מצותי ללכת
[בהם והקימותי את בריתי אתך] אשר דברתי אל דויד אביך ושכנתי בתוך בני
[יש׳ ול]א אעזב את עמי יש׳ וכל זמן שהיה בית המקדש קים תמידין וקרבנות

18. מי.] סנהדרין צ״א, א׳; בראשית ר׳ ס״א, ז׳; ועיין גם כן מגלת תענית פרק ג׳.
20. אשר.] דברים ט׳, ה׳. הוא.] עיין בהפתיחה עמוד קל״ו.
23. בה.] יהושע כ״א, מ״ד. תנוי.] תנאי וכן בלשון סורית.
24. ניתנו.] על אלו ג׳ דברים עיין מכלתא עמלק (יתרו) ב׳, ס״ב, א׳; מכלתא דר׳ שמעון צ״ב; מדרש תנאים ל״ט; מדרש תהלים קל״ב, תקט״ז; מדרש שלשה ל״ח אבל הכתובים המובאים לראיה בקטע זה הם שונים מהכתובים המובאים בשאר המקורות.

1. הללוי.]=הללויה; תהלים ק״ה, מ״ה.
2. בניך.] תהלים קל״ב, י״ב.
5. ש׳.] מלכים א׳, ו׳, י״ב–י״ג. וכל זמן.] עיין בהפתיחה עמוד קל״ז.

[היו] מכפרין עונות יש' ועכשו בתי כנסיות יש' הם במקום בית המקדש
[וכל זמן] שיש' מתפללין בהם הם במקום תמידין וקרבנות כשמתפללין
תפילות בעתם ומכוונין את לבם זוכין ורואין בבינין בית המקדש ובהקרב[ת]
תמידין וקרבנות כדבר שנאמר והביאותים אל הר קדשי ושמחתים בבית תפלתי
עולותיהם וזבחיהם לרצון על מזבחי כי ביתי בית תפלה יקרא לכל העמים

ראה אנכי

[ה]כין כסא כבודו למעלה משבעה רקיעים לרכב בשמי שמי קדם
ולפניו גלויות כל תעלומות ואין נסתר מנגד עיניו אם יסתר איש
[במ]סתרים וגו' רואה את בני אדם ומביט בכל אחד ואחד משמים הביט ייי
[רא]ה את כל בני אדם ממכון שבתו השגיח
[ראה] בהם ומבין בכל מעשיהם היוצר יחד לבם המבין אל כל מעשיהם מ[שגיח
במ]עשיהם ובוחן אותם ייי בהיכל קדשו ייי בשמים כסאו וגו' בוחן בני אדם
[וגומ]ל להם כמעשיהם אני ייי חקר לב בוחן כליות ולתת לאיש כדרכיו כפרי מ[עלליו]

10. העמים.] ישעיה נ"ו, ז'.
11. ראה אנכי.] דברים י"א, כ"ו.
13. עיניו.] זכרונות של מוסף ראש השנה.
14. במסתרים.] ירמיה כ"ג, כ"ד.
15. תהלים ל"ג, י"ג–ט"ו.
17. כסאו.] שם י"א, ד'.
18. מעלליו.] ירמיה י"ז, י'.

אברהם אבינו הוא בתחילה ייחד שמו של הק׳ וכל המיחדים נקראו על שמו שנ׳
נדיבי עמים נאספו עם אלהי אברהם יעקב אבינו הוא בתחילה נדר נדרים וידר
יעקב נדר לאמר והנדרים נקראו על שמו אשר נשבע לייי נדר לאביר יעקב דויד
ענה עצמו לבנות בית המקדש ואמר עד אמצא מקום לייי משכנות לאביר
יעקב זכה ואמר עליו שירה מזמור שיר חנוכת הבית לדויד משה מסר עצמו
על התורה והתורה נקראת על שמו ושלמה אמרה עליו בחכמתו נצר [תאנה]

ה׳, א׳

יאכל פריה ושמר אדניו יכבד נצר תאנה [זה משה שמסר עצמו על התורה שנ׳]
ויהי שם עם ייי ארבעים יום וארב[עים לילה לחם לא אכל וגו׳ ונקראה על]
שמו זכרו תורת משה עבדי אשר צויתי [אותו בחורב וגו׳ ושמר]
אדניו יכבד שניתן לו מאור פנים לעיני כל ישראל שנ׳ כי קרן עור פניו בדברו]

19. שמו.] עיין כעין זה בפנים אחרים פ״ב: יהודי שייחד שמו של הקב״ה ועיין הגדות היהודים שלי חלק ה׳, שע״ט הערה ד׳.
20. אברהם.] תהלים מ״ז, י׳. לאמר.] בראשית כ״ח, כ׳. שמו.] עיין בראשית ר׳ ע׳, א׳. יעקב.] תהלים קל״ב, ה׳; הדרשה במכלתא שירה א׳, ל״ד, ב׳.
23. לדויד.] תהלים ל׳, א׳.
24. שמו.] על מסירת נפש של משה על התורה עיין מכלתא שירה א׳, ל״ד, ב׳; מדרש תנאים צ״ו; פסקתא ר׳ ה׳, י״ד, ב׳; תנחומא הו״ב, ד׳, ל״ה–ל״ו וה׳,כ״ט ובהמקומות שהעיר עליהן באבער בהערה י״ח; ילמדנו בילקוט יהושע ב׳ וסגנון הקטע קרוב לסגנונו של הילמדנו. ועיין הגדות היהודים שלי חלק ו׳, עמוד מ״ט, הערה ת״ז.

1. יכבד.] משלי כ״ז, י״ח.
2. אכל.] שמות כ״ד, כ״ח.
3. בחורב.] מלאכי ג׳, כ״ב.

אתו ד'א' נצר תאנה יאכל פריה ~~שזכה לנהג את יש' קח לך את יהושע~~ זה [יהושע]

בן נון שמסר עצמו על התורה ומשרתו יהוש' בן נון נער וג'ו' יאכל פריה [שנהג]

את יש' קח לך את יהושע בן נון איש אשר רוח בו וסמכת את ידך עליו [ושמר אדניו]

יכבד שגידלו משה לעיני כל יש' שנ' ויקרא משה ליהוש' ויאמר אליו לעיני כל יש' חזק וא[מץ]

ד'א' ושמר אדניו יכבד שגידלו הק' בעיני כל יש' שנ' ביום ההוא גדל ייי את יהוש' בע[יני]

כל יש' ד'א' ושמר אדניו יכבד כאדניו וכן מצינו ביהוש' שאמר לו הק' לא יתיצב

איש לפניך כל ימי חייך כאשר הייתי עם משה אהיה עמך לא ארפך ולא אעזבך [עם]

משה דבר באהל מועד ובבא משה אל אהל מועד לדבר אתו עם יהוש' דבר באהל מ[ועד]

קרא את יהושע והתיצבו באהל מועד ואצונו למשה וידבר ייי אל מש' לאמר וליהוש' וי[דבר]

ייי אל יהוש' לאמר למשה נקרע ים סוף וליהושע נקרע ירדן למשה אמר היום ה[זה]

5. אתו. שמות ל'ד, כ'ט.

6. שמסר.] הגדה זו בשבחו של יהושע שוה בעיקרה לדברי הילמדנו בילקוט יהושע ב'; עיין גם כן ההערה האחרונה לד', ב'. נער.] שמות ל'ג, י'א.

7. עליו.] במדבר כ'ז, י'ח.

8. ואמץ.] דברים ל'א, ז'.

10. יש'.] יהושע ד', י'ד.

11. אעזבך.] שם א', ה'.

12. אתו.] במדבר ז', ל'ט.

13. למשה.] דברים ל'א, י'ד. לאמר.] כמה פעמים בתורה.

14. לאמר.] יהושע כ', א'.

אחל תת פחדך ויראתך על פני העמים תחת כל השמים וליהוש' אמר היום הז[ה אחל]

גדלך בעיני כל יש' ממש' יראו יש' ומיהוש' יראו יש' שנ' וייראו אתו כאשר יראו [את]

מש' כל ימי חייו מש' כרת ברית ויהוש' כרת ברית מש' הקיל את יש' ואמר ל[הם]

אתם נצבים היום כֻלכם וגו' ויהוש' ויאסף יהוש' את כל שבטי יש' שכמ[ה ויקרא]

לזקני יש' ולראשיו ולשופטיו ולשוטריו ויתיצבו לפני האלהים יהוש' אמר

בחרו לכם היום את מי תעבדון עשה כמש' שאמר ליש' ראה אנכי נתן לפניכם וגו'

אמר הכתוב אשכילך ואורך בדרך זו תלך וגו' אמר הק' ליש' נתתי לכם תורתי שהיא

לכם שכל וחכמה ושמרתם ועשיתם כי היא חכמתכם ובינתכם אם תשמרו ותעשו

אותם תשכילו בכל מעשיכם ושמרתם את דברי הברית הזאת ועשיתם אתם

למען תשכילו וגו' ואורך והוריתי אתכם בדרך טובה להלך בה ראה אנכי נתן

15. השמים.] דברים ב', כ"ה.

16. יש'.] יהושע ג', ז'.

17. חיו.] שם ד', י"ד. ברית.] נראה שחסר כאן מאמר שלם כעין זה: כרת ברית שנ' אתם נצבים וכו' לעברך בברית ה' (דברים כ"ט, ט'–י"א), יהושע כרת ברית שנ' ויכרות יהושע ברית, יהושע כ"ד, כ"ה. והטעות באת על ידי כך שהסופר דלג מן, שנ' אתם נצבים, הראשון לשנ' אתם נצבים השני, שפסוק זה מובא בראשונה לראייה על הברית ואחר כך לראיה על הקהל. הקיל.] צ"ל הקהיל.

19. האלהים.] יהושע כ"ד, א'.

20 תעבדון.] שם ט"ו.

21. תלך.] תהלים ל"ב, ח'.

22. ובינתכם.] דברים ד', ו'.

24. תשכילו.] דברים כ"ט, ח'. ואורך.] חוזר לפרש הפסוק המובא בשורה כ"א.

ה׳, כ׳

[לפניכם ברכה וקללה את הברכה אשר] תשמעו וגו׳ אמר הכתוב נר לרגלי דברך

[ואור לנתיבתי נמשלה מצוה בנר ונמש]לה תורה באור כי נר מצוה ותורה אור

[מה נר אינה מאירה אלא לשעה כך מצוה] אין מגינה לשעה ולמה נמשלה תורה

[באור מה אור מאיר לעולם] כך תורה מגינה לעולם בהתהלכך תנחה

[אתך] בשכבך תשמר עליך והקיצות היא תשיחך וכך אמר דויד לפני הק׳

[מאהבתך] שאהבת אותנו נתתה לנו תורה ומצות שהן מביאין אותנו לדרכי

[חיים ומב]יאין עלינו ברכות וטובות מביאין אתנו לדרכי חיים החיים והמות

נתתי לפניך הברכה הקללה ובחרתה בחיים למען תחיה אתה וזרעך ומביאין

עלינו ברכות ראה אנכי נתן לפניכם וגו׳ את הברכה אשר וגו׳ אמר הכתוב

כה אמר ייי גואלך קדוש יש׳ אני ייי אלהיך מלמך להועיל מדרכך בדרך תלך מה

מלמך להועיל מלמך במצרים ושאלה אשה משכנתה ומגרת ביתה להועיל

תתנו נדבה לעשות משכן לכפר על מעשי עגל ולהשרות שכינתי

2. לנתיבתי.] תהלים קי״ט, ק״ה. באור.] סוטה כ״א, א׳; מדרש תהלים י״ז, קל״ב; אליהו ר׳ ג׳, ט״ז. אור.] משלי ו׳, כ״ג.

5. תשיחך.] שם כ״ב.

8. וזרעך.] דברים ל׳, י״ט.

10. תלך.] ישעיה מ״ח, י״ז; ובד׳ שורות טעה הסופר ד׳ פעמים וכתב מלמך במקום מלמדך!

11. ביתה.] שמות ג׳, כ״ב.

12. תתנו.] אין זה פסוק בתורה והקריאה בספק ואולי צ״ל חננתנו.

ביניכם מלמך במצרים ולקחתם אגדת אזוב וטבלתם בדם אשר

בסף להועיל ופסח ייי על הפתח ולא יתן המשחית מלמדך במתי תורה

[והגב]לת את העם סביב לאמר השמרו לכם עלות בהר ונגע בקצהו להועיל

[של]א תמותו כל הנוגע בהר מות יומת מלמדך במדבר עשה לך שרף

ושים אותו על נס להועיל והביט אל נחש הנחשת וחי מדריכך בדרך תלך וייי

[הולך ל]פניהם יומם בעמוד ענן לנחותם הדרך ד'א' מדריכך ראה נתתי לפ[ניך]

היום את החיים ואת הטוב את המות ואת הרע בדרך תלך ובחרת בחיים

למען תחיה אתה וזרעך ד'א' מדריכך ראה אנכי נתן וג'ו' בדרך תלך את

הברכה אשר תשמעון אל מצות ייי אלהיכם אשר אנכי מצוה אתכם היום

והקללה אם לא תשמעו אל מצות י[יי] אלהיכם איזו ברכה ואיזו קללה במקום

זה לא פירש אותן אחרי כן פירש אותם והיה אם שמוע תשמע בקול

ייי אלהיכם והיה אם לא תשמע בקול [ייי] אלהיך שלש פעמים

14. בסף.] שמות י"ב, כ"ב. המשחית.] שם כ"ג. במתי.] צ"ל במתן.
16. יומת.] שמות י"ט, י"ב.
17. וחי.] במדבר כ"א, ח'–ט'.
18. הדרך.] שמות י"ג, כ"א.
19. הרע.] דברים ל', ט"ו.
20. אלהיכם.] שם י"א, כ"ז–כ"ח.
24. אלהיך.] שם כ"ח, א'.

ו', א'

כרת הק' ברית עם יש' בתורה ראשונ[ה בחורב ויקח משה את הדם ויזרק]

על העם ויאמר הנה דם הברית אשר [כרת ייי עמכם על כל הדברים האלה]

ואומר כתב לך את הדברים האלה [כי על פי הדברים האלה כרתי אתך ברית]

ואת יש' והשנייה בתורת כהנים אם בח[קתי תלכו וגו' ובסוף נאמר]

בהן אלה החקים והמשפטים והתורת אשר [נתן ייי בינו ובין בני ישראל בהר סיני ביד]

משה והשלישית בערבות מואב והיה אם שמוע תשמע [בקול ייי אלהיך לשמור]

והיה אם לא תשמע בקול ייי אלהיך ונאמר בהן אלה דברי הב[רית אשר]

צוה ייי את משה לכרת את בני יש' בארץ מואב מלבד הברית [אשר כרת]

אתם בחרב וצוה לברך אותם ולקלל אותם בארץ יש' על הר גריזים והר עיבל

והיה כי יביאך ייי אלהיך אל הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה ונתתה את הב[רכה]

על הר גרזים ואת הקללה על הר עיבל ואמר להן אלה יעמדו לברך את העם וגו'

1. כרת.] על הג' בריתות עיין מכלתא משפטים כ', ק"ב, א'; ספרי דברים ק"ד; מכלתא דברים במדרש תנאים נ"ו; תנחומא נצבים ג', ובהו"ב ה', מ"ט. וסגנון הקטע קרוב לסגנונו של המכלתא לדברים, ובאמרי נעם, נצבים מביא הגדה זו בשם הירושלמי, ולפנינו בתלמוד ירושלמי ליתא.

2. האלה.] שמות כ"ד, ח'.

4. יש'.] שמות ל"ד, כ"ז. תלכו.] ויקרא כ"ו, ג'.

6. משה.] שם מ"ו.

9. בחרב.] דברים כ"ח, ס"ט.

11. עיבל.] שם י"א, כ"ט. העם.] דברים כ"ז, י"ב.

ולמה אילו ששה שפטים עמדו לברך את יש׳ שמעון ולוי שקנאו על הזנות
בשכם ויקחו שני בני יעקב שמעון ולוי אחי דינה איש חרבו ויהודה שהציל
את יוסף מן ההריגה שאמר לאחיו מה בצע כי נהרג את אחינו יששכר
שמעבר שנים וקובע חדשים ליש׳ ומודיע להם עתים וזמנים שנ׳ ומ[בני]
יששכר יודעי בינה לעתים לדעת מה יעשה יש׳ יוסף שברח מן ה[עבירה]
ואיך אעשה הרעה הגדלה הזאת וחטאתי לאלהים בנימין שבית המ[קדש]
בחלקו שנ׳ ובין כתפיו שכן לפיכך עמדו אילו על הברכה בהר [גריזים]
ואלה יעמדו על הקללה בהר עיבל ראובן וגו׳ ולמה אילו על הקללה
ראובן וגד שנטלו חלק בעבר הירדן ולא בקשו בארץ יש׳ לפיכך עמדו
על הקללה כדי שלא יעברו על התורה – אשר וזבולן ונפתלי שעברו
על והורשתם את ישבי הארץ ההיא מפניכם אשר לא הוריש את

12. שפטים.] צ״ל שבטים. ועל הטעם למה נבחרו ו׳ שבטים אלה לעמוד על הברכה, עיין מה שמביא ר׳ אברהם סבא בספרו צרור המור כי תבוא בשם המדרש, ונראה שהשתמש במקור קרוב להקטע שלנו.

13. חרבו.] בראשית ל״ד, כ״ה.

14. בראשית ל״ז, כ״ו.

16. יעשה.] דברי הימים א׳, י״ב, ל״ב.

17. לאלהים.] בראשית ל״ט, ט׳.

18. שכן.] דברים ל״ג, י״ב.

20. בקשו.] בקשו בארץ חלקם.

22. מפניכם.] במדבר ל״ג, נ״ב.

ישבי עכו ואת ישבי צידון זבולן לא הוריש את ישבי קטרון
ואת ישבי נהלול נפת[לי לא] הוריש את יושבי בית שמש ואת

ו', ב'

[יושבי בית ענת דן שעשו א]ת הפסל לפיכך עמדו אילו על הקללה
[כיצד אמרו ברכות וקללות] ששה שבטים עלו לראש הר גרזים
[וששה שבטים עלו לראש הר עיבל] וכהנים ולוים וארון עומדים למטה
[באמצע כהנים מקיפין את הארו]ן ולוים את הכהנים ויש' מיכן ומיכן שנ'
[וכל ישראל וזקניו ושטרים ושפטיו] עמדים מזה ומזה לארון נגד הכהנים
[הלוים נשאי ארון ברית ייי] כגר כאזרח חציו אל מול הר גרזים והחציו אל
[מול הר עי]בל כאשר צוה מש' עבד ייי לברך את העם יש' בראשונה
[בתחלה אמרו] ברכות ואחר כן אמרו קללות והיאך עשו הפכו פניהם
[כלפי] הר גרזים ופתחו בברכה ברוך האיש אשר לא יעשה פסל
[ומ]סכה תועבת ייי מעשה ידי חרש ולא שם בסתר והיו אילו ואילו עונין
ואומרין אמן והפכו פניהם כלפי הר עיבל ופתחו בקללה ארור האיש אשר
יעשה פסל ומסכה תועבת וגו' והיו אילו ואילו עונין ואמרין אמן והפכו

1. דן.] שופטים א', ל'–ל"ג.
2. כיצד.] השלמתי מה שחסר על פי התוספתא סוטה ח', ט' כי כפי הנראה סדר ברכות וקללות בקטע זה הוא מהתוספתא, כאשר לשונם שוה, ועיין גם כן במשנה דסוטה, ז', ה'.
7. בראשונה.] יהושע ח', ל"ג.

פניהם כלפי הר גרזים ופתחו בברכה ברוך אשר לא יקלה אביו ואמו והיו אילו עונין ואומרין אמן והפכו פניהם כלפי הר עיבל ופתחו בקללה ארור מקלה אביו ואמו והיו אילו ואילו עונין ואומרין אמן [עד שגמרו כולן כס]דר הזה ואחר כך קראו ברכות וקללות שבתורת כהנים ובו[רכות וקל]לות שבמשנה תורה שנ' ואחרי כן קרא את כל דברי התורה [הב]רכה והקללה ככל הכתוב בספר התורה ומאחר שקבלו יש' עליהן [ברכות] וקללות בסיני ובערבות מואב למה חזרו וקבלום על הר גרזים והר עיבל כדי להודיע לכל יש' שלא נתן הק' להם את ארץ כנען אילא על תנ[וי] אילו הן ארץ יש' ומלכות בית דויד ובית המקדש ארץ יש' ויתן להם ארצות גוים וגו' בעבור ישמרו חקיו וגו' מלכות בית דויד אם ישמרו בניך בריתי וגו' גם בניהם עדי עד וגו' בית המקדש שנ' הבית הזה אשר אתה בונה אם תלך

15. ארור.] דברים כ"ז, ט"ו, כ"ו.

21. תנוי.] הסופר טעה והשמיט מאמר שלם בין חנוי לתנוי וכך צ"ל, אלא על תנוי וזה אחד משלשה דברים שנתנו על תנוי, אילו הן ארץ יש' וכ'. ועיין ההערה לסוף ד', א' על אלו ג' דברים ועיין גם כן בהפתיחה עמוד קל"ו.

יח

מהדורה חדשה של מדרש משלי.

ב' דפים על קלף דק והכתב כתב מרבע בין קטעי הגניזה שאינם מרשמים שבאוצר הספרים של האוניווערזיטא בקמברידג שהעתיקם לי המנוח ה' ווארמאן זה יותר מכ' שנה. ועל הגליון של ההעתקה כתב, קובץ טיילור–שעכטער, מדרש ב', אורך הדפים ט"ז וחצי צענטימעטער ורחבם י"ד.

הקטע הזה הוא שריד מדרש על משלי כפי אשר נראה בברור מהדף השני שכלו אינו אלא מדרש על פרשת אשת חיל, ומשער אני שהדף הראשון שמתחיל באמצע מאמר ומסיים באמצע מאמר הוא שריד של מדרש זה על הפסוק מכל משמר נצר לבך (ד' כ"ג) שדרשו בו שבכל אבר ואבר שאדם חוטא הוא מביא רעה על עצמו, אדם נכשל באזניו, חם בעיניו, משה בפיו, עכן בידיו וכלם נענשו. ובתנחומא תצא ב' (וממש בילקוט משלי על הפסוק הזה אבל לא נרשם המקור) דרשו, מכל משמר וגו' רמ"ח מצות עשה יש בתורה ובכל יום ויום צועקים על האדם עשה אותנו וכו', ואין בין דרשה זו לדרשת הקטע אלא שכאן נדרש על מצות לא תעשה ושם על מצות עשה. במדרש משלי שלפנינו לא נמצא אפילו רמז על דרשה זו שבהקטע אבל הדרשה על אשת חיל שבהדף השני, אף שההגדות שבה על בת שבע, מיכל והצללפוני חדשות הן, בעקרה היא שוה להדרשה על פרשה זו במדרש משלי ששתיהן מוצאות בה שבח של נשים צדקניות הנזכרות במקרא. ובעל מדרש הגדול, בראש' של"ה וכו' השתמש במהדורה של מדרש משלי הקרובה יותר להמדרש שבהקטע מלמהדורה שבדפוס, ועיין גם כן מדרש אשת חיל באוצר מדרשים לווערטהיימער חלק ב', י"ז וכו' שהוא משונה מעט מהמדרש שבדפוס. אולם אינני מחליט שהמדרש שבהקטע אינו רק מהדורה אחרת של מדרש משלי הנדפס שאפשר שהוא מדרש אחר לגמרי. ומעניין הדבר שהראשון שמזכיר שם מדרש משלי מביא ממנו מאמר שאינו לפנינו ולא רחוק הדבר שלא נתכוון כלל למדרש משלי הנדפס, עיין מרדכי סוף פ"ג דבבא מציעא סימן רצ"ג מה שהעתיק מספר המקצועות בשם ר' יהודא גאון (באור זרוע שם בפרושו על סוף דף כ"ט, ר' האיי גאון, וזה נראה יותר) שמביא דרשה ממדרש זה על הפסוק לא יבוזו לגנב וגו', משלי י', ל' שאינו לפנינו. ועיין ג"כ מנורת המאור נר חמישי תשובה פ"ג וזה לשונו, וגם אמרו במדרש למי אוי למי אבוי שעחב ממון הרבה ויוליך (צ"ל ומוליך) עמו לקבר עונות הרבה וכו'. וכפי הנראה נתכוון למדרש משלי על פסוק זה ולפנינו איננו שם ולא במקום אחר, ואף שהרב המחבר ספר זה השתמש במדרש משלי שלפנינו כאשר הוכיח ה' באבער במבוא שלו צד כ"ג. ומה שנעלה מעל כל ספק הוא שהמדרש שבכתב יד, בין שהוא מדרש חדש לגמרי בין שהוא רק מהדורה חדשה של הנדפס,

הוא מהמדרשים המאוחרים שלא בלבד שהשתמש בהבבלי אלא שהוא מעתיק דבריו כהויתן, ואינו נמנע מלאמור דרש רבה, משום שמצא כן בהתלמוד (השוה דברי הקטע ב', ב', ד' עם זבחים נ"ד, ב'.) ואף ששם דרש משמעו, דרש ברבים וכאן הוא כמו אמר וזה סימן מובהק של ילדות, שמסדרי המדרשים בדורות האחרונים לפעמים לא גרעו ולא הוסיפו אלא העתיקו דברי התלמוד כצורתן.

א', א'

בתוך הגן וגו' מה עשה אדם הלך ושמע לקול אש[תו] ובמה שמע לא שמע אילה באזניו שנ' ולאדם אמר כי שמעת לקול אשתיך ותאכל מן העיץ וג[ו' נמצא] את אומר שנכשל באזניו שנכשל בעיניו ונעשה כעבד משועבד הוא ובניו עד סוף כל הדורות ואיזה הוא זה אחד שנשאר מדור המבול ואיזה הוא חם אחד מהם היה שנ' וירא חם אבי כנען וגו' ובמי ראה לא ראה [חם] אילה בעיניו מה שנגזר על[יו בא וראה] ויאמר ארור כנען וגו' אמרו חכמים ומה חם ש[הבי]ט בער אב[יו שי]צא ממנה נגזר עליו כך וכך המ[ביט] בשאר כל האריות על א[חת] כמה וכמה שנכשל ב[פיו ונמנע] ממנו טובה הרבה איזה הוא זה מ[שה] רב[ינו שהוציא] את ישראל ממצרים וקרע לפניהם הים ועלה [להר סיני וד]בר עם הק'ב'ה שנ' פה אל פה אדבר בו [וגו'] ונכשל בפיו שאמר שמעו נא המורים ומה נמנע ממנו טובה הרבה

1. הגן.] בראשית ג', ג'.
3. העיץ.] שם י"ז.
6. שנשאר.] קריאת תבה זו בספק. שנ'.] נראה שצ"ל ונ' ונאמר.
7. כנען.] בראשית ט', כ"ב. ובמי.] צ"ל ובמה. אילה.]=אלא וכן א', ב', י"ד
8. מה שנגזר.] נראה שצ"ל ומה נגזר. כנען.] בראשית ט', כ"ה.
9. בער.]=בערות.
10. האריות.] צ"ל העריות.
11. וכמה.] עיין תנחומא נח י"ג.
14. בו.] במדבר י"ב, ח'.
15. המורים.] שם כ', י'.

שלא יכנס עם ישראל לארץ ע[מד] וביקש עמד ובקש רחמים על נפשו ואמר לפני ה'ק'ב'ה' רבון העולמים גל[וי וי]דע לפניך בשעה שאמרתה לי לך אל פרעה

א', ב'

אמרתי אליך שלח נא ביד תשלח ואמרת לי לך אל פרעה כשם שהוצאתם על ידיי כך תכניסיני עימם לארצם אמר לו ה'ק'ב'ה' אם אין אתה מאמין לקולי לך וצרף את האותיות מאלף ועד תוו הלך וצרף את האותיות לקח אלף אחד טית תשעה זיויג עשרה שלימים לקח ב' שנים וחית שמונה זיויג י' שלימים לקח ג' שלשה זיויג י' של' לק' ד' ארבעה ו' ששה [זיויג י' ש]ל' ה' היה חמשה ולא מצא לו חבר והיניחו לק' י' עש' צ' תשעים זי' ק' מאה שלימים לק' כ' עשרין פ' שמונים [זי' ק' של'] לק' ל' שלשים עין שבעים זיויג מאה שלי' לק' מ' ארבע[ים] ס' ששים זי' ק' של' נ' היה חמשים ולא מצא לו חבר [והניחו] לקח ק' מאה ת' ארבע מאות זי' חמש מאות שלימים לק' ר' מאתים ש' שלש מאות זיויג חמש מאות שלימים ולא נשאר באותיות כולם אילה ה' ונ' אמר לו הקב"ה לה' ונ' לא מצאת להן חברות הן קרבו ימיך שנ' ויאמר יהוה אל משה הן קרבו ימיך למות וגו' נימצא שנכשל ביפיו שנכשל בידו ופגם

16. עמד ובקש.] נכפל בטעות.
18. פרעה.] שמות ז', ט"ו, אבל אין ענינו להדרשה שלפנינו ובתחלה חשבתי שיש כאן טעות סופר וצ"ל, לכה ואשלחך אל פרעה, שמות ג', י', אבל משורה הבאה נראה בברור שבעל המדרש כוון לשמות ד', י"ב. ועתה לך, אלא שלא העתיק הפסוק הזה כצורתו.

1. תשלח.] שמות ד', י"ג.
6. שלשה.] צ"ל שלשה וז', שבעה ובשורה ח' צריך למחוק ק' או מאה.
16. למות.] דברים ל"א, י"ד. ההגדה על זיווג האותיות גם כן בילמדנו, עיין ערוך ערך הן וילקוט א', תשס"ח; עיין לקוטים לגרינהוט ד', כ"ט, א' וה' קס"א, א'; מדרש תנאים קע"ט בשולי העמוד; דרש לפטירת משה לו', ב' ול"ז, א'; מנצור נ"ב; לקח טוב על פסוק זה ובהמקור האחרון השתמשו בעל צרור המור וציוני בפרשת וילך.

משפחתו ויצא לכלל ארור איזה הוא זה עכן דכתיב ביה חטא ישראל וגם עברו את בריתי אשר צ[ויתי] וגו'

ב', א'

עשתה לה זו בת שבע שראתה ב[רוח הק' שראוי] לצאת מדוד בן שיאמ[ר] שלשת אלפים [משל ואלף] וחמש שירות בכל יום היתה לובשת [בגדי] שר[יים אלף] בשחרית ואלף בצהרים ואלף בין הערבים [והיתה] מיתקשטת במאה וחמשה בשמים והית[ה מעטפ]ית באלף ושמונים באצטליות שלזהב והיתה [עומ]דת כנגד דויד כדי [שיראה אותה ו]יצביר לה פנים וכיון שראתה לא היצביר פנים עלתה לגג וישבה לה ערומה ~~כיון שראה~~ והיתה רוחצת על הגג כשהיא ערומה כיוון שראה דוד שלח ולקחה לפיכך זכת שיצא ממנה שלמה שיאמר שלשת אלפים משל שנ' וידבר שלשת אלפים משל ויהי שירו חמש ואלף נודע בשערים וגו' נודע זו מיכל בת שאול ושהיצלה את דוד מן המיתה ואמתי היצילה את דוד מן המיתה בשעה ששילח שאול מלאכים לשמרו וביקש להמיתו שנ' ותורד מיכל את דוד וגו' [ש]לחה להם חולה הוא

18. יהושע ז', י"א.

1. לה.] משלי ל"א, כ"ב.
3. וחמש.] עיין מלכים ב', ד', י"ב.
4. הערבים.] עיין יומא ל"ה, ב' וקטע כ"ב, נ', ב' לקמן עמוד קצ"ו
5. בשמים.]=מיני בשמים.
6. באצטליות.] צ"ל אצטליות.
7. ויצביר.] צ"ל ויסביר וכן בשורה ח' צ"ל היסביר והעגול על הצ' הוא לסימן הטעות.
13. נודע] משלי ל"א כ"ג. ושהיצילה.] משום שהיצלה.
17. דוד.] שמואל א', י"ט, י"ב.

שנ׳ ותקח מיכל את התרפים וגו׳ אמר לה אביה א אלמה שקר[ת] בי אמרה לו כדי להצילך מדם נקי

ב׳, ב׳

......משם אף הוא אמר עליך כי מי [שלח ידו] במשיח יהוה ו[נקה] מיד ברח דוד אל ניות לל[מוד תורה] משמואל שנ׳ וילך הוא ושמואל וישבו ב[ניות בר]מה מה עיניין ניות אצל רמה דראש רבה [שהיו עסוקין בנויו שלעו]לם בית המקדש שנ׳ ניהלת בעזך אל נו[ה] ק[דש]ך בשבתו עם זקני ארץ זה דוד מלך ישראל שהיה יושב ומלמד הלכה לשלמה בנו והיה כל עובר ושב מברכין ואומרין ראו צדיק זה היאך יושב ומלמד הלכה לשלמה בנו ° סדין עשתה ותמכור וחגור נתנה לכנעני סדין עשתה זו הצללפוני אמו שלשמשון שהיתה דומה לאשה שאורגית וטווה בשוק מפני שלא פרה ורבה שמשון עוז והדר לבושה ותשחק ~~נתנה~~ ליום אחרון עוז והדר לבושה זו אלישבע שראתה ארבע שמחות מי היו אחיה נשיא יבמה מלך בעלה כהן גדול

18. התרפים.] שם י״ג.

19. אלמה.] אפשר שצ״ל על מה או ולמה וקריאת התבה בספק.

3. ונקה.] שמואל א׳, כ״ו, ט׳, ולפי דברי המדרש משיח ה׳ הוא דוד ולא שאול! ושיורי הגדות אלו על שתי נשייו של דוד במדרש הגדול א׳, של״ז ועיין גם כן מדרש משלי ל״א, קי״ב.

4. ברמה.] שמואל א׳, י״ט, י״ח.

5. המקדש.] עיין זבחים נ״ד, ב׳ ובדקדוקי סופרים במקומו.

6. קדשך.] שמות ט״ו, י״ג.

10. לכנעני.] משלי ל״א, כ״ד.

12. ורבה.] אשה עקרה יש לה פנאי לעסוק במסחר ולכן אם של שמשון קודם שנפקדה, היתה דומה לאשה שאורגית בשוק. הדרשות על סדין וכו׳ ועל עוז וכו׳ ישנן גם במדרש משלי ל״א, קי״ב ובמדרש הגדול א׳, של״ז, ועיין מה שכתב ווערטהיימער על דרשה זו באוצר מדרשים ב׳, י״ט. שמשון.] צריך למחקו שנשתרבב מהשורה שלפני זו.

13. אחרון.] משלי ל״א כ״ה.

שני בניה סיגני כהונה ויש אומרין בן
בנה משוח מלחמה [ד׳]א׳ עוז והדר
זו אשתו שלאהרן [שר]אתה ברוח
הקדש שעתידין לצאת מבני בניה כהנים

16. אומרין.] הסופר לא היה יכול לקרות תבה אחת בההעתקה שלו והשאיר חלק, אבל אין ספק שצריך להשלים; אף ומחלוקת ישנה היא אם כבר נתכהן פנחס אז או לא, עיין סדר עולם ז׳ ושם כמו שהוא לפנינו: ויש אומרין אף בן בנה וכו׳; ועיין שם בהערות ראטנער.

יט

פנים אחרים של מדרש קהלת.

דף אחד (מעזבונו של רש"ז שעכטער) בין קטעי הגניזה של בית המדרש לרבנים שבאמעריקא, ארכו כ' צענטימעטער ורחבו י"ח והכתב כתב מרובע עתיק מאד. הסופר משתמש בראשי תיבות שפתרונן אינם ברורים לי, עיין עמוד ב', שורות ב' ח'. הר"ת מכו' בשורה ז' אפשר לפתרו, מזמור כלו, כל המזמור אבל מו"ז שבשורה ב' איני בידי לפרשו ואפילו השערה בעלמא אין לי על זה, ועיין א', שורה ז'.

הקטע הוא שריד מדרש על קהלת פרשה ג', א' וכו' לכל זמן וכו' שלא נמצא לפנינו במקום אחר בצורתו ממש ואף שבתכנו העקרי הוא שוה למה שלפנינו בקהלת ר' ג', א' ובזוטא צד צ"ז שגם הם דורשים הפרשה על ישראל שעברו עליהם זמנים ועתים שונים. הפסוק הראשון, לכל זמן, נדרש כאן על משה ושלמה ובפסקתא דר"כ פסקא בחדש השלישי ק"ב, ב' ובשאר מדרשים נדרש על אדם נח ואברהם (עיין המקומות שהעיר עליהן באבער בקהלת זוטא צ"ז) ואולי שגם בכ"י שלנו היתה כאן הדרשה על אלה ג' אבות העולם אלא שחסר, שהקטע מתחיל באמצע מאמר.

אפשר שהמדרש בקטע זה הוא מדרש אחר לגמרי מב' מהדורות של מדרש קהלת שבספרים אבל כאשר הדבר מוטל בספק לא קראתי עליו, שם חדש, אלא פנים אחרים של מדרש קהלת.

א', א'

מפני האף והחמה וג' זמן אחר שלמ[ה] ויחכם מכל וג' אין שטן
ואין וגו' וזמן אחר כי בער אנכי מאיש וג' ואומ' ויקם ייי' שטן
לשלמה וג' ישראל בזמנן ועתים ורדפו מכם חמשה מאה וגו'
ובזמנים עתים אחרים אלף מפני גערת אחד מפני גערת חמשה

1. והחמה.] דברים ט', י"ט. מכל.] מלכים א', ה', י"א.
2. ואין.] שם י"ח. מאיש] משלי ל', ב'; הגדה עתיקה היא שאגור, שם בפסוק א' הוא שלמה, עיין שם במדרש משלי ובמקומות שהעיר עליהן באבער.
3. לשלמה.] מלכים א', י"א, י"ד. ועתים.] צ"ל ועיתם; עיין שורה ד'. מאה.] ויקרא כ"ו, ח'.
4. עתים.] צ"ל ועתים. חמשה.] ישעיה ל', י"ז ולפנינו, אלף אחד.

וגו' ואומ' וירדף אותם וגו' זמן אחד ועת אחת גם אויל מחריש וג' וזמנים ועתים אחרים ודבר בעתו מה טוב לכך לכל זמן ועת לכל חפץ תחת השמים: כ"ו עת ללדת ועת למות עת לטעת ועת לעקור נטוע וגו' ללדת בתחלה שנ' ומולדותיך ביום הולדת וג' עת למות שנ' במדבר הזה יתמו וג' עת לטעת תביאמו ותטעמו וג' עת לעקור ויתשם ייי מעל וג' וכן בנח[מ]ה לעתיד: בטרם תחיל וג' ואומ' כי חלה גם ילדה וג' לעטת לטעת ונטעתים על אדמתם ונטעתים בארץ הזאת וג' עת להרג ועת לרפוא עת לפרץ ועת לבנ[ות] להרוג ויהרוג בחוריהם בחרב בבית וג' ואומ' זקן בחור ובתולה וג' הנני מעלה לה ארוכה ומרפא וג' הנני מעלה ארוכה לך וממכותיך ארפאך וג' לפרוץ ופצים תצאנה אשה נגדה וג' ואומ'

א', ב'

וחומות ירושלם מפורצת וג' לבנות צנה ירושלם וג' ובניתים כבראשונה הנה אנכי מרביץ בפוך וג' מ'ו'ז' עת לבכות ועת לשחוק עת ספוד ועת רקוד לבכות בכה תבכה בלילה לשחוק ורחובות העיר ימלאו ילדים וילדות

5. אותם.] צ"ל ורדף אותם כמו שהוא בויקרא כ"ו, ל"ו. מחריש.] משלי י"ז, כ"ח.
6. טוב.] שם ט"ו, כ"ג.
7. השמים.] קהלת ג', א'–ז'; ועיין שם במדרש קהלת הגדות קרובות לאלו שלפנינו, ועיין הפתיחה.
9. הולדת.] יחזקאל ט"ז, ד'.
10. יתמו.] במדבר י"ד, ל"ה. ותטעמו.] שמות ט"ו, י"ז.
11. מעל.] דברים כ"ט, כ"ז. תחיל.] ישעיה ס"ו, ז'.
12. ילדה.] שם ח'. לטעת.] הסופר טעה וכתב לעטת וחזר ותקן. אדמתם.] עמוס ט', ט"ו.
13. הזאת.] ירמיה ל"ב, מ"ב.
15. בבית.] דברי הימים ב' ל"ו, י"ז. ובתולה.] יחזקאל ט', ו'.
16. ומרפא.] ירמיה ל"ג, ו'.
17. ארפאך.] שם ל', י"ז ולפנינו כי אעלה ועיין שם ל"ג, ו'. נגדה.] עמוס ד', ג'.

1. ספורצת.] נחמיה א', ג'. ירושלים.] תהלים קמ"ז, ב', ב'; וצ"ל בונה במקום צנה.
2. כבראשונה.] ירמיה ל"ג, ז'. בפוך.] ישעיה נ"ד, י"א. מו"ז.] עיין הפתיחה.
4. בלילה.] איכה א', ב'.

משחקים ברחובותיה: ספוד שנ׳ חגרו וספדו הכהנים וג׳ על זאת חגרו שקים וג׳ ויקרא ייי אלהים וג׳ רקוד ההרים רקדו כאלים וג׳ מכ״ו עת להשליך אבנים ועת כנוס אבנים עת לחבק ועת לרחק מחבק להשליך שנ׳ ויחר אף יהוה משה וג׳ כנוס שנ׳ וג׳ לחבק שנ׳ וירץ לקראתו ויחבק וג׳ וירץ עשו וג׳ שמאלו תחת לראשי וג׳ לרחוק שנ׳ ארמי אבד אבי וג׳ מחמס אחיך וג׳ ואו׳ אל תעמד על הפרק וג׳ עת לבקש ועת לאבד וג׳ שנ׳ ובקשתם משם את וג׳ לאבד ~~עת~~ שנ׳ שכלתי אבדתי וג׳ מגערת פניך יא י[אבד]ו: לשמור שנ׳ הנה לא ינום ולא יישן וג׳ להשליך [שנ׳] וישליכים אל ארץ וג׳ וימאס ייי בכל זרע ישראל וג׳ וכן בנחמה לעתיד לבקש את האבדת אבקש וג׳ לשמר יברכך ייי וישמרך עת לקרוע ועת לתפור עת לחשות

5. ברחובותיה.] זכריה ח׳, ה׳. הכהנים.] יואל א׳, י״ג.
6. שקים.] ירמיה ד׳, ח׳. אלהים.] ישעיה כ״ב, י״ב.
7. כאלים.] תהלים קי״ד, ד׳. מכ״ו.] עיין הפתיחה.
9. משה.] שמות ל״ב, י״ט וצריך למחוק את השם שכך כתוב בתורה, ויחר אף משה וישלך מידיו וכו; ואי אפשר לגרוס ויחר אף י״י במשה–שמות ד׳, י״ד–שאין ענינו של פסוק זה לכאן. כנוס שנ׳ וג׳.] הסופר שכח להעתיק את הפסוק, ונראה שצ״ל פסל לך שני לחת וכו׳, עיין שמות ר׳ מ״ו, ב׳, עת להשליך אבנים ויחר אף משה וכו׳ ועת כנס אבנים פסל לך וכו׳.
10. עשו.] בראשית ל״ג, ד׳. הסופר השמיט, עשו, אחר וירץ וחזר וכתב וירץ עשו. לראשי.] שיר השירים ב׳, ו׳.
11. אבי.] דברים כ״ו, ה׳. אחיך.] עבדיה י׳.
12. הפרק.] שם י״ד.
13. את.] דברים ד׳, כ״ט. אבדתי.] ירמיה ט״ו, ז׳.
14. יאבדו.] תהלים פ׳, י״ז. יישן.] שם קכ״א, ד׳.
15. ארץ.] דברים כ״ט, כ״ז. ישראל.] מלכים ב׳, י״ז, כ׳.
16. אבקש.] יחזקאל ל״ד, ט״ז.
17. וישמרך.] במדבר י׳, כ״ד.

כ

ב' פסקתות חדשות, אנכי ורני עקרה.

דף אחד קלף דק, ארכו כ"ב וחצי ורחבו כ"א והכתב כתב אשורי־מזרחי מסמן T-S 124 באוצר הספרים של האוניוורזיטא בקמברידג. הקלף קרוע בכמה מקומות והכתב מטשטש הרבה והשלמתי כמעט כל מה שחסר על פי המקורים המקבילים להקטע או על פי הסברא.

הקטע מתחיל באמצע מאמר אבל כפי הנראה חסר רק מעט מהראש, וברור שלפנינו ב' פסקתות, א' אנכי וב' רני. הפסקתא הראשונה מתחלת, בחטאו בראש, (א', ב', א') ובעקרה נמצאת גם במדרשים הנדפסים, עיין ההערה לשורה זו, אבל התוספות מרובות על העקר, והפסוק הראשון שבאנכי, מבן אדם חציר ינתן, נתן מקום להדרשן לדרש על הדין והחשבון שאדם עתיד לתן לפני הקב"ה (א', א', ה' עד ל"ג) על כל מה שעשה בעולם הזה. החלק הזה מעניין אותנו בפסוקי תרגום שבו (עיין י"ב, י"ו ומן כ' עד כ"ה) ששונים הרבה בלשונם ובסגנונם מן תרגום נביאים וכתובים שלנו. הקשר שבין חלק זה של הפסקתא למה שאחריו (ל"ג עד סוף העמוד) הוא הרעיון שאדם עתיד לתן דין ולא בלבד על מעשיו אלא גם על שיחה בטלה וכדומה ומתוך זה הוא בא ודורש על הלצנות שהיא גרמה לחרבן בית המקדש. ואחר כל אלה הוא בא להדרשה על אנכי הוא מנחמכם שהב"ה מנחם ישראל באלה הדברים עצמם שחטאו ושלקו בהם. במדרשים שלנו הדרשה הזאת על נחומם של ישראל נדרשה על נחמו, עיין ההערה לא', ב', א'. מהפסקתא רני עקרה אין לנו בהקטע אלא ראשה ואין לו דוגמא בב' מהדורות של הפסקתא בספרים, ואף שההגדות שבה כבר ידועות לנו ממקומות אחרים כאשר יראה הקורא בההערות.

ב' הפסקתות הן מעשה ידי דרשן של דורות האחרונים שהשתמש לא בלבד במדרשי ארץ ישראל אלא גם בהבבלי (עיין ההערה לא', א', י"ג) ובפרקי ר' אליעזר (עיין ההערה האחרונה) ודרכו לקרב את הרחוקים ולצרף דרשות שאין ביניהן קשר פנימי הוא דרך הדרשנים האחרונים. וראוי לשים לב על העובדא שאף בדורות האחרונים היו להם תרגומים של נביאים וכתובים השונים מאשר אתנו, עיין מה שכתבתי למעלה וההערה לב', ל"ז.

א׳, א׳

[שניב]א שנים הרבה עמד בית ה[מקדש] קיים אחרי מיתת ישעיה א[ף שלא ידע

מ]אתי ימות אב[ל] י[ד]ע שימות. . .ת אבל הקב״ה יהי שמו משוב[ח לעולם ולעולמי עולמים]

[הקדי]ם רפואה למכה [ואיזה]היא דברו על לב ירושלים וקראו אליה [כי מלאה צבאה כי נרצה עונה

כי לקחה] מיד יהוה כפלאים בכל חטאתיה לכן אנכי אנכי הוא מנח[מכם מי את ותיראי מאנוש ימות

ומבן אד]ם חציר ינתן אמ׳ להם הק׳ הנחתם רשות שלמעלה שאין ב[ה לא כזב ולא שקר לא גניבות

דעת ולא משו]א פנים ומקח שוחד רשות שהיא לעולם ולעולמי עולמים [ונדבקתם ברשות

שלמטה] שיש בה כזב ושקר ודעת גונבת דעת ומשוא פנים ומקח [שוחד רשות שהיא

היו]ם כאן ומחר לקבר מי את ותיראי מאנוש ימות ומבן אדם [חציר ינתן ותשכח

יהוה עש]ך נוטה שמים ויוסד ארץ ותפחד תמיד כל היום מפני חמת ה[מציק כאשר כונן

1. הרבה.] עיין פסחים פ״ז, ב׳.

2. שימות.] אפשר שצריך להשלים כך, ידע שֶׁימוֹּת ימות; וי׳, לסמן הסגול מצוי הרבה בכתבי יד, עיין לדוגמא לעל ג״ט מְיכָּם.

3. למכה.] מדרש שיר השירים ד׳, ה׳, מקדים הרטיה ואחר כך הוא מכה, ובפי הבריות שגור הפתגם מקדים רפואה למכה שקרוב ללשון הגמרא מגלה י״ג, ב׳; עיין גם כן פסקתא ר׳, ל ג, קנ״ו ב׳ ובמקומות שהעיר עליהן רמא״ש.

4. חטאתיה.] ישעיה מ׳, ב׳.

5. ינתן.] שם נ״א, י״ב וי״ג.

6. לעולם.] מעל הל׳ סימן כזה ם ואולי להעיר הקורא שחסרה כאן התבה, קיימת. ונדבקתם.]=בטחתם.

8. לקבר.] האופיות של ב׳ רשויות גם בירושלמי סנהדרין סוף פרק ו׳. ולא מצאתי חבר להמבטא דעת גונבת דעת אלא בשמחות זוטרתי פ״ד, ל״ח, ובירושלמי ליתא. ושם, היום עדנו ומחר איננו, אבל בבבלי ברכות כ״ח, ב׳, כמו שהוא כאן אלא שגרסתנו שם, בקבר.

להשחית ואיה חמת ה]מציק אדם חציר יביש ראה דרכיך ודע לפני מי אתה עמל ו[לפני מי
אתה ע]תיד ליתן דין וחשבון לפני מלך מלכי המלכים ברוך הוא וכל עוב[דוהי דאנש
מגלין] לפני הק׳ דכ׳ וביד כל אדם יחתום לדעת כל אנשי מעשיהן והקב״[ה משלם לאנש היך
עוב]דוהי כמה [שכ]ת׳ ולך י״י חסד כי אתה תשלם לאיש כמעשיהו ויי לן [דמיתנן ויי לן דמיתנן]
והוא חציר יבש והסדו כעיץ השדה דכ׳ ביה קול אומר קרא ואמר מ[ה אקרא כל הבשר חציר וכל חסדו]
כצ׳ השדה ולית אנן בהתין מלפני מלך מלכי המלכים ברוך הוא שהו[א העד הוא הדיין הוא הבעל דין והוא עתיד]
למוכחה יתן על כל עובדינן בין דעבדין בגוליה בין דעבדין בטומרה [בין דעבדין בשגגתא בין דעבדין]
במיזוד בין על מלה טבה ובין על מילה בישה הדא היא דכ׳ כי את כל מ[עשה האלהים יביא במשפט]
על נעלם אם טוב ואם רע זה אחד משׁשה מקריות שהיה רבי קור[א אותן ובוכה בקשו את י״י כל]
ענוי הארץ אשר משפטו פעלו בקשו צדק בקשו ענוה אולי תסתרו [ביום אף יהוה]

10. יביש.] עיין ישעיה מ׳, ו׳ אבל הפסוק אינו מובא כצורתו.

11. הוא.] אבות ג׳ א׳; דרך ארץ ר׳, א׳; ירושלמי סוטה ב׳, ב׳ ובנסמן שם. ונראה שבשורה י׳ צריך לאמור עומד במקום עמל, עיין מורה נבוכים ג׳, נ״ב וכבר נהגו לרשום הפתגם הזה על העמוד בבית הכנסת, על פי דברי התלמוד ברכות כ״ח, ב׳.

12. יחתום.] איוב ל״ז, ז׳; ועיין מה שדרשו על זה בתנחומא הו״ב א׳, כ״א. מעשיהן.] מערבב מעברית וארמית.

13. כמעשיהו.] תהלִים ס״ב, י״ג. ויי לן.] השלמתי על פי דברי הגמרא ברכות ל״א, א׳.

15. השדה.] ישעיה מ׳, ו׳ ועיין שורה י׳. דין.] אבות סוף פרק ד׳.

18. רע.] קהלת י״ב, י״ד ולפנינו על כל נעלם.

19. יהוה.] צפניה ב׳, ג׳.

האווין תובעין אורחיה דמלכיה דעלמה כל מכיכיה דארעה דעבדי[ן דינא ודעבדין]
קושטא ומהלכין במכיכו קמי מרי דעלמה ועד איין כתיב בהון א[ולי תסתרו ביום אף יהוה]
דעתד לכון קברהו מן ההיא שעתא דרוגזא וכת׳ שנאו רע ואהבו טו[ב והציגו בשער משפט אולי]
יחנן י״י אלהי צבאות שארית יוסף וכת׳ י׳ת׳ן׳ שנאו רע ואה׳ טו׳ סונאי[ן בישתא ורחמין]
טבתא וזדכותא] בדינה אמרתי אוריתה ובכל זאת אולי יחנן י״י צ׳ ש[ארית יוסף והדן דכ׳]
יתן בע[פר פיהו] ומיתב על לב רוגשה דיתין פומיה בעפרה ולוויי דה[דין סיבורה אית ליה]
ממריה דעלמה ויאמר שמואל אל ~~העם~~ שאול למה הרגזתני לעלות [אמר לו שמואל לשאול לא דיי]
לך [ש]הרגז[ת את אל]היך אלא כי עשיתני עבודה זרה שלך א[ין אתה יודע כשם שנפרעין מן העובד
כך נפרעין] מן הנעבד ולא עוד אלא שהיתי סבור שה[גיע יום הדין ונתייריתי והרי קל וחומר]
אם שמואל [שכ׳] בו כן וידע כל ישראל מדן עד ב[אר שבע כי נאמן שמואל לנביא לי״י נתירא
אנו] על אחת כמה וכמה וכת׳ כי הנה יוצר הרים [ובורא רוח ומגיד לאדם מה שיחו לא דברים

20. האווין.] קריאת ד׳ אותיות אחרונות בספק גדול.
21. ועד איין.]=ועדיין, עיין המפתח הכללי.
22. קברהו.] נראה שצ״ל קובריה, קברים, אבל הלשון, שהכין לכם קברים, אין לו מובן יפה.
23. יוסף.] עמוס ה׳, ט״ו. יתן.] נקוד לסמן הטעות.
24. וזדכותא.] האותיות ז׳ וכ׳ עוד נראות לעיין. אמרתי.] נראה שצ״ל אמרת.
25. פיהו.] איכה ג׳, כ״ח.
26. לעלות.] שמואל א׳ כ״ח, ט״ו.
29. לי״י.] שם ג׳, כ׳.
30. שיחו.] עמוס ד׳, י״ג.

שיש בהם] חט אפילו דברים שאין בהם חטא נכתב[ין על פנקסו שלאדם וקוראין לפניו בשעת מיתתו ומי כותבן
כי הנה יוצר] הרים וכול׳ והדן כי את כל מעשה [האלהים יביא במשפט על כל נעלם אם טוב ואם רע
בין אם עשה רעה] בין עובר על הטובה כת[יב עד מתי פתאים תאהבו פתי ולצים לצון
חמדו להם מה הוא פתאים זה] הוא שמפתה א[חר יצרו ופורש עצמו מדברי תורה
והולך ועוסק בדברים בטלים ו]יושב במושבות ו[כניסיות שלעמי הארץ ומדבר דברי ניבלות
וליצנות ולשון הרע ופורק מ]עליו עולה של תורה עליו [הכתוב אומר ואתה מה לך לספר חקי ותשא
בריתי עלי פיך וא]תה שנאתה מוסר ותשלך דברי אחרך [שני בני אדם נתנבאו על הליצנות ואלו הן
שלמה ו]ישעיה שלמה אמ׳ עד מתי פתאים תאהבו [פתי ולצים לצון חמדו להם ישעיה ועתה אל תתלוצצו פן
יחזקו מוסריכם כי כלה ונחר]צה שמעתי מאת י״י אלהים צבאות האז[ינו ושמעו קולי הקשיבו ושמעו אמרתי
אמרו חכמים] קשה היא הליצנות שתחילתה יסורין וסופה כלייה בתחלתה יסורין [דכ׳ ועתה אל תתלוצצו
וכו׳ וסופו כליה וכ׳] כי כלה ונחרצה שמעתי וכו׳ א. . . . . . לא נחתם גזר דינהם [של אבותינו עד שהיו בעלי

33. הטובה.] כאן מסיימת דרשה של רבי והיא נמצאת בסגנונים שונים בהרבה מקומות, עיין ירושלמי חגיגה ב׳, א׳; מדרש שמואל כ״ד, קי״ט ובנסמן שם בהערה י״ח, ועיין גם כן בבלי חגיגה ד׳, ב׳.
34. להם.] משלי א׳, כ״ב. יצרו.] השלמתי על פי דברי הגמרא בבא ב׳ ע״ח, ב׳ וע״ט, א׳.
37. אחרך.] תהלים נ׳, ט״ז וי״ז. הליצנות.] פסקתא דר״כ י״ג, קי״א א׳.
39. אמרתי.] ישעיה כ״ח, כ״ב וכ״ג.
40. אמרו.] עבודה זרה י״ח, א׳ ופסקתא דר״כ י״ג, קי״א.
41. לא.] נראה שכך צריך להשלים, אמרו רבותינו, או אמרו חכמים, לא וכו׳ ומאמר זה בהרבה מקומות, עיין איכה ר׳ פתחתא י״ב; תנחומא משפטים י״ב; שמות ר׳ ל״א, ט״ז; שבת קי״ט, ב׳.

ליצנות והיו] מתעתעים במלאכי השרת ובוזים דבריו כך הוא
אומ׳ ויהיו מלעיבים במלאכי האלהים ובוזים
[דבריו ומתעתעי]ם בנביאיו עד עלות חמת י״י בעמו עד לאין
מרפה מה כתוב בתריה וי[על עליהם

א׳, ב׳

בחוריהם בחרב] בבית מקדשיהם ולא חמ[ל על בחור] ובתול[ה
זקן ו]ישיש הכל נ[תן בידו חטאו בראש לקו
בראש ומתנחמי]ם בראש חטאו בר׳ דכ׳ ויאמ[רו נ]תנה ראש ולקו
בראש [על מה תכו עוד תוסיפו סרה
כל ראש לחלי ו]מנחמים בראש עלה הפורץ לפניהם פרצו
ויעבורו שער [ויצאו בו ויעבר מלכם לפניהם]
וי״י בראשם חטאו בעיין לקו בעיין ומת]נחמים בעין חטאו בעיין
דכ׳ יען כי גבהו בנות צי[ון ותלכנה
נטויות גרון ומשקרות עינים] ולקו בעיין על אלה אני בוכיה עינ[י
עיני יור]דה מים ומתנחמ[ים בעין דכ׳
קול צופיך נשאו קול יחד]יו ירננו כי עין בעין וגו׳ חטאו באוזן
[ולקו באו]זן ומתנחמי[ם באוזן חטאו באוזן
דכ׳ וימאנו להקשיב וג׳ ואזניהם הכבידו מ]שמוע לקו באזנין דכ׳
השמן לב הע[ם הזה] ואזניו הכבד [ומתנחמים באוזן

1. בידו.] דברי הימים ב׳, ל״ו, ט״ז וי״ז. בראש.] הדרשה עד שורה ל״ג יש לה קשר עם מה שנאמר בראש הקטע, שהקב״ה הקדים רפואה למכה ולא עד אלא באלה הדברים עצמם שחטאו ושלקו בם נחמם, וכן בפסקתא ר׳, ל״ג, קנ״ו, ב׳–קנ״ח, א׳ דרשה קרובה למה שלפנינו וגם היא מתחלת, כך היא אומנתי בו בדבר שאני מכה אני מרפא. ועיין גם כן פסקתא דר״כ כ״ו, קכ״ח, ב׳–קכ״ט, א׳; איכה ר׳ סוף פרשה א׳ ולקמן עמוד רכ״ו.

2. ראש.] במדבר י״ד, ד׳; ועיין תנחומא הו״ב ד׳, ס״ט ובנסמן שם על הקשר שבין חטא המרגלים והגלות.

3. לחלי.] ישעיה א׳, ה׳. ומנחמים.]=ומתנחמים, עיין שורות, י״ג–ט״ז.

4. בראשם.] מיכה ב׳, י״ג.

5. עינים.] ישעיה ג׳, ט״ז. מים.] איכה א׳, ט״ז.

6. בעין.] ישעיה נ״ב, ח׳.

7. משמוע.] זכריה ז׳, י״א. הכבד.] ישעיה ו׳, י׳, הקב״ה הקשה לבם ולא שמעו לתוכחות הנביאים וזה ענשם על שלא שמעו בתורתו.

דכ׳ ואזניך תשמענה] דבר מאחריך לאמור וגו׳ חטאו באף ולקו באף ומתנחמים [באף חטאו באף דכ׳ ויאמר

אלי הראית בן אדם הנקל ל]בית יהודה מעשות את התועבות אשר עשו פה וג׳ לקו באף ד]כ׳ אף אני אעשה

זאת לכם והפקדתי] עליכם בהלה וגו׳ ומתנחמין באף דכ׳ ואף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם לא

מאסתים ולא געלתים חטאו] בפה ולקו בפה ומתנחמים בפה חטאו בפה דכ׳ על כן על בח[וריו לא ישמח אדני

ואת יתומיו ואת אל]מנותיו וגו׳ לקו בפה דכ׳ אר׳ [מ]ק׳ ופלשתים מאחור ויאכלו את ישר[אל בכל פה

ומנחמים בלשון דכ׳ אז ימ]לא שחוק פינו ולשונינו אז יאמרו בגוים הגדיל י״י חטאו בלשון [ולקו בלשון

ומנחמים בפה חט]או בלשון דכ׳ וידרכו את לשונם קשתם שקר ולא לאמונה וגו׳ לקו

[בלשון דכ׳ דבק לשון יונק א]ל חכו בצמא עוללים וגו׳ ומנחמים בלשון דכ׳ ולשונינו רנה חטאו בלב

[ולקו בלב ומנחמים בלב חט]או בלב דכ׳ ולבם שמו שמיר משמוע את התורה ואל הדברים אשר

[שלח י״י צבאות ברוחו ביד] הנביאים ויהי קצף גדול וגו׳ לקו [בלב דכ׳] וכל לבב דוי וכת׳ על זה היה

8. לאמור.] ישעיה כ׳, כ״א.

9. פה.] יחזקאל ח׳, י״ז והדרשה היא על סוף הפסוק, והנם שלחים את הזמורה אל אפם.

10. ויקרא כ״ו, ט״ז.

11. געלתים] שם מ״ד.

12. אלמנותיו.] ישעיה ט׳, ט״ז וסוף הפסוק וכל פה וכו׳. פה.] שם י״א.

13. הגדיל י״י.] תהלים קכ״ו, ב׳ והדרשה היא על ראש הפסוק, שחק פינו, ולקמן ט״ו הדרשה היא על סופו, ולשוננו רנה ולכן צ״ל כאן בפה.

14. לאמונה.] ירמיה ט׳, ב׳.

15. עוללים.] איכה ד׳, ד׳. רנה.] תהלים קכ״ו, ב׳; ועיין שורה י״ג ושם בהערה.

17. ׳גדול.] זכריה ז׳, י״ב. דוי.] איכה א׳, כ״ב.

[דוה לבנו ומתנחמים בלב דכ׳ דברו] על לב ירושלים וגו׳ חטאו ביד ולקו ביד ומתנ׳ ביד דכ׳ ובפרשכם כפיכם

[ואעלים עיני מכם וגו׳ לקו ביד דכ׳] ידי נשים רחמניות בשלו ילדיהן ומתנחמין ביד דכ׳ והיה ביום ההוא

[יוסיף אדני שנית ידו לקנות שאר עמו] חט׳ ברגל ולק׳ בר׳ ומת׳ ברגל חט׳ בר׳ דכ׳ ורגליהם לרע ירוצו לקו ברגל דכ׳

[תנו לי״י אלהיכם כבוד בטרם י]חשיך ובטרם יתנגפו רגליכם מיתנחמים ברגל דכ׳ מה נאוו על ההרים

[רגלי מבשר משמיע שלום חטאו בזה ולק]ו בזה ומתנחמים בזה וירא העם כי בשש משה לרדת מן ההר וגו׳ ולקו

[בזה דכ׳ על זה היה דוה לבנו] וגו׳ ומתנחמים בזה דכ׳ ואמר ביום ההוא הנה אלהינו זה וגו׳ חטאו בהוא ולקו

[בהוא ומתנחמים בהוא חטאו בהוא דכ׳] כחשו בי״י ויאמרו לא הוא לקו בה׳ דכ׳ והמה מרו ועצבו את רוח קדשו וגו׳

[ומתנחמים בהוא אנכי אנכי הוא מנח]מכם וגו׳ חטאו בכפליים ולק׳ בכפ׳ ומת׳ חט׳ בכפ׳ דכ׳ חטא חטאה ירושלים

[לקו בכפליים דכ׳ כי לקחה מיד י״י כפליים ב]כל חט׳ וגו׳ מתנחמים בכפלים דכ׳ אנכי אנכי הוא וגו׳ כתיב זאת אשיב

[אל לבי על כן אוחיל וכן דוד אומ׳ לולי תור]תך שעשועי אז אבדתי בעוני בסיני אמרתי בסיני לכם

18. לבנו.] איכה ה׳ י״ז. ירושלים.] ישעיה מ׳, ב׳. ומתנ׳ ביד.] הוסף, חטאו ביד דכ׳.
19. מכם.] ישעיה א׳, ט״ו, וסוף הפסוק ידיכם דמים מלאו. ילדיהן.] איכה ד׳, י׳.
20. עמו.] ישעיה י״א, י״א. ירוצו.] משלי א׳, ט״ז.
21. רגליכם.] ירמיה י״ג, ט״ז.
22. שלום.] ישעיה נ״ב, ז׳. וירא.] צריך להוסיף, חטאו ביד, קודם וירא. ההר.] שמות ל״ב, א׳, וסופו כי זה.
23. אלהינו זה.] ישעיה כ״ה, ט״ו.
24. הוא.] ירמיה ה׳, י״ב. קדשו.] ישעיה ס״ג, י׳ וסוף הפסוק הוא נלחם בם.
25. מנחמכם.] ישעיה נ״א, י״ב. ומת׳.] צריך להוסיף בכפלים. ירושלים.] איכה א׳, ח׳.
26. חט׳.] ישעיה מ׳, ב׳.
27. אוחיל.] איכה ג׳, כ״ב, ועיין במדרש איכה על פסוק זה. בעוני.] תהלים קי״ט, צ״ב וצ״ל, בעניי. בסיני] נכפל וצל״מ.

[אנכי פעם אחד ולעתיד] לבוא אני אומ׳ לכם שני פעמים אנוכי אנוכי הוא מ[נחמכם

בסיני היו שומעין דברו שלהקב״ה] ולא היו רואין שנ׳ ודבר י״י אל[יכ]ם מתוך האש קו[ל דברים אתם שומעים וכו׳

אבל לעתיד לבוא יראו אותו] שנ׳ כי עין בעין וגו׳ בסיני היו רואים [את הקולות ואת הלפדים

ואת ההר עשן שנ׳ וכל] העם רואים את הקולות ואת הלפידים וגו׳ [אבל לעתיד לבוא לא יראו

לא קולות ולא לפידים] אלא ששים ושמחים בהק׳ שנ׳ ואמ׳ ב[יום ההוא הנה אלהינו זה קוינו לו

ויושיענו זה י״י קוינו לו נגילה ונשמחה ביש]ועתו ° ° ° רני עקרה

[זהו מה שאמ׳ הכ׳ האני אשביר ולא אוליד י]אמר י״י והוא שא[מר] הכ[תוב מושי]בי עקרת [הבית

אם הבנים [שמחה הללויה ישתבח ויתברך שמו] שלהקב״ה לעולם [ול]עולמי עולמים [שהוא פוקד

עקרות שנ׳ עד עקרה ילדה שבעה וכו׳] מקים מ[עפר] דל מאשפות ירים [אביון]

להושיב עם נדיבים וכול׳ וכן דו]ד ע״ה אומר. . . . א יתן ועליה רחצונן והוא סבורן ולית. . . . . .

29. שומעים.] דברים ד׳, י״ב; ובראש הפסוק צ״ל וידבר.
30. בעין.] ישעיה נ״ב, ח׳.
31. הלפידים.] שמות כ׳, י״ח.
33. בישועתו.] ישעיה כ״ו, ט׳. עקרה.] ישעיה נ״ד, א׳; כאן מתחלת הפסקתא דרני עקרה.
34. י״י.] ישעיה ס״ו, ט׳.
35. הללויה.] תהלים קי״ג, ט׳.
37. נדיבים.] שמואל א׳, ב׳, ה׳–ח׳. אומר.] עיין תהלים קי״ג, ט׳. ואחר זה מתחיל תרגום של פסוק אחד שקשה לעמוד עליו שהתרגום הוא שלא כצורתו אלא כעין פרוש. ואולי שדברי דוד בתהלים קמ״ד, ב׳, חסדי מצ:דתי וכו׳ מתורגמים כך, משזב אלהא יתן ועליה רחצונן והוא סבורן ולית אלהא בר מיניה.

מיניח........ב' י"'........אמרו] חכמים ארבעה מפתחות בידו שלהק"ב ואינ[ן]

מסורין [ביד] ביריה בעול' ואילהי מפתח שלפרנסה ומפתח שלגשמים ומפתח שלקברות ומפ[תח]

שלעקרות מפתח שלפרנסה מניין דכ' פותח את ידך ומש' לכ' ח'ר' מלמד שהקב"ה ברחמים [פותח]

את ידיו וזן ומפרנס לכל ביריותיו מקרני ראמים עד ביצי כיני הדא הוא דכ' מי [יכין לעורב צידו צא]

וראה העורב הזה שחור הוא דכ' שחורות כעורב וכשהוא מוליד הוא רואה את [בניו לבנים]

והוא אומ' אין אילו ילדי ומתאכזר עליהן ומניחן והולך לו והם תולים עיניהם לה[ק]ב"ה והוא זן

38. אמרו.] תנחומא הו"ב א', קנ"ה ובמקומות שהעיר עליהם באבער.
39. ואילהי.] צ"ל ואילו הן.
40. ח'ר'.] תהלים קמ"ה, ט"ז.
41. כיני.] שבת ק"ז ושם לנכון כנים וכן צ"ל כאן. צידו.] איוב ל"ח, מ"א.
42. כעורב.] שיר השירים ה', י"א.
43. פרקי ר' אליעזר סוף פרק כ"א ועיין הגרסא בילקוט מכירי על תהלים קמ"ז, רפ"ח ועיין גם כן אגדת אגדות ל"ח ול"ט.

כא

נוסח חדש של סדר מעשה בראשית.

ב׳ דפים בכרך קטעי הגניזה קבוצת אדלער סימן 1177 אשר באוצר הספרים של בית מדרש הרבנים שבאמעריקא, ארכם ט״ז וחצי ורחבם י״ב והכתב כתב רבני–תימני. על הגליון העליון של דף א׳ נרשם כ׳ ועל הגליון התחתון של דף ב׳ נרשם כ״ד בכתב יד עצמו של הקטע ולפי זה ב׳ דפים אלו הם מכרך שהחזיק לכל הפחות כ״ד דפים ובכרך החדש הם מסמנים pp. 153–156.

הקטע הזה הוא שריד סדר מעשה בראשית אשר לפנינו בספרים בג׳ נוסחאות שונות, בספר רזיאל (בד״ה, זה מעשה בראשית), בסדר רבה דבראשית הוצאת ווערטהיימער בבתי מדרשות שלו חלק א׳, א׳–ל״א ובמדרש כונן הוצאת יעללינעק בבית המדרש חלק ב׳, ל״ב–ל״ז, וכן נמצא בכ״י בקובץ כ״ב של אוצר הספרים של האוניוערזיטא במינכן. והנה אין כאן המקום לישא ולתן בארוכה על ספר זה ואולם אמרתי להעיר שברור לי שסדר רבה הוצאת ווערטהיימער אינו אלא קובץ מקורות שונים והגדות שונות על סדרן של גן עדן וגיהנם, השמים והארץ. וראיה ברורה לזה שסדרן של ז׳ מדורי גיהנם בדף ט״ו–י״ח הוא סדר אחר לגמרי מסדרן בדף י״ט–כ׳. וכבר רמז המסדר על המקורות השונים שהשתמש בהן שמתחיל הסדר השני, באמרו חכמים, ובזה כוון לאמר שכאן מתחיל סדר אחר ממה שקדום לו. גם הסדר שבהקטע הוא כבר מרכב ממקורות שונים שז׳ שורות הראשונות שבו הן סוף סדר אחד המקביל להסדר השני בסדר ר׳ דבראשית אלא שכפי הנראה נתקצר הסדר השני בנוסחאות שלנו, בין באותן הנדפסים בין באלה שבכתב יד.

חשיבות גדולה להקטע שגרסאותיו הן ברבם יפים וטובים מגרסאות הספרים כאשר יראה המעיין מאלה הדוגמאות. בסדר ז׳ מדורי גיהנם קנ״ג, ח׳–קנ״ד, א׳) נמנו, נחשים, שרפים, עקרבים, חוליות, עוקצים וכדי מרה וברור שחסר אחד מן המנין שבע ובסדר רבה כ׳ הגרסא, כדי מרה תלויין ומושיכין ויוצאין הימנה ז׳ נהרות של סם המות ולכן אין ספק שנשמט המאמר הזה בכ״י של הקטע. אבל על אחת שחסר בהקטע חס׳רים ג׳ בסדר ר׳ שלא נזכרו שם נחשים שרפים ועוקצים. ונראה שצריך להשלים בהקטע קנ״ג, י׳ כך: ועל כל בית ובית יש בו שבעת אלפים חלונות ועל כל חלון וחלון יש בו ז׳ אלפים חורים ועל כל חור וחור יש בו שבעת אלפים וכו׳. ובסדר ר׳ רק בית, חור וסדק, אבל בכיצד דין הקבר בבית המדרש ליעללינעק ה׳ מ״ט בית וחלון וכן במסכת גיהנם שם א׳, קמ״ט, ומזה אנו רואים שכל אחד ואחד ברר לעצמו מה שחפץ.–הלשון וישוב גדול (קנ״ד, ה׳) הוא נוח יותר מלשון וכל יושביהן שבסדר רבה כ״א ובמדרש כונן ל״ו, אבל המנין שס״ו של מיני בני אדם בשורה שלאחר זו נראה משבש.

ובמדרש כונן, שס"ה מיני בריות ויש מהן ב"א (=בני אדם) שראשם וכו' ואולי צריך להיות כאן שס"ו מיני בריות ובני אדם, ופרשו שעם בני אדם המנין שס"ו. ועל אלו בני אדם ש„בתבל" עיין מה שהערותי בספרי, הגדות היהודים חלק ה', קמ"ג הערות ל"ד–ל"ז. ולפי דברי הקטע יושבי „תבל" הם צדיקים גמורים וכן במדרש כונן ל"ו אבל בסדר ר' אין זכר מזה ולהפך נאמר שם שבשעה שהם אוכלים עושים מריבה זה אם זה, ואין זה דרכן של צדיקים גמורים. ונראה שלהמחבר של סדר ר' כבר היתה ידועה ההגדה על „בני קין שוכני תבל" וכאשר אי אפשר לאמר על בניו של אותו רשע שצדיקים הם שנה ההגדה על יושבי תבל ובאמת הן הגדות שונות שבעקרן אין שום קשר בינידהון.–סדר של הז' רקיעים בהקטע ובשאר הנוסחאות של סדר מעשה בראשית לקוח בעקרו מחגיגא י"ב, ב' אלא שנתוספו בהן דברים ממקורות אחרים, וראוי לשום לב על הדברים החדשים שבהקטע. בוילון יש גנזי מים (קנ"ה, א'), ואף שאינו משמש כלום, ולא נודע לי זה ממקום אחר. ונראה שהדעה שגנזי מים ברקיע הראשון לקוחה ממקור אחר שנאמר בו שהגשמים יורדין מן הרקיע הזה ובבראשית ר' פי"ג, י' יחסו דעה כעין זו לר' יהושע ועיין שם במקומות שהעיר עליהם טהעאדאר. למעלה מן וילון רקיע שנקרא שמים וכן בקצור לשון בספר רזיאל ובסדר ר' אבל בחגיגה, במדרש כונן ל"ז ובמדרש י' הדברות (בית המדרש ליעללינעק א', ס"ד) רקיע הוא שם כללי לכל הז' רקיעים ושם פרטי להרקיע השני. והטעם על שם שמים נמצא גם ברזיאל ומקורו בראשית ר' סוף פ"ד. ומה שנאמר בהקטע על זיקוקי אש וכו' (קנ"ה, ה' וכו') נמצא רק ברזיאל אבל שם מקום הזיקוקים הוא בין מים לים שעל רקיע השני, ומרפעים ברזיאל הוא טעות הדפוס תחת מרפפים שבהקטע. גם בזה מסכים רזיאל להקטע שבים דגן ותירוש–והוא מוסיף יצהר–ולא נמצא זה במקום אחר. נוסח הקטע ורזיאל, ומושלים על תהום–ברזיאל ותהום–ואורן יורד ומאיר וכו' הוא הנכון ובסדר ר' כ"ג נשתבש המאמר והמוציא לאור לא הרגיש בהשבוש. ונראה שבהקטע סוף קנ"ר וכן בקנ"ו י', נשמטו המאמרים על הסולם מחלד לוילון ומוילון לרקיע שאין טעם לדבר שרק מן הרקיע השני יש סולם בין רקיע לרקיע. ובסדר ר' כ"ב המאמר, למעלה מן חלד מוצב סולם, שלא במקומו וצ"ל בסוף כ"א בסוף העמוד, למעלה מן חלד מוצב סולם וראשו מגיע השמימה לוילון שהוא וכו', וברזיאל לא נזכרו הסולמות כלל, עיין מה שכתבתי על הסולמות בהגדות היהודים ה', צ"א הערה מ"ט. מעניין הוא נוסח הקטע שמיכאל מקטיר קטורת בזבול אבל בתלמוד ובמדרש י' הדברות ס"ד נאמר שמקריב קרבן וב' הנוסחאות נרכבו בסדר ר' כ"ד וברזיאל (בד"ה ארכו של עולם) אלא ששם מזבח שלמעלה הוא במכון ולא בזבול כבתלמוד ובמדרשים וכן הוא מהפך הסדר ועושה זבול רקיע הששי ומכון רקיע הרביעי. בנגוד דברי התלמוד נאמר כאן שהמלאכים שבמעון אומרים שירה ביום ודומין בלילה וכן בסדר ר' כ"ה אבל במדרש י' הדברות כמו שהוא בחגיגה שדומין ביום ואומרים שירה בלילה, והמוציא לאור של הסדר ר' העיר שמחבר מדרש זה מסכים לדברי התלמוד ולא דק. מה שנאמר בהקטע שמטטרון שר הפנים

ממונה על האוצרות שבמכון לא נודע לי ממקום אחר וכן לא מצאתי בשום מקום שמלאכי חבלה ומלאכי רעש וחמה הן בערבות והדבר מפליא כאשר הערותי בההערה האחרונה. ובסוף הפתיחה לקטע זה אמרתי להעיר על דבר שנכבד בעיני והוא שבנוסח זה ושל סדר מעשה בראשית לא נזכר אלא מטטרון־פעמים ובחגיגה רק פעם אחד–אבל בסדר ר' וברזיאל נזכרו יותר ממאה מלאכים והדבר נראה שהן הוספות חדשות ממקורות שונים להגדה העתיקה על סדרן של מעשה בראשית, ולא שנשמטו על ידי הסופרים שיראו להעתיק שמות המלאכים.

קנ"ג

כשנותנין קולן קולן עולה לפני כסא הכבוד ומיד עומדין ישראל וכל צדיקי עולם ומבקשין רחמים לפני הקב"ה ואומרין לפניו רבונו של עולם מלא רחמים אתה רחם על מעשיך והקב"ה משיבן בניי הללו רשעים שפשטו ידיהם בזבולי ועדיין לא שבעה נפשי מהן ולא ישוב חרון אפי מהן עד שאעשה אותן אפר תחת כפות רגלי הצדיקים שנ' ועסותם רשעים כי יהיו אפר תחת כפות רגליכם: שבעה מדורים יש בגיהנם כל מדור ומדור יש בו שבעת אלפים בתים ועל כל בית ובית יש בו שבעת אלפים סדקים ועל כל סדק וסדק יש בו שבעת אלפים נחשים ועל כל נחש ונחש יש בו שבעה עשר אלפים שרפים ועל כל שרף ושרף יש בו שבעה עשר אלפים עקרבים. ועל כל עקרב ועקרב יש בו שבעה עשר אלפים חליות ועל כל חֻליה וחֻליה יש בו שבעה עשר אלפים עוקצים ועל כל עוקץ ועוקץ יש בו תשעים

1. רחמים.] בקשת רחמים של הצדיקים על הרשעים גם בספר רזיאל, בדבר המתחיל זה מעשה בראשית, אבל בקצור נמרץ, ועיין גם כן סדר רבא דבראשית י"ח.

5. בזבולי.] עיין בהמקורות בהערה לשורה א' ובראש השנה י"ז, א'.

8. רגליכם.] מלאכי ג', כ"א. מדורים.] בסדר ר' דבראשית מדורות, אבל היחיד הוא מדור ואם כן מדורים הוא הנכון. ועל פרטי מדורי גיהנם, עיין סדר ר' דבראשית י"ט–כ' ושם נסמן; ועיין גם כן מדרש גדולת משה הנקרא גם כן מדרש כתפוח בעצי היער, כ"ז.

12. שרפים.] לא מלאכים הנקראים שרפים אלא מין נחשים ועקרבים, וכן משמעו בקרא.

קנ"ד

ושנים אלף כדי מרה וכולן מזומנין למ[יני]ן ולמשומדין ולאפיקורוסין: ומעל ארקא תהום ומעל תהום תוהו ומעל תוהו בוהו ומעל בוהו ים. ומעל ים מים. ומעל מים תבל. ובתבל יש בה הרים וגבעות ויישוב גדול דכת' כי לי תבל ומלואה ויש בה שלש מאות וששים וששה מיני בני אדם ויש בהן מי שיש להן שני ראשים וארבעה עינים וארבעה אזנים וארבעה ידים וארבע רגלים וכשהן אוכלין אוכלין כשנים וכשהן הולכין מהלכין כאחד וכולן צדיקים גמורים ועליהם אמר הכת' מה רבו מעשיך י"י ~~מה רבו מעשיך י"י~~ כולם בחכמה עשית ומעל תבל תהום. ומעל תהום תוהו. ומעל תוהו בוהו. ומעל בוהו ים. ומעל ים מים. ומעל מים חלד. ~~ומעל~~ ובחלד אדם ובהמה וחית השדה ועוף השמים ודגי הים ותורה ומעשים טובים ויראת שמים ותשובה שנ' שמֹעו נֹא כֹל העֹמים והאֹזינו כל יוֹשבי חלֹד. ואו' ממתים ידך י"י ממתים מחלד חלקם בחיים: חלד היא ארץ העליונה למעלה הימנה וילון

קנ"ה

וילון אינו משמש כלום אלא גנזי מים יש בו ומכנים ערבית ומוציא שחרית שנ' הנוטה כדוק שמים:

2. ארקא.] גיהנם הוא בארקא ומעל ארקא תבל אלא שתהום, בוהו ושאר העולמות הנזכרים כאן מפסיקים ביניהם ולכן אחר סדר גיהנם מתחיל בסדר ארקא עין מדרש כונן ה'–ל"ו וסדר ר' דבראשית כ"א.

5. ומלואה.] תהלים נ', י"ב.

11. עשות.] שם ק"ד, כ"ד; הסופר הכפיל הכתוב וחזר ומחק מה שהכפיל.

16. חלד.] שם מ"ט, ב'.

17. בחיים.] שם י"ז, י"ד.

1. כלום.] חגיגה י"ב, ב'. ושם לא נאמר שיש בו גנזי מים וכן נראה שאם אינו משמש כלום גנזי מים למה הן שם ועין בהפתיחה עמוד קפ"ג.

2. שמים.] ישעיה ס', כ"ב.

למעלה מן וילון רקיע שנקרא שמים שנ' ויקר"א אדי"ם לרקיע שמים. ולמה נקרא ~~שמם~~ שמים שהביא הקב"ה אש ומים וטפחן זה בזה ועשה מהן שמים ויש שם זיקוקי אש וזיקוקי ברד והרוחות והברקים והרעמים מרפפים ביניהם ושר ממונה עליהם: למעלה מן הרקיע ים ודגן ותירוש ובשעה שהקב"ה מבקש לברך את הארץ מוריד טל ומטר לעתים ומעל ים מים. ומעל מים רקיע ובין המים ובין הרקיע שם תלוים ועומדים גלגל חמה ולבנה וכוכבים ומזלות ומאירים לכל העולם כולו ומושלים על תהום ואורן יורד ומאיר עד הארץ התחתונה שנ' ויתן אותם אדי"ם ברקיע השמים לה' ע' הא' וברקיע סולם מוצב וראשו מגיע עד לשחקים ובשחקים ריחים עומדות וטוחנות לצדיקים לעתיד לבא שנ' ויצו שחקים ממעל וכת' וימטר עליהם מן לאכול

קנ'ו

ובשחקים סולם מוצב וראשו מגיע לזבול ובזבול ירושלים וההיכל ומזבח בנוי והשר הגדול עומד ומקטיר עליו קטרת בכל יום שנ' בנה בניתי בית זבול לך מכון לשבתך עול. ובזבול סולם מוצב וראשו מגיע למעון ובמעון יש שם רוחות שלמלאכי השרת שהן אומרין שירה ביום ודוממין

4. לרקיע שמים.] בראשית א', ח'.
5. שמים.] בראשית ר' סוף פרשה ד'.
8. ודגן ותירוש.] אפשר שצריך למחוק ב' תיבות אלו, עיין בהפתיחה, עמוד קפ"ג.
13. הא'.] בראשית א', י"ז ודורש ארץ זו על ארץ תחתית שהוא התהום.
16. ממעל.] תהלים ע"ח, כ"ג; ועל המן שנטחן בשחקים עיין חגיגה י"ב, ב'. לאכול.] שם כ"ד.

2. השר הגדול.] הוא מיכאל ושם בחגיגה ובס' ר' דבראשית כ' נאמר בפרוש ומיכאל השר הגדול. ובתלמוד שם אמרו שמקריב קרבן ובסדר ר' שמקריב קרבן וקטורת, עיין בהפתיחה, סוף עמוד קפ"ג.
4. עול.] מלכים א', ח', י"ג.

בלילה שנ׳ יומם יצוה י״י חסדו ובלילה שירו עמי:
ובמעון סולם מוצב וראשו מגיע למכון
ובמכון אוצרות שלג ואוצרות ברד וחדרי סופה
וחדרי סערה וכל דלתותיהם אש ושר הפנים
מטטרון ממונה עליהם שהוא נועל ופותח שנ׳ מכון
לשבתך עולמים: ובמכון סולם מוצב
וראשו מגיע לערבות ובערבות צדקה ומשפט
וגנזי חיים וגנזי ברכה וגנזי שלום וערפלי טוהר וחיות
הקדש ומלאכי חבלה ומלאכי רעש ומלאכי חמה ומלאכי
שלום ומדת רחמים ונשמתן של צדיקים וטל שעתיד הקב״ה
כ״ד

7. בלילה.] בחגיגה שם להפך שדוממין ביום מפני כבודן של ישראל. עמי.] תהלים מ״ב, י׳ ולפנינו שירה ולא שירו.

12. עולמים.] שמות ט״ו, י״ז; והפסוק אינו מובא לראיה שמטטרון ממונה על מכון אלא שמכון הוא אחד מהשבעה רקיעים.

14. חבלה.] כבר אמרו בכמה מקומות שאין עומדין לפני הקב״ה אלא מלאכי שלום ומלאכי רחמים אבל מלאכי זעם רחוקים ממנו, עיין תנחומא ו״ב, ג׳, ל״ט ובהמקומות שהערותי עליהן בהגדות היהודים, ה׳, ה׳, הערה ט׳. ולפי זה קשה מה שאמרו כאן שמלאכי חבלה ומלאכי חמה הם בערבות המקום היותר קרוב להקב״ה. ועיין שם בחגיגה שקודם רפלתו של דוד רוח סערה היתה בערבות, ועיין בהפתיחה.

כב–כג

פרקי תשובה וגיהנם.

ב׳ קטעים באוצר הספרים של האוניווערזיטא בקמברידג, הראשון בעל ו׳ דפים ארכם י״ח וחצי ורחבם י״ג וחצי מסמן T–S 106, והשני מסמן T–S 188 דף אחד קלף, י״ז ושליש על כ״א. הקטע הראשון בלוי ומטשטש הרבה והשלמתי מה שחסר על פי מקורות מקבילים או על פי שקול הדעת אבל הקטע השני מטשטש רק במקומות מעטים. השנוים הרבים, קטנים וגדולים בין ב׳ הקטעים מראים שאינם ב׳ העתקות של נוסח אחד, אולם כאשר כמעט כל מה שבשני ישנו בראשון אמרתי לצרפם ולהעיר על שניהם כאחת.

ב׳ הקטעים מתחילים באמצע ההגדה הידועה (עיין ההערה לראש הקטע הראשון) על ב׳ רשעים, שאחד מהם מת ברשעו והשני עשה תשובה, וקרובה נוסחתה בהקטעים לנוסחת רות ר׳ וקהלת ר׳ ואף שהמשל מקיץ וחרף לא נמצא באלה המדרשים אלא במדרש משלי ושמחות זוטרתי. המשל מב׳ אילנות בראש הקטע השני לא נודע לי ממקום אחר, לעומת זה אין בקטע ב׳ סוף ההגדה שנמצא בקטע א׳ ובב׳ המדרשים שזכרתי ראשונה, שאין מניחין להרשע לראות כבוד חבירו בגן עדן, אלא מיד אחר החלק הראשון של ההגדה מתחלת ההגדה על ה׳ בתי דינים שבגיהנם שהיא בפרק ג׳ של הקטע הראשון. והנה במה שנוגע לחלוק זה שבין הקטעים יש פנים לכאן ולכאן, שאפשר שמסדר של קטע א׳ הרכיב ב׳ הגדות שונות לאחת או שהמסדר של קטע ב׳ קצר המקור שהשתמש בו, אבל קרוב הדבר שהדרשה בקטע א׳ על ישעיה מ״ד, ה׳ (א׳, ב׳, י״ב עד שבשעה ב׳, א׳, ה׳) שאין לה שום קשר לא עם מה שלפניה ולא עם מה שלאחריה היא הוספה מאחרת. ומשער אני שנתוספה כלה מסדר אליהו ואף שבמדרש זה לא נמצאה רק מקצתה (עיין ההערה לא׳, ב׳, י״ג), שהלשון מדה במשמע, אופן, הוא מיוחד לו, עיין לדוגמא פרק י״ח, צ״ט, ולא רחוק לאמור שהשתמש המסדר של הקטע במהדורה של סדר אליהו שהיתה שונה ממה שלפנינו, ועיין למטה על היחס שבין הקטע למדרש זה. אחר הוספה זו, תבוא הגדה שיש לה קשר פנימי עם ההגדה שבראש הקטע, וכאשר הערותי בההערה לב׳, א׳, ה׳ היא היא ההגדה בכיצד דין הקבר ושם מתחיל בה׳ בתי דינין של גיהנם מיד אחריה, אבל בהקטע יש ביניהם פרק אחד על עני ועשיר שעומדין בדין והוא לקוח כלו מיומא ל״ה, ב׳. הפרק האחרון שבהקטע א׳, מה׳ א׳ עד הסוף, הוא גם כן בענין תשובה ומענין הדבר שההגדה שבו על אבינדב בנו של שאול שלא נמצאה במקום אחר, נזכרה אצל חכם נוצרי של ימי הבינים בשם, הגדה של היהודים, עיין ההערה לו׳, ב׳ שורה ד׳. הקטע א׳ מסיים באמצע המעשה על אלעזר בן דורדיא בהרבה שנוים ממה שלפנינו בעבודה זרה, עיין ההערה לשורה ה׳ של

עמוד האחרון, והקטע הב' מסיים בסוף ההגדה על ה' בתי דינין שבגיהנם שבפרק ג' של קטע א' אבל המאמר האחרון בו, וכל מי שמתגאה וכו' לא נמצא שם ולא בכיצד דין הקבר.

כבר ראינו שהחמר החדש בב' הקטעים מעט מעט הוא ובכל זאת חשיבות גדולה להם, וביחוד לקטע א', כי הם מפצים אור על תולדות סדר אליהו ר' וזוטא. המסדר פרקים אלו לא נמנע מלרשום המקורים ששאב מהם, וכשנשים לב עליהם יוצא לנו דבר חדש לגמרי על סדורן של דברים בסדר אליהו. ונתחיל בהכתבת שבסוף פרק ג' עמוד ה', א' וכך לשונה, סליק פרקא והסדר מן אליה רבה תלמוד גדול. והנה הדבר בספק אם זה נאמר על שלמעלה ממנו או על שלמטה ממנו. ונראים הדברים שעל שלמטה נאמר שבסוף פרק א' (ג' ב', י') נרשם, סליק פרקא אחר גיהנם זה הסדר מן תלמוד רבא, וכאן בודאי הכתבת על מה שלמטה נאמרה, שכן אחר זה מתחיל בפרק על בתי דינין שבגיהנם, ואחר גיהנם, פרושו פרק אחר והוא בענין גיהנם וסדורו מן תלמוד רבא. וכשישאל השואל, מה הוא תלמוד רבא, תשובתו בצידו שהוא כמו אליה רבה תלמוד גדול שבראש ה', א', ומשמעת שניהם, תלמוד שעל סדר אליה, שהיה לפניהם ברייתא סדר אליה ותלמוד שעליה כמו שיש לפנינו ברייתא דכלה ותלמוד שעליה. האמנם בסדר אליה שלפנינו לא נמצא אפילו דבר אחד מכל אלה הדברים שבב' פרקים המיוחסים כאן למדרש זה אבל, לא ראינו אינה ראיה, וברור שלפני מסדר פרקים אלו היתה מהדורה אחרת של הסדר ממה שלפנינו, וכבר הערותי לעיל שהדרשה על ישעיה מ"ד, ה' מקומה בסדר אליה ואף שלא נמצאה שם אלא מקצתה. וצריך המעיין לשום לבו על זה שההגדה על חמשה בתי דינין שבגיהנם נתיחסה בהקטע לר' יוחנן בן זכאי ובאליה זוטא י"ז נתיחסה לו ההגדה הידועה על האיש שנדון לשרפה בגיהנם אבל בכל המקומות האחרים (עיין לקמן עמוד רל"ה) מספר זה על ר' עקיבא ולא רחוק הדבר שבמהדורה של הסדרים שהשתמש בה מסדר פרקים אלה נתיחסו הרבה הגדות על גיהנם לר' יוחנן ב' זכאי, ולא נשאר לפנינו אלא הגדה אחת. ואמרתי להעיר שבסוף כיצד דין הקבר בב"המ ה', נ"א שכפי שראינו אינו אלא פרק אחד של השריד שלפנינו, מובא מאמר של ר' אליעזר הגדול, בית ישראל כרמו של הקב"ה וכ' שמקורו סדר אליה ר' ח', מ"ג ואולי שהיה גם בהקטע, שאפשר שחסר דף אחד בין דף ד' לדף ה' לפנינו ובדף החסר היה כל מה שלפנינו שם. ואל השלישי אני בא, אל הכתבת שלאחר פרק א' (ב', ב', ז') שבפנים העתקתיה, סליק פרקא... שמואל הקטן, אבל הקריאה בספק שאפשר שצריך לקרות אליה קטן, והוא כמו אליה זוטא ונרשם כאן שהפרק הזה הוא מסדר אליה זוטא והמלות המטשטשות היו: [וזה סדר מן תלמוד] אליה קטן. אבל גם אם נקרא שמואל הקטן, והפרק הזה נקרא כך משום שמתחיל אמ' שמואל הקטן, בכל זאת ברור שלפני מחבר הפרק היה גם תלמוד על אליה זוטא ועל זה מראים דבריו, אליה רבה תלמוד גדול שהתלמוד על אליה ר' נקרא תלמוד גדול וזה שעל אליה זוטא תלמוד קטן.

והנה אין כאן המקום לישא ולתן בהשאלה שטרחו בה רבים והיא, מתי

נתחבר הסדר אליה, ומי שמודה על האמת ואינו נמכר להשערות יודה שחלקים גדולים שבמדרש זה הם מקוריים יותר בלשונם וסגנונם מהדברים המקבילים להם בתלמוד ובמדרשים, כאשר הטב לראות הרב רמא"ש בהמבוא הגדול שלו אל הסדר אליה. אבל גם כן אי אפשר להכחיד שחלקים אחרים של הסדר מראים באצבע שהם מזמן מאחר להספרות העתיקה ומי שאומר שהן הוספות מאוחרות לעקר הספר הוא חוטא נגד מדת הבקורת והגיון האמתי, שהמוציא מחברו עליו להביא ראיה, ואף מי שרוצה לפסול רק מלה או דבור או מאמר מתוך ספר אשר בו קנה מקומו ולאמר אליו שממקום אחר בא צריך להביא ראיות מוכיחות וכל שכן שאי אפשר לאמר שחלקים גדולים של ספר הן הוספות. לדוגמא המאמר של ר' אליעזר שרמזתי עליו למעלה הוא פרוש של דרשן מאחר על דברי בן זומא, אבות דר' נתן נוסחא ב' פרק ל"ג, ובאמרו אל תציץ לכרמו של הקב"ה—כך צריך לומר ולא אדם ומסדר אליה מוכח שכך גרס—ואם הצצת וכו' עד נמצא טורף נפשו מחיי העולם הזה ומחיי העולם הבא, כוון נגד אלו שירדו לפרדס—כרמו של הקב"ה—שיש מהן שהציצו ונטרפו מחיי העולם הבא כמו שאמרו בחגיגה י"ד, ב' על בן זומא וחבריו. וכמה יפה מאמר כעין זה בפי אחד מיורדי הפרדס, ואף שהמפרשים לא עמדו עליו, ואפשר שהדרשה על מאמר זה באליה ר' הוא מדרשן שכבר נעלמה ממנה כונת מאמרו של בן זומא כאשר נעלמה מהמפרשים האחרונים—ורמא"ש בהערותיו על סדר אליהו לא העיר כלל על אבות דר"נ—אבל נעלה מעל כל ספק שאיננה מר' אלעזר הגדול או מאחר התנאים והאמוראים שהם דרשו המקראות ולא דברי חבריהם, אלא ודאי שהיא דרשת אחד הדרשנים המאחרים ותלה אותה באילן גדול. וכשנשאל את המאמינים בקדמותו של אליה ר' איך אפשר שדרשה מאחרת כזו קנתה מקומה במדרש קדמון, ישיבו הוספה היא וכבר אמרנו שתשובה שאינה מספקת היא. אבל כאשר נראה מהקטע שלפנינו היו לפני הראשונים ברייתא סדר אליה ותלמוד עליה ובמהדורה של מדרש זה שלפנינו כבר נרכבה הברייתא עם התלמוד, ולכן אין לתמה אם נמצא בו דרשות עתיקות והגדות ישנות יחד עם דרשות חדשות והגדות מאחרות אלה בצד אלה. והנה אף שהחלק היותר גדול של הסדר אליה כבר הוא מרכב מישן וחדש, מהברייתא והתלמוד שעליה, עוד נשאר לנו שריד של התלמוד, בעשרה פרקים האחרונים של סדר אליה זוטא שרבם בענין גאולה העתידה וגן עדן וגיהנם כהפרקים „מהתלמוד" בקטע זה, אבל אין כאן המקום להאריך בזה ועיין לקמן סוף עמוד רל"ז.

התלמוד על הסדר אליהו נתחבר בלי ספק בזמן מאחר שלא בלבד שמחברו השתמש בהבבלי אלא שהוסיף עליו דברים בסגנון של המסדרים האחרונים. הוא מיחס ההגדה על עני ועשיר שנשנה סתם בברייתא בבבלי לשמואל הקטן (ב' ב', ח') מה שלא היה עושה אחד מהמסדרים הקדמונים, שלא היה נעלם ממנו שאין לחכם זה בכל ספרות העתיקה אפילו מאמר אחד, ולא זה בלבד אלא שבסוף הפרק (ג', ב', ט') הוא מונה ר' עקיבה בין אלו שמחייבים את העניים בדין מבלי שנאמר דבר על עניותו, שברור היה לו שהקורא ידע בכל זה מהמעשיות

בתלמוד בבלי. מצדד אני לאמר שההגדה על ה׳ בתי דינין קטועה היא שמחבר תלמוד זה השתמש בנוסח חסר ובעקרה היא הגדה על ז׳ בתי דינין שמקבילים לז׳ שערי גיהנם ולז׳ מדורי גיהנם וגם זה סימן לילדותו. גם בההגדה על אליעזר בן דודיא בסוף הקטע נתוספו דברים על דברי הגמרא שמראים על עצמם שהם מזמן מאחר.

היחס שבין הקטע לפרק הגדה, כיצד דין הקבר, קשה להגביל. כבר ראינו למעלה שהמאמר של ר׳ אליעזר הגדול בסוף פרק זה נלקח מסדר אליה, ולא מהברייתא אלא מתלמוד שלו, והדעת נוטה שכל אלה הדברים שבו המקבילים לדברי הקטע הם מתלמוד זה אחרי שנודע בברור שסדר גיהנם שבשניהם הוא מתלמוד אליהו. אבל אפשר גם כן שהמחבר של כיצד דין הקבר לא השתמש אלא בהמקור שלפנינו ואף שיש בראשון מה שלא נמצא בשני הלא אין לנו אלא קטע שריד של ספר ואולי שבהספר השלם היו כל הדברים או לכל הפחות רובם של דברים על גיהנם וגן עדן אשר לפנינו בזה הפרק של הגדה. ובאמרי שאולי שהכ״י שלפנינו הוא המקור אין כוונתי, אותו ממש, אלא ספר הגדה הקרוב להשריד שלפנינו, שכמה וכמה שנוים בין הקטע וכיצד דין הקבר גם באלה הדברים הנמצאים בשניהם ולכן אי אפשר לומר שהשני העתיק ממש מהראשון. ואותו הספק עצמו על היחס שבין ב׳ מקורים אלה הוא הוא הספק שיש לנו גם על היחס שבין ב׳ הקטעים, שאפשר שהקטע השני אינו אלא קצור–בנוסח שונה קצת–מאותו הספר עצמו ששרידו לפנינו בהקטע הראשון, או ששניהם השתמשו במקור שלישי וכל אחד מהם סדר הדברים על פי דעתו. וראוי לשים לב על המלות והלשונות שאינן רגילות שנמצאו בהקטע הראשון, והנני פורטם כאן. חרבה בנגוד לישוב והמלה הרגילה היא מדבר (א׳, ב׳, ב׳); עזבו במובן מניחו (ב׳, ב׳, ט״ז); אינן עזובין, אין הם מניחים אותם (ד׳, א׳, א׳); חזיון, (כמה פעמים בעמוד זה) הרבוי חזיונות גם בתלמוד אבל היחיד לא נודע לי בלשון חכמים והם משתמשים בחזון אבל במקרא שניהם רק ביחיד; נעימות עולם (ד׳, א׳, ה׳); אוכלין קרוצו (ד׳, א׳, י׳); מי שאמר והיה העולם, לשון רגיל מאוד בסדר אליה (ו׳, א׳, י״ב); נתלבן, במובן נתחוור (ו׳, א׳, י״ז, עיין ההערה במקומו); הפריחה ופרחה במובן הפיחה ופיחה (ו׳, ב׳, י׳ וי״א). בהקטע השני נמצאו מאלה המלות עזובין (ב׳, ג׳, עיין בהערה) וחזיון (ב׳, כמה פעמים) וחוץ מהן נמצא שם מעריהן במקום ערותן עיין ההערה לב׳, ט״ז.

א׳, א׳

רבות כאחד אחד מהן עשה תשובה לפני מיתתו
זה שעשה מוליכין אותו לפני הצדיקים אצלם

3 רבות.] מכאן עד עמוד ב׳ סוף שורה י״א נמצא ברות ר׳ א׳, י״ז; קהלת ר׳ א׳, ט״ו; פרקי ר״א מ״ג; שמחות זוטרתי ל״ה; מדרש משלי ו׳, נ״ה (עיין ראש הפתיחה. והתבה החסרה קודם רבות היא שנים.

לגן עדן ואותו האיש שלא [עש]ה תשובה לפני מיתתו מוליכין אותו ל[גיהנם אצל הרשעים והוא] אומר וי לי [שהיינו כאחד ושנינו אני] וחבירי גנבנו ועש[ינ]ו כל רעה [הרבה שנים] כאחד מפני מה חבירי [אצ]ל הצדיקים [בגן עדן] ואותו האיש אצל [הרש]עים בג[הינם והם משיבין לו שוטה שב]עולם חבירך [עשה תשובה לפני מיתתו לכן מו]ליכין אותו אצל [הצדיקים לגן עדן שנ׳ זה השער] לי״י צדיקים יבואו וא[ותו האיש שלא עשה תש]ובה לכן מוליכין [אותו] אצל הרשעים לגיהנם שנ׳ וגם רשע ליום [רעה והוא אומר להם] בבקשה [אני מכם] הניחוני ואילך [ואע]שה [תשוב]ה אמרו לו שוטה שבעולם [אין אתה יודיע ש]העולם שבאתה [הימינו הוא דומה לערב שבת והעולם הזה] דומה לשבת [מי שתקן בערב שבת] יש לו מה שיאכל בשבת ומי שלא [תקן אין לו] מאכל בשבת דבׄר אחׄר עולם

א׳, ב׳

שבאתה הימנו דומה לישוב והעולם הזה דומה לחרבה אם תיקן אדם ביבשה מאכל לים ואם לאו מנין לו מאכל בים דבׄר אחׄר העולם הזה לקיץ והעולם [הב]א דומה לחורף אם תיקן אדם בקיץ מ[אכל יש לו ב]חורף ואם לאו מנין לו בחורף [אמר להם הניחוני וא]לך ואראה מה כבוד עושין ל[הצדיקים בגן עדן] אמר לו [שו]טה

6. הרבה שנים.] אפשר שצריך להשלים שנים רבות כאשר הוא בראש הקטע.
10. יבואו.] תהלים קי״ח, כ׳.
13. רעה.] משלי ט״ז, ד׳.

2. ביבשה.] נראה שצ״ל, יש לו, אחר ביבשה.
4. הזה.] הסופר השמיט התבה, דומה, אחר הזה.

שבעולם במקום [שהרשעים עומדין] אין ה[צדיקי]ן עומדין ובמקום שה[צדיקים עומדין] אין רשעים עומדים מיד קרע בגדיו ותל[ש בשערו ע]ליו הכתוב אומ' רשע יראה וכעס שניו יחרק ו[נמס] דבׄר אחׄר [כתוב] זה יאמר ליי'י אני וזה יקרא בשם יעקב וג' זה יאמר ליי'י אני אילו הצדיקים גמורים וזה יקרא [בשם אי]לו קטנים בני הרשעים וזה יכתב [יד]ו אילו רשעים ש[עושי]ם תשובה ובשם ישראל יכנה אילו גרי אמת [חכמים] אומ' לא היתה משולה אילא בכבשן שלאש שאין

ב', א'

אדם יכול להציתם את האור אלא עד שממלאים בולים. . מיד[ה שניי]ה לא היתה משולה אלא בכוכבים שנ' ומצדיקי הר[בים ככוכבים] לעולם ועד מי[דה שלישית] ל[א היתה משולה אי]לא באברהם יצחק ויעקב ו[שאר צדיקי עולם שב]שעה שאדם נפט[ר מוליכין אותו אצל אברהם יצחק ויעקב וצדיקי עו]לם ואומרין

11. ונמס.] תהלים קי"ב, י'.

13. יעקב.] ישעיה מ"ד, ה'; והדרשה על פסוק זה במכלתא, משפטים י"ח צ"ה, ב'; אליהו ר' י"ח, ק"ה; במדבר ר' ח', ב'; אבות ר"נ ל"ו, ק"ז.

14. הצדיקים.] כך בכ"י ולא צדיקים.

16. חכמים.] החלק העליון של ב' אותיות הראשונות עוד נראה לעיין. אבל אפשר שצריך לקראות, דבר אחר.

17. היתה.] הלשון מגמגם שהיה לו לאמור איננה משולה אלא, אבל ברור שהנושא היא כנסת ישראל שנמשלה בכבשן, בכוכבים עיין במדבר ר' ב', י"ג וי"ז.

1. שממלאים.] הקריאה אינה ודאית ואולי צריך לקרות שממלאם; ועיין במדבר ר' ב', י"ג, מה דרכו של חול מכניסו לאור ומוציאו בולים–צ"ל בולים כמו שהוא לפנינו–וכו' כך ישראל, ונראה שגם לפנינו משל כעין זה ואף שהלשון קשה והנקודות אחר בולים הוא סימן לסוף פסוק אבל אין חסר כלום.

2. מידה.] עיין בהפתיחה קפ"ח וכן בעל הילמדנו בילקוט מטות תשפ"ה משמש במבטא זה.

3. ועד.] דניאל י"ב, ג' ועיין במדבר ר' ב', י"ג וי"ז.

5. שבשעה.] מכאן עד סוף הפרק, בכיצד דין הקבר, בבית המדרש ליעללינעק ה', נ', ועיין ההערה לג', ב' שורה י"ג.

לו [אילו הצדיקים בני מה עשית בעולם] שיצאת
הימ[נו והוא אומר קניתי] עבדים ושפחות וכלי כסף וזהב
ו[עמלתי בהן כל ימי אומרים לו] שוטה שבעולם
ל[א למדת מנביאים שאמרו לי הכסף ולי ה]זהב אמר יי׳י
צ[באות מוציאין אותו ומכניסין אחר ו]אומ׳ לו בני מה עשיתה
בעולם [שיצאת הימנו והוא אומ׳] להם קניתי ערים
ו[שדות וכרמים ובתים ו]עמלתי בהם
כל ימי [חיי והן אומרין לו לא] שמעת
מה שנאמר ליי׳י הארץ ומלואה הוציאוה ונכנס ו׳ע׳
תלמיד חכמים תחתיו אומ׳ לו בני מה עשיתה
בעולם שבאת ממנו אמר להן קראתי ושמעתי

ב׳, ב׳

ועמלתי בדברי מצות וגמילות חסדים אומ׳ לו בני
יבוא שלום וינוח על משכבך והוליך נכוחו וה׳ק׳ב׳ה׳
יקבלך בסבר [פנים יפות ומלאכי ה]שרת יצאו לך
לקראתך ויאמ[רו לך לך לשלום שנ׳ ו]לך תהיה
צדקה לפני יי׳י [אלהיך]. . . . .
ואומר והלך [לפניך צדקך כבוד יי׳י יאספך]
סליק [פר]קא . . . . [שמוא]ל הקטן
אמ׳ שמואל הקטן [עני עשיר]
ורשע עומדין לדין [אומרין לו לעני מפני מה לא]
למדת תורה [ולא למדתה את בנך תורה] ולא

11. צבאות.] חגי ב׳, ח׳.
15. ומלואה.] תהלים כ״ד א׳; וע׳.=ועומד.
17. ושמעתי.] עסקתי בשמעתתא, אבל אפשר שצ״ל ושניתי.

2. נכוחו.] ישעיה נ״ז, ב׳ וצ״ל משכבו הוליך כמו שהוא שם. ועל פריסת שלום זו, עיין כתובות ק״ד, א׳; פרקי ר״א ל״ד; מדרש תהלים ל׳, רל״ד וקי״ז, תע״ח; במדבר ר׳ י״א, ז׳; פסקתא ר׳ ב׳, ה׳, א׳ וב׳; שמחות ז׳ פרק ב׳, ב׳.
5. אלהיך.] דברים כ״ד, י״ג. ובסוף השורה עקבי המלים י״י אלהיך עוד נכרים ונראה שכך צריך להשלים: ואומר והשתחוית לפני י״י אלהיך, עיין דברים כ״ו, י׳.
8. פרקא.] כל הפרק הזה ביומא ל״ה, ב׳ בשנויים קטנים, ועיין הפתיחה עמוד קפ״ט.

עסקת בדברי תורה [ומצות וגמילות חסדים והוא] אומר להם עני [מדולדל ואביון גדול היתי ולא היתי] יכול להתעסק [בדברי תורה ובמצות אומ׳ לו] כלום אביון [גדול יותר מהלל הזקן הייתה שהיה] משתכר בפנדיון אחד ביום חצ[יו אוכל וחציו] נותן לשומר בית המדרש שהיה עוזבו לשמוע דברי תורה מפי ש׳ שמעיה ואבטליון אמרו אותו היום ערב שבת

נ׳, א׳

היה ועלה הלל על הגג על ארובה לשמוע דב׳ דברי תורה ותקופת טבת היה וירד עליו השלג ונשאר לשם עד הבקר ולא היה יכול לעמוד מפני השלג ולבקר כשו שמעיה ואבטליון לבית המדרש אמר לו שמעיה לאבטליון אבטליון אחי בכל יום ויום [הבית מ]איר ועכשיו א אפל הוא שמא [יום המעונן] הוא מה עשו עלה אחד מהם לגג ונפל על ארובה ונגע בו והרי הוא אדם מיד סכו ידיהם בשמן והניחו על ה׳ ה[לל וחייו] אתו [באות]ה שעה אמרו כל הע׳ העושה כן מותר לחלל עליו את השבת שנ׳ וחי בהם אני יי׳י. לעשיר אומרין לו מפני מה לא למדתה תורה ולא למ[דתה את] בנך ולא עסקת במצות ובג[מילות חסדים] אומר להם עשיר היתי ומטורד בנכ[סי היתי אומרין] לו כלום אתה

15. בפנדיון.] הקריאה אינה ודאית.
16. עוזבו.] מניחו עיין סוף הפתיחה.

4. כשו.] צ״ל כשבאו.
10. הלל.] החלק העליון של הל׳ הראשון עודנו נכר.
12. אני יי׳י.] ויקרא י״ח, ה׳
15. ומטורד.] האות האחרונה נראת כח׳ ואולי צ״ל ומטורח.

עשיר יותר מן אלעזר בן חרחום שהניח לו אביו אלף אניות בים וכנגדן אלף עירות ביבשה

ג׳, ב׳

ומימין לא הלך לראות אותן אלא עוסק בתורה יומם ולילה שנ׳ והגית בו יומם ולילה לרשע אומ׳ לו כדברי ראשונים אומ׳ להן גאה היתי מפונק אומ׳ לו שוטה שבעולם כלום הייתה מרובה מיוסף הצדיק שנתנה אשת פוטיפרע עיניה בו ונתנה לו שני אלפים [ככרי כסף] ולא שמע אליה לשכב אצלה להיות עמה ו[נמצא] יוסף הצדיק מחייב את הרשעים ור׳ אליעזר בן הורקנוס מחייב את הרשעים והלל הזקן ורבי עקיבה מחייבין את העניים סליק פרקא

אחר גיהנם [זה הס]דר מן תלמוד רבא כ[תוב] מלך [יושב] על כסא דין מזרה בעיניו כל רע [אמר רבן יוחנן] בן זכאי חמ[שה בתי דינין יש] בג[הינם] וכולן ראה אותן ישעיה בן אמוץ [נכנס לבית ראשון] וראה בני אדם שהן אוחזין מים וממלאין ומשליכין לתוך הבאר והבאר אינה נתמלאת ובני אדם

16. חרחום.] ספק אם האות האחרונה ס׳ או ם׳; ועיין השם חרחס במלכים ב׳, כ״ב, י״ד.

1. ומימין.] צ״ל ומימיו.

2. ולילה.] יהושע א׳, ח׳.

3. גאה.] נראה שצ״ל נאה.

4. מרובה.]=יותר.

7. עמה.] בראשית ל״ט, י׳.

8. הורקנוס.] שגיאת הקולמוס וצ״ל חרסום, עיין סוף ג׳, א׳ ואף שגם ר״א בן הורקנוס היה בן עשירים, עיין אבות ר״נ ו׳, ל׳ ושם בנוסחא ב׳ י״ג.

9. הרשעים.] צ״ל העשירים. עקיבה.] עיין כתובות ס״ב, ב׳ ונדרים נ׳, א׳ ועיין הפתיחה.

12. תלמוד רבא.] עיין הפתיחה, סוף ק״צ, ובשורה י״א אפשר שצ״ל, והסדר, עיין ראש ה׳, א׳.

13. רע.] משלי כ׳, ח׳. אמר.] מכאן עד סוף הפרק, בכיצד דין הקבר, בבית המדרש ה׳, נ׳–נ״א, ועיין הפתיחה, עמוד קפ״ט.

16. אוחזין.] הסופר השמיט, כדי, אחר אוחזין.

׳, א׳

אינן עזובין אמר לפני מלך מלכי המלכים ברוך הוא גלי רזין פירש ליה את החזיון השיב רוח הקדש ואמר לו אלו בני אדם שהיו באותו העולם אוכלים ושותים ושדות החמודותות וכרמים ונעימות עולם ועוברין על מה שכתוב בתורה שנ׳ לא תחמוד בית רעיך עכשיו הן דנין נכנס לבית שני וראה בני אדם שהן תלויין בלשונן אמר לפני ה׳ק׳ב׳ה׳ גלי רזין פירש לי את החזיון הזה השיב לו רוח הקדש ואמר לו אלו בני אדם כשהיו באותו העולם אוכלין קרוצו ברעיהון ועוברין על מה שכתוב בתורה ועכשו דנן אותן שנ׳ לא תלך רכיל בעמך לא תעמוד על דם רעיך אני יי׳י נכנס לבית שלישי והנה בני אדם אדם תלויין ב[ערותן] אמר לפני ה׳ק׳ב׳ה׳ לגלי רזין פריש לי [את החזיון הזה] השיב לו הקדש ואמרה לו אילו בני אדם כשהיו באותו העולם הן מניחין בנות ישראל שהן משלות כבשר

׳, ב׳

עגלה שנ׳ ואפרים עגלה מלומדה אוהבתי לדוש והולכין אחר בנות הרשעה מ̈ שהין משלות

1. עזובין.] אין מלאכי חבלה מניחם: עיין ההערות לב׳, ב׳ שורה ט״ז, וקטע כ״ג, עמוד ב׳, שורה ג׳.
2. ליה.] צ״ל לי כאשר הוא בשורות ח׳ וט״ו.
4. ושותים.] הסופר השמיט וחומדים אחר ושותים.
6. רעיך.] שמות כ׳, י״ז. דנין.] צ״ל דנין אותם או נדונין, עיין שורד י״א.
10. כשהיו.] הכ׳ בספק. קרוצו.] התמונה הרגילה היא קורצא ובסורית קרצא ולא קרוצו, ואולי טעות סופר הוא.
11. דנן.] צ״ל דנין.
13. יי׳י.] ויקרא י״ט, ט״ז.
14. לגלי.] צ״ל גלי כמו שהוא בשורות א׳, וח׳ ובד׳, שורה ו׳.
17. משלות.]=משולות.

1. לדוש.] הושע י׳, א׳.
2. הרשעה מ.] הסופר השמיט התבה מלכות קודם הרשעה וכתבה בראשי תיבות אחריה, ועיין קטע כ״ג, עמוד ב׳ שורה י״א.

בבשר חמורים שנ׳ אשר בשר חמורים בשרם עכשיו דנין אותן ניכנס לבית הרביעי ור[אה] והנה בנות ישראל תלוית בחוטין בדדיהן אמר לפני ה׳ק׳ב׳ה׳ גלי לי זיז פריש לי את החזיון הזה השיבה אותו רוח הקדש ואמרה לו אלו בנות כשהיו באותו העולם היו פורעות את ראשיהן ופורמות סטריהן ויושבות בשוק ובדרכים ומניקות ומחטאות את בני אדם עכשו [דני]ן אותן ני[כנס] לבית החמישי וראה והנה בית מלא עשן והפחות [והסגנים והגז]ברים יושבין ופרעה יושב [וממשמר] פ[תח]הן ואומר להם שוטים לא היה לכם לל[מוד ממ]ני שבהיותי במצרים ואמרתי [יי׳י הצדיק נמניתי] אדון עליהם ועדין פרעה יושב וממשמר על כל פתח ופתח של גיהנם שנ׳ ונהמת באחריתך בכלות וג׳

ה׳, א׳

סליק פרקא והסדר מן אליה רבה

תלמוד גדול כתוב זובח תודה יכבדני וגו׳ ומי שנשתנה תודה מכל הקרבנות אילא אמר ר׳ יהושע בן לוי כל הזובח את יצרו ומתודה על עונותיו הקב״ה מכבדו בשני עול[מות שנ׳ זובח] תודה יכבדנני בשני נונין כבדני בעולם ה[זה אכ]בדהו לעולם הבא

3. בשרם.] יחזקאל כ״ג, כ׳; ועיין ברכות כ״ה, ב׳ ונ״ח, א׳, יבמות ס״ב, א׳ ובשאר מקומות על עם הדומה לחמור.

5. תלוית.] צ״ל תלויות.

6. גלי לי זיז.] צ״ל גלי רזין.

7. בנות.] הסופר השמיט, ישראל, אחר בנות.

15. הצדיק.] שמות ט׳, כ״ז. אדון.] וכן במדרש ויושע נ״ב ונ״ג ועין הגדות היהודים שלי ו׳, עמוד י׳, הערה נ״ד.

17. בכלות.] משלי ה׳, י״א.

1. תלמוד גדול.] ובנ׳ ב׳ שורה י״ב, תלמוד רבא. עיין הפתיחה, עמוד קפ״ט. יכבדנו.] תהלים נ׳, כ״ג וצ״ל יכבדנני, עיין שורה ד׳. ומי שנשתנה.] צ״ל ומה נשתנה.

5. הבא.] סנהדרין מ״ג, ב׳ ותנחומא הו״ב ג׳, י״ז; ויקרא ר׳ ט׳, ב׳.

וכל העושה דבר ומתבייש מיד מוחלין לו שנ׳ למ׳ למען תזכרי ובושת ולא יהיה ולא יהיה לך פתחון [פה] מפני כלמ[תך] מה [כתוב] אחריו בכפרי אשר עשית נאם יי״י אלהים [השם] את דרכיו ואומר מדרך זו רעה [ארחק ובד]רך זו טובה אדבק בה זוכה ורואה [פני שכינה לעתיד] וכן הוא אומר פלס מעגל רגל[ך וכל דרכיך יכנ]ו אמ׳ רבי יהושוע בן לוי שלא. . . . ל . . . . ושאומר חדש הזה למק[רא חד]ש הזה למלאכה הרי הוא שלם בכל דרכיו שנ׳ וכל דרכיך יכונו אמ׳ רבי

...ה׳, ב׳

יהו׳שו׳ע ב׳ן ל׳ו׳י יוחנן אורח חיים למעלה למסכיל למע[ן] סור משאול מטה כל מי שהוא מסתכל בדבורו זוכה ממדינה של גיהנם וכן הוא אומ׳ על כן יאמרו המושלים באו חשבון וג׳ אל יאמרו [בני אד]ם המושלים ביצ ביצרן באו ונח[שב בשעה שיצ]ר הרע שולט בנו מה שכרה של מצוה ומה הפסידה של עבירה מה שכרה של מצוה תבנה בעולם הזה

6. לו.] ברכות י״ב, ב׳, ועיין לקמן ה׳, ב׳, שורה י״ב.
8. כלמתך.] יחזקאל ט״ז, ס״ג, ולפנינו בסוף הפסוק בכפרי לך לכל אשר עשית.
10. מדרך.] נוסח ישן של ודוי, עיין ירושלמי סוף יומא; ויקרא ר׳ ג׳, ג׳.
12. יכנו.] משלי ד׳, כ״ו.
13. שלא.] נראה שיש להשלים כעין זה, שלא יאמר חדש זה למלאכה, ושאומר וכו׳, ופרוש הדברים שלא יפנה אדם כל מחשבתו לצרכי עולם הזה, אלא שטוב תורה עם דרך ארץ, ולכן יקבע עתים לתורה ועתים למלאכה.

1. לוי.] הסופר טעה וכתב על ידי אשגרא, יהושוע בן לוי במקום יחנן, וכשהרגיש טעותו נקד ג׳ תבות אלו.
2. מטה.] משלי ט״ו, כ״ד.
3. ממדינה.] צ״ל להנצל מדינה.
5. חשבון.] במדבר כ״א, כ״ז וכ״ח. אל יאמרו.] צ״ל אלה אמרו, עיין בבא ב׳ ע״ח, ב׳ ומדרש אגדה על פסוק זה.

ותכונן לעולם הבא אבל רשעים שאינן מש׳
ביצרן נ[פט]רין והול[כין] לגיהנם שנ׳ כי אש יצ
יצאה מחשבון [מחש]בות רעות שהן [מח]שבין
אמר רבי יוחנן כל שעושה [דבר] ולבו נוקפו
מיד מוחלין לו שכן [מצינו בשא]ול שהרג את
עיר ה[כהנ]ים [ומיד נצטער ע]ל הדבר כל ימיו
ומחול לו [שכן הוא אומ׳ וישא]ל [שאו]ל ביי׳י וכשהעלה
את שמואל הנביא ע׳ה׳ באוב אמר לו למה
הרגזתני להעלות אותי אמר לו אלהים שר

ו׳, א׳

מעלי ולא ענני עוד מפני לא אמר לו באור
[ובת]ומים אלא כך אמר שאול אם אני אומר
לו באורים יהא אומר לי היכן יענום האורים
שהרגת את נוב עיר הכהנים נתבייש באותה
[שעה ונמח]ל לו ומנין שנמחל לו מפני שאמר
[שא]מר לו שמואל הנביא ע׳ה׳ למחר אתה ובניך
עמי יהיה במחיצ[תי מיד וימהר שאו]ל ויפל מלא
קומתו ארצה וירא מאד מפני שמואל גם כח לא היה
בו כי לא אכל לחם כל היום וכל הלילה וידבקו
פלשתים את שאול [ואת ב]ניו וילכו פלשתים
[את יהו]נתן [ואת א]בינדב ואת מלכישוע בני שאול

9. מש.] מושלים.
13. לו.] ברכות י״ב, ב׳; עיין ה׳, א׳, שורה ו׳, את.] צ״ל את נוב.
15. בי״י.] שמואל א׳, כ״ח, ו׳.
17. שר.] סר ובשורה ב׳ למסכיל במקום למשכיל.

1. עוד.] שמואל א׳, כ״ח, ט״ו. באור.]=באורים.
3. יענום.] צ״ל יענוך; עיין ברכות י״ב, ב׳.
7. עמי.] שמואל א׳, כ״ח, י״ט. יהיה.] צ״ל עמי, עמי תהיה, במחיצתי.
9. הלילה.] שמואל א׳, כ״ח, כ׳ ולפנינו, מדברי, ולא מפני.
11. שאול.] שם ל״א, ב׳ וצ״ל ויכו במקום וילכו.

והודה ושבח לפני מי שאמר והיה העולם שהוא בן
העולם הבא למחר היה בלבו יצר הרע אמר אלך
ואברח ולא אפול ביד פלשתים השאו בֿני אדֿם
אבי נדב בנו עצה [טו]בה אמר אבה דבר שהוא
מוטל לך בספיק כל ימי חייך והיית מתירא שמא
לא תבוא לחיי העולם הבא ועכשו נתלבן לך
הדבר שאתה בן העולם הבא אם אתה בורח

כ'

נמצאת מחזיר את הדבר [ל]מקומו א[ין לך אלא]
שתתכיר בעולם הזה ותבא לחיי העולם [הבא]
נידב את לבו של אביו לפיכך נקרא אבי נדב שב'
שבעצתו עשה תשובה אמר' ר' חננ[יה] ב'ר פפא בוא
וראה כמה גדול כוחה של תשובה. . מאיש
אחד אלעזר בן דודיא שמו וע[ובד] עבודה זרה [עשרים]
ושתים שנה ולא [הניח] זונה [ש]לא בא עליה פעם
אחת שמע שיש זונה בכרכי הים שהיא [נוטלת]

14. בני אדם.] נקוד לסימן הטעות.

17. נתלבן.] השווה, מחוור, נתחוור ושאר תמונות מן חור, שטעמם נתברר, ואין בין לבן לחור ולא כלום אלא שזה עברית וזה ארמית. וכבר מצינו בדניאל י"ב, י': ויתלבנו.

3. נמצאת.] נמצא את.

3. שתתכיר.] צ"ל שתאבד העולם וכו'.

4. תשובה.] הגדה זו על אבי נדב נמצאה גם כן בפרוש שמואל המיוחס לאב הכנסיה היעראנימוס עיין מה שכתבתי בזה בהגדות היהודים שלי חלק ו', רל"ז.

5. תשובה.] המעשה על אלעזר ותשובתו מובא בעבודה זרה י"ז, א' מברייתא ולפנינו ר' חניה בר פפא הוא המספר ומלבד זה גם שנוים גדולים בין נוסחתינו ונוסחת הגמרא, וקרובה נוסחתינו לנוסחת מעשה זה בספר המעשיות לגסטר, סימן רנ"ג. ושם בסוף, שמע רב פפא ואמ' אשריהם שלבעלי תשובה וכו', ונראה שיש קשר בין ר' חניה בר פפא המספר המעשה, ורב פפא ששבח גבור המעשה. ודע שבחגיגה ה', א' ר' חנינא בר פפא הוא בעל המאמר כל העושה דבר ומתחרט בו מוחלין לו מיד, ובמעשה זה גם כן הוא משמיענו כמה גדול כוחה של תשובה.

6. דודיא.] בעבודה זרה שם דורדיא ובספר המעשיות שם דרדיא, ודודיא יש לו חברים בשמואל ב', כ"ג, ט' ובשם אביו של ר' יהודאי גאון, עיין ספרי געאניקא, א', נ"ה בסוף ההערה. עשרים.] כך השלמתי שמספר כ"ב הוא חביב אצל בעלי הגדה, עיין הצופה ג', קל"ז, אבל בספר המעשיות, שתים ושלושים.

כיס דנרים בשכרה נטל כיס דינרים ועבר עליה
שבעה נהרות בשעת ה[תח]לת הדבר הפריחה [יצאתה]
בת קול ואמרה כשם שהפרחה [איננה חוזרת]
למקומה כך אלעזר בן דודיא נטרד מן העולם
ואין מקבלין אותו בתשובה נשבע אני בשבועה
גדולה שאין יקבלנו המקו׳ אלך ואעשה תשובה
גדולה הלך וישב בין הרים וגבעות אמר להם בקשו
עלי רחמים אמר לו עד שנבקש עליך רחמים נבקש
על נפשינו שבתחלה כתב בנו ושקל בפלס הרים
וגבעות במאזנים ועכשו כתב בנו כי ההרים ימושו

כג

א׳, א׳

[של רש]עים בעולם הזה [למה הדבר דו]מה [לאדם שיש לו] שתי אילנות אחת
מהן מוציאה ואחת [מהן אינה מו]ציאה פירות בעל האילנות באיזו מהן שמח
בזו שהוציאה והוציאה [או] בזו שלא הוציאה והוציאה היא אומרת
בזו שלא הוציאה והוציאה אף הקב״ה שמח ברשעים בזמן שעושין
תשובה דבר אחר תשובתן של רשעים בעולם הזה למה הדבר
דומה לשני בני אדם שגונבין זה את זה וגוזלין זה את זה וחומסין זה

10. התחלת.] אפשר שצריך להשלים, הרגלת.

13. בתשובה.] נראה שחסר כאן, כששמע כך אמר וכו׳, ובספר המעשיות נשבע שבועה ואמר שאם.

14. שאין.] אין בארמית הוא כמו אם בעברית.

16. אמר.]=אמרו.

3. היא אומרת.] בודאי עליך לאמור כי כך הוא.

5. דבר אחר.] על הדרשות מכאן עד סוף העמוד, עיין ההערה הראשונה לקטע כ״ב.

6. את.]=בצוותא חדא.

את זה ועושין מעשים מקולקלין זה [את זה אחד מהן ע]שה תשובה
לפני מיתתו ואחד מהם לא עשה תשוב[ה לפני מיתתו זה] שעשה
תשובתו לפני מיתתו תופסין אותו ומוליכ[ין אותו לגן עדן ו]זה שלא עשה
תשובה לפני מיתתו תופסין אותו ומוליכין] אותו לגיהנם והוא או
או]מ' ואי לי שמא
חנופה יש בכאן אני וחבירי גנבנו אני וחב[ירי גזלנו אני וחבי]רי עברנו
עבירות רעות אני וחבירי עשינו מעשים מקולק[לים] ומפני מה תופסין
אותו לגן עדן ואותו האיש [לגיה]נם אמרו לו חבר[ך] עשה תשובתו
לפני מיתתו ואותו האיש לא עשה תשובה לפני מי[תת]ו אמ' להם הניחו
(ואלך) לי ואעשה תשובה לפני מיתתי יצתה בת קול ואמרה לו שוטה שבעולם
העולם שבאת ממנו דומה לערב שבת והעולם הזה דומה לשבת
אם תיכן אדם בערב שבת אוכל בשבת אם לא תיכן אדם בערב
שבת בשבת מה הוא אוכל ° דב[ר אחר] העולם שבאת ממנו דומה
ליבשה והעולם הזה דומה לים אם תיכן אדם ביבש[ה אוכל ב]ים ואם לא תיכן
ביבשה בים מאין אוכל דבר אחר העולם שבא[ת ממנו ד]ומה לקיץ
והעולם הזה דומה לחורף אם תיכן אדם בקיץ אוכל בחורף ואם לא תיכן
[אד]ם בקיץ מאין הוא אוכל

7. מקולקלין.] כנוי למשכב זכר.

15. לפני.] אשגרא מהשורה שלפני זו, וצ״ל לאחר.

17. תיכן.] כבר מצינו במקרא תכן ותקן, ואף שלפי דעת קצת חכמי הלשון משמעם העיקרי שונה, אין ספק שבהשלתשלות הלשון שניהם שמשו כאחד.

א', ב'

חמשה בתי דינין יש [בגיהנם וכולם] ראה או[תם ישעי]ה בן אמוץ הנביא בר[וח הק']
נכנס לבית ראשון ומצא שם בני אדם אוח[זים כדי] מים ומ[מלא]ים ומשליכין
אל הבור והבור אינינו מלא ובני אדם נעזובין א[מ' ל]פניו רבונו של עולם גלה רזייא
פרש לי את החזיון הזה אמ' לו בן אמוץ אלו בני אדם שחמדו שדות וכרמים של
רעיהם ונשיהם של רעיהם ועברו על מה שכתוב בתורה לא תחמוד בית רעיך
ועכשיו מביאין אותן לכך ודנין אותן בכך נכנס לבית שני ומצא שם בני
תלוים בלשוני[הם אמ' לפניו רבש"ע גלה רזיי]א פריש לי את החיזיון הזה אמ' לו בן אמוץ
[אי]לו בני אדם ש[היו הולכי רכיל בחבריהם] ועברו על מה שכתוב בתורה לא תלך רכיל
בעמך וגו' ועכ[שיו מביאין אותן לכך ו]דנין אותן בכך: נכנס לבית שלישי ומצא
שם בני אדם [תלוים בערותן אמ' ל]פניו גלה רזייא פריש לי את החיזיון הזה אמ'
לו בן אמוץ [אלו בני אדם שמניחין] בנות ישראל והולכין אצל בנות הרשעה

1. חמשה.] על סדר גיהנם זה, עיין ההערה לקטע כ"ב, ג', ב', שורה י"ג. הק'].
רושם קל של הק' עוד נכר.
3. נעזובין.] צ"ל אינן נעזובין, עיין קטע כ"ב, ד', א', שורה א' ושם בהערה.
5. רעיך.] שמות כ', ז'.
6. בני.] הסופר השמיט אדם.
9. בעמך.] ויקרא י"ט, י"א.
י. הרשעה.]=מלכות הרשעה, עיין קטע כ"ב, ד', ב', שורה ב' ושם בהערה.

מניחין בנותיהן [של] ישראל שמשולות לע[גלה מלומד]ה שנ' אפרים עגלה מלומדה

והולכין אצל ב[נות הרש]עה שמשולתן בח[מורים] שנ' אשר בשר חמור ב'

בשרם ועכשיו מביאין אותן לכך ודנין אותן ב[כך] נכנס לבית רביעי מצא שם

נשים תלויות בדדיהן אמ' לפ' גלה רזייא [פר'] את החזיון הזה אמ' לו בן אמוץ אלו נשים

שמגלין ראשיהן בשוק ופורעות מעריהן ומניקות בניהם וישבוח בשוק להטות

בני אדם וע"כ מבֿ֞יאין אותן לכך ודנין אותן ב[כך נכנס לבית חמישי ומצא שם הפחות

והסגנים והגיזברין ופרעה הרשע [והמצריים ונ]שיהם ועדאין פר' הרשע יושב ומשמר

פתחה של ג[יהנם וכל מי שמתגאה] ומתגדל על חבירו וכל מי שרא[שו] גבוהה על

חבי[ריו ו]אומר [אני טוב מכם וכך גזרו עלי] מן השמים אף על פי שיש בידו תורה

12. מלומדה.] הושע י', א'.
14. בשרם.] יחזקאל כ"ג, כ'.
16. מעריהן.] בלשון המקרא מער וערוה משמשים כאחד ובלשון חכמים לא מצינו מער.
17. מביאין.] הקווים על מביאין הם כפי הנראה לסימן הטעות, אבל לא אדע מה עול מצא הסופר בתבה זו.

כד

נוסח חדש של מדרש חסרות ויתרות.

דף א׳, י״ג וחצי על י׳ וחצי בכתב רבנית–מזרחית מעזבון רש״ז שעכטער באוצר הספרים אשר לבית מדרש הרבנים שבאמעריקא.

הקטע הזה הוא שריד של מדרש חסרות ויתרות שנמצאו ממנו בדפוס ובכתב יד הרבה נוסחאות ואף שאין חדש בו לא נמנעתי מלהוציאו לאור באשר נוסחו משונה מכל אלה הנודעים לנו עד היום ואין בידנו לעמד על תולדות מדרש זה מבלי שנעמד על היחס שבין נוסחאותיו הרבים. ובהערותי רמזתי רק על ספרו של מארמארשטיין, מדרש חסירות ויתירות, לונדון תרע״ז ושם ימצא המעיין המראי מקומות לכל הנוסחאות של מדרש זה. ובאשר אין בית המדרש בלא חדוש אמרתי להעיר על דברים אחדים בספרו של מארמארשטיין. עמוד ט״ו הנביא לא היה רשות וכו׳, צ״ל הנביא לא היה לו רשות להתנבאות שלא מפי הסנהדרין, עיין אגדת בראשית י״ד, ל״ב והדבר שקול מי השתמש במי, שאפשר שמחבר אגדת בראשית השתמש במדרש חסירות ויתרות ואפשר שנהפוך הוא והשני השתמש בראשון. ועיין גם כן רמזי הפטרות לבעל הרקח, ראש וישלח, גר אדומי היה ולא רצה להתנבאות על אומה–הוסף: שלו, שעבדיה היה גר אדומי–עד שדנו אותו ע״א סנהדרין שלמעלה. ואין ספק שהרב בעל הרקח לקח דבריו מאגדת בראשית כי שם נאמר בפרוש שעובדיה נתנבא מפי סנהדרין, אלא שהרב הסב דברי המדרש לכוונה אחרת ופשטן של דברים שסנהדרין כאן שלמטה הוא ולא שלמעלה. עמוד כ״ז צ״ל, עברת דבתא, ולא עבדת בד׳ שהלשון הארמי הזה מקביל להלשון העברי, מוציא דבה, ועבר הוא כמו מוציא וכן לנכון בירושלמי סנהדרין פרק י׳, ב׳ ולחנם שבש מארמארשטיין גרסת הירושלמי. עמוד ל״ה עמיהוד עמיהוד למה וכו׳, המאמר הזה שנתקשה בו המו״ל לקוח מהתנחומא הוצאת באבער ד׳, מ״ג ובנדפס נשוא כ״ח הוא שונה מעט. עמוד ס״ז, נשבע הקב״ה שאינו מחריב לשער הזה, דומה לזו ההגדה ששערי ההיכל נטבעו בארץ ולא שלטו בהן האויבים, עיין סוטה ט׳, א׳ ואיכה ר׳ ב׳, ט׳.

א׳, א׳

[בסיון ב]ששה חוץ מאחד הוי עתה ידעתי כי מלוך
[תמלוך] כלומר שאין מלכותו פוסקת וכסאו

1. בששה.] הסופר השמיט אחר בששה, המאמר, כל תמלך שבמקרא חסר, חוץ וכו׳ עיין מדרש חסירות למרמרשטיין כ״ו ושם נסמן. הוי.] לשון קצר במקום הוי אומר.
2. תמלוך.] שמואל א׳, כ״ד, כ׳.

[בטל]ין אם צדיקין הן זוכין לכבוד ואם רשעים [הן] יסורין באין עליהן אזכרות באלף דלת בר מן חד הוי ויעתר מנוח אל יי׳ להמלט מן וי שלשמשון ויהי טוחן בבית האסורים והנשאר למה חס׳ שאתם שומעין ולא עושין דכ׳ והנך להם כשיר עגבים יפה קול ומטיב נגן ושמעים את דבריך ועושים אינם אותם כל לעולם שבתורה חס׳ בר מתרין הוי וגם בך יאמינו לעולם שכל העולם כולו בטל ודבר אחד מן התורה אינו בטל לא תדרוש שלומם וטו׳ כל ימי׳ לעולם אף על פי שהן מתגרין שנאה טמונה בלבבם כל צדיקים שבתורה חס׳ בר מן חד הוי ויסלף דברי צדיקים שאפילו צדיק גמור השוחד מסיתו כל ראש שבקרא באלף בר מן חד ענבי ראש ווין שליין כל ראשנה [ח]ס׳ בר מן חד הוי והקריב את אשר לחטאת ראשונה למה כדי להדר קרבנו של עני כל אבותי[כ]ם שבת[ורה]

3. בטלין.] הרבוי בטלין אין לו מקום כאן, ולכן נראה שכך צריך להשלים, בטל ובניו אם וכו׳, ובכ״י רק י׳ ון׳ נראים לעיין אבל ו׳ ון׳ כל כך דומים זה לזה שקשה להבחין ביניהם.

4. אזכרות.] השם אדני נכתב חסר.

5. יי׳.] שופטים י״ג, ח׳; עיין ההערה שורה ט״ו.

6. האסורים.] שם ט״ז, כ״א. חס.]=חסרים, והשאלה למה נכתב אדני חסר בכל המקומות; עיין מארמארשטיין ס״א.

8. אותם.] יחזקאל כ״ח, ל״ב; לפנינו, ושמעו, ולא, ושמעום.

9. לעולם.] שמות י״ט, ט׳;

11. בטל.] עיין ירושלמי פאה א׳, דף ט״ו, ד׳: אפילו כל העולם אינו ש״ה אפילו לדבר אחד מן התורה, ועיין גם כן ירושלמי סנהדרין ט׳, ו׳, ושם נסמן, שלמה ואלף כיוצא בו בטלין ודבר ממך אינו בטל. לעולם.] דברים כ״ג, ז׳.

12. מתגרין.] צ״ל מתגירין; ועל השנאה שכבושה בלב הגר, עיין סנהדרין צ״ד, א׳ ופסקתא ר׳ כ״ב, קי״א, ב׳ ובנסמן שם; בהוצאת מארמארשטיין י״ח בקצור נמרץ.

13. צדיקים.] שמות כ״ג, ח׳; ועיין הוצאת מארמארשטיין מ״ו.

14. שבקרא.] משמע קרא כאן הוא תורת משה, ובהוצאת מארמארשטיין מ״ו, מקרא.

15. ראש.] דברים ל״ב, ל״ב וצריך לאמור רוש, כי בפסוק זה כך נכתב. ווין שליין.] רמז כאן על וי שבא משתית יין, עיין סנהדרין ע׳, א׳; בראשית ר׳ ל״ו, ד׳; מדרש משלי כ״ג. צ״ה; מארמארשטיין מ״ו. עיין שורה ה׳ ולעל ס׳ הערה ו׳.

16. ראשונה.] ויקרא ה׳, ח׳.

17. שלעני.] עיין ויקרא ר׳, ג׳, סוף א׳ וה׳; מארמארשטיין מ״ו.

[חס׳] בר מן חד הוי י״י אלהיכם אבותיכם לחוד ש[בזכו]ת
[של] יעקב נגאלו יש׳ ממצרים וכן לעתיד לבוא [שנ׳] וזכרתי

א׳, ב׳

את בריתי יעק׳ מלא כל יעק׳ חס׳ בר מה׳ [למה נגד ד׳]
מלכיות לכשיכלו ותבוא הנחמה יהא מל[א ובניין]
אב שבכולן הנני שב שבות אהלי יעק׳ כל א[בותיו]
שבתורה חס׳ בר מג׳ וגם כל הדור [ה]הו[א] וכי בא
להודיעך שנפשותיהן שלרשעים דרות עמהם
בחושך שהן מליאים רשע כל לבבו הכין לדרוש
להודיעך שהיה שלם כל אבותיו שבתורה חס׳ וו׳ בר
מב׳ אלה קרואי העידה כי מטה אחד שלא
תאמר שאין העונות עונשין אלא הדיוטות
הרי הן עונשין נשאים וראשי האבות כל שבתותי
חס׳ וו חוץ שכל המקבל עליו עול שבת מימנו
טרחות ששת ימי בראשית כל מצות שבתורה

18. אבותיכם.] אין פסוק כזה בתורה וברור שצ״ל י״י אלהי אבותיכם, שמות ג׳, ט״ו ודברים א׳, י״א; ועיין מדרש חסירות למארמארשטיין מ״ה ושם הגרסא: י״י אלהי אבותיכם יוסף וכו׳.

1. יעק׳.] ויקרא כ״ו, מ״ב; יעק׳ חס׳.] עיין מארמארשטיין י״ט.

3. יעק.] ירמיה ל׳. י״ח.

4. ההוא.] שופטים ב׳, י׳; ונראה שצ״ל וכו׳ במקום וכי שקצר ולא הביא סוף הפסוק שבו נכתב אבותיו מלא. וברור שהסופר השמיט מאמר שלם כאן וכך צ״ל, בא להודיעך שהיו שלמים וכשרים, תבא עד דור אבותיו בא להודיעך וכו׳; עיין מדרש חסירות מ״ו.

6. לדרוש.] דברי הימים ב׳, ל׳ י״ט; וסוף הפסוק האלהים י״י אלהי אבותיו.

7. אבותיו.] אשגרא ממה שלמעלה וצ״ל אבותם.

8. העידה.] במדבר א׳, ט״ז וסוף הפסוק, נשיאי מטות אבותם. אחד.] שם י״ז, י״ח, וסופו, לראש בית אבותם.

10. וראשי האבות.] עיין תנחומא קרח ב׳ שאמרו שם שראשי האבות שבראש במדבר הם הם נשיאי עדה שעמדו לימין קרח וחלקו על משה ואהרן, וכנגדם נאמר הפסוק כי מטה אחד וכו׳.

11. חוץ.] אשגרא מהך דלעיל וצריך למחקו; עיין מדרש חסירות מ״ז. שבת] הוסף, מעבירין.

12. בראשית.]=המעשה, וששת ימי בראשית הם ימי בריאת העולם; אבל עיין מנחות ס״ה, ב׳ שבת בראשית ופרושו, שבת, שבא בכל שבוע ושבוע מבריאת העולם ועד שיכלו הדורות.

חס' ו' ומצות כת' משם שהמצה הזאת אסור לשהותה כך לכשתבוא מצוה לידך אסור לשהותה כל רודף שבקרא חס' חוץ מב' אחרי מי יצא וילכו בלא כח לפני רודף שכל מי שהוא נרדף השעה דוחקתו כל בך חס' חוץ מא' ולפרעה שבו הת[חילה] [הפ]ורענות ואף על פי שעשו לו כמה תקנות [שלטו] הצפרדעים בגופו שנ' ובך ו ובעמך ב[ו]

13. ומצות.] שמות י"ב, י"ז; עיין מכלתא פסחא ט', י', א'; מארמארשטיין נ"ח.
15. יצא.] שמואל א', כ"ד, ט"ו; וסופו אחרי מי אתה רודף; עיין מארמארשטיין נ"ב.
16. רודף.] איכה א', ו'.
17. דוחקתו.] מי שמזלו רע והוא בצרה גדולה צרות אחרות באות עליו; עיין ב"ק צ"ב סוף ע"א זעיין גם כן ברכות ס"ד א'; תנחומא הו"ב א', קמ"ז. ולפרעה.] שמות ז', כ"ט: ובכה ובעמך; ולפרעה, פרושו חוץ מזה שנאמר לפרעה.
19. ובך ו.] צ"ל ובכה. בו.] סוף מאמר זה, התחילה המכה, עיין בראשית ר' נ', ח' ובנסמן שם; מארמארשטיין נ"ח.

כה

הגדה על טובי עין וצרי עין.

ב׳ דפים של ניר בלוי מאד, י״ט על ט״ז וחצי, בכתב רבנית–סורית מעשה סופר שאינו מומחה מסמן T-S 100 באוצר הספרים של האוניוורזיטא בקמברידג. עמוד א׳ וד׳ חלק ועמוד ב׳ ערבי, נסיוני כתיבה של תלמיד המתחיל להתלמד, ובעמוד ג׳ ההגדה אשר אני נותנה כאן.

ההגדה מתחלת בדברי הגמרא בכורות ח׳, א׳ על זמני עיבורן של החיות וגדולי פרי של אלנות ומתוך זה בא להמעשה על אותו זקן שנטע חרוב ואף שאילן זה אינו עושה פירות אלא לאחר שבעים שנים. מעשה כעין זה נמצא גם כן בתנחומא קדושים ובכמה מדרשים, עיין באבער ג׳, ע״ו. ואחר מעשה זה בשבח של טוב עין מובאים מאמרים אחרים בגנותן של צרי עין שלא נודעו לי ממקום אחר חוץ ממאמרו של ר׳ יוחנן בסוף הקטע, עין ההערה. ברור לי שהקטע הזה הוא שריד ספר מאחר ואף שהמאמרים על צרי עין נתיחסו לר׳ עקיבה, ודאי אינם לו שהסגנון אינו סגנון התנאים ומאחר גם לזה של האמוראים.

ב׳, א׳

הארי הדב הַנָּמֵר והברדלס [והפיל והקוף]
והקפוד לשלשה חדשים וכנגדן באילן [בנות שוח]
אפעה לשבעים שנה וכנגדן באילן חרוב [חרוב זה]
משעת נטיעתו ועד שעת גמר פירותיו שבעים שנים
וגמר עבורו לשלש שנים נחש לשבע שנים ולאתו רשע
לא מָצאנו חבר ויש אומ׳ מוכססין [שהוא עושה ל]שבע [שנים]
מעשה
באדם אחד שנטע חרוב אחד בתוך שד[הו אמרו לו]
מפני מה הִנַּחְתָּ כל האילנות ש[עושין פירות לשנה]
לשתים ושלוש שנים ות[טע אילן כ]חרוב [זה] שהוא
עושה [פירות לש]בעין שנה אמר לו כשבאתי לעולם

6. מוכססין.] עד כאן בבכורות ח׳, א׳ בשנוים.

[לא מצאתי שדה] אבו[תי] חרב אלא בנוי אמרו על אותו האיש רבי שמעון בן יוחאי יוצא מחלציו שהוא ובניו ובני בניו אכלו מפירותיו אמר רבי עקיבה מוטב לי שיקיפו עלי כל הגוים להרגני או נחש להשיכני ולא אכנס לבתיהם של צרי עין מפני שצרי עין שפכי דמים הן ויינן יין נסך ואוכלים פיתן בטומאה ובניהם ממזרים

אמרו לו תלמידיו רבינו כל הדברים שאמרת לנו אנו שומעין לך ובניהם ממזרים למה אמר להם שבשעה שֶׁאִּתו יושבת על שלחנו לאכַל ואוכלת יתירה א[ינ]ו מוחל לה ובשעה שהוא זוכר את [פת יתי]רה שאָכְלָה והיתה דעתו מאוסה עליו במעשה [מוליד ב]נים ממזרים תוסָפָה על עשרה ממזרים ואינן ממזרים [ועליהם נאמר לא יבוא] ממזר בקהל י״י וגו׳ אמר רבי [יוח]נן מנין שאפילו עופות שבשמים מכירים את צרי עין שנ׳ כי חנם [מזרה] הרשת וגו׳.....

11. בנוי.] עיין המעשה על הזקן ואדריגוס בתנחומא קדושים ח׳ ובהו״ב ג׳, ע״ו.

13. מפירותיו.] הלשון מגמגם וכך היה לו לאמור, אמרו על אותו האיש שרבי שמעון וכו׳ יצא מחלציו ושהוא וכו׳.

15. צרי עין.] הקשר שבין המעשה על האיש שנטע חרוב ודברי ר׳ עקיבה כך הוא. אותו האיש לא מנע את עצמו ממלאכה ואף שלא קוה לראות פירות ממנה, משום שהיה לו עין טובה ועסק בבנינו של עולם לטובת אחרים ודברי ר׳ עקיבה הם על צרי עיין שכל מעשיהם אינם אלא להנאת עצמם, ועיין תנחומא קדשים ח׳, לא יאמר אדם... מה אני עומד ומתיגע לאחרים וכו׳ ומאמר זה כעין פתיחה להמעשה על הזקן שהיה נוטע נטיעות.

22. עשרה ממזרים.] עיין כלה פרק א׳ עשרה הם כממזרים ואינם ממזרים.

23. בקהל י״י.] דברים כ״ג, ג׳.

24. הרשת.] משלי א׳, י״ז; ובסוטה ל״ח ב׳ הדרשה שלפנינו נאמרה על שם ר׳ יהושע בן לוי.

כו
נוסח חדש של ברייתא דישועה.

דף אחד קלף, י׳ על י״ב, בכתב מרובע יפה ועתיק מצאתיו זה ככ״ה שנים בין קטעי הגניזה בלתי מסמנים באוצר הספרים של האוניוורזיטא בקמברידג.

הקטע הזה אף שהוא רק חלק קטן של ברייתא דישועה (שהוציאה לאור על פי כתב יד אחד, ה׳ שענבלום בספרו שלשה ספרים נפתחים, לבוב תרל״ו) יש לו חשיבות גדולה שעל ידו אנו יכולים לעמד על תולדות ברייתא זו. והנה במאמרי עליה בהענציקלאפדיא האנגלית לחכמת ישראל חלק ב׳, תקי״ט כבר הערותי כי אין בה אפילו רמז קטן שהשתמש מחברה בהבבלי ובמדרשים מאחרים וזה סימן לקדמותה, אבל כאשר לא נודע לי אז נוסח אחר של מדרש זה חוץ מהנדפס לא הטלתי ספק בדבר שהוא מאחר למדרש איכה רבתי שממנו נלקחו הרבה הגדות שבברייתא דישועה. ועתה על ידי הקטע נתברר הדבר שהברייתא עצמה אין בה לא מדרש ולא הגדה אשר נלקחו ממקורות אחרים ובהוצאת שענבלום כבר נתרכבו ב׳ מקורות לאחד, הברייתא העתיקה שמונת כ״ד דברים המעכבין את הישועה והפרוש שעליה ורק בהפרוש אנו מוצאים עקבי המדרשים והירושלמי ולא בהברייתא עצמה שהיא מזמנם של התנאים. ותמיה גדולה על הרב ר״מ איש שלום שבמבוא לספרו, נספחים, האריך הרבה על הברייתות הקדומות בענין דרך ארץ ועבר בשתיקה על ברייתא זו, ונעלם ממנו גם כן שההגדה על כ״ד דברים שמעכבין את התשובה המובאה מרב אלפסי סוף מס׳ יומא ומהבאים אחריו יש לה קשר פנימי עם הברייתא שלפנינו, שלא בלבד ששניהן נוסדו על המנין כ״ד (עיין מה שכתבתי על המספר הזה החביב אצל בעלי הגדה בספרי על הכת בלתי־ידועה עמוד א׳) אלא שהרבה מהעברות שאמרו עליהן שמרחיקין את הישועה הן הן העבירות שמעכבין את התשובה.

בהקטע חסר ראש הברייתא עד סוף סימן ו׳ שנשאר ממנו רק התבה, תורה, וצריך להשלים [והסותר דברי] תורה, ומכאן ואילך כל הסימנים כמו שהם בנדפס, אלא ששלשה האחרונים, כ״ב, כ״ג, כ״ד הן בסדר א־ה־ר, וכ״ג בנדפס הוא כ״ד בכ״י ולפניו סימן כ״ב שבנדפס ולפני פניו סימן כ״ד. מלבד השנוי הזה בסדר הכ״ד שאין בידנו להכריע איזהו נוסח הוא המקורי, גרסאות הכ״י הן יותר יפות מגרסאות הנדפס. בכ״י, והמתחבה בצל עבודה זרה, ולא, המתחבר, בצלה של עע״ז (כך בנדפס וצ״ל ע״ז), וברור שגרסת הכ״י היא הנכונה שחבא בצל הוא לשון הכתוב, ישעיה מ״ט, ב׳ אבל המתחבר בצלה אינו לא לשון תורה ולא לשון חכמים, ובהפרוש על סימן זה, המתחבר לע״ז, מפני שכבר היה קשה להמפרש הלשון מתחבר בצל, ועיין גם כן עבודה זרה מ״ח, ב׳ במשנה, לא

ישב בצילה–של עבודה זרה–והוא קרוב להלשון שבברייתא זו. יותר מקורי הוא לשון הכ"י, שפיו פרוץ בדברים מזוהמים מלשון הנדפס, מי שהוא פורץ בדברים מזוהמים, שברור שכוונת הברייתא היא, למי שעוסק בדרשות של דופי ובפרוש שבנדפס מביא הפסוק ולרשע אמר וכ' ותשא בריתי עלי פיך ואם כן גם לפני המפרש היה בברייתא, פיו.

השנוים בין הכ"י והנדפס בלשון הברייתא מעטים וקלים הם לערך השנוים שביניהם בלשון וסגנון הפרוש, ואף שלא נשאר לנו ממנו בכ"י אלא חלק קטן יכולם אנו להחליט בברור כי שונה הוא בעקרו מהנדפס. בהפרוש על סימן א' ליתא בנדפס ולא בהמקומות שרמזתי עליהן בהערה, הדרשה מן הכרת פניהם וכו'. בסימן ב' בנדפס משובש מאמרו של ר' חייא וצ"ל כמו שהוא בכ"י ובספרא סוף קדושים. והעובדא שסתמא דספרא מובא בשם תני ר' חייא מעיד על קדמות הפרוש שלא מצינו דרך זה אלא בשני התלמודים ובמדרשים הקדמונים, עיין האפפמאנן, כמבוא אל מדרשי הלכה כ"ב וכ"ג שמביא ל"ז מקומות ממקורות אלו שתני ר' חייא הוא כמו תנינן בתורת כהנים, ועיין גם כן ירושלמי כתובות ד', ה' תני ר' חייא הוצא את המקלל והיא סתמא בספרא סוף אמור על הפסוק הזה. ובנדפס מובא אחר מאמר זה של ר' חייא תנו רבנן בג' דברים וכו', ושענבלום לא העיר שהגדה זו אינה אלא נוסח אחר של ההגדה בפרקי דרבינו הקדוש בהוצאה שלו כ"ב, ב', (ושם צ"ל בשריטין תחת בטיטין) ובכ"י ליתא. בסי' ג' בנדפס, וכל עניינא דקרח, שהסופרים השמיטו ההגדות על קרח שכבר היו לפניהם במהדורות השונות של התנחומא (עיין ההערה) אבל כאשר נעיין בנוסח הכ"י נראה שהמסדר לא העתיק דבריו מאלה המדרשים ואף שסגנונו קרוב לסגנונן, וחבל שלא נשאר לנו מהפרוש יותר ממה שבקטע זה שאז היה בידנו לעמד על זמנו בדיוק יותר, ובכל זאת קרוב לודאי שהפרוש נתחבר טרם נתפשט הבבלי ואולי קודם חבורו, עיין במאמרי בהענציקלפדיא שרמזתי עליו מלמעלה. ובענין זה מעניין אותנו ההגדה בסימן ז' על חזקיה שלא רצה לישא אשה שהיא לפנינו גם בבבלי ברכות י', א' ובירושלמי סנהדרין פרק י', ב', כ"ח, ג' אבל סגנונה כאן שונה מסגנונם של הבבלי והירושלמי והדברים נראים שהפרוש נתחבר בזמן קדום שמסורות ההגדה עוד חיו בין הדרשנים ולא נצטמצמו בספרות התלמוד והמדרש.

א'

תורה. והעובר עבירה ומתירה לעצמו. והמואס
באחרים. והעוזר לעה. והשמיח לאיד. והתוהה
על הטובה. והמבקש דבר שאינו ראוי לו. והמרפה
ידים חזקות. והמתחבה בצל עבודה זרה. והמקבל
מתנות מאומות העולם. והמשגה עיור בדרך

והלווה ואינו משלם. ומי שפיו פרוץ בדברים מזוהמים. והמכסה פשעיו. והמטמין עידותו. והשוליח יד בפיקדון. והכופר בתחיית המתים. והבועט באיסורים. והמוא בבן תורה: ° :

פירוש: ° : עזי פנים מנין דכ' לבעבור תהיה יראתו על פ' וג'. שכל מי שיש בו בושת פנים לא במהרה הוא חוטא שנ' לבעבור תהיה יראתו וגו' ומי שאין בו בושת פנים במהרה הוא חוטא שנ' הכרת פניהם ענתה בם וגו': והמ' בחוק' הגוים מנין שנ' לא תלכו בחוקת

א', ב'

הגוי וגו': תאני ר' חייא כאדם שקנוט מזונו: והמזיק (ח) ידי עוברי עבירה מנין מקרח דכת' מה יקחך לביך ומה ירזמון עיניך. מה יק' ליביך לשון פליג הוא ומה ירזמון עיניך מה רמז בלויה הוא שמשה אמ' המעט מכם וגו' קרח אדם גדול היה מנושאי ארון היה שנ' ולבני קהת לא נתן כי ע' קרח בן בנו של קהת היה בן יצהר בן קהת בן לוי ומה כת' למעלה מן הענין ועשו

9. בבן.] אפשר שצ"ל בדין.

11. פ'.] שמות כ', כ'.

12. חוטא.] נדרים כ', א'; תלמוד כלה ב', א'; מכלתא בחדש ט', ע"ב, א' ומכלתא דר"ש קי"ד.

14. בם.] ישעיה ג', ט'.

1. הגוי.] ויקרא כ', כ"ג. מזונו.] ספרא סוף קדושים על פסוק זה; ומובא כאן בשם ר' חייא כי כבר בדורות האמוראים יחסו לו סדור מדרש זה, עיין הפתיחה ושענבלום לא העיר על הספרא ולא הרגיש בשבוש שבנדפס.

3. עיניך.] איוב ט', י"ב.

4. בלויה.] איזה רמז נתנו לך מן השמים בלויה שלך שלגדולה ממנה תקוה. עיין במדבר ר' י"ח, ב'; תנחומא הו"ב ד' פ"ו ובנדפס קרח ב'.

5. מכם.] במדבר ט"ז, ט' וגו'.

6. כי ע'.] שם ז', ט'.

7. לוי.] שם ט"ז, א'.

להם ציצת אמרו רבותינו מה עשה קרח עמד ועש' ועשה מ[א]תיים וחמשים טלאות של תכילת שאדם עשיר היה בישראל ולא היה עשרותו מביזת מצ' אלא מגינזי פרעה שניתגלו לו בין מגדול ובין הי' הים אמרו רבותינו עמדו שפחותיו באותה הלילה ועשו נ'ר' טלאות שלתכלת ובבקר בא לו אצל משה הוא ונ' ור' איש עטופים טלאות שלתכלת שנ' ויקומו

8. ציצת.] שם ט"ו, ל"ח. רבותינו.] תנחומא הו"ב ד', פ"ו ובנדפס קרח ב'; במדבר ר' י"ח, ב'; ירושלמי סנהדרין י', א' דף כ"ז בסוף, ועיין מה שהערותי בספרי, הגדות היהודים ו', ק', הערה תקס"ו.

9. טלאות.] טליתות, עיין מה שכתבתי על תמונה זו בספר היובל לשווארץ שנ"ט.

12. הים.] פסחים קי"ט, א' וסנהדרין ק"י, א' ושם בירושלמי י', א' סוף דף כ"ז ועיין גם כן תנחומא הו"ב ד', ק"ס ומדרש משלי י"א, ע"א. רבותינו.] עיין המקורות שרמזתי עליהן בההערה לשורה ח' ועיין גם כן לקוטים לגרינהוט ה', כ"ב, ב'–כ"ג, א'.

14. ויקומו.] במדבר ט"ז, ב'.

כז

דרשה על כתובים המכחישים זה את זה.

דף אחד קלף גרוע ונקוב, כ"ב על י"ח, מעזבון רש"ז שעכטער באוצר הספרים של בית המדרש לרבנים שבאמעריקא. העמוד הראשון נכתב בכתב מרבע והשני בכתב רבנית–מזרחית אבל כפי הנראה מעשה ידי סופר אחד הוא ששנה הכתב כדי לקמץ בקלף, כאשר יותר קל הוא לכתב אותיות קטנות בכתב רבנית מבכתב מרבע.

הרבה דרשות והגדות שבהקטע נודעות לנו ממקורות אחרים כאשר יראה המעיין בההערות ובכל זאת לא נודע לי מדרש אחר בין כל המדרשים שבידנו ששוה או קרוב בצורתו להמדרש אשר שרידו נשאר בהקטע הזה, ומשער אני שמדרש זה היה מחזיק דרשות שנסדרו בסדר זה. הדרשה מתחלת בדרשות קצרות על הפסוקים שנראים כמכחישים זה את זה ואחר כך מתחיל להאריך בדברי הגדה על שלשה או ארבעה פסוקים של בית אב זה ומתוכם הוא בא אל התשובות שנצחו בהן חכמי ישראל להמינים ולגדולי אומות העולם שהיו מונין אותם בדברים ואומרים שהתורה שלנו פלסטר היא שלא בלבד שדבריה סותרים זה את זה אלא שסותרים גם את המציאות, וסוף הדרשה היא בדברי נחמה וכאמן גדול ידע הדרשן לחבר ג' חלקי הדרשה לאחת. הדרשה שבהקטע מתחלת בדרשות קצרות על י"ג פסוקים הנראים כסותרים י"ג פסוקים אחרים (א', א'–א', י"א) ואחר כך מביא הגדה ארוכה (א', י"ב–כ"ד) בישוב ב' הפסוקים הלא את השמים וכו' אני מלא ועשו לי מקדש. ההגדה הזאת נותנת לו מקום לספר ב' מעשיות מנצוחי חכמי ישראל על מנגדיהם, בהמעשה הראשון תשובת ד' הזקנים שברומי להמין הוא כעין פרוש הפסוק הלא את וכו' וכאשר, אחד מהד' זקנים הוא ר' יהושע מביא עוד מעשה מנצוח של חכם זה בוכוחו עם קיסר רומי. ובסדר זה שאר הדרשות וההגדות שבהקטע עד שהוא מגיע להפסוק, שמעו שמים וכו' בישעיה ראש הספר שהוא מכחיש הפסוק בדברים ל"ב, א', האזינו השמים וכו' (עיין שם בספרי ובהקטע נתקצר) והוא משתמש בו כדי לסיים בדברי נחמה, שכך היא גדולתו של הקב"ה שהמלמד קטגוריה הוא מלמד סניגוריה ובאותם הדברים עצמם שהוכיחם ישעיה בם רפא אותן ולא עוד אלא אפילו מה שהכו אותן נביאים אחרים רפא ישעיה.

אין בידנו להגביל זמנו של מדרש זה, שאף שהרבה דברים שבקטע זה כבר לפנינו במדרשים אחרים, כאשר כבר אמרנו למעלה, אין בהם סימנים המוכיחים שמחברנו השתמש במקורות הידועים לנו. ולא באתי אלא להעיר על ב' דברים, האחד, שכמה הגדות שבהקטע נראים כאלו נאמרו נגד הנוצרים, הוכוח בין הזקנים והמין על קדושת שבת, הוכוח בין אדרינוס ור' יהושע בן חנניה

על מלכות בית דוד ועל בהמ"ק (עיין ההערה לא', ל"ד) וההגדה על חשיבות המלה כלם הם מהדברים שנחלקו בהם היהודים והנוצרים. והשני שלא נזכרו בו שמות אמוראים, אלא שמות של התנאים, רבן גמליאל, ר' אליעזר, ר' יהושע ר' עקיבה ור' אליעזר בר' יוסי.

', א'

כת' כבסי מ[רעה לבך ירושלים] וכת' אם תכבסי בנתר נכתם
אלא כן קו[דם גזר דין כן לאחר גזר דין]
כת' דרשו י"י בהימצאו ו'כ עוד זאת אדרש לבית ש' וכ' חי אני
אם אדרש [לכם נאם י"י י"ה פעמים נירא למשה]
שנ' ודבר י"י אל משה פנים אל פנים ופעמים שאינו נירא שנ'
הראיני נא את דרכיך וכן [פעמים]
נשמע לישראל שנ' וישמע אלהים את נאקתם ופע' אינו נשמע להן
שנ' ולא שמע י"י בקולם ול[א האזין אליכם]
ופע' הוא עונה שנ' בשמואל ויעניהו י"י ופע' אינו עונה שנ' ויאמר
י"י אל שמואל עד מתי אתה מ[תאבל]
פע' נידרש ועונה שנ' בדוד דרשתי את י"י ועננִי ופע' נידרש ואינו
עונה שנ' ויצם דויד צום ובא ולן וג'
למה שלא נענה פע' הוא נמצא שנ' ובקשתם משם ומצאת ופ'
אינו נמצא שנ' בצאנם ובבקרם ילכו לבקש

1. ירושלים.] ירמיה ד', י"ד. נכתם.] שם ב', כ"ב. דין.] ראש השנה י"ח, א'; ספרי במדבר מ"ב ועיין המקומות שרמזתי עליהן בההערה לשורה י"א.
2. בהימצאו.] ישעיה נ"ה, ו'. לבית ש'.] צ"ל לבית יש' והוא ביחזקאל ל"ו, ל"ז. י"ה.] שם כ', ג'. נרא.]=נראה וכן בשורה ג'.
3. פנים.] שמות כ', ג'. דרכיך.] צ"ל הודעני במקום הראיני או כבדך במקום דרכך, עיין שמות ל"ג, י"ג וי"ח.
4. נאקתם.] שם ב', י"ד. אליכם.] דברים א', מ"ה, ולפנינו בקלכם.
5. י"י.] שמואל א', ז', ט'. מתאבל.] שם ט"ז, א'.
6. ועני.] תהלים ל"ד, ה'. ולן.] שמואל ב' י"ב, ט"ז.
7. למה.] כאן כתוב על הגליון, כי שקד י"י על הרעה ואין זה פסוק במקרא, אבל וישקד י"י וכו' הוא בדניאל ט', י"ד. ונראה שכך צ"ל: פעמים נחם על הרעה שנ' וינחם י"י על הרעה ופעמים שאינו נחם שנ' וישקד י"י על הרעה. ואפשר גם כן שצ"ל כת' וינחם י"י וכו' וכת' וישקד י"י וכו', כן קודם גזר דין וכן לאחר גזר דין. ומצאת.] דברים ד', כ"ט.

את י״י ולא ימצאו פע׳ הוא נדרש שנ׳ עוד זאת אדרש ופ׳ אינו נדרש שנ׳ חיי אני אם אדרש ° ד׳א׳ דרשו

את י״י בהמ׳ קודם גזר דין אם אדרש לאחר גזר דין ° כתוב שובו אלי ואשובה אליכם וכ׳ אם ישוב לא ישוב

כן קודם גזר דין: וכן לאחר גזר דין ° כת׳ שומע תפלה וכ׳ סכתה בענן לך וכ׳ קרוב י״י לכל קו׳ וכ׳ למה י״י תעמוד

ברחוק ° כל אילו קודם גזר דין: ולאחר גזר דין כת׳ הלא את השמים ואת הארץ וכ׳ ועשו לי מקדש כיצד כתוב

לכל תיכלה ראיתי קץ אתה רואה את הים ואת היבשה את האור ואת החושך ואת ההרים ואת הגבעות אתה או׳

אפשר שיש לאילו קץ ויש להן קץ שנ׳ קץ שם לחושך: ואתה או׳ אפשר שיכול אדם לומר כמה

כמה מידות יש בים הגדול ויש לו מדה שנ׳ מי מדד בשעלו מים אפשר החול הזה יש לו מניין ויש לו מניין

והיה מספר בני יש׳ כחול הים אפשר יש לשמים שיעור ויש להן ושמים בזרת תיכן הא למדנו שכל הבריות

שברא הקו׳ בעולמו יש להן שיעור אבל למי שאמר והיה העולם אין לו קץ ואין לו שיעור למה שהעליונים

ותחתונים אין מחזיקין כבודו שנ׳ הלא את השמים ואת הארץ וג׳ ואף תורתו אין לה קץ שנ׳ ארוכה מארץ

8. ימצאו.] הושע ה׳, ו׳.

9. אליכם.] מלאכי ג׳, ז׳. ישוב.] ירמיה ח׳, ד׳.

10. תפלה.] תהלים ס״ה, ג׳. לך.] איכה ג׳, מ״ג. קו׳.] תהלים קמ״ד, י״ח.

11. ברחוק.] שם י׳, א׳. כל אילו.] הלשון מגמגם וכך צ״ל אילו קודם גז״ד ואילו לאחר גז״ד. וכל הדרשה שלפנינו ישנה בשנוים בפסקתא דר״כ כ״ד, קנ״ו,א׳ ועיין גם כן ספרי במדבר מ״ד ובמקומות שרמז עליהם האראוויטץ, והוסף עליהם מדרש שמואל ז׳, ס״ח וס״ט. הארץ.] ירמיה כ״ג, כ״ד. מקדש.] שמות כ״ה, ח׳.

12. קץ.] תהלים קי״ט, צ״ו.

13. לחושך.] איוב כ״ח, ג׳.

14. מים.] ישעיה מ׳, י״ב; ועיין הוריות י׳, א׳.

15. הים.] הושע ב׳, א׳. תיכן.] ישעיה מ׳, י״ב.

מדה ובשעה שא' הקו' למשה ועשו לי מקדש היה תמיה ואף שלמה שהיה עתיד לבנות בית המקדש חמש מאות אמה על חמש מאות אמה היה תמיה ואו' כי האומנם ישב אלהים את האדם על הארץ וג' כיון שראה הקו' את משה שהוא תמיה א' לו משה מפני מה את תמיה לתורתי שנתתי לך אין לה קיצבה אמרתי לך ליתנו בתוך ארון שאורכו אמתים וחצי ארכו ואמה וחצי וגו' ובשביל חבתן של יש' אפעלפי שעליונים ותחתונים אינן מחזיקין כבודי אני מוריד כבודי ומשרא שכינתי בתוך המשכן ולא בכולו אלא בין שני בדי ארון שנ' ונועדתי לך שם והוא שמשה או' בספר תילין יושב בסתר עליון בצל אי"ם אין כת' כן אלא בצל שדי שהוא מצמצם את שכינתו בין שני בדי ארון לכך נא' ועשו לי מקדש   מעשה ברבן גמליאל ור' יהושע ור' אלעזר בן עז' ור' עקיבה שבאו ל[רומי וד]רשו שם אין מידותיו של קו' כמידות בשר ודם בשר ודם גוזר גזירה ואו' לאחורין לעשות והוא אינו עושה [מה שאמר] אבל הקו' אינו כן היה שם מין אחד שהיה מלעיג עליהן בדבריהן כיון שיצאו א' להן אין דבריכם [אלא] כזב לא אמרתם שאלהיכם או' ועושה למה אינו משמר את השבת למה הוא מוריד גשמים בשבת אמ' לו [רשע] אין אדם רשיי לטלטל בתוך חצירו

18. מדה.] איוב י"א, ט'. הקו'.]=הקודש והוא כמו הקדוש ברוך הוא, עיין מפתח כללי.
19. אמה.] מדות ב', א'. הארץ.] מלכים א' ח', כ"ז.
21. וחצי.] עיין שמות כ"ה, י'.
22. ומשרא.]=ומשרה.
23. שם.] שמות כ"ה, כ"ב עליון.] תהלים צ"א, ו' ועל פי ההגדה מזמור זה אמרו משה, עיין שם במדרש תהלים ושם נסמן.
24. ארון.] על צמצום השכינה בין בדי ארון, עיין פסקתא דר"כ ב', כ', א'; בראשית ר' ד', ד'; מדרש תהלים צ"א, שצ"ה ושצ"ז, ובהערות לבאבער וטהעאדאר.
26. לאחורין.] צ"ל לאחירין.
27. בדבריהן.] היא כמו מלעיג על דבריהן.

בשבת א׳ להן הין אמ׳ העליונים והתחתונים חצירו של קו׳ שנ׳ מ[לא כל ה]ארץ כבודו ואפילו אדם עובר

אינו מטלטל מלא קומתו א׳ להן הין אמ׳ [לו] כת׳ הלא את [השמים ואת ה]ארץ אני מלא. אדרינוס

שח׳ עצ׳ שאל את ר׳ יהושע בן חנ׳ א׳ לו יש׳ ולא תורתכם פלסטיר היא [אמ׳] לו למה א׳ לו שכך שנ׳ לא יכרת לדויד

איש יושב על כסא יש׳ והרי בטלה מלכות בית דויד א׳ לו ר׳ יהוש׳ א׳ מלך ישמעו אזניך א׳ לו אילו א׳ הכ׳ מלך

יפה אמרתה כשהוא או׳ איש שאין סר[רה בטלה מזרעו ואלו הן רא]ש גולה שבבל ונשיא שבארץ יש׳

ועוד שאלו מהוא שא׳ הכ׳ ולכהנים הלווים לא [יכרת] איש [מלפני] והרי [בטלה ע]בודת בית המקדש א׳ לו הרי הוא או׳

יורו משפטיך ליעקב וכאילו ישימו קטורה באפך אלא אלו התורות ש[הכהנים] והלוים מורין לישראל ומעלה

עליהם הכת׳ כילו עומדין ומקריבין ° ד׳א אם לא בריתי יומם ול׳ וכ׳ [שלח ידיו בש]למיו חלל בריתו אילומלא

29. כבודו.] ישעיה ו׳, ג׳. עובר.] אם הוא עובר ברשות הרבים ואינו עושה מאומה מכל מקום הרי הוא מטלטל את עצמו ומעולם לא אסרה התורה ללך ברשות הרבים בשבת שטלטול כעין זה מותר; ובשמות ר׳ ל׳, ט׳, בשבוש עובר עבירה ונדחקו המפרשים לבארו.

30. מלא.] ירמיה כ״ג, כ״א, עיין שמות ר׳ ל׳, ט׳, ועיין גם כן בראשית ר׳ י״א, ה׳ וו׳ והערת טהעאדאר.

31. שח׳ עצ׳.] שחוק עצמות, ובספרים בשבוש, שחיק עצ׳, שהרגלו הסופרים לכתוב, שחיק טמיא, אבל בעברית צ״ל שחוק. והקללה הזאת אחר שם אדרינוס בכמה מקומות, עיין קרויס, לעהנווערטער בערכו. יש׳.]=יהושע. שכך שנ׳.] צ״ל שכך נא׳.

32. כסא.] ירמיה ל״ג, י״ז. א׳.]=אדוני. א׳ לו.] צריך למחקו. א׳ הכ׳.] אמר הכתוב.

33. איש.] בלשון חכמים, איש, הוא כמו אדון בלשון המקרא, עיין לדוגמא במשנה, יומא א׳, ה׳ וערלה ב׳, י״ב; ועל ראש הגולה והנשיא עיין חולין צ״ב, א׳ ונראה שצ״ל שבבבל.

34. מלפני.] ירמיה ל״ג׳, י״ח; ועיין ילמדנו בילקוט על הפסוק הזה ושם המתוכחים הם, קריטים אחד–שופט בלשון יונית *κριτής*–ור׳ יוסי אבל בעיקרם הדברים הם כמ׳ שלפנינו.

35. ליעקב.] דברים ל״ג, י׳. וכאילו.] צ״ל וכי אלו, והשאלה היא איך הוא אומר שהם ישימו קטורה והלא הברכה היא לשבט לוי והלוים אינם מקריבין קטרת.

36. ולילה.] ירמיה ל״ג, כ״ב. בריתו.] תהלים נ״ה, כ״א. אילומלא.]=אלמלא. קצור לשון כאן במקום הא כיצד הרי כאן ב׳ פסוקים המכחישים זה את זה, והתשובה, אלמלא וכו׳.

לא נסתכל הקו' בזרעו של אברהם שהן עתידין [להרג] ולמסור עצמן [על המלה ו]מקיימין אותה כוויכול לא בר[א]

שמים וארץ שנ' אם לא בריתי יומם ולילה ומהוא חלל בריתו להודיעך כמה גדול כחה של מילה שאפילו אדם רשע ומ[ילה]

בבשרו אינו רואה פני גיהנם וכל מי שהעורלה בבשרו גיהנם פותחת פיה ובולעת אותו שנ' לכן הרחיבה שאול וגו'

וכן יחזקאל או' רדה והושכבה את ערילים שם אשור וכל קהלה שם עילם וכל ק' וגו' כולהון וישכבו ערילים

וישעיה א' לכן הרחיב שאול נפ' וגו' א' הקו' לגיהנֹם תני דעתך שלא תיגעי במי שיש בבשרו מילה ומנין

שהמילה נקראת חוק שנ' ויעמידה ליעקב לחוק ללמדך שכל מי שיש בו מילה אינו רואה פני גיהנם ואפילו

הוא ואבותיו רשעים ויש בהם חוק מילה אין גיהנם שולטת בהן ואלא את כפרו במילה הקו' מוסרן בי[די מלאכי]

חבלה ומשליכין אותה לתוך שלהבתה של גיהנם והיא מלהטת בהן על שחיללו בריתו שלק' כת' ופני שור

מהשמאול לארבעתן וכ' פני הכרוב וודיי בתחלה היה שור ובשעה שעשו יש' את העגל [עמד משה]

וביקש עליהן רחמין וא' לו סלחתי א' הקו' למשה הווי יודיע שבשבילך סלחתי להם אלא ה[רי תדע שחטאתם]

37. כוויכול.]=כביכול.

39. שאול.] ישעיה ה', י"ד.

40. ערילים.] יחזקאל ל"ב, כ"ד–ל'.

42. לחוק.] תהלים ק"ה, י'.

43. ואלא את.] צ"ל אבל אותן–או אלו–שכפרו וכו'.

44. בריתו שלקו'.] תנחומא לך לך כ', שמות ר' י"ט, ד' ושם נסמן.

45. לארבעתן.] יחזקאל א' י'; הכרוב.] שם י' י"ד, ועל הסתירה שבין ב' פסוקים אלו, עיין חגיגה י"ג, ב' ותנחומא הו"ב ג', צ'.

46. סלחתי.] השתמש בלשון המקרא, במדבר י"ד, כ' ואף ששם מדבר מסליחת חטא המרגלים ולא מזו של חטא העגל.

[לא נ]מחה שנ׳ וביום פקדי. וכל זמן שהיו יש׳ מקריבין קרבן היה הקו׳ מגלגל עימהם [וסולח לעון העגל עד שבא

מנ]שה ועשה צלם של ארבעה פנים והעמיד בהיכל כדי שלא יתפלל אד[ם מיד נזכר הקו׳

עון העגל] של אילו שנ׳ ויקרא באזני קול ג׳ ל׳ קרבי פקודות העיר אותן [הפקודות שפקדתי וגרם]

עוון העגל] שחרב בית המק׳ וגלו יש׳ לבבל מה העיר הזה מבקש כן מי. . . .

א׳, ב׳

. . . . כת׳ ותשאני רוח ואשמע אחרי וגו׳ [מלמד שאף חיות הקדש] שהן טעונות

[את הכסא אינן יודעות איזהו] מקומו ומה הן או׳ ברוך כבוד י״י ממקומו וזו היא ששאל היגמון את רבן גמ׳ א׳ לו באיזה

מקום הקו׳ נתון א״ל אין אני יודיע א׳ לו זו היא חכמתכם שאתם מתפללין לפניו בכל יום ואן אתם יודעין איזה הוא מקומו א׳ לו אתה

[שואליני] על דבר שהוא רחוק ממני מהלך שלשת אלפים וחמש מאות שנה והריני שואלך על דבר שהוא אצלך הנפש הזו

[שהיא] נתונה בגופך באיזה מקום היא נתונה א׳ לו איני יודיע א׳ לו תיפח נפשך ומה דבר שהוא נתון בגופך אן את יודיע ואתה

47. פקדיו.] שמות ל״ג, ל״ד.

48. פנים.] עיין סנהדרין ק״ג ב׳ ובהמקומות שהערותי עליהן בהגדות היהודים ו׳, שע״א–שע״ב.

49. העיר.] יחזקאל ט א׳.

50. וגלו.] עיין גטין ז׳, א׳ וגליון ברוך ס״ד, ד׳, שעל ידי רשעת מנשה נגזרה גלות על ישראל; והדרשה על פקודות גם כן במדרש איכה ב׳, צ״ז. מבקש.] למה נאמר כאן העיר; ואולי שצריך להשלים כך, מי העיר עליהם אפי הפקודות שפקדתי עליהם כשעשו העגל.

1. אחרי.] יחזקאל ג׳, י״ב.

2. מקומו.] עיין ספרא ראש הספר וספרי במדבר ק״ג ועיין שם בהערות האראוויטץ.

[שו]אליני על דבר שהוא רחוק ממני שלושת אלפים וחמש מאות שנה א' לו יפה אנו עושין שאנו משתחווין למעשי ידינו שאנו מביטין בהן בכל שעה א' לו מעשה ידינו אתם רואין והם ואתם אינן רואין אתכם שנ' עינים להם ולא יר' אבל הקו' הוא רואה מעשה ידיו והן אינן רואין אותו שנ' כי לא יראני האדם וחי תדע לך שכן כשראה יחזקאל דמות שכינה נשמטה נפשו שנ' ואראה ואפל על פני   כת' וקול כנפי החיות משיקות וגו' וכ' ופניהם וכנפיהם פרודות אפשר לומר משיקות שכבר נא' פרודות א'ר' יוחנן

בשעה שיש' זוכין סניגוריה עומדת להן ומשהיא עולה ללמד עליהן זכות היא מוצאה מקום לעלות וקטיגוריה באה לעלות ואינה יכולה

למה משיקות אשה אל אחותה החיות מתגברות זו עם זו ומספקות נשק זו לזו וכשאין יש' זוכין קטיגוריה באה לעלות ומיד היא מוצאה מקום לעלות למה שהן פרודות וסניגוריה באה לעלות ואינה יכולה   כת' חי אני אם אדרש לכם וכ' עוד זאת אדרש לבית

אלא בשעה שהעמיד נבוכדנצר את הצלם וגזר ואמר ומן די לא יפל ויסגד וגו' באו כל אומות העו' והשתחוו לו והיו חנניה וחביריו שם

6. שנה.] מן הארץ לרקיע מהלך ת"ק שנה וכן בין לרקיע רקיע נמצא שמן הארץ עד הרקיע השביעי מהלך ג' אלפים ות"ק שנה, עיין ירושלמי ברכות ט', א' ושם נסמן ועיין מה שכתבו התוספות, חגיגה י"ג, א' בד"ה ורגלי.

7. ידינו.] אשגרא מהשורה שלמעלה וצ"ל ידכם. ואתם.] צריך למחוק או שצ"ל אותם והם וכו'. יר'.] תהלים קט"ו, ה'.

8. וחי.] שמות ל"ג, כ'.

9. פני.] יחזקאל ג', כ"ג. הוכוח שבין ההגמון ורבן גמליאל נמצא במדרש תהלים ק"ג תל"ג ועיין גם כן הוכוח שבין הקיסר ור"ג במאמרי, הגדות קטועית, הגרן ט', נ"ו–נ"ז וס"ב–ס"ד. משיקות.] יחזקאל ג', י"ג. פרודות] שם א', י"א.

11. נשק.] ובשיר השירים ר' א', ב' (סוף ישקני) אמרו שמשיקות הוא מן נשק, חבר ודבק ועיין בתרגום יחזקאל שמתרגם נשקן.

13. ויסגד.] דניאל ג', ו'.

כיון ששמעו הלכו להן אצל יחזקאל אמ' לו רבינו זה הרשע גזר כך וכך והרי באו כל אומות העו' והשתחוו לו מה אתה או' לנו אם אן

אנו משתחווין המקום מצילנו מידן א' להן לכו בירחו ותנו מקום לשעה שאמר לי הקו' חי אני אם אדרש לכם כיון ששמעו כן אמרו

זה לזה כדי אנו למות על שמו של קו' לא נשתחוה לצלם אם נשתחוה הרי אנו חייבין מיתה לשמים שכך כת' זבח לאלהים יחרם וגו' אם אין

אנו משתחוין הרי אנו מחוייבין מיתה למלך מוטב שנמות על שמו של קו' ולא נשתחוה לצלם באותה השעה היה יחזקאל טופח על

פניו ואו' אבדה שארית יהודה מיד קפץ עליו הקו' וא' לו כך מיעטתה כוחו של קו' כך אמרתה להן חי אני אם אדרש לכם הואיל ומסרו

נפשן על שמי הריני נימצא להן עוד זאת אדרש לבית יש' כת' ואבקש מהם איש גדר גדר ועומד בפרץ לפני וכ' אם יעמד משה

ושמואל וכ' מי חכם ויבן אלה וכ' כלם נכוחים למבין א' הקו' לירמיה ראיתה מימיך בני אדם מנחמין אבל ומיתו מוטל לפניו אלא בתחלה

קוברין את המת ואחר כך מנחמין את האבל המדה הזו שאתה תפוס לא תפסו משה ושמואל רבותיך שאילו עמדו בדרך הזו שאתה

16. יחרם.] שמות כ"ב, י"ט.

18. הקו'.] על הלשון, ,קפץ עליו הקב"ה עיין בהפתיחה לקטע ד', עמוד כ"ט.

19. נימצא להן.] ההגדה על חמשו"ע גם בשיר השירים ר' ז', ח' אבל בסגנון אחר. לפני] יחזקאל כ"ב, ל'.

20. ושמואל.] ירמיה ט"ו, א'. אלה.] הושע י"ד, י'. למיבין.] משלי ה', ט'. לפניו.] עיין אבות ד', י"ח.

21. רבותיך.] כל הנביאים נקראים תלמידי משה ושמואל שהם הגדולים שבהם. עיין מה שהערותי בהגדות היהודים ו', שי"ז בראש העמוד.

עומד לא הייתי מתפייס להן לכך נא' אם יעמד משה וש' אלא בער את העבירות תחלה ואחר כך בקש עליהן רחמין כלום יש טמא טובל

במים והשרץ בידו אינו טהור לעולם אלא אם כן משליך את השרץ ואחר כך טובל ומיטהר וכך עשו משה וש' תחילה פינו את

העבירה ואחר כך ביקשו רחמין במשה כתיב ויקח את העגל אשר עשו ואחר כך וישב משה אל י"י ועתה אם תשא חטאתם וגו'

בשמואל כת' אם בכל לבבכם אתם שבים אל י"י הסירו וגו' ואחר כך ויתפלל שמואל אל י"י וגו' ואילו עמדו משה וש' במידה זו לא הייתי

שומיע להן ורוח הקו' צווחת ואומרת לא עליתם בפרצות וגו' אין אתם יודעין לגדור פירצה כמשה שנ' איש גודר פרץ אן כת' כן אלא

גודר גדר פרצה גדורה שגדרוה הנביאין הרישונין זה משה וש' מהוא ועומד בפרץ כמשה שנ' לולי משה בחירו עמד בפרץ לפני

כת' כמשפטי הגוים אשר סביבותיכם לא עשיתם וכ' וכמשפטי הגוים אשר סבי' עשיתם אלא א' הקו' הרעות עשיתם

23. ומיטהר.] תוספתא תענית א', ח', בבלי ט"ז, א' וירושלמי ב', א' סוף ס"ה, א'. והמבטא הרגיל, טובל ושרץ בידו, הוא קרוב לסגנון המדרש שלפנינו ובלשונו ממש כך הוא בילקוט משלי סוף סימן תתקס"א וברש"י איכה ג', מ"א ואולי שכך גרסוהו הראשונים בגמרא שם. ועין גם כן בן סירא ל"א, ל'.

24. עשו.] שמות ל"ב, כ'. י"י] שם ל"ב, ל"א. חטאתם.] שם ל"ב, ל"ב.

25. הסירו.] שמואל א' ז', ג'. י"י.] שם ח', ו'.

26. בפרצות.] יחזקאל י"ג, ה'.

27. לפני.] תהלים ק"ו, כ"ג.

28. עשיתם.] יחזקאל ה', ז'. סבי' עשיתם.] שם י"א, י"ב; והדרשה על ב' הפסוקים גם בסנהדרין ל"ט, ב' אבל בסגנון אחר.

הטובות לא עשיתָם כיצד בן הדד מלך ארם מכבד לאלישע הנביא בכל טוב דמשק משא ארבעים גמל ואחא' מלך יש' מאכיל את

מיכה הנביא לחם לחץ ומים לחץ ובן הדד מלך ארם דורש בחוליו לאלישע הנביא אחזיהו דורש בחוליו אצל בעל זבוב אלהי עקרון

איזבל הרשעה בת אתבעל מלך צידונים משלחת מלאכים אל אליהו ואומרת לו כה יעשון לי א"ם וכה יוסיפון כי כעת מחר אשים את

נפשך כנ' א' מ' נותנת לו כדי שיברח וימלט ושאול מלך יש' משלח מלאכים אל בית דויד לשומרו להמיתו בבקר הווי כרעות

עשיתן וכטובות לא עשיתן   כת' ואתנה צאן מרעיתי וכ' אדם אתם אם קראן צאן למה קראן אדם ר' ליעזר בנו

של ר' יוסה הג' או' צאן לעונשין ואדם למתן שכר   כיוצא בו ולו אנחנו עמו וצאן מרעיתו עמו למתן שכר וצאן מרעיתו

לעונשין   כת' שמעו שמים והאזיני ארץ להגיד גדולתו של מלך מל' המ' ב"ה שאן מידותיו כמידות בשר ודם מלך בשר ודם שנים עומדין לפני המלך אחד מלמד סניגוריה ואחד מלמד קטיגוריה המלמד סניגוריה אין מלמד קטיגוריה אבל לפני מי שאמר והיה העולם אינו כן אלא המלמד קטיגוריה הוא מל' סניגוריה שכן אתה מוצא בשעה שהוכיח ישעיה את יש' ואמ' בנים

29. עשיתָם.] כתב עשיתן ותקן עשיתם אבל לא מחק הנ'. גמל.] מלכים ב' ח', ט'.

30. לחץ.] מלכים א', כ"ב, כ"ז. עקרון.] מלכים ב', א', ב'.

32. א' מ'.] מלכים א', י"ט, ב'. לו.] צריך להוסיף, מקום. בבוקר.] שמואל א', י"ט, י"א; עיין מדרש שמואל כ"ב, ק"י.

33. אתם.] יחזקאל ל"ד, ל"א.

34. מרעיתו.] תהלים ק', ג'.

35. לעונשין.] תנחומא הו"ב ב', ס"ב. ארץ.] ישעיה א', ב'. הדרשה על הנביא של תנחומים מתחלת בסוף פסוק זה, בנים גדלתי ורוממתי (ולפי זה צ"ל וכו' אחר ארץ) ומסיימת בפסוק י"ד של פרשה זו.

גידלתי ורוממתי א׳ לו הקו׳ ישעיה הוכחת חייך אן אתה זז עד שתרפא אותן אמרתה בנים גידלתי ורוממתי ודיי הם גידלוני ואני

גידלתים אני רוממתים והם רוממוני אני אמרתי גוי אחד בארץ והם אמ׳ י״י אלהינו י״י אחד וכן הוא או׳ את י״י האמרת וי״י האמירך

היום אתה אמרתה והם פשעו בי חזור ורפא אותן מחיתי כעב פשעיך אתה אמ׳ ידע שור קוניהו חזור ורפא אותן שמעו אלי יודעי

צדק וגו׳ אמ׳ הוי גוי חוטא חז׳ ור׳ א׳ פתחו שערים יבוא ג׳ צ׳: עם זו יצרתי לי: אמ׳ זרע מריעים: ונודע בגוים זר׳: ואו׳ כי זרע

[ב]רוכי י״י: אמ׳ בנים משח׳: וכל בניך למודי י״י ואו׳ בנים לא ישקרו: אמ׳ עזבו את י״י נאצו: לא יאמר לך עוד עזובה: אמרת

נאצו את ק׳ יש׳: והקדישו את קדוש יש׳: א׳ על מה תוכו: דרכיו ראיתי וארפאהו: א׳ עוד תוסיפו ס׳: וסרה קנ׳ אפרים: אמר׳

[כ]ל ראש לחולי: ושמחת עולם על ראשם: א׳ וכל לבב דווי: דברו על לב ירוש׳: וראיתם ושש לבכם: א׳ מכף רגל: מה נאוו על

[הה]רים רגלי מבשר: א׳ פצע וחבורה: בשצף קצף הסתרתי וגו׳ א׳ ארצכם שממה: ולארצך לא יאמר עוד: א׳ עריכם סרופות

38. הוכחת.] אולי צריך לקרות היכית, שהאותיות מטושטשות ואי אפשר לעמוד עליהן בברור.

39. בארץ.] דברי הימים א׳ י״ז, כ״א. אחד.] דברים ו׳, ד׳.

40. היום.] שם כ״ו, ט״ז–י״ז, ועיין בספרי דברים שנ״ה על הפסוק אין כאל; מדרש תנאים רכ״א ולעיל עמוד קכ״א. פשעיך.] ישעיה מ״ד, כ״ב.

41. צדק.] שם נ״א, ז׳. ג׳ צ׳.] שם כ״ב, ב׳. לי.] שם מ״ג, כ״א. זר׳.] שם ס״א, ט׳.

42. למודי י״י.] שם נ״ד, י״ג. ישקרו.] שם ס״ג, ח׳. עזובה.] שם ס״ב, ד׳.

43. יש׳.] שם כ״ט, כ״ג. וארפאהו.] שם נ״ז, י״ח. אפרים.] שם י״א, י״ג.

44. ראשם.] שם ל״ה, י׳. ירוש׳.] שם מ׳, ב׳. לבכם.] שם ס״ו, י״ד.

45. מבשר.] שם נ״ב, ז׳. הסתרתי.] שם נ״ד, ח׳. עוד. שם ס״ב, ד׳. סרופות]=שרופות.

[א]ש: הרחיבי מקום אהלך: א׳ לולי י״י צ׳: והיה הנשאר בציון:
א׳ גם כי תרבו תפילה: והיה טרם יקר׳ ואני אענה:
[א׳] חדשיכם ומועדיכם שנאה נ׳: והיה מדי חודש בחודשו ולא
דיו שריפא דבריו אלא אף מה שהיכו נביאין
[א]חירין ריפא אותן ירמיה א׳ מצפון תפתח הר׳: הקדים
ישעיה וריפא ~~שבר~~ י״י ~~מטה רש~~ אומר לצפון תני: ירמ׳
[א׳] מקל שקד: הקדים ישעיה וריפא שבר י״י מטה רשעים: ויצא
חוטר מגזע ישי יר׳ א׳ על ההרים אשא בכי ונהי:
[הק׳ יש׳ ור׳ ה]הרים והגבעות יפצחו לפניכם ר׳: יר׳ א׳ הנני שלח
ולקחתי את נבוכדנצר מלך בבל ע׳: הק׳ יש׳ ור׳ כי לא יוסיף
עוד
[יבא בך] ערל וטמא: יר׳ א׳ איכה ישבה בדד הק׳ יש׳ ור׳ ואמרת
בלבבך מי ילד לי: [יר׳ א׳] בכה תבכה: יש׳ בכה לא תבכה
[יר׳ א׳ גלתה יהודה יש׳ ונפוצות] יהודה יק׳: יר׳ דרכי צ׳: יש׳
קול ק׳ במדבר: יר׳ היו צריה ל׳: יש׳ והלכו אליך שחוח בני
מעניך: יר׳ וי[צא מן
בת ציון: יש׳ צאו מבבל יר׳ זכרה ירושלים] יש׳ לא תזכרנה
הראשונות יר׳ חט׳ חטאה: יש׳ מחיתי כעב: יר׳ טמאתה: יש׳
אם רחץ י״י: יר׳ [ידו

46. אהלך.] ישעיה נ״ד, ב׳. בציון.] ישעיה ד׳ ג׳. אענה.] שם ס״ה, כ״ד.

47. בחודשו.] שם ס״ו, כ״ג. ריפא אותן.] סגנון אחר של דרשה זו על ישעיה ועל הנגוד שבין נבואתו לנבואת ירמיה, בפסיקתא דר״כ כ״ב, קמ״ח, ב׳ ועיין גם כן מדרש איכה זוטא ס״ד–ס״ה וקל״ו–קל״ז. הר׳.] ירמיה א׳, י״ד. תני.] ישעיה מ״ג, ו׳; הסופר טעה וכתב שבר י״י וכו׳ שמקומו בשורה מ״ט ותקן טעותו ומחה פסוק זה חוץ מהשם שבו.

49. שקד.] ירמיה א׳, י״א. רשעים.] ישעיה י״ד, ה׳. ישי.] שם י״א, א׳. ונהי.] ירמיה ט׳, ט׳.

50. הק׳ יש׳ ור׳.] הקדים ישעיה וריפא. ר׳.] ישעיה נ״ה, י״ב. בבל.] ירמיה מ״ג, י׳.

51. וטמא.] ישעיה נ״ב, א׳. בדד.] איכה א, א׳. מכאן עד הסוף, דברי ירמיה לקוחום מספר איכה א׳, א׳–כ״ב, שספר זה נתיחס לירמיה. לו.] ישעיה מ״ט, כ״א. לא תבכה.] שם ל׳, י״ט.

52. יק׳.] ישעיה י״א, י״ב. במדבר.] שם מ׳, ג׳. מעניך.] שם ס׳, י״ד.

53. מבבל.] שם נ״ח, כ׳. הראשונות.] שם ס״ה, י״ז. כעב.] שם מ״ד, כ״ב. רחץ י״י.] שם ד׳, ד׳.

פרש צר יש׳ והיה ביום ההוא יוסיף] י״י שינית ידו: יר׳ כל עמה
נא: יש׳ לא ירעבו: יר׳ לא אליכם יש׳ סלו סלו [פנו דרך יר׳
55 ממרום שלח אש יש׳ עד יערה עלינו רוח] ממרום: יר׳ נסקד: יש׳
התפתחי מוסרי צוארך: יר׳ סלה: יש׳ פנו דרך י״י [יר׳
על אני אני בוכיה יש׳ ולא ישמע בה עוד קול בכי יר׳ אין מנחם
יש׳ אנכי הוא] מנח׳: יר׳ צדיק הוא י״י: יש׳ ועמך כולם צ׳:
יר׳ קראתי: יש׳ וק[רא להם עם]
הקדש יר׳ ראה י״י כי צר לי יש׳ מי ראה כאלה] יר׳ שמעו יש׳
נחמו נח׳ יר׳ א׳ רבות אנחותי הקדים ישעיה ו[רפא אותה ונסו
יגון ואנחה

54. ידו.] שם י״א, י״א. ירעבו.] שם מ״ט, י׳. דרך.] שם נ״ז, י״ג.
55. ממרום.] שם ל״ב, ט״ו. צוארך.] שם נ״ב, ב׳. דרך.] שם מ׳, ג׳.
56. בכי.] שם ס״ה, י״ט. מנח׳.] שם נ״א, י״ב. כולם צ׳.] שם ס׳, כ״א.
57. הקדש.] שם ס״ב, י״ב. כאלה.] שם ס״ג, ח׳. נחמו נח׳.] שם מ׳, ו׳. ואנחה.] שם ל״ה, י׳.

כח

שאלות על מקומות קשים שבתורת משה.

ב׳ דפים חבוים בין שתי זגוגיות ומסמנים T–S 10 G 4 באוצר הספרים של האוניוערזיטא בקמברידג.

עוד טרם נגלו גנזי הגניזה ידענו שחוי הבלכי חבר ספר במאתים טענות על התורה ועכשיו נדע שהוא לא היה „הטוען" האחד ומצינו לו חבר בין הראשונים בהקטעים שהוציאם לאור רש"ז שעכטער בהרבעון האנגלי לחכמת ישראל כרך י"ג, שמ"ה וגו׳ (וחזר והדפיסם ה׳ דוד כהנא בהגרן ה׳ ה׳–מ"ה) שרידי ספר, בדרך שיר ובחרוזים שונים, טענות על תורת משה וספרי הנביאים והכתובים. המשורר האלמוני אף שלא היה מין כחוי, ברור שהיה חפשי מאד מאד בדעותיו ויצא להפך הקערה על פיה. שונה לגמרי הוא הסגנון של הקטע הזה, מחברו שואל שאלות אבל איננו טוען טענות. היחס שבין טענות המינים ושאלות החכמים קשה להגביל באשר רק קטעים קטנים נשארו לנו מספריהם בענין זה, ובכל זאת אין להטיל ספק בדבר שגם שלומי אמוני ישראל לא נמנעו מל׳שא ולתן בפרובלמים כאלה שהרי המחבר שלפנינו שלא נפלטה מפיו אפילו מלה אחת נגד התורה והמסורה ושבודאי אי אפשר לחשדו בחיצוניות, בדק וחקר בדברי התורה ולא נמנע מלהעיר על המקומות הקשים שבה. והקטע הזה מחזיק השערת גוטמאנן בהירחון לחכמת ישראל שנת אלף תתע"ט שהמקור לטענותיו של חיוי היו מדרשי רז"ל שלקח מהם את השאלות ולא השגיח על התשובות. ומעניין הדבר שבמחצה הא׳ של וישלח מצא מחברנו לא פחות מט"ו מקומות קשות ובפרשת שביעי של בשלח לא פחות מחמשה מקומות, ומזה אנו יכולים ללמוד שהקטע שלפנינו הוא שריד קטן, ואיננו אפילו אחד ממאה של הספר וגם אם נאמר שכל השאלות היו על מקומות שבחמש חמשי תורה לבד ולא על שאר כתבי הקדש. וראוי לשום לב שהשאלות על מקומות שבוישלח נמצאו להם תשובות בבראשית ר׳ ולהשאלות על המקומות שבשלח ויתרו יש להן תשובות במכלתא. ומכל מקום לא אאמין שהמחבר חי בזמן קדום לחבור התנחומא, שסגנונו הוא הסגנון של הגאונים והבאים אחריהם ולא סגנון בעלי המדרש, אבל אפשר שקדם לזמנו של חוי ולשאר, בעלי הטענות, שהשתמשו בהשאלות לפי דרכם ומחשבותם.

א׳, א׳

מה ראה יעקב אבינו לחזור בעת שנולד יוסף מקודם לכן
או למה לא שתק עד ילידות בנימין השלמת בניו כולם

1. מקודם.] צ"ל ולא מקודם.

2. כולם.] עיין בראשית ר׳ ע"ג, ז׳ ושם נסמן. ילידות.] נראה שצ"ל ילירת.

כת' בפרשת וישלח יעקב מלאכים. ויירא יעקב מאד וייצר לו מפני מה פחד יעקב אבינו מפני עשו הרשע אחרי שדיבר לו ה'ק'ב'ה' והבטיחו ואהיה עמך. למה פחד מפניו ועוד שואלים כת' הצילני נא מיד אחי מיד עשו למה צריך להזכיר אחי ועשו ליכתוב קרא מיד אחי ולשתוק או מיד עשו לבדו ועוד שואל' במנחה ששלח יעקב לאחיו עזים מאת' ותישים עשרים. וכן אלים עשרי' הזכיר שם הזכרים בפני עצמן. ובפרים ובאתונות. ובגמלים לא הזכיר אותם בשם אלא שאמר גמל' מניק' ובניהן שלשים למה לא הזכיר גמלים הזכרים בפני עצמן   ועוד שואל כת' ויותר יעקב לבדו ויאבק איש. אחרי שעבר את אשר לו מה ביקש יעקב וחזר לשם. . ועוד שואל' ויאמר שלחני כי עלה השחר וכי המלאך נתבייש מן האנשים אחרי עלות השחר למה אמ' שלה' כי עלה השחר או פחד מפני השחר וכי מלאכים אינן ניראין ביום כמו בלילה

א. ב'

למה פחד מן היום   כת' שאיל' ויזרח לו השמש כא' עב' את פנ' וכי לו לבדו זרח השמש ליכתוב קרא ויזרח השמש כ'ע' למה כת' לו כמו שזרח לו כן עבֿר זרח לכל עובר ושב.

4. לו.] בראשית ל"ב, ח'.

5. עמך.] שם ל"א, נ'; והשאלה גם בבראשית ר' ע"ז, א' וב' ועיין המקומות שהערותי עליהן בהגדות היהודים, ה', ש"ד הערה ר"מ.

6. עשו.] ל"ב, י"ב; על השאלה עיין רש"י ולקח טוב במקומו. ועיין גם כן בראשית ר' ע"ז, ג'.

9. עשרים.] בראשית ל"ב, ט"ו–ט"ז; והשאלה בבראשית ר' ע"ו, ז' ושם נסמן.

13. איש.] שם כ"ה; השאלה בבראשית ר' ע"ז, ב' ובחולין צ"א, א'.

14. השחר.] בראשית ל"ב, כ"ו; השאלה בבראשית ר' ע"ח, א'–ב' ובחולין צ"א, ב'.

1. כת' שאיל.] צ"ל שאיל כת' ושאיל היא כצ"ר כן שאלה; ועיין גם כן ב', א' בסוף העמוד.

2. פנ'.] בראשית ל"ב, ל"ב; השאלה בבראשית ר' ע"ח, ה' ושם נסמן.

3. עבר] מנקד לסימן הטעות וכן מנקד את בשורה י"ג לסימן הטעות.

שאיל׳ כת׳ וירץ עשו לק׳ ויח׳ ויפ׳ על צ׳ ויש׳ ויבכו בכייה זו מה טיבה נאמר שיעקב אבינו בכה שפחד עשו הרשע למה בכה מה טיבה לבכייתו. ועוד שאיל׳ כת׳ מי לך כל המחנה הזה אשר פגשתי. למה הזכיר בלשון מחנה ובלשון פגישה אין לשון מחנה אלא כגון מחנה פרשים כמו שנ׳ ויעל עמו גם רכב גם פרשים ויהי המחנה כבד מא׳. ופסוקים הרבה כמו זה ש[מחנה] לא נאמר אלא על אנשים ועל פרשים ועוד כתב ויהם את מחנה מצרים. ועוד למה הזכיר לשון פגישה כמו שנאמר פגוש דוב שכול באיש. אם תאמר על המנחה ששלח לפניו אמר כן ליכתוב קרא מי לך א׳ת׳ כל המנחה הזאת אשר שלחתני או אשר א׳ ראיתי או אשר פגעתי. שאל׳ כת׳ ויבא יעקב שלם עיר שכם מהו שלם ליכתוב קרא ויבא יע׳ עיר שכ׳. ועוד מהו ויחן את פני העיר מה היה בא ללמדנו אם חנה לפני העיר או לאחר העיר

ב׳, א׳

יצא איש מביתו ביום השביעי מהו ממקומו, לכתוב מביתו כמו שנ׳ אל תצאו איש מפתח ביתו עד בקר כך היה לו לומר אל יצא איש מביתו ביום השביעי למה כתב ממקומו שאל׳ כת׳ והוא כזרע גד לבן וט׳ כצפ׳ בדב׳. מהו גד ליכתוב

4. ויבכו.] שם ל״ג, ד׳; השאלה בבראשית ר׳ ע״ח, ט׳.
7. פגשתי.] שם ל״ג, ח׳; על השאלה עיין בראשית ר׳, ע״ח, י״א.
9. מא׳.] שם נ׳, ט׳.
11. מצרים.] שמות י״ד, כ״ד.
12. באיש.] משלי י״ז, י״ב.
15. שכם.] בראשית ל״ג, י״ח; השאלה בבראשית ר׳ ע״ט, ה׳ ושם נסמן.
17. לאחר העיר.] עיין בראשית ר׳ ע״ט, ו׳; ונראה שצ״ל הוא במקום היה.

1. השביעי.] שמות ט״ז, כ״ט; השאלה במכלתא ויסע ה׳ נ״א, א׳. הסופר טעה וכתב בראש השורה מביתו וצ״ל ממקומו.
2. בקר.] שם י״ב, כ״ב.
4. בדב׳.] שם ט״ז, ל״א; עיין הדרשות במכלתא ויסע ה׳ הדרשות על גד.

קרא והוא כזרע לבן גד מהו וכי זרע הוא ששמו גד. מהו הזרע ששמו גד.. ועוד שאל' כת' בתריה ויאמר משה זה הדבר אשר צוה י"י מלא העומר ממנו למשמרת לדורותיכם היכן מצאנו שצוה י"י למשה להחביא מלא העומר מן המן או היכן כתוב. שאל' כת' ויאמר י"י אל משה עבר לפני העם וקח אתך מזקני ישראל. למה היה צריך לומר עבר לפני העם ליכתוב קרא ויאמר י"י אל מש' קח אתך מזקני ישר' ומטך אשר הכית בו את היאר קח בידך והלכתי מהו עבר לפ' הע' מה צריך לומר עבר

או לפני העם או אחר העם או מצידיהם או מאחוריהם.

כת' במלחמת עמלק ויאמר משה אל יהושע בחר לנו אנשים וצא הלחם בעמלק מהו בחר וכי מהיא הבחירה שצריך לעשות בהם וכי

אנשי המלחמה אינן ידועים למה לא נאמר כמו שאמר במלחמת מדין וימסרו מאלפי ישראל אלף למטה לא אמר לא לאלעזר ולא ליהושע ולא לאחד מישראל בחר לנו למה נאמר במלחמת עמלק בחר לנו כת' שאל והיה כאשר ירים משה ידו וגבר ישר'

ב', ב'

וכאשר יניח ידו וגבר עמלק וכי ידיו של משה עושות מלחמה או שוברות מלחמה למה בהרמת ידו וגבר ישרא' ובהנחת ידו גבר עמלק. ועוד כת' ויקחו אבן וישימו תחתיו וישב עליה וכי לא היה להם כר או כסת לישב עליו למה ישב על האבן.

7. לדורותיכם.] שם ט"ז, ל"ב; על השאלה עיין מכלתא בא י"ב, י"ב, א'.
10. ישראל.] שם י"ז, ה'; השאלה במכלתא ויסע ו', נ"ב, א'.
12. והלכתי.] צ"ל והלכת.
15. בעמלק.] שמות י"ז, ט'; השאלה במכלתא עמלק א', נ"ג, ב'.
17. למטה.] במדבר ל"א, ה'.
19. כת' שאל'.] צ"ל שאל' כת', עיין ההערה לא', ב', שורה א'.

1. עמלק.] שמות י"ז, י"א; השאלה במכלתא עמלק א', נ"ד, א' ושם נסמן.
3. עליה.] שם י"ב; השאלה במכלתא שם נ"ד, ב'.

ועוד כת' ויחלש יהושע את עמלק ואת עמו לפי חרב למה נא נאמר ויחלשׁ ולא נאמר ויהרג יהושע את עמלק ואת עמו מהו וי' ויחלש כת' בפרשת וישמע יתרו ויבא יתרו חתן משה ובניו ואשתו אל משה אל המדבר אשר הוא הנה[ש'] ה'ה'. וכי אשתו של משה לא היתה עמו הלא כת' ויקח משה את אשתו ואת בניו וירכיבם על החמור וישב ארצה מצר' ובשעה שיצא משה משם לא לקחה עמו ודאי לא הניחה במצר' אם כן היאך נאמ שיתרו הביאה עמו אל המדבר הר האלהים. ועוד כת' בתריה אני חתנך יתרו בא' א' וא' וש' בני' ע'. וכת' ויצא משה לקראת חתנו. וכי אחרי שבא אל המדבר לא ראהו משה ולא דיבר עמו איך נאמר ויאמר אל מש' אני חת' כאילו שליחות כ' על ידי שליח מי מנעו ליתרו שלא דיבר עמו אחרי שבא למדבר ולמה צריך לומר ויצא משה לקראת חתנו מנין יצא זה אינו צריך פירוש וזה מהו סתום. ועוד שאל' כת' עתה ידעתי כי גדול י'י מכל האלהים כי בדבר אשר זדו עליהם מהו כי בדבר אשר זדו עליהם מהו הדבר זה אינו צריך פירוש ומה אשר זדו עליהם בדברים

ועוד שכת' ויעמד העם על משה מן הבקר עד הערב וכי תעלה על דעתך שמשה רבינו יושב ודן את ישראל מבקר לערב ואינו אוכל ואינו שותה ואינו קורא ואינו שונה תורתו אימתי נעשת זו אינו צריך פירוש.

5. חרב.] שם י"ג; השאלה במכלתא שם.
8. ה' ה'.] שם י"ח, ה'; השאלה במכלתא יתרו נ"ז, ב'.
10. מצר'.] שם ג', כ'. ובשעה.] אולי צ"ל וכי בשעה.
13. חתנו.] שם י"ח, ו'–ז'; השאלה במכלתא יתרו א', נ"ח, א' ושמות ר' כ"ז, ב'.
15. כ'.]=כתב, ופרושו שכתב לו מכתב ושלחו לו על ידי שליח.
18. סתום.] הלשון מגמגם, ואולי צ"ל, שזה אינו סתום, וסתום הוא קשה ועין סוף הקטע.
19. עליהם.] שמות י"ח, י"א; השאלה במכלתא יתרו א', נ"ט, א' ותרגום ירושלמי במקומו.
21. הערב.] שם י"ג; השאלה במכלתא שם ב', נ"ט, א'.

לקוטי סדר אליה זוטא.

קונטרוס בן ב׳ דפים ארוכים בין קטעי הגניזה שאינם מסמנים באוצר הספרים של האוניוועזיטא בקמברידג ונעתק בעבורי זה ככ״ג שנים על ידי המנוח ה׳ ווארמאן.

הקונטרוס מחזיק הלכה והגדה כאחת ובראשו שריד שאילתא בהלכות נדה שהוצאתי לאור בגעאניקא חלק ב׳, עיין שם שמ״ט–ש״ן וש״ע–שע״א. והנני נותן כאן בראשונה עמוד ג׳ וד׳ של הקונטרוס ובסוף, השורות הנשארות של עמוד א׳ שלא הדפסתי בספרי הנ״ל אבל עמוד ב׳ שאין בו רק מאמרים מלוקטים מהתלמוד לא העתקתי.

ההגדה שבקונטרוס זה מתחלת באמצע דרשה על משלי י׳, ח׳ וקרובה היא להדרשה באליה ז׳ פט״ז (=נספחים ו׳), ואף ששם נסמכה על במדבר כ״ז, י״ח, עקר יסודה על ההנחה שקח ויקח הוא בדמים, ולכן אין חבר נקנה אלא בדמים שנאמר במשה קח לך איש וכן בדברי תורה יחזור עליהם אפילו בדמים שנאמר חכם לב יקח מצות. אחר דרשה זו מובא בלי שום קשר וחבור המעשה הידוע על ר׳ עקיבה והמת, שנזכר בקצור באליה ז׳ פי״ז (=נספחים כ״ב וכ״ג) אלא ששם ר׳ יוחנן בן זכאי הוא גבור הגדה זו ולא ר׳ עקיבא כמו שהוא בכל המקומות שמספר מעשה זה, עיין המקומות שהעירו עליהן ר׳ שמעון הורוויץ, מחזור וויטרי קי״ב ורמא״ש נספחים כ״ג והוסף עליהם, חבור יפה מהישועה בסוף הספר, לקוטים לגרינהוט מבוא לחלק ו׳, זהר חדש אחרי קרוב לסוף הפרשה (בנוסח משונה!), ועיין גם כן ספר המעשיות לגאסטער, ליפסיא תרפ״ד סימן קל״ד והערות המו״ל. נוסח המעשה בהקטע קרוב לנוסחת מחזור וויטרי כפי אשר העתיקו מחברו מספרים הפנימיים (=ספרי קבלה בדורות הראשונים, עיין קאסעל בספר היובל לצונץ קל״ג ונעלמו דבריו מראמ״ש במקום הנ״ל ומשניהם נעלם שהרב בעל המנהיג תפלה נ״ב באמרו, ספרים הפנימיים, כוון להכלות רבתי עיין הוצאת יעללינעק פרק י׳ והוצאת ווערטהיימער י׳ וי״א) שהיא גם נוסחת בעל אור זרוע, שבת סימן נ׳. וכבר ידוע שהאחרונים מצאו במעשה זה המקור לקדיש יתום, אבל לפי הנוסחאות המדויקות אין בו אפילו רמז קל לקדיש אלא לברכו בלבד. ונראה שהיה מנהג קדמון לענות אחר ברכו, איהש״ר כמו שהוא בחבור יפה ובמחזור וויטרי, (והמו״ל הגיה ותקונו קלקול) או ברוך שם כאשר הוא בספר הלקוטים, וכאשר נתבטל המנהג הזה ולא ענו איהש״ר אלא בקדיש חשבו רבים שבמעשה זה כוונו לקדיש והגיהו הספרים וכתבו ועונין אחריו ברוך ה׳ המברך וכו׳ או יאמר יתגדל ועונין איש״ר, עיין הגרסא באור זרוע. ואם ישאל השואל הלא כבר בספרי דברים ש״ו אמרו, מניין לעומדים בבה״כ ואומר ברכו שעונים אחריהם

ברוך י״י המברך וכו׳, והתשובה על זה ששם מדבר ממי שעולה לתורה ולא משליח צבור, כשפורס על שמע. וראיה לזה שמיד אחר זה אמרו שם, מנין לאומר ברכו שהם עונים אחריו ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד, וזה בש״ץ (ולא כמו שנדחקו המפרשים לפרש דברי הספרי!) ולמעלה כשעולה לתורה, ולכן עונים אחריהם ולא אחריו, שלעולם הקרואים לתורה רבים ובבבא ב׳, אחריו, שהש״ץ יחיד. והמנהג שנזכר כבר אצל הגאונים (עיין סדר ר׳ עמרם בברכו של שבת שחרית וספר העתים ר״נ) לאמר אחר ברכו התפלה הקצרה, ישתבח ויתפאר וכו׳ שהיה קשה כבר להראשונים, עיי״ש בספר העתים, הוא מזמן הקדום קודם שנהגו לענות בברכו את ה׳ המברך לעולם ועד אלא יש שענו איש״ר, יש שענו בשכ״מ ויש שענו ישתבח ויתפאר שעקרו לשון הקדיש. וראוי לשים לב שבכ״י שלפנינו נאמר, ועונין אחריו ברוך, ולא ברוך ה׳ המברך לעולם ועד ואפשר לפרש שברוך הוא קצור מן ברוך שם כבוד מלכותו כאשר הוא בלקוטים ובספרי. אבל לא נראה לי כלל דעת מי שחושב שבארץ ישראל לא אמרו ברכו בברכת יוצר (עיין דברי מאנן בספר השנה של הקאלעגיום בצינצינאטי ח״ב, רפ״ה) שהרי משנת הספרי מכחשתו, ומה שלא נמצא ברכו בשרידי התפלה של בני ארץ ישראל שבקטעי הגניזה הוא משום שבהם רק נוסחי תפלה ליחיד ולא אלו של תפלה בצבור, והרבה יש לי להעיר בזה אבל אין כאן מקומו.

וחוזר אני לראש הענין, המעשה של ר׳ עקיבה והמת שנמסר בנוסחאות שונות בהמקורות שהבאתי למעלה. ה׳ רמא״ש שמאמין בקדמות סדר אליה זוטא (והוא קורא לחלק זה של הסדר, פרקי דרך ארץ) כותב „העתיק שבהן הסגנון שלפנינו שנתייחס לריב״ז ואותן העלובים היו אופים פת פלטר ונפטר מדינה של גיהנם בשעה שקראו בנו לתורה ואמר ברכו את ה׳ המברך, ואח״כ נשתנה הסגנון ונתייחס המאורע לר״ע, ואותו העלוב בעל עבירות גדולות היה וכו׳". ובאמת מי שמעיין בהמקורות השונים בלי משא פנים יראה מיד שבסדר אליה נתקצר המעשה ושאי אפשר לעמד עליו מבלי שנסתייע בהנוסחאות האחרים. לדוגמא מי יאמין שלא היה לאותו המת דבר מעניין יותר לדבר עליו מזה, שהוא וחברו היו עוסקים באפית פת פלטר בעת שהיו בחיים אתמהא! ואינו רחוק שבהמקור שנשתמש בו מחבר מדרש זה נאמר שהוא וחברו היו עסוקים במשכב זכור *παιδεραστία* בלשון יון והוא או הסופרים טעו וכתבו פלטרי תחת פדרסטי ואפשר גם כן שהיה כתוב פדלסטי שכן ל׳ ור׳ משמשים כאחד במלות יוניות, והמת ספר לר׳ יוחנן שענשו וענש חברו על העברה הגדולה הזאת הוא שהאחד מביא העצים לשריפת חברו, ולפי זה סדר אליה מסכים להנוסחאות האחרות שהמת נענש על גלוי עריות. גם סוף המעשה בהסדר צריך תקון, שהרי כך היה לו לאמר הוליכהו לבית רבו למקרא ובשעה שיאמר ברכו וכו׳ יעלו אותו מדינה של גיהנם ונראה שקצר כל מה שלפנינו בשאר הנוסחאות שר׳ עקיבה—או ר׳ יוחנן—עשה כאשר בקש ממנו המת ולמד בנו תורה ותפלה ואחר כך בא המת בחלום וספר לו, שבשעה שהוא אומר ברכו וכו׳ מעלין אותו מדינה של גיהנם. ואין מן הצרך להשיב על דברי רמא״ש שאומר, שמשום שרבי יוחנן בן זכאי

קדום לר׳ עקיבה לכן סגנון הסדר שמייחס המעשה לו יותר עתיק מסגנון שאר המקורים המייחסים אותו לר׳ עקיבה, וכל באי שערי ההגדה יודעים שאין דורשים שמות בדברים אלה, ועיין מה שכתבתי בהפתיחה לקטע כ״ב עמוד קפ״ט שהמעשה הזה היה בפרק גיהנם המתחיל אמר רבן יוחנן בן זכאי והמסדר של הסדר השמיט דברי ר׳ יורנן על הגיהנם אבל השאיר המאמר הראשון שבו אמר רבן יוחנן בן זכאי ובכן נתייחס לו המעשה הזה.

היוצא מכל זה שאי אפשר לעמוד על סגנון המקורי של המעשה, אבל מצדד אני לאמר „שהחבור יפה" הוא המקור ששאבו ממנו כל הנוסחאות שיש לנו, ששמות הפרטיים, אף שהם משובשים נראים כלקוחים מלשון ערבי וכבר נדע שספר זה כתבו רבנו נסים בלשון זה. מעניין מאד שם העיר, בחבור יפה הוא לודקיא וכן במחזור וויטרי ובאור זרוע אבל במנורת המאור ח״ב, נר א׳, כלל א׳, אלדוקא ובכ״י שלפנינו דוקייה. ויש פנים לדבר שבהמקור הערבי היה כתוב לאדיקיה שכן שם העיר לודקיא בערבית וטעו הסופרים וכתבו הא׳ קודם להל׳ והמתרגם לעברית חשב שאל בראש התבה הוא סימן הידיעה (אל בערבית כמו ה׳ בעברית קודם השם) וכתב דוקייה. ועיין טעות כזאת בתרגום פרוש המשנה להרמב״ם סוף פ״ט דמנחות שהמתרגם כתב יוסטן במקום אליוסטן משום שחשב שאל בראש תבה זו הוא סימן הידיעה, וכבר הערותי על זה בהתשובה שלי על דבר יינות, עמוד מ״ח. ובהערה לשורה י׳ ע״א הערותי גם כן על המלה נהרג במשמע, נלחם ומריב, שכפי הנראה הוא תרגום של קתל בערבית, ובשאר המקורות תקנו וקראו, הורג, אבל, נושא פנים, הוא הנגוד לנלחם ומריב ולא להורג. ולא נעלם ממני שבעל מנורת המאור מביא המעשה מתנחומא ואין עולה על הדעת שמסדר מדרש זה השתמש במקורות ערביים ואולם אין ספק שהרב הזה היה לפניו תנחומא עם הוספות חדשות (עיין למעלה עמוד ב׳) ולפנינו ליתא זה בתנחומא לא בנדפס ולא בהו׳ באבער ומכל הראשונים שהביאו המעשה אין אחד שמייחסו להתנחומא, וסגנון המעשה במנורת המאור הוא מאחר מאד. הלשון, מבני אדם אתה או מן המזיקין, שאין כאן מקומו כלל, נלקח מהקינה, אז במלאת ספק, וגם נעלה מעל כל ספק שהמסדר של התנחומא לא היה אומר, ולא שמעתי כלום פדיון, ולא זה בלבד אלא שמי שהוסיף הגדה זו בהתנחומא לא הבין המקור שהשתמש בו וכתב, ואפילו במצות מילה לא עסק, תחת, ואפילו וכו׳ לא ע ס ק נ ו בו כמו שהוא לנכון בשאר המקורות, וענינו מוכיח שכך צ״ל, שהרי לפי המעשה ילד קטן היה, ועוד שהיה לו לאמר מצות מילה לא קיים, ועל כרחך שכוונת הדברים שהאיש מת בנדויו ולא מלו חכמים בנו.

אחר המעשה על ר׳ עקיבה והמת מובאים מאמרים בודדים ורבם מאליה זוטא ואפשר שכלם נלקחו ממנו ואף שבמהדורה של מדרש זה שלפנינו בנדפס לא נמצאו, שכבר נדע שהיה לפני הראשונים כמין תלמוד סדר אליה, עיין הפתיחה לקטע כ״ב, ויש פנים לדבר שההגדה על השור שבמרכבה (עיין ההערות לשורות י״ז וכ״ד של עמוד ב׳) הוא „מהתלמוד" על אליה רבה פרק כ״ט, קס״א, וההגדה על בטחו ביי׳, ישעיה כ״ו, ד׳ הוא כעין תלמוד על אליה ר׳ פי״ח, צ׳ בסוף

העמוד. אבל רואה אני שהשורות האחרונות של עמוד א׳ שנתתי להן מקום בסוף הסימן הזה (עיין בראש הפתיחה) אין להם שום יחס עם מה שלאחריהן. השורות כ״ו–ל״ג עד שיחה וג׳ הן מאבות דר׳ נתן סוף פרק ז׳ ומכאן עד הסוף מגטין צ׳, א׳ או מספרי דברים רס״ט. ומעניין מאד הנוסח שבכ״י, אפילו אשתו שלו כשהיא נדה, שבאבות דר׳ נתן שלפנינו המלות, כשהיא נדה, ליתא אבל הרבה מהראשונים גרסו כך ובפרוש על אבות המיוחס לרש״י מביא גרסא זו מאד״ר של בני צרפת, עיין מה שהאריך בזה רש״ז שעכטער במבוא שלו י״ז–כ׳, והורוויץ בתוספתא עתיקתא, ד׳ כ״ה–ל״ג. גם סוף הפסקא יש לו חשיבות, שעל פי גרסת הכ״י, אל תרבה שיחה עם האשה, הן דברי הכתוב–בשורה ל״ב, צ״ל לכן אומר–וכאשר אין פסוק כזה בתורה ברור, שכוון בעל מדרש זה לדברי בן סירא ט׳, י״ב שנמצא שם בתרגום הסורי בזה הלשון, אל תרבה שיחה עם אשת איש, וקרוב לאמור שבמקור העברי היה כתוב אשה והמתרגם לפי פרושו הוסיף איש, עיין גייגער, קבוצת מאמרים–בלשון אשכנז–חלק ג׳, רע״ו וחלק ד׳ רפ״ט. מחלוקת התנאים על גרושין לפנינו במשנה ובגמרא סוף גטין וכן בספרי דברים רס״ט אבל לשון הכ״י אינו מסכים עם לשון מקורות אלו ואולי שנשתמש במכלתא על דברים.

ב׳, א׳

אם מימאין לו לאדם דברי תורה בחינם יעשה אותם בחינם ואם לאו יחזור עליה[ם]
אפילו בדמים יעשם לכך נאמ׳ חכם יקח מצות מעשה בר׳ עקיבה
שהיה מהלך בן הקברות ופגע באדם אחד ערום ושחור כפחום והיה טוען על ראשו
עצים משואי עשרה טעונים והיה מרהיט בהם כסוס שהוא מרהיט וגזר עליו והעמידו
ואמ׳ לו בני מה לאותו האיש לעשות עבודה קשה הזאת ואם עבד אתה ורבך עושה בך

1. מימאין.] צ״ל מזדמנין.
2. מצות.] משלי י׳, ח׳.
3. כפחום.] הו׳ הוא לסמן הקמץ שתחת הח׳ וכן בשורה ח׳ בכול הו׳ משמש קמץ קטן.
5. בך.] אפשר שצ״ל כך.

אני פודה אותך מידו ואוציאך לשחרור ואם עני אתה בא ואני מעשיר אתך אמ׳ לו
בבקשה ממך אל תעכביני שמא ירגזו עלי אתם שהם ממונים עלי̇ו אמ׳ לו בני מה
עיסקך אמ׳ לו אתו האיש לא מת הוא ואתו האיש בכול יום ויום שולחין אותו לחטוב עיצים
וישרפו אתו בהם אמ׳ לו בני מה היה מלאכתך בעולם אמ׳ לו גבאי המס הייתי והייתי מן
ראשי העיר והייתי נושא פנים לעשירים והייתי נהרג את הדלים אמ׳ לו כלום שמעתה
מן אלו שה[ם מ]מונים עליך לפורענות דבר שיש לו עליך תקנה אמ׳ לו ר׳ בבקשה ממך
אל תע[כבני] שמא ירגזו עלי בעלי פורענות אתו האיש אין לו תקנה שמעתי מהם
[דבר שאין אני] יכול לעשות שמעתי מהם אומר שאילמלי היה לו לעני הזה בן שהוא קורא
[בתורה ועומד לפ]ני הקהל ואומ׳ ברכו ועונין אחריו ברוך היו מתירין אתו מן הפורענות אתו
[האיש לא היה לו] בן בעולם אלא עזבתי אשתי מעוברת ואי[ני] יודע אם הולידה זכר או נקבה
[ואם ילד]ה זכר מי ילמד אתו תורה שאין לאותו האיש אהוב בעולם באותה שעה
[ק]בל [עליו] ר׳ עקיבה ללך ולחפס אם הוליד לו בן זכר כדי שילמד אתו תורה ויעמידו

7. עליו.] במקום עלי, שלא יפתח פיו לשטן וכן בשורות ח׳, וי״ב. אתו האיש.
8. לא.] בתמיה. וכי אותו האיש איננו מת.
10. נהרג.] נראה שזה תרגום כצורתו של קאתל בערבית ומשמעו נלחם ומריב. עיין בהפתיחה.
17. ולחפס.] ולחפש.

לפני הצבור אמ׳ לו מה שמך אמ׳ ערכבבתה אמ׳ לו איתתך שושן כוייה אמ׳ לו קרתך
דוקייה מ[יד נ]צטער ר׳ עקיבה צער גדול והלך ושאל עליו כיון שבא למקום ושאל על[יו]
אמרו לו י[ש]חקו עצמותיו שלאותו האיש שאל על אשתו אמרו לו ימחה שמ[ה]
שאל על בנו אמרו לו הרי זה ערל הוא ואפילו במצות מילה לא עסקנו לו בו מיד
ל[קח] אתו ר׳ עקיבה ומל אתו והשיבו לפניו ולא היה מקבל עד שישב עליו אר[בעים]
יום [ב]תענית ויצאת בת קול ואמרה לר׳ עקיבה על זה אתה מיתענה אמ׳ לפניו רבונו ש[לעול׳]
והלא לפניך ערבתי אתו מיד פתח ה״ק את ליבו ולמד את התורה ולימדו קרית שמ[ע]
ושמונה עשרה וברכת המזון והעמידו לפני הקהל ואמ׳ ברכו את י״י וענו אחריו
ברוך מיד באותה שעה היתירו מן הפורענות בא ועמד לפני ר׳ עקיבה אמ׳
לו יהי רצון שתנוח דעתך בגן עדן כמו שהיצלתה אתי מדינה שלגיהנם
מיד פתח ר׳ עקיבה י״י שמך לעולם י״י זכרך לדור ודור
תנו רבנן מאי דכת׳ עמד וימודד ארץ ראה ויתר גוים
אל תיקרא הליכות אלא הלכות מיכן אמרו חכמ׳ כל ששונה

18. איתתך.] לשון קצר במקום אמר לו–ר׳ עקיבה–איתתך, מה שמה, אמר לו–אותו האיש–שושן וכו׳, אמר לו–ר׳ עקיבה–קרתך, מה שמה, אמר–לו אותו האיש–דוקייה. וקצור זה הרבה מצוי בתלמוד.

19. דוקייה.] על שמות אלו, עיין הפתיחה.

21. ל׃ בו.] ב׳ נוסחאות נתערבבו כאן וצריך למחק א׳ מהן.

28. ודור.] תהלים קל״ה, י״ג. על הסגנונים השונים של מעשה זה עיין בהפתיחה.

29. גוים.] חבקוק ג׳, ו׳, והדרשה היא על סוף הפסוק, הליכות עולם לו, אלא שקצר.

הלכות מובטח שהו' בן העולם אפילו אדם יושב וקורא
כל היום ואחות לוטן תימנע שכר תורה בידו ויש אומרין
במקום שנבנא שם נכזל עפרו שלאדם הראשון ומניין
שנ' וייצר י"י אלהים ולהלן הוא אומר מזבח אדמה תעשה
והלא לא עולה ולא שלמים ולא מנח ול לוח ניחזן בחוצה
לארץ ואומ' כל המקום אשר אזכיר את שמי
אלא בזמן שבית המקדש קיים מזבח מכפר
על ישראל בכל מקומות מושבותיהם ועכשיו
שאין בית המ"ק קיים דברי מורים וחכמים

ב', ב'

[הם כפרה ל]ישראל בכל מקומות מושבותינו שמנין שהן כפרה בכל מק[ומות מושבותינו

שנ' ואם תקרי]ב מנחת בכורים ליל' ולהלן הוא אומ' ואיש בא מבעל [שלישה ויבא

לאיש] האל[הים והלא] לא ה[יה] שם לא בית המקדש ולא כהן גדול אלא אלישע ותלמידין יושב[ין

לפניו ועוסקין בתורה מ]כאן אמרו כל המחזקק בחכמים ותלמידיהם נותנין לו שכ[ר]. . . חש'. . . .

31. עולם.]=העולם הבא; עיין אליהו ז', ב', קע"ה; מגלה כ"ח בסוף הדף ושם נסמן, ועיין גם כן אליהו ז' ב', קע"ג.

32. תימנע.] בראשית ל"ו, כ"ב; ועיין סנהדרין צ"ט, ב' ופרוש המשנה להרמב"ם שם פרק י' עקר ח'.

33. נכזל.] צ"ל ששם מזבח שם נגבל.

34. אלהים.] בראשית ב', ז'. תעשה.] שמ"ת כ', כ"ד והגזרה שוה היא מן האדמה שנאמר בב' פסוקים אלו; עיין אליהו ז' ב', קע"ג ושם נסמן.

35. מנח.] הד' תיבות משובשות וצ"ל מנחה ולא נסכים נקרבין.

1. שמנין.] צ"ל ומנין.

2. ליל'.]=לאלהים, ויקרא ב', י"ד אבל שם לי"י וכבר ידוע כי בפרשיות קרבנות של ויקרא לא נזכר שם אחר חוץ משם המיוחד וברור שטעות סופר יש כאן על ידי אשגרא משורה ב'.

3. האלהים.] מלכים ב', ד', מ"ב.

4. המחזקק.] ב' גרסאות נאחדו לאחת, א' נוסחא המחזק וב' הניזקק, ומשניהם המחזקק! שכר.] אפשר שצריך להשלים כך, לו שכר מנח' (=מנחת בכורים) שלם. ועיין אליהו ז' ב', קע"ג.

הכל ברא [הקב"ה] בעולמו חוץ ממידת שקר שלא פעל מידת עולה שלא עשה שנ' הצור

[תמים] פעלו וגו' [ואומ' י"י] צדיק בקרבה לא יעשה עולה בבקר בבקר מעיד אני עלי שמים וארץ [שלולי

עשו בני] אדם דרכיהם טובים לא היו יורדים לצער בשעה שניפטרין מן העולם אלא [מתוך שאוכלים

ושותים] ושמחים באנשי ביתם והן נפטרים והולכים בשלום מן העולם אין [פירות

ותבואה באין] על גבי רקבון אלא מתוך הרעה אין בני אדם באין על ידי בושה אלא [מתוך

הרעה] אין בני אדם כהות בחצי ימיהם אלא מתוך הרע' אין הנשים מטמאות בז[ובה]

אלא מן הרע[ה] אין אנשים מטמאין בזובה אלא מן הרע אין בגדים [מ]טמאין בנגע[ים]

[אלא מן הרעה] לפי שלא ברא הק' את האדם אלא לעשות דבר אחד בעולמו שנ' [יוצר הארץ

ועו]ש[ה הוא כו]ננה אני י"י קראתיך בצדק ואצרך ואתנך וג' צא ולמד דרך ארץ כ[לום אדם

בונה בית ו]אחר כך מצית בה אור או אדם מכנים פירותיו ואחר כך מצית בה אור [הרי את אומ'

שאין אלו באין] על ידי הקב"ה כשברא הק' ארבע רוחות מז[רח שמשם

6. פעלו.] דברים ל"ב, ד'. בבקר.] צפניה ג', ה'; ועיין אליהו ז' ג', קע"ה ופסקתא ר' כ"ד, קכ"ה, ב'.

10. בני.] אשגרא משורה ז' וצ"ל עיני.

11. הרע.] צ"ל הרעה.

12. דבר אחד.] לעשות רצונו של הקב"ה, ולולי לא חטא אדם לא היתה רעה באה עליו.

13. כוננה.] ישעיה מ"ה, י"ח. ואתנך.] שם מ"ב, ו'.

15. הקב"ה.] מן שורה ה' עד כאן באליהו ז', ג', קע"ה. רוחות.] נראה שהשמיט הכופר המלה ברא אחר רוחות.

יוצאת חמה] ל[עולם וכו]כים ומ[זל]ות ומערב ע[ליו] הר שכינתו דרום ומים ונהרות צפון חשך [יוצא

ממנו] ומשם יוציא רעה לעולם הדא היא דכת' מצפון תיפתח וגו' וכת' לא יד[עתי נפשי שמתני

מרכבות עמי וג' בשעה] שע[שו] ישראל את העגל אמרו פמליא שלמעלה רבונו שלעול' עקור אומ[ה זו] אתמול אמר[ה

נעשה ונשמע] ועכש[יו] אלה אלהיך ישר' אמ' להם הק' לא ידעתי אני אדע נפשי [שמתני] אני

[שגרמתי] לעצמי שהראתי להם מרכבותיי שנ' מרכבות עמי נדיב בשעה ש[עברו ב]ים

[אמרתי] אראה להם מרכבותיי לשעברו ראו מרכבותיי נשואה על ארבע מלאכי עולם א[ד]ם

[ואריה] ונשר ושור אריה על חיות שור על בהמות נשר על עופות ואדם על כולם וש[ור ה]יה

[מהלך לשמאלו] וכשעברו מיד [מהרו ו]נט[לו] עפר מתחת [רגלי ה]שו[ר] מי הוא מינה הדא הוא ד[כתי]'

ויצא העג]ל הזה שיצא [השו]ר נגדן ומה [זה] שאמ' הכתוב בטחו בי"י עדי עד

16. דרום.] צ"ל שמשם גשמי ברכה ומים, עיין בהמקומות שרמזתי עליהן בהערה לשורה י"ז.

17. תיפתח.] ירמיה א', י"ד. ההגדה על ד' רוחות יש לה כמה אופנים, עיין פרקי רל"א ג'; מדרש כונן בסוף הספר; פסקתא ר' מ"ו, קפ"ה, א'–קפ"ח, ב'; ובשריד המדרש שרמזתי עליו בההערה לשורה כ"ד. ועל צפון, מקום הרעה, עיין גם כן באלה הדברים זוטא בלקוטי מדרש זה לבאבער עמוד כ"ב ובמכירי לישעיה קכ"ה מובא מאלה הדברים רבה.

18. עמי.] שיר השירים ו', י"ב.

19. ונשמע.] שמות כ"ד, ז'. ישר'.] שם ל"ב, ד'. אדע.] וכי לא ידעתי, בודאי יודע אני.

21. מלאכי צ"ל מלכי.

22. כולם.] עיין חגיגה י"ג, ב'.

23. מי הוא מינה.] מימינו? ואולי שצ"ל ועשו את העגל.

24. הזה.] שמות ל"ב, ד'. נגדן.] הגדה כעין זו על השור שבמרכבה ומצאה בשריד המדרש שהוצאתי לאור בהגרן ט', ס"ה וס"ו, ועיין בהפתיחה.

[כי בי]ה יהוה אמ' ליה כל התולין בטחונו [ב]ה"ק היה לו מ[ח]סה [בעו]לם הזה ובעול' הב[א

[אמ' ליה] הכי קא אמינא ל[ך] מה שאמ' (הוא) ביה ולא כת' יה כידרש ר' יהודה בר ר' אלעאי אילו

שני עולמים שברא הק' אחד בהי ואחד ביוד ואיני יודיע אם העו' הזה בהי והעול[ם] בא

[הבא] ביוד או הע' הז' ביו' וה' הב' בהי כשהוא אומ' אלה תולדות השמ' והארץ

אל תיקרא בהיבראם אלא בהֵי בראם ומפני מה ניברא [ה]עולם הזה

[ב]הי מפני שדומה לאכסדרא שכל ה[רוצה ל]צא[ת י]צא ומאי טעמא

תליא כרעיה דהי אי הדר בתשובה מעיל ליה מדר' שמעון [בן לקיש]

מאי דכתי' אם ללצים הוא יליץ ומאי טעמא אית ליה תגא א[מר

הקב"ה] אם חוזר בו אני קושר לו כתר ומפני מה נברא העו[לם]

הבא ביוד מפני שצדיקים שבו מועטין ומפני [מה

ר]אשו כפוף מפני שהצדיקים כפופים ראשיהם מפני

[מ]עשיהם שאין דומין זה לזה

א', א'

אל תרבה שיחה עים האשה אפילו אשתו שלו כשהיא נדה כדי שלא יכשל לדבר עב[ירה]

ואין צריך לומר אצל אשה אחרת שכל זמן שאדם מרבה שיחה עים האשה גורם

רעה לעצמו וג' דבר אח' אל תרבה שיחה ע' כאיזה צד בזמן שאדם בא לבית הכנסת

25. יהוה.] ישעיה כ"ו, ד'. התולין וכו'.] נראה שצ"ל, התולה... הוא.
28. והארץ.] בראשית ב', ד'.
32. יליץ.] משלי ג', ל"ד.
36. לוזה.] מן, ומה, בשורה כ"ד עד כאן במנחות כ"ט, ב'.

לא היו נותנין בו כבוד ויערער עים חבירו אל ילך ולאמר לאשתו כך וכך עם חבירי. . . .

ערערתי כך וכך אמ' לי מפני שבוזה עצמו ואשתו שנוהגת בו כבוד עומדת מ. . . .

ומשחקת עליו ובוזה חבירו כיון ששמע חבירו אומ' אוי לו דברים שביני לבינו. . . .

כבר הלך ושיחן לאישתו נימצא אתו האיש ביזה עצמו ובוזה חבירו לכן רע. . . .

הכת' אל תרבה שיחה וג': תנא בית שמאי אומ' לא יגרש אדם אשתו אלא [אם]

כן מצא בה ערות דבר ובית הילל אומ' אפילו הקדיחה תבשיל שנ' דבר ר[ע רבי]

עקיבה אומ' אפילו מצא אחרת נאה

הימנה שנ' והיה אם לא תמצא חן

בעיניו אמרו בית הילל לבית שמאי

לדיבריכם למה נאמ' דבר אמרו להם

בית שמאי לדבריכם למה נאמ' ערוה

29. נותנין בו.] צ"ל נוהגין בו או נותנין לו.
32. לכן רע.] צ"ל לכן אומר.
33. שיחה וג'.] מן ראש שורה כ"ו עד כאן באבות דר' נתן סוף פרק ז', ל"ה ועיין סוף הפתיחה.
36. שנ'.] ב' אותיות אלו נכתבות כאחת.
39. ערוה.] גטין צ' א'; ועיין בהפתיחה.

ל

מדרש לקח טוב על הקרובה הקלירית זכור איכה אנו.

כרך קטן מהגניזה בן ט' דפים, הדף הראשון והאהרון נקרעו ממחציתם ולמטה, מעזבון של רש"ז שעכטער באוצר הספרים של בית מדרש הרבנים שבאמעריקא. כל הכרך נכתב מסופר אחד (חוץ מאיזה מאמרי תלמוד שכתבם סופר אחר על הגליונים כדי להתלמד וכאשר אין דבר חדש בם לא העתקתים כלל), בכתב רבני-יוני על ניר עתיק. ארך הדפים כ"ג ורחבם ט"ו אבל הגליונים התחתונים של דפים אחדים נכרתו על ידי כורך ספרים ולא זו בלבד עשה אלא שכרך הדפים שלא כסדרם ובהעתקתי הסדרתי אותם כסדר הראוי להם.

הכ"י מתחיל באמצע מאמר של פרוש בדרך מדרש על הקרובה הקלירית זכור לת"ב שנמצאה במחזור רומי, עיין עליה צונץ, תולדות הפיוט מ"ו ולאנדס-הוטה עמודי העבודה ל"ח–ל"ט. הפרוש הזה מסיים בדף ז', א' שורה ל"ה ואחר כך מתחיל פרוש על רות לבעל לקח טוב שיצא לאור על ידי ה' יצחק באמ-בערגער, מגנצא תרמ"ז, אבל רק קטע ממנו–עד מלחמה, כ"ט, ט' בנדפס–נשאר בכ"י זה, וכאשר אין חדש בו לא העתקתיו. שם המפרש לא נזכר אלא נאמר סתם בראש הפרוש: בשם י"י אחל מגלת רות פרוש. הפרוש על הקרובה נשאר כמעט שלם וחסר ממנו רק הראש של המבוא, בערך עמוד א', וכן החלקים שלו על הברכות סלח וגואל חסרים במקצת, כי כאשר זכרתי למעלה נקרע חצי התחתון של דף א' או לפי הסדר הנכון דף ד'. קראתי את שם בעל לקח טוב על הפרוש לקרובה לא בלבד משום שדורשין סמוכים ובא הפרוש על רות ומלמד על פרוש זה שנכתב לפניו אלא גם על פי טעמים אחרים, ואלה הם: המבוא למדרש לקח טוב על איכה דומה בלשונו, בסגנונו ובסדר הדברים להמבוא של הפרוש על הקרובה עד שקשה להאמין כי לא מידי אחד יצאו ונוסף על זה שסגנון הפרוש עצמו שוה בכמה דברים להסגנון של בעל לקח טוב. לדוגמא, מדרכו של הרב הזה להשתמש בלשון, דבר אחר, כמנהג בעלי המדרש הקדמונים (עיין באבער, מבוא ללקח טוב על התורה ל"ב ול"ג) ואף במקום ששני הפרושים נלקחו ממקור אחד ונתיחסו שם לחכמים הנקובים בשמותם וכן היא דרכו של מפרש הקרובה. דברי התלמוד והמדרשים נעתקים מבעל ל"ט בלשונם ממש מבלי להעיר על מקומם וכך הוא עושה המחבר שלפנינו. בקונטרוס זה השם נכתב בג' יודין וכך נהג הרב בעל ל"ט והוא נותן טעם לדבר (עיין פרושו לשמות ג', ט"ו ובמדבר ו', כ"ו) אבל הסופרים לא העתיקו הנוסח שלפניהם כצורתו ולכן בכתבי יד של מדרש לקח טוב לא נמצא כתיב זו, ואפילו בקונטרוס זה בכמה מקומות שנה הסופר וכתב י"י. כבר

העיר ה' באבער בהמבוא שלו עמוד ל"ה שר' טוביה סמך על זכרונו יותר מדאי בהביאו דברי התנ"ך ולכן כמה מאות טעויות בספרו והרואה יראה בהערות לקטע זה שגם בו הרבה כתובי תנ"ך נכתבו שלא בדיוק. ונראה שהמנין הגדול של ראשי תיבות בקטע זה שכמעט אין בו פסוק אחד שלא נכתב מקצתו בר"ת כבר היה בנוסח של המחבר שלא רצה להעתיק הפסוקים מלה במלה ואות באות מפני שכתב על פי זכרונו ולא מפי הספר. דרך מיוחדת לבעל לקח טוב כשמתרגם איזו מלה עברית ליונית הוא נותן שתי המלות זו בצד זו מבלי שיאמר, בלעז, בלשונינו, בלשון יון וכדומה כדרך בעל הערוך, רש"י ושאר הראשונים וכן בקונטרוס זה נמצאו מלות יוניות אבל לא נאמר שהן תרגום. המלות היוניות הן 1) אישפגרין σπογγάριον, ג', א' כ"ז, ספוג בלשון חכמים; 2) איקשימשקלישטין ἰξεμασχαλίστην, ג', ב', ל"ז תמונה המונית במקום ἐξεμασχαλίστην ביונית החדשה, זְמַר ענפים, (עיין מלון של היפיטים Hépitès Dictionnaire grec-français, II, Athens, 1909) ומחברנו מתרגם כך ויפשחני שבמקרא ונפשח שבמשנה. ועיין רש"י, שבת ק"ט, ב' וביצה ל"ג, ב' שגם הוא מתרגם פשח שבתלמוד כן אבל בפרושו לאיכה ג', י"א כתב, ויפשחני לשון פיסוק הרגלים וכו' ויש דוגמא בלשון גמרא האי מאן דפשח דיקלא, וכוון למ"ק י', ב', או לב"ב נ"ד, א', ובב' מקומות אלו ברור שפרוש פשח הוא זָמַר ולא פסק ולעומת זה בשביעית ד', ו' אילן שנפשח אי אפשר לפרשו שנזמר כפרוש המחבר אלא שנסדק. ומה שנראה לי בזה שיש לנו במשנה ובתלמוד ב' מלות, פשח בשין שמאלית שהוא כמו פשק במקרא, פושק שפתיו, ותפשקי את רגליך ומשרש זה אילן שנפשח שמשמעו שנסדק אבל פשח דיקלא הוא בשין ימנית שהוא מן השרש פשח שביפשחני. 3) קרקנוש καρκίνος ב', א', י"ב סרטן בעברית. 4) לנטון λανᾶτος ב', ב', כ' בלשון יון החדש, דבר העשוי מצמר, והוא לקוח מלשון רומי, lanatus. 5–6) קרוזמן אריפתישן κρõυσμαν ἐρρίφθησαν ו', ב', כ"ה מן κρõυσμα, מכה, עם העבר ἐρρίφθησαν של הפעל ῥίπτω השליך נשל, ומהברנו מביא המבטא הזה שהוא דומה לנוקף נשלו של הפייטן. ומעניין הדבר שלפנינו בקונטרוס זה כמה פעמים פויטן ולא פייטן וגם זה מהשפעת לשון יון על מהברו שכן הוא בלשון זה ποιητής והתמונות פייטן ופייטא הן כבר על פי משקל השמות בלשון ארמי, ובלשון סורי פויטא כמו שהוא ביונית. על המלות היוניות שבלקח טוב עיין מאמרו של יוסף פערלעס בהעתון לשפת ביצאנץ וספרותה חלק ב' תקע"ד ותקע"ה ומשם תראה כי הטרנסליטעראטיא שהשתמש בה בעל לקח טוב היא אותה עצמה שלפנינו בקונטרוס זה.

אחר כל הדברים האלה על מחבר הפרוש נחזור להפרוש עצמו שיש לו חשיבות גדולה ולא בלבד משום שהוא הפרוש היותר עתיק הנודע לנו לפיוט אלא גם משום ערכו הפנימי שראוי לשום לב עליו. ובראשונה הנני להעיר על הנוסחאות הטובות והיפות שהיו לפני המחבר בהקרובה של תשעה באב ולפנינו בדפוס–וכן בכמה כתבי יד שעיינתי בהם–כבר נשתבשו הדברים. מחיה) בחרות אף חוכרים, ולפנינו בטעות חוברים ובעל קמחא

דאבישונא מפרשו על הגוים שנתחברו נגד ישראל ולא הרגיש שהחרח כאן שואל חוכרים בכ"ף ולא חוברים בבי"ת, ולפי דרכנו למדנו שקליר קרא באיוב י"ט ג' תחכרו ולא תהכרו כאשר הוא ברב הספרים, ועיי"ש ברש"י שמפרש שהכר הוא כמו נכר וכן פרש הקליר ולפי זה חוכרים הוא כמו נכרים. קדוש) גדע גרש שלישי, ולפנינו בטעות גדש, וגרש שלישי היא מנחת בכורים של שבועות שחל בירח השלישי והפייטן אחז בלשון הכתוב, ויקרא ב', י"ד ואם תקריב מנחת בכורים וכו' גרש כרמל ובדברים ל"ג, י"ד הוא אומר גרש ירחים. שם. סוער מתבן כהדוש, כמו הסוער בגרן, ולא סוער כאשר הוא בספרים. חונן). דוב דואג סרטן במארב חבאו. כך הוא הנכון שדואג כאן הוא כמו אורב ולא דאב שאין נקשר עם במארב. שם. למה תהיה כזומם לדעת, ומפיך דעת, ולפנינו כזועם לדעת שאין לו מובן כלל, אבל זומם הוא כמו רוצה כאשר יפה פרשו מחברנו, והפייטן מדבר בקץ הגאולה שכביכול הקב"ה רוצה לדעת מתי הוא ואף שהוא יודע הכל. תשובה) ומלחם בחלנו, ובספרים בטעות, בהלנו, שהוא נגד החרח ואין לו מובן כלל כאן אבל גרסת המחבר יפה שבחלה נפשנו בלחמנו אחרי שהאכילנו לען. שם. היה הורם אב ואם חלונו. לשוא טרח בעל קמחא דאבישונא לפרש הנוסח המשבש חורם שבספרים או הורס שבכתב יד שברור שצ"ל כאשר הוא לפנינו, הורם וכאשר הפייטן היה מכרח להשתמש בהיחיד, היה, אמר הורם ולא הוריהם. אבל אפשר שצ"ל חורג, באנגלית step-father. רפואה). חדשים מקרוב עמי בזיידם, זה נוח יותר מציידם של הספרים. והכוונה פשוטה, כאשר הזידו עמי לעבוד האלילים, אשר חדשים מקרוב באו. שנים) טוב מבצר שוד ארבל הדבר, ופרושו כל דבר טוב שבמבצרי ארץ ישראל נלקח שבי כשד שלמן בית ארבאל, עיין הושע י', י"ד. ובבעל קמחא דאבישונא פרש הדברים בדרך רחוק ואף שידע שרמז הפייטן על דברי הושע, ובספרים בטעות שוד וארבאל. קבוץ גליות). עורנו ידי ערכמרו ליעב, פרוש, עורנו נכמר על ידי הער (=הצורר) בעונש התועבה שעשינו, ובספרים בטעות, ידי עב ונדחק בעל קמחא דאבישונא לפרשו ולא עלתה בידו. והרב הזה טעה בחשבו שליעב הוא כמו להיעב ובאמת הפייטן יצר לו השם יעב מן השרש יעב שממנו נבנה השם תועבה ולא מן תעב או עוב. השיבה). נשים כלה נבו איתם מלהתיחדה, כך הוא העקר ולא, בבוא, כאשר הוא בספרים ופרושו שנבו–קצור מנבוכדנצר–כלה היילותיו מלהתיחד עם הנשים. ברכת המינין). לעות מבצר צפות ארחות נעדרו, בספרים נשתבש, ללעות מבצר צפת אדמות נעדרו שאין לו מובן כלל, ולפי נוסח מחברנו הכל עלה יפה ופרוש הדברים. שגדולי האומה העומדים על המבצר לראות בדרכי בית ישראל הם עוותו את הדין. שם. להטות מדין דלים נהדרו, הפייטן רמז על הפסוק ודל לא תהדר ברבו ולכן צ"ל נהדרו ולא נארו כמו שהוא בספרים. ולירושלים). זקנים נעו משורר אגנתם, כך הוא הנכון שהפייטן מרמז על הפסוק

שררך אגן הסהר שדרשו על הסנהדרין (עיין שיר השירים רבה על פסוק זה שבשיר הש' ז', ג': שררך אלו סנהדרין) ולכן, מסדר, שבספרים טעות היא. שם. נחפשה איין מצוא ישבת גנתם, ובספרים נשתבש איין לאין. והנה יותר מכה שכתוב כאן נמצאו עוד הרבה נוסחאות טובים ויפים בפרוש זה, וכדי שלא להאריך לא הערותי אלא על קצתם והחלק יעיד על הכלל.

אבל לא לבד נוסחאות המחבר הם טובים ויפים אלא גם פירושו, ולא נפרז אם נאמר שלא נמצא בין המפרשים הראשונים של הפיוטים אפילו אחד שהצליח כל כך במלאכתו כמפרש זה. הקרובה, זכור איכה, הוא הפיוט היותר קשה בין כל פיוטי קליר ובכל זאת עלתה ביד המפרש להסיר הלוט עליו עד שכמעט לא הניח מקום להבאים אחריו. שני המפתחים הגדולים להבנת הקרובה אלו הם, הפייטן מתחיל כל ברכה במלה הראשונה של פסוקי איכה ה' ובהחלק השני של הברכה מתחיל במלה הראשונה של פסוקי איכה א' והדברים שרימז עליהן הן הכ"ד משמרות כהונה י"ב חדשי שנה וי"ב מזלות. המחבר שלפנינו לא לבד שכבר היו בידו אלה המפתחים (עיין דבריו סוף עמוד הראשון וד', ב', י"ז) שנשארו טמונים להמפרשים הבאים אחריו כהרב בעל קמחא דאבישונא והדומים לו, אלא שהרגיש בדברים שנשארו נעלמים גם לחכמי הפיוט בדורות החדשים. כפי אשר אדע לא העיר אדם חוץ ממנו שהפייטן רמז גם על הי"ב שבטים (עיין ד', ב', י"ז), וחבל שלא זכר בפרושו היכן נרמזו הג' שבטים נפתלי, גד ואשר. ורואה אני, שער בראש ברכת קבוץ גליות הוא רמז לנפתלי שבגבולו היה העיר צר (יהושע י"ט, ל"ה), ואין בין עָר לצר ולא כלום אלא שזה עברי וזה ארמי, ואפשר גם כן שצריך לקרות צר. ובראש הברכה שלאחריה, נשים, רמז לאשר שכן נאמר בו כי אשרוני בנות, בראשית ל', י"ג, וגד מרמז במרעה שבראש ברכת המינין ששבט גד היו בעלי מרעה ומקנה. ודע שבכ"י שלפנינו נשתבשו שמות השבטים בב' מקומות בב', ב', ל"ב ובא', ב', י"ג ובמקום הראשון צ"ל זבלון תחת ראובן (עיין ההערה שם) ובמקום השני יוסף תחת זבלון והוא נרמז, ובחטאם, בראש ברכת גאולה שכן נאמר בו וחטאתי לאל', בראשית ל"ט, ט' או משום שבאפרים=יוסף נאמר לחטוא, הושע ח', י"א. ולפי דברינו אלה כך הוא סדר הי"ב שבטים בקרובה זו, בני לאה, ראובן שמעון לוי, יהודה זבלון יששכר–גם בברכת יעקב זבלון קודם ליששכר–בראשונה, ואחר כך בני רחל, יוסף ובנימין, ואחריהם בני שפחת רחל דן ונפתלי ובסוף אשר וגד בני שפחת לאה והקדים אשר לגד שלא כסדר שנותיהם וכן הוא גם בבמדבר י"ג, י"ג וט"ו.

חשיבות פרוש זה בולטת ונראת לעין וביחוד כאשר נשוה דבריו עם דברי בעל קמחא דאבישונא, והנני נותן פה מעין דוגמא י"ד מקומות מי"ד הברכות שבקרובה שמחברנו פרשם כהגון והרב הנזכר לא עמד עליהם וטעה בהם. מגן). איכו פעמי מרון שאפתינו. יפה פרש המחבר, פעמי הדורכים ברן אבלו שפסקו רנתם, שהפעל אֵיכָה הוא מן אַיכָה ושאף נרדף עם דרך ודרס, ופרושו של בעל קמ' דאבש' אין בו לא טעם ולא ריח. מחיה). נחלתנו בני בלי שם כורים; לא כמו שפרש בק"ד שהם חופרים

נחלתו אלא הפרוש האמיתי הוא כמו שפרש המחבר שהם מוכרים נחלתנו ובכמה מקומות בתנ"ך כרה נרדף עם מכר, נשא ונתן. קדוש) גדר גבי תאומי נאמנות. לשוא טרח בק"ד לפרשו ויפה פרש המחבר שהקב"ה גדר בעד תפלות משה ואהרן, תאומי צביה, שהיו נאמנים לו. חונן) דוהרי קין תבואו. אלה החוטאים שבישראל האומרים ימהר יחישה וגו' ותקרב ותבואה (ישעיה ה', י"ט), ודוהרי הוא כמו ממהרי, זהו הפרוש האמתי ולא כמו שנדחק לפרשו בק"ד. תשובה). זכור רצוצה. בק"ד פרשו על כנסת ישראל ולא ראה מה שראה המחבר שבחתימות הברכות נזכרו האבות, האמהות ושאר צדיקים, ורצוצה, היא רבקה שנאמר בה ויתרצצו הבנים בקרבה. והנה אמרתי להעיר כאן, שקושט שפט, בסוף השיבה הוא רמז למשה שנאמר בו צדקת י"י עשה ומשפטיו עם ישראל, עיין דברים ל"ג, כ"א ובספרי שם. ובסוף לצדיקים, ישישת מצדיקים, מרמז להשופטים שמצדיקים הוא נרדף עם שופטים ולא כמו שפרש המחבר. סליחה). למה תהיה כבז לשלוח. ברור שפרוש המחבר הוא הנכון, שהפייטן מדבר עם הקב"ה ואומר לו למה תהיה ידך בישראל כהמן אשר נאמר בו ויבז בעיניו לשלוח יד, ופרוש ק"ד מביא לידי צחוק. גאולה). זאת העת בכן בסול וקוץ נבלנו. לפי דעת בעל ק"ד פרוש המאמר, ובעת הזאת היינו נבלים ונכאבים על ידי צרות גדולות המכאיבות אותנו כסילון וקוץ, אבל, נבלנו, הוא פעל יוצא ואם כן הפייטן מדבר ממה שישראל עושים ולא ממה שנעשה להם ולכן יפה פרש המחבר שזאת היא רמז על התורה ובחטאינו נבלנו אותה. והכנוי, זאת, להתורה רגיל הרבה בהגדה עיין ספרי דברים ראש סימן שכ"ג, עבודה זרה ב', ב' ודברים ר' י"א, ד'. רפואה). חסדי מקום עקרב תמו לידם, בעל ק"ד לא עמד על טעם מאמר זה ופרשו לנכון המחבר, שעל ידי עוונותיהם תם החסד שזכר להם הקב"ה שעשו עמו בלכתם אחריו במדבר, ארץ שרף ועקרב, עיין ירמיה ב', ב'. שנים). טבעו בדבר עד שביעי דובר. בעל ק"ד משבש הספרים וקורא במדבר במקום בדבר ומפרש על מתי מדבר שנענשו על מה שדברו בחדש התשיעי הוא אב. ואין פרושו עולה יפה שדרך הפייטנים ובעלי המדרש למנות השנה מניסן, ואב הוא החדש החמישי ולא התשיעי, ובאותה הקרובה עצמה שלפנינו הפ יטן אומר בברכה שלישית, גדע ורש שלישי, וכוונתו לסיון כמו שאמרתי למעלה ואם סיון הוא השלישי אב הוא החמישי. ומה נאה פרוש המחבר ששערי המקדש טבעו בארץ, בדבר י"י, ולא נתחדשו עד שנתן נחמיה לבו בחדש כסליו הוא החדש התשיעי לבנותם, עיין נחמיה א', א' וג'. קבוץ גליות). ישבו מרעיו בעשור עיר לילעב. בעל ק"ד מביא הגדה מפרקי ר' אליעזר, שעשרה חרבנות עתידות להיות, ועל פיה הוא מפרש המאמר הזה, ולפנינו בפר"א ליתא ולא נודעת לי הגדה זו ואולי שהרב הזה כתב על פי זכרונו ונתחלף לו פר"א בפרקי משיח ושם (יעללינעק בית המדרש ג', ע"א ועיין בהירחון לחכמת ישראל ע' קט"ו הערה ד' על אלו המקומות, ועיין ג"כ פסק"ר סוף פ"א) נאמר, קודם שתפול אדום יחרבו עשרה מקומות אבל דברי

הפייטן אין לפרשם בדרך זה. והטב לראות המחבר שמרעיו הם הסנהדרין שישבו לארץ כאשר נלכדה, והובישה ירושלים בעשור לחדש. השיבה). כי במסלול חד דלייו חידה. בין אם נגרס במסלול או כמסלול, כגרסת בעל ק"ד אין לזוז מפרושו של המחבר שדלייו הם החיילות של נבוכדנצר והפייטן אומר שעם כלם נהג נבוכדנצר בדרך אחד ופקד עליהם שלא יפגעו בנשואות, ולפי זה חד הוא כמו אחד וחידה הוא פעל נבנה מחד ומשמעו השוה כאחד, ופרוש בעל ק"ד רחוק כל כך עד שמהנותר לטפל בו. ברכת המינים). לדכא נידגים רשתות סדרו. בעל ק"ד מפרש שנדגים הם העניים הנאחזים כדגים ויפה פרוש המחבר מפרוש זה והוא, שישראל נקראו נדגים שנמשלו כדגים שנ' וידגו לרב בקרב הארץ. ובסוף ברכה זו נדחקו המחבר ובעל ק"ד לפרש המבטא ומלחים מזידים. ולולא יראתי לשבש הספרים היתי קורא ומהלים מזידים פרושו נותן כחו ואומץ למזידים, ולפי גרסת הספרים והכתבי יד נצרך לפרש, מלחים, עושה דבר השוה וראוי להמזידים ובלשון סורי, לחים, דבר הראוי רגיל הרבה ומזה בירושלמי ובמדרש, מלחים נסרים, עיין ערוך השלם ערך לחם, ודברי ה' קאהוט שם שלא בדיוק שבאמת משמע זה של לחם הוא עקר מובנו של השרש לחם, ערך מלחמה. על הצדיקים). מה יתרון כי דלו. יפה ראה המחבר כי לפנינו מאמר שנתקצר ופרושו, מה יתרון לאדם בכל עמלו אם גם הבחורים, גדולי וגבורי ישראל דלו ובעל ק"ד מפרש, מה יתרון אם הבחורים דלו ואין יתרון לפרוש זה. ולירושלים) נחנו כרינו שוחים לגנותם. כמה זר פרוש ק"ד שכתב, היה לנו לקנות כל שיחה להגן עליהם, והמחבר פרש בדרך קצרה, לגנותם, לגנות שלנו. ונראה שצ"ל שלהם במקום שלנו ופרוש המאמר, שאנחנו כרינו וחפרנו בורות עמוקות בהגנות שלהם והגנות הן מקומות שישבו בהן הסנהדרין, והפייטן אומר אומר שעל ידי עונות ישראל נחרבו בתי ישיבות.

ובסוף הפתיחה לקטע זה אמרתי להעיר על שמות הכ"ד משמרות שרמז עליהן הקליר בקרובה זו ובקינה אחרת לו, עיין מה שהאריך בזה ה' קליין בספרו בלשון אשכנז, הברייתא על כ"ד משמרות כהונה, קירכהיין, אלף ותתקע"ט, שהביא כמעט כל מה שנאמר בענין זה אלא שנעלם ממנו המאמר הנכבד לה' פסח פינפער שנדפס בקבץ על יד של חברת מקיצי נרדמים תרס"ג, עמוד ע"ח–פ'. המחבר שלפנינו היה הראשון להעיר שהפייטן מרמז על כ"ד משמרות (עיין ד', ב', י"ז) אבל בפרושו לא הזכיר אלא ח' מהם והן: 1) מרון, ד', ב', כ"ו; 2) עמוק זה משמר ידעיה, ג', א', ה' 3) זה משמר חרים מפשטה, שם מ"ד; 4) זה משמר הוא שכן כת' שעורים עייתהלו, ג', ב', ל"ה; 5) זה משמר מלכיה בית לחם, ב', ב', ל"ו; 6) כמימין כן....א', א', כ"א; 7) אביה זה משמר, ה', א', י"א; 8) מתמימי זה משמר, ה', ב', ל"ז. מעיינים הרבה דברי המחבר על המשמר שעורים שנראה מהם בברור שהיה לפניו מקור ישן על המשמרות שהרי כך הוא אומר, שכן כת' שעורים עייתהלו, ואי אפשר לפרש שכן כת' בדרך אחר ממה שאמרנו, שאלו היו נלקחים

המלות האלה מפיוט או ממדרש בודאי היה משתמש בהמבטא שכן אומר הפייטן, שכן אמרו חכמינו וכדומה. ומתחלה חשבתי שבאותו המקור עצמו מצא המאמר, והאדיב מסרבי מרון ולכן הוא כותב, שכן אומ׳ והאדיב וגו׳ אבל זה אינו ופשוט שכן אומ׳ מובנו שכך כוונת הפייטן באמרו, איכו פעמי מרון, שהקב״ה האדיב מסרבי מרון ותפס בלשון הירושלמי והפייטן ומשום זה הוא אומ׳ מסרבי, עיין ההערה ד׳, ב׳, כ״ז. ואפשר שבא׳ א׳, כ״א, גם כן השתמש המחבר במקור זה והתבה החסרה בכ״י אחר כן היא, כתוב, אבל אפשר ג״כ שצרך להשלם כך: כן שם משמר בדברי הימים, עיין שם א׳, כ״ד, ט׳. ומשמר מתמים או מתמימים לא נזכר בשום מקום ולכן נראה שטעות סופר בכ״י וצ״ל מתמימי זה משמר של כבול שכבול זה הוא משמר, והסופרים דלגו מן זה הראשון לזה השני. ומה שנוגע לשאר המשמרות דברי המחבר מראים בברור שלפי דעתו עמוק הוא כנוי למשמר ידעיה, וזה עיקר שבראשונה היה נקרא המשמר על שם מקומו עמוק–בשפלה של יהודה או בעבר הירדן–ואחר כך כשגלו לצפורין נלוה לו השם ציפורים ועל דרך המדרש אמרו בירושלמי, ידע יה עיצה עמוקה שבלבם והגלם לציפורין. וקליין בספרו הנ״ל, י׳–י״א הלך בדרך רחוק והעמים במאמר זה מה שאין הפשט מקבלו כלל. ולא אמנע להעיר שאף שאין ספק שהאמורא ר׳ לוי שם בירושלמי שנה במשנתו בברייתא דכ״ד משמרות, מסרבני עוד הדבר תלוי אם לא נזדמן לו נוסח מטעה ושעקר הגרסא, מסרכני, שרים בארמית, ונאה השם הזה להמשמר הראשון, בני יהויריב, שלהם נתיחסו החשמונאים שרי העם ואציליו. וכבר ראו רבים שיש שום קשר בין שם המשמר הזה ובין השם העברי אשר לספר חשמונאים שלפי המסורה שמסרו אבות הכנסיה הנוצרית (עיין שירער, תולדות, חלק ג׳, קצ״ה) נקרא הספר הזה בעברית Σαρβήθ Σαβαναιὲλ, ומכל ההשערות שנאמרו בפרוש שם זה נראה לי היותר קרובה שהקורא היוני טעה וקרא ב׳ במקום כ׳ ושם הספר היה, ספר בית סרכני אל, ואין בין סרכני למסרכני ולא כלום. וכאשר רבים טעו בפרוש מלה זו אמרתי להעיר שסרכן היא תמונה ארמית של המלה האשורית, שכנו, ואין בין סרכן וסגן ולא כלום אלא שבארמית הוסיפו ר׳–השוה כורסא וכסא, גרדם וגדם, חרזק וחזק והרבה כיוצא בהן–ובעברית הרכיכו הכ׳ לג׳, וסרכני אל הוא בעברית סגני אל, שם נאה ויפה להמשמר הראשון.

בסוף הקונטרוס נמצאו הדברים סליק בסיעא שלשמיא אלפבתוס שבת סורו שמעוני עובריי, ונראה שהם דברי הסופר ולא של המחבר שאלו היה לפניו הקינה שבת סורו מצורפת עם הקרובה שלפניה לא היה נמנע מלפרשה ובאמת אף שקרוב גדול ביניהן לא אאמין שהן ב׳ חלקים של פיוט אחד אבל אין כאן המקום להאריך בזה.

ד׳, א׳

ארור

ארור האיש אשר בישר את אבי לאמר יולד לך בן זכר שמח שמחהו ואומ׳ או לי
אמי כי ילדתני איש ריב ואיש מדון לכל הארץ לא נשיתי ולא נשו בי כלה
מקללוני. כיון שראה ירמיה כן התחיל לצדק עליו את הדין על זה אמ׳ צדיק י״י
אמ׳ לו הייב״ה עזבתי את ביתי נטשתי את נחלתי נ׳א׳י׳נ׳ב׳א׳ א׳ לפניו רבונו
שלעולם המאוס מאסתה את יהודה אם בציון וג׳ מיד מה כת׳ ויאמר י״י
אלי אם יעמוד משה ושמואל לפניי אין נפשי אל העם הזה שלח מעל פניי
ויצאו והיה כי יאמרו אליך אנא נצא ואמרת אליהם כה אמר י״י אשר למות
למות ואשר לחרב לחרב ואשר לרעב לרעב ואשר לשבי לשבי בגלל מנשה
בן יחזקיהו מלך יהודה על אשר עשה בירושלם. כי מי יחמול עליך ירושלם
ומי ינוד לך ומי יסור לשאול לשלום לך. כיון שראה שלא שמעו ולא הטו
את אזנם ולא נכנעו לשוב מדרכיהם הרעים ולא המלך ולא השרים
ולא עם הארץ מה עשה ויהי בשנה הרביעית ליהויקים בן יאשיהו מלך

1. שמחהו.] ירמיה כ׳, ט״ו.
3. מקללוני.] שם ט״ו, י׳. י״י.] שם י״ב, א׳ ואיכה א, י״ח.
4. הייב״ה.]=הקדוש ברוך הוא, ולא נודע לי שמוש ר״ת כזה ממקום אחר; ובסוף השורה החצי השני של הפסוק בירמיה י״ב, ז׳ נכתב בראשי תיבות.
5. בציון.] ירמיה י״ד, י״ט.
10. לך.] שם ט״ו, א׳–ה׳.

יהודה היה הדבר הזה על ירמיהו מאת י"י לאמר קח לך מגילת ספר
וכתבת אליה את כל הדברים אשר דיברתי אל ירושלם ועל יהודה
אולי ישמעו בית יהודה את כל הרעה אשר אנכי חושב לעשות להם
למען ישובו איש מדרכו הרעה וסלחתי לעוונם ולחטאתם לא אזכור
עוד   ויקרא ירמיהו את ברוך בן נריה ויכתב ברוך מפי ירמיהו
את כל דיברי יי"י אשר דיבר אליו על מגילת ספר ויצוה ירמיהו את ברוך
לאמר אני עצור לא אוכל לבוא בית י"י ובאת אתה וקראת את המגילה אשר
כתבת מפי את דיברי י"י באזני העם בית י"י ויעש ברוך בן נריה ככל אשר
צוהו ירמיה הנביא לקרוא בספר דיברי י"י בית י"י ויקרא ברוך בספר דברי
י"י בית י"י וישלחו כל השרים אל ברוך את יה[ודי] לאמר המגלה אשר קראתה
בה קחנה בידך ולך וקראנה באזנינו ויקרא ברוך באזניהם ויהי כשומעם את
כל הדברים פחדו איש אל רעהו ויאמרו השרים אל ברוך לך הסתר אתה
וירמיהו ואיש אל ידע איפה אתם והם הגידו הדברים אל המלך וישלח
המלך את יהודי לקחת את המגילה ויקחה מלשכת אלישמע הספר ויקראה

יהודי באזני המלך ובאזני כל השרים העומדים מעל המלך והמלך יושב בית החורף בחודש התשיעי ואת האח לפניו מבוערת ויהי כקרא יהודי שלוש דלתות וארבעה יקרענה בתער הספר והשלך אל האש אשר על האח ולא פחדו ולא קרעו את בגדיהם ומה היה כת' במגילה איכה ישב' בדד כל האלפבית ולמה קרע[ה] יהויקים והי[שליך באש כי ס[פ]ר קרא שלש דלתות וארבע כי כשבא לקרות היו צריה לראש. מיד כעס המלך וקרע והשליך באש מה כת' שם ויהי דבר י״י אל ירמיהו אחרי שרוף המלך את המגילה ואת הדברים אשר כתב ברוך מפי ירמיהו לאמר שוב קח לך מגלה אחרת וכתוב עליה את כל הדברים הראשונים אשר היו על המגלה הראשונה אשר שרף יהויקים מלך יהודה וירמיהו לקח מגלה אחרת ויתנה אל ברוך בן נריה הסופר ויכתוב עליה מפי ירמיה את כל דברי הספר אשר שרף יהויקים מלך יהודה ~~וירמיהו~~ לקח מגלה אחרת ויתנה אל ברוך הסופר ויכתוב עליה מפי ירמיהו באש ועוד נוסף עליהן זה דברים רבים כהמה ר' חמא בר' חנינא ועוד נוסף עליהם זה איכה יעיב באפו דברים זה

בן נריה

30. בגדיהם.] שם ל״, א', ו', ח', י', י״ד–ט״ז, י״ט, כ״א–כ״ד וקצת דברי המקרא נעתקה בשבוש, עיין הפתיחה.

31. בדד.] איכה א', א'. כי ספר קרא.] צ״ל כי הספר (=יהודי) קרא וכו'.

32. כי כשבא.] צ״ל וכשבא, וכי נשתרבב מהשורה של מעלה. לראש] איכה א', ה'.

40. כהמה.] ירמיה ל״ו, כ״ז–כ״ח ול״ב; הסופר הכפיל בטעות מן וירמיה עד ירמיה וכשהרגיש טעותו מחק התבה הראשונה שנכפלה, וההגהה, בן נריה, על הגליון שייכת להשורה שנכפלה, ואף שכלה צריך למחקה. זה.] נשתרבב משורה מ״א וצריך למחוק.

איכה יועם זהב רבים זה אני הגבר כהמה זה זכור יי״י
כהמה זה אני הגבר דהיא מן תלתא תלתא. וכן הוא אומ׳
הלא כתבתי לך שלישים במועצות ודעת שהן שלשה
ומפני מה הן חמש אלפבית כנגד ה׳ סיפרי תורה ומפני
מה נאמרו הקינות באלפבית שכבר עברו על ישראל
מאלף ועד תיו וכן הוא אומ׳ וכל יש׳ עברו את תורתיך
ולפיכך בא הפויטן והתחיל   זכור איכה
אנו שפתינו. ולמה התחיל הפויטן מן זכור ומסיים להפך

ד׳, ב׳

באיכה ישבה בדד טעמא מאי אלא הנביא לפי שראה הצרות
הבאות על יש׳
שהן הולכין בגלות התחיל ואמ׳ קינה עליו איכה יעיב שנ׳ השליך
משמים
ארץ. ועוד ראה שנחרב בית המקדש ועל זה התחיל איכה ישב׳
בדד גלתה
יהודה. איכה יעיב באפו השליך משמ׳ ארץ תפארת יש׳ ולא זכר
הדום רגליו ב״א
ואין הדום רגליו אלא בית המקדש שנ׳ רוממו יי״י אלינו והשת׳
להדום רגליו ועוד

44. ודעת.] משלי כ״ב, כ׳. והדרשה על ומיד נוסף וכו׳ היא מאיכה ר׳ ג׳, א׳ ושם פתיחתא כ״ח ובכ״י נשתבש ודברי ר׳ חייא ורבנן נאחדו.

45. תורה.] איכה ר׳ א׳, א׳, עמוד מ״א.

47. תיו.] סנהדרין ק״ד, א׳; ועיין לקח טוב, איכה א׳, ד׳. תורתיך.] דניאל ט׳, י״א.

48. הפויטן.] התמונה הרגילה, פייטן, אבל פויטן, קרוב יותר למקורו היוני *ποιητής*. הפייטן הוא קליר והפיוט זכור איכה וכו׳ נמצא במחזור רומי לשמ״ע של תשעה באב. עיין ראש הפתיחה ועמוד רמ״ז.

49. להפך.] עיין הפתיחה, עמוד רמ״ט.

3. ארץ.] איכה ב׳, א׳.

4. יהודה.] שם א׳, א׳ וג׳.

5. המקדש.] איכה ר׳ ב׳, צ״ז ולקח טוב, ב׳, י״ד. רגליו.] תהלים צ״ה, ה׳.

ראה שנסתלקה רוח הנבואה ואמ׳ קינה אני הגבר ראה עני בש״ע ועל זה אמ׳
כה אמר ייי עליך ברוך כל הפרשה ועוד ראה שבטלה המלכות מיש׳ ואמ׳ קינה
איכה יועם זהב ואמ׳ בני ציון היקרים וג׳ וכיון שראה שנסתלקו כל הכבודות
והעטרות מיש׳ מיד התחיל לקבול ולצעוק לפני הא׳ ואמ׳ זכור י׳י מה היה לנו
לפיכך התחיל הפויטן לקבול ולצעוק לפני הא׳ והתחיל זכור י״י איך נפלנו מן
המלכות ואיך נסתלקה הנבואה ממנו ואיך נחרב בית המקדש ואיך הלכנו
בגולה ומתחנן וצועק ואו׳ זכור י׳י אמרה כנסת ישראל רבו׳ שלעו׳ אמרת לנו
זכור את אשר עשה לך עמלק לנו עשה ולך לא עשה. זכור י׳י לבני אדום
את יום ירושלם לנו יש שיכחה אבל לפניך אין שיכחה האומרים ערו
ערו עד היסוד בה היאך מה דאת אומ׳ חומת בבל הרחבה ערער תתערער
כן אמ׳ לערער החומות עד היסוד הבי וראה את חרפתׄי הוסיף הפויטן

6. בש׳ע׳.] איכה ג׳, א׳.
7. הפרשה.] ירמיה מ׳ה, ב׳–ה׳, ועיין מכלתא פתיחתא ב׳, ב׳.
8. זהב.] איכה ד׳, א׳. היקרים.] שם ב׳.
9. לנו.] שם ה׳, א׳.
13. עמלך.] דברים כ׳ה, י׳ז.
14. ירושלם.] תהלים קל׳ז, ז׳.
15. תתערער.] ירמיה נ׳א, נ׳ח.
16. היסוד.] איכה ר׳ ה׳, א׳. חרפתי.] איכה ה׳, וכ׳ הנקודות על הת׳ לעורר את הקורא שנתקצרה התבה מן חרפתינו.

והזכיר בכאן י״ב השבטים לפי שיצאו בגלות והזכיר כ״ד משמרות וי״ב
חודשי שנה וי״ב מזלות לפיכך אמ׳ זכור איכה. איכה יועם זהב מדבר
ביאשיהו מלך יהוד׳ ישנה הכתם הטוב שהיה גופו לאבנים טובות ומרגליות
תשתפכנה אבני קודש אלו רביעיות דם שהיו יורדות ממנו בשעה שנשתיירו
בו שלש מאות חצים ובשעה שיצאה נשמתו ראה ירמיה שהיו שפתיו
רוחשות ואמ׳ שמא חס ושלום מרוב צערו מטיף כלפי מעלה הרכין אזנו
ושמע שהיה אומ׳ צדיק הוא ייי כי פיהו מריתי שהצדיק עליו את הדין
אנו שפתינו. הזכיר כאן שבטו של ראובן דכת׳ ביה ראובן בכורי אתה
כ׳ו׳ר׳ אוני אנו שפתינו שנ׳ ואנו ואבלו פתחיה אנו ואבלו [שפתי]נו שהיינו
משוררים בבית המקדש אך איכו פעמי מרון שאפתינו. אך בי ישוב יהפ׳
איכו פעמי מרון זה הוא משמר שכן אומ׳ והאדיב מסריבי מרון שהיו

19. גופו.] צריך להוסיף דומה, ולא נראה להגיה כאבנים.
21. חצים.] איכה ר׳ ד׳, א׳ ושם נסמן.
24. אנו.] השורה הזאת נכתבה באותיות גדולות שבה מתחיל גוף הספר.
25. אוני.] בראשית מ״ט, ב׳. פתחיה.] ישעיה ג׳, כ״ו.
26. יהפ׳.] איכה ג׳, ג׳.
27. מרון.] המבטא מסרבי מרון הוא מירושלמי תענית ד׳, ח׳. ס״ח, ד׳ באמצע, וכן נמצא אצל קליר בראש הקינה איכה ישבה חבצלת השרון, אבל שם הלשון, כנמסר הכית במסרבי מרון ואם כן לא לקינה זו כוון בעל לקח טוב. ואולי היה נמצא כן בחלק הראשון של הקינה, הלילו שחסר לפנינו עיין קליין, ברייתא על כ״ד משמרות כהונה (אשכנזית),ט, וגו׳ וצ״ז וגו׳; עיין בהפתיחה, עמוד רנ״א ורנ״ב.

עולין עולי רגלים בשירה ותורה ושמחה דכת׳ בקול רנה ותוד׳ שאפתינו
שהוו שואפין ועולין בחג אותי אזיי השמו עניפתינו אותי נהג ויולך ח׳ו׳א׳
חשך העולם הזה שהוא חושך ולא אור אזיי חיים בלעונו השונאים
והשמו עניפתינו זה כנסת יש׳ שנקראת פורייה ועניפה ממים רבים
אני אנפו בי טלאי תכיפתינו .אני הגבר אמ׳ כנסת יש׳ אני הגבר ראה
עני ר׳ יהושוע דסכנין אמ׳ אני הוא איוב היך מה דאת אומ׳ מי גבר כאיוב
ישתה לעג כמים. מה שהבאת באיוב הבאת עלי בשבט עברתו אנפו בי טלאי
הזכיר כאן מזל טלה אגב אורחא התמידים שהיו מקריבין תמיד שחרית
וערבית שבטלו תמידי בוקר וערב שנ׳ ומעת הוסר התמיד ולתת
שקוץ שומם תכיפתינו שהיו עושין תכיפה בהן כמו ששנינו תכף
שחיטה סמיכה איכה אבובי תנופתינו הזכיר כאן חודש ניסן דכת׳
שמור את חודש האביב תנופתינו שהיו עושין הנפת העומר שנ׳
והניף את העומר ארוכת תרופתינו שהיה בא העומר על ארוכת
תרופתינו והיה מעלה ומוריד מוליך ומביא כדי שיתברכו תבואות

28. ותוד׳.] תהלים מ״ב, ה׳.
29. שהוו.] ונתקן על הגליון לשהיו. ח׳ו׳א׳.] איכה ג׳, ב׳.
30. בלעונו.] תהלים קכ״ד, ג׳.
31. רבים.] יחזקאל י״ט, י׳.
33. עני.] איכה ג׳, א׳.
34. כמים.] איוב כ״ד, ז׳. עלי.] איכה ר׳ ג׳, א׳ עמוד קכ״ג.
37. שומם.] דניאל י״ב, י״א.
38. סמיכה.] ברכות מ״ב, א׳ וצ״ל תיכף לסמיכה שחיטה.
39. האביב.] דברים ט״ז, א׳.
40. העומר.] ויקרא כ״ג, י״א.

השנה ועכשיו בטלו כולם איכה אהמו בחופתינו. איכה יש׳ בדד העיר
רבתי עם כמו המצורע שכתבו בדד ישב מחוץ למחנה מו׳ ונכנסו השונאים
בחופתינו בבית מקדשינו וקירקרו והמו וראו את חרפתינו ראו
את תבנית הכרובים ואמרו כשאר כל גוים הן כן בני ישראל על זה אמ׳
את חרפתינו: חרפתינו אצו ברוחם יעלעו אפרוחם כדיכת׳ אמרו
לכו ונכחידם מגו ו׳י׳ש׳י׳ע׳ ואו׳ אמרו בליבם נינם יחד וג׳ למה תהיה
כאיש נדהם כגי׳ ל׳ יוכל ל׳ ואורך זורחם היה בכל זמן זכור אזרחם
אברהם אביהם ובזכותו גוננם ברחם באהבתו אתה הוא
שנקראת מגן אברהם: נחלתינו בני בלי שם כורים

ג׳, א׳

נחלתינו נהפכה לזרים בני ציון המסולאים בכו שם זה שבט שמעון כמו
ששנינו משמעון בני בלי שם גם בני נבל גם בני בלי שם נ׳כ׳מ׳ה׳ אלו הם
שעמדו עלינו שאין להם שם אבות שהם כורים שנ׳ ויתנו הילד בזונ׳

42. השנה.] עיין מנחות ס״ב, א׳.
43. שכתבו.] צ״ל, שכתב בו. מו׳.] ויקרא י״ג, מ״ו.
44. וקירקרו.] עיין סדר עולם כ״ז ותענית כ״ט, א׳.
45. ישראל.] איכה ר׳ פתיחתא ט׳; וצ״ל הן הן בני ישראל.
47. יחד.] תהלים פ״ג, ה׳ ופ״ד, ח׳.
48. ל׳.] ירמיה י״ד, ט׳.

1. לזרים.] איכה ה׳, ב׳. המסולאים.] שם ד׳, ב׳. בכו.] צ״ל בלי.
2. משמעון.] צ״ל שם משמעון, עיין משנה, שבת י״ב, נ׳. נ׳כ׳מ׳ה׳.] איוב ל׳, ח׳.

והילד׳ מכרו ביין וישתו במחשכים במאפלייא עמוק עוכרים במחש׳
במחשכים הושיבני כמ׳ עו׳ במאפלייא עמוק זה משמר ידעיה עמוק
עוכרים שהיו כמו עמק עכור לפתח תקוה נבנה בדייק סוללות כרים
בנה עלי ויקף ראש ותלאה. ראש זה נבוכדנצר ותלאה זה נבחראדן
בילה בשמצית שור איכרים. בילה בשרי ועורי זה סנהדרין
כשם שהעור משמר ומכסה לבשר כך סנהדרין משמר ומכסה לישראל
בילה בשמצת שור זה העגל שנ׳ וירא משה את העם כי פרוע ה׳כ׳פ׳א׳ל׳ש׳
איכרים כמו שנ׳ בתבנית שור אוכל עשב שור זה מזל בילע בעברת זיו
ניכרים. בילע י׳י ולא חמל את כל נאות יע׳ את כל בתי ניאותי שליעקב ר׳ פינחס .
בשם ר׳ הושעייא אמ׳ ארבע מאות ושמונים בתי כנסיות היו בירושלים חוץ
מן בית המקדש מניין כי מלאתי מלת̊י הס׳ א׳ וכל א׳ וא׳ היה לו בית ספר למקרא

4. וישתו.] יואל ד׳, ג׳.
5. עו׳.] איכה ג׳, ו׳. ידעיה.] עיין ירושלמי תענית ד׳, ח׳ באמצע עמוד׳ של דף ס״ח ועיין גם כן קליין, ברייתא דכ״ד משמרות. ט׳ והמקימות שנרשמו במפתח הספר.
6. תקוה.] הושע ב׳, י״ז. נבנה.] נראה שצ״ל ובנה, ובנדפס, בנה.
7. ותלאה.] איכה ג׳, ה׳. נבחראדן.] איכה ר׳ ג׳, ה׳.
9. לישראל.] איכה ר׳ ג׳, ד׳.
10. ה׳כ׳פ׳א׳ל׳ש׳.] שמות ל״ב, כ״ה.
11. עשב.] תהלים ק״ו, כ׳. בעברת] נראה שצ״ל בעברה אבל גם בשורה י״ט כן, ובנדפס בעברה.
12. יע׳.] איכה ב׳, ב׳. והדרשה שם באיכה ר׳ צ״צ–ק׳ ובמקומות שהעיר עליהן באבער. ילפינו במקרא מלאתי אינו חסר א׳. אלא משום שהוא קל ההכרה אינו נמנה בגמטריא, ולא כמה שמפרש בעל לקח טוב ובספרים נשתרבב פרוש זה לפנים.

ובית ספר לתלמוד ובית ספר למשנה וכולן עלה נבוזראדן והחריב. ר׳ יהודה היה
דורש בילע י׳י ולא חמל עשרין וארבעה אפין ור׳ יוחנן היה דורש שתין אפין לא דר׳
יוחנן רבא מן דרבי אלא על ידי שהיה סמוך לחרבן בית המקדש ר׳ הוה דורש
ובוכה ומתנמנם וחוזר ובוכה ומתנמנם ופוסק ור׳ יוחנן על ידי שלא היה סמוך
לחרבן בית המקדש היה דורש והולך ולא פוסק. בילע בעברת זיו זה חודש אייר
זיו ניכרים אלו יש׳ שכת׳ בהם כל ראיהם יכירום וג׳ בחרות אף חוכרים חוכרים
זו מלכות הרשעה שנמשלו בחזיר ואמ׳ בחרות אפם בנו בכה בלא הן נמכרים
בכה תבכה בלילה כו׳ מה טיבן שלשתי בכיות הללו. אלא הם בכו בכיה שלתפלות
שנ׳ ותשאו כל העדה ויתנו את קולם וי״ב הב״ה אל תיקרי ותשא אלא ותישַׂא אותו
הלילה ליל תשעה באב היה. אמ׳ להם הקב״ה יזופא בישא יזופתון אתם בכיתם

15. יהודה.] הוא ר׳ יהודה הנשיא.

20. יכירום.] ישעיה ס״א, ט׳.

21. בחזיר.] הגדה עתיקה, עיין ויקרא ר׳ סוף פרשה י״ג ובמקומות שהערותי עליהן בהגדות היהודים ה׳ רצ״ד, קס״ב והגרסא חוכרים היא הנכונה שכך החרוז שואל ולא כמו שהוא בנדפס, חוברים, ואף שפרוש המאמר, בחרות אף חוכרים, קשה. ונראה שחוכרים כנוי לרומים, שארץ ישראל כמו מחכרת בידם, ומה שכתב בעל לקח טוב, חוכרים זו מלכות הרשעה, נראה שלא להתבה חוכרים נתכוון אלא לאף שרומז לאף חזיר במשלי י״א, כ״ב, ועין בהפתיחה ראש עמוד רמ״ח. בנו.] תהלים קכ״ד, ג׳.

22. בלילה.] איכה א׳, ב׳. והדרשה על שתי בכיות באיכה ר׳ שם, עמוד ס׳ ובנסמן שם.

23. וי״ב׳ ה׳ב׳ה׳.] במדבר י״ד, א׳. ותישא.] עיין דרשה כעין זו בשיר השירים ר׳ ב׳, ז׳ אשיא כתיב.

בכיה שלתפלות בואו ובכו בכיה שלממש. לפיכך אמר בכה תבכה בלילה ודמעתה
על לחיה בשעה שהלכו ישראל בגולה היו אוסרין ידיהן אחור והיו ק[ורש]ין דמעותיהן
על לחיהם ולא היו יכולין לקנח הדמעות מהן כמו שתאני ספוג אִיְשַׁפוגרין והיו
מתייבשין ועומדין כצרבת השחין והיינו דאמ׳ עליהן ירמיה הנ׳ בניי לא כך
הייתי אומ׳ לכם שמעו והאזינו ואל תגבהו כי ייי דיבר תנו לייי אלהיכם כבוד
בטרם יחשיך ובטרם יתנגפו רגלֿיכם על הרי נשף וקויתם לאור ושמה
לצלמות ישית לערפל. ואם לא תשמעוה במסתרים תבכה נפשי מפני גוה
ודמוע תדמע ותרד עיני דמעה כי נשבה עדר ייי על זה אמ׳ בכה בלא
הון נימכרים שכך כתי׳ כה אמ׳ ייי חנם נמכרתם ולא בכס׳ תגאלו בתינו
לנכרים. לנכרים לגאיונים מומתים. השונאים הנקראים הבוז לגאיונים
וחייתם לממתים. חייתם שלישראל נמסרו למומתים ולא תהיה רבו׳ שלעו׳

27. אישפוגרין.] *σπογγάριον* בלשון יון ספוג קטן, לקנח הפנים אבל אין בידי לפרש, כמו שתאני ספוג, שלא אדע לאיזה מקום במשנה ובתלמוד כוון, וגם קשה להבין למה לו כלל להזכיר ספוג כאן, שמה לי אם לא היו יכולים לקנח הדמעות בספוג או בדבר אחר.
28. השחין.] איכה ר׳ א׳, ב׳, ס״א, וצ״ל שם ונקרשות במקום ונושרות.
32. ייי.] ירמיה י״ג, ט״ו–י״ז.
33. תגאלו.] ישעיה נ״ב, ג׳.
34. לגאיונים.] תהלים קכ״ג, ד׳.
35. לממתים.] בנדפס לממיתים וזה עקר וכן צ״ל נמסרו לממיתים ולא למומתים.

כלא יוכל להושיע את ישראל שהם עמוּתים. וידך ממתים שנ' ממתים ידך
וג' זכור לעקידת בין מתים ליצחק שנעקד ומסר לעצמו למיתה והחיים
בטל מחייה המתים   יתומים גם גרים נחשבנו ממנות יתומים
היינו ואין אב אמותינו כא' א' הק' לישראל אתם אמרתם יתומים היינו
ואין אב חייכם גואל שאני מעמיד אתכם אין לו לא אב ולא אם. זו אסתר
כי אין לה אב ואם. גם גרים גם תנין חלצו שד הניקו גוריהן שאין להם
רחמנות נחשבנו ממנות מנות זו שבט לוי דכת' ביה והנה לך למנה
גדר גזית להפשיט האומנות. גדר דרכי בגזית שנתקלקלו דרכי ירוש'
ונסתתמו הנתיבות והיו לעווה. להפשיט זה משמר. חֲרִים מפשטה האומנות
כמ' שנא' יודע כמביא למעלה בסבך עץ וג' ועתה פתוחיה יחד בכשיל וכי'
האומנות אלו דלתות בית האולם המקדש שהיו מצופים זהב גם גמר

36. ידך.] תהלים י"ז, י"ד.
39. כא'.] איכה ה' ג'; והדרשה שם באיכה ר' ושם נסמן.
41. ואם.] אסתר ב', ז'. גוריהן.] איכה ד', ג' וסוף הפסוק נכתב על הגליון, ולפי דעת בעל לקח טוב גרים כאן הוא כמו גורים, ועל דרך ההשאלה תינוקות קטנים ולכן נזכרו כאן ביחד עם יתומים.
42. למנה.] צ"ל והיה וכו' כמו שהוא בשמות כ"ט, כ"ו.
43. בגזית.] איכה ג', ט'.
44. לעווה.] עיין איכה ר' ג', ט'. מפשטה.] עיין קליין בספרו הנ"ל, מ"ו.
45. וכי.] תהלים ע"ד ה'–ו'.
46. המקדש.] צ"ל של מקדש ויותר נראה שיש לפנינו ב' נוסחאות, דלתות האולם ודלתות בית המקדש. ועל אלו הדלתות שמצופות זהב עיין מדות ב', ג' ושם אמרו בפרוש שלא היו דלתות לאולם כלל, ועל כרחך שצ"ל. אלו דלתות בית המקדש.

ג', ב'

אומר אמונות. גם כי אזעק ואשוע סת' ת' שתם כת' שכל מי שהוא מתפלל

אחר הציבור מעשיו נפרטים לפיכך צריך אדם שיתפלל עם הציבור.

ד"א גם גמר אומר אמונות שנ' גמר אומר לדור ודור. גדר גבי תאומי

נאמנות: גדר בעדי ולא אצא שאני חבוש בבית האיסורין. גבי תאומי

זה מזל תאומי אלו משה ואהרן שני שדיך כשני עפרים תאומי וג' וכת'

משה ואהרן בכהניו ושמואל וגדר בעדם שלא לשמוע תפילתם

שכן הוא אומ' אם יעמוד משה ושמואל אין נפשי וג' נאמנות שנקראו

נאמנים. במשה כת' לא כן עבדי משה ובשמואל כת' וידע כל ישראל

מדן ועד באר שבע וג'. גדע גרש שלישי ממנות. גדע בחרי אף כל

קרן ישראל עשר קרנות ליש'ר היו ומעוונות הרבים ניטלו מהן וניתנו לאומות

העולם הה"ד ועל קרנייא עשר לה די בראשיה למחר כשישראל עושין

רצונו תשובה קרנו שלצדיק חי עולמים גידע אותם שנ' וכל קרני

1. סת' ת'.] איכה ג', ח'; והדרשה על סתם שם באיכה ר'.
3. ודור.] תהלים ע"ז, ט'.
4. אצא.] איכה ג', ז'.
5. תאומי.] שיר השירים ד', ה'; ועיין במדרש חזית ובאגדת שיר על פסוק זה.
6. ושמואל.] תהלים צ"ט, ו'.
7. נפשי.] ירמיה ט"ו, א'.
8. משה.] במדבר י"ב, ז' ודורש סוף הפסוק, בכל ביתי נאמן הוא.
9. שבע.] שמואל א' ג', כ'.
10. ישראל.] איכה ב', ג'; ושם באיכה ר' הדרשה על י' קרנות בארוכה.
11. בראשיה.] דניאל ז', כ' ולפנינו, עשר דו בראשה.
12. רצונו.] אשגרא וצריך למחוק. גידע.] צ"ל מגדע.

רשעים אגדע וג׳ אמתי לכשיתן עוז למלכו ויר׳ק׳מ׳ גרש שלישי
זה חודש השלישי סיון שבו היו מקרבין העומר והיו מונים ג׳ מט׳ יום
מהקרבת העומר עד עצרת שכת׳ בו וביום הבכורים בהקריבכם
מנחה חדשה לי״י גערה הימנות עכשיו מעוונותינו הרבים גערה
הימנות לא רצינו למנות בניין הבית ומונים אנו חרבנו שנ׳ אחר אשר
הוכתה העיר ואמ׳ כאן ב׳ גליות שגלו יש׳ גולה וסורה למנות עכשיו אנו
מונים לגלותינו אמותינו כאלמנות. כאלמנות ולא אלמנות וכן הוא אומ׳
כי לא אלמן ישראל ויהוד׳ כאלמנות עינינו לדרוש שכן הוא אומ׳ על גבי
חרשו חורשים סוער מתבן כהדוש כמו הסוער בגורן והוא דש [illegible] להוציא
מן הבר כן דשים אותנו. למה תהיה כעומד ברחוק קדוש ואתה קדוש יושב תהילות
ישראל קרוב ייי לכל קראיו זכור עקב בבטן ותוקדש האל הקדוש מימנו
דבק דאגה ורגזה כבאו וכת׳ ויאמר ייי אלי הנני שובר מטה לחם בירושלם

13. אגדע.] תהלים ע״ה, י״א. וי״ר׳ק׳מ׳.] שמואל ב׳, י׳.
14. מקרבין.] צ״ל מקריבין. ג׳.]=גרש.
16. לייי.] במדבר. כ״ח, כ״ו.
17. חרבנו.] עיין ירושלמי ראש השנה א׳, א׳ דף נ״ז, ב׳ בראש העמוד.
18. העיר.] יחזקאל מ׳, א׳. ב׳.] הקריאה בספק, ואם נכתה היא כך פרושה, שלכן הכפיל הפייטן ואמר, גולה וסורה, שכנו לאחר חרבן הבית הראשון לחרבנו וכן אנו מונים לחרבן הבית השני.
19. אלמנות.] עיין איכה זוטא ס׳ וסנהדרין ק״ד, א׳ בסוף העמוד.
20. ויהוד׳.] ירמיה נ״א, ה׳.
21. חורשים.] תהלים קכ״ט, ג׳. להוציא.] התבה שעל הגליון שייך לשורה הבאה אחר מן.
23. ישראל.] שם כ״ב, ד׳. קראיו.] שם קמ״ה, י״ח.

ואכלו לחם במשקל ובדאגה ומים במשורה ובשממון ישתו מימינו בכסף
שתינו המים שלנו היו מוכרים אותנו בדמים והיינו שותים. דבק לשון
יונק אל חכו בצמא אמת המים שהיה להם עמדו השונאים והחריבוה
והיה אחד מהם לוקח את בנו והולך אל אמת המים ומבקש לשתות ולא
היה ~~שותה~~ מוצא מים והיה ~~לשונו~~ התינוק מדבק לשונו אל אמת המים דאגה
ורגזה כבאו הדה הוא דכת' בן אדם לחמך ברעש תאכל ומימיך ברגזה
ובשממון ישתו למען תשם הארץ. דאגה זה שבט יהודה שכן כת' ויאמר
המלך צדקיהו אל ירמיהו אני דואג את היהודים אשר נפלו על הכשדים פן
יתנו אותי בידם והתעללו בי דרך די עייתה לו ויובאו דרך קשתו ויצ'
כמט' לחץ כקורת החצים שהכל מקושטין בה והיא עומדת. די עייתה
לו זה משמר הוא שכן כת' שעורים עייתהלו עייתה בא עליו דרכי

25. ישתו.] יחזקאל ד', ט"ז.
26. שתינו.] איכה ה', ד'.
27. בצמא.] שם ד', ד'; והמעשה על אמת המים שם באיכה ר'.
31. הארץ.] יחזקאל י"ב, י"ט ולפנינו ארצה.
33. בי.] ירמיה ל"ח, י"ט.
34. לחץ.] איכה ג', י"ב; מקושטין הוא כמו מקושתין עיין תהלים ס', ו' ועיין באיכה ר' שם וגם שם צ"ל מקושתין או מקושטין במקום מקוששין.
35. עייתהלו.] גם בפרוש לקינה איכה ישבה חבצלת וכו' אשר הוציא לאור קליין בספרו על הכ"ד משמרות, עמוד ק"ז נאמר, משמר שעורים שנקרא עייתהלו בבית שני וכו'; עיין בהפתיחה עמוד רנ"א ורנ"ב. ועל פי הדרש אומר בעל לקח טוב שלכן נקרא שם העיר כך שעייתה בא עליו, עיין ישעיה י', כ"ח ואפשר שלדעת המחבר עייתה שבמקרא היא עייתהלו.

דרכים כהובאו דרכי סורר ויפשחני ש'ש' היך מה דאת אומ' אילן שניפשח

אִיקְשֵימַשְׁקַלִישְׁטִין קושרים אותו בשביעית דדנים כהובאו הוא שהנביא

ישעי' אומר משא בערב ביער בערב תלינו ארחות דדנים בשעה שברחו פירחי

כהונה שמונים אלף ובידם מגיני זהב וביקע חיילותיו שלנבוכדנאצר והלכו

אצל הישמעאלים ואמ' להם השקונו מים אמ' להם אכלו תחילה ואחר כך

תשתו ~~תחילה~~ מים מה עשו להן הוציאו להן מיני מלוחין וכיון שאכלו הוציאו

להן נודות נפוחין והיה כל א' וא' מהן נותנו לתוך פיו והיה הרוח נכנס לתוך

מֵעַיו ומפרפר ומת ולכן אמר הנביא תלינו ארחות דדנים. כן ארחותיהן ~~דדאייא~~

דדאדייא מיעבד לבני דדיהן ורוח הקו' אומ' כן עבדית לישמעאל אבוכון

לא לקראת צמא התיו מים דכת' ויפקח אלים את עיניה ותרא באר וג' בנַיי

תבעו מכם ואתה למה בלחמו קדמו נודד לא הוא מן טובתכון אייתון

לגביכו אלא מפני חרבות נדדו מפני חרבו של נבוכדנאצר נדדו מפני

36. דרכים.] צ"ל דדנים כמו שהוא לקמן.–ויפשחני.] איכה ג', י"א.

37. איקשימשקלישטין.] עיין בהפתיחה עמוד רמ"ז. בשביעית.] שביעית ד', ו'.

38. דדנים.] ישעיה כ"א, י"ג.

39. וביקע.] צ"ל וביקעו.

45. מים.] ישעיה כ"א, י"ד. באר.] בראשית כ"א, י"ט.

46. מכם.] צ"ל מים או מכם מים. נודד.] ישעיה כ"א, ט"ו.

חרב נטושה שלא שמרו את השמיטה דכת׳ והשביעית תשמטנח
ונטשתה וג׳ מפני קשת דרוכה שהיו דורכים גיתות בשבת שנ׳ ראיתי ביהודה דורכים גיתות בשבת וג׳

ב׳, א׳

ומפני כובד מלחמה [עד] שלא נתעסקו במלחמתה שלתורה דוב דאג סרטן
במארב חובאו דוב אורב הוא לי ארי במ׳ אריה כת׳ זה נבוכדנצר
דכת׳ עלה אריה מסבכו. דוב זה נבוזראדן שהיה נוהג בהן ומוליכן בגולה
בכל הדרך כדוב ולא היניחן לנוח ולפוש והיו מתגפין רגליהן בהרים והיה
ירמיה רואה אצבעות רגליהן בדרך והיה מלקט והיה מגפפן ומנשקן
והיה אומ׳ להם אֵי בניי לא כן אמרתי לכם. תנו ליי אלהיכם כבוד וגו׳ והיה
דוחק אחריהן באכזריות כי ציוהו נבוכדנאצר יודע אני שאלהיהן
שלאלו אלוה רחמן הוא ואם תניחם לנוח ויאנחו לפניו ויתרחם
עליהן ויצילם מידך ותשוב בחרפה. ולפיכך לא היניחן לנוח עד שבאו
לגבול ארץ בבל הה״ד על נהרות בבל שם ישבנו לכך אמ׳ דוב דאג סרטן

49. ונטשתה.] שמות כ״ב, י״א וצ״ל תשמטנה.
50. בשבת.] נחמיה י״ג, ט״ו.

1. עד.] צ״ל על. תורה.] איכה ר׳ ב׳, ד׳, עמוד ק״ח וק״ט ושם נסמן.
2. במ׳.] איכה ג׳, י׳; והדרשה שם באיכה ר׳–שבספרים אבל לא בהו״ב–ובלקח טוב, ועיין גם כן פסקתא דר״כ סוף פ׳ י״ג.
3. מסבכו.] ירמיה ד׳, ז׳.
4. מתגפין.] נראה שצ״ל מתנגפין.
6. כבוד.] שם י״ג, ט״ז, וההגדה באיכה ר׳, פתיחתא ל״ד. והיה.] הנושא הוא נבוזראדן.
10. ישבנו.] תהלים קל״ז א׳; וההגדה באיכה ר׳ ה׳, ה׳.

במארב סרטן זה מזל במארב חובאו כמו שמתחבא במארב כן היה

נבוזראדן בא עליהן כמו סרטן קַרקִנוש שיש בו רגלים הרבה כן היה מצייר ולא היה נוצל מידו אדם דרך דמוע מבכות את התמוז כבאו דרך קשתו כאויב כמו שנ' אמ' אויב ארדוף אשיג נצב ימינו כצר איש צר ואויב המן הרע שזמם לעשות כלייה בו ובזרעו. כן נעשה על שנאיהן שלישראל ויהרג כל מחמדי עין זה סנהדרין שהוא מחמד עיניהן שלישראל היך מה אומ' והיה אם מעיני העדה מי גרם להם. לכך דמוע תמוז בכאו כמ' שאמ' יחזקאל הנביא וישלח יד ויקחני בציצית ראשו ותבא אתי ירושלימה אשר שם מושב סמל הקנאה המקנא הזה בביאה ויאמר אלי בן אדם הרואה אתה מה הם עושים תועבות גדולות אש' בית ישראל עושים פה לרחקה מעל מקדשי ועוד תשוב תראה תועבות גדולות והנה שם הנשים יושבות מבכות את התמוז ולמה שהיו עובדין את השמש וכשבא תקופת תמוז היה חוזר השמש לאחור והיה נחלש כח חמתו ולפיכך היו בוכות שנחלש כח אלהותן. אגב אורחא הזכיר כאן חודש תמוז כל הפרשה כל הפרשה שנאמרה עד ויהי בהנבאי ופלטיהו בן בניה מת ואפיל על פני ואזעק בקול גדול ואומ' אהה ייי אלים כלה אתה עושה

12. קרקנוש.] καρκῖνος בלשון יון סרטן.
13. מצייר.] הר' בספק ואולי צריך לקרות מציֵיד או מציוד. אבל לפי קשר הדברים מצייר, אוחז בחזקה, הוא הנכון.
14. אשיג.] שמות ט"ו, ט'.
15. המן.] אסתר ז', ו' ועיין איכה ר' ב', ד'. בו.]=במרדכי.
16. שנאיהן.] לשון יפה במקום ישראל. עין.] איכה ב', ד' והדרשה שם באיכה ר'.
18. העדה.] במדבר ט"ו, כ"ד.
23. התמוז.] יחזקאל ח', ב', ג', ה', ו' וי"ד.
27. כל הפרשה.] ב' תיבות אלו נראות כנכפלות מהשורה שלפני זו, אבל לא אדע פרוש להדברים, שהזכיר כאן חדש תמוז וכו' שבאמת לא נזכר כאן כלל מהפרשה של יחזקאל חוץ מהרמז על תמוז.

את שארית יש' דוהרי קץ תבואו כמ' שא' ישעיה הנ' האומרים ימהר
יחישה מעשהו למען נראה ותיקרב ות' ואומ' ויאמר י'י יען כי גבהו
בנות ציון וג' וספח י'י קדקד בנות ציון וייי פתהן יערה שהיו אומרות בנות
ישראל אם תבוא זאת הנבואה שיבוא השונאים עלינו ימהר יחישה מעש'
למען נראה אם יבוא דוכס ואיסטרטולוגין שלו ויראה אותי ויקחני לו
לאשה וטוב לי. וכשבאו השונאים וראו אותן לקחו אותן כשראה הקב"ה
אמ' עכשיו יהיה רצונם ויתערב זרע קודש עם זרע הטומאה מה עשה
הק' רמז דמן ונעשו זבות ומצורעות הה"ד וספח יי'י קדקד בנות ציון ואין
סיפח אלא צרעת שנ' ולשאת ולספחת וג' וייי פתהן יערה פתהן יערה
שהיו זבות והיה יורד הזיבות מהן עד שהיה רואה אותה השר עד
כשהייתה דם כולה. והיה משליכה מן הרכב שלו לקיים מקרא שכת' סורו
טמא קראו למו סורו סורו וג' לכך נאמ' דוהרי קץ תבואו דוהרי לשון מהירות

29. יש'.] יחזקאל י"א, י"ג.
30. ות'.] ישעיה ה', י"ט.
31. יערה.] שם ג', ט"ז וי"ז.
37. ולספחת.] ויקרא י"ד, נ"ו.
38. עד.] נכפל כדי למלאות השורה.
40. סורו.] איכה ד', ט"ו; וההגדה באיכה ר' במקומו, ושם נסמן.

שנ' ימהר יחישה מעש' ותק' ותובאה הקץ דרכי דורכים אשר ילובאו דרכי
ציון אבילות אלו דרכי עולי רגלים שכך אמ' המשורר. אלה אזכרה ואשפכה
עלי נפשי וג' מזכרת אני כמו שאמ' משה אלה תעשון לייי במועדיכם וג'
כי אעבור בסך אדדם עד בית אלים כשהיה בית המקדש קַיָם מהו בסך
שכשהיו עולים ברגלים לראות פניך בסכות שהיו עושין בדרכים כגין
סוכות מפני החמה והיינו עולין ברגלים אנו ובנינו ובנתינו ונשיתֵנו ונשותינו
חיל גדול והאומות דוממין לפנינו לפיכך אמ' כי אעבור בסך אדדם
כשהיה בית המקדש קיים כשהייתי עוברת בדרכים בקול רנה
ותודה ושיר וזמר וצלצלי תרועה והיה המון רב מרוב השירים
והשירות והזמירות כשהיו חוגגים בחג ועכשיו דרכי ציון אבילות
מבלי באי מועד. דולקים אשר ילובאו זה הוא שאמרנו שהיה דולק

נבוזראדן

ב', ב'

אחרי בחורי ישראל כארי וכלביא במחיר יבאו שמכרו הילד בזונה והילדה

41. ימהר.] ישעיה ה', י"ט. דורכים.] צ"ל דולקים, עיין שורה נ"א.
42. אבילות.] שם א', ד'.
43. נפשי.] תהלים מ"ב, ה'. במועדיכם.] במדבר כ"ט, ל"ט.
45. כגין.] אפשר שצ"ל כגון.
46. ונשיתנו.] הוגה על הגליון, ונשותינו.

1. וכלביא.] עיין ב', א' שורה ג'.

מכרו ביין וישתו. יבוא זדוני נגדעת אילו זידוני מלכות הרשעה הזו שהק'
יגדע אותה במהרה כמו שנ' וכל קרני רשעים אגדע השניית זמני מודעתי
שנ' והוא מהשנא עדנייא וזמנייא להשנייא זמני כמו שהודיע על ידי
דניאל ולמה תהיה כזומם לדעת כאדם שהוא רוצה דעת מאחרים ומפיק הדעת
שנ' כי ייי יתן חכמה מפיו ג' זכור זוקן עדנה זכות שרה אימנו דכת' בה
אחרי בלותי היתה לי עדנה וחון וחנינות מיודעת חונן הדעת:
על האוכלים הלען החלנו. על צוארינו נרדפנו יגענו ולא הונח לנו
כמו שאמרנו כי כן צוה נבוכדנאצר לנבוזראדן הרשע היזהר אם
תכבוש אותם אל תניחם שייאנחו אלא תדלוק אחריהם כארי דאמ' ר'
יהושוע בן לוי הוא אריוך הוא נבוזראדן ולמה נקרא שמו אריוך
שהיה נהים על השביה כארי שלא היה מניחן להיאנח עד שהגיעו
לנהר פרת. על זה אמ' על צוארינו נרדפנו. האוכלים למעדנים ושמו
גלוסקין וחמר עתיק עכשיו הלען החלנו זהו שאמ' המשורר היתה לי

2. וישתו.] יואל ד', ג'. יבוא.] צ"ל יבואו.

3. אגדע.] תהלים ע"ה, י"א. מודעתי.] בנדפס מודעת וזה נראה עיקר, שכך החרוז מסיים בעת.

4. להשנייא.] דניאל ב', כ"א.

6. מפיו.] משלי ב', ו'.

7. עדנה.] בראשית י"ח, י"ב.

8. לנו.] איכה ה', ה'.

9. שאמרנו.] עיין בראש העמוד וב', א' שורה ג'.

13. פרת.] איכה ר' ה', ה'. למעדנים.] איכה ד', ה'; עיין איכה ר' ב', י"ב.

דמעתי לחם יומ׳ וכן אמ׳ ירמיה הנביא מי יתן ראשי מים ועיני מקור
דמעה וכי יש אדם שבוכה יומם ולילה ומתי יאכל ואיך יהיה בלא
אכילה ובלא שתייה שכן אמ׳ בחנה ותבכה ולא תאכל אלא כאיזה
צד כך אמ׳ הק׳ ליחזקאל הנב׳ ואתה בן אדם עשה לך כלי גולה וגלה יומם
ולילה לעיניהם אולי יראו כי בית מרי המה ומה היו כלי גולה ר׳ חייא
משום דרבא א׳ חמת וקערה ושטיח שטיח הוא לַנַטון עור שלכבש
וכל חד וחד משמש שני דברים חמת ממלאה קמח ונותנה
גם תחת ראשו כמו כסת קערה אוכל בה ושותה בה שטיח לשיבו
וישן עליו ר׳ שמעון בר חלפתא אמ׳ אף קופה אחת שלארבע
מאזנים שתהא מחזקת את כולן אמ׳ לו הקב״ה והיה לכם יחזקאל
למופת כאשר תראו אותו כן תעשו והם לא עשו כן אלא כיון
שגלו היה כל אחד ואחד מהם מבקש ללוש עיסתו ולא היה יודע
במה ללוש והיה חופר גומא בארץ והיה לש עיסתו והיה מתגבלת
בצרורות וחול העפר וכיון שהיה נותן הפת לתוך פיו היו שניו
קהות ונשברות לקיים מה שנ׳ ויגרם בחצץ שניי וג׳ על זה אמ׳
היתה לי דמעתי לחם יומ׳ הלחם שהייתי אוכל בדמעה ובבכייה
הייתי אוכל ועל זה אמ׳ הלען החלנו בלענה ורוש מפני החל וצרורות

15. יומם.] תהלים מ״ב, ד׳.
16. דמעה.] ירמיה ח׳, כ״ג.
17. תאכל.] שמואל א׳ א׳, ז׳; ועיין מדרש תהלים מ״ב, רס״ו.
19. המה.] יחזקאל י״ב, ג׳.
20. לנטון.] λανᾶτος בלשון יון המאוחר והוא, דבר העשוי מצמר, lanatus, מצמר, ברוטיה.
22. לשיבו.] צ״ל לש בו או, לישיבה.
24. מאזנים.] צ״ל אזנים.
25. תעשו.] יחזקאל כ״ד, כ״ד.
29. שני.] איכה ג׳, ט״ז; וההגדה באיכה ר׳ שם ובא׳, ב׳, נ״ז–נ״ח.

העפר האכילנו החלנו זה שבט ראובן שכת׳ בו וספוני טמוני חול.
השביעני הרווני מלחם בחלנו השביעני במרורים הרווני לענה
השביעני במרורים בליל יום הראשון של פסח הרווני לענה בלילי ט׳ באב
הוי לעולם בליל יום טוב הראשון שלפסח כך הוא ליל תשעה באב. מלחם
בחלנו מלחם זה משמר מלכיה בית לחם בחלנו כמו וגם נפשם
בחלה בי כי הייתי הלומי יין. כהבהילני הייתי שחוק לכל עמי
ר׳ אבהו פתח ישיחו בי יושבי שער ונגינות שותי שכר אלו אומות
העולם שיושבין בבתי תיאטריות ובבתי קרקסאות שלהן שהן אוכלין
ושותין והן משתכרין ומשיחין ומשחקין ומלעיבין בי ונגינות שותי
שכר אני מנגינתם. לכך אמ׳ הייתי הלומי יין. ד״א הייתי כמו הלומי יין
כהיבהילני האויב הביא ההגראים ארִי וניחלני הביא בכליותי בני
אשפתו ואו׳ אשפתו כקבר פתוח כ׳ג׳י ההגריאים בני הגר בזמן
שבא עלי ארי זה נבוכדנאצר וניחלני ארי זה מזל היה הורם
אב ואם חלונו היה י׳י כארב. הם לא פלשו על מדת הדין דכת׳
כי כפרה סוררה סרר ישראל כי פרה סוררה אין כת׳ אלא כי
כפרה סוררה סרר היו שרי יהודה כמשיגי גבול משיגי גבול
לא נאמ׳ אלא כמשיגי גבול

32. חול.] דברים ל״ב, י״ט וצ״ל זבולן במקום ראובן עיין בהפתיחה עמוד רמ״ט.
33. לענה.] איכה ג׳, ט״ו והדרשה שם באיכה ר׳.
36. משמר.] עיין בהפתיחה עמוד רנ״א.
37. בי.] זכריה י״א, ח׳. כי.] צריך למחוק. עמי.] איכה ג׳, י״ד; והדרשה וגם הפתיחה מתהלים ס״ט י״ג שם באיכה ר׳.
43. אשפתו.] שם י״ג. פתוח.] ירמיה ה׳, ט״ז.
44. ארי.] עיין בראש עמוד זה ובשורה י׳ ועיין גם כן איכה ר׳ ג׳, י׳.
45. כארב.] איכה ב׳, ה׳ וצ״ל כאויב; והדרשה על כ׳ המשוה שם באיכה ר׳.
46. ישראל.] הושע ד׳, ט״ז.
47. גבול.] שם ה׳, י׳.

ד׳, א׳

מידת הדין לא פלסה עליהם היתה אלמנה לא נאמ׳ אלא כאלמנה היה ייי אויב
לא נא׳ אלא כאויב צר אין כת׳ אלא נצב ימינו כצר הורם אב ואם חלונו שהם
ילדו לנו השאת והשבר לגחלינו כמ כמו פחת ו[ד]פחת היה לנו ה״ו לגחלינו
כמו גחלי אש היו המצריים לזחלינו היו שריה לראש איביה שלו כל
מי שיבא להציר את יש׳ הוא יהיה ראש ומתי הצירונו בן המצרים
בין שבעה עשר בתמוז לט׳ באב שבהן הולך קטב מרירי בין צל לחמה
ובימים האלו היה האויב דולק אחרינו יגענו ולא הונח לנו. לנו רעות
חישבה זו מלכות הרשעה דכת׳ יתיצבו מלכי ארץ ורוזנ׳ נוס׳ למגר כס
ישיבה שהן כל עצתם וכל מחשבתם אינן אלא כלפי מעלה למה
תהיה כרועה שבא בלא עדר כי עדרו נשבה זכור רצוצה ושובה
זכות אימנו רבקה שכת׳ בה ויתרוצצו הבנים בקרבה ושובה עלינו ברחמ׳
כי אתה הוא הרוצה בתשובה: מצרים ויגדל שם שם נשואי רחם

1. כאלמנה.] איכה א׳, א׳.
2. כצר.] איכה ב׳, ד׳.
3. לנו ה״ו.] שם מ״ז; המ׳ בכמ נשתשטש מעט וחזר הסופר וכתב כל המלה כמו.
4. שלו.] שם א׳, ה׳; והדרשה שם באיכה ר׳ עמוד ס״ה, וצ״ל כאן המצרים ולא המצריים.
6. לחמה.] איכה ר׳ א׳, ג׳, ס״ג.
7. לנו.] שם ה׳, ה׳.
8. נוס׳.] תהלים ב׳, ב׳; ועיין שם במדרש תהלים.
11. בקרבה.] בראשית כ״ה, כ״ב.

מצ׳ נתנו יד אשור לשבוע לחם כמו שא׳ ירמיה ועתה מה לך לדרך מצ׳
לשתות מי שיחור ומה לך לדרך אשור וג׳ וכל הענין וכן ישעיה אמ׳ הוי בנים [סוררים]
נאם ייי לעשות עצה ולא מני ולנסוך מסכה ולא רוחי למען ספות חטאת על חטאת
ההולכים לרדת מצ׳ ופי לא שאלו לעוז במעוז פרעה ולחסות בצל מצ׳ והיה
לכם מעוז פרעה לבשת והחסות בצל מצ׳ לכלמה כי היו בצוען שריו ומלאכיו
הנס יגיעו כל הובש על עם לא יועילו למו לא לעזר ולא להועיל כי אם לבשת ו[גם לחרפה]
ויגדל עון בת עמי מחטאת סדום ההפוכה כמו רגע ולא חלו בה ידיים ש[לא נשאו]
ידיהם למצוות שם נשואי רחם וזה שבט יששכר [שנאמר העמוסים מני בטן הנשואים]
מני רחם וזה שבט יששכר ואו׳ כמימין כן [הוא שם משמר שלכהנים]

א׳, ב׳

עימהן שנ׳ ויצא מבת ציון כל הדרה לכן אמ׳ ויצא קול נוהם כדוקרו לשבוע
לחם שבטלו מהגיונה של תורה שכתו׳ בה לכו לחמו בלחמי לחם בערב

13. לחם.] איכה ה׳, ו׳.
14. אשור.] ירמיה ב׳, י״ח; וצ״ל וגו׳ כל.
18. לחרפה.] ישעיה ל׳, א׳–ה׳, וצ״ל חנם.
19. ידים.] איכה ד׳, ו׳.
21. רחם.] ישעיה מ״ו, ג׳, ולא ידעתי טעם לדבריו שבישׂשכר נאמר פסוק זה. משמר.] דברי הימים ב׳, כ״ד, ט׳. ועיין בהפתיחה עמוד רנ״ב.

1. עימהן.] רק החצי העליון של דף זה נשאר וחסרות לערך כ׳ שורות. הדרה.] איכה א׳, ו׳.
2. בלחמי.] משלי ט׳, ה׳.

למלוח כמו שא׳ כל העניין משא בערב תמור ניזלי שילוח תמור מים
ששאלו לשתות מהן נתנו אותם המלוחין ומתו בהן ולמה תהיה כבז
לשלוח ותדמה כאיש צר כהמן שכתו׳ בו ויבז בעיניו לשלוח יד והם
עמך ונחלתך אלוה זכור זכות לאה שהיא ברוכת בטן וסלוח המרבה
לסלוח: אבותינו זכו וחטאם תיבלנו אבותינו חטאו ואינם תיבלנו
כמו תבלין נידוכין התבלין הם מטעמין התבלשיל אבותינו חטאו ואינם
לתבשיל
ונפרים להם כמעשיהן אבל אנחנו עוונותיהן הוספנו. זכו נזיריה
משלג צחו מחלב הם שהם ראויים להיות זכים וצחים כשלג אדמו עצם
מפנינים חטאיהם כשנים מפענים וחטאם תיבלנו אנו על חטאם הוספנו
תיבלנו כמו התבלין בכל תבשילין שמשימין אותו מוסיף עליהם טעם
[כן] גם אנו תיבלנו במעשינו הרעים וחטאם הוא שבט זבולון זאת
ה[עת בכ]ן בסול וקוץ ניבלנו זאת אשיב אל לבי כשישראל נכנסין לבתי
מדרשות ולבתי כנסיות וקורין בתורה ופניתי אליכם והפריתי אתכם
[והר]ביתי אתכם ואף גם זאת וג׳ זאת

3. הענין.] עיין ג׳, ב׳ שורות ל״ח–מ״ו.
5. יד.] אסתר ג׳, ו׳.
7. ואינם.] איכה ה׳, ז׳.
8. נידוכין.] משנה ביצה א׳, ז׳. התבלשיל.] נתקן על הגליון לתבשיל.
9. ונפרים.] צ״ל וניפרע.
10. מחלב.] איכה ד׳, ז׳.
13. זבולון.] עיין בהפתיחה עמוד רמ״ט.
14. העת.] עיין בהפתיחה עמוד רנ׳. לבי.] שם ג׳, כ״א; והדרשה באיכה ר׳ שם.
16. גם זאת.] ויקרא כ״ו, ט׳ ומ״ד. מן זאת עד סוף השורה נמחק על ידי הסופר.

[כמו שנ'] זאת התורה אשיב אל לבי העת בכן בזאת הזמן הזה היינו ·
[לסילון] ממאיר וקוץ מכאיב אבל לעתיד לבוא לא יהיה עוד לבית ישראל
[סילון ממאיר וקוץ מכאיב זכור גיזרת ס]פיר גיזרת קיבלנו זכור תזכור ותשוח
[עלי נפשי כך אמרה כנסת ישראל] אני יודעת שאתה זוכר ל[או]מות
[העולם ופורע להם כל מה שעשו אלא] מה אעשה ותשוח עלי נפשי
[עד שתבוא הנקמה עליהם נפשי משתוחחת] מתלא אמ' עד דשמינה כחושה

ה', א'

ולמה תהיה כיוסר צל שהסתרת פניך מעט ואתה צדקתך כהררי אל זכור זכות
יפת תואר להיגאל זכות רחל שנ' ורחל היתה יפת תואר ויפת מראה כי אתה גואל
ישראל: עבדים חשך לי יום אידם עבדים משלו בנו אלו המלכיות זו
עשו
מלכות הרשעה דכתיב ביה ורב יעבד צעיר. חשך משחור תארם כמו חרתה

19. מכאיב.] יחזקאל כ"ח, כ"ד. קיבלנו.] הליחות שְקבלנו אשר היו של ספיר.

22. כחושה.] איכה ר' ולקח טוב ג', כ'.

1. ולמה וכו'.] לפי נוסח הספרים בסוף ברכת גואל אומר, למה תהיה כישן אל, אבל לפי נוסח בעל לקח טוב אומרו בברכת קבוץ גליות, ובגואל, ולמה תהיה כיוסר צל, שלפי הספרים אומרו בקבוץ גליות. כאל.] תהלים ל"ו, ז'.

2. מראה.] בראשית כ"ט, י"ז.

3. יום.] בספרים ליום והעיקר כמו שהוא בכ"י. בנו.] איכה ה', ח'.

4. צעיר.] בראשית כ"ה, כ"ג. תארם.] איכה ד', ח'

דאושכפפי לא נכרו בחוצות. כי אבד תארם ויופיים ולא נכרו בחוצות יום אידם

זה שבט בנימין מפני אידם כמו שנ' ואל תבוא בשער עמי ביום אידם חלקם

ואביה בנואצם בחידם. חלקי ייי אמ' נפשי. הה"ד י"י מנת חלק וכוסי א'ת' ג'

חלקי ואביה אלו בני שמואל דכת' ויהי כי זקן שמואל וישם את בניו שופטים

לישראל בבאר שבע ויהי שם בנו הבכור יואל ושם משנהו אביה שפטים

בבאר שבע ולא הלכו בניו בדרכיו ויק' שוחד וג' ואו' ובני שמואל ושני ואביה

בנואצם שהלכו אחרי הבצע בחידם במשפט שהיו אביה זה משמר

חדשים מקרוב עמי בזיידם חדשים לבקרים רבה אמונתיך על שאת מיו'

מחדשינו בבוקרן שלמלכיות. יודעין אנו שאמונתך רבה לגאלינו חדשים

מקרוב באו בעבודה זרה הכת' מדבר ועל זה אמ' עמי בזיידם עברו

בהם בזדונם. חסדי מקום עקרב תמו ליידם: חסדי י"י כי לא תמנו כ"לכ'ר'

5. דאושכפפי.] שבת ק"ד, ב' ושם אמרו שקנקנתום שבמשנה היא חרתא דאושכפי. ואם כן איננה שחור, שהרי בברייתא מוסיף שחור.

6. ביום אידם.] עבדיה י"ג. חלקם.] צ"ל חלקי כמו שהוא בנדפס ולקמן שורה ח'.

7. נפשי.] איכה ג' כ"ד. א'ת'.] תהלים ט"ז, ה'.

10. שוחד.] שמואל א' ח', א' וב'. ואביה.] דברי הימים א', ו', י"ג.

11. שהיו.] נראה שחסר כאן התבות, מקבלים שוחד, או שצ"ל והיה. משמר.] דברי הימים א', כ"ד, י'.

12. אמונתיך.] איכה ג', כ"ג, והדרשה באיכה ר' במקומו. מיו.] חלק מהתבה הבאה כדי להשלים השורה.

14. מדבר.] עיין דברים ל"ב, י"ז.

15. כ'ל'כ'ר'.] איכה ג' כ"ב.

חסד נעורים שנ׳ הלוך וקראת באזני ירושלם כה אמ׳ י׳י וג׳ שאפילו לעת חיובן

של ישראל לא התחיל להתנבות אלא בזכותן שלישראל על החסד שעשו ישראל

כשיצאו מים סוף. מיד נסעו והלכו להן מפי משה רבינו שנ׳ ויסע משה את

ישראל מים סוף על והאמת חסדי י׳י כי לא תמנו וג׳ ולפיכך עשה הפויטן חסדי

מקום עקרב תמו החסדים שעשינו במקום מדבר שנ׳ ימצאהו בארץ מדבר [וכת׳]

המוליכך במדבר הגדול והנורא נחש שרף ועקרב והחסד שק[בלו שם התורה] אפעל

פיכן תמו ליידם הה״ד ואל עמי ידו גורל חשב לציידם חשב י׳י להשחית חומת בת ציון

א״ר יודן לית הוא מן דכדון אלא כי על אפי ועל חמתי היתה העיר הזאת מיום אשר

בנו אותה להסירה מעל פניי אמ׳ ר׳ הלל בר יולוס כזה שהוא טובר במקום מטונף

ועוקץ חוטמו בבול שמיני לגיידם. זה חודש [מר ח]שוון שבו נשלם בית י׳י כי בירח

האיתנים נשלם ויעשו את חנוכת הבית חט כחויבו בידם. חטא חטאה ירוש׳ למה

16. י״י.] ירמיה ב׳, ב׳.

17. בזכותן.] עיין מכלתא פתיחתא ב׳, בסוף עמוד א׳, לא דבר אלא בזכורן של ישראל.

19. סוף.] שמו תט״ו, כ״ב. על והאמת.] שבוש, ואין בידי לתקנו. פויטן.] עיין, עמוד רמ״ז.

20. מדבר.] דברים ל״ב, י׳.

21. ועקרב.] שם ח׳, ט״ו.

22. גורל.] יואל ד׳, ג׳. ציון.] איכה ב׳, ח׳; והדרשה שם ובויקרא ר׳ י״ב, ה׳.

24. פניי.] ירמיה ל״ב, ל״א. טובר.] צ״ל עובר.

26. הבית.] עיין מלכים א׳, ז׳, ל״ח וח׳, ב׳. ונראה שכך צ״ל, כי בירח בול נשלם ובירח האיתנים עשו את חנוכת הבית. בידם.] צ״ל לידם. ירוש׳.] איכה א׳, ח׳.

אמ׳ חטא חטאה אלא כאשר אמ׳ על ידי יחזקאל ושומרון בחצי חטאתיך לא חטאה
ותרבי את תועבתייך מהנה ותצדקי את אחותך בכל תועבתייך אשר עשית לכן
אמ׳ חטא חטאה ועל זה החט כחויבו. לידם. פורק אין מידם. מידם רוטפש מחלי שנ׳
מידכם היתה זאת לכם וכן הוא אומ׳ רוטפש בשרו מנוער ורפא חילי ולמה
תהיה כריע כאח לי שנ׳ מי יתנך כאח לי יונק שדי אמי וג׳ ולא תרפאני מחלי. זכור
רובע מחוללי אלו ארבע אמהות שנולדו מהן י״ב שבטים רופא חולי:
בנפשינו טובים נאלחו ללא דבר בנפשינו נביא לחמינו מ׳ח׳ המדבר נפשינו
היינו מוסרים על [ה]לחם טובים היו חללי חרב מחללי רעב נאלחו ללא דבר
כמ׳ שא׳ הכל סר יחדו נאלחו ללא דבר על אודות הלחם על אודות הלחם
כמ׳ שנ׳ מלא דבר שנ׳ על דבר אשר לא קידמו אתכם בל׳ ללא דבר זה שבט דן
טוב מבצר שוד ארבל הודבר כדבר שנ׳ וקם שאון בעמך וכל מבצריך יושד

28. עשית.] יחזקאל ט״ז, נ״א.
30. לכם.] ישעיה נ׳, י״א. מנוער.] איוב ל״ג, כ״ה.
31. אמי.] שיר השירים ח׳, א׳.
33. המדבר.] איכה׳ ה׳, ט׳.
34. רעב.] שם ד׳, ט׳.
35. נאלחו.] תהלים י״ד, ג׳. הלחם.] הג׳ תיבות האחרונות של שורה זו נכפלו וצריך למחקם.
36. מלא דבר.] שמואל ב׳, י״ז, כ״ז וכ״ח ושם נאמר כי מלא דבר הביאו לחם לדויד, ואחר דבר צ״ל ועוד נאמר, או ונאמר אשר וכו׳, דברים כ״ג, ה׳.
37. ארבל.] בספרים וארבל וגרסת הכ״י היא הנכונה, עיין בהפתיחה עמוד רמ״ח.

כשד שלמון וג' טוב על צולה איתם נידבר. טוב ויחיל ודומם לתשועת יי"י על צולה

עד בבל שנקרא שמה צולה שנ האומר לצולה חרבי שכך הוא אומ' למענכם

שולחתי בבלה ללמדך מקום שגלו שכינה עימהם על זה אמ' הקב"ה שהוא טוב

על צולה על בבל. איתם נידבר הלך. טוב רישפי קשת בעמק שיבר. טוב יי"י

לקווי לנפ' תדר' רשפי קשת בעמק זה נבוכדנאצר מלך בבל דכת' בֵּהּ כי עמד

מלך בבל על אם הדרך בראש שני הדרכים לקסם קסם קילקל בחצים

שאל בתרפים ראה בכבד מימינו היה הקסם בירושלם כדי לשבר שְׁעָרִים

היה דולק החצים והיו עולין לירושלם. טבעו בדבר עד תשיעי דובר. טבעו

בארץ שעריה ר' הונא בשם ר' יוסי לפי שחלקו כבוד לארון השערים בשעה

שאמ' שלמה שאו שערים ראשיכם לפיכך לא שלטה בהן ברייה

ה', ב'

אלא טבעו בארץ שעריה טבעו השערים בדבר מה הוא אומר בדבר כמו שאמ'

38. שלמון.] הושע י', י"ד. על.] בספרים עד ובכ"י נשתבש לעל. יי"י.] איכה ג', כ"ו.

39. עד.] קו על תבה זו לסמן הטעות שצ"ל על ובנדפס עד צולה. חרבי.] ישעיה מ"ד, כ"ז.

40. בבלה.] שם מ"ג, י"ד. עמהם.] מגלה כ"ט, א'; מכלתא בא י"ד, ט"ז, א' ושם נסמן.

42. תדר'.] איכה ג', כ"ה.

44. בירושלם.] יחזקאל כ"א, כ"ו–כ"ז; וההגדה על נבוכדנצר, באיכה ר' פתיחה כ"ג.

45. דולק.] נראה שצ"ל זורק.

46. שעריה.] איכה ב', ט'; וההגדה באיכה ר' במקומו וד', י"א ושם נסמן.

47. ראשיכם.] תהלים כ"ד, ז'.

מזמור לאסף אלים באו גוים בנחלתיך. עד תשיעי דובר תשיעי הוא חודש
כסליו כי עד חודש כסליו להתחדש השערים ונידבר עליהן דברי נחמיה
בן חכליה ויהי בחודש כסליו כל העניין עד ושעריה שתו באש. טומאתה
משלוח דובר טומאתה בשוליה הוא סמל הקנאה המקנא בביאה שהעמיד
מנשה בהיכל טומאתה משלוח דיבר זה שעיר המשתלח שהיה משולח
לצוק המדבר לכפרת על יש׳. ולטהרם מכל טומאתם ביום הכפורים המדבר
באישונים שכן כת׳ ימצאהו בארץ מדבר ובת׳ וג׳ בפנים משונים שהכעיסו
לפני הק׳ במדבר שנ׳ וינסו אותי זה עשר פע׳ ולמה תהיה כבשושנים ישראל
שנקראו כשושנה בין החוחים עתה תבעירם בין החוחים והקוצים זכור
ברית ראשונים שנ׳ וזכרתי להם ברית ראשונים וג׳ ובטל מברך השנים:
עורינו ידי ער כמרו ליעב. עורנו כתנור נכמרו. ידי נשים רחמניות
בשלו ילדיהן כדבר האמור ויהי רעב גדול בשומרון והנה צרים עליה

2. בנחלתיך.] תהלים ע״ט, א׳.
4. באש.] נחמיה א׳, א׳–ג׳.
5. בשוליה.] איכה א׳, ט׳. בביאה.] יחזקאל ח׳, ה׳. דובר.] אבל בשורה ו׳ דִיבַר ובנדפס דָבַר.
8. ובת׳.] דברים ל״ב, י׳, וסוף הפסוק, ילל ישימן.
9. פעמים.] במדבר י״ד, כ״ב.
10. החוחים.] שיר השירים ב׳, ב׳.
11. ראשונים.] ויקרא כ״ו, מ״ה.
12. נכמרו.] איכה ה׳, י׳. ער.] בנדפס עב אבל גם בשורה כ״ט, ער, עיין עמ׳ רמ״ח.
13. ילדיהן.] שם ד׳, י׳.

עד היות ראש חמור בשמונים כסף ורבע הריונים בחמשה כסף ויהי מלך
ישראל עובר על החומה ואשה צעקה אליו לאמר הושיעה אדוני המלך ויאמר
אליה אל יושיעך יי׳ מאין אושיעך מן הגרן או מן היקב ויאמר לה מה לך
ותאמר האשה הזאת אמרה אלי תני את בנך ונאכלנו היום ואת בני נאכל מחר
ואומר אליה ביום מחר ותחביא את בנה ויהי כשמוע המלך את דיברי
האשה ויקרע את בגדיו והוא עומד על החומה וירא העם והנה השק מבשרו
מבית ועל זה צועקת כנסת ישראל ואומרת ראה יי׳י והביטה למי עוללת כה
אם תאכלנה נשים פריים אמ׳ עליו על דואג בן יוסף שמת והיניח בן קטן לאמו
[והיית]ה מ[ודדתו] בטפחים ונותנת משקלו זהב לשמים וכיון שהקיפו ימי
מצודה על ירושלם טבחתו בידיה ואכלתו ועליה מקונן ירמיהו אם תאכלנה
נשים פרים עוללי טיפוחים ורוח הקדש צווחת ואומרת אם יהרג במקדש
ייי כהן ונביא זה זכריה בן יהוידע שהרגוהו בעזרת הכהנים ולא נהגו

20. מבית.] מלכים ב׳, ו׳, כ״ה–ל׳ ולפנינו חריונים.

21. פריים.] איכה ב׳ כ׳; המעשה על דואג שם באיכה ר׳ ושם נסמן, והמעשה על זכריה שם בפתיחתא כ״ג ושם נסמן.

22. ימי.] ג׳ אותיות אלו למלאות השורה.

בדמו לא כדם צבי ולא כדם אייל שבהן כתי' ושפך את דמו וכסהו בע'

ברם הכא כת' בו בירמיה כי דמה היה על צחיח סלע שמתהו ולא שפכתהו

על הארץ לכסות עליו עפר. כל כך למה להעלות חימה ולנקום נקם נתתי

את דמה על צחיח סלע לבלתי היכסות על כן א' ידי ער כמרו ליעב על

התועבה שעשו ושפכו דם כהן ונביא ושבע עבירות עשו באותו היום

ששפכו דם נקי וכהן ונביא ודיין וחיללו את השבת וכול' יתן עול

כבול מתמימיי להתעב. יתן בעפר פיהו אולי יש תקוה כולהאי ואולי

שאם יתן אדם בעפר פיהו ולא יחטא. אולי ושמא יש תקווה. עול כבול מתמימיי

להתעב אלו עשרת אבירי עגולה. ואילו הן ר' ישמעאל ור' שמעון ור' ישבאב

ור' חוצפית ור' חנניה בן תרדיון ור' יהודה התנחום ור' יהודה בן בבא ור' שמעון

בן עזאי ור' עקיבה ור' טרפון ואית דמפקין לר' טרפון ועיילין לר' אלעזר בן חרסום

26. בעפר.] ויקרא י"ז, י"ג.

28. עפר.] יחזקאל כ"ד, ז' וח', ובמקום ירמיה צ"ל יחזקאל.

29. ער.] בספרים עב, וגרסת הכ"י היא הנכונה.

32. מתמימיי.] זה נת יותר ממתימי שבספרים. תקוה.] איכה ג', כ"ט. ואולי.] חגיגה ד', ב' ושם באיכה ר'.

36. חרסום.] עיין איכה ר' ב', ב', עמוד ק' ובמקומות שהעיר עליהם באבער, ועיין גם כן מדרש שיר ג', א' וגו'. עגולה הוא כנוי לסנהדרין עיין סופרים י"ט, ט'; התנחום, ט"ס וצ"ל הנחתום אבל חרסום במקום חרסום של הספרים יש לו מקום, עיין ראש עמוד קצ"ו.

כי שמו אותו בבית הסוהר עול כבול הוא בית הסוהר דכת' בכבלי ברזל מתמימיי
זה משמר יתן להעביר ישועתה כעב יתן למכהו לחי ישבע בחרפה כמ' שא'
ישעיה הנ' גוי נתתי למכים ולחיי למורטים וג' יתן להעביר יש ישועתי כעב
כדבר שנ' ההפך עלי בלהות תרדוף כרוח נדיבתי וכעב ערבה ישועתי
בני אדם שהן ראויין שתבוא לי ישועה על ידיהן חיטפתם כעב ישב
במארב טבוח גדיי מעיי. ישב בדד וידום כמ' שנא' בדד ישב מחוץ למ'
כי נטל עליו כל הצער הזה. וישב במארב טובח גדיי מעיו זה אדריאנוס
הרשע היה יושב במארב לטבוח גדיי מעיו שליעקב שכת' בו ואת עורות
גדיי העזים יושבי מריעיו בעשור עיר לילעב ישבו לארץ ידמו זקני
בת ציון בשעה שבא נבוכדנאצר ושאל אותם על עסק צדקיהו

37. הסוהר.] בראשית מ' ט"ו אבל הפסוק מובא שלא כצורתו, ואין נראה להגיה, אותם, עשרה הרוגי מלכות, כי כך דרכו של המחבר להביא פסוקי תורה. ברזל.] תהלים קמ"ט, ח' וקשה על המחבר שלא הביא הפסוק ענו בכבל רגלו, תהלים ק"ה, י"ח שנאמר ביוסף.

38. משמר.] עיין הפתיחה, עמוד רנ"ב. בחרפה.] איכה ג', ל'.

39. למורטים.] ישעיה ל', ו'. יש.] צריך למחוק. ישועתי.] כך בספרים אבל למעלה, ישועתה.

40. ישועתי.] איוב ל', ט"ו; וצ"ל עברה.

42. מעיי.] צ"ל מעיו כאשר הוא בספרים ולקמן בכ"י. וידים.] איכה ג', כ"ח. למ'.] ויקרא י"ג, מ"ו.

45. העזים.] בראשית כ"ז, ט"ז.

46. ציון.] איכה ב', י'; וההגדה שם באיכה ר'.

ו׳, א׳

שמרד בו ובשבועתו וא׳ להן דומה אני שאתם היתרתם שבועתו
שלצדקיהו מיד גזר והושיבן לארץ הה״ד ישבו לארץ ידמו זקני בת
ציון התחילו מזכירין זכות אברהם שכת׳ בו ואנכי עפר ואפר
העלו עפר על ראשם חג׳ ש׳ה׳ל׳ר׳ב׳י׳ מה היו עושין להן היו קושרין
זנבן אחרי הסוסים ומריצין בהן עד שהיה שערן נישול מהן הה״ד
גזי נזרך והשליכי בתולת ירושלם ישבו מריעיו בעשור עיר ל̇י̇ל
לילעב זה הוא שאמ׳ הק׳ב׳ה׳ ליחזקאל ויהי דבר י׳י בשנה התשיעית
בחודש העשירי בעשור לחודש לאמר בן אדם כתוב את שם היום
הזה ואת עצם היום הזה בעצם היום הזה סמך מלך בבל על ירושלם
וישב שם במצור מחוץ לירושלם עד שהובקעה העיר בשבעה לחדש
הרביעי ולכדה ידו ניחת ותיעב. ידו פרש צר על כל מחמדיה
כי ר׳ ג׳ ב׳ מ׳ שכת׳ בהן לא יבוא עמוני ומואבי בקהל י׳י על זה נאמ׳ אשר
ציויתה לא יב׳ בק׳ ל׳ בזלעפות רעב. רעה יעה על ישרי אל עיוה
לישראל שנקראו ישרים שנ׳ ויהי בישורון מלך. מרגש הררי אל זה בית
המקדש שנחרב שכת׳ בו בבית אלים נהלך ברגש שכן כת׳ בבית המק׳

3. ואפר.] בראשית י״ח, כ״ז. ח׳ג׳ש׳ה׳ל׳ר׳ב׳י׳.] איכה ב׳, י׳.
5. עד.] משובש וכך צ״ל שערן אחר זנבן של סוסים ומריצין בהן עד; עין איכה ר׳ ב׳, י׳.
6. ירושלים.] ירמיה ז׳, כ״ט; והתבות בתולת ירש׳ נשתרבבו משורה ד׳.
11. ולכדה.] יחזקאל כ״ד, א׳ וב׳.
12. ר׳ג׳ב׳מ׳.] איכה א׳, י׳; והדרשה שם באיכה ר׳ ובפתיחתא ט״ו. י״י.] דברים כ״ג ד׳.
13. רעה.] צ״ל כמו שהוא בספרים, רעב ובמקום יעה שם הגרסא יעף.
14. מלך.] דברים ל״ג, ה׳.
15. ברגש.] תהלים נ״ה, ט״ו.

ההר הטוב הזה והלבנון למה תהיה כישן אל שכן כת׳ וייקץ כיישן כג׳ מ׳ מ׳

הקיצה ואל תזנח לנצח אל זכור זכות שיבטי ישראל וקבץ נידחי ישראל

נשים כילה נבו איתם להיתייחדה. נשים בציון ענו בתולותְ בע׳ יה׳

נבוכדנאצר הרשע ציוה לחיילותיו אמ׳ להן אלוה שלאומה זו שונא זימה

הוא והיזהרו שלא תגיעו באשת איש וכיון ששמעו אלמנותיהן שלישראל

עמדו והשיאו עצמן לאנשים והיו אומרות לשכיניהן כן לחמינו נאכל ושמ׳

לקיים מה שנ׳ והחזיקו שבע נשים ~~בארץ~~ באיש אחד וג׳ בר מן תלת דאיתעצלון

ולא עבדין הכי ונתקיימה עליהן הגזרה הזו נשים בציון ענו בתולות ב״י

ולפיכך עשה הפויטן נשים כילה נבו. זה נבוכדנאצר שציוה לחיילותיו

להתייחדה בפנויות כי בפנויות קנה אותם לייחדה. כי בעולות מילט

וצור לו הודה כי במסלול חד דלייו חידה כי בדרך אחד הסליל כל ~~חיל~~

חיילותיו ולא נמצאו אלא אותן הנשים השלוש ובתולה אחת. כלו בפחידה

כהופקד שבט לחדה. כלו בדמעות עיני חמרמ׳ מע׳ נ׳ל׳כ׳ ע׳ש׳ ב׳ע׳ ב׳ע׳ו׳י׳ ב׳ ק׳

16. והלבנון.] דברים ג׳, כ״ה ועיין בספרי דברים כ״ח. אל.] עיין ההערה לראש עמוד ה׳, א׳. כג׳ מ׳ מ׳.] תהלים ע״ח, ס״ה.

18. נבו.] בספרים בשבוש בבוא. איתם.] צ״ל אותם. בע׳ יה׳.] איכה ה׳, י״א; וההגדה שם באיכה ר׳.

28. אחד.] ישעיה ד׳, א׳. ב׳ ק׳.] איכה ב׳, י״א.

כלו בפחידה כאשר ציום זו הציווי שהיה כחרב חדה. שבט זה חודש שבט
כל גיא בידו אחודה אחודה. כל עמה נאנחים מבקשים לח׳ כת׳ בתשעה
לחודש ויחזק הרעב בעיר ולא היה לחם לעם הארץ. אבל לשרים ולמלך
היה לחם זה [היה] בבית ראשון אבל בבית שני כל עמה נאנחים מבקשים לחם וג׳
כל גיא בידו אחודה וכל הר ש׳ כשגלתה יהודה קהלה בארבעת
שפטי שפט מעשה באשה אחת שאמרה לבעלה הדין ממונא
לא אהני לי סב מיניה ופוק בשוקא ותותי כלום וניכול ולא נמות עבד כן
נסיב מן ההוא ממונא ונפק ל לשוקא. בעי למזבן כלום ולא אשכח ופרפר
ומת אתן ואמרין לבריה רבא לית את נפק חמי מה עבד אבוך נפק
ואשכחנה מית בגו שוקא מבכי עלוי ופרפר ומת אתן ואמ׳ ברא זעירא
בעא מיינוק ולא אשכח כלום ופרפר ומת לקיים מה שנ׳ בהתעטפם כחלל
ברחובות עיר. ברחובות עיר זה בעלה ובנה הגדול בהשתפך נפשם

30. אחודה.] נכפל בטעות וצריך למחקו. לחם.] איכה א׳, י״א.
31. הארץ.] מלכים ב׳, כ״ה, ג׳; והדרשה עיין באיכה ר׳ א׳, י״א.
33. וכל הר.] דברי המפרש ולא של הפייטן. ש׳.] הקו על הש׳ לסימן הטעות.
33. ש׳.] הקו על הש׳ לסימן הטעות.
35. ותותי.] צ״ל ותיתי.
36. ל.] טעות סופר.
40. עיר.] איכה ב׳, י״ב.

אל חיק אמתם זה בנה הקטן: שרים לא מצאו מרעה כנעדר כדבר שנ׳
היו שריה כאילים לא מצאו מרעה וג׳ למה נמשלו השרים כאילים. אלא מה האילים
בשעה שהן רעיבין אינן עומדין כהוגן אלא ראשו שלזה בזנבו שלזה
כך היו שרי ירושלם היו מהפכין פניהן זה מפני זה. והיו מכסין זה לזה

ו׳, ב׳

ולא היה אחד מהן מוכיח לחבירו על הצדק שנ׳ כולו אוהב שוחד ורודף שלמונים
שהיו אומ׳ זה לזה שלם לי בדיני ואשלם לך בדינך יתום לא ישפוטו וריב אלמנה
לא יבוא אליהם ועדר י״י נפוצו על כן אמ׳ כנעדרו לעוות מבצר צפות ארחות
נעדרו לעוות אדם בריבו י״י לא ראה הם מעוותין את הדין ואומרים י״י לא ראה
מבצר צפות ארחות כמו שנ׳ בן אדם צופה נתתיך לבית ישראל ותדע ובחנת
את דרכם שתצפה את הדרך הטוב והרע ותזהיר לרשע לשוב מדרכו

41. הקטן.] איכה ר׳ ב׳, י״ב; בשורה ל״ז צ״ל אתון ובשורה ל״ח צריך למחוק אתן ואמ׳ שנשתרבב מלמעלה. כנעדר.] צ״ל כנעדרו כאשר הוא בו׳, ב׳, ג׳.
42. מרעה.] איכה א׳, ו׳; והדרשה שם באיכה ר׳ עמוד ע׳.

1. שלמונים.] ישעיה א׳, כ״ג.
2. בדינך.] פסקתא דר״כ ט״ו, קכ״ג, א׳.
3. נפוצו.] אין זה פסוק במקרא, והמחבר הרכיב ב׳ פסוקי ירמיה, כי נשבה עדר י״י שם י״ג י״ז, ונפצתי בך רעה ועדרו שם נ״א, כ״ג.
4. ראה.] איכה ג׳, ל״ו.
5. צפות ארחות.] בספרים צפת אדמות, וברור שצפת הוא הנכון שרמז כאן למשמר צפת, עיין הפתיחה, עמוד רמ״ח אבל ארחות שבכ״י יותר טוב מאדמות שבספרים. ישראל.] יחזקאל ג׳, י״ז.

הרעה. הרעה נאדרו להטות מדין דלים נהדרו. להטות משפט גבר. הם מטים

הדין נגד פני עליון וי״י שם היה שנ׳ כי המשפט לאלים הוא להטות מדין דלים

נהדרו כדכת׳ ודל לא תהדר בריבו לדכא נידגים רשתות סדרו. לדכא

תחת רגליו כ׳א׳א׳ כמ׳ שנ׳ בנבוכדנאצר אסיריו לא פתח ביתה לדכא נידגים

אילו ישראל שנמשלו כדגים שנ׳ וידגו לרוב בק׳ רשתות סדרו השונאים ויתפשום

ברשתותיהם כרגים הזכיר שם המזל האחרון. לאמתם לא גזרו. לאמתם יאמרו

איה דגן ויין וג׳ כמו שכת׳ לעיל. מעשה באשה אחת שאמרה לבעלה

הדין ממונא לא אהני לי וכול׳ עד בהשתפך נפשם. וגיה אדר קדרו וגיה אדר

המאורות קדרו שנ׳ אלביש שמים קדרות ואמ׳ שמש וירח קדרו אדר הוא

הוא חודש אדר לא שלמו כנדרו לא אליכם כל עברי דרך וג׳ לא עשה לכם

7. הרעה נאדרו.] הרעה נכפל שלא לצרך ונאדרו הוא ט״ס במקום נעדרו. נהדרו.] בספרים בשבוש, נאררו. גבר.] איכה ג׳, ל״ה.

8. לאלים.] דברים א׳, י״ז.

9. בריבו.] שמות כ״ג, ג׳.

10. כ׳א׳א׳.] איכה ג׳, ל״ד. ביתה.] ישעיה י״ד, י״ז.

11. בק׳.] בראשית מ״ח, ט״ז.

12. גזרו.] בנדפס נדרו, וכך הוא הנכון.

13. ויין.] איכה ב׳, י״ב; והמעשה עיין לעיל עמוד ו׳, א׳ שורה ל״ד וגו׳.

15. קדרות.] ישעיה נ׳, ג׳. קדרו.] יואל ב׳, י׳. אדר.] כך הוא הנכון ולא הדר כמו שהוא בספרים.

16. דרך.] איכה א׳, י״ב; ועיין שם באיכה ר׳, עמוד ע׳ה וצ״ל כאן, אתם האומות שאתם וכו׳.

האומות שאתם עוברין דרך התורה כמו שעשה לי הביטו וראו אם יש מכאוב
כמכאובי ולמה על שלמו מה שנדרו לכן לא נהדרו פני הזקנים לא נהדרו
להאדים פני כשדים. למה תהיה כלוחם ידידים ישראל שהם ידידיך
ומלחים מזדים. ומלחים עם ישראל להנקם נקמת מזידים. זכור לאיש
חסידים זכות אהרן שכתו' בו וללוי אמ' תומיך ואוריך לאיש חסי' שאתה זכות
אהרן שכת' בו וללוי אמר תומיך ואוריך לאיש חסידיך שאתה הוא מכניע זדים:
בחורים מחטאת כנוקף נשלו. בחורים טחון נשאו כמ' שנ' למענכם
שולחתי בבלה והורדתי בריחים כת' מחטאת נביאיה עוונות כהניה השופכים
בקרבה דם צדיקים כנוקף נשלו קְרוּזְמַן אֲרִיפְּתִישַׁן מה יתרון כי דלו וממעון
נחשלו מה יתאונן אדם חי גבר על חטאיו די שהוא חי גבר על חטאיו
שהוא חי. אלא מתגבר ומוסיף. עכשיו מה יתרון לאדם בכל עמלו שיעמול

18. שנדרו.] נתקן על הגליון, שלא שלמו מה שנדרו.

20. מזדים.] צ״ל מזידים.

21. חסיד׳.] דברים ל״ג, ח׳; ומן שאתה עד שאתה השורה כ״ב נכפל בטעות.

23. נשאו. איכה ה׳, י״ג.

24. בריחים.] ישעיה מ״ג, י״ד; עיין עמוד ט׳, שורה מ׳.

25. צדיקים.] איכה ד׳, י״ג. קרוזמן אריפתישן.] *κροῦσμαν ἐρρίφθησαν* בלשון יון, עיי. בהפתיחה, עמוד רמ״ז.

26. חטאיו; איכה ג׳ ל״ט; והדרשה שם באיכה ר׳.

27. שיעמול.] קהלת א׳, ג׳.

כי בסופו הוא נתדלדל שכן דלו ישראל בעמלם ובמעלליהם שהיו עמילים
והיגדימום שיתרשלו ויושלכו ממעון בית המקדש. מפי גזירת מלך נושים
משלו מפי עליון לא תצא הרעות והטוב א"ר אלעזר משעה שאמ' הקב"ה
למשה ראה נתתי לפניך היום את החיים ואת הטוב את המות ואת הרע
מאותה השעה מפי עליון לא תצא הרעות והטוב שהתרה בם ואמ' להם
ובחרת בחיים למען תחיה אתה וזרעך. לכך מפי גזירת מלך נושים אויבים
משלו בכם שנ' עבדים משלו בנו מי האמין בנגשים כי בם ימשלו. מי זה
אמ' ותהי י"י לא צוה. פרעה צוה שנ' ויצו פרעה לכל עמו כל הבן וג' והקב"ה
לא צוה כן אלא וניער פרעה וחילו. המן ציוה ויכתוב ~~המן~~ ככל אשר צוה
המן והק' לא צוה כן אלא ישוב מחשבתו הרעה אשר חשב על היהודים ותלו ג'
מי האמין בנגשים הה"ד לא האמינו מלכי ארץ וג' מה בצע כי נאשלו

29. והיגדימום.] נראה שצ"ל והיגרימום.
30. והטיב.] איכה ג' ל"ח; והדרשה שם באיכה ר' וכאן נתקצרה.
32. וזרעך.] דברים ל', ט"ו וי"ט.
33. בני.] איכה ה', ח'. ימשלו.] בספרים, נמשלו, וגרסת הכ"י היא הנכונה.
35. צוה.] איכה ג', ל"ז. הבן.] שמות א', כ"ב.
36. וחילו.] תהלים קל"ו, ט"ו.
37. המן.] אסתר ג', י"ב. ותלו.] שם ח', כ"ה; הדרשה באיכה ר' ג', ל"ז. ג'.]=וגו'.
38. ארץ.] איכה ד', י"ב.

מה אעידך מה אדמה לך הבת ירושלם מה אמ' הקב"ה לישראל
מה אעידך

40 בממ"ה נביאים. העדותי בכם את השמים ואת הא' ר' יוחנן או'
נביא אחד

דכת'
שחרית ונביא אחד ערבית ויעד י"י ביהודה ובישראל ביד כל
נביא וחוזה

נביא כת' שנים בערבית ושנים בשחרית ומהאי טעמא השכם ושלוח
השכם בבקר ושלוח בערב. מה בצע כי נאשלו כי נתחזקו ונתגברו
לחטוא

ובזיקים שולשלו וסופם מאי דכת' וירדפו חיל כשדים אחרי המלך
וישיגו

4 את צדקיהו בערבות יריחו וכל חילו נפוצו מעליו ויתפשו את
המלך ויעלו

אותו אל מלך בבל רבלתה בארץ חמת וידבר אתו משפטים
וישחט מלך

', א'

בבל את בני צדקיהו לעיניו ואת כל שרי יהודה שחט ברבלתה
ואת

עיני צדקיהו עיור ויאסריהו בנחושתיים ויביאהו מלך בבל בבלה
ויתנהו בבית הפקידות עד יום מותו. ממרום שלח אש בעצמותיי
ממרום באש בושלו. ממרום שלח אש בעצ' וירדנה כך אמ' הק'
לבבל

39. ירושלם.] שם ב', י"ג; והדרשה שם באיכה ר' ועל פי מדרש זה צריך לתקן השבושים שלפנינו בכ"י.

40. בממ"ה.] צ"ל בכמה או במ"ח, עין מגלה י"ד, א'. הא'.] דברים ד', כ"ו.

41. וחוזה.] מלכים ב', י"ז, י"ג ולפנינו: בישראל וביהודה ביד כל נביאי–כתיב נביאו–כל חזה.

42. ושלות.] ירמיה ז', כ"ח.

3. מותו.] ירמיה נ"ב, ח'–י"א. בעצמותיו.] איכה א', י"ג; והדרשה שם באיכה ר', עמוד מ"ו.

אריה קטילא קטלת ביתא יקדא יקידתא. כאשר כשלו. כשלו ילדים
דקים שנ׳ ונערים בעץ כשלו כשלו ביד מדיקים ביד האומה זו שכתי׳
בה אכלה ומדקה ושארה ברגלה רפסה למה תהיה כים רחוקים כמו
שאם הלך אדם מדינת הים במרחקים ולא תעננה דחוקים. שהם דחוקים
וצעורים ואנוסים. בכל צרה שלגולה זכור ישישת מצדיקים זכות
השבטים שאתה הוא מבטח לצדיקים זקינים נעו משורר
אגנתם. זקינים משער שבתו זקינים נעו עיורים בחוצות נגואלו בדם
בלא יוכלו לא נא׳ זה אלא כנגד זכריה הנביא כשהרגו בעזרה העיורים היו
אומ׳ מי יראינו דמו שלזכריה והיינו שותים אותו החיגרין היו אומ׳
מי יתן לנו את אלה האנשים שהרגוהו ונשקם ונחבקם על זה אמ׳ נגואלו
בדם לפיכך זקינים משער שבתו משורר אגנתם מן סנהדרין שלהם
שנקרא שררך אגן הסהר נחנו כרינו שוחים לגנותם נחנו פשענו
ומרינו באומנותינו ואתה לא סלחת אלא החרבת ביתך והיגלית אותנו
מארצינו על זה אמ׳ נחנו כרים שוחים לגנותם לגנות שלנו. על זה
נישא קינה ונהי. נישא קינה לאלף מנגינתם נישא לבבינו אל כפיים

6. כשלו.] איכה ה׳, י״ג.
7. רפסה.] דניאל.] ז׳, ז׳.
8. מדינת.] נראה שצ״ל למדינת.
11. שבתו.] איכה ה׳, י״ד; וההגדה על מיתת זכריה שם באיכה ר׳.
12. יוכלו.] איכה ד׳, י״ד.
16. הסהר.] שיר השירים ז׳, ג׳ ועיין שם במדרש חזית. כרינו] זהו נכון ולא כרים כמו שהוא בספרים עיין בהפתיחה עמוד רנ״א.
17. ומרונו.] איכה ג׳, מ״ב; והדרשה שם באיכה ר׳.
18. כרים.] עיין שורה ט״ז.
19. מנגינתם.] בספרים מנגתם.

אל אל בשמים נישא כת׳ מן לבבינו עובדינו הם בשייא דעבדין
אנן בכפים שלנו על זה נישא קינה מהי על אלף המגן שכת׳ בהן
החרש והמסגר אלף זה סנהדרין נחפשה איין מצוא ישיבת
גינתם. נחפשה דרכינו ונחקרה ואחר כן ונשובה עד י״י נחפשה
איין מצוא ישיבת חכמים שנושאים ונותנים הה״ד היושבת בגנים
חברים מקשיבים וג׳ נביאייך בהגנתם. בהגנתם נביאייך נביאי השקר
שיש לך שהם חוזים לך שוא ותפל ונאמ׳ בנביאי ירושלם שוא ותפל
ונא׳ בנביאי שומרון שוא ותפל ולפיכך הפך מנגינתם. נשקד עול גלותם
נשקד עול פשעי בידו. פקודה אני כך אמרה כנסת ישראל בי
המלכיות ישתרגו עלו על צוארי תרין סירוגין עולין על צוארי בבל
וכשדים מדי ופרס יָיוָן ומקדון אדום ודומה ופסו מנגינתם מנגינתם
שהוא רביד. יהיר הוא השונא שנ׳ זד יהיר לץ שמו עושה בעברת
זדון למה תהיה כרב מקפד כרב מקציף משאוי להכביד. זכור רם
ותלול להרביד. עוד להיות רביד אלהי דויד סליק בסיעא שלשמיא

אלפביתוס שבת סורו שמעוני עובריי

20. בשמים.] איכה ג׳, מ״א; הדרשה שם באיכה ר׳ ועל פי מדרש זה יש לתקן השבושים שבכ״י.
22. אלף.] ב׳ מלכים כ״ד, ט״ז; והדרשה בסדר עולם כ״ה ושם נסמן.
23. י״י.] איכה ג׳, ל״ט.
24. ונותנים.] בתורה.
25. מקשיבים.] שיר השירים ח׳, י״ג; ועיין שם במדרש חזית.
26. ותפל.] איכה ב׳, י״ד; והדרשה שם באיכה ר׳.
28. בידי.] איכה א׳, י״ד; והדרשה באיכה ר׳ שם, עמוד ע״ז וצ״ל סקודה, במקום פקודה.
32. זדון.] משלי כ״א, כ״ד.

לא

הגדה על אשה א׳ מנשי בני הנביאים; תשובה להגאון ר׳ שמואל בן חפני על אשת בעלת אוב; מאמר מקובץ על תהלים לר׳ זכאי.

דף גדול אחד חבוי בין שתי זגוגיות מסמן T–S 131 באוצר הספרים של האוניוורזיטא בקמברידג.

הדף הזה מכיל ג׳ מאמרים, ואלו הן. המאמר הראשון היא הגדה על אשה אחת מנשי בני הנביאים, מלכים ב׳, ד׳, א׳–ז׳ אשר לא נודעה לי ממקום אחר. בתוך המאמר–שורה י״ט–מובא דבר בשם אמ׳ ר׳=אמרו רבותינו וגם זה חדש הוא. כפי הנראה לא חסר כלום בהקטע וההגדה הזאת נעתקה שלמה, ואולי ממדרש על ההפטרות, שכן הפטרת וירא מתחלת בואשה אחת.

מבלי שום קשר פנימי או חיצוני תביא מיד אחר הגדה זו תשובת הגאון ר׳ שמואל בן חפני בלשון ערבי על אשת בעלת אוב. הראשון הנודע לנו שנשא ונתן בהשאלה אם באמת חייה השם את שמואל על ידי אשת בעלת אוב, הוא ראש המדברים ר׳ סעדיה, עיין מה שמובא בשמו בפרוש הרד״ק על שמואל א׳, כ״ט, כ״ה, וכפי אשר נראה מהקטע שלפנינו דבר הגאון בענין זה בפרושו על התורה סוף קדשים. הגאון הזה אף שמתנגד לדעת אלו האומרים שהאשה רמתה את שאול ושמעולם לא העלתה את שמואל שהרי הכתוב עומד וצוח שבאמת דבר שמואל עם שאול, מכל מקום אינו מודה שחייה על ידי כח האשה אלא שהקב״ה חייה אותו כדי להגיד לשאול את כל מה שעתיד לבוא עליו. בדעה זאת החזיק גם הגאון ר׳ האי כפי דברי הרד״ק במקום הנ״ל, וחבל שמתשובת הגאון בענין זה לא נשאר לנו אלא שורות אחדות (עיין קהלת שלמה לה׳ ווערטהיימער סימן ז׳) אבל חותנו הגאון ר׳ שמואל בהתשובה שלפנינו בהקטע סותר דעת ר׳ סעדיה ומשיב אליה הרבה שאלות ובא לידי מסקנא שמעולם לא חייה שמואל אחר מיתתו ולא דבר עם שאול אלא האשה רמתה אותו וחשב שהנביא דבר אתו. מעניין הרבה הכלל שמלמדנו הגאון בן חפני, כי במקום שפשוטו של הכתוב מתנגד „להדעת״ עלינו לפרש דברי המקרא על דרך ההעברה, וכאשר אינו עולה על הדעת כי שמואל דבר אחרי מותו או שהשם חייה אותו ע״י תחבולות כשוף אין לנו דרך אחרת אלא לפרש כל מה שמספר במקרא בענין זה בדרך ההעברה. הכלל הזה למד בן חפני מר׳ סעדיה גאון ששנה לנו עקר זה בכמה מקומות בספרו אמונות ודעות, עיין המקומות שהעיר עליהן גוטמאנן, סעדיה, עמוד רכ״א ומלטער סעדיה, קצ״ו, ומכל מקום בדבר זה לא השוה ר״ס מדתו ופרש מה שכתוב בתורה על בעלת אוב ככתבן אבל בן חפני שהיה רצינלי קיצוני

דחק את עצמו והוציא דברי המקרא מידי פשוטן. לפי דברי הרד"ק במקום הנ'ל הודה בן חפני שמשמעות דברי התלמוד היא כי באמת חייתה האשה את שמואל ולפנינו בהקטע לא נזכר מזה דבר, וברור שהסופר קצר תשובת הגאון שהיתה ארוכה מאד כאשר מראים דבריו בא', שורה ל"ב.

המאמר השלישי והוא גם כן בערבית הוא טעם על דרך הדרוש, למה אומרים תהלה לדוד בכל יום, ונלקח מקובץ על תהלים לר' זכאי. השם הזה הוא רגיל בארצות המזרח ולכן קשה לעמוד על זמנו של ר' זכאי זה, אבל כפי הנראה לא היה מראשוני ראשונים שדרשותיו בצרוף אותיות–עיין בסוף הקטע–הן בדרך הדרשנים המאחרים.

הרבה שבושים בחלק הערבי של הקטע וכן חסרות כמה וכמה מלות ותקנתי מה שנשתבש והחסר מלאתי ונעזרתי בזה על ידי ידידי הרב דוקטור שאול גיטעלזאהן אשר עמד על ימיני גם בהעתקת המאמרים לעברית, וזכור הוא לטוב על כל אלה.

(העתקה עברית מתשובת הגאון על אשת בעלת אוב)

מאמר רבנו סעדיה גאון ז"ל בענין אשת בעלת אוב בסוף פרשת קדושים ומאמר רבנו האיי גאון ז"ל בענין אשת בעלת אוב באחת מתשובותיו והיא לפני: נשאל רבינו שמואל בן חפני על הספור מן בעלת אוב ואם חייה השם את שמואל באותו המעמד. והשיב על זה בתשובה ארוכה ואמר כי באמת לא חייה אותו אבל בעלת אוב רמתה את שאול. והקדים בתשובתו עשרה עקרים ואחרי כן חזר על תוכן השאלה וגדר בזה שלש שאלות. הראשונה מלשון הכתוב וידע שאול כי שמואל הוא. ויאמר השואל אם כן הוא ששמואל לא עלה ולא היה נראה בגלוי, איזהו דמיון דומה הורהו עליו והכתוב אומר וידע? ונשיב כי הידיעה תאמר בדרך העברה במובן מחשבה כמו וידע אונן, וכמו כן הוא וידע שאול כלומר חשב והרגיש והאמין בה. והשאלה השניה: ויאמר שמואל אל שאול למה הרגזתני ויאמר ולמה תשאלני והנה בזה אמר מפורש כי שמואל דיבר אתו והוא לא היה יכול לדבר אתו אלא בהיותו חי? ונאמר כי באמרו ויאמר שמואל ירצה באמת רק לאמר שאשת בעלת אוב אמרה לו: הנה שמואל אומר לך כן וכן. ואם יאמר הנה הכתוב לא אמר ותאמר האשה אל שאול שמואל אומר לך, נשיב לו אמנם כן הוא, ואולם השכל מחייב שבאמת דיבר הכתוב בזה רק מדברי אשת בעלת אוב. ולא נפלא הוא לשון הכתוב בשלוחי מלך יריחו והאנשים רדפו אחריהם בדרך הירדן והם היו אז אצל רחב. והגאון אלפיומי התנגד לדברים אלו ואמר לא יתכן לומר כי היא אמרה לשאול הנה שמואל אומר לך כזה וכזה, ואולם שיעור הכתוב הוא לפי מה שהבין שאול ואמר אם ניתן לפרש פירוש זה אז נוכל לפרש כמו כן כל וידבר וכל ויאמר. ואולם יאמרו נא לראש הישיבה שאנחנו באמת אך מטעם זה אמרנו כי האשה אמרה כן לשאול: הנה שמואל אומר לך כן וכן, מאשר שאינו עולה על הדעת

כי שמואל ידבר אחרי מותו ומן הנמנע הוא שהשם יחייה את שמואל בכח המכשפה, כי הוא נגד הטבע והוא מיוחד רק לנביאים. ואולם היא שהשיאה אותו לדרוש כזאת באמרה את מי אעלה לך ויאמר את שמואל תעלי לי והטעתו להאמין כי יש לה הכח לזה. ובכל מקום שנפגוש מלת אמר או וידבר ובלתי אפשר הוא להיות דיבורו של זה שנכתב אליו אז נאמר שמה כפי מה שאמרנו בזה הספור, ואם לא יהיה בלתי אפשר אז אין לנו להוציא כל ויאמר וידבר ממשמעו אם אינו נגד השכל ואינו מן הנמנע. הלא תראה לשון הכתוב ותאמר להם הגפן, זהו כמה שאמרנו בשאינו עולה על הדעת והגפן מחלטת להראיה. והשאלה השלישית: מן לשון הכתוב וי״י סר מעליך וגו׳ ויעש י״י כאשר לא שמעת וג׳ ויתן י״י גם את ישראל עמך ביד פלשתים ומחר אתה ובניך עמי וג׳ ויאמר השואל הנה המאמר הזה ידבר בפירוש מכחה וגבורתה של החכמה הנסתרה. והתשובה על זה כי לא מן הנמנע הוא כי היה מפורסם בישראל מה שאמר שמואל לשאול בעודנו חי באמרו, ויאמר אליו שמואל קרע י״י את ממלכות בית ישראל מעליך ובעלת האוב שמעה זאת ופגעתו בזה. ובנוגע להנצחון של הפלשתים יתכן להיות כי הראתה [אשת בעלת אוב ראתה?] סימנים ואותות לזה מן גבורת הפלשתים ורפיון ישראל וכמו כן הוא מה שאמרה לענין מיתת שאול ובניו. ואין בכל זה ראיה להחכמה הנסתרה כי אמרה הכל רק על דרך השערה. ואמרו ומחר אתה ובניך עמי? לשון בני אדם הוא לאמר נמות למחר וכוונתם לאחר שימלאו ימיהם. ומי שאמר דברים כאלו בדרך השערה איננו יודע נסתרות ואמנם כל אלה בא רק על פי המקרה. ומה שאמר ראש הישיבה וכדי להכחיש המכשפה הזאת (חייה השם את שמואל). והנה אם באמת עלה אז לא הכחיש אותה ונהפוך הוא כי הצדיק אותה. ומה שאמר עוד כדי לצער אותו בדברים אשר ירעימו אותו הנה כבר צערו בכל אלה לפני מותו. ובאמת היה שמואל שואל ומתפלל בעדו כדכתיב ויחר לשמואל ויזעק אל י״י כל הלילה ובוודאי לא רצה להודיעהו זאת. ולוא היה חפץ להודיע היה יכול להודיעו על ידי הנביאים והכהנים באורים ותומים, וזה יורה כי לא חייה את שמואל.

(העתקה עברית ממאמרו של ר׳ זכאי)

דע כי זה המזמור הוא אחד מן הז׳ מזמורים הבאים בספר תהלות ע״פ אותיות אלף בית ואלו הן. הא׳ בשנותו והב׳ לדויד אליך י״י נפשי אשא והג׳ אל תתחר במרעים והד׳ אודה י״י בכל לבב והה׳ הללויה אשרי איש ירא את י״י והו׳ אשרי תמימי דרך והז׳ תהלה לדוד ארוממך. ואם ישאל השואל מדוע זה קבע לנו זה המזמור בתוך התפלה לומר אותו שלש פעמים בכל יום יותר מן מזמור אחר: אמרו רבותינו ז״ל בענין תקון התפלה כל האומר תהלה לדוד בכל יום מובטח לו שהוא בן עולם הבא. ונאמר בתשובה על זו השאלה כי הוא מה שנראה בו ז׳ דברים אשר באו בו ביחד ולא באו כן ביחד במזמור אחר. הא׳ היותו המזמור השביעי להמזמורים הנחרזים באותיות אלף בית

וברוב מן הדברים השביעי הוא המובחר. הלא תראה בריאת יום השביעי מן היצירה ומעלתו וקדושתו ומן טעם זה הוא מעלתו של חנוך שהיה השביעי מן העשרה דורות הראשונים והיה נעלה וצדיק והגיע מצד מעלתו וצדקתו ולכתו בדרכי אלקים אל מדרגה כזו שנתעלה ונהיה כאחד מן המלאכים ככתוב ויתהלך חנוך את האלקים. ומזה הטעם גם משה רבנו ע"ה השביעי לאברהם אבינו והגיע בשערי החכמה אל מקום שלא הגיע זולתו וכמו כן הרבה. והטעם הב׳: היותו על פי אותיות אלף בית וכל מה שהוא על סדר הזה הוא נכבד ומובחר יותר מן אחר ונעשה בדרך זה כדי להקל לזכרו ויתבונן עליו יותר מעל זולתו. והטעם השלישי כי בכל פסוק מזה המזמור חציו האחרון מחובר באות ואו, ארוממך אלהי המלך ואברכה שמך חוץ משני פסוקים, האחד חנון ורחום י"י ארך אפים וגדל חסד ולא אמר וארך אפים, והשני קרוב י"י לכל קוראיו לכל אשר יקראוהו באמת ולא אמר ולכל אשר יקראוהו באמת כמו שדקדק לעשות בכל שאר הפסוקים של זה המזמור. וכאשר נצרף האותיות הראשונות מן אלו הפסוקים, רצוני לאמר החית מן חנון והקוף מן קרוב י"י תצא מהן מלת חק והאותיות האחרות אשר בחציין האחרון של אלו הפסוקים, רצוני לומר אות האלף מן ארך אפים ואות למד מן לכל יקראוהו תהיינה למלת אל וכאשר נקרבם יחד יהיה חָק אל או חֹק אל. לדעתי זהו הטעם מה שקבעו אותו לנו בתוך התפלה ומן הטעם הזה הוא מהראוי שיהיה נקבע חק לכל יום יותר מן אחר. והטעם הד׳ הוא כי בכל המזמור הזה לא נמצא אות הנון, רצוני לומר: פסוק שיתחיל בנון מפני שנאמר בו נפילה לשונאי ישראל במקום אחר שנ׳ נפלה לא תוסיף קום ואעפ"כ חזר דוד וסמכו ברוח הקדש שנ׳ סומך י"י לכל הנופלים ולפיכך נתנו לו רבותינו היתרון. והטעם הה׳ הוא כי בזה המזמור בא בקשת המזונות כמו שאמר פותח את ידך וג׳ מה שלא הזכיר כן אדונינו דוד במזמור אחר (הבא בא"ב) וזה מציין מעלתו, מעלה נוספת היא על כל מעלותיו אשר נתעלה בהן. והטעם הו׳ הוא כי פתיחתו של זה המזמור וחתימתו היא בתהלה כמו שאמר בתחילתו תהלה לדוד ובסופו תהלת י"י ידבר פי. והטעם השביעי הוא כי בפסוק ראשון של זה המזמור נמצאו כל ד׳ הדברים שקבעו חכמים חובה בפתיחת כל ברכה והם: ברכה והזכרת השם ועולם ומלכות. אומרים אנחנו בפתיחת כל ברכה ברוך אתה י"י אלהינו מלך העולם ולא מצינו ד׳ דברים אלו באים כאחד בפסוק אחר כ"א בפסוק זה שהוא תחילת זה המזמור, וראוי הוא למזמור אשר נקבצו באו בו כל הטעמים הנעלים האלו להיות לו היתרון על האחרים.

א', א' ואשה אחת מנשי בני הנביאים זו אשתו של עובדיה שהלכה אצל
אלישע שהיה אחד מן הנביאים שהחביאם בעלה במערה ויכלכלם לחם ומים
דכת' ואשה אחת מנשי בני הנביאים
צעקה אל אלישע לאמר עבדך אישי מת ואתה ידעת כי עבדך היה ירא את י'י'
והנושה בא לקחת את ילדי לו לעבדים. אמר לה אלישע הגידי לי מה יש
לך בבית אמרה לו אין לי כלום בעולם שנ' ויאמר אליה אלישע מה אעשה
לך הגידי לי מה יש לך בבית ותאמר אין לשפחתך כל בבית כי אם אסוך
שמן אמרה לו יש לי צלוחית ובתוכה מעט שמן ולמה שמן יתר מן הכל
שהיתה סכה ראשן של בניה כדי שיצאו לשוק ולא יאמרו רואיהן על שגזל
עובדיה את אחאב פרעו האלהים ממנו ונעשה ביתו ריקם לכך היתה חוסכה
מן הכל ולוקחה שמן שלא יצאו בניה וראשיהן נגובין לכך אמרה לו כי אם אסוך
שמן' אמר לה לכי שאלי לך כלים מן החוץ מאת כל שכניך אל תחזירי קנקנים
שנ' כלים רקים אל תמעיטי כל שאת יכולה לשאול שאלי ובאת וסגרת הדלת בעדך

1. הנביאים.] מלכים ב', ד', א'. עובדיה.] פסקתא דר"כ ב', י"ג, ב' ובהרבה מקומות עיין ספרי, הגדות היהודים חלק ו', שמ"ד ושמ"ה אבל לא נודע לי ממקום אחר שאלישע היה מהנביאים שהחביאם עובדיה.

8. שמן.] מלכים ב', ד', א'–ב' ושם, שני, ילדי.

13. תמעיטי.] שם ג'.

ובעד בניך ויצקת על כל הכלים האלה והמלא תסיעי שלא תראי חביות מליאות
אצלך ותכניסי בעצמך עין רעה שאדם עינו רעה אפילו בעצמו שנ׳ עיני
עוללה לנפשי מכל בנות עירי לכך אמר לה והמלא תסיעי הלכה ושאלה חביות
וכדים כל שהיתה יכולה וסגרה הדלת בינה ובין בנה והיה מקרב לה והיא ממלא
שנ׳ הם מגישים אליה והיא מוצקת עד שנגמרו כל החביות מלאה כל הפונדקין
והלכה ומכרה ופרעה את חובה ראה ברכה שהיתה שם אמ׳ ר׳ נַס האחרון
והברכה האחרונה היתה גדולה מן הראשונה נעשה לה נס גדול כיון שנגמרו כל
החביות ולא מצא השמן לאיכן לירד עמד לו כעמוד בתוך הבית שנ׳ ויהי כמלאת
הכלים ותאמר אל בנה הגישה אלי עוד כלי ויאמר אין עוד כלי ויעמד השמן
שהיה עומד כעמוד ותבא ותגד לאיש האלהים ויאמר לכי מכרי את השמן ושלמי
את נשיכי ואת ובניך תחיי בנותר. לא היה צריך לומר כן אלא ואת בניך תחיו
בנותר מהו תחיי אמר לה לא תעשי כשעשתה הצרפית שלא הרויחה לאדם

14. תסיעי.] שם ד׳.
16. עירי.] איכה ג׳, נ״א.
18. אליה.] מלכים ב׳, ד׳, ה׳. הפונדקין.] כל האוצרות שבעירה.
19. אמ׳ ר׳.] אמרו רבותינו, אבל לא אדע איכן אמרו זה.
22. השמן.] מלכים ב׳, ד׳, ו׳.
24. בנותר.] שם ז׳.

אלא את החיי אחרים וחלקי לאחרים לכך תחיי בנותר תְּחַיִּי בנותר

[illegible]
אדא לם תכן חאפטא ואעיא פגמעך ללכתב לא תנפע
ואנ[ד] תנטק באלגהל פי מוצׄע ועלמך פי אלבית מסתודע

[illegible]
כלא[ם ר]בנו סעדיה גאון ז"ל פי אשת בעלת אוב אכר פרשת קדושים:
וכלאם רבנו האיי גאון ז"ל פי אשת בעלת אוב פי תשובה לה והי ענדי
וסֹול רבנו שמואל בן חפני ז"ל ען קצה בעלת אוב והל אחיא אללה שמואל
פי דׄלך אלמקאם ואגׄאב ען דלך בגׄואב מתסע אנה לם יחייה ואנמא
בעלת אוב לבסת עלי שאול וקדّם פי אלגׄואב עשרה אצול ובעד דלך
נזל עלי גרץׄ אלסואל וגׄעל פיה גׄ מסאיל אלאולי ען קול וידע שאול כי
שמואל הוא פיקול אלסאיל אן קולה אן שמואל לם יקם ולם יכן מעלום
שא[כל] מא עלמה עליה וקד קאל וידע ונגׄיב אן אלידיעה קד תקאל מגׄאזׄה
[במעני תוהם] כ'ק' וידע אונן וכדאך וידע שאול טן ותוהם וקלדהא

29. קדושים.] עיין הפתיחה.
30. תשובה.] רק ראשיתה נשארה, עיין הפתיחה.
35. שמואל.] שמואל א', כ"ח, י"ד.
37. אונן.] בראשית ל"ח, ט'.

ואלמסלה אלתאניה ויאמר שמואל אל שאול למה הרגזתני ויאמר ולמה תשאלני
פקד חקק אן שמואל כלמה והו לם יכלמה אלא פי חאל חיותה. פנקול אן קול
ויאמר שמואל אנמא אראד בה אן אשת בעלת אוב קאלת לה אן שמואל יקול
לך כדי וכדי פאן קאל אן אלכתאב לם יקול ותאמר האשה אל שאול שמואל
אומר לך [אגבנא נעם] ולכן אלדלאלה דלת עלי אנה אנמא קאל דלך מן
קול אשת בעלת אוב ומא יעבם קול אלכתאב ען רסל מלך יריחו והאנשים רדפו
אחריהם דרך הירדן והם ענד רחב. וקד אעתרץ̇ גאון אלפיומי ז״ל׳ הדא אלקול
וקאל לא יג̇וז אן יקאל אנהא הי כאנת תקול לשאול אן שמואל יקול לך כדי וכדי
[ולכן קולה ל]מא תוהם שאול קאל לאנה אן ג̇ווזנא אן ג̇וז עלינא מתלה

א׳, ב׳

[פי כל] וידבר וכל ויאמר פיקאל לראס אלמתיבה נחן אנ[מא] קלנא אן אלמראה
קאלת לשאול אן שמואל קאל לך כדי וכדי בדלאלה אסתחאלה כלאם שמואל

38.] תשאלני.] שמואל א׳, כ״ח, ט״ו וט״ז.

42.] לך.] והשלמתי אג̇בנא נעם. נשיב לו אמנם.

44.] הירדן.] יהושע ב׳, ז׳.

46.] כך צריך להשלים בראש השורה ולכן קולה למא, ואולם שיעור הכתוב הוא לפי מה וכו׳. אן.] נכפל בטעות.

1.] וידבר.] צריך להשלים בראש השורה כזה, פי כל וידבר, בכל מקום שנאמר וידבר.

בעד מותה ואמתנאע אחיא אללה שמואל בדעוי אלסאחרה לאנה נקץ
עאדה והו יכתץ אלאנביא וקד אדעת דלך בקולהא את מי אעלה לך ויאמר
את שמואל תעלי לי ואוהמתה אנהא תקדר עלי דלך. פאן אוגדנא
אלמעאני מאמר או וידבר יסתחיל כונה כלאמא להן נסב אליה קלנא
פיה במתל מא קלנאה פי הדה אלקצה ואן לם יוגדנא דלך לם ילזמנא
ימתנע
נקל כל ויאמר וידבר ען טא[הר] אדא לם יסתחיל דלך פיה ולם
ואלסרע
אלא תרי אן קול ותאמר להם הגפן אי מא קלנא באסתחאלתה
מנה ללדלאלה. וְאלמסלה אלתאלתה ען קול וי״י סר מעליך וג׳ ויעש י״י כאשר וג׳
כאשר לא שמעת וג׳ ויתן י״י גם את ישראל עמך ביד פלשתים ומחר
אתה ובניך עמי וג׳ פיקול אלסאיל הדא אלכלאם קד אשתמל אלצרוב
מן עלם אלגיב. ואלגואב ען הדא הו אנה לא ימתנע אן יכון קד
שאע פי ישראל מא כאן שמואל קאלה לשאול פי חיותה פי קולה
ויאמר אליו שמואל קרע ייי את ממלכות בית ישראל מעליך ותכון בעלת
ינבני
אוב קד סמעת דלך. פלקיתה בה פאמא טפר פלשתים פאנה
אן תכא אראת עלאמ[ה]. . . ואיאת לדלך מן קוה אלפלשתים וצעף

5. לי.] שמואל א׳, כ״ח, י״א ולפנינו שם העלי ולא תעלי.

9. הגפן.] שופטים ט׳, י״ג.

10. סנה.]=מֹנֹּה.

12. עמי.] שמואל א׳, כ״ח, ט״ז–י״ט.

15. מעליך.] שמואל א׳, ט״ו, כ״ח ולפנינו ממלכות ישראל, ואל הוא ר״ת של אליו.

דלך
ישראל. [וכ]דלך קולהא פי הלאך שאול אולא[דה] וליס פי גמיע דלאלה עלי עלם אלגיב בל קא[לת] עלי וגה אלתכמין. וקול ומחר אתה ובניך עמי פאן אלנאס יקולון אלמות פי גד יענון בעד יומהם פמן קאל מתל דלך מכמנא לם יכן עאלמא באלגיב ואנמא דלך קד יג׳רי באלאתפאק. וקול ראס אלמתיבה וליעג׳ז תלך אלסאחרה פאנה לו אקאמה לכאן צד תעג׳יזהא ואנה קד צדקהא וקולה ליבשרה במא יגמה פקד בשרה בגמיע דלך קבל מותה וקד כאן שמואל סאל פי מענאה ותצרע וכ׳ק׳ ויחר לשמואל ויזעק אל י״י כל הלילה פלם יגיבה ולו אראד יגיבה לכאן יגיבה עלי יד אלאנביא ואלכהנים באורים ותומים פהדא ידל אנה לם יחיי שמואל ל בשו׳

מן גמעה זכאי ז׳ל׳
לר׳ זכאי ז״ל מן מגמועה עלי אלתהלים. מן מגמוע אלתהלים לר׳ זכאי ז׳ל׳

אעלם אן הדא אלמזמור הו מזמור מן ז׳ מזאמיר ג׳את פי ספר תהלות עלי חרוף

אלף בית והדא שרחהא אלא׳ בשנותו ואלב׳ לדויד אליך י״י נפשי אשא ואלג׳ אל תתחר

במרעים ואלד׳ אודה י״י בכל לבב ואלה׳ הללויה אשרי איש ירא את י״י ואלו׳ אשרי תמימי דרך

ואלז׳ תהלה לדוד ארוממך פאן סאל סאיל כיף חתי רסם לנא הדא אלמזמור פי

אלצלוה אן נקולה פי כל יום ג׳ דפוע מן דון גירה קאלו רבותינו ז״ל עלי וג׳ה אלתצריף אלחרג׳י

18. אולארדה.] צ״ל ואולארדה.
26. הלילה.] שם י״א.
31. בשנותו.] תהלים ל״ד. אשא.] שם כ״ה, ולא אדע טעם להפוך הסדר.
32. במרעים.] שם ל״ז. לבב.] שם קי״א. י״י.] שם קי״ב. דרך.] שם קי״ט.
33. ארוממך.] שם קמ״ה.

כל האומר תהלה לדוד בכל יום מובטח לו שהוא בן עולם הבא. פנקול פי גֿואב הדה

אלמסלה אן אלדי ערפנא פי דלך ז' מעאני אגֿתמעת פיה מא לם תגֿתמע פי גירה אלא'

כונה אלמזמור אלז' ללמזאמיר אלמרסומה בחרוף אלף בית ואלסאבע פי כתיר מן אלאשיא [אפצֿל]

אלא תרי אלי תפצֿיל אליום אלסאבע מן אלכליקה ותשריפה ותקדיסה ומן דלך תשריף חנוך אלדי [הו]

אלסאבע מן אלעשר קרון אלאואיל פכאן שריף צאלח ובלג מן חאלה וצלאחה וסלוכה פי טאעה

אללה אלי אן רפע וצאר פי מנזלה אלמלאיכה כ'ק' ויתֿ'הֿ'לך חנוך אֿ'תֿ הֿ'אֿ'להים' ומן דלך [משה רבינו ע"ה]

אלסאבע לאברהם אבינו פבלג פי באב אל אלי מא לם יבלגה גירה וכתיר מתל דלך ואלמעני [אלבֿ']

כונה עלי חרוף אלף בית פאן כל מא כאן עלי הדא אלנטֿאם פהו עזִיז מפצֿל עלי גירה פגֿעל

כדאך ליסהל חפטֿה ויתופר עליה דון גירה. ואלמעני אלתאלת אן כל פסוק מן הדא אלמזמור [נצפה]

אלאכיר מעטוף בחרף ואו ארוממך אלהי המלך ואברכה שמך מא כלא אלפסוקין [אחד המא]

חנון ורחום י"י ארך אפים וגדל חסד ולם יקול וארך אפים ואלאכר קרוב י"י לכל קוראיו לכל אשר

35. הבא.] ברכות ד', ב'.

40. האלהים.] בראשית ה', כ"ד, ועיין בפסקתא ר"כ כ"ג, קנ"ד, ב'–קנ"ה, א', כל השביעים חביבין וכו' בדורות השביעי חביב אדם וכו' חנוך ויתהלך חנוך וכו' באבות השביעי חביב אברהם וכו' משה ומשה עלה אל האלהים וכו', בימים השביעי חביב ויברך אלהים את יום השביעי. ועל פי זה השלמתי בסוף השורה, משה רבינו ע"ה.

41. באב.] חסרה המלה שלאחר באב ובתרגומי תרגמתי שערי החכמה.

42. מפצל.] עיין ברכות ד', ב' ושם י', ראש הדף.

43. ויתופר עליה.] עיין מדרש תדשא פרק כ' ולמה נכתב... כסדר כ"ב אותיות בשביל שיהא הספר הזה מוכן ורגיל לכל ישראל בפיהם.

44. שמך.] תהלים קמ"ה, א'.

45. חסד.] שם ח'.

יקראוהו באמת ולם יקול ולכל אשר יקראוהו באמת כמא אלתזם
פי סאיר [מן הדא אלפואסיק]
אלמזמור
פאדא גֿמענא אלחרפין אלאולה מן הדה אלאפסוקין אעני אלחית
מן חנון ואלקוף מן קרוב י"י צאר חק
ואלחרפין אלאכר אלדי פי [אלאנצא] אלאכר מן הדה אלפואסיק
אעני חרף אלאלף מן ארך אפים וחרף למד מן לכל אשר
יקראוהו צאר אל פאדא גֿמענא אלגֿמיע צאר חק אל או חָק אל
אעני
אן הדא מא רסמה [לנא פי אלצלוה] והדא אלמעני יואפק כונה

46. באמת.] שם י"ח.

50. כונה.] הסופר חשב בראשונה שיעלה בידו להשלים המאמר על הגליון של עמוד ב׳ וכאשר ראה כי קצר מהכיל כתב סוף דבריו על הגליון של עמוד א׳, ובחפזו לא פלט משגיאות הקולמוס ותקנתים בתרגום העברי. והנני נותן פה דברי הגליון כסדרם. [ינֿעל קו]ים כל יום דון גירה. ואלמעני אלד׳ אן ליס פי הדא אלמזמור חרף נון אעני פסוק אולה נון מפני שנאמר בו נפילה לשונאי ישראל במקום אחר שנ׳ נפלה לא תוסיף קום ד׳ א ע׳ כ׳ [ואע"פ] כן חזר דוד וסמכו ברוח הקודש [ש]נ׳ סומך י"י לכל הנופלים פגעלו רבותינו [לה אלתפציל]. [ו]אלמעני אלה׳ אן פי הדא אלמזמור טלבה אל [מזונות כמא קאל פותח את ידך וג׳] מא לם ידכר[ה סידנא] דוד פי גירה וה[דא אח]צא פצֿילה תנצאף [איצאף] אלי פצֿאילה אלדי תזייד בהא. ואלמעני אלו׳אן אפתתאח הדא אלמזמור בלפטֿ תהלה וכתאמתה במתל דלך (כאן מתחיל הגליון של עמוד א׳ ולכן נכפלו ב׳ תיבות אלו במתל דלך) וכמא קאל פי אולה תהלה לדוד ופי אכרה תהלת י"י ידבר פי. ואלמעני אלראבע [אלסאבע] אן אול פסוק פי הדא אלמזמור פיה אלד׳ מעאני אלרי גֿעלוהא אלחכמים אלאעתמאד פי אבתדי כל תסביח ופי [והי] ברכה והזכרת השם ומלכות ועולם. נקול פי אפתתאח כל תסביח ברוך אתה י"י אלהינו מלך העולם ומא וגֿדוא [וגֿדנא] הדה אלד׳ מעאני אגֿתמעת פי פסוק אלא פי הדא אלפסוק אלדי הו אפתתאח הדא אלמזמור פיוחק למזמור אגֿתמעת פיה הדה אלמעאני אלשריפה אן יופצֿל עלי גירה...

לב
חזיון על המלחמה האחרונה.

דף אחד קטן, ארכו י"א ורחבו ח' והכתב כתב רבני–מזרחי, מעזבון רש"ז שעכטער באוצר הספרים של בית מדרש הרבנים שבאמעריקא.

הקטע הזה הוא שריד חזיון על המלחמה האחרונה העתידה לבוא על העולם, וביחוד על ארץ ישראל וסביבותיה, קודם ביאת המשיח. סגנון השריד הוא סגנון פיוטי ומחברו משמש לא בלבד בחרוזים ובמלות פייטוניות כשחקים, חלד, דוק וכדומיהן אלא שהוא צר לו תמונות חדשות ואומר יופקו במקום יפוקו כדרך הפייטנים המזרחים והנגררים אחריהם. מעניינת המליצה, עד ישקעו הסוסים בדמים, שנמצאה גם בגליון ליוחנן סוף פרק י"ד, ולא שדעתי שהמחבר שלפנינו השתמש בברית החדשה אלא שחייה בזמן שעוד לא נתבטלה לגמרי המסורת של בעלי החזיון, והבקי בדבריהם יודע שאחרוני האחרונים שבהם אוהבים לחקות את הראשונים ורוכשים להם מליצות ופתגמים של אבות האפוקליפטיק. והנה אף שמפני טעם זה קשה להגביל זמנם של ספרי חזיונות בכל זאת קרוב לומר שמחברנו כתב דבריו בימי מסע הצלב הראשון כאשר נלכדה עכו מהנוצרים אחרי מלחמה קשה עם הישמעאלים בשנת אלף ק"ד למנין הרגיל, ועל זה מורה מה שנאמר לפנינו, ואדומים–נוצרים–וישמעאלים בבקעת עכו ילחמו עד ישקעו הסוסים וכו'. ומה שמחזיק השערה זו היא העובדה שלא נזכרו בהקטע אלא עיירות ארץ ישראל, סוריא ופלשתים, מקומות שנלחמו בם נוסעי הצלב הא'. אמנם לא נעלם ממני שגם בימי מסע הצלב השני נלכדה עכו שנית אולם רק בימי מסע הצלב הראשון (בשנת אלף צ"ח) נלחמו גם באנטוכיה ועל המלחמה הזאת מרמז המחבר באמרו, ומלכים מארץ אדום יתמו ויושבי אנטוכיה ימרדו וישלימו, וכוונת הדברים, שאחר שתתבטל מלכות הנוצרים, יושבי אנטוכיה שמרדו–בישמעאלים–וקבלו עליהם מלכות אדום ישלימו ויפריקו מעליהם עול של הנוצרים. ועיין בהירחון לחכמת ישראל ע', קי"ג וגו' על הערים שנחרבו בימי נוסעי הצלב.

א', א'

אותו היום יבוא משיח בן דוד אל עם
אשר נדחקו תיראנה האותות האלה
בעולם ויופקו ארקא ודוק ימקו

3. ויופקו.] וכן בשורה י' וקשה להגיה בב' מקומות ואף בהחמ׳נה, ויופקו, זרה היא כי ההפעל אי אפשר לא כאן ולא בשורה י' ונראה שצריך לנקד ויוֹפקו, כאלו השרש הוא, אפק ולא נפק, ומשמעו שהאותות תצאנה בעולם, ועל פי הדקדוק היה לו לאמור תופקנה, אבל המחבר אינו מבחין בין זכר לנקבה. ימקו.] עיין ישעיה ל"ד, ד' ומ', כ"ב.

וחמה ולבנה ילקו וחֹמה ויושבי הארץ
ישתקו ומלך מערב עם מלך[מזרח]
זה לזה ידיקו וימלך מערב חיילותיו
בארץ יתחזקו ומארץ יקטן יצא מלך
ומחנותיו בארץ יחוזקו וישבי תבל
כולם ידוקדקו ושחקים על חלד עפר
יריקו ורוחות בארץ יופקו וגוג ומגוג
איש את אחיו ידפוקו ואימה בלב [הגוים]
ידליקו וישראל מכל פשעיהם יתנקו

א׳, ב׳

ומבית התפלה עוד לא יודחקו
ברכות ונחמות עלהם יורקו ובספר
החיים יוחקו° ומלכים מארץ
אדום יתמו וישבי אָנטוכיה ימרדו
וישלימו ומעזיה ושמרון ינוחמו
ועכו והגליל ירוחמו ואדומים [וישמעאלים]
בבקעת עכו ילחמו עד ישקעו [הסוסים]
בדמים ויהמו ועזה ובנותיה [יורגמו]
ואשקלון ואשדוד יוהממו וישראל

4. ילקו וחמה.] הקו על וחמה הוא לסימן הטעות וכן בשורה ג׳ וימלך ט״ס במקום ומלך.
7. יקטן.] ערב, שיקטן הוא אבי כל שבטי ערב, עיין בראשית י׳, כ״ו וגו׳.
9. ידוקדקו.] הקדוש ב״ה ידקדק עמהם על פי מעשיהם. עפר.] אפשר שמשמעו כאן כמו אפר שכן מצינו בהרבה מקומות שבהמלחמה האחרונה תרד אש וגפרית מן השמים.

1. ומבית התפילה.] נראה שמשמעו בית המקדש, עיין ישעיה נ״ו, ז׳. יודחקו.] אולי שצריך להגיה יורחקו.
3. יוחקו.] עד כאן החרוז מסיים ק׳ו׳, ומכאן עד הסוף מ׳ו׳ ועל שנוי החרוז מרמז העגול אחר תיבה זו.
5. וישלימו.] פרוש שבראשונה ימרדו ואחר כך ישלימו. ומעזיה.] היא טבריה, עיין קליין ברייתא דכ״ד משמרות, צ״ג–צ״ד וקי״ב.
9. יוהממו.] נראה שצ״ל יהוממו ואף שבמקרא לא מצינו יהומם.

מקריה יצאו ויקדימו ארבעים וחשה
ימים בר לא יוטעמו ויגלה משיחם
וינוחמו וסוד רז למלכם ינעימו
ושבח למלכם ירוממו וכל רשעים
במשפט לא יקומו.

10. ויקדימו.] יצאו אל ארץ המזרח, עיין פסקתא דר"כ ה', מ"ט ב' ובמקומות שהעיר עליהן באבער (ועוד נוסף כעת אגדת שיר השירים ל"ח ופ"ה–פ"ו, בית המדרש ג', ע"א–ע"ב) על הארבעים וחמשה–כך צ"ל בכ"י, ולא וחשה–ימים שהמשיח נכסה מישראל והם גוליו למדבר, שהוא למזרח של, הקריה, עיר הקדש ירושלים.

לג

חזון דניאל.

דף אחד קלף עתיק, ארכו י״ז וחצי ורחבו י״ג צענטימעטער, והכתב כתב קרוב למרובע ישן נושן, מעזבון רש״ז שעכטער באוצר הספרים של בית מדרש הרבנים שבאמעריקא. העמוד הראשון נוח לקרות אבל העמוד השני כמעט שאין בו תיבה שלא נמחה רבה או מקצתה והרבה עמלתי לעמוד עליו, ואף שלא עמלתי לריק עוד נשארו בו הרבה תיבות שלא עלתה בידי לקרותן, וביחוד צר לי שכמה שמות מקומות שבהקטע נשטשטשו כל כך עד שאי אפשר לקרותן.

הגליון הזה הוא ככל הגליונים שמעשיות וחזיונות משמשים בהם בערבוביא, מחבריהם מתנבאים על מעשים שכבר היו, vaticinia post eventum, ובדמיונם רואים דברים שלא היו ולא נבראו כאילו כבר נעשו ולכן בספרים כאלה הגבלת התחומים בין המעשה שהיה כך היה, ובין דבר שלא היה ולא יהיה קשה עד למאד. אבל הקושי היותר גדול בהבנת דבריהם היא אהבת המיסטיריון והנטיה לסודות ורמזים השולטת בכל ספרות האפוקליפטיק ולפעמים דבריהם לנו כספר החתום שהם נכתבו לבני דורם שהרגישו גם ברמז קל מה שאי אפשר שיספיק להבאים אחריהם. ובכל אלה הקושים, הודאיות שבהקטע הן מרובות מהספקות והנני להעיר בקצרה על אלו ואלו לפי סדר הדברים שבהקטע.

הגליון נתיחס לדניאל, אב הספרות האפוקליפטיק, וממה שנאמר בראשו שהוא חזון י״ד שנתגלה לו נראה שהיו לפני מחברנו גליונים וחזיונות שנתיחסו לדניאל חוץ מספר דניאל שבמקרא, ועיין שירער תולדות היהודים חלק ג׳, שס״ט ויאמעס (James) „ספרי חצונים שנאבדו" עמוד ע׳ על הספרים החצונים שנתיחסו לדניאל, ולנו אין לנו רק גליון לדניאל שחבר יהודי פרסי בלשון פרסית, עיין הענציקלפדיא היהודית סוף חלק א׳. ולא אמנע מלהעיר שטעות גדולה בהענציקלפדיא במה שנאמר שם שגליון זה נתחבר במחצית הראשונה של המאה התשיעית ונעלם מכותב המאמר דברי מונק ויעללינעק שהוכיחו שכבר נרמז בו על נוסעי הצלב השני ואי אפשר להקדימו להמאה הי״ב, (עיין יעללינעק בבית המדרש חלק ה׳, מבוא סימן י״ט) וכן נעלם ממנו שתרגומו העברי נדפס על ידי יעללינעק בבית המדרש שלו ה׳, קי״ז–ק״ל.

עקרו של הגליון מתחיל במעשי מלך, שעתיד להיות באחרית הימים ויהי אות שמו מניין א׳ ר׳ ב׳. והנה היודע פרק בתולדות דברי הימים של מלכות ביזאנץ (כל הדברים הנחוצים להבנת הקטע ימצא הקורא בהספרים *The Cambridge Medieval History IV; Bury, History of the Eastern Roman Empire*) לא יטיל ספק בדבר שכל מה שנאמר כאן על מלך זה ועל שני המלכים, אב ובנו, שמלכו אחריו אי אפשר לפרש אלא על המלכים, מיכאל השלישי ורוצחו בסיליוס המקדוני

שמלך אחריו ובנו של זה ליאון הפילוסוף. מחברנו מרמז על מיכאל בדרך גמטריא שכן, מיכאל בן תאופלו שכור, עולה לי"ב מאות ושתים כמניין א'ר'ב'= אלף ב' מאות ושתים, והכנוי, שכור, נאה לו וכן נקרא אצל סופרי דברי הימים עד היום. ומתחלה חשבתי שפתרון הגמטריא הוא, קיסאר מיכאל פורפוריגיניטוס שגם מנין תיבות אלו עולה למנין אלף ר"ב, אבל חזרתי בי שאף שברשימת מלכי רומי למחבר בלתי נודע שנכתבה בשנת תתקס"ז (עיין סדר החכמים וקורות הימים לנייבויער חלק א', קפ"ו) נקרא מיכאל זה בשם הכנוי פורפוריגיניטוס–לפי דברי כותבי דברי הימים היה קונסטנטינו בנו של ליאון הפילוסוף המלך הראשון שנקרא כך והוא נולד שנים הרבה אחר מיכאל!–מכל מקום קשה לאמר שמחברנו קרא אותו, קיסר, כי כבר ידוע שמושלי ביזאנץ נקראו מלכים והתאר קיסר היה פחות במעלה ונקראו כך רק אלו שהיו שותפים בממשלה ועל פי רב, בניו ואחיו של המלך, ולכן העקר כמו שכתבתי. מצב היהודים בביזאנץ תחת ממשלת מיכאל לא נודע לנו אבל בלי ספק היה רע מאוד כי הוא היה איש רע מעללים, שיכור, ומגדף לכל דבר קדש וגם אם רק החלק העשירי ממה שמספרים עליו סופרי ביזאנץ באמת יסודו, המלך הזה היה אחד מהמרשיעים היותר גדולים שישבו על כסא מלוכה. מעיין הדבר שמחברנו מפרט רק ב' חטאים של מיכאל באמרו, וקהל אל יבזה וכוהני דמויות יעשה (שורות ח'–ט'); החטא השני נזכר גם אצל הסופרים הנוצרים (עיין ספרו המפואר של גיבון, ירידת ונפילת מלכות רומי פרק מ"ח) והוא, שעשה לו חבר כהנים והם חקו כל עבודות הקדש של אמונת הנוצרים, כדי להתלוצץ בהן וברור שהחטא הראשון הוא בזיון קדשי ישראל ואף שהדברים סתומים וקשה לאמר למה כוון ביחוד. ואם נשוה המאמר הזה עם מה שנאמר בשורה י"א על המלך שמלך אחריו, בסליוס המקדוני, שהוא יתחיל לבנות מקהל שמלפנים נתבזה משבט, נראה שקהל אל ומקהל הוא אחד וכוונת הדברים שמיכאל הרס וחרב בית הכנסת (=מקהל) ובסיליוס התחיל לבנותו מחדש. ואל תשיבני איך אפשר לאמור שהרשע בסיליוס שגזר שמד על ישראל בנה בית הכנסת שנהרס ממיכאל, שאין זו שאלה, שבראשית ממלכתו לא רדף בסיליוס את היהודים בחשבו שיעלה בידו לפתותם להמיר דתם. ובספר יוחסין של אחימעץ (עיין נייבויער בספר הנ"ל חלק ב', קט"ו) נאמר בטעות שגזרת בסיליוס התחילה ח' מאות לאחר החרבן והוא ח' מאות וס"ח למנין הרגיל–חכמי ישראל בדורות הראשונים קבעו זמן החרבן בשנת ס"ח–, ובאמת לא התחילה מיד שעלה על כסא המלוכה, ובדקדוק גדול נאמר לפנינו, שהתחיל לבנות, שבודאי אחרי שהפך לבו לרדוף את היהודים לא השלים את הבנין ושם בספר יוחסין קי"ז בסוף העמוד נאמר שהגזרה היתה עשרים וחמש שנים וזה טעות ב', שבסיליוס מלך רק י"ט שנה, ונראה שצ"ל, עשר וחמש, שד' שנים הראשונות של ממלכתו לא היו ימי שמד.

אחר הריגת מיכאל קם מלך אשר, אות שמו שתי ב', (שורה י"א) והוא בסיליוס המקדוני ששמו העצמי ושם הכבוד שלו–בסיליוס, מלך בלשון יון– מתחילים באות ב'. על השמדות והגזרות בימיו, עיין המקומות שהעיר עליהן קרויס

בספרו לתולדות היהודים בביזאנץ, מ"ב–מ"ה, ובדברי הגליון אנו מוצאים דבר חדש מה שלא נודע עד כה והוא שהרשע הזה מכר בני ישראל לעבדים ולשפחות. והנה דבר זה צריך ביאור, שאין עולה על הדעת שבמלכות ביזאנץ שחקי רומי שלטו בה היו מוכרין בני חורין לעבדים ולשפחות. ונראה שהמלך הרשע הטיל מסים קשים על אלה שלא קבלו עליהם אמונת הנוצרים אלא, בצרה גדולה ובחחק, (שורה י"ג) וכאשר לא היה בידם להביא אל גנזי המלך מה שהוטל עליהם נמכרו לעבדים ולשפחות. וקצת ראיה לפרוש זה ממה שמסופר על מלך זה שעלה בידו להפוך לב הרבה יהודים להאמונה השולטת על ידי זה שהסיר מעליהם העול הקשה שהיה עליהם–המסים הקשים–ולא עוד אלא שהשתדל להעשירם, עיין *Theophanes continuatus* p. 342, ed. Bonn ופולים קסיל במאמרו על היהודים, ערש וגרובער נ"ב עמוד ב'.

מחברנו (שורה ט"ו) מאמת דברי ס' יוחסין של אחימעץ שבנו של בסיליוס, המלך ליאון הפילוסוף–לפי דעת רב סופרי דברי הימים לא היה בנו כלל אלא בן זנונים, בן אשתו שזנתה עם מיכאל השלישי–בטל גזירות אביו, והשיב היהודים לאמונתם ובחוקיהם ובתורתם, לשמור שבתותם וכל דיני מצוותם ומשפטיהם ובריתם; (שם קי"ז–קי"ח), ועל פי שנים עדים יקום דבר, ואף שקושי גדול יש בדברים אלה כאשר כבר ראו אחרים. הקושי הוא שבחקי ליאון (Leonis Novell. Const. 55) נמצא החק היותר קשה נגד היהודים בין כל חקי רומי וביזאנץ וכך נאמר שם בקצור: אבי הצליח לשבור קשי עורף של היהודים והרבה מהם החזיר לאמונה המאשרת אבל לא בטל החקים הישנים המתירים להם לחיות על פי תורת היהודים.... ואני מבטל כל החקים הישנים הנוגעים ליהודים וגוזר שאסור להם לחיות רק כפי האמונה המאשרת של הנוצרים. ולכן כל מי שימיר מאמונת הנוצרית לתורת היהודים וחוקותם ענוש יענש כפי החק נגד המומרים. ומי שאומר שליאון נהפך מאוהב לאויב, חקי ליאון נתחברו כי' או י"ג שנה למלכו, עיין Cambridge Medieval History, vol. IV, 715 הרי הוא מפרך מדברי מחברנו שכתב ספרו אחרי מות מלך זה, כפי אשר נראה להלן, והוא מסיים, נבואתו, על ליאון, ובימיו יהיה עם השפל–ישראל–בנחת (שורה י"ח), ולא נודע לו כלום מגזירתו הקשה נגד היהודים. ומה שנראה לי בזה הוא שגזירתו היתה נגד אלה שקבלו עליהם אמונת הנוצרים ברצון, רצוני לומר כדי להסר עול המסים מעליהם או בשביל הנאות אחרות, אבל לא נגד אלה שנתנצרו באונס וביד חזקה בימי אביו, ולזה נוטים סוף הדברים, כל מי שימיר מאמונת הנוצרית וכו' שהם באמת סותרים ראש דבריו. ואיך שנפרש חוק ליאון נגד היהודים ברור שבימיו נשארו היהודים בביזאנץ כפי אשר נדע ממקורות אחרים ומהגליון הזה שמספר מה„הגרשה" שהיתה בימי המלך שקם אחר ליאון.

מחברנו מרמז על פרטים אחדים בחיי ליאון אשר אינם נוגעים להיהודים כלל. הפרט הראשון לא נודע לי ממקום אחר והיא ששתף עמו במלוכה איש כושי כ"ב שנים. נראים הדברים שמחברנו הפריז בדבריו וכוון לאמר שהמלך הזה מסר את הממשלה ביד אחד מחביביו, favorites באנגלית, וכן סופרי ביזאנץ

מתאוננים על ממשלת החביבים ששלטה בימיו והם מזכירים ביחוד ישמעאלי אחד אשר היה חביב לו עד לאחת ואינו רחוק שכושי כאן הוא כמו ישמעאלי שכן בלשון יון Aἰθίοψ=כושי משמעו גם ערבי וישמעאלי, וקרוב לזה שמוש השם מור או מוּר בהשפות החיות. ומה שמביאני לידי השערה זו הוא שכבר נדע שאלכסנדר אחי ליאון השתתף עמו במלוכה ואם כן אין מקום לכושי זה ועל כרחך שאין הדברים כצורתן. הפרט השני מרמז על המלחמות שבין ליאון ואדם מערביה וכבר שערתי בההערה לשורה י"ז שאדם מערביה הוא לעא מטריבולים אשר נלחם עם מלך ביזאנץ וגבר עליו בכמה מלחמות עד שגמר ללכת לקונסטנטינא עיר המלוכה ללוכדה, אבל לא השלים מה שחפץ לעשות. ולזה כוון מחברנו באמרו, והוא–אדם מערביה–יתיעץ עיצות רעות–על ליאון וממלכתו–ולא יעלה (שורה י"ח), פרוש ולא ישלים עצתו! והנה המכה הגדולה שהכה המושל מטריבולים להביזאנטיים היתה בשנת תתקי"ד י"ח שנה אחר שעלה ליאון למלוכה, ולפי זה שלא בדיוק אמר מחברנו שהתגברות מושל הישמעאלי עם מלך הנצרי היה לאחר שמת האיש הכושי שהיה שותף במלוכה עם ליאון כ"ב שנים.

דברי מחברנו על המלך שמלך אחרי ליאון סתומים וחתומים ואין בידי לפרש אלא קצתם. ברור לי שבדבריו, ואחר כך יקום מלך ויצערם בהגרשה וכו' (שורה י"ט) כוון לרומנוס הראשון וקרובים דבריו לדברי הקטע שהוציא לאור רש"ז שעכטער בהרבעון האנגלי, ג', ר"ח ושם נאמר: בהיות השמד בימי רומנוס הרשע, ובא זה ולמד על זה שהשמד היה על אלה שלא קבלו עליהם עול גלות. גם מה שנאמר בשורה כ', במהרה ישנה (=תשנה, תחליף) מלכותו, על מלך זה נאמר שהמלך הזה, שמלך מעצמו, מרדו עליו בניו וגרשוהו מכסא מלכותו, אבל מכאן עד סוף העמוד דברי המחבר קשים לפרשם. המאמר,ארבעים ארבעה מלך וכו' אי אפשר לפרשו כפשוטו שגם מתנבא על העתיד לא יתנבא מה שאין עולה על הדעת כלל, שארבעים וארבעה מחלצי אביו ימלכו עמו בעטרה. ודעתי נוטה לאמור שארבעים הוא לשון קצר תחת ארבעים עתים, ופרוש הדברים, שארבעים שנה ימלכו עמו ארבעה מלכים אחרים, אבל גם אם נקבל פרוש זה לא נדע למי כוון, שרומנוס הראשון לא מלך אלא כ"ה שנים ולא נשתתפו עמו במלוכה אלא ג' בניו ולא אחיו, ואולי שמחברנו כתב ספרו בימי המלך הזה, והוא נבא כמה דברים ונבואתו לא נתקיימה. ודע שמעלות רומנוס למלוכה (תתקי"ט) עד מות קונסטנטין השביעי (תתנ"ט) הם ארבעים שנה ובמשך זמן זה מלכו ד' מלכים, אלה שנים הנזכרים ושני בניו של הראשון–בנו הבכור מת בחיי אביו ולכן לא נמנה כאן–ואפשר שזה פרוש המאמר, ארבעים ארבעה מלך וכו', אבל לפי זה, מחלצי אביו אין לו מובן. והרבה יש לי לשא ולתן בחלק זה של הקטע אבל כאשר אין הדברים ברורים לי אמרתי לקצר, ואיך שנפרש אלה הדברים הסתומים קרוב לודאי הוא שהמחבר חי בימי רומנוס או בימי קונסטנטין השביעי וכל מה שנאמר בעמוד ב' על מה שעתיד להיות באחרית הימים הם אינם אלא דברי נביאות כדרך בעלי הגליון.

הפושע בן הרשעה הוא רק שם אחר לארמילוס הרשע, הוא יקום מצפון, כמו שנאמר, מצפון תפתח הרעה, והוא ימלוך על רומי שכן ארמילוס מלך רומי הוא וכן מבול של אש ושל מים שיבואו על עיירות רומי החייבת כבר נזכרו בספרות האפוקליפטיק העתיקה ומחבר השתמש במסורת בעלי הגליון. גם הג' שנים ומחצה (ב', ז') מקורו בדברי דניאל, ז', כ"ה, ובתפלת ר' שמעון (בית המדרש ליעללינעק ד', קכ"ב) הובא הפסוק הזה בפרוש ונדרש, עדנין ב' שנים, פלג עדן חצי שנה. לשון וסגנון גליון זה מעניין הרבה וכמעט נוכל לומר שאין כדוגמתו בהגליונים שנתחברו בימי הבינים אבל קרובים הם מאד ללשונם וסגנונם של ספרי האפוקליפטיק העתיקים אשר מקורותיהם העבריים נאבדו מאתנו ולא נשאר לנו אלא העתקתם בשפות אחרות, וראוי לשים לב על זה.

לפי מה שראינו למעלה נראה שמחברנו כתב ספרו בימי רומנוס הראשון שמלך משנת תתק"ט עד תתקמ"ד למנין הרגיל וקרוב לודאי שהיה תושב קושטא.

צלותא
תפילה
צלו

א', א'

תפילה לחבקוק הנביא על שגיונות י"י שמעתי שמעך יראתי
זה חזון דניאל
זה היא חזיון דניאל שנתגלה לו בימי כורש מלך פרס שהיא חזון
י"ד
אני דניאל הייתי עומד על נהר כבר והחזון הנוראה נִוראת לי
מכובדת ואני

1. יראתי.] חבקוק ג', א' וב', וכבר ידועה ההגדה על ג', א' שבחבקוק שהנביא התפלל על חטאו, שבקש מהבה"ה לגלות לו את הקץ (עיין מדרש תהלים ז', ע' וראש פרשה ע"ז ותענית כ"ג, א' בגמרא ובהפרוש המיוחס לרש"י. בד"ה כדבר שעשה חבקוק) ולכן נקבעו כאן דברי הנביא בראש החזיון של דניאל.

2. חזיון.] בשאר המקומות בהשריד חזון ולא חזיון ועיין לעיל ק"צא על התמונות אלה. שהיא.] כך בכ"י שהמחבר או הסופר אינו מבחין בין זכר לנקבה וכותב חזון נוראה, יתנשא מלכותו ועוד כיוצא כאלה. י"ד.] לא ידעתי טעם למנין זה שבספר דניאל לא נמצאו אלא ד' או ה' חזיונות ועיין בהפתיחה עמוד ש"ג.

4. נוראת.] הנון מנקד בכ"י ולא אדע אם הנקוד לסמן הטעות שצ"ל, והחזון הנורא הוראת לי, או להעיר את הקורא שהאות שלאחר הנון הוא י', ולא ו'–אותיות אלו כמעט שוות בכ"י–ולכן צריך לקרות נראת הנ' בחירק, וזה נראה עיקר, ואיך שנקרא לא הבחין המחבר בין זכר לנקבה, עיין ההערה לשורה ב'.

תמהתי באותו חזון ובא אלי גבריאל שר צבא עליון ואמר לי דע
איש חמודות

ושמע מה באתי לך להגיד שגבור וקדוש אמר אלי לך גבריאל
וגלה לדניאל מה

עתיד להיות באחרית הימים בימים ההם יעמוד מלך ויהי אות
שמו מניין א'ר'ב'

והממשלה ינתן לו וישבעו במלכותו הטובות והוא יהיה המגדף
לפני אל וקהל

אל יבזה וכוהני דמויות יעשה ויכעים עליון במעשיו והאלי'ם
יאבד אתו ויעמוד

תחתיו האלי'ם מלך אחר שיכרות אתו מרוע מעלליו ואתו השבט
יתנשא משלפניו

5. עליון.] ביהושע ה', י"ד שר צבא יי', ולדעת בעלי הגדה (עיין ספרי הגדות היהודים, ו', קע"ב, הערה כ"ג) הוא מיכאל ולא גבריאל אבל שניהם נקראו שרים של מעלה במדרש בראשית ר' ראש פרק ע"ח. איש חמודות.] דניאל י', י"א.

6. מה.] בכמה מקומות בשריד זה, מה, הוא כמו אשר. שגבור.] הכנוי גבורה רגיל הרבה בספרי התנאים–והם משתמשים בו במקום שכינה–אבל לא גבור, ובמקרא להיפך, הכנוי גבור להקב"ה מצוי הרבה, ולא פעם אחת גבורה.

7. מניין א'ר'ב'.] ארב הוא נרדף עם שונא ואויב והמלך הזה היה שונא ישראל ולכן הוא כותב ארב במקום אלף מאתים ושנים; וכוון כאן למיכאל השלישי, עיין הפתיחה, שי"ג–שי"ד.

8. אל.] מיכאל השלישי היה מתלוצץ בכל דבר קדוש ונכבד בעיני הנוצרים ואין ספק שלא חס על כבוד אמונת ישראל יותר משחס על אמונת הנוצרים. וקהל.] הק' בספק, ואולי צ"ל ואהל, אבל עיין שורה י"א ובהפתיחה עמוד שי"ד.

9. דמויות.] הרבים מן דמות–ולא מן דמויה כמו שכותב לוי במילון שלו בערכו!–הוא דמויות. ולכאורה אפשר לפרש, כוהני דמויות, הכהנים המשרתים לפני הצלמים בבתי תפלות הנוצרים של היונים שמיכאל השלישי לא הלך בדרך אביו ששבר את הצלמים אלא מנה כוהנים לשרתם. אבל פרוש זה אי אפשר להעמיד שהיה לו לאמר וצלמים עשה והניח העקר ושנה הטפל. ולכן נראה שרמז למעשה החולים של מלך זה שהתלוצץ באמונת הנוצרית ומנה את עצמו ועוד י"א ממשרתיו לכהנים גדולים והם הי"ב חקו בכל מיני חוכא ואטלולא עבודת הקדש של הנוצרים ולהם קורא המחבר, כוהני דמויות ויתורגם ללשון אנגלית mock priests, שם הנאה להם עיין בהפתיחה. ויכעים.] אפשר שצ"ל ויכעוס. וכן הקריאה ויעמוד בספק שאפשר שצ"ל ויעמיד.

10. השבט.] בסיליוס המקדני שנכתר בכתר מלוכה אחרי רצחו מיכאל השלישי נעשה אב משפחת מלכים שירשו כבודו וישבו על כסאו לערך ב' מאות שנים אבל הנרצח לא היה אלא דור שלישי למלכות וזקנו מיכאל, כבד פה, היה הראשון במשפחתו לעלות לגדולה זו, ולזה כוון המחבר בדבריו ואתו השבט– dynasty בלשון אנגלית–יתנשא משלפניו; עיין ההערה לסוף שורה הבאה, ועמוד ב', ה', אותו השבט.

ויהי אות שמו שתי ב׳ והוא יתחיל לבנות מקהל שלמפנים נתבזה משבט והוא
יעשיר מלכותו עושר גדול ואומים יכבוש ועמים תחת ידו וישבע מטובתו ויתן
פניו בעם קדושי עליון ויטבול אותם על כורחם בצרה גדולה ובחוזק ואחר כך
ימכור אותם לעבדים ולשפחות ויגוע במיתתו במכאובים גדולים ויתפוש שבטו
לירושה ביד בנו ושמו אות מלכות שלחיות לאון והוא יעשה הנחה וחירות בעם
קדישי עליון ואדון האדונים ירבה מלכותו וימליך עמו איש כושי בלא עטרה בשלו׳
בשלום עתים כ״ב ונקשר באהבתו בחוזק ולאחר מיתתו יתחזק עימו אדם מערביה
ויתגבר אתו בכוח והוא יתיעץ עיצות רעות ולא יעלה ובימיו יהיה עם השפל בנחת

11. שתי ב׳.] שם מלך זה הוא בסיליוס, ובלשון יון בסיליוס הוא מלך ולזה כוון באמרו אות שמו שתי ב׳ והן ראשי תיבות של בסיליוס בסיליוס, המלך בסיליוס. מקהל.] לפי דברי סופרי הימים המלך הזה עסק הרבה בבנין ולא פחות ממאה בתי תפלות נבנו על ידו בקושטא אבל לא אדע לאיזה בנין קרא, מקהל ועיין הפתיחה, עמוד ש״ד. משבט.] מהמלכים שלפניו עיין סוף ההערה לשורה י׳.

13. יטבול.] השמדות בימי בסיליוס נזכרו בהרבה מקומות, עיין הפתיחה, עמוד ש״ד–שט״ו.

14. במכאובים.] הוא מת במיתה משונה בהלכו לצוד ציד כאשר קרני צבי נסתבכו באזורו והפילוהו לארץ אבל לא מת מיד אלא סבל יסורים קשים ימים אחדים ומת. ויתפוש.] נראה שצ״ל ויתפיש, עיין ההערה לסוף שורה ט׳.

15. לאון.] בנו ויורש כסאו של בסיליוס היה המלך ליאון הפילוסוף ואריה הוא λέων ביונית וזהו מה שאמרו אות מלכות של חיות לאון, שאריה הוא מלך של חיות. ונראה לי שלאון הוא פרוש מבחוץ שנשתרבב לפנים שאין עולה על הדעת שמחברנו הזכיר את השם מלא אחרי שכל השמות האחרים הם רק בדרך הרמז.

16. ירבה.] ליאון מלך כ״ה שָׁנים. כושי.] לא ידעתי למי כוון, עיין הפתיחה סוף שט״ו.

17. עתים.] שנים. מיתתו] פרוש, לאחר שימות איש כושי. יתחזק] יתגרה עמו במלחמה. מערביה.] מארץ ערב, וכוון ללעא מושל טריבולים שבשנת תתק״ד הכה מכה רבה לליאון מלך ביצאנץ, והמושל מטריבולים היה נוצרי שהמיר דתו לדת האסלם ולכן נאמר עליו שהיה מערביה שערבי ואיסלמני הם שמות נרדפים, ועיין בהפתיחה עמוד שט״ז.

18. והוא.] שב לאדם מערביה, עיין בהפתיחה, עמוד שט״ז. יעלה.] יעלה בידיו.

ואחר כך יקום מלך ויצערם בהגרשה ולא בהשחתה אבל ברחמנות ויתן פניו באלים
ולא יצליח במהרח ישנה מלכותו ארבעים ארבעה מלך ימלוך עימו בעטרה
מחלצי אביו וגם הוא יגווע אבל מיוצאי יריכיו ימלוך עמו ורבים יעמדו
כנגדו לאורבים ועצתם תופר וראוי לו להשמר בתחילה ימי מלכותו יתרומם

מלכותו

א׳, ב׳

[מלכו]תו ונא׳ [לש]מים אבל באחרית [הימים ה]אלה [יתכר]ת מלכותו ויכבישו צ[ור]
רבא ואתה דניאל חתום הדברים האלה עת עתיד שיתבררו ויתו[לבנו הדברים] שלך
נגלה מה עתיד להיות שמא אחר מי כמותך או מיראי א״ם יגישו [עצומותי]הם ומע[שיהם]

19. מלך.]=רומנוס לעקפנוס שצער את ישראל עד שרבים ברחו מביצאנץ לארץ הכוזרי. באלים] ב׳ אותיות האחרונות בספק.

20. במהרח] בכ״י זה קשה להבדיל בין ה׳ לח׳ וברור שצ״ל במהרה ואף שכתוב במהרח. ישנה.]=תשנה, עיין ההערה לשורה ב׳, ושנה כאן פרושו יחלוף, שמלכות רומנוס לא נתקיימה ונתבטלה אחר שמלך כ״ה שנה, ועיין הפתיחה, עמוד שט״ז בפרוש שורה זו והשורות שלאחריה.

21. ימלוך.] אפשר שצ״ל ימליך.

22. בתחילה.] נראה שצ״ל בתחלת.

1. ונא׳.]=ונשא. ויכבישו.] האויבים יכבישו את ממלכתו. צור.] כנוי של רומי בהמדרשים העתיקים עיין לדוגמא תנחומא ה״ב ב׳, מ״ד ושם נסמן, והדרשן הוא האמורא ר׳ אלעזר בן פדת שחי לערך ש׳ למנין הרגיל ובהתרגומים המאחרים וכן אצל הפייטנים הוא כנוי של רומי החדשה, מלכות ביזאנץ ועיר הראשי שבה, קונסטנטינא, עיין קרויס לתולדות היהודים בביזאנץ ק׳, ועיין שורה י׳.

2. עת עתיד.] הת׳ בעת קצת ספק ובשורה ד׳, עד עת קץ, ונראה שעת עתיד הוא לשון קצר תחת עד עת העתידה, ואולי צ״ל עד עת קץ, עיין דניאל י״ב, ט׳ וי׳, כי סתמים וחתמים הדברים עד עת קץ, יתבררו ויתלבנו ויצרפו רבים ועל פי דברים אלו השלמתי מה שנמחה מכ״י בסוף השורה.

3. מי כמותך.] שהוא כמותך. עצומותיהם.] עיין ישעיה מ״א, כ״א, הגישו עצמותיכם, ויש שפרשו שעצמותיכם שם פרושו הדברים העצומים והחשובים שעשיתם—עיין ברד״ק

והדברים שגלו לך דניאל אמונים הם ואמתים עד עת קץ וירם המלאך את
ידיו לשמים וישבע בחי העולם שאותו השבט יעמוד ויחצה חזקתו
בשלום וימלא כל הארץ טובות ויקום מצפון פושע בן הרשעה וימלוך
על מדינת אפטלופון עתים ג׳ ומחצה ויעשה עוון גדול שלא נעשה
כמותו מבריית עולם ועד סופו שעתיד לזווג בנים עם אמותיהם ואחי׳
עם אחיותיהם ובנות עם אבותיהם ויהיה הט[ומא]ה גדול וקשה מכל טומ[אה]
שבתורה ויביט י״י אלהים על כל פני האדמה ויסרוף עיירות רומי החייבת
אש שמים ולא יהיה ישועה בים וביבשת מחרון י״י [צב]אות על נבל[ותם וי]מית
י״י אלי״ם שבט העוול ואשריו ליושב ביום ההוא ברומי ובסלוני[קא] ובסיקיל

על מקומו–ולכן עצומותיהם הוא נרדף עם מעשיהם ופרוש המאמר, שרק לדניאל נתגלה הקץ שאין אדם אחר שקול כמותו ואם יביא אחד מיראי אלהים ויטען שגם הוא ראוי לאותו דבר, יבוא ויספר מעשיו ודבריו הגדולים אשר עשה.

4. שגלו לך וכו׳.] פרוש, והדברים שגלו רק לך דניאל נאמרו ולא לאחרים. ואמתים] האות האחרונה קצת בספק.

5. העולם.] דניאל י״ב, ז׳. ויחצה.] יחלק מלכותו עם אחרים אבל לא תהיה החלוקה הזאת על ידי מלחמה אלא בשלום; ועיין דניאל י״א, ד׳ ובעמדו תשבר מלכותו ו ת ח ץ וכו׳, ועל שבט במשמע שהשתמש בו המחבר עיין ההערה לעמוד א׳, י׳.

6. וימלא כל.] ב׳ תבות אלו נכתבו כאחת וכדי שלא יטעה הקורא בקריאתם נקד הסופר את האל״ף; ועיין עמוד א׳, שורות ח׳, וי״ב, וישבעו הטובות וישבע מטובתו.

7. אפטלופון.] ביונית כנוי של רומי באיטליא ומשמעו עיר של שבע גבעות *ἑπτάλοφος*. עתים.] שנים, עיין א׳, שורה י״ז.

8. ואחי׳.] ואחים.

10. שבתורה.] יותר קשה מכל טומאת עריות שנזכרה בתורה. רומי.] כוון לקוסטאמטרפולין של רומי החדשה, מלכות ביזאנץ עיין ההערה לשורה א׳.

11. וביבשת.] בלשון חכמים, יבשה, אבל בלשון תורה, יבשת.

12. שבט.] עיין ההערה לא׳, י׳. העוול] הרגל השמאלי של הה׳ נמחה. ובסיקיל.] הסופר רצה למלאות השורה וכתב בסיקיל, והוא רק חצי תבה שחזר וכתבה מלאה בראש השורה הבאה.

ובסיקיליאן ובריה ובשטריגליון ובאשיניאד ובארם........
ובאיסטמבולין באלו המקומות כל היושב אשריו ובאפטלופון ית[לחמו]
בכל
עמים רבים ויזעום י״י אלי׳ם בחמתו על יושבי האיים ויגלם בגלות ויושיבם בא..
הגדולה ויהיו הפרות ועשבי השדה לרזון ויהיה סערת רעמים בשמים ורעש[נים]
גדולים בארץ ואש מן שמים כבד וילהט יושבי הארץ פגרים רבים בלא קבורה
יהיו לפני האדמה ו[בהמ]ה ועופות רמש הארץ ואשר בכל פני האדמה לנב[לות]
ויזעום י״י אלי׳ם וימטור את אשו בו וישפוך את המים וירעיש את היימים ויר
וירעים וירתיח גליהם הייו בלי [מה אפס ותוהו] וישלכון ויצליל אותם במצולה
גרי היים יבלעום ומבצריהם. [לארץ יגיעו] ולא יכר לארץ והוא בתוכה שיבואו
מפרשי ים להתאבל עליה.........וכי זה.....אשר עשר....
ממנה הולכים ובאים עם ספינות ו[אומר׳] זה לזה ה[א]ין זאת העיר שאמרו כלילת

13. ובסיקיליאן.] ביונית Σικελίαν כך כשהוא נשוא המאמר–accusative–אבל מצינו כבר בהספרות הישנה זונין ζώνην במקום זוני, ζώνη, וקרויס במלון שלו ערך זוני דעתי שזונין הוא ζώνιον ואינו נראה והוא סותר דברי עצמו עיין דבריו בהחלק הראשון עמוד ע״א. וקשה לעמוד בברור על אלה המקומות שנזכרו כאן.

14. ובאיסטמבולין.]=כך שם העיר קושטא ביונית החדשה ובתורקית. ובאפטלופון.] רומי שבאיטליא, עיין ההערה לשורה ז׳.

15. האיים.] מעל תבה זו, בכל, בין השורות, ונראה שהוא תקון במקום על–ויזעום י״י אל׳ בחמתו בכל יושבי האיים–אלא שלא היה להסופר מקום בין השורות מעל התבה, על וכתב התקון מעל התבה, איים. בא.] אפשר שצריך להשלים בארץ.

18. לפני.] נראה שלפני היא טעות סופר וצ״ל על פני. לנבלות.] הקריאה בספק.

19. וימטור.] כך בכ״י במקום וימטיר. ויר.] ג׳ אותיות הראשונות של התיבה הראשונה בראש השורה כ׳ נכתבו בסוף שורה שלפניה כדי שלא להניח בה חלק.

21. והוא.] אשר הוא, ואולי צ״ל שהוא ויבואו במקום והוא שיבואו.

יופי משוש כל הארץ ומאבלים עליה ימים רב' ובימים ההם ינתן המלכות ברומי

. . . . .אשפיאון שערים ומגדלים

. . . . ושפטו אז ימלוך מ. . . . . .

24. הארץ.] איכה ב', ט"ו.

לד–לה
מעשה ישו.

שני קטעים מסמנים T–S 87–88 באוצר הספרים של האוניוורזיטא בקמברידג, הראשון בן ב׳ דפים תכופים, ארכו כ׳ ורחבו ט״ו והשני דף קטן, י״א על ט׳. הנייר של הקטע הראשון בלוי כל כך מזקן עד שעמוד א׳ נמחה לגמרי וגם העמודים האחרים נלקו בכמה מקומות והשלמתי מה שחסר על פי המקורות המקבילים או על פי שקול הדעת. בהקטע השני כמעט אין בו דבר מה שלא נמצא בראשון אבל כאשר הרבה חלופי גרסאות בו לא נמנעתי מלתתו כאן כי טובים השנים מן האחד.

מעט וקלים המה הדברים שנמצאו בספרותינו העתיקה, ספרי התנאים והאמוראים, על ישו הנצרי, תלמידיו ובני משפחתו וכל אלה ההגדות הארוכות והרחבות שנמצאו בענין זה–עיין תולדות ישו לקרויס–נתחברו בסוף ימי הבינים כאשר מעידים על זה לשונן וסגנונן. אבל אין להטיל ספק בדבר שהסופרים בדורות האחרונים לא בראו הרבה חדשות אלא השתמשו בהחמר העתיק שיצר לו הדמיון העממי בדורות הקרובים לראשית ימי הכנסיה הנצרית, וכבר מצינו שאבות הכנסיה של המאה השניה והשלישית יחסו עקרן של אלה הדברים ליהודים. לדוגמא מי שאומר שיהודה גננא בההגדה המאוחרת היא טעות סופר במקום יהודה גנבא, (עיין מכתב עתי הצרפתי לחכמת היהדות חלק ס״א, קכ״ט) אינו אלא טועה ונעלם ממנו שטערטוליאן–נולד ק״ס למנין הרגיל–מזכיר עקרה של הגדה זו על הגנן שהוציא פגרו של ישו מקברו, עיין ההערה לקטע א׳ דף ב׳, א׳ שורה ו׳.

כמעט כל ההגדות על ישו שלפנינו בדפוס ובכתבי יד נכתבו עברית או נעתקו מעברית ורק בגנזי הגניזה שנתגלתה בימינו נמצאו שרידים אחדים ממעשה ישו, ארמית, ושנים מהם כבר נתפרסמו בדפוס על ידי אדלר וקרויס–מכתב עתי הנ״ל, ס״א, קכ״ז וקכ״ח, ס״ב, כ״ח עד ל״א–ושנים מהם אני נותנם כאן. הד׳ הקטעים הם קרובים זה לזה ואינם שרידי ספרים שונים אלא שרידי כתבי יד שונים של ספר אחד ולכן החלופים שביניהם אינם אלא חלופי נוסחאות. ההגדות שבקטעים רובן כבר ידועות ממהדורות השונות של תולדות ישו בלשון עברית אבל ברור שלא נעתקו מלשון אחר אלא שנכתבו ארמית ממחברן, ולא זו בלבד אלא שנעלה מעל כל ספק שהמהדורה הארמית של מעשה ישו יותר מקורית מכל אלה המהדורות השונות של ספר זה אשר נכתבו עברית, שנתוספו בהן הרבה דברים שאינן בהמהדורה הארמית. אם נשוה לדוגמא נוסח הארמי של ההגדה על הפריחה באויר עם הנוסחאות השונות שלה בעברית נראה בברור שהנוסח הארמי הוא המקורי. ישו ויהודה גננא שניהם יודעים

לעשות גדולות על ידי שם המפורש ושניהם פורחים באויר אבל השני מנצח את הראשון ומורידו לארץ, תאת עלתה בידו לא על ידי תחבולות ולא על ידי ערמימות. כך הוא נוסח הארמי של ההגדה אבל בנוסח העברי יהודה טנפו לישו בשכבת זרע, שניהם נפלו לארץ כאחד כאשר נטמאו. וההוספה בנוסח העברי לא נאמרה בראשונה כלל על ישו אלא על בלעם שגם הוא פרח באויר ופרח אחריו פנחס והורידו לארץ והרגו (תרגום יונתן במדבר ל״א, ח׳) וכאשר בלעם גרם זנות של ישראל עם נשי מואב הוסיפה ההגדה המאוחרת ואמרה שנענש מדה כנגד מדה, הוא חטא בזנות–בשכבת זרע–ושכבת זרע הפילתו לארץ ונהרג, וכבר נמצא רעיון קרוב לזה בגטין נ״ז, א׳ שאמרו שבלעם נדון בשכבת זרע רותחת. וההגדה שם בגטין על בלעם וישו מטפחת על פני האומרים שבתלמוד ובמדרש בלעם הוא כנוי לישו, שהרי ביחוד אמרו שם, תא חזי מה בין פושעי ישראל–ישו–לנביאי אומות העולם–בלעם–וכבר הראיתי ב ורנאל לביבליקאל ליטעראטור חלק מ״א, קכ״א שאין מקום להשערה זו. ומצדד אני לאמר שגם ההגדה על קלח של כרוב שנתלה עליו ישו היא הגדה מאוחרת ולפי ההגדה הישנה נתלה על מין ארז שנקרא בעברית ברוש כאשר נאמר בפרוש בקטע א׳, ב׳, א׳, שורה ז׳ וכן נתלה המן על ארז, עיין מדרש פנים אחרים ע״ז ובתרגום שני סוף פרשה ז׳. ובהמקור שנזכר באחרונה נאמר בענין זה דבר המדתא בעי למיסוק לאלכסנדריא–צ״ל לאכסניא–דבר פנדירא, וכונת מאמר זה שהמן בן המדתא נכנס לאותו אכסניא עצמה שנכנס בה ישו בן פנדירא ששניהם נתלו על ארז, וכאשר תלוהו את ר א ש ו על העץ אומרת ההגדה שהעץ הזה היה נקרא ב ר א ש, שכך דרכה לדרש לשון נופל על לשון. וההגדה על קלח של כרוב במהדורות החדשות של מעשה ישו מקורה בטעות סופר שברוש (=בראש) בנקל נשתבש לכרוב ובאת ההגדה ופרשה שאל תתמה, איך אפשר לתלות אדם על כרוב ועוד למה דווקא נתלה על צמח כזה ולא על עץ, שכך וכך היה המעשה שהשביע ישו כל העצים וכו׳ כאשר בתולדות ישו בארוכה. וראייה לדברי, שבקטע ב׳, עמוד ב׳, שורה ד׳ נאמר שנתלה על כנא דכרובא, בלי שום פרוש, ועל כרחך שכרובא הוא טעות סופר במקום ברושא.

והנה אף שראינו שנוסח הארמי הוא קדום לנוסח העברי בכל זאת אי אפשר לאמר שמעשה ישו, ארמית, נתחבר בזמן שלשון ארמי היה הלשון החי של היהודים. המחבר של ספר זה מחקה הלשון הארמי של התרגומים וביחוד אותו של תרגום אונקלוס וזאת עלתה בידו על צד היותר טוב אבל כשנדקדק הטב נראה שהוא אין שואב מהחיים אלא מהספרות, ולכן אינו נפלט מלהשתמש בערבוביא בלשון ארמי של בני ארץ ישראל ובאותו של בני בבל, ולא עוד אלא שהוא מתרגם מבטאים עבריים לארמית מלאכותית. וכדי שלא להאריך יותר מדאי בדוגמאות הנני מעיר רק על המקומות בקטע א׳ שמחזקים דברי אלה ולא ללמד על עצמו יצא אלא גם על שאר הקטעים. א׳ ב׳, ג׳, מאי, לשון בבלי ובלשון בני ארץ ישראל, מה, או, מא; י״ב, מריה דרחמי,=בעל הרחמים בלשון חכמים ובארמית רחמנא, עיין ההערה במקומו; י״ג, דינבטל,

בלשון בני א״י צ״ל דיתבטל; ט״ו, ואתיוה, וכן בשורה י״ח ואתייה ובארמית של בני א״י צ״ל, ואיתוהי, או ואיתוניה, ותחת ואתייה צ״ל ואיתהי, או ואיתיתיה אבל בלשון בבליים ואתייה (=ואיתייה, עיין נדרים צ״א, א׳: אתייא במקום איתייא) היא התמונה הנכונה על פי הדקדוק; י״ח, תריסר, וכן בשורה י״ט ובלשון א״י תרי עסר; י״ח וכ״ו אמאי, בלשון א״י, על מא, או, על מא דין; י״ט, דתיבעיל, בלשון א״י דתתבעיל; כ״ח וקא, לשון בבלי; ל״ב, קאיי, בלשון א״י צ״ל קאים; ב׳, א׳, א׳, דחזיה, בלשון א״י דחזהי או דחזתיה, ג׳, לה פתחא איפתחי, פתח הוא זכר ולא נקבה והא׳ שבסוף המלה הטעה להמחבר שחשב שהוא סימן לנקבה, אבל בשורה ד׳ איפתח; ו׳, בשושיפא, הקורא יתמה אם עשה עצמו צפור מניין היה לו מעיל על גופו. והתשובה על זה שהמחבר השתמש בהמלה הזאת במשמע ציץ, שעל ראש התרנגול, משום שמצא שבתלמוד בבלי השתמשו בהשם הנרדף של שושיפא, והוא כרבלתא, בב׳ פנים, שכרבלתא הוא טלית, מעיל וכרבלתא דתרנגולא הוא הציץ שעל ראש התרנגול. ומהנותר להעיר שהקש כעין זה אין לו מה לסמוך עליו, שכרבלתא הוא בגד שראשו העליון הוא כעין מצנפת, כרבלתו באשורית, מצנפת, ולכן בדרך השאלה יאמר כרבלתא, למצנפת, של התרנגול אבל שושיפא הוא בגד רחב שמכסה את הגוף לארכו ולרחבו ואי אפשר שישמש גם כן במשמע מצנפת. ודע שבההגדה על בלעם ופנחס שפרחו באויר וכן בההגדה הקרובה לה על יינוס וימברוס שפרחו באויר נמצא הלשון ותפשו בציצית ראשו, עיין אגדת אגדות בסוף הספר ומדרש אבכיר בילקוט שמות רל״ה ולכן גם בהגדה זו על ישו נאמר ואחדיה בשושיפא, והוא הציץ שעל ראש התרנגול. ו׳, דידיה, בלשון א״י דיליה, ועיין בתולדות ישו לקרויס, קמ״ז שמביא מכ״י של הספר אבן בחן הגרסא, נקטיה ר׳ יהודה בשושיפא דסדינא, ונראה שצ״ל דידיה במקום דסדינא או שסדינא הוא פרוש לשושיפא. ז׳ דברושא, המחבר לא ידע שברוש הוא, ברתא, בארמית ולא ברושא; ז׳, ומן קמי, בלשון א״י ומן קדם; ח׳ שלח וקרא, ולעיל א׳, ב׳, ט״ו שדר ולא שלח והמחבר השתמש בשתיהם שכן מצא בהתרגומים, שאונקלוס משתמש בשלח ושאר התרגומים בשדר; י״ג אחתוה בלשון א״י אחתוהי או אחתוניה ולא אחתוה שהוא לשון בבליים. ט״ז אם, ולעיל ב׳, א׳, ה׳, אי, ובתרגומים, אם, אבל בתלמוד בבלי אי ובתלמוד ירושלמי אין ולפעמים אי, ועיין גם כן שורה כ׳–כ״א אם אתיתון, אי צבי; י״ז קריה, ולא קרהי או קרניה של בני א״י; י״ח, מאי, ולא, מא דין, של בני א״י, עיין מה שהערותי על א׳, ב׳, ג׳, ובשורה י״ט מה ולא מאי; כ״ב, ית, הוא כאן כמו את בעברית ולא נמצא אלא בתרגום אונקלוס כדי לתרגם, את, שבכתוב כצורתו. כ״ט ארבסר, בלשון בני א״י ארבע עסר אבל בתלמוד בבלי ארביסר.

וכבר די במה שכתבנו להעמיד דעתנו על המחבר מעשה ישו, ארמית מבלי לדקדק בלשון שאר הקטעים כי כולם שוים בזה שלשונם הוא לשון ארמי מלאכותי אבל לא אמנע מלהעיר איזה דברים על ב׳ הקטעים שיצאו לאור על ידי אדלר וקרויס במכתב עתי הצרפתי חלק ס״ב, כ״ז–ל״א שבכמה מקומות לא העתיקו בדיוק כאשר נוכחתי לדעת אחרי עיוני בהכ״י. קטע א׳, א׳, א׳ נראים רק האותיות

ר"ך' מן התבה, בכורך; ב' אמ' דוד מזמור והמלות האחרות שבשורה זו מטושטשות לגמרי; ה' וקטלוהי אתיב אגליטור, וקרויס העתיק וקטלוהו מתיב אגליטוס, והאות האחרון אפשר שהוא ס' כמו שקרא קרויס; ז' איתק והשאר מטושטש וברור שצריך להשלים אית[קטלו] ולא איתחייבתון; ג', י"ט כך צריך להשלים על פי קטע א' שלפנינו, בההיא שעתא קרא ואמר; כ"א איו תדעון, בכ"י אירפי, בלי שום ספק ואירפי הוא כמו נתלה (עיין ערוך ערך רפן על הלשון, תלוי ברפיון), אלא שעל פי הדקדוק היה לו לאמור מרפי ולא אירפי אבל סופר הקטע הזה טעה כמה טעיות; ד', כ"ח, בבר זויא, בכ"י רק, בברז, ודאי והשאר בספק. וקרויס האריך שם ל"ד–ל"ה, בפרוש מלה זאת ודבריו צריכים תקון וכן דברי בעלי המלונים על המלים, בריז, ברזינא ובירוזא. בתרגום שמואל א', י"ד כ"ו בריז היא מלה פרסית, עיין פראנקעל במכתב עתי ללשון אשורית חלק ט', ג'; ברזינא, כלי קטן למדה בתלמוד בבלי היא רק תמונה אחרת מן ברזו, כלי קטן באשורית עיין ערכו במילון של מוס–ארנלד; בירוזא בתרגום ירושלמי במדבר כ"ה, ח' איננה מלה בודדת, כמו שאומר קרויס, אלא שֵׁם מהשרש ברז שמצוי הרבה בתרגומים ובתלמוד בבלי ובאותו הפסוק עצמו בתרגום נאמר, וברזינון כחדא, ונעלה מעל כל ספק שאתר בירוזא–כך בכ"י ובספרים נשתבש לברווזא–הוא כמו באתר דברזינון ובעברית במקום שדקר אותם. ואם באמת כתב המחבר של מעשה ישו, ברוזא דמיא, במשמע צינור, או, סילון, הרי זה ראיה לדברנו שלא ירד לעמקו של לשון ארמי שברוזא דמיא אין לו משמע אחר אלא נקב בחבית או בכלי אחר שיוצאין מים ממנו ואי אפשר לקבור אדם בנקב של כלי. ותמה אני על קרויס שלא הרגיש שבקטע ב', ל'–וכן בקטע א' שלנו ב', א', כ"ז–נאמר בפרוש שפילטוס צוה ליהודה לקבור ישו, במקום שקוברים בו מתים, ואם כן אי אפשר לומר שקברו במרזב של מים, אתמהא! וחבל שבקטע שלנו חסרה המלה קודם דמיא, אבל ברור שפרושו של קרויס אין להעמידו. ודע שבשורית ההמונית (עיין מלון שורית ההמונית למקלין) ברז הוא, יבש, ולפי זה אפשר לפרש שעל פי פקודתו של פילטוס קבר יהודה לישו במקום שהמים פוסקין, אבל לא מצאתי חבר בלשונות האחרות של בני שם למשמע זה של ברז. ל' גרירו, בכ"י, וגרירו; ל"ד וסגיד, לפי ראות עיני המלה בכ"י היא וסער ולא וסגיד.–קטע ב' הוצאת קרויס. א', א', כד האות האחרונה שבשורה זו נראה שהוא ל' ואי אפשר לקרות כד; ב' דישמיא; ד' צבין, בכ"י צבן; ה' דאורייתא, בכ"י דאוריתא; ח' דאתי, בכ"י, דאתו; י"ב ל[יה] האות שבסוף השורה נראה כעין כ'; ט"ז, [תו]ע[בה] לנו בכ"י מאי ולא לנו וברור שכך צריך להשלים ידע מאי דכת' וכן בקטע א' שלפנינו ב', א', י"ט, ידע מה דת', ולא יכולתי לרדד לסוף דעתו של קרויס להשלים ג' מלות עבריות בספר ארמי! ויותר ממה שכתבתי כאן יש להעיר על ב' הקטעים שבמכתב עתי הצרפתי אלא שלא רציתי להאריך ובההערות להקטעים שלפנינו הערותי על קצתן.

הקטעים בלשון ארמי יש להם חשיבות גדולה לא בלבד בשביל הנוסח המקורי

שלהם כאשר ראינו למעלה אלא גם בשביל החמר החדש שבהן. אבי הכנסיה אגאברד בספרו, על אמונות הטפלות של היהודים עמוד פ״ז הוצאת מיגנע, מספר שהיהודים אומרים, שישו הבטיח להקיסר טבריוס שבתו הבתולה תתעבר ובאמת נתעברה, אבל במקום עובר נוצרה אבן במיעיה ובשביל זה נהרג. הדברים כמו שהם סתומים וחתומים שאם היה ביד ישו למלא בטן הבתולה באבן בודאי מהנקל היה לו לקיים מה שהבטיח להקיסר שתתעבר בתו כדרך כל הנשים. וברור שאגאברד שמע וטעה והוא, שישו השתדל לקיים דבריו אבל היהודים הפרו עצתו והעובר של בת הקיסר נהפך לאבן כמו שמסופר לפנינו בקטע א׳. מכל זה לא נמצא דבר בהמהדורות השונות של מעשה ישו בעברית, ובודאי איננה הגדה חדשה שאגאברד כתב ספרו בשנת תת״ל למנין הרגיל, הרבה קודם לזמן שנתחברו אלה המהדורות. מעניין הרבה הדבר שבהקטעים לא נמצא אפילו רמז קטן שישו עשה עצמו אלוה ואדרבא ממה שנאמר בקטע א׳, דף א׳, ב׳, כ״א, וידע מרי קיסר ד א נ ח נ א בני אלהא דשמיא, מוכח שלא חשב את עצמו יותר גדול מתלמידיו וחבריו, והוא והם נקראים בני אלהים על דרך ההשאלה, וכבר נאמר בתורה, בנים אתם לי״י אלה׳. והעון הגדול של ישו לפי ההגדה זה הוא שהשתדל אצל הקיסר לבטל תורה ומצות, עיין קטע א׳, דף א׳, ב׳, י״ג, וכ״ט. ובאבן בחן כ״ו–עיין קרויס קמ״ז–צ״ל בני אלהא אנן ומחינן ומסינן ולא בן ומחינא וכו׳ וממקומו הוא מכרח שמתחיל ביחיד בן וכ׳ ומסיים ברבים, בהא מנסינא וכו׳ עבדוה. וקרויס לא העיר לא על טעיות אלה ולא על האחרות, לדוגמא גניבא במקום גנינא או גננא ר׳ יוחנן בן מטענא במקום יוחנן מצבענא. ואין מן המותר להעיר שהמאמר הארמי במעשה כ״י סטרסבורק –קרויס מ״ח–כלו משבש אבל לפי דרכינו למדנו שהמחבר מהדורה זו של מעשה ישו השתמש במקור ארמי וכשבא למקום משבש שלא היה בידו לתרגמו עברית העתיקו ארמית ולא ללמד על עצמו יצא אלא גם על המחברים של שאר המהדורות שהם כלם השתמשו במעשה ישו ארמי.

כבר אמרנו למעלה שכל הקטעים של מעשה ישו בארמית הם קרובים זה לזה והחלופים שביניהם הם קטנים וקלים, והיותר גדול שבהם הוא שקטע א׳ וכן ב׳ הקטעים במ״ע הצרפתי מחקים את הלשון הארמי של התרגומים העתיקים וקטע ב׳ אותו של תלמוד ירושלמי ושל מדרשי ארץ ישראל. לדוגמא קטע א׳ משתמש בית ליחס הפעול שכן הוא דרך התרגומים שמתרגמים, את, שבעברית לית וקטע ב׳ הולך לו בדרך הירושלמי ומחבר הכנוים אל הפעל, ורק פעם אחת נמצא בו ית והוא במקום שהשתמש בפסוק של תרגום, עיין ההערה לקטע א׳, ב׳, א׳, י״א, וכן שאר החלופים שבין הקטעים רובם כעין זה שהקטע הא׳ הולך בדרך התרגומים והקטע הב׳ בדרך הירושלמי, עיין ההערות לקטע ב׳.

. . . .

. . . . .יישו. . . . .

. . . . אמ[ר קיסר האי] עוברא דאית בכר[סא דברתי דכר הוא או נוקבה] אמר יישו מאי

[דצבי] מלכא אע[בדי]ה אם דכר אם נוקבה בההיא שעתא אמר קיסר לפילטוס הגמונא

[נכתר אנ]ן עד תשעה ירחי עד דניחזי אִי יַלְדָה אי לא ילדה אילא [ילדה אנן קטלינן]

י[ישו ו]אסרינן תלמידוהי והות [בההיא שעתא] לישראל ע[קתא רבתא ופחדא]

סגי[אא ושלח רבי יהושע] בן פרחיא בסתרא וב[טימרתא איגרתא] לכולהון מדינאתא

ד[אית]ון בהון יש׳ ואמ׳ הכי [אנחנא] עדתא [דבירושלם גזרין] דלא ליטעום איניש

מיכלא ולא מ̇שתיא אלא דינעני בליבא שלימא קמי קב״ה ולא ליבדו יש׳ ולא

ליבטיל אוריה ונימוסי ומצואתא דהכי יהב [פוקד]נא יישו רשיעא קמו כולהון

מדינאתא ואתרואתא דהוו יש׳ תמן וגזרו תעניתא [בליבא שלימא ו]בעו רחמי מן

מריה דרחמי ועבד קב״ה דהיכי עביד [בכל עדנא דיש׳ מתענ]י בליב[א שלימא ואתהפיך]

ההוא עוברא דהוה במעי בתתיה דקיסר והוה אבנא דינבטל כל פוק[דניה]

5. אי לא.] כך בכ״י בב׳ תבות ואחר כך בתבה אחת.

6. תלמידוהי.] הקריאה איננה ודאית לגמרי. עקתא] עיין שורה י׳ ובהפתיחה, שכ״ח על מחשבת ישו לבטל תורה ומצות ולוא קיים הבטחתו להקיסר עשה מה שזמם.

12. מריה דרחמי.] תרגום של בעל הרחמים, עיין לדוגמא ויקרא ר׳ י״ז, ד׳ ושם נסמן.

13. במעי בתתיה.] עיין הקטע במ״ע הצרפתי ס״ב, כ״ט וקרוים הדפים הקטעים שלא כסדרן ומה שאצלו הקטע השני הוא באמת הקטע הראשון כאשר יראה המעיין.

13. דינבטל.]=דיתבטל, עיין הפתיחה ראש שכ״ו.

דיישו רשיעא דהכין כתיב י׳ה׳ו׳ה׳ ה׳י׳פ׳י׳ר׳ ע׳צ׳ת׳ ג׳ו׳י׳ם׳ וגו׳ וכיון דהפיך קב״ה
להוא עוברא אבנא עברי תשעה ירחי ולא ילידת שדר קיסר ואתיוה
ליישו רשיעא אמ׳ ליה אמאי לא קא ילדת אמ׳ ליה אית בעמא דיהודאי
דאחדין לולדא במעי אימיה תריסר ירחי לבתר תריסר ירחי שדר בתריה
ואתייה ליישו אמ׳ ליה עברו תריסר ירחי ואמאי לא קא ילדת אמ׳ ליה
דילמא עיסקי במילי עלמא דבתולתא היא ולא נפיק ולדא עד דתיבעיל
ואי יהבת לי רשותא אנא קרענא ליה לכרסה ומפיקנא ליה ממעי אימיה
כד חיי ודכר וידע מרי קיסר דאנחנא בני אלהא דשמיא ואית בן יוכלא
למיעבד כל מילי דבעינא אמ׳ ליה קיסר קום עיביד הכי וקם יישו רשיעא
ובזעה לכרסה דברתיה דקיסר ואשתכח ההו[א ולדא] אבנא במעהאי

14. גוים.] תהלים ל״ב, י׳; דרכן של הסופרים הקדמונים לנקד פסוקי תורה.
16. קא] עיין בהפתיחה, שכ״ו על מלה בבלית זו.
17. דאחדין.] עיין סוטה כ״ב, א׳ ושם ברש״י על יוחני בת רטיבי שהיתה עוצרת רחמי היולדות על ידי כשוף ורש״י השתמש כאן בלי ספק בפרוש גאונים שכדבריו הם דברי הערוך בערך יוחני. ועל עצירת הולד עד י״ב חדש עיין יבמות פ׳, ב׳, אישתהי עד י״ב ירחי.
19. במילי עלמא.] הלשון מילי דעלמא נמצא כמה פעמים בתלמוד (עיין לדוגמא שבת ל׳, ב׳) ומשמעו דברי רשות בנגוד לדברי תורה מה שאי אפשר כאן, ועיין ערוך ערך מל, ה׳, על מילי במשמע כשוף. (קרוב לאמר שצ״ל עוסקי ולא עיסקי. דתיבעיל.]=דתיתבעיל, עיין הפתיחה, עמוד שכ״ו.
22. דבעינא.]=דבעינן שלא על עצמו בלבד הוא מדבר עיין שורה כ״א והפתיחה, שכ״ח.
23. במעהאי.] צ״ל במיעיהא.

דההיא בתולתא בההיא שעתא אמר ל. . . . . קיסר א. . וה בעא ולא יכ. . . . .

. . . . בקיסר ואמ' קיסר ליהושע בן פרחיה ולמרינוס סבא רבה אינשי אילין

[ד]אטעו ליב[הון מן בתר אלהא ומן] בתריה דמלכא מאי דיניהון דאילין [אינשי חי]בין

[ענו ואמרו לית אנחנא ידעין מאי בעי] למעבד קיסר מלכא לית בידן יומא דין א[לא דנשמע] מאי

[צבי מגזר עליהון קיסר מלכא אמ' קיסר] אילין יהודאי אינון ומן עמא דילכון אינון וקא

[בעו] בחרשא ד[ילהון למבטל פתגמי] דאוריתא ואילא נעקר יתכון מן עלמא [השתא

עבדו מאי דצביתון] וטעינו יתהון בפרזלא ואובילו יתהון לטבריה ואתקינו ליוחנן

[צליבא ו]צלבו יתי[ה בחמיש] שעי מן יומא ובתרכן קברו יתיה ובתריה

[איתיאו לייש]ו ובעו לאצלבא יתיה וכיון דחזא דצליבה קאיי למיצלב יתיה

[אמר מילא דחר]שין ופרח מ[ידהון על אפי אוירא דשמיא] כעופא אמ' יהודה

[גננא ליהושע] בן פרחיה [אזיל] בתריה אמר ליה זיל ול[א תעכיב בההיא] שעתא

24. אמר.] אפשר שצריך להשלים, אמר ליה ישו מרי קיסר אנא ודאי בעא ולא יכילנא או, אמר ליה קיסר את מגחכא בעא ולא יכלת.

25. רבה.]=דיהודאי כאשר הוא לנכון לקמן בסוף הקטע ובאבן בוחן, עיין קרויס תולדות ישו, קמ"ז, ושם קמ"ח תרגם der grosse alte der Juden וטעה בזה ותרגומו: Marinus der alte, der Meister der Juden.

26. דאטעו ליבהון.] כך צריך להשלים–והמלה שלאחר ליבהון הוא דעמא–בהקטע שהוציא לאור קרויס במ"ע הצרפתי ס"ב, כ"ט.

30. וטעינו.] מכאן עד דף ב', א', שורה י"ח בקטע ב' בנוסח משונה קצת; עיין ההערה לשורה א' שם.

32. לאצלבא.] צ"ל למצלבא כאשר הוא לנכון בקטע ב', א', ד'.

ב׳, א׳

[אדכר ואמר מילא דשמא דמפרשא] ופרח בתריה וכיון דחזיה יישו [רשיע]א אזל

ואיטמר במערתא דאליהו ואמ׳ מילי דחרשין וסגר פומא דמערתא א[זל רבי]

יהודה גננא לפתחא דמ(ע)רעתי ואמ׳ לה פיתחא פיתחא איפתחי ד[אנא] שליח[א]

דאלהא חייה כיון דשמע פיתחא דמערתא איפתח ויישו רשיעא [עבד]

נפשיה כציפרא דתרנוגלא ואזל ויתיב בטורא דכרמלא עד דאתא ר׳ [יהודה]

גננא ואחדיה בשושיפא דידיה ואתייה קדם ר׳ יהושע בן פרחיה וא[סקוהי]

וצלבוהי על כנא דברושא ומן קמי דס̇קון יתיה לצליבא הוה ידע [מה דכת׳]

באוריתא ל(א) תבות נבילתיה על צליבא בההיא שעתא שלח וקרא לא[נשין]

1. דמפרשא.] השלמתי על פי הקטע השני עיין שם א׳, א׳, י״א–וט״ו ובהערה.

2. במערתא דאליהו.] המערה של אליהו נזכר במלכים א׳, י״ט, ט׳ אבל לא לזו כוון שהרי היא היתה בהר חורב, עיין שם פסוק ח׳, ומערה זו בהר הכרמל. ונראה שמערת אליהו היא המערה שנחבאו בה תלמידיו, עיין שם י״ח, ד׳.

3. דמרעתי.] הסופר הרגיש בטעותו וכתב ע׳ בין השורות מעל הר׳ אבל שכח למחוק הע׳ אחר הר׳ וכן לא תקן הי׳ בסוף התבה לא׳. לה... איפתחי.] לא הבחין בין זכר לנקבה שפתח הוא זכר, עיין בהפתיחה, שכ״ו.

6. גננא.] הגנן שבגנו נקבר ישו הוא גבור ההגדה בכל המהדורות של מעשה ישו וכבר נזכרה אצל אב הכנסיה טערטוליאן–נולד ק״ס למנין הרגיל–ההגדה שהגנן פנה הפגר מהקבר בצינעא, עיין ספרו, על התיאטרות, ל׳ ומובאים דבריו אלה מקרויס בתולדות ישו, ג׳. ולא ידעתי מקום לכל הפלפולים של קרויס–שם רס״ו–על הכנוי, גינאה, שנתן לר׳ יהודה, שאין ספק שאין בין גינאה וגנן ולא כלום. בשושיפא] ציץ, שבראש התרנגול, עיין בהפתיחה, שכ״ו.

7. כנא.] גזע, אלן שנכרתו ענפיו; ועיין בהפתיחה, שכ״ה על העץ שנתלה עליו ישו. דיסקון.] צ״ל די אסקון–כך לפי דקדוק לשון ארמי שבתלמוד ירושלמי–או די אסיקו לפי דקדוק לשון ארמי שבתרגום אונקלוס.

8. צליבא.] אונקלוס דברים כ״א, כ״ג.

דאטעי יתהון ואמ׳ להון [אין תאת]ון אתון למחר ולא משכחתון יתי ולא פיג[רי]

על צליבא סליקית א[נ]א לרקיעא ד]שמיא ולא תחזון יתי וצלבו יתיה כד חי

ורגמו יתיה באבנא ומית על צליבא ולא הוו צבן לאחתא יתיה מן צליבא

אמ׳ להו ר׳ יהושע בדיל יישו רשיעא נשני אנחנא קיימא דאוריתא דכתיב

לא תבית נבילתיה על צליבא וגו׳ אחתוה מן צליבא וקברוהי ברהטא

דמיא בגינתא דר׳ יהודה גננא וכיון דאתו הנך אינשי דאטעי יתהון

ולא אשכחוהי על צליבא אחרדו ותפשו יתהון ליהודאי ואמרו להון

קושטא אמ׳ לנא יישו מרנא די יהודאי בשיקרא עסיקין אם על צליבא

צלבתון יתיה פיגריה היכן הוא בקושטא דאזל לשמיא מיד קריה פלטוס

ליהודה גננא ואמ׳ ליה פיגריה דיישו מאי עבדת ליה מתיב ר׳ יהודה ואמ׳

ליה מרי יישו רשיעא ידע מה דכת׳ באוריתא לא תבית נבילתיה וג׳ ואטעי

9. ולא.] מכאן עד סוף הקטע במ״ע הצרפתי ס״ב, כ״ט–ל׳ בשנויי נוסחאות.

10. סליקית.] עיין בקטע השני ב׳, ט׳ ובשני הקטעים במ״ע הצרפתי. תחזון.] כך הנכון ובקטע ב׳ במ״ע הצרפתי, משכחיתון, אשגרא מהשורה שלפניה.

11. באבנא.] אונקלוס ויקרא כ״ד, כ״ג, אבנא ולא באבנא ובתרגום יהושע ז׳, כ״ה, באבניא, וכן במ״ע הצרפתי, קטע ד׳. הוו] במ״ע הצרפתי, הוון, ובקטע ב׳, ב׳ שורה ט׳ ליתא.

15. אחרדו.] צ״ל אהדרו כמו שהוא במ״ע הצרפתי. ותפשו.] פרוש החזיקו בהם כדי להתוכח עמהם ובמ״ע הצרפתי צ״ל, ותפשו להון ליהודאי, ולא כמו שהגיה שם קרויס.

17. בקושטא.] כך צריך להשלים במ״ע הצרפתי בקטע ב׳, י״ג.

19. נבילתיה.] עיין שורה ח׳. ואטעי.] מכאן עד סוף הקטע בקטע א׳ במ״ע הצרפתי.

אתהון לאינשי אילין ואמ׳ להון אם אתיתון מחר ולא תשכחון יתי
על צליבא
תדעון דילשמיא סליקית והשתא אי צבי מרנא אנא איתי יתיה
ואחוי
ית פיגריה להון אינשי די[דעון דיישו רשיעא הוא ואזל ר׳ יהודה
גננא
ואפקיה מן קבריה ורמא חבלא בכרעיה וגרר יתיה בכל שוק[י
טבריה]
ואכרזו עלוהי הדין יישו בר פנדרא רשיעא דימ[רד] באל[הא
רבא]
דליד. . .ני ואובליה קדם פילטוס וק[רא לכל תלמידוהי דאטעי
יתהון
בין דהי[מינו] ודלא הימינו בציו פילטוס [הגמונא ואמר ליהודה
גננא הדין רשיעא]
דקברת יתיה בבית שקיא דמיא והשתה זיל וקבור י[תיה] באתרא
[דקברין]
ביה מיתיא אזל יהודה גננא וקבר יתיה. . . . דמיא ויומא
דאיצטליב ביה

20. אתהון.] הסופר טעה וכתב א׳ במקום י׳ והגיה בין השורות.
21. איתי.] צ״ל מיהי כמו שהוא בקטע א׳ במ״ע הצרפתי ובקטע ב׳ שם, איתי.
23. וגרר.] עיין מה שהעיר קרויס על בזיון זה של מומתי בית דין במ״ע הצרפתי ס״ב, ל״ג ועיין גם כן ההגדות על נבוכדנצר ודואג בתרגום שני בראש הספר ובילמדנו בילקוט שמואל קל״א.
25. דליד..ני.] בקטע ב׳ במ״ע הצרפרי, באלהא רבא דשמיא, ואחר זה ב׳ או נ׳ תיבות שאי אפשר לקרותם וקרויס קורא, ואילין תלמידוהי, ולא הרגיש שהוא סותר דברי עצמו שהוא קורא בשורה שלאחריה, וקרון לכל תלמידוהי, ואם כן לא היה גרירת המיטה בפני התלמידים. וקרא.] וכן בקטע א׳ במ״ע הצרפתי, וקרא, ונדחק קרויס להשלים מה שחסר ופשוט שצריך להשלים שם כמו שהשלמתי כאן ושם בקטע ב׳ צ״ל, וקרא, ולא וקרון.
26. בין.] בקטע ב׳ במ״ע הצרפתי, והוו דהימינו והוו דלא הימינו, ונראה עיקר כגרסא זו. בציו.] צ״ל בצא, חקר ובחן הדבר הטב, וכן צ״ל בקטע ב׳ במ״ע הצרפתי בסוף שורה כ״ו.
27. שקיא דמיא.]=ברהטא דמיא בקטע ב׳, ב׳ שורות י״ד–ט״ו ובקטע ב׳ במ״ע הצרפתי נשתבש, דמיא, לדנשא ובחנם פלפל קרויס שם בפרוש מבטא זה. זיל.] וכן צ״ל בהקטע במ״ע הצרפתי ולא, אחיש.
28. דמיא.] במ״ע הצרפתי בברויא דמיא, עיין בהפתיחה, שכ״ז.

יישו רשיעא [נ]צראה ארבסר יומי לירח [ניסן] הוה וכד [אפיק יתיה יהודה גננא]

מן קבריה וגרר יתיה בשוקי טבריה עשרין וחד לירח ניסן הוה [ומן דעבד]

דינא רבא ביישו רשיעא הוא יעביד די[נא ופרע]נותא בעגלה עם סנאאי

עמיה וכל [מן דשבק] פולחן אלהא דשמיא ואזל ופלח ליישו רשיעא

ב', ב'

. . . .

. . . .[דשמי]א הו יעביד להון ניסא בעגלא ובזמן קריב וקליגוס הגמונא ופילטוס הגמונא ורבי יהושע

[בן פרח]יה ומרינוס סבא רבה דיהודאי ור' יהודה גננא דאוב[ילו] יתיה לטבריה

[למצתלב]א אינון סהדין דדנו יתיה וזקפוהי וקטלוהי ליישו רשיעא דימרד

ב[אלהא רבא דשמיא כן יאבדו כל אויביך י"י וג' חסלת מעשה יישו הנצ[רי]

32. אלהא.] במ"ע הצרפתי בהקטע ב' בטעות אילין במקום אלהא ובקטע א', פולחן דשמיא.

2. דשמיא.] אפשר שכך צריך להשלים: וכל מאן דאמר לשמיא סליק ויתמסר בידי מלאכי חבלה למפרע מניה על די מרד באלהא דשמיא. ו' מלות הראשונות השלמתי על פי סוף קטע א' במ"ע הצרפתי. קריב.] וכן בקדיש, בעגלא ובזמן קריב.

3. קליגוס.] השם הזה לא נמצא במקום אחר ונראה שנשתבש מן קליגולוס, הוא קיסר רומי שעשה עצמו אלהים, וההגדה באירוניה יפה אומרת שהוא אחד מן העדים שהעידו שישו לא עלה לשמים אלא נתלה על שמרד באלהים.

4. ומרינוס.] השם הזה רק במעשה יש', ארמית ולא במהדורות העבריות וכמה תנאים ואמוראים נקראו בשם זה, עיין קרויס, מלון בערכו וקשה למצא טעם למה בחרה ההגדה בשם זה.

6. אויביך י"י.] שופטים ה', ל"א. מעשה ישו הנצרי.] קשה להאמין שספר ארמי נקרא בשם עברי ובאבן בחן כ"י, עיין קרויס, תולדות ישו קמ"ו, נקרא ספר זה, עובדא דישו בר פנדרא, וזה עיקר.

לה

א׳, א׳

טענונון בפרזלא ואובלנון לטיבריה ונסבו
ליוח[נן] מצבענא וצלבוניה חמש שעי
מן יומא ובתר כן קברוניה ובתריה
איתיאו לישו רשיעא ובעו למצלביה
וכ[יון] דחזא דצליבא קאים למצלביה
א[מר] מ[ילא] דחרשין ופרח מידהון
ב[אויר]א דשמיא כעופא   אמר יהודה
[גננא לרבי] יהושע בן פרחיה מאי אעבי[ד]
איזיל בתריה   ענה יהושע בן פרחיה ואמר
ליה זיל בתריה ולא תעכיב בההי[א ש]עתא
אידכ[ר] ואיתחזור ואמר מילא דִשְׁמָא
דפרשא ופרח בתריה וכיון דחזא ישו
[א]זל איטמר במערתא דאליה ואמר
[מילא] דחרשין וסגר פומא דמערתא
[ואתא] יהודה גננא ואמר מילא דשמא
[דפרש]א ואיפתח פומה דמערתא וישו

1. טענונון.] הקטע הזה מקביל להחלק השני שבקטע א׳ מן א׳, ב׳, שורה ל׳ עד ב׳, א׳, י״ח אבל בחלופי נוסחאות, עיין סוף הפתיחה.

9. איזיל.] האלך אחריו, שאלה.

11. אידכיר ואיתחז:ר.] הלשון קשה, ובתחלה חשבתי שצ״ל אדכר, הזכיר בעברית, ואדכר שמא דפרשא הוא התרגום של הזכיר שם המפרש אבל התמונה ואתחזור-נראה שצ״ל ואתחזיר ביוד–שהיא מתקבלת לנפעל בעברית מלַמדנו שאידכר, בעברית נזכר, אינה טעות סופר תחת אדכר. ונראה שפרוש המאמר הזה הוא שר׳ יהודה השתדל לזכר הטב ולחזר על סוד שם המפרש כדי שלא ישכח מה שלמד, עיין תולדות ישו לקרויס, ע״ג: ולמד שם המפרש... וכתב על הקלף... ולמדו הטיב, ובאבן בחן כ״י, שם קמ״ז, אדכר ואמר וכו׳, וברור שהוא תקון סופרים שהיה קשה להם הלשון שלפנינו בהקטע.

12. דפרשא.] נראה שצ״ל דמפרשא, שכן, שם המפרש, הוא שמא דמפרשא בארמית. ובאבן בחן כ״י, בתולדות ישו קמ״ז, שמיה דמריה, והמבטא הזה לא נודע לי אלא ממקום אחד בתלמוד בבלי, גטין ס״ח, א׳ בסוף העמוד.

13. במערתא דאליה.] עיין ההערה לקטע א׳, דף ב׳, א׳, ב׳.

[עבד גר]מי נפשיה בציפרא עד דאתא

, ב'

ר' יהודה גננא ואחדיה בשושיפיה
ואיתייה קמי רבי יהושע בן פרחיה
ואסקוה לישו רשיעא וצלבוה על
כנא דכרובא ומן קמי דיסקוניה הוה
ידע [ישו מה דכתיב באוריתא לא]
תבית [נביל]תיה על צלי[בא ומ]שום הכא קר]א
לאנשי דאטעינון ואמר ל[הון כד תיתון]
למ[חר ו]לא תשכחוני ולא פגר[י על צליבא]
הוון [י]דעין דסלקית לרקיעא דשמיא ו[צלבו
ורגמו י]תיה באבניא ומית על צליבא ולא
צבו לאחותיה מצליבא אמר [להון רבי יהושע בן]
פרחיה בדיל ישו רשיעא נשני קימא דאוריתא דכתיב
לא תבית נבילתיה על צליבא אמר להון רבי יה[ושע בן]
פרחיה אחתוניה מצליבא ואחתוניה וקברוהי [ברהטא]

17. גרמיה נפשיה.] ב' לשונות מרכבים, לשון א' עבד נפשיה–כן בקטע א', דף ב', א', ה'–והשני ע' גרמיה כמו שהוא באבן בחן כ"י מובא מקרוים, תולדות ישו, קמ"ז. ודע שרק הירושלמי והתרגומים האחרונים משתמשים בגרם במשמע זה אבל בתרגום אונקלוס לא מצינו רק, נפש, וכבר הערותי בסוף הפתיחה על החלוף שבין ב' הקטעים וגם בזה קטע א' הולך בדרך אונקלוס וקטע ב' בדרך הירושלמי. בציפרא.] אפשר שצ"ל כציפרא כאשר הוא באבן בחן במקום הנ"ל ובקטע א', ב', א', ה'.

1. בשושיפיה.] הציץ שעל ראש צפור וביחוד זה שעל ראש תרנג:ל והוא מה שנקרא כרבלתא בתלמוד, עיין על זה בהפתיחה, שכ"ו. ובשורה שלפני זו בציפרא סתם אבל בקטע א', ב', א', ה' כציפרא דתרנגולא–תרנגול קטן–וזה נח יותר שלא לכל צפור יש כרבלתא.
2. קמי.] בקטע א', ב', א', ו', קדם, :גם זה מהחלופים שבין אונקלוס ובין התרגומים האחרונים והירושלמי, עיין סוף הפתיחה וההערה האחר:נה לעמוד א'.
3. וצלבוה.] אבל בקטע א', ב', א', ז' וצלבוהי והוא על פי דקדוק לשון ארמית שבאונקלוס ולקמן שורה י"ד, וקברוהי, ולא וקברוה.
4. דיסקוניה.]=די אסקוניה, עיין ההערה לקטע א', ב' א', ז'.
6. צליבא.] אונקלוס דברים כ"א, כ"ג.
11. לאחותיה.] בקטע א', ב', א', י"א לאחתא יתיה וגם בזה לשון קטע א' הוא קרוב ללשון התרגומים העתיקים שהתמונה פעולי להמקור עקרה בלשון הבבלים ונמצאה רק במקומות מעטים בספרי ארמיים של בני ארץ ישראל שלא חלו בהם ידי הבבלים.
14. אחתוניה.]=הורידו, צווי ואחר כך, ואחתוניה, ויורידו.

דמיא דגינתא דרבי יהודה גננא וכיון דא[תו הנך אנשי] ולא אשכחוניה על צליבא א[מר]ו קושטא [אמר לן ישו] מרנא יהודאי בשקרא עסיקין אם על צליב[א אצטלב] פגריה להיכן אזל בקושטא לשמיא סל[ק וקרייה פלטוס] הגמונא ליהודה גננא ואמר ליה ג[בר]א דצליבתון

לו
מכלתא דר׳ שמעון.

ארבעה דפים ארכם כ׳ ורחבם י״ז וחצי, והכתיבה יפה אבל לא מדויקת, מסמן T-S 132 באוצר הספרים של האוניוורזיטא בקמברידג.

הקטע הזה של המכלתא מכיל החלק היותר גדול של מסכתא דשירה, שרק הפרשה הראשונה והאחרונה שבה חסרות לגמרי, וקצת מסכתא דעמלק. כפי אשר יראה הקורא בההערות, נוסחאות וגרסאות הכ״י מסכימים לרב עם נוסחאות וגרסאות המכלתא שבמדרש הגדול וכבר ידוע שהמחבר הזה השתמש במכלתא דר׳ שמעון ולא במכלתא שלפנינו בדפוסים ובכמה כתבי יד, ולכן יחסתי הקטע הזה למכלתא דר׳ שמעון. האמנם מידי ספק לא יצאנו שאחרי שאין דברי הלכה בהקטע קשה לעמוד על תכנו בברור כי ההגדה שוה היא בעקרה בב׳ המכלתות וביחוד בהמסכתות שירה ועמלק שהן לבדן נשארו בכ״י. ומה שמחזיק השערתנו על מקור הקטע הוא העובדא, שבמקום אחד נשנו בו דברי ר׳ עקיבה ודברי החולקים עליו לא נזכרו כלל ואת יעיד שהכ״י שלפנינו הוא שריד ממדרש תלמידי ר׳ עקיבה ולא ממדרש תלמידי ר׳ ישמעאל. המקום הזה הוא בפרשה ג׳ דשירה, שבמכלתא דר׳ ישמעאל נמצא הרבה דרשות על ואנוהו והדרשנים המה ר׳ ישמעאל, אבא שאול, ר׳ יוסי הגלילי, ר׳ יוסי בן דורמסקית, ר׳ עקיבא וחכמים ובהקטע א׳, א׳ שורות י״ד–כ״ג נשנו רק דברי ר׳ עקיבה (סתם, עיין למטה) והחכמים. ובענין זה רואה אני להעיר שבפרשה א׳ דעמלק יש לנו ב׳ דרשות על הפסוק כאשר ירים, א׳ לר׳ אליעזר וב׳ לר׳ עקיבה כאשר הן לנכון במכלתא דר״ש אבל בנדפס ובהקטע נסדרו הדברים כאלו דרשה א׳ על כאשר ירים וב׳ על וגבר. ובמכלתא שבדפוס נשמט שם ר׳ אליעזר משום שדרשתו נשנה סתם במשנה ראש השנה סוף פרק ג׳ ונתיחסה לו בטעות דרשתו של ר׳ עקיבה; ועיין גם כן במכלתא פסחא ז׳ על והיה הדם, שר׳ ישמעאל כבר משתמש בהדרשה שנשנה סתם במכלתא ובמשנה, ועל כרחך שאינה לר׳ עקיבה אלא לר׳ אליעזר, ודרשת ר׳ עקיבא היא הדרשה שלפנינו בכ״י סתם, אשר נתייחסה במכלתא שבדפוס בטעות לר׳ אליעזר. ומה שמחזק ביותר השערתנו בענין זה הוא שר׳ טודרוס הלוי בספרו שער הרבים (עיין המבוא אל המכלתא לר׳ מאיר איש שלום נ״א וגו׳) מביא מאמרים אחדים מהמכלתא דר׳ שמעון והם לפנינו בהקטע בלשונם ממש אבל במכלתא שבדפוס בשנוי לשון. הרב הזה מביא ממכלתא דר״ש המאמר, עמי נוהג במדת רחמים ועם אבותי נוהג במדת הדין וכן בהקטע א׳, א׳ שורה ל׳ אבל במכלתא שבדפוס עמי ינהוג במדת רחמים ועם אבותי נהג במדת רחמים. הדרשה על איש מלחמה שמביא ר׳ טודרוס ממכלתא דר׳ שמעון קרובה בסגנונה ולשונה יותר לנוסח הקטע א׳, ב׳, י״א מלנוסח המכ׳ שבדפוס שכן בשניהם נקרא הקב״ה בחור אבל

בנוסח הדפוס גבור. ומה שיש להשיב על דעתנו הוא שלכאורה מל"ב מדות של ר"א בן ריוה"ג בנוסח המדרש הגדול חלק א', כ"ב (מבוא) מוכח שהיה לפני מסדר המדרש הזה במכלתא דר' שמעון על הפסוק, אמר אויב, המאמר וידבר ה' אל משה במדבר סיני וכו' זה היה ראוי להיות תחלת הספר וכו', ובהקטע לא נמצא המאמר הזה. והתשובה על זה שאחרי שאין ספק שחזקיה סדר מדרשים גם על שאר ספרי התורה (עיין האפפמאנן, בהמבוא למכלתא דרש' י"ב בהערה) אם כן הדבר נוטה שדבריו על ראש ספר במדבר נאמרו במדרשו על ספר זה ולא במדרשו על שמות, ולכן לא נמצא מאמר זה של חזקיה לא במדרש הגדול (עיין מכלתא דרשב"י ס"ד, הערה י') ולא בהקטע שלפנינו, ואף שבפרשת שירה הזכיר כמה דוגמאות להכלל שאין מוקדם ומאוחר בתורה. ואפשר גם כן שהיה כתוב כאן אלא שהסופרים קצרו הדברים ולא הביאו כל הדוגמאות, וקצת ראייה לזה שבמכלתא שבדפוס לא הובא הפסוק ויהי ביום השמיני שהוא ראש ספר ויקרא אבל לא לבד שבהקטע ובמכ' דרשב"י איתא אלא שכן היה לפני בעל הילקוט במכלתא דר' ישמעאל והרמא"ש לא העיר על גרסת בעל הילקוט. וראוי גם כן לשים לב על הלשון של המאמר על כבוד תלמידים וחברים שנמצא לפנינו במשנה אבות פרק ד', במכלתא שבדפוס עמלק א', נ"ג, ב' ובהקטע שלפנינו ד', א', ה'. וכשנעיין היטב נראה שגרסת המכלתא היא גרסת המשנה אבל גרסת הקטע היא גרסת אבות דרבי נתן פרק כ"ז אלא ששם שלטו ידי הסופרים והגיהו על פי המשנה. ותמה אני על הרב רש"ז שעכטער שלא העיר שבראש המאמר באדר"נ נאמר, ומורא רבך כמורא שמים, ובסופו ומנין שכבוד רבו יהא חביב עליו ככבוד שמים, מתחיל במורא ומסיים בכבוד, ואין ספק שראש המאמר, נתקן, כדי להשוותו עם לשון המשנה. ובנוסחא ב', פרק ל"ד נשאר עוד רושם הגרסא העתיקה ולא תקנו הסופרים אלא מלה אחת וכתבו מורא שמים במקום כבוד שמים שהלשון מורא שמים היה רגיל אצלם, ומי שיש לו חך לטעם יודה שהלשון וכבוד רבך כמורא שמים הוא לשון גרוע שאי אפשר להשוות כבוד עם מורא, ועל כרחך שהגרסא המקורית היא כבוד חברך ככבוד שמים כאשר הוא בהקטע ד', א', ט'. והנה בנוסחא ב' דאדר"נ נתייחס המאמר הזה לר' נתן הבבלי ובמשנתינו באבות נאמר על שם ר' אלעזר בן שמוע, אחד מגדולי תלמידיו של ר' עקיבה. ונראה לי ששנוי הנוסחאות במאמר זה נולד בדרך זה. הנוסח הישן היה, כמו שהוא בהקטע יהי כבוד תלמידך חביב עליך ככבוד חברך וכבוד חברך ככבוד רבך וכבוד רבך ככבוד שמים, אבל תלמידי ר' עקיבה שִנו לשון המאמר כדי לכלל בו דרשת רבם (פסחים כ"ג, ב'), את ה' אל' תירא לרבות תלמידי חכמים ולכן שנו, ומורא רבך כמורא וכו', ובאדר"נ, ר' נתן הבבלי שָנה המשנה הישנה אלא שבראש הפסקא שם העתיקו הסופרים לשון המשנה דאבות. ואם כנים אנחנו בזה יש לנו עוד ראייה שהקטע שלפנינו הוא שריד מכלתא דר' שמעון, שמסדרה האחרון הבבלי חזקיה בנו של ר' חייה הבבלי מסר לנו משנת ר' נתן הבבלי אבל המכלתא שלנו אף שיסודה היא ממשנתו של ר' ישמעאל, מסדרה האחרון היה

בן ארץ ישראל ושנה בה משנתו של ר׳ יהודה הנשיא שהיא, אליבא דר׳ עקיבה, ואף שבמקומות אחרים במכלתא שלנו משנה הראשונה לא זזה ממקומה. והראייה היותר חזקה להשערתנו, שהקטע הוא שריד מכלתא דר׳ שמעון, הוא שמוש הלשון, מלמדנו, (ד׳, א׳ שורות כ״ג וכ״ד) במקום מגיד שבמכלתא דר׳ ישמעאל וכבר ידוע שהלשון, מלמד, הוא סימן מובהק למדרשי תלמידי ר׳ עקיבה.

אחרי אשר ראינו כי השערתנו שהקטע הוא שריד מכלתא דר״ש יש לה בסיס חזק, נעיר בקצרה על חשיבותו הגדולה והיא שעל ידו נעמוד על היחס שבין שתי המכלתות בחלקי ההגדה שבהן. סבורים היינו עד כה שאין בין חלקי ההגדה שבמכלתא דר״ש לחלקי ההגדה שבמכלתא דר״ש אלא שנוים בלשון ובסגנון בלבד, שהרי כמעט כל ההגדות שבמכלתא דר״ש על פרשיות בשלח ויתרו נמצא גם כן במדרש הגדול שמחברו השתמש במכלתא דר״ש, והנה בא הקטע ומלמדנו שלא כן הוא. עתה רואים אנחנו שהרבה הגדות במכלתא שלנו שלא קנו מקומן במכלתא דר׳ שמעון וכן הרבה הגדות במכלתא זו שאינן במכלתא שבדפוס. העובדא שהרבה הגדות של מכלתא דר׳ ישמעאל אינם בהקטע הזה מעניין הרבה, שאף שאפשר לומר שהסופר קצר והשמיט דברים שהיו לפניו בהמכלתא, הרי בודאי לא מקרה הוא שכמעט כל ההגדות שנזכרו שם אומרן בהמכלתא לא נמצאו בהקטע. וכדי שיעמד הקורא עליהן הנני לפרטן (1) פרשה ב׳ דשירה סוף הפרשה, שאל אנטונינוס את רבנו הקדוש וכו׳; (2) שם איסי בן שמאי אומר נאמר כאן סוס וכו׳; (3) פרשה ג׳, רבי אליעזר אומר מנין אתה אומר שראתה שפחה וכו׳; (4) שם ואנוהו רבי ישמעאל אומר וכו׳; (5) אבא שאול אומר וכו׳; (6) ר׳ יוסי הגלילי אומר וכו׳; (7) רבי יוסי בן דורמסקית אומר וכו׳; (8) ר׳ עקיבה אומר כל אלה הדרשות נשמטו חוץ מדרשת ר׳ עקיבה שנשנה סתם; (9) שם בסוף הפרשה ר׳ שמעון בן אליעזר אומר וכו׳, הדרשה בהקטע אבל נאמרה סתם; (10) פר׳ ד׳ הפסקא הראשונה ר׳ יהודה אומר; (11) פרשה ו׳ שאל אנטונינוס את רבינו הקדוש וכו׳ בסוף הפסוק יאכלמו כקש; (12) פרשה ט׳, עם זו גאלת, וכבר היה רבי יושב ודורש וכו׳ וזה גם בהקטע; (13) מסכתא דעמלק פרשה א׳, בחר לנו אנשים ר׳ יהושע או׳ בחר לנו וכו׳; (14) ר׳ אליעזר המודעי אומר בחר לנו וכו׳; (15) שם וצא הלחם בעמלק ר׳ יהושע וכו׳; (16) ר׳ אליעזר המודעי וכו׳; (17) שם מחר אנכי נצב וג׳ דברי ר׳ יהושע; (18) ר׳ אליעזר המודעי אומר וכו׳; (19) שם ומטה האלהים בידו וכו׳ איסי בן יהודה אומר וכו׳; (20) שם והיה כאשר ירים משה וכו׳ רבי אליעזר אומר וכו׳ נמצא סתם בהקטע; (21) שם ויקחו אבן וכו׳ מגיד שהיה בתענית דברי ר׳ יהושע; (22) ר׳ אלעזר המודעי אומר יקר חטא וכו׳ ב׳ הדרשות בהקטע, דרשת ר׳ יהושע נאמרה סתם ודרשת ר׳ אליעזר בשם יש אומרים; (23) שם ויחלש יהושע וכו׳ ר׳ יהושע אומר ירד וחתך וכו׳; (24) ר׳ אליעזר לשון נוטריקון וכו׳; (25) שם לפי חרב ר׳ יהושע אומר לא נוולם וכו׳; (26) ר׳ אליעזר אומר לפי חרב למה נאמר וכו׳; (27) אחרים אומרים וכו׳; (28) פרשה ב׳ ושים באזני יהושע מגיד וכו׳ דברי ר׳ יהושע; (29) ר׳ אליעזר

המודעי אומר זה אחד וכו'; (30) שם רבי אלעזר בן שמוע אומר בי דבר בקשה וכו'; (31) שם ר' שמעון בן יוחאי אומר אינו צריך וכו'; (32) שם ר' חנניא בן אידי אומר משה היה בוכה, גם בהקטע אבל סתם; (33) שם ר' חנניא בן עקביא אומר חביבה ראייתו וכו' הדרשה הזאת גם בהקטע אבל לא נזכר שם אומרה, עיין בההערה לעמוד האחרון שורה כ"ב. הרשימה הזאת של ל"ג מאמרי הגדה מראה באצבע שהמסדר של מכלתא דר' שמעון לא הכניס לספרו מהמקורות שהשתמש בהן רק אלה ההגדות שנשנו סתם, בנגוד למסדר מכלתא דר' ישמעאל שלא הפריד בין הגדות סתמיות להגדות יחידיות, וכשנדקדק הטב בזה נראה שכמעט אין יוצא מן הכלל הזה. דברי ר' עקיבא נשנו, סתם, כאשר ראינו למעלה, שדרשותיו הן הן יסודי המדרשים שנתחברו מתלמידיו והמחבר או המסדר האחרון של המכלתא דר' שמעון לא לבד ששנה משנתו של ר' עקיבה אלא גם דברי רבו ר' יהושע (סימן כ"א) שכבר קנתה מקומה במדרשו של ר' עקיבה, אבל דעת החולקים על ר' יהושע נזכרה (סימן כ"ב) רק בשם יש אומרים. בהמעשה מרבי ותלמידו (סימן י"ב) לא היה דרך אחרת להמסדר להביאה מבלי שיזכיר את שם החכם שמסופר עליו כזה, ואפשר לאמר גם כן, שרבי, כאן אינו ר' יהודה הנשיא אלא ר' עקיבה, ואין מן התמה שיקרא, רבי, סתם בספרי תלמידיו, ואולי שנשמט על ידי שגגת הסופרים ומצאנו השמטות כאלו בהרבה מקומות. ומה שמביאני להשערה זו הוא שבמדרש שיר השירים סוף פרשה א' על הפסוק הנך יפה מובא המעשה הזה בלשון זה, רבי היה יושב ודורש נתנמנם הצבור בקש לעוררן, אמר ילדה אשה אחת וכו' (ושם התלמיד ר' ישמעאל בר' יוסי ואם רבי כאן הוא רע"ק, צ"ל ר' יוסי), וממש כלשון זה מצינו במעשה על ר' עקיבה, (עין בראשית ר' ראש פרשה נ"ח), ולכן דעתי נו־ה שרבי כאן במכלתא הוא ר' עקיבה או שצ"ל ר' עקיבה, וקצת ראיה לזה שלא נמצאו בהקטע ב' הספורים על רבי ואנטונינוס (סי' א' וי"א) שנזכרו בהמכלתא שבדפוס. ודע שכל אלו המאמרים שנשמטו בהקטע נמצא בהמכלתא שהשתמש בה בעל מדרש הגדול ולפי דברנו מוכרחים אנו לאמור שהמדרש תנאים על ספר שמות שהיה לפני המחבר הזה כבר נתוספו בו דברים מהמכלתא דר' ישמעאל ואף שבעקרו, וביחוד בחלק ההלכה שלו, היא מכלתא דר' שמעון.

מלבד, ההגדות היחידיות, נשמטו בהקטע כמה וכמה הגדות אחרות שקשה למצוא טעם על השמטתן ובקצת מהן נראה שהן הוספות במכלתא שלנו ואינן מעקר הספר. הוספה כעין זו היא הפסקא האחרונה שבפרשה ב' מן סוס ורוכבו עד מכות, וראייה לזה, שהדרשות שבה הן על סוס ורוכבו ואם כן מקומה צריכה להיות קדם הפסקא שלפניה שדרשות שבה הן על, ירה בים, ועל כרחך שכל מה שבפסקא זו הוספה על עיקר הספר ולכן מצאה מקומה בסוף הפרשה. כן חשודות בעיני להוספות הרבה מהדרשות שבנדפס על הפסוק, נורא תהלות, שבסוף פרשה ח', (ובמכ' דר' שמעון ס"ז נסמכו על עשה פלא) שנראה לי שהן נתוספו כאן ממדרש שמואל ה' על הפסוק ואין צור כאלהינו.

מלמעלה שנ' והיה ביום ההוא יפקוד יי'י על צבא המרום במרום ואחר כך על

אין עוזי אלא תוקפי שנ' יי'י עוזי ומעזי

מל. . . . האדמה ועל האדמה עוזי ומעוזי ומנוסי ביום צרה וא' יי'י עזי ומגיני בו בטח

בטח ליבי ונעזרתי ויעלז לבי ומשירי אהודנו ד' א' עזי אין עזי אלא תורה שנ' יי'י עז לעמו יתן

ד'א' עזי אין עזי אלא מלכות שנ' יי'י בעזך ישמח מלך ד'א' עזי עוזר וסומך הוא לכל באי העולם

ולי ביותר שהרי אומות העו' אומרין ניאתו ושבחו של הק' אבל שלי נעים לפניו שנ' ונעים

זמירות ישראל הוא עשאני אמירא ואף אני עשיתיו אמירא הוא ע'א' ויי'י האמירך היום

ואף אני ע'א' את יי'י האמרת היום יש' אומרין מי כמוך באילם ורוח הק' אוֹ' להן אשריך יש'

1. מלמעלה.] מכילתא, שירה ב' ומכילתא דר' שמעון נ"ח בסוף העמוד, אבל מלמעלה, אינה בב' המכילתות שלפנינו ורק במדרש שמואל ראש פי"ח ובשאר המדרשים הנסמנים שם והוסף מדרש תהלים פ"ב ישנה, וברור שאלה המדרשים השתמשו בהמכילתא.

2. ועל האדמה.] ישעיה כ"ד, כ"א; ובב' המכלתות מובאים עוד ב' פסוקים אחרים לראיה ושם פסקא על סוס ור:כבו שאינה בכ"י, עיין סוף הפתיחה. צרה.] ירמיה ט"ז, י"ט.

3. אהודנו.] תהלים כ"ח, ז'. יתן.] שם כ"ט, י"א.

4. מלך.] שם כ"א, ב'. וסדר הדרשות, תקף, תורה ומלכות גם במכ' דר"ש כאן ובפסוק י"ג אבל במכלתא דר' ישמעאל הסדר הוא, תורה, מלכות ותקף וזה קשה שתקף הוא פשוטו של מקרא וראוי לבוא בראשונה, וכן הפסוק ועוז מלך, תהלים צ"ט, ד' שמובא במכלתא על הדרשה, אין עזי אלא תורה, מקומו אחר הדרשה, אין עזי אלא מלכות, כמו שהוא במכ' דר' שמעון שקשה לאמור שמשפט הוא כמו תורה, ובכ"י ליתא פסוק זה כלל וכן ליתא שם הפסוק, עוז ומעוז ישועות משיחו, שבמכ' דר' שמעון.

5. ולי ביותר.] כך הגרסא גם במכלתא אבל ברור שהסופרים דלגו מאמר שלם שנמצא במכ' דר"ש, וצ"ל אחרי ביותר, וזמרת יה זמרה אתה לכל באי העולם ולי ביותר שהרי וכו'; ובמכ' המאמר, והרי, צ"ל קודם עשאני אימרה.

6. אמירא.] במכילתא אימרה ובמכ' דר"ש אימרא אבל בילקוט בשלח במקומו אמרה, ועיין במאיר עין. שמביא הגרסא אמירה מהילקוט וכפי הנראה לא היה לפניו ההוצאה ראשונה של ספר זה ששם הוא אמרה. היום.] דברים כ"ו, י"ז.

7. ע'א'.=עשאני אמירא. היום.] דברים כ"ז, י"ח. באלים.] שמות ט"ו, י"א.

מי כמכה יש׳ או׳ כיי״י אלהינו בכל קראנו אליו ורוח הק׳ או׳
להן ומי גוי גדול אשר לו חקים
ומש׳ צ׳ יש׳ או׳ שמע יש׳ יי״י אל׳ ורוח הק׳ או׳ ומי כעמך יש׳ גוי
אחד בארץ יש׳ כתפוח בעצי
היער ורוח הק׳ או׳ כשושנה בין הבנות יש׳ או׳ זה אלי ואנוהו ורוח
הק׳ או׳ עם זו יצרתי תהיל׳
יספרו יש׳ או׳ כי תפארת עזמו אתה ורוח הק׳ או׳ ישראל אשר
בך אתפאר ויהי לי לישועה
ישועה אתה לכל באי העולם ולי ביותר ויהי לי היה לי והווה לי
היה לי לשעבר והווה לי לעתיד
לבוא ישראל נושע ביי״י תשועת עולמים לא תבושו ולא תכלמו
עד עולמי עד זה אלי ואנוהו
לפי שהיו אומות העולם אומרין להן מה דדך מדד היפה בנשים
שכך אתם ממתין נפשכין

8. כמכה.] דברים ל״ג, כ״ט. אליו.] שם ד׳, ז׳. או׳ להן.] במכילתא צווחת ואומרת ובמכ׳ דר״ש מבשרת על ידיהן ולשון הכ״י נראה עיקר שלא מצינו במדרשי התנאים, רה״ק צווחת, והוא סגנון האמוראים, וכן לא מצינו בשום מקום רה״ק מבשרת על ידיהן ועיין באכער, טערמינאלאגיע ב׳, ערך בשר.

9. מש׳ צ׳.] שם ח׳. אל׳.] שם ו׳, ד׳. בארץ.] דברי הימים א׳, י״ז, כ״א.

10. היער.] שיר הש׳ ב׳, ג׳. הבנות.] שם ב׳. ואנוהו.] שמות ט״ו, ב׳.

11. יספרו.] ישעיה מ״ג, כ״א. אתה.] תהלים פ״ט, י״ח. אתפאר.] ישעיה מ״ט, ג׳. שבחות של הקב״ה בפיהן של ישראל ושבחי ישראל על ידי רה״ק שונים בכ״י ממה שהם בב׳ המכלתות. ודע שבילקוט יש כאן תוספה ממד׳ תהלים סוף כ״ח ובהוצאה א׳ לנכון מצוין אחריה, מכלתא, להעיר את הקורא שהמאמר שלפני זה אינו מהמכילתא ובהוצאות חדשות השמיטו הסופרים התבה מכלתא וזה גרם טעות לרבים שחשבו שבעל הילקוט היה לו גרסא אחרת כאן במכלתא, ובילקוט לתהלים מובאים דברי המדרש תהלים בנוסח אחר אבל לפנינו שם כמו שהוא בילקוט בשלח ונעלם זה מה׳ באבער. לישעוה.] שמות ט״ו, ב׳.

12 ויהי.] בב׳ המכלתות, דבר אחר, ויהי וכו׳ וזה נכון. היה.] במכ׳ חסר מן היה הראשון עד להיה השני. אבל במכ׳ דר״ש ישנו וכן ליתא שם הפסוק ישראל נושע וכו׳, ישעיה מ״ה י״ז שישנו לפנינו בכ״י ובמכ׳ דר׳ שמעון.

13. ואנוהו.] שמות ט״ו, ב׳; ובב׳ המכלתות הרבה דרשות כאן שאינן לפנינו בכ״י. עיין הפתיחה, עמוד של״ט ושמ״א–שמ״ב.

14. בנשים.] שיר הש׳ ה׳, ט׳.

עליו שנ׳ על מות לבין אהבוך וא׳ כי עליך הורגנו כל היום נחשבנו כצאן טבחה כולכם נאין

כלכם גיבורים בואו והתערבו עלינו ויש׳ או׳ להן נומר לכם מקצת שבחו אי אתם

מכירין אותו דודי צח ואדום דגול מרבבה ראשו כתם פז קוצותיו תלתלים שחורות

כעורב לחייו כערוגת הבשם מגדלות מרקחים שפתותיו שושנים נוטפות מר עובר

ידיו גלילי זהב ממלאים בתרשיש מעיו עשת שן מעלפת ספירים חכו ממתקים כולו

מחמדים זה דודי וזה ריעי בנות יִרושלים כיון ששמעו אומות הע׳ ניאתו ושבחו

של הק׳ אמרו להן נבוא עמכם שנ׳ אנה הלך דודך היפה בנשים אנה פנה דודך ונבקשנו

עמך וישראל אומרים להן אין לכם חלק בו דודי לי ואני לו הרועה בשושנים וח׳ א׳ נלואנו

עד שנבוא עמו לבית מקדשו משלו משל למה דבר דומה למלך שנכנס למדינה

וא׳ לו הרי בנך במדינה יצא אחריו ועמד עליו כך ירדו יש׳ למצ׳ שכינה עמהן

15. על מות לבין אהב־ך.] נראה שצ״ל על מות לבן ונאמר עלמות אהבוך ושניהם נדרשו על מסירת נפש של ישראל על קדוש השם, עיין מדרש תהלים ט׳, צ״א על מות לבן על מיתת צדיקים בני אל חי שמוסרים נפשם למיתה וכו׳ ובב׳ המכלתות מובא רק הפסוק עלמות אהבוך. טבחה.] תהלים מ״ד, כ״ג.

16. עלינו.] צ״ל עמנו כאשר הוא במכ׳, ובמכ׳ דר״ש בנוּ. אי.] במכ׳ ליתא אבל במכ׳ דר״ש ישנו.

20. ירושלים.] שיר השירים ה׳, י׳–ט״ז; ובב׳ המכלת־ת נתקצרו הפסוקים. ניאתו.] במכ׳ ליתא.

21. נבוא] כך במכ׳ דר״ש ובמכ׳ נלכה.

22. עמך.] שיר השירים ו׳, א׳. בשושנים] שם ג׳. נלואנו.] נראה שזה מרכב מב׳ נרסאות, אל־ני, כך במכ׳, ונלונו, כך במכ׳ דר״ש.

23. משלו.] כך במכ׳ דר״ש ובמכ׳ משל למלך, ועיין ההערה לשורה ל״ג.

24. במדינה.] לשון המכ׳ משונה אבל במכ׳ דר״ש כמו שהוא בכ״י אלא ששם, למלך בשר ודם. עליו.] חסר המאמר שבין עליו הראשון לעליו השני.

אנכי ארד עמך מצרימה עלו שכינה עמהן ואנכי אעלך גם עלה ירדו לים שכינה
עמהן שנ׳ ויסע מלאך האלהים ההולך לפני מחנה מצ׳ וג׳ באו למדבר שכינה עמהן
שנ׳ ובמדבר אשר ראית אשר נשאך יי״י אלהיך עד שבאו עמו לבית המקדש שנאמ׳
כמעט שעברתי מהם עד שמצאתי את שאהבה נפשי אחזתיו ולא ארפנו עדי
שהבאותיו אל בית אמי ואל חדר הורתי. . . . . אהל מועד שמשם נתחיבו יש׳ בהוראה
אלהי אבי וארממנהו עימי ניהג במידת רחמים ועם אבותי ניהג במידת הדין ל. אין אלי
אלא מידת רחמים אלי אלי למה עזב. . . . חק מישועתי דברי שאגתי אל נא רפא נא
לה א׳ל יי״י ויאר לנו ד׳א׳ אלהי אבי. . . . אהובה בת אהובים מלכה בת מלכין טהורה
בת טהורים קדושה בת. . . . . של למה דבר דומה למלך שנשא אשה
פעמים בוש בה פעמים בו. . . . . מים בוש בקרובותיה אבל אני אהובה בת

25. מצרימה.] בראשית מ״ו, ד׳. עלה.] שם.
26. מצ׳ וגו׳.] שמות י״ד.
27. אלהיך.] דברים א׳, ל״א וכן מובא פסוק זה במכ׳ דר״ש אבל במכ׳ מביא הפסוק וי״י הולך לפניהם, עמו.] כך במכ׳ דר״ש ובמכ׳, שהביאוהו עמם.
29. הורתי.] שיר השירים ג׳, ד׳; והדרשה [זה] אהל מועד נמצאה רק במכ׳ דר״ש.
30. ניהג.] אפשר שהראשון הוא נוהג בו׳ והשני ניהג בי׳ ובמכ׳ דר״ש בשתיהם נוהג אבל במכ׳ ינהוג ונהג. ובעיקר הדרשה גרסת הכ״י היא גרסת מכלתא דר״ש שמדת הדין היתה נוהגת באבות, ומדת הרחמים בישראל ובמכלתא להיפך עיין סוף עמוד של״ט. ל.] צ״ל אלי.
31. שאגתי.] תהלים כ״ב, ב׳.
32. לה] במדבר י״ב, י״ג. לנו.] תהלים קי״ח, כ״ד. ד״א] כך במכ׳ דר״ש ובמכלתא ליתא. אהובה.] כך הסדר גם במכ׳ דר״ש ובמכ׳ מלכה, אהובה, קדושה, טהורה.
33. למלך.] במכ׳ משל לאדם שהלך לקדש אשה אבל במכ׳ דר״ש משלו משל להד׳ למלך שנשא אשה וברור שגם בכ״י צריך להשלים [משלו מ]של; ועיין ההערה לשורה כ״ג.

אהובים וג׳ וכשיש׳ עושין. . . . . ל בע׳ שנ׳ ויהי כשמע כל מלכי האמרי

אש׳ בעבר הירדן ימה וכל מ. . . . . . . .ני אשר על הים את אשר הוביש יי׳י את מי

הירדן מפני בני יש׳ עד עברם ו. . . . . . . .ולא היה בם עוד רוח מפני בני ישראל

א׳, ב׳

וכן רחב הזונה אמ׳ לשלוחי יהושע כי שמענו אשר הוביש יי׳י את מי ים ס. . . . .ניכם

בצאתכם ממצ׳ ואשר עשיתם לשני מלכי האמרי אשר בעבר הירדן ולסיחון ולעוג

אשר החרמתם אותם ונשמע וימס ללבנו ולא קמה עוד רוח באיש מפניכם כי יי׳י

אלהיכם הוא אלהים בשמים ממעל ועל הארץ מתחת וכשאינן יש׳ עושין רצונו

שמו של הק׳ מתחלל בעו׳ שנ׳ ויבא אל הגוים אשר באו שם ויחללו את שם קדשי

באמור להם עם יי׳י אלה ומארצו יצאו לכן אמור לבית יש׳ כה א׳ יי׳י אלהים לא למענכם

אני עושה בית יש׳ כי אם לשם קדשי אשר חיללתם בגוים אשר באתם שם ואמ׳

35. וכשיש׳] נראה שצ״ל, כשישראל שכן מתחלף הדרשה על, וארוממנהו, שנאמרה על שם ר׳ שמעון בן אלעזר בב׳ המכלתות, עיין הפתיחה עמוד שמ״א.

37. ישראל.] יהושע ה׳, א׳ ובמכ׳ דר״ש לא הובא אלא הפסוק של רחב כי שמענו וכו׳. ודע שהמלות החסרות קודם הפסוק הן [רצונו של מקום שמו מתגד]ל בעו׳ וכן במכ׳ דר״ש אבל במכ׳, מתגדל שמו.

4. מתחת.] יהושע ב׳, י׳ וי״א. הסופר טעה וכתב, ללבנו, שני ל׳ וב׳ אחד תחת שני ב׳ ול׳ אחד והגיה בין השורות ותקן מה שחסר אבל לא מה שהוסיף.

5. של הק׳.] במכ׳ ליתא ובמכ׳ דר״ש ליתא מן שמו עד בעו׳ ובמקומו, מהוא אומר. ויבא] ויבוא.

בגוים
על שם קדשי וג' וקידשתי את שמי הגדול אשר חיללתם (בגוים) אלהי אבי וא' לא על
ניסין שעשה עמי אני נותנת שבח אלא על ניסין שעשה עם אבותי ושעתיד לעשות
עימי לכך נא' אלהי אבי וא' יי"י איש מלחמה לפי שכשניגלה הק' על הים ניראה להן
כבחור עושה מל' שנ' יי"י איש מלח' ניגלה בסיני כזקן שנ' חזה הוית עד די כרסון
רמיו ועתיק יומין יתיב לבושיה כתלג חיור שער ראשיה כעמר נקי כורסוייה
שביבין די נור וגלגלוהי נור דליק וכל כך למה שלא ליתן פתחון פה לאומות העו' לומר
שתי רשיות בשמים אלא יי' איש מלחמה יי"י שמו יי"י א'מ'ל' הו נלחם במצ' יי"י שמו הוא
במצ' והוא על הים והוא על הירדן והוא על נחלי ארנון הוא בעו' הזה והוא לעו' הבה

8. חיללתם.] יחזקאל ל"ו כ'–כ"ג אבל בהקטע סדר הפסוקים כ"א וכ"ב מהפך ובפסוק כ"ג לפנינו המחלל בגוים. ודע שבמכ' דר"ש אינו מובא רק פסוק כ' ובמכ' רק כ', וכ"ג. לא וכו'] כך גם במכ' דר"ש אבל במכ', אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה רבונו של עולם לא על ניסים שעשית עמי אומר לפניך שיר וזמרה, אלא על ניסים שעשית עם אבותי ועמי ושאתה עושה עמי בכל דור ודור. ולשון זה הוא לשון שנתרחב.

10. מלחמה.] שמות ט"ו, ג'. בב' המכלתות יש כאן פסקא שלמה שאינה לפנינו בכ"י זה, עיין הפתיחה, עמוד שמ"א. לפי וכו'] כך במכ' דר"ש ובמכ', למה נאמר לפי שנגלה על הים כגבור עושה מלחמה.

11. חזה.] דניאל ז', כ"א וכן מובא פסוק זה במכ' דר"ש–ושם כזקן עטוף–אבל במכ', כזקן מלא רחמים, שנאמר ויראו את וכו' וכשנגאלו מה הוא אומר וכעצם השמים וכו' ואומר חזה הויתי וכו' ואומר נהר דינור וכו'.

13. וכל כך למה.] ליתא בב' המכלתות ובמכ' דר"ש אחר הפסוק של דניאל, יכול שהן ב' רשויות.

14. יי"י א'מ'ל'.] הוא כמו דבר אחר,–כך במכ' דרש'–ה' איש מלחמה, ובהרבה מקומות בהקטע נשמט ד"א; והדרשה היא שראש הפסוק הוא על מלחמות הק"ב עם המצרים במצרים וסוף הפסוק על מלחמותיו עמהם במדבר ועל מלחמותיו עם שאר איבי ישראל.

15. במצ'.] הוא בעצמו שנלחם עם המצרים במצרים הוא שנלחם עמהם וכו'. ארנון] רק במכ' דר"ש נזכרו ירדן וארנון–שלא כסדרן!–ובמכ' ליתא. והסדר, עוה"ז, עוה"ב, לשעבר ולעתיד גם במכ' דדר"ש במכ' הסדר מהפך, לשעבר לעתיד לבוא, עוה"ז ועוה"ב.

הוא לשעבר והוא שעתיד שנ' ראו עתה כי אני אני הוא אני אמית ואחיה כה אמ'

יי'י מלך ישראל וגואלו יי'י צבאות אני רא' ואני אח' ומ[ב]לעדי אין א'ל וא' מי פעל ועשה קורא

ד'א' יי'י איש מל יש עומד במלחמה וכחו עליו כבן ארבעין שנה אבל לא דומה לבן

ששים או לבן שבעים שכל זמן שהוא הולך כחו מתמעט אבל הק' אינו. . . . .

הנלחם במצ' יי'י שמו הוא לשעבר והוא לעתיד וכין הוא או' כי אני י'יי לא שניתי ואתם

בית יעקב לא כליתם ד'א' יי'י איש מל' איפשר לומר כין והלוא כבר נא' וקרא זה

אל זה ואמר וא' הנה כבוד אלהי יש' בא מדרך הקדים וג' אלא מפני חיבתכן שיקדש

את שמו על ידיכן וכן הוא או' אלה ברכב ואלה בסוסים ואנחנו וא' המה כרעו ונפלו וא'

יי'י הושיעה המלך יעננו ביום קראנו לכך נא' יי'י איש מלחמה מרכבות פרעה

במידה שאדם מודד בה מודדין לו הוא א' מי יי'י אשר אשמע בקולו אף אתה

16. ואחיה] דבר' ל'ב, ל'ט.

17. אין א'ל.] ישעיה מ'ד, ו' ובב' המכלתות מובא רק הפסוק, מי פעל וכו', ישעיה מ'א, ד'.

21. כליתם.] מלאכי ג', י'. ובב' המכלתות הרבה דרשית על איש מלחמה שאינן כאן והדרשה איפשר לומר וכו' אינה במכ' דר"ש.

22. ואמר.] ישעיה ו', ג'. הקדים.] יחזקאל מ'ג, ב' ושם, ובמכ' מובאים עוד פסוקים אחרים.

23. וכן.] נראה שחסר כאן המאמר שלפנינו במכ' שהדרשה היא על שמו ולא על איש מלחמה.

24. קראנו.] תהלים כ', ח'–י' ובמכ' מובאים ב' פסוקים אחרים מלבד פסוק הראשון שהובא בכ"י.

25. מודדין] במכ' דר"ש מדרת. בקולו] שמות ה', ב'.

הראיתה להם יראתך ואמתך על הים מרכבות פרעה וחילו ירה בים הוא א׳ כל הבן היל׳
אף אתה טבעתה אותו מרכבות פרעה וחילו כשהוא או׳ ויקח שש מאות רכב בחור כל
אף אתה מדדתה אותו מר׳ פר׳ הן אמ׳ ושלישים על כולן אתה או׳ ומבחר שלישיו
הוא העביד את בני יש׳ בפרך אף אתה. . . . . תה עליהן כמים כטיט והיו משתקעין
בתוכן ואין טביעה אלא בטיט שנ׳ וי. . . . . .בטיט וא׳ טבעתי ביון מצולה
תהומות יכסיומו וכי יש תהומות. . . . . עלה תהום התחתון והיכה
עליהן את הרקיע והקדיר עליהן. . . . . .או׳ כל מאורי אור בשמים
אקדירם עליך ונתתי חשך על ארצ. . . . . .עליך עמים רבים בהביאי
שברך בגוים על ארץ אשר לא ידעת. . . . . . . .השמים וכסיליהם לא יהלו אורם
חשך השמש בצאתו וירח לא הגיה. . . . . .לך ופקדתי על תבל רעה ועל רשעים

26. הראיתה וכו׳] גם במכ׳ דר״ש כך אבל במכ׳, באותה מדה מדדת, וכבר נתקשו בו רבים; וכל הפסקא על מרכבות פרעה משונה במכ׳ ממה שהוא בכ״י ובמכ׳ דר״ש. היל׳.] שמות א׳, כ״ד.

27. כשהוא.] נראה שצ״ל כשם שהוא. כל.] שמות י״ד, ז׳ ולפנינו שם וכל.

28. כולן.] שמות י״ד, ז׳ ולפנינו כלו; ונראה שצ״ל הוא ולא הן.

29. כמים.] נראה שצ״ל המים.

30. בטיט.] ירמיה ל״ח, ו׳. מצולה.] תהלים ס״ט, ג׳.

31. יכסיומו.] שמות ט״ו, ה׳. הדרשה הראשונה על פסוק זה היא היא שבמכ׳ דר״ש אבל במכ׳ הדרשה הראשונה היא והלא עשונת היא וכו׳. והיכה] וכיהה? ואפשר שצ״ל וחיפה.

34. ידעת] יחזקאל ל״ב, ח׳ וט׳.

35. רשעים.] ישעיה י״ג, י׳ וי״א.

ב', א'

כך מצריים לא היה בהן ממש מפני פורעניות לפי שה'ק' או' ויקח שש מאות רכב בחור

שומיע אני יש בהן ממש ת'ל' יאכלמו כקש מה קש אין בו ממ . . . . מצ' לא היה בהן

ממש מפני פורענות וכן הוא או' יחדו ישכבו בל יקומו דועכו כפשתה כבו וכן את

מוצא שאין מלכות ירודה יתיר מן המצ' אלא שנטלה מלכות לשעה מפני כבודן של

יש' כשהוא מושל מלכויות מושלן בכסף וזהב הוא צלמא ראשיה די דהב טב חדוהי ודרעוהי

דכסף מעוהי וירכתיה די נחש. . . . .י די פרזל רגלוהי מנהון די פרזל ומנהון דיחסף מה

הוא מושל מצ' משלן בעו. . . . . .לו כעופרת כשהוא מושל מלכוי. . . לן בחיות וארבע

חיון רברבן סלקן מן ימא שנין דא. . . דא קדמיתא כאריה תיניית . . . . ב תליתייתא

וארו אחרי כנמר רביעתא דחילא ואמתני ותקיפא יתירא. . . . . משל מצ' משלן

בשועלין אחזו לנו שועלים שועלים קטנים מחבלים כרמים וכרמנו ס. . . . וכשהוא

מושל מלכויות משלן בארזין הנה אשור ארז בלבנון יפה ענף וחר. . . . . .בה קומה

1. בחור.] שמות י"ד, ז'.
2. כקש.] שם ט"ו, ז'.
3. כבו.] ישעיה מ"ג, י"ז. לשון הכ"י הוא לשון המכלתא ובמכ' דר"ש נתקצרו הדברים.
4. מוצא.] במכ' ללמדך, במכ' דר"ש ד"א ולשון הכ"י עיקר.
6. דיחסף.] דניאל ב', ל"ב ול"ג.
9. יתירא.] דניאל ז', ג'–ז'; כמה תבות של פסוקים אלה מובאים שלא בדיוק, ותליתייא, היא טעות סופר, שלא נמצאה במקרא שם. במכ' את המלכויות אבל במכ' דר"ש כמו שהוא בכ"י.
10. וכרמנו.] שיר השירים ב', ט"ו.

ובין עבותים היה צמרתו אלינא די חזיתה די רבא ותקיף ורומיה ימ. . . . . . . שמיא

וחזותיה לסוף ארעא ואנכי השמדתי את האמרי מפניכם וכשהוא מושל מצ׳. . . . . .

בקש יאכלמו כקש וברוח אפך נערמו מים במידה שמדדו בה מדרדתה להן הן אמ׳

הבה נתחכמה לו אף אתה נתתה ערמימות למים וברוח אפיך נצבו כמו נד נוזלים

מה נד צרור ועומד כך מצריין צרורין ועומדין והיו מתעלפין מריח הים. . . . . .ין שנ׳

ירתיח כסיר מצולה אבל ליש׳ לכל מיני בשמים שנ׳ ים ישים כמרקחה וא׳ עורי צפון

ובאי תימן הפיחי גני ויזלו בשמיו יבוא דודי לגנו ויאכל פרי מגדיו ד״א נצבו כמו נד

מה נד צרור ועומד כך היתה נפשם של מצריין עומדות ואינן לא מכניסין ולא

מוציאין ויש׳ אוכלין ושותין ושמחים ויצא להם זכרון מים מתוקין מתוך מים

~~מתוקין~~ מלוחין שנ׳ ויוצא נוזלים מסלע אין נוזלים אלא מים חיים שנ׳ מעין גנים

12. צמרתו.] יחזקאל ל״א, ג׳.

13. ארעא.] דניאל ד׳, י״ז. מפניכם.] עמוס ב׳, ט׳; סדר הכתובים כאן כמו שהוא במכ׳ דר״ש, וכן מסכים הכ״י עם המכלתא הזאת בהסדר, כסף וזהב, ארבע חיון, ארזים ובמכ׳ בסדר אחר, ובב׳ המכלתות בסוף פסקא זו, מעשה מרבי ואנטנינוס שאינה בכ״י עיין הפתיחה, עמוד שמ״א.

15. לו.] שמות א׳, י׳. ערמימות.] כן גם במכ׳ דר״ש ובמכ׳, ערמה למים והיו המים וכו׳ וכן שם דרשה אחרת על נערמו שאינה בכ״י ולא במכ׳ דר״ש.

16. הים.] במכ׳ דר״ש המים ונראה שהיא טעות סופר שבפסוק שמביא נאמר ים, ובכמה מקומות מדברת ההגדה מרח הרע של הים ולא של המים, עיין בבא בתרא ע״ה, א׳ ומדרש ויושע מ״ז.

17. מצולה.] איוב מ״א, כ״ג. ליש׳]. צריך להוסיף התבה נעשה כמו שהוא במכ׳ דר״ש. כמרקחה] איוב מ״א, כ״ב.

21. מסלע.] תהלים ע״ח, ט״ז.

באר מים חיים קפאו תהומות בלב ים היכן ליבו של אדם נתון על שני חלקיו כך קפא

עליהן הים משני חלקין ולמעלה כמו לב אדם ים לא היה לו לב ונותן לו לב שנ׳ קפאו

תהומות בלב ים אי . . לה לא היה לה לב ונית. . . לה לב שנ׳ בלב האֵלה שמים לא היה להן

. . . . וניתן להן לב שנ׳ עד לב השמים יבא הים שלא היה לו לב וניתן לו לב ויפרע

מן המצ׳ שהיו נלחמין ביש׳. . . . . כל מיני פורענות תבוא האלה שלא היה לה לב וניתן

לה לב ותפרע מן אבשלום שגנב שלוש לבבות לב אביו ולב בית דין ולב אנשי ישר׳

יבאו שמים שלא היה להן לב וניתן להן לב. . . . . . .ליש׳ ששמעו את התורה שנתנ

שנתנה על לב והיו הדברים האלה אשר אנכי מצוך היום על לבבך ולא שמים היו

שמחים ביצאתן של יש׳ אלא אף הרים. . . . . רנו

שמים וגילי ארץ יפצחו הרים רנה אמר אויב אר. . . זה היה. . . . . . . .ת הפרשה

22. חיים.] שיר השירים ד׳, ט״ו. הדרשות על, נצבו כמו נד במכ׳ הן בסדר אחר ובלשון שונה מסדרן ולשונן במכלתא דר״ש ובכ״י שלפנינו. ועל הלשון, זכרון מים, עיין בכורות נ״ה, א׳ זכרותא דירדנא, זכרותא דמיא, וזכרות שם הוא נרדף עם מקור ומעין, ולשוא חשב הרב ר׳ ד׳ האפמאנן לשבש הלשון ולהגיה, זברון.

24. האלה.] שמואל ב׳, י״ח, י״ד.

25. השמים.] דברים ד׳, י״א.

26. פורענות.] וכן גם במכ׳ אבל במכ׳ דר״ש שכיבדו את לבם ולשון זה עיקר, שדורש כאן שלהמצרים לא היו להם לב.

29. לבבך.] דברים ו׳, ו׳; במכ׳ מביא פסוק אחר וכן הלשון שם משונה ממה שלפנינו בכ״י ובמכ׳ דר״ש, אלא שבסוף הפסקא נתקצרו הדברים במכ׳ דר״ש וחסר המאמר ולא שמים וכו׳.

31. רנה.] ישעיה מ״ד, כ״ג; במכ׳ מביא עוד פסוקים אחרים על שמחת כל העולם בישועתן של ישראל. אויב] שמות ט״ו, ט׳.

אלא אין מקדם ומוחר בתו.... יוצא בו אתה או׳ והיה ביום השׁ׳.........זה היה

תחילת הספר אלא אין מק׳ ומו׳ בת׳ כיוצא בו אתה או׳ בשנת מות המלך עזיהו זה

תחילת הספר אלא אין מק׳ ומ׳ בתו׳ כיוצא בו...........

זה היה תח׳ הפ׳ אלא אין מק׳ ומו׳ בת׳ כיוצא בו א........

....או׳ בן אדם חוד חידה ומשל.................

מק׳ ומ׳ בתו׳ כיוצא בו את או׳ גפן ישראל

ב׳, ב׳

כיוצא בו אתה או׳ אני קהלת בן דוד היתי מלך על יש׳ זה היה תחלת הס׳ אלא אין מק׳

ומו׳ בת׳ ד׳א׳ אמ׳ אויב וכי מנין ידעו יש׳ שפרעה חשב עליהם כך אלא ששמעו

אותו מפי הגבורה להודיעך ששרת רוח הק׳ על כולם ד׳א׳ ארדוף אשיג א׳ להן כולנו

שוין בביזה ד׳א׳ אמ׳ פרעה ולא ידע מה אמ׳ לאדם מערכי לב ומיי׳י מענה לשון נרדוף

נשיג לא נא׳ אלא ~~א~~ ארדוף נרדף הוא להן ונתפס הוא בידן אחלק שלל להן לא נא׳ אלא

32. והיה.] צ׳ל ויהי, עיין ויקרא ט׳, א׳, ופסוק זה מובא כאן במכ׳ דר׳ש ובמכ׳ לפי גרסת הילקוט, עיין הפתיחה, עמוד ש׳מ.

33. עזיהו.] ישעיה י׳, א׳.

36. ומשל.] יחזקאל י׳ז, ב׳.

37. ישראל.] הושע י׳, א׳.

1. יש׳.] קהלת א׳, י׳ב. כך הוא סדר הכתובים שנכתבו שלא במקומן בתורה גם במכ׳ דר׳ש ובמכ׳ בסדר אחר.

3. הגבורה.] המאמר ששמעו וכו׳ איננו בב׳ המכלתות, לעומת זה יש שם מאמר שלם בסוף דרשה זו שאינו בכ׳י, ומה שנאמר כאן ד׳א וכו׳ הוא בב׳ המכלתות חלק מהדרשה הראשונה.

4. לשון.] משלי ט׳ז, א׳.

אחלק שלל מתחלק הוא השלל להן תמלם ~~פש~~ נפשי לא נא׳ אלא תמלאמו נפשי ממלאים

הן נפשם המנו תורישנו ידי לא נא׳ אלא תורישמו ידי מוריש אני עושרי וכבודי להן

לשעבר היתם בוזזים נכסיהן והיתיה ממחה ~~בר~~ בידכם מפני נמוס מלכות עכשו

אחלק שלל לשעבר היתן הורגין בהן והיתיה ממחה בהן עכשו תמלאימו נפשי לשעבר

היתן מבקשין לאנס בניהן ובנותיהן והיתי ממחה בידכן עכשו אריק חרבי תורישמו

ידי בשלש כיתות באו מצ׳ על יש׳ אחת או׳ ניטול ממונן ולא ~~נהרגם~~ נהרגם ואחת או׳

נהרגם ולא נטול ממונן ואחת או׳ נהרגם וניטול ממונם זו שא׳ נטל ממונן ולא נהר׳ א׳ אחלק

שלל וזו שא׳ נהרגם ולא נטול ממ׳ א׳ תמלאמו נפשי וזו שא׳ נהרגם ונטול ממ׳ א׳ אריק

חרבי ותורישמו ידי ויש או׳ אף לבעול את זכוריהן שנ׳ בנגיד צור ונתנו חרבותן על יופי

יופי חכמתך אין כת׳ כין אלא והריקו חרבותם על יופי חכמתך לפי שנתגאה וגבה לבו

בעבור כך השפילו הק׳ ובזו אותו אומות העולם חמשה דברים היה עומד ומנאץ במצ׳

8. נכסיהן.] במכ׳ בהם ובמכ׳ דר״ש נכסים ולשון הכ״י עיקר. ממחה.] כן גם במכ׳ דר״ש ובמכ׳ תובע. והיתיה] טעה וכתב והיתה ותקן, והיתי.

9. ממחה בהן.] צ״ל בכם או בכן.

11. באו.] במכ׳ נעשו אבל בכ׳ דר״ש כמו שהוא בכ״י, וכן הסדר של הכתות משונה במכ׳ ממה שהוא בכ״י ובמכלתא דר״ש.

14. ויש או׳] במכ׳ דר״ש ליתא ובמכ׳ דברי יש אומרים שלא במקומן ובלשון גרוע.

15. יופי.] נכפל למלאות השורה. חכמתך.] יחזקאל כ״ח, ז׳.

א׳ אויב ארדוף וג׳ וכנגדו היתה רוח הק׳ מלעגת עליו נשפת ברוחך
כסמו ים היה פרעה
עומד ומנאץ במצ׳ שנ׳ אמ׳ אויב ארדוף וכנגדו מלעגת עליו רוח
הק׳ נשפת ברוחך כסמו ים
וכן את מוצא לעתיד לבוא למה רגשו גוים ולאמים יתיצבו מלכי
ארץ ננתקה את מוס׳
יושב בשמים ואו׳ הנה יביעון בפיהם חרבות בשפתותיהם כי מי
שמע ואתה יי׳י תשחק
למו תלעג לכל גוים וכן הוא או׳ שבא ודדן סחרי תרשיש וכל
כפיריה יאמרו לך הלשלל
שלל אתה בא הלבוז בז הקהלת קהיליך לשאת כסף וזהב לקחת
מקנה וקנין לשלל שלל גדול
וא׳ והיה ביום בוא גוג על אדמת יש׳ נאום יי׳י אלהים תעלה חמתי
באפי ובקנאתי באש
עברתי דברתי אם לא בשם (ביום) ההוא יהיה רעש גדול על הרי ישראל
וירעשו מפני
דגי הים וחית השדה ועוף השמים וכל הרמש הרמש על האדמה
וכל האדם אשר
על פני האדמה ונמוסו ההרים ונפלו המדרגות וכל חמה לארץ
תפול צללו כעפרת
במים אדירים הק׳ נקרא אדיר שנ׳ אדיר במרום יי׳י יש׳ נקראו
אדירים ואדירי כל

17. היה] הסופר טעה וכתב פעמים המאמר היה עומד ומנאץ וכו׳; לעומת זה חסר המשל מליסטים שבב׳ המכלתות.
18. ים.] שמות ט״ו, י׳.
20. בשמים.] תהלים ב׳, א׳–ד׳.
21. גוים.] שם נ״ט, ח׳ וט׳.
22. גדול.] יחזקאל ל״ח, י״ג ולפנינו שם, וסחרי, קהלך.
26. תפול.] שם י״ח, י״ט, כ׳ בשנוים גדולים. במכלתא אחרי הפסוק דגי הים שיחזקאל, הא כל אותן האלפים והרבבות ואין שום מובן למאמר זה ונראה ששבוש הוא שנשתבש סוף פסוק זה שביחזקאל ולפנינו בכ״י ובמכ׳ דר״ש הכל לנכון; ועין השמטות שבסוף הספר.
27. יי״י] תהלים צ״ג, ד׳.

חפצי בם מצריים נקראו אדירים צללו כעפרת מים נקראו אדירים שנ׳ מקולות מים

רבים אדירים משברי ים אדיר במרום יי״י נגלה הק׳ שנקרא אדיר על ידי ישראל שנק׳

אדירים ויפרע מן מצ׳ שנקראו אדירים במים שנקראו אדירים צללו כעפרת במים

אדירים מי כמכה באילם כיון שראו שאבד פרעה וחילו בים ושפטים שעשה הק׳ בעבדה

זהה* זרה שלהן פתחו כולם ואמ׳ בלשון אחד מי כמכה באילם ולא יש׳ בלבד אלא אף

אומות העו׳ כיון שראו את פרעה וחילו שטבעו בים סוף כפרו כולם בעבודה זרה

שלהן וא׳ מי כמכה באילים יי״י וי. . .ן אתה מוצא לעתיד לבוא שעתידין אומות העו׳ לכפור

בעבדה זרה שלהן שנ׳ ביום ה. . . . . . .האדם את אלילי כספו ואת אלילי זהבו אשר עשו

וא׳ לבוא בנקרת הצורים. . . . . .ם מפני פחד יי״י ומהדר גאונו בקומו לערוץ

. . . .ץ מהוא או׳ והאילילי. . . . . .כמכה ג׳ מי כמכה בא עלי ים יי״י מי כמכ. . .

28. בם] שם ט״ו, ג׳. מים.] צ״ל מים רבים אדירים מים נקראו וכו׳ כאשר הוא במכ׳ דר״ש והסופר דלג מן מים למים, ובמכ׳ מביא פסוק מיחזקאל שמצרים נקראו אדירים ושם בגוים סתם נאמר, וברור שלפי דברי הכ״י ומכ׳ דר״ש הפסוק צללו וכו׳ פרושו, האדירים צללו במים וכן אמרו בפרוש במנחות נ״ג, א׳ ועל פי זה מתרגם בתרגום יונתן, משבחיא

29. ים] תהלים צ״ג, ד׳. נגלה] כן גם במכ׳ דר״ש ולא יבוא כמו שהוא במכ׳.

31. באילם] צ״ל באלים, שמות ט״ו, י״א.

37. מהוא או׳.] וכן במכ׳ דר״ש אבל במכ׳, ואחריו, וזה שלא בדיוק שהפסוק הא׳ הוא בישעיה ב׳, והפסוק השני שם י״ח. ובמכ׳ דר״ש מובא כאן גם הפסוק יהושע ב׳, י׳ ובמכ׳ הפסוק מירמיה ט״ז, י״ט. בא עלי ים.] דרש באלים בדרך נוטריקון בא עלי ים שכן רבנן דאגדתא דורשים א׳ כאלו הוא ע׳, ובמכ׳ נשתבש ובמכ׳ דר״ש ליתא כלל. ונראה ג״כ שצריך לנקד עָלַי ולא עֲלֵי.

ג׳, א׳

בניסן וגבורות שעשית לנו על הים וכין הוא א׳ נראות על ים סוף
 וא׳ ויגער בים סוף
ויחרב וישק כתהומות רבה ד׳א׳ מי כמכה באילים יי״י מי כמ׳
 באלמים יי״י מי כמכה
רוא בעלבן בניו ושותק שנ׳ החשיתי מעולם אחריש [א]אתפק שתקתי
 לשעבר מיכן ואילך
כיולדה אפעה אשם ואשאף יחד אחריב הרים וגבעות וכל עשבם
 אביש אשים
נהרות לאיים ואגמים אביש והול. . . .׳ עורים בדרך לא ידעו
 ובנתיבות ד׳א׳ מי כמכה
באילים יי״י שעומדין לפניך במרום וכין הוא א׳ [כי] מי בשחק יערך
 ליי״י ידמה ליי״י בבני
אילים יי״י אל צבאות מי כמכה חסין יה ואמונתך סביבותך [א]אתא
 בתוך צבא שלו
אין כמוך באל׳ יי״י ואין כמעשיך דודי צח ואדום וג׳ ד׳א׳ מי
 כמכה באלו שקאורין
נפשן אלהות פרעה קרא עצמו אלוה שנא׳ יען אשר יאור לי ואני
 עשיתיני מהוא או׳

1. בניסן] צ״ל בניסים או בניסין. ים סוף] תהלים ק״ו, כ״ב.

2. ויחרב] שם ט׳. רבה] שם ע״ח, ט״ו וברור שיש כאן ט״ס וצ״ל, ויוליכם בתהומות כמדבר שהוא סוף פסוק ק״ו, ט׳.

3. רוא.]=רואה וכן במכ׳ דר״ש אבל במכ׳ שומע, ועיין ירושלמי ברכות ז׳, ד׳ שהוא רואה חרבן ביתו ושותק. לשעבר] וכן במכ׳ דר״ש אבל במכ׳ לשעבר אחריש אתאפק.

5. ובנתיבות] ישעיה מ״ב, י״ד.

6. שעומדין] במכ׳ שמשמשין אבל במכ׳ דר״ש כמו שהוא בכ״י.

7. סביבותיך.] תהלים פ״ט, ט׳ ובמכ׳ מובאים הפסוקים ז׳–ט׳ וזה עיקר שהראיה הוא מן אלים שבפסוק ז׳, ובמכ׳ דר״ש מובא פסוק זה לבדו. אתא] הא׳ על הגליון בספק, וצ״ל אות הוא בתוך צבא שלו, עיין מכלתא דשירה סוף פרשה א׳, ובב׳ המכלתות ליתא לדרשה זו כאן.

8. כמעשיך.] תהלים פ״ו, ח׳. ואדום] שיר השירים ה׳, י׳; בב׳ המכלתות אינם מובאים כאן ב׳ פסוקים אלו. שקאורין.] צ״ל שקוראין.

9. נפשן] בב׳ המכלתות עצמן. עשיתיני] יחזקאל כ״ט, ג׳ ולפניני, אשר אמר לי יארי ושם פסוק ט׳, יען אשר אמר יאר לי ואני עשיתי.

לכן הנני אליך א ואל יאריך סנחריב קר... עצמו אלוה וא' מי בכל אלהי הרצות האלה אשר הציל

את ארצו מידי כי יציל יי' את יר... ים מידי מהוא א' ויצא מלאך יי' ויך נבוכדנאצר

קרא עצמו אלוה וא' ואתה אמרת בלבבך השמים אעלה מהוא או' אך אל שאול תורד

נגיד צור קרא עצמו אלוה וא' בן אדם אמור לנגיד צור יען גבה ליבך מהוא או'

בו ממותי ערלים תמות ביד זרים וג' ד'א' מי כמכה באילו שקוראין עצמן אלהות מה

טיבן פה להם ולא ידברו אבל הק' וידבר אלהים את כל האלה לאמר ואו' אחת

דבר אלהים ושתים זו שמענו הלא כל דברי כאש וכפטיש יופוצץ סלע ענים להם ולא

יראו אבל הק' עיני יי' משוטטות בכל הארץ עיני יי' צופות רעים וטובים אזנים להם ולא

10. יאריך.] שם י'. עצמו] עיין ההערה לשורה ט'.

11. מידי] מלכים ב', י"ח, ל"ה. ויך] שם י"ט ,ל"ה ובמכ' דר"ש מביא הפסוק ל"ז, אבל במכ' אינם מובאים הפסוקים על ענשן של אלה החטאים.

12. אעלה] ישעיה י"ד, י"ג. תורד] שם ט"ו.

13. ליבך.] יחזקאל כ"ח, ב'.

14. זרים] שם י', ולפנינו מותי. ובמכ' דר"ש נתקצרו הדברים ולא נאמר רק, וכן נבוכדנצר וכן חירם מלך צור. והנה אף שהגדה ישנה היא שנגיד צור הוא מלך צור (עיין המקומות שהערותי עליהן בספרי הגדות היהודים חלק ו', תכ"ד) נראה שהמאמר הזה במכ' דר"ש הוא מהמחבר של מדרש הגדול שקצר דברי המכלתא דר"ש. עצמן] אשגרא מהך דלעיל וצ"ל אותן כמו שהוא בב' מכלתות.

15. ידברו] תהלים קט"ו, ה'; והלשון מה טיבן גם במכ' דר"ש אבל לא בהמכ'. לאמור] שמות כ', א'.

16. שמענו] תהלים ס"ב י"ג ומובא פסוק זה גם במכ' אבל לא במכ' דר"ש. יופוצץ] ירמיה כ"ג, כ"ט ולפנינו יפצץ.

17. יראו] תהלים קט"ו, ה' וצ"ל עינים. הדרשה מעינים עד מחמדים שבשורה כ"ב איננה במכלתא אבל ישנה במכ' דר"ש והמחבר מדרש איכה השתמש בדברים אלו של המכלתא דר"ש בספורו על מרים בת תנחום, עיין שם פרשה א', פ"ד ופ"ה הוצאת באבער. הארץ.] דברי הימים ב', ט"ז ולפנינו, כי ה' עיניו. וטובים.] משלי ט"ו, ג'.

ישמעו אבל הק' תכין ליבם תקשיב אזניך וא' היושבת בגנים
חברים ~~משיבים~~ מקשיבים
לקולך השמיעיני וא' שמע תפילה. . . כל בשר יבוא אף לה ולא
יריחון ~~אלב~~ אבל הק' וירח
יי"י את ריח הניחוח ידיהם ולא ימישון אבל ה"ק אף ידי יסדה
ארץ וימיני טפחה שמים
רגלהם ולא יהלכון אבל הק' ויצא יי"י ונחלם בגוים ההם וא' יי"י
כגבור יצא כאיש מלחמו
יעיר קנאה ולא יהגו בגרונם אבל ה"ק חיכו ממתקים כולו מחמדים
מי כמכה באילים
עוש פלא עשה עם אבות ועשה עמנו בכל דור ודור וכין הוא או'
אודך על כי נפלות
נפליתי נפלאים מעשיך ונפשי יודעת מאד וא' רבות עשית אתה
יי"י אלהי נפלאותיך
ומחשבותיך אלינו אין ערוך אליך אגידה ואדברה עצמו מספר
ד'א' עֹשֹׂה פלא אין
כת' אלא עושה פלא לעתיד לבוא וכן הוא או' לכן הנה ימים
באים נאום יי"י ולא יאמר

18. ישמעו] תהלים קט"ו, ה'. אזניך.] שם י', י"ז.

19. השמיעיני] שיר השירים ח', י"ג; במכ' דר"ש פסוק זה אינו אבל בהגדה דרשוהו על הקב"ה (עיין בשיר רבא) ולכן הובא כאן. יבוא]=יבואו, תהלים כ"ה, ג'. לה]=להם, תהלים סט"ו, ו'

20. הניחות.] בראשית ח', כ"א; במכ' דר"ש מובא גם הפסוק אשה ריח ניחח לי"י. ימישון.] תהלים קט"ו, ז'. שמים] ישעיה מ"ח, י"ג ובמכ' דר"ש מובא גם הפסוק מ"ה, י"ב.

21. יהלכון] תהלים קט"ו, ז'. ההם] זכריה י"ד, ג' וצ"ל ונלחם.

22. קנאה] ישעיה מ"ב, י"ג; במכ' אינו מובא פסוק זה. בגרונם] תהלים קט"ו, ז'. מחמדים] שיר השירים ה', ט"ז ובמכ' דר"ש מוסיף, ואומר והגה מפיו יצא, איוב ל"ז, ב'. ולפנינו בכ"י ליתא לכל אלו הדרשות על נאדר בקדש ונורא תהלות שנמצאו בב' המכלתות, עיין סוף הפתיחה.

23. עוש]=עושה; לשון הכ"י שוה בעקרו ללשון המכלתא ובמכ' דר"ש כל הפסקא באריכות לשון. ודע שהרב המו"ל של המכלתא דר"ש מייחס כמה דרשות על עשה פלא שבמדרש הגדול למכלתא זו אבל הדבר מוטל בספק גדול, עיין סוף הפתיחה.

24. מאד] תהלים קל"ט, י"ד.

25. מספר] שם מ', ו' וכן מובא פסוק זה במכ' אבל במכ' דר"ש מביא מיכה ז', ט"ו.

עוד חי יי״י אשר העלה את יש׳ מארץ מצרים כי אם חי יי״י אשר העלה ואשר הביא

את זרע בית ישראל מארץ צפונה ומכל. . . . .ת אשר הדחתים שם וישבו על אדמתם

משלו משל למה ד׳ דו׳ לאחד ש. . . . . בנים נולדה לו בת התחיל נודר בחיי הבת

ואחר כך נולד לו בן הניח הבת והתחיל נו. . . .חיי הבן ועוד משל אח׳ לאדם שהיה מהלך

בדרך ופגע בו א זאב וניצל המנו. . . . . בניסיון שנעשה לו בזאב ואחר כך פגעו

ארי וניצל מידו והיה מתנא בני. . . . . . . עשה לו בארי ואחר כך פגעו נחש וניצל מידו

והיה . תנא בניסיון שנעש. . . . . .לכן הנה ימים באים נאום יי״י ולא יאמר

עוד נחית בחסדיך חסד. . . . . . . .לא היה בידנו מעשים כענין שנ׳ חסדי יי״י

אזכיר תהילות יי״י כע. . . . . .ב לבית יש׳ אשר ג. . . . . .מיו וכרוב

חסדיו וא׳ חסדי יי״י לעולם א. . . . . .יודיע אמונתך . . . . .מלאה הארץ

חקך למדני נא וחסד יי״י מעו. . . . . . . .ל יראיו וצדקתו. . . . .

28. אדמתם] ירמיה ט״ז, י״ד וט״ו.

29. משלו] מכאן עד עוד בשורה ל״ד ליתא בב׳ המכלתות כאן בפ׳ שירה אבל ב׳ המשלים בשנ,י לשון נמצאו במכ׳ בא פרק ט״ז והמשל השני נמצא בהרבה מקומות, עיין שם במאיר עין ועל פי המכ׳ יש להשלים בכ״י כך, לאחד שהיה מתאוה לבנים וכו׳ והתחיל נודר בחיי הבן וכו׳ וניצל המנו והיה מתנא בניסיון שנעשה לו וכו׳ והיה מתנא בניסיון שנעשה לו בארי וכו׳ מידו והיה מתנא בניסיון שנעשה לו בנחש וכן הוא אומר ולא יאמר. והלשון ניסיון, במובן נס לא נודע לי ממקום אחר ובלשון ההמון „נסיונות" שגור הרבה.

34. בחסדך.] שמות ט״ו, י״ג ובב׳ המכלתות דרשות והגדות על פסוק י״ב שלא נמצא עליו דבר בכ״י.

36. חסדיו.] ישעיה ס״ג, ז׳. אמונתך] תהלים פ״ט, ב׳ ולפנינו עולם ולפי המכלתות עולם כאן משמעו, תבל.

37. למדני] שם קי״ט, ס״ד. וצדקתו] שם ק״ז, י״ז. ובמכ׳ דר״ש נתקצרו הדברים.

ג', ב'

אף על פי שכל העולם כולו שלך אין לך עם אלא יש'. . . .א' עם זו יצרתי לי תהלתי

יספרו וכבר היה רבי יושב ודורש שילדה אשה ש. . . . רבו בכרם אחת נענה

תלמידו וא' מי גדול צדיק או כל אדם אמ' לו צדיק א' לו למה א' לו שילדה יוכבד

אמו של משה את משה ששקול כנגד כל יש' וכן מצינו שהיה משה שקול כנגד כל יש'

בשעה שא' שירה אז ישיר משה ובני יש' וא' ולא קם נביא עוד ביש' כמשה וא'

כאשר ציוה יי' את משה עבדו כן צוה את יהושע וכן עשה יהושע לא הסׄיר

מכל אשר צוה יי' את משה וא' ששים ~~המה~~ המה מלכות ושמנים פילגשים ועלמות. . . .

מספר וא' אחת היא יונתי תמתי אחת היא לאמה ברה היא ליולדתה וג' נהילת. . . . . .

נהלתי בתקיף אין עוז אלא תקוף שנ' יי' עוזי ומעוזי ומנוסי ד' א' נהלת בעזך בזכות

1. אף על פי.] במכ', לפי שכל, ולשון הכ"י יפה יותר, ובמכ' דר"ש הדרשה הזאת והמעשה של רבי ליתא.

2. יספרו.] ישעיה מ"ג, כ"א. וכבר.] הקשר בין הדרשה על הפסוק ובין דרשת רבי רפה מאד ונראה שנתקצרו כאן הדברים ולכן העקר הוא כמו שנשנו הדרשות במכלתא, אבל עיין שורה ח'.

5. יש'.] שמות ט"ו, א'. כמשה] דברים ל"ד, י'.

7. משה.] יהושע י"א, ט"ו וצ"ל כן צוה משה את יהושע וכו' לא הסיר דבר מכל, והדרשה היא שמשה שקול כנגד כל ישראל ולכן נאמר כאשר צוה יי' את משה ולא אח בני ישראל, ובמכ' ליתא.

8. ליולדתה.] שיר ו', ח' וט' ובמכ' דורש פסוקים אלו בהרחבת דברים. נהילת] צ"ל ניהלת.

9. נהלתי] צ"ל ניהלת. תקיף] במכ' אינו דורש אלא עוז תורה ומלכות, עיין ההערה לשורה ד' בראש הקטע ובמכ' דר"ש כמו שהוא בכ"י. ומנוסי] ירמיה ט"ז, י"ט ובמכ' דר"ש מובא הפסוק ה' עזי ומגני, תהלים כ"ח, ז'.

תורה שעתידין לקבל שנ׳ יי׳י עוז לעמו יתן יי׳י..... את עמו בשלום ד׳ א׳ נהילת בעזך

בזכות בית דויד שעתידין לקבל את המלכות.... יי׳י בעזך ישמח מלך וא׳ חזה ציון

קרית מעדינו עיניך תראנה ירושלים נוה שאנן....בל יצען בל יסע יתידותיו לנצח

וכל חבליו בל ינתיקו שמעו עמים ירגזון.... ששמעו שאבד פרעה וחילו התחילו

כועסים א׳ להן הק׳ כמה מלכים עמדו מכם.... רגזו בניי ואלה המלכים אשר מלכו בארץ

אדום לפני מלוך מלך לבני יש׳ עכשיו אתם כועסים אני נותין לכם כעס שאין בו

רצון יי׳י מלך ירגזו עמים ישב כרובים תנוט הארץ חיל אחז יושב פלשת אמרו עכשו

בא... לגבות עיירותן של אפרים אביהם בני אפרים הופכי רומי קשת ד׳א׳ חיל אחז

... פלשת אמ׳ אין להן דרך אלא עלינו ע.... הן באין ובוזיון את נכסינו ומ.... יבין

ארצנו אז נבהלו אלופי אדום אם תאמר.... באין לירש את את ארצם הרי כבר נא׳

10. בשלום] תהלים כ״ט, י״א. נהילת.] צ״ל ניהלת.
11. מלך.] תהלים כ״א, ב׳.
13. ינתקו.] ישעיה ל״ג, כ׳; הפסוק הזה אינו ענינו כלל למה שנדרש כאן וברור שחסר כאן מאמר שלם וצ״ל, נ׳ה קדשך בזכות בהמ״ק, ואין נוה אלא בהמ״ק שנ׳ ואת נוה השמ׳ ואו׳ חזה ציון וכו׳ נוה שאנן, עיין הגרסא בב׳ המכלתות. ירגזון] שמות ט״ו, י״ד.
14. כועסים.] נראה שהסופרים דלגו מן התחילו מתרגזין עד התחילו כועסים, עיין בב׳ המכלתות. רגזו בניי.] כך במכ׳ דר״ש אבל במכ׳ כעסו ישראל.
15. יש׳.] בראשית ל״ו, ל״א ובב׳ המכלתות, מובא עוד מאמר שלם שאינו בכ״י.
16. הארץ.] תהלים צ״ט, א׳.
17. לגבית עיירותן] וכן במכ׳ דר״ש, ובמכ׳ לעורר עידותן. קשת] תהלים ע״ח, ט׳; ובמכ׳ דרשה על פסוק זה.
18. ובוזיון.] צ״ל ובוזזין.
19. אדום] שמות ט״ו, ט״ו. את] נכפל על ידי טעות סופר.

ואת העם צו לאמר אתם עוברים בגבול . . . . כם בני עשו אל תתגרו בם אלא מפני

ארנא. . .ת אמרו עכשו הן באין לגבות מ. . . ה שבין ~~אבר~~ אביהן ואבינו וישטום עשו

את יעקוב אילי מואב אם תאמר שהן. . . . . . .ן לירש את ארצם הרי כבר נא אל תצר את

מואב ואל תתגר בם אלא מפני ארנא. . . . שבין לוט לאביהן שנ׳ ויהי ריב בין רועי

מקני אברם ובין רועי מקנה לוט כל יו. . . . . . .כנען כיון ששמעו שאמ׳ לו הק׳ למשה רק

מערי העמים האלה אשר יי׳ אלהיך נו. . . . . . לה התחילו נמוגים אמרו אלו ואלו אין

מיתיראין אלא מפני ממונן אבל אנו. . . . . .יתחילו נמוגים . . . . . נמיגא אלא

המסאה שנ׳ נמגים ארץ וכל יושביה אנ. . . . . תפל עליהם אמתה

אמתה על הקרובים ופחד על הרחוקים. . . . . . .כשמוע כל מלכי האמרי אשר

20. בם] דברים ב׳, ד׳.

21. ארנא.] ברור שצריך להשלים כך, ארנא[ניו]ת ובמכ׳ דר״ש ארנוניאות ובמכ׳ אנינות ונדחקו המפרשים לפרשו אבל אין ספק שצ״ל אנונות או אנוניות והוא הרבים מן אנונא *ἀννῶνα* ואין בין אנונא וארנא ולא כלום. אמרו.] כאן מתחיל דרשה אחרת ונשמט, ד״א, וכן נשמט במכלתא בנדפס. לגבות] במכ׳ לעורר.

22. יעקוב.] בראשית כ״ז, מ״א. ארצם] במכ׳ דר״ש, או לירש אותה.

23. בם] דברים ב׳, ט׳. ארנא.] עיין ההערה לשורה כ״א.

24. לוט.] בראשית י״ג, ז׳; וצ״ל מקנה אברהם. רק] דברים כ׳, ט״ז.

27. המסאה] וכן במכ׳ דר״ש אבל במכ׳, נמיסה. יושביה] תהלים ע״ה, ד׳ והמלה שאחר יושביה היא אנכי וכך צריך להשלים כאן. אמתה] שמות ט״ו, ט״ז ולפנינו, אימתה ביוד.

28. הרחוקים] וכן במכ׳ דר״ש אבל במכ׳ להיפך. אשר] יהושע ה׳, א׳. ואפשר שהפסוק מיהושע אף שמובא גם בב׳ המכלתות על דרשה זו שייך להדרשה שלפניה, שאין נמיגה אלא המסאה ומביא ראיה מפסוק זה שנאמר בו וימס׳ לבבם.

בגדול זרועך ידמו כאבן כיון שעברו יש..........עמלק
כל מלכי......

העולם ובאו לה.....ם יש׳ נתפלל משה..........ממו כולם
כאבן שנ׳ בגדול זרעך

ד׳א׳ בגדול זרועך כיון שנכנסו מרגלים........שרוצה לאמר
....

היה דומם כאבן ד׳א׳ בגדול זרעך כיון שעברו ישראל.. את
הירדן............

................ולהלחם עם יש׳.................
.........ור.......

מדון ואל שומע........מלך אכ...ואל ה............

ד׳, א׳

.....מצרים ויקח את אוצרות בית יי׳י ואת אוצרות בית המלך
הכל לקח ויקח את

מגיני הזהב אשר עשה שלמה וזה אחד מן הדברים שחזרו למקומן
גלות חזרה

למקומה שנא׳ בעבר הנהר ישבו אבותיכם מעולם ת.. מהוא או׳
ועתה הגלו לבבל

31. שרוצה לאמור] וכן במכ׳ דר״ש אבל במכ׳, שהיה אומר, והואו׳ אחר הרי״ש אפשר שהוא סימן לקמץ ולא לחולם וואו בשמוש זה נמצא בכמה כתבי יד.

32. כיון] במכ׳ דר״ש ליתא.

35. ואל] יהושע י״א, א׳–ב׳, ולשון הפסוק, ויהי כשמע יבין מלך חצור וישלח אל יובב מלך מדון ואל מלך שמרון ואל מלך אכשף ואל המלכים אשר וכו׳.

2. שלמה] מלכים א׳ י״ד, כ״ה וכו׳ או דהי״מ ב׳, י״ט ובמכ׳ דר״ש עמוד פ״ב מובא הפסוק דהי״מ, י״ב, ב׳ אבל ליתא שם המאמר שלפנינו ובמכ׳ עמלק פרשה א׳ על הדברים שחזרו למקומן. הדברים] במכלתא, משלשה דברים, ועיין ב׳, ב׳ כ״ז ובמכ׳ דר״ש ט״ו, סוף פסוק י׳ שזכרו אלו שנקראו אדירים אבל לא מנו אותם ובמכ׳ שם ד׳ דברים נקראו אדירים.

3. מעולם] יהושע כ״ד, ב׳. לבבל] עזרא ה׳, וצ״ל ועמה הגלי לבבל.

כתב שמים חזר למקומן שנ׳ אתם ראיתם כי מן השמים דברתי עמכם מהוא או׳

התעיף עינך בו ואיננו ויאמר משה אל יהושע בחר לנו אנשים מיכן שיהא כבוד

תלמידו של אדם חביב עליו ככבוד חבר וילמוד כל העולם ממשה שלא אמר לו

ליהושע בחר לך אנשים אלא בחר לנו אנ׳ עשאו כמותו ומנין שיהא כבוד חברו

של אדם חביב עליו ככבוד רבו שכין   מצאנו באהרן שא׳ למשה בי אדוני והלוא אחיו

קטן הוא אלא עשאו רבו ומנין שיהא כבוד רבו של אדם חביב עליו ככבוד שמים

שכין מצאנו ביהושע שא׳ למשה אדני משה כלאם א׳ לו כשם שהק׳ מכלה כך אתה

כלי וכין הוא או׳ חגור מתנך וקח משענתך בידך וג׳ אמרו לו לגחזי להיכן אתה

הולך א׳ להן להחיות מתים אמ׳ לו וכי אדם ממית ומחיה והלוא הק׳ ממית ומחיה אמ׳

4. עמכם.] שמות כ׳, י״ט ובמכ׳ אינו מובא פסוק על כתב שמים, ובמקום מהוא או׳ (=אומר) שם שנ׳ וכן בכמה מקומות לפנינו ובמכ׳ דר״ש מהוא או׳ במקום, שנאמר, שבמכלתא.

5. בו] משלי כ״ג, ה׳ ודורש סוף הפסוק יעוף השמים. אנשים] שמות י״ז, ט׳.

6. חבר.] נראה שצ״ל חברו כמו שהוא במכ׳ דר״ש.

7. לך.] בב׳ המכלתות ובאבות דר״נ נוסח א׳ כ״ז, נוסחא ב׳ ל״ד, לי, אבל בכ״י עפשטיין לך והגרסא לך אפשר להעמידה.

8. אדוני.] במדבר י״ב, י״א.

10. כלאם.] שם י״א, כ״ח.

11. בידך.] מלכים ב׳, ד׳, כ״ט. ולפי גרסת הכ״י המאמר המוסרי הזה לשונו הוא, יהי כבוד תלמידך חביב עליך ככבוד חברך וכבוד חברך ככבוד רבך וכבוד רבך ככבוד שמים ולא כמו שהוא במשנה אבות ד׳, י״ב והמעיין הטב בב׳ הנוסחאות של אבות דר״נ-עיין ההערה לשורה ז׳-יראה שכך היתה גם הגרסא שם אלא שהסופרים „תקנו״ אותה כדי להשוותה עם המשנה ובמכלתא הגרסא כמו שהוא במשנה ובמכ׳ דר״ש נתקצרו הדברים והחלק שנשאר הוא מסכים עם הקטע; עיין בהפתיחה, עמוד ש״מ.

להן אף רבי ממית ומחיה והיה כאשר ירים משה וכי ידיו של משה מגבירות יש׳
או שוברות עמלק אלא בזמן שיש׳ עושין רצונו של הק׳ ומאמנין במה שפקדו
הק׳ למשה הק׳ עושה להן ניסין וכיוצא בדבר אתה או׳ ולקחו מן הדם ונתנו על
המשקוף וכי הדם היה מהנה למלאך הדם היה מהנה למזוזה אלא כל זמן שישר׳
עושין רצונו של הק׳ עושה להן ניסין וכיוצא בדבר אתה או׳ ויאמר יי׳י אל משה
עשה לך שרף ושים אותו וכי נחש מחיה ומימית אלא כל זמן יש׳ עושין רצונו
עושה להן ניסין מה ת״ל וגבר יש׳ מה ת״ל וגבר עמלק כשיה משה מגביה את ידו
שעתידין יש׳ להגביה דברי תורה העתידין להינתן על ידיו אף כשהיה משה מש
משפיל את ידיו כיויכול שעתידין יש׳ להשפיל דברי תורה ועתידין להינתן

13. משה.] שמות י״ז, י״א. בב׳ המכלתות כמה דרשות על הפסוקים ט׳ וי׳ שחסרות בכ״י, עיין סוף הפתיחה.

14. ומאמנין.] צ״ל ומאמינין.

15. ניסין.] במכ׳ דר״ש בשם ר׳ אליעזר ובמכ׳ סתם אבל הלשון שבכ״י מסכים עם המכ׳ דר״ש, עיין בהפתיחה, עמוד של״ט.

16. משקוף.] שמות י״ב, ז׳ והסופר קצר הפסוק. ובמכ׳ מובא הפסוק י״ב, י״ג אבל שלא כסדר שבראשונה מביא הפסוק מבמדבר, עשה לך שרף ואח״כ משמות ובמכ׳ דר״ש כמו שהוא בכ״י. למזוזה] במכ׳, לישראל ששם אינו מובא הפסוק של ונתנו על שתי המזוזות.

18. אותו.] במדבר כ״א, ח׳. רצונו.] הלשון משונה מלשונות ב׳ המכלתות.

19. כשיה.] צ״ל כשהיה, ולשון הכ״י וכן לשון המכלתא קשה אבל במכ׳ דר״ש לנכון, רמז שעתידין. והדרשה שנשנת כאן סתם נאמרה על שם ר׳ עקיבה במכ׳ דר״ש, ובמכ׳ שבדפוס על שם ר׳ אליעזר, עיין ראש הפתיחה.

על ידיו וידי משה כבידים ויקחו אבן כך א׳ משה כל זמן שיש׳ בצער אף

אני בצער עמהן ואהרן וחור תמכו בידיו מלמד ב שהיה מעלה בהן ומוריד

בהן ויהי ידיו אמונה עם בא השמש מלמד שהיו יש׳ בתענית כל אותו היום

ויש או׳ יקר החטא על משה ולא היה יכול לעמוד בו מה עשה ניפנה לאבות

הראשונים שנ׳ ויקחו אבן וישמו תחתיו אלו מעשי אבות וישב עליה אלו מעשה

אימהות ואהרן וחור תמכו בידיו מ. . . אחד ומזה אחד ת״ל אחד אחד מלמד

שהיה אהרן מזכיר מעשה לוי וחוור מזכיר מעשה יהודה מיכן אמרו אין

פחותין משלשה שירדים לפני תיבה בתענית צבור ויהי ידיו אמנה מה ת״ל ידו

אחת שלא נטל בה מיש׳ כלום אמונה עד בא הש. . . .א׳ משה לפני הק׳ על ידי

הוצאתם ממצ׳ ועל ידי קרעתה להן את הים והורד. . .ה להן את המן והיגזתה את

22. אבן] שמות י״ז, י״ב, בב׳ המכלתות גם ראש הפסוק נדרש, והדרשה שלפנינו בכ״י נשמטה במכ׳, עיין במאיר עין. והעובדא שבשורה כ״ה דרשה על כבדים בשם יש אומרים מוכח שהשמיטו הסופרים כאן הדרשות שנמצאו בהמכלתות על ראש הפסוק.

23. מלמד ב.] הסופר התחיל לכתוב בהן אבל הרגיש שטעה.

24. עם.] לפנינו עד. מלמד.] בב׳ המכלתות בשם ר׳ יהושע.

25. ויש או׳.] בב׳ המכלתות בשם ר׳ אליעזר המודעי.

26. הראשונים.] וכן במכ׳ דר״ש אבל במכ׳ על מעשה אבות; ועיין בספרי, כת בלתי-ידועה, רצ״ו-רצ״ז.

28. וחוור.] צ״ל וחור.

29. אמנה.] לפנינו אמונה. מה ת״ל ידי.] מזה נראה ברור שהדרשה כאן ובב׳ המכלתות נוסדה על הכתיב ידי במקום ידיו ולפנינו ידיו כתיב.

השליו ועל ידי תעשה להן ניסין בשעה זו. . . . אמונה עד בוא השמש אמר

ראיתי כל מלכות כו. . . . . . עושות מלחמה אלא עד שש שעות מלכות חייבת

עושה מלחמה משחרית. . . . . בית. . . . . יי'י. . . משה כתוב זאת זכרון בספר

זקנים הראשונים אומרים שוט שיש' לוקין בו סופו ללקות ילמוד כל העולם מפרעה

ד', ב'

שמתוך שבא ושעבד את ישראל טיבעו הק' בים שנ' וינער יי'י את מצ' וכין. . . . .

בעמלק שמתוך שבא ושעבד והיזיק את יש' ~~ארב~~ אבדו הק' מן העולם הזה ומן העולם

הבא שנ' כי מחה אמחה את זכר וכן כל אומה ומלכות. . . . . . להזיק את יש'

בו בדבר הק' נפרע ממנה לעולם א'מ במדה ש. . . . .מודד בה מודדין לו כתב זכרון

בספר כמשכ"ת כן זכרון כמה שכת' במגילה זכרון. . . .כמה שכת' כן ובמשנה תורה זכר. .

32. ניסין.] בב' המכלתות הלשון שונה ממה שהוא כאן.

33. ראיתי.] וכן במכ' דר"ש ולשון המכ', לפי שלמדנו על כל המלכיות, לשון גרוע.

34. בספר.] שמות י"ז, י"ד. הדרשות על פסוק י"ג שבב' המכלתות אינן בכ"י.

35. אומרים.] כן במכ' דר"ש אבל במכ', אומרים כך מדה מהלכת על פני כל הדורות, שוט וכו'. מפרעה.] הסדר פרעה, עמלק גם במכ' דר"ש אבל במכ' עמלק, פרעה.

1. וינער.] שמות י"ד, כ"ז ובב' המכלתות מובא הפסוק, וינער פרעה, תהלים קל"ו, ט"ו.

2. ושעבד.] אשגרא מהך דלעיל ובב' המכלתות ליתא. מן העולם.] וכן במכ' דר"ש, ובמכ' מחיי עולם.

4. אמ'.] כן במכ' אבל במכ' דר"ש המאמר הזה חסר בין הדרשות על פסוק זה ונמצא שם על הפסוק י"ד, כ"ז.

5. כמשכ"ת.]=כתוב מה שכתוב. זכרון כמה שכת' במגילה וכו'] נראה שיש כאן שיבוש וכך צ"ל, זאת כמשכ"ת כן, זכרון כמה שכת' במגלה; זאת זכרון בספר, זאת כמה שכת' כאן ובמשנה תורה זכרון כמה שכ' במגלה בספר כמה שכת' בנביא. ולפי זה יש כאן ב' דרשות, הראשונה דורשת רק זאת וזכרון והשניה גם בספר ובמכ' דר"ש מובאים ב' דרשות על פסוק זה, אחת בשם ר' יהושע ואחת בשם ר' אליעזר המודעי ובמכ' רק דרשה אחת סתם.

כמה שכת' במגילה בספר כמה שכת' בנביא ושים באזני יהושע בו ביום ושנמש. . .

יהושע זה אחד מארבעה שנתן להן רמז שנים חשו ושנים לא חשו משה נתן לו

רמז ולא חש ושים באזני יהושע מכניס את יש' לארץ ואן משה מכנים את יש'

לארץ לסוף הוא עומד ומבקש כל אותן בקשות וא' הואיל והתחלתה תראֿני מקצת

הארץ הראיני כולה משלו למה דב' דו' למלך שגזר על בנו שלא יכנס לפתח פלטורין שלו

נכנס פתח ראשון ושתקו לו נכנס פתח שיני ושתקו לו בא להיכנס לפתח שלישי נזפו

בו אמרו לו דייך עד כן כך בשעה שבא משה וכיבש שני עממין סיחון ועוג וחלקם

אמר דומה שלא נגזרה גזירה אלא על תנוי ואן אנו מנודין אלא על תנוי ועדאן היה

6. ושנמש.] צ"ל שנמש[ח]. לשון הכ"י מסכים עם לשון מכ' דר"ש אלא שנשמט שם הדרשן והוא ר' אליעזר וכן נשמט בההגדה שלאחריה שם ר' אליעזר.

7. מארבעה.] כן במכ' דר"ש ובמכ' מארבעה צדיקים.

9. וא' הואיל.] מכאן עד סוף הקטע ליתא במכ' דר"ש אבל עיין מ' תנאים קע"ט ושם מאמרו של ר"ח בר אידי שבמכלתא ועיין הפתיחה עמוד רמ"א–רמ"ב.

10. משלו וכו'.] במכ' משל למלך ;וכן בכמה מקומות בקטע זה הלשון הוא, משלו למה דבר דומה. לפתח.] במכ' ,עמו וכן במדרש תנאים ט"ו.

11. בא להיכנס.] במכ' בשלישי ובמדרש תנאים שלישי ויותר יפה לשון הכ"י.

12. וחלקם.] במכ' ובמכ' תנאים, ונתנם–או ונתנה–לראובני ולגדי וכו'.

13. תנוי.] במכ' ובמדרש תנאים, תנאי ותנוי היא תמונה ארמית. אנו.] פרוש, משה, אהרון ומרים שמתו בשנה אחת, ואף שלפי דברי התלמוד, ר"ה ג', א' וסדר עולם פ"ט, כי נח נפשיה דאהרון אכתי ה:ה סיחון קיים, ואם כן עבר הירדן נתחלק אחר מיתת אהרון ומו·ים, אין משיבין בדברי הגדה שלפי הגדה זו נתחלק עבר הירדן בחיי אהרון. והרב ר' מאיר איש שלום תופס גרסת הספרים, אמרו לו דומה, לעיקר אבל בכ"י שלפנינו, במדרש תנאים ובילקוט ואתחנן הגרסא אמר, פרוש משה, שהוא אמר זה לעצמו, שאחר שהרשהו הקב"ה לחלק עבר הירדן לישראל מוכח שלא נגזרה עליו גזירה מוחלטת, וזהו פשוטן של דברים. ועדאן.] ועדיין, עיין מפתח כללי לספרי, געאניקא חלק ב' בערכו. ובמכלתא כמה מאמרי הגדה בין המאמר המתחיל, על תנאי והמאמר שמסיים. ועדיין אבל הכנס מראה שהמקום הראוי להם הוא בְראש ואתחנן.

מבקש וא׳ לא נגזרה גזירה אלא שלא אכנס לה מלך שנ׳ לכן לא תבאו את הקהל הזה איכנס

לה כהדיוט א׳ לו אין מלך נכנס כהדיוט א׳ לפניו אם נגזרה גזירה שלא איכנס לה לא

מלך ולא הדיוט איכנס לה במחילה של קֵיסְרִיוֹן פָּמְיוֹס אי ושמה לא תבוא או לפני הק׳

אם נגזרה שלא איכנס לה לא מלך ולא הדיוט ולא במחילה איכנס לה במותי א׳ לו כי לא

תעבור את הירדן הזה וכי מת יכול לעבור אילא א׳ לו משה אף עצמותיך לא יעברו

את הירדן הזה אחרים או׳ היה משה יושב ובוכה וא׳ להן ליש׳ אתם עברים את הירדן

אתם עוברים ולא אני ועדאן היה מבקש וא׳ אעבר נא ואראה אין נא אלא בקשה ואראה

ואראה את הארץ הטובה אשר בעבר זו ארץ ישראל ההר הטוב זו ירושלים והלבנון זה בית המקדש

14. הזה.] במדבר כ׳, י״ב. ובמכ׳ ובמדרש תנאים י״ט–ועיין שם גם כן י״ז–בקשה זו של משה בכמה שנוים קטנים וגדולים.

16. במחילה של קיסריון פמיוס.] במכ׳, קיס׳ שהוא מתחת לפמיס ובמ׳ תנאים י״ט, קסריון שתחת פומיוס וב׳ הלשונות קשות אבל לשון הכ״י נכון. אי] צ״ל א׳=אמר, פרוש הקב״ה אמר למשה, ושמה לא תבוא, דברים ל״ב, נ״ב ובמכ׳ מביא הפסוק ושמה לא תעבר שם ל״ד, ד׳ אבל במ׳ תנאים כמו שהוא בכ״י ולא ידעתי למה תקנו הרב המו״ל של מדרש זה לשמה לא תעבר ואדרבא כך דרכה של ההגדה להביא הפסוק שנאמר ראשון. או]=אמר.

18. וכי מִת.] במכ׳ בשם ר׳ שמעון בן יוחאי ובהרחבת לשון אבל במ׳ תנאים כמו שהוא בכ״י, והרב המו״ל מדרש זה הגיה על פי המכלתא אבל הכ״י שלפנינו מסכים עם נוסחת מדרש תנאים נגד המכלתא, וכן לשון הספרי במדבר סוף קל״ה כלשון הכ״י והמדרש תנאים, ועיין גם כן ספרי במדבר ע״ח על הפסוק נוסעים אנחנו.

19. אחרים.] במכ׳ נתייחס לאחרים מאמר שאינו לפנינו בכ״י ומה שנאמר כאן בשמם נמצא שם בשם ר׳ חנניא בן אידי, ולא נמצא השם הזה בכל ספרי התנאים מלבד כאן ובספרא פרשת עריות. הירדן] דברים י״א, ל״ג.

20. ואראה.] דברים ג׳, כ״ה ושם אעברה ולא אעבר. והדרשה על פסוק זה גם במכלתא אבל שם היא שנויה בסדר אחר ומקומה אחר, על תנוי, שבשורה י״ג עיין ההערה לשורה זו.

21. ירושלים.] במכלתא הר המלך אבל במדרש תנאים י״ז כמו שהוא כאן ועיין גם כן ספרי דברים כ״ח שנראה שדרשו, הר, על בית המקדש, שאבות הראשונים קראו אותו הר, ובמדרש תנאים נתערבו ב׳ מדרשות והרב המו״ל לא הרגיש בזה.

וכין הוא או׳ הלבנון ~~בד~~ באדיר יפול ואו׳ פתח לבנון דלתיך ותאכל אש בארזיך וא׳ח׳ חביבה יראתו
של אברהם יתיר משל משה שאברהם ליבטוהו ומשה ליבטוהו באב׳ הוא או׳ שא נא עיניך וראה
מן המקום אשר אתה שם צפונה ומזרחה וקדמה וימה במשה הוא או׳ עלה ראש הפסגה וג׳ עלה
הביט ראה מנין שכל בקשת שביקש משה מלפני הק׳ נתן לו בקש לראות את ארץ יש׳ ונתן
לו שנ׳ ויראהו י״י את כל הארץ מן גלעד ועד דן ביקש לראות בית המק׳ ונתן לו שנא׳ את
הגלעד ואין גלעד אלא בית המקדש שנא׳ גלעד אתה לי ראש הלבנון ומנ׳ שהראהו שמשון
בן מנוח שנ׳ עד דן ולהלן הוא או׳ ויהי איש. . . . מצרעה ממשפחת הדני ושמו מנוח כיוצא
בו אתה או׳ וירדוף עד דן והלוא עדאן לא באו עשרת השבטים ולא נתחלקה הארץ אלא
מלמד שא׳ לו לאברהם י״ב שבטים מחלציך. . . . . חלקו של אחד מהן ויש אומ׳ כך אמרו לו

22. יפול.] ישעיה י׳, ל״ד ושם והלבנון. בארזיך] זכריה י״א, א׳. וא״ח.] במכלתא על שם ר׳ חנינא בן עקביא, ובמדרש תנאים י״ט בשם ר׳ חנינה בן יעקב ומכל מקום אינו נראה להגיה אר״ח=אמר ר׳ חנינה או חנניה שלא נזכר בכל הקטע אפילו שם אחד, עיין בהפתיחה, וכן קשה לאמר שוא״ח הן ראשי תיבות של ואמרו חכמים, וצ״ע. יראתו.] צ״ל ראיתו.

23. ליבטוהו.] צ״ל לא ליבטוהו.

24. וימה.] בראשית י״ג, י״ד וצ״ל ונגבה תחת ומזרחה. הפסגה.] דברים ג׳, כ״ז.

25. נתן לו.] במכ׳ הראהו הקדוש ברוך הוא.

26. דן.] במכ׳ מוסיף, ארץ ישראל, עיין במאיר עיין. ונתן לו] במכ׳ והראהו.

27. הלבנון.] ירמיה כ״ב, ו׳.

28. מנוח.] שופטים י״ג, ב׳. כיוצא בו.] הלשון קשה ועיין הגרסא במכלתא וגם לשון המכ׳ אינו עולה יפה שעומד במשה ומדבר מאברהם ונראה שעיקר הגרסא כך היא. עד דן, עדיין לא באו שבטים וכו׳ ומה תלמוד לומר עד דן אלא שהראה לו למשה גבולות ארץ ישראל עד דן כיוצא בו וירדוף עד דן–בראשית י״ד, י״ד–עדיין וכו׳ כאשר הוא בכ״י והסופרים דלגו מן עד דן הראשון לעד דן השני.

במקום זה עתידין בניך לה. . . . ד עבדה זרה ותשש כוחו מעליו ומנ׳ שהראהו ברק בן

אבינועם ולהלן הוא או׳ ות. . . . ותקרא לברק בן אבינעם ומנ׳ שהראהו יהושע בן נון

שנ׳ ואת ארץ אפרים ואו׳ למ. . . . אפרים הושע בן נון ומנ׳ ש. . ר גדעון בן יואש שנ׳

ומנשה והוא או׳ הנה אלפי הדל ב. . .שה וא. . .כי הצעיר ב. . . . . . . ומנ׳ שהר׳ דויד במלכותו

שנ׳ ואת כל ארץ יהודה ולהלן או׳ ויבחר יי׳י אלהי יש׳ בי מכל בית אבי להיות למלך על יש׳

לעולם כי ביהודה בחר לנגיד ובבית יהודה. . . . אבי ובבית אבי בי רצה להיות מלך

32. אבינועם.] במכ׳ לנכון, שנאמר ואת כל נפהלי, ולהלן הוא אומר וכו׳. אבינעם] שופטים ד׳, ו׳.

33. נון.] במדבר י״ג, ח׳.

34. הצעיר.] שופטים ו׳, ט״ו.

36. מלך] דברי הימים א׳, כ״ח, ד׳ ולפנינו שם רצה להמליך.

לז

ברייתא דמלאכת המשכן בנוסח חדש.

קטע בן ב' דפים תכופים, כ"ז ועשירית על י"ט, מעזבון השופט זולצבערגער בקאלעגיום של דרפסי בפילאדעלפיא, סימן פ"ג ברשימת כתבי יד של קטעי הגניזה להלפער.

הקטע הזה מכיל פרקים אחדים של הברייתא דמלאכת המשכן, מן אמצע פרק ו' עד אמצע פרק ט'. על חשיבותו העיר כבר הלפער במקום הנ"ל ואף שהפריז מעט באמרו שנוסח הברייתא בהקטע משונה לגמרי מנוסח הנדפס, וכפי אשר יראה המעיין בההערות, גרסאות הקטע קרובים לגרסאות כ"י עפשטיין ואוקספארד המובאים מרמא"ש בהוצאתו, והרב הזה ברא לו נוסח חדש מרכב מן נוסחאות כ"י ומאלה שבנדפס. והנה אף שרמא"ש העמיק והרחיב בפרוש ברייתא זו יותר מכל אלה שקדמוהו בפרושה עדיין כמה מקומות בה נשארו חתומים שלפעמים לא ירד לסוף הדברים, ולכן לא מהנותר להעיר כאן על איזה גרסאות יפות וטובות שבהקטע שעל ידיהם אנו יכולים לעמוד על עקרן של דברים.

כבר המאמר הראשון שבהקטע, ועליו מפורש בקבלה אפריון וכו', הוא מעניין הרבה שגרסת הקטע שהיא בעקרה גרסת כ"י עפשטיין וכ"י אוקספארד תפיץ אור גדול לא בלבד על דברי הברייתא אלא גם על החלוף הגדול שבין הבבלי והירושלמי בענין הארון, ותמה אני על רמא"ש שלא הרגיש בכל אלה הדברים שיש להעיר בענין זה. לפי גרסת הספרים בהטפח הנשאר מרחבו של הארון היו מונחים העמודים, ואף שלא נזכרו העמודים כלל בתורת משה, רמז עליהם שלמה בהפסוק, עמודיו עשה כסף, בשיר ג', ט', אבל לפי גרסת ג' כתבי יד אלו–הקטע מתחיל באמצע המאמר אבל סופו מוכיח על תחלתו שהוא מסכים לגרסת ב' כתבי יד האחרים–הפסוק הזה מובא מהברייתא ללמדנו שספר התורה היה מונח מן הצד. ובתחלה עלי לפרש איך מצאו בפסוק זה רמז לס"ת מן הצד, ומה שנראה לי בזה הוא שהם פרשו רפידתו כמו סמיכתו, דבר הנסמך להארון והוא הארגז שבו ס"ת שלא היה בתוך הארון אלא סמוך לו. ופרוש זה יש לו יתד לסמוך עליו שסמך, סעד ורפד הן מלות נרדפות, וכבר נמצא בספר זה עצמו של שיר השירים ב', ה', סמכוני באשישות רפדוני בתפוחים, והטב העיר ר' יוסף קמחי בספר הגלוי בערכו: רפד, חברם חלק א', ורפדוני בתפוחים הוא חלק ב' והוא כמו סמכוני באשישות הכתוב בצדו כפל דבר, ובערבי קורין לסמך רפדה. והדרשה שזהב הוא דברי תורה מובאה מכמה ראשונים בשם מדרש סתם או בשם הילמדנו, עיין לקח טוב ופרוש שיר השירים לר' משה אבן תבון על הפסוק תורי זהב, ועיין המקומות שהעיר עליהן רש"ז שעכטער, אגדת שיר עמוד ק"ג, הערות ג' וד'. יותר קשה היא גרסת

הכ"י, מקום הנחת הלוחות, במקום מ' הנ' העמודים, שלכאורה אי אפשר להעמידה כלל שברור שמקום הנחת הלוחות היה יותר מטפח או טפחיים–גרסאות שונות בזה–וכבר דברו למעלה מזה בארוכה איך היו הלוחות מונחות בארון, ושהיו ארכן ששה וכן רחבן. אבל כשנדקדק הטב בענין זה נראה שלא בלבד שגרסא זו אפשר ליישבה אלא שהיא העקרית ושגרסת הספרים הוא תקון סופרים, כדי להסכים דברי הברייתא עם דעת הבבלי. ובראשונה צריך המעיין לידע שחלוק גדול יש בין הלשון, מקום שהלוחות מונחים בו, להלשון, מקום הנחת הלוחות, כשם שחלוק גדול בין הלשון, מקום שהספר תורה מונח, להלשון מקום הנחת ספר תורה שמשתמש בהם ר' מאיר. והנה בדברי תנא זה ברור שהלשון השני מובנו, המקום שנותן רווח להס"ת, שלא יהא יוצא ונכנס כשהוא דחוק, וקרוב שמוש מלה, הנחה, כאן לשמושה באסתר ב', י"ח, והנחה למדינות עשה, שפרושו שנתן להם רוח מדחק המסים, ומשום שבראש דבריו אמר ר' מאיר, מקום שס"ת מונחת, תפס בסופו בלשון נופל על הלשון, מקום הנחת ספר תורה. ומדר' מאיר אנו למדים לר' יהודה שגם בדבריו, מקום הנחת הלוחות, פרשו מקום שנותן רווח להלוחות שלא ידחקו בשעה שהן מוציאים ומכניסים אותם, ולא המקום שהן מחזיקים בארון. וראיה ברורה לדברינו מהירושלמי שקלים פרק ו', א' ששם השתמשו בהמלה לשילוט–פרושו, לרווח–תחת, מקום הנחת ס"ת, בדברי ר' מאיר ותחת, מקום הנחת הלוחות בדברי ר' יהודה, ומוכח שהיה לפניהם בברייתא דמלאכת המשכן כמו שלפנינו בכתבי יד, מקום הנחת הלוחות, ולא מ' הנ' העמודים שבספרים, וכדי שלא יטעו התלמידים בין, מקום הנחה, למקום שהוא מונח, תפשו בלשון, לשילוט.

והנה אף שאין ספק שאמוראי ארץ ישראל לא היה לפניהם בברייתא דמלאכת המשכן דבר על העמודים, כבר מפורש יוצא מהברייתא בבבלי בבא בתרא י"ד, א' שחכמי בבל שנו בדברי ר' יהודה, נשתייר שם טפח שבו עמודים עומדים שנאמ' אפריון עשה וכו' עמודיו עשה כסף. ועל ברייתא זו סמכו הסופרים ושִׁנו הגרסא במלאכת המשכן ותחת מקום הנחת הלוחות שָׁנו, מ' הנ' העמודים, והמאמר, ועליו מפורש בקבלה אפריון וכו' גרסו מיד אחר העמודים ולא אחר אבל ס"ת וכו' כאשר הוא בכ"י. ודבר העמודים היה כל כך ודאי להם עד שאמרו שם שגם ר"מ שלא הזכירם כלל מודה שהיו שם עמודי כסף אלא שלפי דעתו היו מבחוץ. ובכל זאת הדבר מפליא מאד, מה שמשו עמודים אלה, וביחוד לר' מאיר שהלוחות וס"ת היו בארון והעמודים מבחוץ, אתמהה! ומה שנראה לי בזה הוא שמסדרי הברייתות בבבל הרכיבו ב' ברייתות ומשתיהן יצא הנוסח החדש של הבבלי בדברי ר' יהודה שבמלאכת המשכן, שמיחס לתנא זה דעה שלא נמצאה בספרי התנאים ובשאר ספרי ארץ ישראל לא לו ולא לאחרים. ב' ברייתות אלו הן, דברי ר' יהודה על הארון והלוחות במלאכת המשכן ודבריו שנמצאו לפנינו במדרש שיר על הפסוק אפריון עשה וכו' בזה הלשון: ר' יודן בר' אלעי פתר קרא בארון וכו' עמודיו עשה כסף אלו שני העמודים העומדים לפנים שהיו של כסף. והנה לפי גרסת הספרים בודאי כוונו כאן במדרש למה

שאמרו בבבא ב׳ שב׳ עמודים היו בארון, אבל הלשון, לפנים, קשה שהיה לו לאמר, בפנים. ויותר קשה דברי המדרש שיר על הפסוק תורי זהב, א׳, י׳ ששם הגרסא שני העמודים העומדים לפנים שהיו של כסף, כמן אצטוון, שלא נדע מה באו ללמדנו ב׳ מלות האחרונות, כמן אצטוון, הרי אין בין עמוד לאיצטווא ולא כלום אלא שזה עברי וזה יוני. ולכן נראה שצ״ל לפניו, ופרושו שהיו ב׳ עמודים לפני הארון כמו אצטבא—כך גורס באות אמת ויפה העיר שהכל אחד, שאין בין אצטבא לאסטווא אלא שינוי כתיב בלבד,—ספסל קטן ועל הספסל הזה היה מונח הספר תורה לדעת ר׳ יהודה, והוא קרוב למה שאמרו בירושלמי שקלים שם בסוף ההלכה, על דעתיה דר׳ יהודה איכן היה ספר התורה נתון גלוסקים עשה לו מבחוץ והיה ס״ת נתון בתוכו—כך הגרסא בשרידי הירושלמי קל״ד ובספרים בשבושים- ולפי המדרש היו שם ב׳ עמודים כעין ספסל ועליו מונח הס״ת. ומסדרי הברייתות בבבל גרסו לפנים—של הארון—במקום לפניו ולכן הצרכו לשנות דברי ר׳ יהודה בהברייתות על הארון, וגרסו במקום מקום הנחת הלוחות, מק׳ הנ׳ העמודים. וחלוף הגרסא בין לפניו ללפנים תלוי בהלוף פרוש המאמר במלאכת המשכן, וכן בפלשתים הוא אומר ואת כלי הזהב וכו׳ תשימו בארגז מצדו, שחכמי ארץ ישראל פרשוהו כפשוטו, שהפסוק שבשמואל שנאמר בו, מצדו, מלמדנו, שמצד, בדברים ל״א כ״ו פרושו אצל הארון ולא בתוך הארון ממש כמו שאומר ר׳ מאיר, שהרי הפלשתים שמו כלי הזהב בארגז, ולא נראה לאמר ששמו תיבה בתוך תיבה, אבל חכמי בבל פרשו המאמר הזה בדרך אחר והוא שכיון שהיה הארגז מצד הארון השתמשו בו לתן ס״ת בו ולכן שם בבבא ב׳, וארגז ששיגרו בו פלשתים דורון וכו׳ ועליו ס״ת מונח. ולפי פרושם של בני בבל לא היה אפשר לאמר לר׳ יהודה שהספר היה נתון על העמודים או בגלוסקמא שהרי היה נתון על הארגז ולכן גרסו לפנים במקום לפניו. ובירושלמי סוטה פרק ח׳ הלכה ג׳, תנם לאיסטווה, היא הגהה על פי המדרש שיר כאשר הוא לפנינו, והרבה גרסאות משובשות שם בירושלמי סוטה וגם הגהה זו משובשת היא, שכבר ראינו שלפי הירושלמי לא היו כלל עמודים לפנים מהארון, והרבה יש להעיר על השנויים שבין הסוגיא בשקלים והסוגיא בסוטה אבל אין כאן מקומו. ודע שהתרגום על הפסוק אפריון עשה לו וכו׳ השתמש בנוסח שכבר נשתנו בו פני ההגדה העתיקה לגמרי, וזה לשונו. ובתר דאשלים יתיה—להיכל—ושוי בגויה ית ארונא דסהדותא דהוא עמודא דעלמא ובגויה תרין לוחי אבניא די אצנע—עיין מלכים א׳, ח׳, ט׳ ושם בתרגום—תמן משה בחורב דיקירין מן כסף מזקק ושפירין מן דהב טב וכו׳. והמתרגם פרש על דרך האגדה מה שנאמר במדרש, אלו ב׳ העמודים העומדים לפנים, שהלוחות—או הארון שהן בו—הן עמודים שהעולם עומד עליהם. ואפשר שצ״ל, ובגויה ב׳ לוחי אבניא דהין עמודי דעלמא, שהרי בפסוק נאמר עמודיו, רבוי, ולא יחיד וכן במדרש, ב׳ עמודים אבל לא מצאתי גרסא זו בשום מקום, עיין תרגום שיר, הוצאת מלמד.

נארכו הדברים יותר מדאי ולכן אסתפק במועט בדוגמא זו לבדה המלמדנו

חשיבות גרסאות כ"י של הברייתא דמלאכת המשכן והרבה כעין זו, אבל כדי לעמד על דברי ברייתא זו צריך לחפש ולדקדק גם בספרי הראשונים וקצת האחרונים שמביאים לפעמים גרסאות יפות וטובות, וכבר העיר רמא"ש בההקדמה של ספרו על ספר חכמת המשכן לר' יוסף שליט ריקיטי שהשתמש בכ"י של הברייתא. ומענין הדבר שהרב הזה הוא הראשון שמביא דברים ממדרש הגדול והוא קורא אותו ספר שהובא מעדני (ה', ב'; ו', ב' או ספר מדרשי אגדה שהוא מעדאן י"ג, א') ורמא"ש שלא היה לפניו כ"י של מדרש הגדול לא ידע לאיזה מדרש כוון ריקיטי, אבל עיינתי בכ"י של מדרש זה ומצאתי בו כל אלה הדברים שהעתיק ריקיטי מספר שהובא מעדן. ועל מה שנאמר שם ואומרים (בדף ה', ב' צ"ל ואו', ר"ת של ואומרים תחת וכו') שהרמב"ם חברו, עיין מה שכתב בזה ר"ד האפמאנן בספר שי למורה בחלק האשכנזי צד ג'. ולא אמנע מלהעיר שרמא"ש בהשתמשו בכ"י מינכען של הברייתא נשען על קנה רצוץ היא העתקת פלעש וכאשר נוכחתי לדעת העתקתו היא מלאה שבושים ואין לסמוך עליה.

א' א'

מן הצד שנ' לקוח את ספר התורה וגו' ועליו מפורש בקבלה אפריון עשה לו המלך שלמה וגו' וכן הוא אומר בפלשתים ואת טחורי הזהב אשר השבותם וגו' ר' יהודה בן לקיש אום' שני ארונות היו אחד שהיה עמהם במחנה ואחד שהיה יוצא עמהם במלחמה זה שהיה יוצא עמהם במלחמה היה בו ספר תורה שנ' וארון ברית י"י נסע לפניהם וזה שהיה עמהם במחנה היו בו שברי לוחות שנ' וארון ברית י"י וגו' וכן הוא אומר בשאול ויאמר שאול אל אחיה הגישה ארון האלהים וגו' וכן הוא אומ' באוריה הארון וישראל ויהודה וגו' אבל ארון הברית

1. הצד.] כך הגרסא בכ"י עפשטיין אבל בספרים ובשאר כ"י גרסאות אחרות, עיין רמא"ש, מ"ב. התורה.] דברים ל"א, כ"ו.
2. שלמה.] שיר השירים ג', ט'.
3. השבותם.]–שמואל א', ו', ח', ולפנינו, כלי, ולא, טחורי.
4. שני ארונות.] גרסת הקטע היא גרסת כת"י אוקספורד ויש הרבה גרסאות אחרות, עיין רמא"ש, מ"ה.
6. לפניהם.] במדבר י', ל"ג.
7. י"י.] במדבר י"ד, מ"ד.
8. האלהים.] שמואל א', י"ד, י"ח.
9. ויהודה.] שמואל ב', י"א, י"א.

לא יצא למלחמה אלא פעם אחת בלבד שנ׳ וישלח העם שילה ויקחו משם את ארון ברית י״י יושב הכרובים ר׳ יהודה אומ׳ לא היה בארון אלא שני הלוחות בלבד שנ׳ אין בארון רק שני לוחות וגו׳

סליק פירקא

כיצד בצלאל עשה את הארון עשאו שלשה תיבות שתים שלזהב ואחת שלעץ נתן שלעץ בתוך שלזהב ושלזהב בתוך שלעץ וחיפה שפתיו העליונות בזהב שנ׳ וצפית אותו זהב טהור וגו׳ ויצף אותו זהב טהור מבית ומחוץ שאין ת״ל תצפנו ומה ת״ל תצפנו מלמד שחיפה שפתיו העליונות בזהב.

כפרת שלזהב היתה נתונה עליו מלמעלה שנאמ׳ ונתת את הכפרת על הארון מלמעלה ארבע טבעות שלזהב היו מקובעות בו שתים בצפון ושתים בדרום שבהם היו נותנין את הבדים שלא יהו זזים משם לעולם שנ׳ בטבעות הארון יהיו הבדים אע״פ שעשה שלמה תבנית כל הכלים תבנית הארון לא עשה שנ׳ ויבאו כל זקני ישראל וישאו הכהנים את הארון ויביאו הכהנים את ארון י״י אל דביר

11. הכרובים.] שמואל א׳, ד׳, ד׳ ולפנינו ה׳ צבאות.

12. לוחות.] מלכים א׳, ח׳, ט׳.

13. פירקא.] הוא פרק ו׳ בספרים ובכ״י.

14. בצלאל עשה.] יורר טוב לשון הספרים והכ״י, עשה בצלאל.

16. וחיפה.] בהוצאה ראשונה וחפה אבל בילקוט תרומה שס״ז–בהוצאה ראשונה נרשם, מלאכת המשכן ונעלם זה מרמא״ש–וחיפה.

17. טהור.] שמות כ״ה, י״א. ומחוץ] שם ל״ז, ב׳ ולפנינו, ויצפהו, ולא ויצף אותו; בנדפס ובכ״י אינו מובא הפסוק הזה. תצפנו] שלש תיבות האחרונות שבשורה ליתא בספרים אבל בכ״י ואצל הראשונים ישנן.

20. מלמעלה.] שמות כ״ה, כ״א. ארבע.] בנדפס וארבע אבל בראשונים ובכ״י בלא ו׳.

21. מקובעות.] בספרים קבועות אבל בכ״י מינכען, מקובעות וה׳ פלעש העתיק בטעות, מנובעות, ועיין רמא״ש נ׳ על גרסת התוס׳ יומא ע״ב, א׳. בצפון.] בספרים ובכ״י בצפונו, בדרומו.

22. שלא יהוא.] בספרים ולא היו אבל יש מן הראשונים שגרסא שלא היו, ויותר יפה לשון הכ״י שלנו.

23. הבדים.] שמות כ״ה, ט״ו.

ה[בית אל קדש] הקדשים כול׳ כי הכרובים פורשי כנפים וגו׳
[הארון היה נ]תון בתוך הבית וחולק את הבית עשר

א׳, ב׳

אמות על עשר אמות ושני כרובים שלזהב היו עומדין על רגליהן בארץ מכותל לכרוב חמש אמות ומכרוב לארון חמש אמות מנין אתה אומ׳ שכיון שהכניסו הכהנים את הארון האריכו הבדים הגיעו לפרכת ונגעו בפתח לפיכך לא ננעלו דלתות

בית קדש הקדשים מעולם שנ׳ ויאריכו הבדים. אי אפשר לומ׳ לא יראו שכבר נאמ׳ ויראו ואי אפשר לומ׳ ויראו שכבר נאמ׳ ולא יראו הא כיצד היו בולטין בפרכת ונראין בהיכל כשני דדי אשה. ומנין שהאריכו מבפנים שנא׳ ולא יראו החוצה. למדנו שהאריכו מבפנים. ומנין שהאריכו מבחוץ שנ׳ ויראו ראשי הבדים. ומנין אתה אומ׳ שכשם שנמתחו הבדים כך נמתחו כנפי הכרובים וכסו את הארון וחיפו את בד[יו] מלמע[לה] שנ׳ ויסכו הכרובים על הארון ועל בדיו מלמעלה.

היכן היה ארון נתון ר׳ יהודה בן לקיש אומר במקומו בבית קדש הקדשים שנ׳ ויהי שם עד היום הזה. וחכמ׳ אומ׳ בלשכת דיר העצים ר׳ אליעזר אומ׳ לבבל ירד שנ׳ לא יותר דבר אמר י״י אין דבר אלא דברות שבו. ר׳ אומ׳ יאשיהו גנזו

26. כנפים.] מלכים א׳, ח׳, ג׳, ו׳, ז׳; ולפנינו, ארון ברית י״י אל מקומו אל דביר וכו׳.
27. וחולק.] גם בהוצאה ראשונה כך ולא ויחלק כמו שהוא בהוצאת רמא״ש, אבל כאשר קשה להבדיל בין י׳ לו׳ אפשר שצ״ל וחילק.

5. הבדים.] מלכים א׳, ח׳, ח׳.
8. החוצה.] שם.
11. בדיו.] כך גם בכ״י עפשטיין ובספרים ובשאר כ״י הבית.
12. מלמעלה.] מלכים א׳, ח׳, ז׳.
13. היכן.] גם בכ״י מינכען כן ובספרים והיכן. נתון.] אף שגם כ״י מ׳ גורס כך נראה שצ״ל כמו שהוא בספרים, וגרסת הכ״י אשגרא מהך דלעיל, הארון היה נתון בתוך הבית.
14. הזה.] מלכים א׳, ח׳, ח׳.
16. אמר י״י.] מלכים ב׳, כ׳, י״ז. דברות.] גם בכ״י מינכען כן אבל ה׳ פלעש טעה ודלג מן שורה לשורה וכתב עצים ובהערותיו תקן, דברות!

שנ׳ ויאמר ללוים המבינים לכל העם הקדשים לי״י אמר לא ירד עמכם לבבל שתעלו אותו בכתף   בית קדש הקדשים שעשה שלמה היה לו כותל פתח ודלתות שנ׳ ויעש דלתות להיכל ולקדש אבל בבנין האחרון לא היה שם כותל אלא שני פסין היו שם וארכו שלכל אחד ואחד אמה ומחצה ושתי פרכות שלזהב היו פרוסות עליהן מלמעלה והיה נקרא שמו מקום הטרקסין

סליק פירקא

ב׳, א׳

שלחן שעשה משה במדבר ארכו שתי אמות ורחבו אמה. . . וגבהו אמה ומחצה שנ׳ ועשית שלחן עצי שטים וגו׳ ר׳ יהודה אומ׳ באמה שלחמשה טפחים הרי עשרה טפחים מיכאן אמרו השולחן ארכו עשרה ורחבו חמשה ולחם הפנים ארכו

חמשה נותן ארכו כנגד רחבו שלשלחן כופל טפחים ומחצה מיכאן וטפחים ומחצה מיכאן נמצא ארכו שללחם ממלא רחבו שלשולחן דברי ר׳ יהודה ר׳ מאיר אומ׳ ארכו שנים עשר ורחבו ששה ולחם הפנים ארכו עשרה ורחבו חמשה נותן ארכו כנגד רחבו שלשלחן כופל טפחים מיכאן וטפחים מיכאן וטפחים רוח באמצע כדי שתהא הרוח מנשבת בהן. אבא

17. הקדשים לי״י.] דברי הימים ב׳ ל״ה, ג׳ ולפנינו, וכל ישראל, ולא לכל העם. ועיין נחמיה ח׳, ז׳.

18. קדש.] בספרים ובכ״י קדשי.

20. ולקדש.] כך הגרסא בכל הכ״י ואף שאין זה פסוק בשום מקום. בבנין.] כך הגרסא גם בכ״י מינכען אבל ה׳ פלעש טעה והעתיק בבית כאשר הוא בספרים.

24. פירקא.] הוא פרק ז׳.

26. וגבהו.] וכן בשאר כ״י ובספרים לקומתו, עיין רמא״ש, נ״ט.

28. ולחם.] גם בכ״י מ׳ ישנו המאמר הזה אלא שה׳ פלעש השמיטו.

1. כופל.] בספרים קופל אבל גם בכ״י עפשטיין ואוקספורד, כופל.

2. שללחם.] כן גם בכ״י אוקספורד, ובספרים ובשאר כ״י ליתא.

3. דברי ר׳ יהודה.] וכן בכ״י אוקספורד, עיין רמא״ש נ״ט.

4. נותן.] בספרים נתן אבל בכ״י אוקספורד כמו שהוא בהקטע.

6. רוח.] המעתיק כתב יד מינכען העתיק ריח ותקנו לריוח ובאמת כתוב שם כמו שתקן! שתהא] גם בכ״י מ׳ כן ולא שתהי כאשר העתיק פלעש.

שאול אומ׳ נותן ארכה כנגד ארכו שלשלחן שנ׳ ונתת על המערכת לבנה זכה וגו׳ אמרו לו והלא כבר נאמר ועליו מ[ט]ה מנשה וגו׳ ארבע טבעות שלזהב היו קבועות בו ושתים בצפונו ושתים בדרומו שנ׳ ועשיתה לו ארבע [טבעות זה]ב ונתת את הטבעות על ארבע הפיאות וגו׳ רבי יהודה אומ׳ שתי ידות למטה מרגל לרגל ומסגרת שלזהב היתה סובבת את לחם הפנים שנ׳ ועשית לו מסגרת.

אע״פ שעשה שלמה עשרה שולחנות כולן היו כשרות לעבודה ולא היו משמשין בהן אלא בזה שעשה משה שנ׳ ויעש שולחנות עשרה וינח בהיכל חמשה מימין וחמשה משמאל ואם תאמר חמשה מן הצפון וחמשה מן הדרום והלא שולחן בדרום פסול מה ת״ל חמשה מימין וחמשה משמאל אלא חמשה מימין שולחן שלמשה וחמשה משמאל שולחן שלמשה שנ׳ ואת השולחנות ועליהן לחם הפנים

סליק פירקא

מנורה שעשה משה במדבר היתה באה משלזהב וטעונה מקשה וטעונה גביעים כפתרים ופרחים שנ׳ ועשית מנרת זהב טהור שומע אני יעשה איברים וידבקם לה תל׳ לומ׳ ממנה יהיו מנין לרבות נרותיה ת״ל תעשה יכול שאני

7. שלשלחן.] בספרים ובכ״י אחר של שלחן, ורחבו כנגד רחבו של שלחן.

8. זכה.] ויקרא כ״ד, ז׳. כבר.] בספרים ובכ״י חוץ מכ״י אוקספורד ליתא.

9. מנשה] במדבר ב׳, כ׳. ארבע] כל הפסקא עד מסגרת בשורה י״ג ליתא בספרים ובכ״י חוץ מכ״י אוקספורד, ושם בטעות לה במקום לו ששולחן הוא לשון זכר, עיין רמא״ש ס׳.

11. הפיאות.] שמות כ״ה, כ״ו ולפנינו, הטבעת והפאות חסרים.

13. ומסגרת.] שם כ״ה.

14. כולן.] בספרים וכולם.

17. משמאל.] דברי הימים ב׳, ד׳, ח׳.

21. הפנים.] שם י״ט.

22. פרקא.] הוא פרק ח׳.

24. מקשה.] המעתיק כ״י מ׳ השמיט וטעונה מקשה.

25. טהור.] שמות כ״ה, ל״א.

[מרבה ג]ביעים כפתרים ופרחים ת״ל אותה מה ראיתה [לרבות נרותיה ולהו]ציא וגביעים כפתרים ופרחים אחר

ב׳, ב׳ (הכתו׳)

שריבה הקתוב מיעט מרבה אני את נרותיה שנעשים עמה ומוציא אני את הגביעים כפתורים ופרחים שאינן נעשין עמה. מנין לרבות מלקחיה ומחתותיה ת״ל תעשה יכול שאני מרבה את הצבתים ואת המלקטאות אחר שריבה הכתוב מיעט מרבה אני את מלקחיה ואת מחתותיה שאין משמשין עמה ומוציא אני את הצבתים ואת המלקטות שאין משמשין עמה. כשהיא באה משלזהב טעונה מקשה כשאינה באה משלזהב אינה טעונה מקשה כשהיא באה משלזהב טעונה גביעים כפתורים ופרחים וכשאינה באה משלזהב אינה טעונה גביעים כפתורים ופרחים. וכשהיא באה משלזהב באה ככר וכשאינה באה משלזהב אינה באה ככר ר׳ יהושע בן קרחה אומר אותה מככר ואין נרותיה מככר שנ׳ ככר זהב טהור תעשה אותה. ומה אני מקיים ואת כל כליה כל כליה זהב טהור. אבל חצוצרות שעשה משה במדבר לא היו באות אלא משלכסף שנ׳ עשה לך שתי חצוצרות כסף וגו׳

27. אותה.] שם ל״ט.

2. הנביעים.] וכן בכ״י מ׳ אבל בספרים, גביעיה כפתוריה וכו׳.
5. אחר.] בספרים יש כאן מאמר שלם קודם אחר, אבל גם בכ״י מ׳ ליתא. אני] המעתיק כ״י, מ׳ השמיט בטעות מלה זו.
6. שאין.] צ״ל שהין.
8. משלזהב.] בספרים ובכ״י של ורק בכ״י אוקספורד בבבא ג׳ גורס משל, עיין רמא״ש ס״ג.
12. ככר.] בספרים, של זהב, אבל בכ״י כמו שהוא בהקטע.
14. אותה.] שמות כ״ה, ל״ט ולפנינו יעשה. כליה.] שם ל״ז, כ״ד וכן בספרים ובכ״י אלא שהמלות כל כליה לא נכתבו אלא פעם אחת והשמטה זו גרמה התקין, את כל הכלים האלה, ולפי גרסת הכ״י אין צריך לתקן כלום, שכל כליה זהב טהור הן דברי הספר ולא דברי התורה, והביאו הפסוק בויקהל ולא בתרומה משום שבויקהל נאמר כליה, כליה, של מנורה ולא כלים אחרים.
16. כסף.] במדבר ו׳, ב׳.

סליק פירקא.

כיצד עשה בצלאל את המנורה עשעה כמין עשת או כמין קורה ועשאה מיריכה ולמטה גביעים כפתורים ופרחים ומושך הימנה שני קנים אחד אילך ואחד אילך שנ' וששה קנים יוצאים מצדיה וגו' אבל לא למדנו לגביעים המשוקדים בה שנ' ובמנורה ארבעה גביעים איסי בן יהודה אומר חמשה דברים בתורה אין להם הכרע ואלו הן שאת ארור ומחר משוקדים וקם. הלא אם תטיב שאת וגו' ארור אפם כי עז. מחר אנכי נצב על ראש הגבעה. וקם העם הזה וזנה וגו' או הנך שוכב עם אבותיך וקם אלו חמש[ה דברים] בתורה אין להם הכרע. איסי בן יהודה אומ[ר מעשה]

17. פירקא.] פרק ט'.
18. עשעה.] צ"ל עשאה ובספרים עשאו.
20. ואחד אילך.] חסר כאן ומשך הימנה וכו' כאשר הוא בספרים.
21. מצדיה.] שמות כ"ה, ל"ב.
22. בה.] בספרים ובכ"י ליתא. גביעים.] שמות כ"ה, ל"ד.
23. הכרע.] וכן בכ"י מינכען ולא הכרעה כמו שהוא בספרים.
24. שאת.] בראשית ד', ז'.
25. עז.] שם מ"ט, ז'. הגבעה.] שמות י"ז, ט'.
26. וזנה.] דברים ל"א, ט"ז. או.] בספרים ובכ"י כל ה' פסוקים מובאים בב' הדרכים ולא רק הפסוק האחרון.
27. יהודה.] בספרים ובכ"י עקביא או עקיבא, אבל במנחות כ"ט, א' ובירושלמי שקלים פ"ו, ג' ר' יוסי בר יהודה מספר מעשה זה ואיסי ויוסי הוא שם אחד.

נספחים

א) קצור הגדות הירושלמי
ב) שלשה שרידי הירושלמי
ג) מאמר על הילמדנו

לח

קצור הגדות הירושלמי

י' דפים קטנים באוצר הספרים של הקאלעגיום של דרפסי שבפילאדעלפיא, סימן פ"ה ברשימת כתבי יד מהגניזה, להלפער. החכם המנוח הזה הרחיב דבריו על קטע זה אבל נעלם ממנו שהקטע מקצור ירושלמי שהוצאתי לאור בשרידי הירושלמי קנ"ד–קנ"ה הוא החלק הראשון מאותו הכתב עצמו שרשם הוא ובמקום שמסים זה מתחיל זה.

כל הדברים הנוגעים להקטע זה ולשאר הקטעים של קצורי ירושלמי ימצא הקורא בחלק השני של שרידי הירושלמי אשר אקוה להוציא לאור בזמן קרוב ולכן לא אכפיל מה שנשנה שם אבל לא אמנע מלהעיר כאן על איזה גרסאות טובות ויפות שבו אשר על ידיהן אנו יכולין לעמוד על דברי הירושלמי שהיו סתומים וחתומים עד כה.

עמוד א', שורה י"א, שאין, על הגליון ובספרים שלנו שכן, וזה שבוש. עמוד א' בסופו, אמור וכו' בעבורה וכו' אמר בעבור. לשוא נדחקו המפרשים לפרש מאמר זה שאין לו שחר כלל לפי גרסת הספרים אבל לפי גרסת הכ"י שהיא גם גרסת קצת הראשונים (עיין ראטנער במקומו) הדברים מאירים. עבורה, העבור של החמה משמע הימים שהחמה יתרה על הלבנה ולכן דקדק ר' יוחנן ואמר בעבור שעבור סתם הוא חדש העיבור שמוסיפים החכמים. ועיין פליטה מני קדם לה' חיים יחיאל בארנשטיין ל"ג ובהוספות ותיקונים שדעתו שיש לפנינו בלשון חכמים שני שמות, עיבּוּר, שם הפעולה, ועִיבּוֹר, שם דבר, ור' יוחנן דקדק ואמר עיבּוּרה, החדש שהוסיפו חכמים, ולא עיבּוֹרה, שעור הזמן שהחמה יתרה על הלבנה. אבל גם אם נסכים לדבריו אי אפשר לאמור שעיבור היא שעור הזמן שהמשקל פְּעוֹל הוא לעולם שם ממשי כגבור, שכור ולא שם מפשט. לעומת זה צדק החכם הנ"ל באמרו כי עבורו של חדש אין ענינו הוספת יום אחד בסוף החדש היוצא, אך משמעו ה ע ב ר ת ראש חדש הנכנס ו ה ע ת ק ת ו ליום שלאחריו, וכבר שערתי כן במאמרי על בן סירא בספר היובל לנעלדעקע קודם שראיתי דבריו והבאתי ראיה לזה מדברי בן סירא ה', ז', אל תאחר לשוב אליו, ואל תתעבר מיום אל יום, וכאן אנו רואים שתתעבר הוא נרדף עם תאחר ופרושו, דוחה ועיין גם כן מה שהעיר ביכלער אצל מאנן, בהרבעון האנגלי ט', קמ"א. ודע שבקטע הגניזה שהוציא לאור רש"ז שעכטער בסעדינה קל"א הגרסא, מתקדשת, בראש המאמר–סופו חסר שם–ולפי זה היה אפשר לומר שדקדוקו של ר' יוחנן בזה שלא אמר מתקדשת בעבורה אלא, מקדשת בעבורה, שמתקדשת בעבורה משמעו, השנה מתקדשת מאליה על ידי עבורה, כשמגעת החמה להזמן שהיא יתרה על הלבנה, ומקדשת בעבורה היא נעשית קדושה על ידי העבור

שמעברין אותה. ופרוש זה יש לו מקום אבל הגרסא שבכ"י שלפנינו שאפשר שהיא גם גרסת הקטע בסעדניה–וצריך להשלים שם: מתקדשת בעבור–נוח יותר, ונראה שכך גרס גם ר' חננאל שבפרושו לסנהדרין ט"ו, א' מביא הירושלמי בזה הלשון, מקדשת בעיבורה העבור. ויד הסופרים במעל הזה שהיה כתוב, בעבור, והגיהו על פי הספרים, בעיבורה, וכאשר אי אפשר לקיים שניהם כתבו, העיבור, ולא הרגישו שהלשון, העיבור שהוסיפו לה ל' יום הוא לשון גרוע. ובכ"י שלפנינו, ראש עמוד ב' נמחק, ועבורה, ובספרים, ועיברוה, ובקטע שבסעדינה וכן אצל כמה מהראשונים (עיין ראטנער) ליתא ונראה שצריך למחקו. א', ב' שורה ד' שיהא במקומו=יושב במ' בסעדינה, אבל בספרים, מדבר, ולא יושב וממה שאמרו במשנה סנהדרין ד', ד', יושב במקומו וכן הוא בקנין תורה ו', המכיר את מקומו, ראיה לגרסת הכ"י. ב', א', שורות י"ב–י"ג מאמרי הג' רועים הם הם שנתיחסו אליהם בבבלי סנהדרין י"ח ב' אבל לפי גרסת הספרים שנוים גדולים ביניהם וברור שבכ"י נתקצר או נשמט בטעות החלק השני של המאמר, בצפר וכו'. ג', ב' שורה י"ז בין השורות, מה, ולפי זה דברי ר' סימון בשם ר' יהושע בן לוי נאמר על דרך התמיה, וכי במקום שאין שליח ציבור אין היחיד אומר משיב הרוח וכן פרשו באור זרוע חלק ב', שצ"ח אבל יש מהראשונים שפרשו בניחותא, עיין אצל ראטנער במקומו. ובסוף העמוד, ר' סימון בש' ר' יהוש' בן לוי כשם ששליח ציבור חייב כך כל יחיד ויחיד חייב, ולפנינו בספרים ליתא כל המאמר וכן לא היה לפני הראשונים שפרשו המאמר הראשון של אמורא זה, בניחותא, שבא זה ולמד על זה שהוא בלשון בתמיה, ולא דק האלפער במקום הנ"ל באמרו שבספרים חסר החלק הראשון של המאמר ר' סימון כשם וכו' שכל המאמר אינו לפנינו בספרים. ה', ב', שורה ג' מטריחין, כך הוא הנכון ולא מתריעין כאשר הוא בספרים שדברי ר' חייא כעין פרוש למאמרו של ר' יוסה שזה אמר, אין מטריחין על הצבור יותר מדאי ובא ר' חייה ופרש שאם היו שני דברים מ ט ר י ח י ן. שם שורה ד' שעריה ראבי ולא, שיערייה, כמו שהוא בהוצאה ראשונה ולא צעריהו רבי כמו שהוא בהוצאת קונסטנטינא. ובפרוש הרב בעל שדה יהושע שם, ויש גורסין, שערו רבנן, ולא ידעתי איפו מצא גרסא זו, ונראה שזה פרושו של הגרסא, שיערייה רביי. והעקר כמו שהוא בכ"י שעריה ופרושו שהשערים עולים, שעצירת גשמים וגוביי מרבים את היוקר. עמוד ו', א' שורה ד' וצערך עבד, בספרים עבר ואין לו מובן כלל אבל נכונה גרסת הכ"י אלא שנכתב חסר במקום עביד כאשר הוא אצל הראשונים (עיין ראטנער) ופרושו, צא עמנו לתענית, כדי שיעשה לך הבזיון, וכוון למה שאמר למעלה מזה, לא דומה המתבזה מעצמו–שקל–למתבזה מאחר–שחמור–ולכן נותן אחר האפר בראש הנשיא; צער בארמית הוא, בזיון, בעברית. עמוד ו', ב' שורה ג' נפח צפונא ח צ י ף לבניך ולא יציף, כאשר הוא בספרים וקשה לעמוד על כוונת המשל בין לפי גרסת הספרים בין לפי גרסת הכ"י. עמוד ז', ב' שורה ז', מעבירה, בספרים ליתא והקושיה, תנינן וביתו ריקן לא נתרץ, אבל בבבלי תענית ט"ז, ב' אמרו כעין זה, זהו שביתו ריקם מן העבירה. עמוד ח', ב' שורה ט"ו אמטיר לא כתיב,

בספרים ליתא ולכן נדחקו המפרשים בפרוש מאמר זה אבל לפי גרסת הכ"י הדרשה פשוטה שדקדקו שכך היה לו לאמר, וחלקה אשר לא אמטר, כמו שהוא אומר בראש הפסוק, והמטרתי וכו' אמטיר, והוציאו מזה, שזכות השדה גורמת למטר, ולכן נאמר תמטיר. עמוד ט', א', שורה י"ט אצו, נשתבש בספרים לאינו–הקו הימיני של הצדי' נפרד מגוף האות, ועל ידי זה נעשה הצדי' לי' ונ'– ולשוא טרחו המפרשים להגיה ולפרוש מאמרו הפשוט של ר' לוי שאמר שג' ככרים יכול לעשות מאפה–אצו בארמית–א' אבל יותר ממנין זה אינם נדבקים. והוסיפו בתלמוד שם ואמרו שמדברי ר' לוי שאמר, יותר מכאן צריכה–האשה!– שעור אחר כדי לדבק ככרי המאפה, אנו למדים שלעיר גדולה כאנטוכיא שהיא גדולה ג' פעמים מעיר שיש בה ת"ק אלף רגלי, דבר הוא אם מתו בה ט' אנשים בג' ימים. ואין צורך לשבש הספרים אלא שצ"ל תשעה כמו שהוא בהקטע ולא שלשה כבספרים.

מדרכו של מחבר קצור זה להעיר לפעמים על דברי המדרשים כשמקבילים לדברי הירושלמי, עיין שרידי הירושלמי קנ"ג שמראה מקום למדרש שוחר טוב וכן בעמוד א' ,ב' לפנינו מעיר על מדרש שמואל שבו מובא גם כן המעשה על ר' כהנא ור' חייא שמקורו הירושלמי ראש השנה. ובאבער שם בהערותיו על המדרש שמואל מגיה ומתקן כדי להשוות דברי המדרש עם דברי הירושלמי מלה במלה, ובאמת אין צרך להגיה אפילו אות אחת שבעיקר הדבר שני המקורות שוים אלא שסגנונם שונים מעט. ומחברנו מעיר בקצרה על מעשה דאבא אביו דשמואל שנמצא שם במדרש שמואל סמוך למעשה דר' כהנא ואחר כך מעתיק משאלתות גאונים ספור אחר על שמואל ואביו. ובשאלות ותשובות הגאונים שלפנינו בספרים נמצא הספור הזה בשני מקומות בשערי תשובה י"ח ובאותו הלשון ממש בתשובות הגאונים ליק צ"ז ובשני המקורות התשובה היא לר' האיי. מחברנו השתמש במקור אחר ולא באותה התשובה של ר' האיי וסגנון הספור אצלו קרוב לסגנונו בב' מהדורות של הלכות גדולות, הוצאה ראשונה, גטין סוף דף פ' והוצאת הילדעסהיימער של"ז–של"ח. ובגליון ספר האשכול לר' אברהם מנרבונא חלק א', קמ"ו מובא הספור כמו שהוא בהלכות גדולות אבל בשם הירושלמי, וכן היה בירושלמי לפני בעלי התוספות והרא"ש, עיין קדושין ע"ג, א'. והמגיהים שסגרו במסגר המלה, ירושלמי, שבתוספות ורמזו על דברי הלכות גדולות לא ראו דברי הרא"ש שמביא דברי בעל ה"ג בשמו ומוסיף ואומר שהסיפור שם הוא כמו שהוא בירושלמי. ומצדד אני לאמר שבה"ג מן, וממזרת אין חוששין עד דשוטא היא הוספה מתשובת גאון ועד על זה מחברנו שמביא הספור משאלתות הגאונים ולא מה"ג ואפשר שבזמנו עוד לא היתה ההוספה שם; ועיין ירושלמי יבמות פט"ו, ו' והאחרונים לא העירו על זה, עיין באיי הים י"ח.

קראתי הקטע הזה בשם, קצור הגדות ירושלמי, ולא קצור ירושלמי, סתם שברור לי שההלכות המועטות שבו לא נשנו אלא דרך אגב ויסוד חבור זה היא ההגדה.

א׳, א׳

שמו׳ בר רבי יצחק חש על גרמיה וצם תרין יומין איפסיק ברוכיה ודמך: פ״ב: היו ב׳ האחד הכל מכירין כתב ידו ואחד אינן מכירין וחבירו מכיר חבירו מהו שיעשה כאחד מן השוק להעיד עליו אם או׳ את כן נמצאת כל העדות מתקימת בעד אחד א״ר יודן ויאות אלו שנים שיצאו מעיר שרובה גוים כג׳ סוסיתה אחד הכל מכירין אותו שהוא ישר׳ ואחד אין אדם מכירו חבירו מכיר חבירו מהו שיעשה כאחד מן השוק להעיד עליו אם או׳ את כן לא נמצאת כל העדות מתקימת בעד אחד והכא נמצאת כל העדות מתקי׳ בעד אחד. תמן תנינן א׳ להן הממונה צאו וראו אם הגיע זמן השחי׳ אם הגיע הרואה או׳ ברקאי מהו בורקאי ברקתי. תמן אמרין ברק ברקא אנהר מנהרא. ועד אחד נאמן. שניה היא הכא שאין אתה יכול לעמוד עליו וחש לומר עד דהוא עליל ונפיק היא מנהרא חכימה היא מלתא:

מהו עצי שמן דְדִנוֹן. א״ר יונה כהדין מקזנה. א״ר זעירא דלא יהון סברין דהוא כוכב. א״ר יוסה חמינן כוכב דסליק ונחית חמינן כוכב דאזיל ואתי: ראש ב״ד או׳ מקודש. ג׳ תני ר׳ שמע׳

1. איפסיק.] אפסק. ברוכיה.] כרוכה.
2. אינן.] אין אדם.
3. מכירין וחבירו מכיר חבירו.] מכירו חבירו מכירו חבירו.
4. אם או׳ את כן.] אם כן. מתקימת.] מתקיימת.
5. אלו.] אילו. מעיר.] מעיר אחת. כג׳.] כגון הדא.
6. מכיר.] מכירו.
8. מתקימת.] מתקיימת.
10. ברקאי.] בורקי. בורקאי ברקתי.] בורקי ברקת. אמרין.] אמרי.
11. שניה.] שנייא. אתה.] את.
12. ונפיק היא.] ונפק הוא. חכימה.] חכימא.
13. דדנון.] דרנין. זעירא.] זעורה.
14. יהון.] יהוון. דסליק.] סלק.
15. דאזיל.] אזיל. ראש–ג׳.] ליתא וג׳ הוא ר״ת של גמרא.

בן יוחי וקדשת' את שנ' החמש' שנ' שנים מקדשין ואין מקדשין חדש' והא תנינן ראש ב"ד או' מקודש מהו מקודש מקוים. לעבור ~~החדש~~ השנה מתחילין מן הצד. וכבר נכנס ר' יוחנן והוא היה הקטן שבהן אמרו לו אמור הרי השנה מקדשת בעבורה אמ' הרי השנה מקדשת בעבור א"ר יונתן ראה לשון שלמדנו בן הנפח אלו א' בעבורה

א', ב'

הייתי או' אלו י"א יום שהחמה עודפת על הלבנה בכל שנה אלא בעבור שהוסיפו לה חכמ' שלשים יום ~~ועבורה~~. ר' יעקב בר אחא ר' יסא בש' ר' יוח' לעבור הולכין אחר המנוי לבית הועד הולכין אחר הרגיל והוא שיהא כל אחד ואחד במקומו כג' ר' חנינה פתח ור' יוח' ור' שמע' בן לקיש חתמין. ר' חגי פתח ר' יונה ור' יוסה חתמין. ר' בא פתח ר' חייה ר' יסה ור' אמי חתמין. כהנא אתמני קדמאי מן ר' יעקב בר אחא ועל ר' יעקב בר אחא קדמאי מיניה לעבורא א' הכן מרה דשמועתא

16. יוחי.] יוחי או'.
17. מקוים לעבור.] מקויים לעיבור.
19. בעבורה.] בעיבורה.
20. בעבור.] בעיבורה. שלמדנו.] שלימדנו. אלו.] אילו. בעבורה.] בעיבורה.

1. אלו.] אילו. בעבור.] בעיבור.
2. ועבורה.] ועיברוה.
3. לעבור.] לעיבור. המנוי.] המינוי. הועד.] הוועד.
4. במקומו.] מדבר במקומו.
5. חגי.] חגיי, וסדר האמוראים בנדפס כך, רבי בא בר זבדא ואחר כך ר' חגיי, וכן שם יוסי ולא יוסה.
6. חייה ר' יסה ור' אמי.] חייא ורבי יסא ורבי אימי. קדמאי.] קדמיי.
7. ועל.] עאל. קדמאי.] קדמיי. לעבורא.] לעיבורא. הכן.] הכין.

לא מקים לה. ר׳ חייה בר בא הוה קאים מצלי על ר׳ כהנא וקם ליה מצלי מן אחורוי מן דחסל ר׳ חייה בר בא מן צלותיה יתב ליה בגין דלא מעבר קומוי מן דחסל ר׳ כהנא אמ׳ ליה הכין אתון נהיגין גבכון מצערין רברבניכון א׳ ליה ר׳ אנא מן דבית עלי וכת׳ על דבית עלי אם יתכפר עון בית עלי בזבח ומנחה בזבח ומנחה אינו מתכפר לו מתכפר לו בתפלה וצלי עלוי וזכה מסאב עד דאתעבדון טפרוי סימוקן כהדין ריקקה. ואיתי״ה בשמוא״ל רבא ותמ״ן תשכ״ח אמאי זכ״א שמואל ב״ר אבא למהוי חכימ״א כולי_האי. ׳ ובשאלתות גאונים

טע׳ אחרינא

אשכחית ממזרת אין חוששין לה לכשרות ולא ניחוש למעשה דאבא אבוה דשמו׳. דאבא אבוה דשמו׳ סלק לארע׳ דישר׳ למילף אוריא אשכחיה ההיא מדיתא דהות ידעא בלישנא דצפרי אמרה ליה אי אזדקקת לי יהיבנא לך סימא דשמעא מן צפרי אמרין

ב׳, א׳

אי מזדקיק הדין גברא עם אתתא בליליא דין יתליד מיניה גברא רבא גלת ליה רזא אמר מה דאמר ואתא לביתיה לבבל ואזדקיק לאתתיה ואעברת. הדר ביה בליליא אמ׳ מה דא׳ וסלק

8. מקים.] מקיים. על.] עאל.

9. אחורוי.] אחורויי. יתב.] יתיב. בגין.] ליתא.

10. מעבר.] מיעבור. קומו.] קומוי רב כהנא מאריך בצלותיה. גבכון.] גביכון.

11. רברבניכון.] רברביכון.

12. אינו.] אין.

13. מתכפר.] אבל מתכפר. מסאב.] למיסב. דאתעבדון.] דאיתעבדון.

14. סימוקן.] סומוקן. כהדין ריקקה.] כהדא דקקה. ואיתיה עיין בסוף הפתיחה, על ב׳ מעשות אלה של שמואל.

בכתב ידו של אבא

ליה תוב לארע׳ דיש׳ בתר יומין אתו רבנן אמרי לה לאנתתיה דאבא
מה טביה דהדין עוברא אמרת בעלי אתא ליל פלן ומניה אתעברית
שלחון ליה הכדין עבדין איתוניה לבי דינא ואלקויה. וא׳ שמו׳ כייף
הוינא ראשאי בבטנא דאמי דהוינא חאיש מן רישא דרצועתא
כייפנא ותריצנא מטת לרישי בחדא. הכדין אשכחית ודוכתה לא
ידענא: כהדי״ן ריקק״ה. ר׳ שמע׳ בן לקיש אקדמון ליה סב חד לעבורה

עד כאן

ואעלינה מן ההיא תרעא דלעל אמר כן יהא בשכרן ולא שמיע
להו דא״ר קריספא בש׳ ר׳ יוח׳ מעשה שעברו את השנה שלשה רועי
בקר חד מנון א׳ בכיר ולקיש באדר מניץ. וחרנה א׳ קדום פוח לועך
יפוק לקבלך. וחרנה א׳ תור בצפר בתלג ימות. ואנן חמיי שתה דלית
בה חדא מנהון ועברו את השנה על פיהן א״ר חלבו והסכים ב״ד עמהן
לא כן א״ר זעירא והוא שיהיו כלם מודים מטעם אחד מכיון דאלין
מודיי לאלין ואלין מודיי לאלין כמי שכלן מודים מטעם אחד. ור׳ שמע׳

9. סב חד לעבורה.] חד סב לעיבור׳.
10. ואעלינה.] ואעלוניה ואפשר שגם בכ״י הוא ו׳ וְלא י׳. ההיא.] ההוא. דלעל.] דלהל.
11. לְהו.] ליתא. שעברו.] שעיברו. את.] ליתא.
12. מנון.] מינון. ולקיש.] לקיש. מניץ וחרנה.] מינץ וחורנה. לועך.] ליחיך.
13. יפוק לקבלך.] ופוק לקובליה. וחרנה.] וחורנה. בצפר בתלג ימות.] באדר בעדרייה ימות ובטל תינתה משכא ישלח. חמיי שתה.] חמין שתא.
14. בה.] ליתא. חדא.] חד. מנהון.] מינהון.
15. זעורא והוא.] זעורה והן. דאלין.] דאילין.
16. לאלין ואלין מודיי לאלין כמי שכלן.] לאילין ואילין מודיי לאילין כמי שכולן.

בן לקיש מקפד על הדא מלתא חשש להא דא״ר אלע׳ דא״ר אלע׳ והיתה
ידי על הנביאים החזים שוא והקסמים כזב בסוד עמי לא יהיו זה
העבור ובכתבי ש׳ לא יכתבו זה המנוי ואל אדמת יש׳ לא יבואו זה
ארץ יש׳ וא״ר אלע׳ כדסלקית להכא אמרית הא גבי חדא כד מנוני

ב׳, ב׳

אמרית הא גבי תרתי כד עלית לעבורא אמרית הא תלתיהון גבי:
כת׳ אלופינו מסבלים ר׳ יוח׳ ור׳ שמע׳ בן לקיש ר׳ יוח׳ א׳ אלופינו
מְסוֹבְלִים בשעה שהגדולים סובלים את הקטנים אין פרץ. ר׳ שמע׳
בן לקיש מסרס הדין קריה אלופינו מסוֹבְלים אין כת׳ כן אלא מְסֻבָּלִים
בשעה שהקטנים סובלין את הגדולים אין פרץ: פ״ג. מנין שמעברין
את השנה על הגליות שעלו ועדין לא הגיעו ת״ל בני ישר׳ מועדי עשו
את המועדות שיעשו אותם כל ישר׳. א״ר שמו׳ בר נחמן והן שהגיעו
לנהר פרת: רב הונא הוה ידע שהדו לחד בר נש אזל בעי מדרון קומוי

17. מלתא.] מילתא. להא.] להיא.
18. החזים.] החוזים. והקסמים.] והקוסמים.
19. העבור.] סוד העיבור. ובכתב.] ובכתב בית. המנוי.] המינוי. זה.] זו.

1. תרתי.] תרתיי. לעבורא.] לעיבורא.
2. מסבלים.] מסובלים. א׳.] אמר אלופים מסובלים אין כתיב כאן אלא.
3. פרץ.] ואין יוצאת ואין צווחה ברחובותינו.
4 קריה.] קרייא. אלא.] אלא אלופינו.
5. פרץ.] ואין יוצאת ואין צווחה ברחובותינו. מנין.] ומניין.
6. ועדין.] ואדיין. מועדי.] מועדיי. עשו.] עשה.
8. הונא.] חונה. מדרון.] מידון.

וכפר ביה א' ליה ר' שמו' בר רב בגין דאת ידע דרב הונא בר נש רבה את כפר ביה מה אלו יזיל וישהד עלך קומי ב"ד חורן א' ליה רב הונא ועבדין כן א' ליה אין ושרע רב הונא גרמיה מן ההוא דינא ואזל ואסהד עלוי קומי ב"ד חורן: שלוח עבדים תלוי בכל אדם ותייה כיי דא"ר שמו' ביר' יצחק וידבר יי' אל משה ואל אהרן ויצום על מה צום על פרשת שלוח עבדים ה'ה'ד' מקץ שבע שנים תשלחו וג'. תני בש' ר' נחמיה הית' כאני' סוח' ממר' תביא לחמ' דברי תורה עניים במקומן ועשירים במקום אחר: ר' יהוש' בן לוי א' עמלק כשפן היה מה היה עושה היה מעמיד בני אדם ביום גניסיה שלהם לומר לא במהרה אדם נופל ביום גניסיה שלו מה עשה משה ערבב את המזלות ה'ה'ד' שמש ירח עמד זבולה וכת' נתן תהום קולו וגו' מרום ידיהו נשא נתן תהום קולו: ר' מאיר דורש שמות וכו' ר' לוי בש' ר' חמ' ב"ר חנינא

9. רב.] רב יצחק. הונא.] חונה. נש.] נשא.
10. יזיל.] ייזיל. הונא.] חונה.
11. ושרע.] ושרא. הונא.] חונה.
12. ואסהד.] ואשהד. שלוח.] ושילוח. ותייה.] ואתייא.
13. כיי.] כהיא. ביר'.] בר רב. ויצום.] אל בני ישראל. צום.] ציום.
14. שלוח.] שילות. עבדים.] ואתיא כהיא דא"ר הילא לא נענשו ישראל אלא על פרשת שילוח עבדים.
16. כשפן.] כושפן.
17. גניסיה.] גיניסיא. שלהם.] שלו.
18. גניסיה.] גיניסיא. ערבב.] עירבב.
20. ב"ר חנינא.] בר חנינה.

ג׳, א׳

והיה הנשוך אין כת׳ כן אלא כל הנשוך אפלו נשיכת כלב אפלו נשיכת נחש ולא דמיה נשיכת נחש וראה. נשיכת כלב והביט. ור׳ יהוד׳ גזריה בש׳ ר׳ אחא נשיכת כלב שאינו ממינו וראה. נשיכת נחש שהוא ממינו והביט. ורבנין אמר׳ נשיכת כלב שאינו מחלחל וראה נשיכת נחש שהוא מחלחל והביט: פ״ד העובר לפני התיבה ביום טוב של ראש השני השני מתקיע ובשעת ההלל הראשון מקרָא את ההלל. ר׳ יעקב בר אחא בש׳ ר׳ יוחנן מפני מעשה שארע פעם אחת תקעו בראשונה והיו השונאים סבורים שעליהן הם הולכין ועמדו עליהן והרגום. מן גו דאנון חמיי לון קריי שמע ומצלי ובתר כן תקעין אנון אמרין בנימוסם אנון עסיקין ומר אף בהלל כן לית כל עמא תמן ומר אף בתקיעתא כן לית כל עמא תמן. א״ר יונה כת׳ ואותי יום יום ידרושון זו תקיעה וערבה. ר׳ יהושע בן לוי בש׳ ר׳ אלכס[נ]דרי שמע לה מן הדא שמעה אלהי צדק זו

2. דמיה.] דמיא. נחש וראה נשיכת כלב והביט.] כלב וראה נשיכת נחש והביט. ור׳.] רבי. גזריה.] גוזריא.

6. השני השני.] השנה השני.

7. שארע.] שאירע.

8. שעליהן.] שמא עליהן. מן גוי.] מינו.

9. חמיי.] חמי. קריי.] קראיי. ומצלי.] ומצליי. ובתר כן תקעין.] ותקעין. אנון.] אינון. בנימוסם.] בנימוסין.

10. אנון.] אינון. ומר.] ואמר. ומר אף בתקיעתא.] ואמר אף בתקיעה.

12. אלהי.] י״י.

קרית שמע הקשיבה רנתי זו רנון תורה האזינה תפלתי זו תפלה בלא

שפתי מרמה זה מוסף. מה כת' בתריה מלפניך משפטי יצא. א"ר

אחא קומי ר' זעורה שניה היא שמצות היום במוסף. א"ר תחליפא קיסריה

קריה א' כן יום תרועה ועשיתם. ר' לז' בר' יוסי בש' ר' יוסה בר קצרתה

בכל הקרבנות כת' והקרבתם וכן כת' ועשיתם אמ' להן הקב"ה מכיון

שנכנסתם לדין לפני בראש השנה ויצאתם לשלום מעלה אני עליכם

כאלו נבראתם בריה חדשה. ר' משרשיה בש' ר' אדי בכל הקרבנות

כת' חטאת ובעצרת אין כת' חטאת אמ' להן הקב"ה מכיון שקבלתם עליכם

עול התורה מעלה אני עליכם כאלו לא חטאתם מימיכם: תקע בראש'

ומש' בשניה כשתים אין בידו אלא אחת ר' אבא בר זמינא בש' ר' זעורא

ג', ב'

אפלו אחת אין בידו למה רישא גבי סיפה מצטרף וסיפה גבי רישה

סוף

לא מצטרף לא רישא אית ליה ולא סיפא אית ליה ריש: ר' חונא רבא

13. רנתי.] רינתי. רנון.] רינון.

15. אחא.] בר פפא. שניה.] שנייא. קיסריה.] קיסרייא.

16. קריה.] קרייא. קצרתה.] קצרתא.

17. וכן.] וכאן.

18. לשלום.] בשלום.

19. כאלו.] כאילו. בריה.] ברייה. משרשיה.] משרשיא. אדי.] אידי.

20. חטאת.] חטא, ב' פעמים.

21. התורה.] תורה. כאלו.] כאילו.

22. בשניה.] בשנייה. זעורא.] זעורה.

1. רישא.] ראשה. סיפה.] סופה. וסיפה.] וסופה. רישה.] ראשה.

2. לא.] ליתא. רישא.] ראשה. ליה.] לה. סיפה.] סופא. ריש.] ראש. חונא רבא] חונה רבה.

דצפורין בש' ר' יוח' הלכ' כר"ג באלין תקיעתא. ר' זעורא ורב חסדא הוון

יתיבין תמן באלין תקיעתא מן דצלין אתת צלותא קם רב חסדא מצליה

א' ליה ר' זעורא ולא כבר דצלינן א' ליה מצלי אנא וחזר מצלי דנחתון

מערבאי לתמן ואמרי בש' ר' יוח' הלכה כר"ג באלין תקיעתא ואנא דלא

כוונית הא אלו כוונית הוינא נפיק ידי חובתי. א"ר זעורא ויאות כל תנאי

תניי לה בשם ר"ג ור' אושעיא תני לה בש' חכמ'. ר' אדי דקסרין בש' ר'

חנינא והוא שיהא שם מראש התפלה. א"ר תנחום ביר' ירמיה מתניתא

אמרה כן סדר ברכות או' אבות וגבורות וקדושת היום:

מתעניות א"ר מנא שכל היום כשר ללולב.

ויזכיר מבערב לית כל עמא תמן ויזכיר בשחרית אף הוא סבור

שמא הזכירו מבערב והוא הוי מדכר מן גו דו חמי לון דלא מדכרין

בקדמיתא ומדכרין בתנייתא אף הוא יודע שלא הזכירו מבערב

3. דצפורין.] דציפורין. באלין.] באילין. תקיעתא.] תקיעתה. זעורא.] זעורה.
4. באלין תקיעתא.] בתקיעתא. דצלין.] דצלון. אתת.] את. מצליה.] בעי מצלייה.
5. זעורא.] זעירא. לא.] ולא. דצלינן.] צלינן. מצלי אנא.] מצלינא. מצלי.] ומצלי.
6. מערבאי.] מערבייא. לתמן ואמרי.] ואמרון תמן. באלין.] באילין.
7. הא אלו.] אילו. הוינא.] ליתא. נפיק.] נפק. תנאי.] תנייא.
8. אושעיא.] הושעיה. אדי.] אדא. דקסרין.] דקיסרין.
9. חנינא.] יוחנן.
10. היום.] השם.
13. מן גו די.] מכיון דהוא.
14. בתנייתא.] באחריתא.

א' ליה ר' חייה בר מדואה הכין הוה ר' יונה אבוך הווי בה. ר' חגי בש' ר' פדת אסור ליחיד להזכיר עד שיזכיר שליח צבור. ר' סמון בש' ר' יהוש' בן לוי [מה] בשליח צבור הדבר תלוי. א"ר מנא קומי ר' חגי מה ופליג א' ליה לא הדא דאתאמרא בשליח צבור הדבר תלוי ביחיד אם רצה להזכיר מזכיר בטל. הדא דאתאמרא אסור ליחיד להזכיר עד שיזכיר שליח צבור בגשם. קמון לצלותה כמי שהזכיר שליח צבור. ר' סמון בש' ר' יהוש' בן לוי כשם ששליח צבור חייב כך כל יחיד ויחיד חייב כשם

ד', א'

שתחיית המתים חיים לעולם כך ירידת הגשמים חיים לעולם. ר' חייה בר [בא] שמע לה מן הדא יחינו מיומים וג' נדעה ונרדפה וג'. כת' ויאמר אליהו התשבי מתושבי גלעד וג'. ר' ברכיה א"ר יסא ורבנן חד א' בין על הטל בין על המטר

15. מדואה.] מרייה. הווי.] הוי. חגי.] חגיי.
16. שליח.] שלוח. צבור.] ציבור. סמון.] סימון.
17. מה.] ליתא. בשליח צבור.] בשלוח ציבור.
18. הדא דאתאמרא.] דא דאת אמר. בשליח צבור.] בשלוח ציבור. ביחיד.] יחיד.
19. הדא דאתאמרא.] ודא דאת אמר. שליח.] שלוח.
19. הדא דאתאמרא.] ודא דאת אמר ונראה שגם בכ"י צריך לקרות דאת אמרא. שליח.] שלוח.
20. צבור.] ציבור. לצלותה.] לצלותא. שליח צבור.] שלוח ציבור. ר' סמון—ויחיד חייב.] ליתא.

1. הגשמים.] גשמים.
2. יחינו מיומים.] יחיינו מיומיים. ונרדפה.] נרדפה.
3. יסא ורבנן.] יוסה ורבנין.

נשמע לו. וחרנה א׳ על המטר נשמע לו על הטל לא נשמע לו מן דמר על
המטר נשמע לו ועל הטל לא נשמע לו מן הדין קרייה לך הראה אל אחאב
ואתנה מטר ומן דמר בין על הטל בין על המטר נשמע היאך הותר נדרו שלטל
א״ר תנחום אדרעיה וסברין מימר נדר שהותר מכללו הותר כלו אית דבעי מימר
בבנה של צרפית ויקרא אל י״י וג׳ א״ר יהודה בן פזי לאחד שגנב נרתקו של רופא
עם כשהוא יוצא נפצע בנו חזר אצלו ואמ׳ לו אדוני הרופא רפא את בני א׳ לו
החזר את הנרתק שכל מיני רפואות תלוין בו ואני מרפא את בנך כך א׳ לו הקב״ה
לאליהו לך והתר נדרו שלטל שאין מתים חיים אלא בטללים ואני מחיה בנה של
צרפית ומנין שאין מתים חיים אלא בטללים מן הדין קריה יחיו מתיך וגו׳ מהוא
וארץ רפאים תפיל א״ר תנחום אדרעייה וארעא תפקידה תפלט. ר׳ יעקב
דכפר חנין בש׳ ר׳ שמע׳ בן לקיש בשעה שעשה אברהם זקינם רצוני נשבעתי

4. וחרנה.] וחורנה. על הטל.] ועל הטל. מן דמר.] מאן דאמר.
5. קרייה.] קרייא.
6. מטר.] על פני האדמה. ומן דמר.] ומאן דאמר. היאך.] לו איכן.
7. אדרעיה וסברין.] אדרעיא סברין. כלו.] כולו.
8. יהודה בן.] יידה בר. נרתקו.] נרתיקו.
9. לו.] לו לך.
10. החזר.] והחזר. נרתק.] נרתיק. תלוין.] נתונין.
11. מתים.] המתים.
12. מתים.] המתים. מן הדין קריה.] שנאמר.
13. אדרעייה.] אדרעייא.
14. חנין.] חנן. רצוני.] את רצוני.

לו שאיני מונע טל מבניו ומה טע' נשבע י"י ולא ינחם וג' וכת' תמן לך
טל ילדותך. א"ר יודה בן פזי בדיתיקי נתתיו לאביהם מתנה ויתן לך האלהים וג':
מתוך ה' דבר' נגאלו ישר' ממצר' מתוך צרה. מתוך צוחה. מתוך זכות אבות.
מתוך תשובה. מתוך הקץ. ה'ה'ד' ויהי בימים הרבים ההם. ויזעקו מתוך צרה.
וישמע אלה' את נאקת' מתוך צוחה. ומתוך זכות אבות ויזכ' אלהים את ברית' וג'.
ומתוך תשובה ויר' אלהִים את בני יש' ומתוך הקץ וידע אלהים. וכן הוא אומר

ד' ב'

בצר לך מתוך צרה. ומצאוך כל הדב' הא' מתוך צוחה. ושבת עד י"י אלהיך מתוך
תשובה. כי אל רחום י"י אלהיך מתוך רחמים. לא ירפ' ולא ישח' ולא ישכ' את בר' אבות'
אש' נשב' לה' מתוך זכות אבות. וכן הוא או' וירא בצ' לה' מתוך צרה. בשמעו את
רנת' מת' צוח' ויזכ' לה' ברי' מתו' זכו' אבות. וינח' כרב חסד' מתו' תשו'. ויתן אותם

15. מונע.] מזיז. ומה.] מה.
16. ילדותך.] ילדותיך. בן.] בר. בדיתיקי.] בדייתיקי. מתנה.] ליתא.
17. מתוך צרה מתוך צווחה.] מתוך הקץ מתוך צרה מתוך צווחה.
18. ההם.] וימת מלך מצרים ויאנחו בני ישראל מן העבודה ויזעקו.
19. צוחה.] צווחה. ומתוך זכות אבות ויזכ' אלהים את ברית' וגו'.] ויזכר אלהים את בריתו מתוך זכות אבות.
20. ומתוך תשובה ויר' אלהים את בני יש' ומתוך הקץ וידע אלהים.] וירא אלהים את בני ישראל מתוך תשובה וידע אלהים מתוך הקץ.

1. מתוך צוחה.] ליתא.
2. את בר' אבות'.] ברית אבותיך.
3. אש' נשב' לה'.] ליתא. בשמעו.] ובשמעו.
4. רנת'.] רינתם. צוח'.] צווחה.

לרחמ' מתוך רחמים. חד בר נש הוה חטי בלשניה אתא גבי ר' יוח' ושלחיה גבי ר' חנינא א' ליה אזל תהי בך ולעי באוריתא דכ' מרפא לשון עץ חיים. א"ר חנינא בספרו של ר' מאיר מצאו כת' משה דומה משא רומי. אֵלַי קורא משעיר. א"ר יוח' אֵלַי קורא מפני שעיר. ר' שמע' בן לקיש א' אלי מאיכן נזדוג לי משעיר א"ר יהוש' בן לוי אם יאמר לך אדם איכן הוא אלהיך אמור לו בכרך גדול של רומי מה טע' אלי קורא משעיר: היחידין מתענין. אלו הן היחידין אלו שהן מתמנין פרנסין על הצבור מכיון שהוא מתמנה פרנס על הצבור הוא מתפלל ונענה. אלא מתוך שהוא מתמנה פרנס על הצבור ונמצא נאמן כדי הוא מצלייה ומתענייה. חד בר נש הוה מפיק מעשרוי כתקנן א' ליה ר' מנא קום אמור בערתי הקדש מן הבית. חד בר נש אתא גבי חד מן קריבוי דר' ינאי א' ליה ר' זכי עמי א' ליה ולא הוה לאבוך

5. חטי.] איחטא. בלשניה.] בלישניה.
6. אזל.] איזיל. חנינא.] חנינה בריה דרבי אבהו.
7. רומי.] דומי.
8. ר' שמע'... א'.] אמר רבי שמעון.
9. גד:ל של רומי.] הגדול שברומי.
10. אלו.] אילו, ב' פעמים.
11. הצבור.] הציבור, ב' פעמים. מתוך.] מכיון.
12. כדי הוא מצלייה ומתענייה.] כדיי הוא מצלייא ומתענייא.
13. כתקנן.] כתיקנן.
14. זכי עמי.] זכה עימי.

פריטין א׳ ליה לא. א׳ ליה גבי אנון מפקדין. א׳ ליה שמעית עליהון דאנון פרקון

א׳ ליה כדי את מצלייה ומתענייה אתחמוי לרבנן פלן חמרה יצלי ומטרא

נחית שלחון רבנן ואיתוניה אמרון ליה מהו אומנך א׳ לון חמר אנא אמרו ליה

ומה טיבו עבדת מן יומוך אמ׳ לון חד זמן אוגרית חמרי לחדא אנתתא והוות

בכיא גו אסטרטא אמרי לה מה עסקיך ומה ליך בכייה אמרה לי בעלה דההיא

אנתתא חביש ואנא בעיה מחמי מה דעבד ומפניניה וזבנית חמרי ויהבית לה

ה׳, א׳

טימיתיה ואמרית לה הא ליך פניי בעליך ולא תחטי אמרו ליה כדי את מצלייה

ומתענייה. אתחמי לר׳ אבהו פנדקקא יצלי ומטרא נחית שלח ר׳ אבהו ואיתיתיה

א׳ ליה מה אומנך א׳ ליה ה׳ עבידן ההוא גברא עבד בכל יום משפר תייטרון ומוגר

15. גבי אנון.] גביי אינון. דאנון פרקון.] דאינון סרקון.

16. כדי את מצלייה ומתענייה אתחמוי.] כדיי את מצלייא ומתענייא איתחמי. חמרה.] חמרא. ומטרא.] ומיטרא.

17. ואיתוניה.] ואייתוניה. מהו אומנך.] מה אומנך. אמרו.] אמרין.

18. מן יומיך.] ליתא. אנתתא.] איתה.

19. בכיא.] בכייה. אסטרטא.] איסרטה. אמרי.] ואמרית. מה עסקיך.] ליתא. ומה.] מה. בכייה.] ליתא. דההיא.] דהיא.

20. אנתתא.] איתתא. בעיה.] בעייא. מחמי.] מיחמי. דעבד.] מיעבד. ויהבית.] ויבית.

1. אמרו.] אמרין. כדי.] כדיי. מצלייה.] מצלייא.

2. אתחמי.] איתחמי. פנדקקא.] פנטקקה. ומטרא נחית.] ואתי ומיטר׳ נח׳ מיטרא. ואיתיתיה.] ואייתיתי׳.

3. עבידן.] עבירן ואולי גם בכ״י כך היא. עבד.] עביד. משפר תייטרון ומוגר זנייתה.] מוגר זנייתא משפר תייטרון.

זנייתה ומיעל מניהון לבני ומטפח ומרקד קומיהון ומקיש בבוליא קומיהון א׳ ליה

ומה טיבו עבדת א׳ ליה חד זמן הוה ההוא גברא משפר תייטרון ואתת חדא אנתתה

וקמת לה חורי עמודא בכיה אמרית לה מה עסקיך אמרה בעלה דההיא אנתתה

חבישונה בעיא מחמי מה מעבד ומפניניה וזבנית פרוסי ופרוסי ערסי ויהבית

לה טימיתון ואמרית לה הא ליך פניי בעליך ולא תחטיי א׳ ליה כדי את מצלייה

ומתענייה . . ר׳ זעור׳ בש׳ ר׳ ירמיה העושה מלאכה בתענית צבור כעושה מלאכ׳

ביום הכפו׳ מה טע׳ קדשו צום קראו עצרה. והא תני הלילה מותר והיום אסור א״ר

זעור׳ קיימה אנא בדר׳ ירמיה אספו עם משעת אסיפת עם. נשיה דנהגן דלא

למעבד עבידא בפקי שבתא אינו מנהג עד דיתפני סדרא מנהג. בתריה ובחמישיתא

אינו מנהג עד דתפני תעניתא מנהג. בעורבתא אינו מנהג מן מנחתא ולעל

4. ומעיל.] מעיל. ומטפח.] מטפח. קומיהון.] קדמיהון ב׳ פעמים. בבוליא.] בבבולייא.

5. ואתת.] אתת. אנתתה.] איתא.

6. בכיה אמרית.] בכייה ואמרית. עסקיך.] לית. אמרה.] ואמרה לי. אנתתה.] איתתא.

7. ונה.] ואנא. מחמי.] מיחמי. פרוסי ;פרוסי ערסי ויבית.] ערסי ופרוס ערסי ויבית.

8. טימיתון.] טימיתיה. תחטי.] תיחטי. כדי.] כדיי. מצלייה.] מצלייא.

9. ומתענייה.] ומתענייא; הנקודות בכ״י משמשות סוף פסוק. צבור.] ציבור.

11. אנא בדר׳.] אבא בר. נשיה.] נשייא.

12. עבידא בפקי שבתא.] עובדא בפוקי שובתא. סדרא.] סידרא. בתריה ובחמישיתא.] בתרייא ובחמשתא.

13. דתפני.] דיתפני. בעורבתא.] ביומא דערובתא. מנחתא.] מנחה. ולעל.] ולעיל.

מנהג. ביומא דירחא מנהג. א"ר זעור' נשיה דנהגן דלא למשתיא מן דאב עלל

מנהג שבו פסקה אבן שתיה מה טע' כי השתות יהרסון. א"ר חננא כל הדברים

מנהג. אעין דשטין הוה במגדל צבעייה אתון ושאלון לר' חנינא חברהון דרבנין

מהו למעבד בהון עבידא א' לון מכיון שנהגו בהן אבותיכם אסור אל תשנו מנהג

אבותי' נוחי נפש. ר' אלע' בש' ר' אבון כל דבר שאינו יודע שהוא מותר וטועה

בו לאסור נשאל ומתירין לו וכל דבר שהוא יודע בו שהוא מותר והוא נוהג

בו אסור נשאל ואין מתירין לו: וברחיצה. הורי ר' אחא בבא מן הדרך

והיו רגליו קהות עליו שמותר להרחיצן במים: תאבי בנים משמשין מטתן

בשני רעבון. וא"ר יוסי ובלבד ביום שטבלה: בעל קרי טובל בצנע' ביו' הכפו':

ח', ב'

י"ג תעניות ר' יודן דריה דר' חמא דכפר תחמין כבתוך מ' יום שעשה משה בהר

14. נשיה.] נשייא. למשתיא.] למישתייא. עלל.] עליל.

15. שתיה.] שתייה. חננא.] חיננא.

16. דשטין הוה.] דשיטין הוון. צבעייה.] צבעייא. חנינא.] חנניה. דרבנין.] דרבנן.

17. למעבד.] מיעבד. לון.] להן. בהן אבותיכם אסור.] אבותיכם בהם באיסור.

18. אלע'.] לעזר. שאינו יודע.] ליתא. וטועה.] והא טועה.

19. לאסור.] באסור.

20. אסור.] באיסור. וברחיצה.] ברחיצה.

21. קהות.] קיהות. תאבי.] תאיבי. מטתן.] מיטותיהן.

22. בשני רעבון.] ליתא. וא"ר.] אמר. ביום.] יום. בעל קרי טובל בצנע'.] בעלי קריין טובלין כדרכן בצינעה, בנדפס סדר ההלכות שונה.

א״ר יסה על שם שאין מטריחין על הצבור יתר מדאי. א״ר חייה בר בא שאם היו
שני דברים כג׳ עצירת גשמים וגובי מטריחין עליהן ולמה באלין תרתין מליא א״ר
יוסי בר׳ בון באלין תרתין מליא שעריה ראבי: יצא ניסן הגשמ׳ סימן קללה א׳
יוסי בר בון ובלבד של ניסן תקופ׳ א״ר יוסי בר׳ בון הדא דתמר בשלא ירדו להם גשמ׳
מכבר אבל אם ירדו להן גשמים מכבר סימן ברכה הן: פרק ב׳
מוציאין את התבה לרחבה של עיר ונות׳ אפ׳ מק׳ על גב׳ הת׳ ובר׳ הנש׳ ובר׳ אב ב״ד.
א״ר חייא בר בא ולמה יצאו לרחב׳ של עיר לומ׳ חשבנו כאלו גולים לפניך. א״ר יהוש׳
בן לוי לפי שנתפללו בצנעה ולא נענו לפיכך יצאו לחוץ ויתפרסמו. א״ר חייא בר בא
ולמה מוצי׳ את הת׳ לרחב׳ של עיר לומר כלי אחד של חמדה היה לנו גרמו עונותינו שיתבזה.
ר׳ חונא דצפורין א׳ אבותינו חפו אותו זהב ואנו חפינו אותו אפר. א״ר יעקב דרומיה
למה תוקעין בקרנות לומ׳ חשבנו כאלו גועים כבהמה לפניך. א״ר לוי ולמה יוצאין בין

2. יתר.] יותר.
2. וגובי.] וגוביי. מטריחין.] מתריעין. באלין.] באילין. מליא.] מילייא.
4. באלין.] באילין. מליא.] מילייא. שעריה ראבי.] שיערייה רביי.
5. א״ר יוסי ב״ר בין הדא דתמר.] אמר רבי שמואל בר רב יצחק הדא דת אמר.
7. לרחבה.] לרחובה.
8. חייא.] חייה. יצאו לרחב׳.] יוצאין לרחובה. חשבנו כאלו.] חשבינו כאילו.
9. בצנעה.] בצינעה. חייא.] חייה.
10. לרחב׳.] לרחובה. היה.] שהיה.
11. חונא דצפורין.] חונה רבה דציפורין. חפו.] חיפו. חפינו.] חיפינו. דרומיה.] דרומיא.
12. למה.] ולמה. חשבנו.] חשבינו.

הקבר' לומר חשבנו כמתים לפניך. א"ר תנחום' וכלהן בה. אם מיתה אנו חיבין הרי
אנו מתים לפניך אם גלות אנו חיבין הרי אנו גולים אם רעבון הרי אנו רעבים. נותנין
אפ' מקל' על גבי התבה על שם אנכ' עמ' בצ'. א"ר זעורא כל זמן דהוינא חמי לון
עבדין כן הוה גופי רעיד. ביומוי דרבי אֶלַא: הוון שבקין ארונא ועלין להון א' ליה ר'
זעור' לא כן תני לא היו מתחלפין כל היום אלא אחד יושב ומשמרה כל היום. ר' יודן
ברבי מנשה ור' שמו' בר נחמן חד א' להזכיר זכותו של אברה' אבי' וחרנה א' להזכיר
זכותו של יצחק אבי' מן דא' להזכיר זכותו של אברה' אבי' בין אפר ובין עפר על שם
ואנכ' עפ' ואפ' ומן דא' להזכ' זכותו של יצח' אבי' ובלבד אפר ורואין אפרו שלאבינו
יצחק כאלו הוא צבור על גבי המזבח. ר' יודה בן פזי כד הוה נפיק לתעניתא הוה
א' קומיהון אחינן כל מן דלא מטא שמשא לגביה יסב עפרא ויתן על רישיה:

13. חשבנו כמתים.] חשבינו כאילו מתים. וכלהן.] וכולהן.
14. הרי אני מתים לפניך.] הרי מתים. אנו חיבין.] ליתא. אנו.] ליתא קודם גולים ורעבים. נותנין.] ונותנין.
15. התבה.] התיבה. זעורא.] זעורה.
16. רעיד.] רעד. אלא.] אילא. ועלין להון.] ועללין לון.
17. מתחלפין.] מתחלפין עליה.
18. אבי'.] ליתא. וחרנה.] ואחרינה. להזכיר.] כדי להזכיר ב' פעמים, וכן בשורות הבאות.
19. אבי.] ליתא בב' המקומות. אפר ובין עפר.] עפר ובין אפר.
20. ומן.] מאן. ורואין.] רואין. אבינו.] ליתא.
21. כאלו הוא.] כאילו צבור. בן.] בר. נפיק.] נפק.
22. מן.] מאן. עפרא.] עפר. על.] ע.

ו׳, א׳

ובראש הנש׳ א״ר תחליפ׳ קיסריה כדי לפרסמו לא דומה המתבוזה מעצמו
למתבוזה מאחר. כת׳ יצא חתן מחדרו וכל׳ מחפת׳ יצא חת׳ מחדר׳ זה הארון
וכל׳ מחפ׳ זו התורה. ד״א יצא חתן מחדרו זה הנשיא וכלה מחפת׳ זה אב בי׳ דין.
ר׳ חלבו א׳ לר׳ יודן נשייא פוק עמן וצערך עביד. א״ר יוסה הדא א׳ אלין תעניתא
דאנן עבדין לית אלין תעניין למה דלית נשיא עמן. כת׳ אחד או׳ אל פני הפרכת
וכת׳ אח׳ או׳ אל פני פרכת הקדש ר׳ אחא א׳ אתפלגון ר׳ אבהו ורבנין חד א׳ חטא
הנשיא הגדלה במקמה חטא הצבור אין הגדלה במקומה וחרנה א׳ לפי שחטאו
הלמד והמלמד לפיכך יצאו לחוץ ויתפרסמו על שם והוציא את הפר אל מחוץ וג׳.
תני ר׳ חזקיה כל מקום שיש משיח יש ארון וכל מקום שאין משיח אין ארון ותיה כיי
דמר ר׳ שמו׳ בר יונה בש׳ ר׳ אחא ה׳ דבר׳ היה המקדש האחרון חסר מן הראשון ואלו
הן אש וארון ואורים ותמים ושמן המשחה ורוח הקדש מה טע׳ וארצה בו ואכבדה

1. קיסריה.] קיסריא.
2. הארון.] ארון.
4. עמן.] עימן. עביד.] עבד. אלין.] אילין.
5. אילין.] אינון. נשיא.] נשייא. הפרכת] הכפור׳.
6. פרכת הקדש.] פרוכת הקודש. אתפלגון.] איתפלגון.
7. הגדלה במקמה.] הגדולה במקומה. הצבור.] הציבור. הגדלה.] הגדולה. וחרנה.] וחורנ׳.
9. ר׳.] ליתא. ותיה.] ואתייא.
10. יונה.] ינא. ואלו.] ואילו.
11. ותמים.] ותומים. הקדש.] הקודש. מה טע׳.] על שם.

ואכבד כת׳ אלו ה׳ דבר׳ שהבית האחרון חסר מן הראשון. דלמה ר׳ בא בר זבדא ור׳

תנחום בר עלאי ור׳ יאשיה נפקון לתעניתא דרש ר׳ בא בר זבדא נשא לבבנו אל כפים

אפשר כן אית בר נש נסיב לביה ויהיב לידיה אלא מהו נשא לבב׳ אל כפ׳ נשוי לבבינן

לכף ידינן ואחר כך אל אל בשמ׳ כך אם יהא השרץ בכף ידו של אדם אפלו טובל

במי בראשית או במי השילוח אין לו טהרה עולמית השליכו מידו טהר. דרש ר׳ תנחום

בר עלאי ויכנעו שרי יש׳ וג׳ וכראות י״י כי נכנעו וג׳ נתענו אין כת׳ כן אלא נכנעו לא אשחיתם.

דרש ר׳ יאשיה התקששו וקשו וג׳ נקושש גרמין עד דלא נקושש אחרנין בגין דאית הכא

בני נש אמרין עלי לישן ביש גבי ר׳ יוח׳ לר׳ יוח׳ אלא כל עמא לדינא לתמן אמרין הוה

תמן ר׳ חייה ר׳ יסא ור׳ אמי וקמון ואזלון לון. א״ר לעזר ג׳ דבר׳ מבטלין את הגזרה הקשה

ואלו הן התפלה וצדקה ותשובה ושלשתן בפסוק א׳ ויכנעו עמי אש׳ נקר׳ שמי עליהם

12. כת׳ אלו.] כתיב חסר ה״א אילו. שהבית.] שהיה המקדש. דלמה.] דלמא.
13. עלאי.] עילאי.
14. אפשר.] ואפשר. נסיב לביה.] דנסב ליביה. לידיה.] לגו ידיה. נשא.] נישא. לבבינן.] ליבינן.
15. יהא.] יהיה. בכף ידו.] בידו. אפלו.] אפילו.
16. בראשית... השילוח.] שילוח... בראשית. טהר.] מיד טהר.
17. עלאי.] עילאי.
18. התקששו וקשו.] התקוששו וקושו. נקושש גרמין.] נתקושש גרמן. אחרנין.] חורנין.
19. אמרין.] דאמרין. לר׳ יוח׳.] ליתא. לתמן.] ליתא.
20. ר׳ יסא ור׳ אמי.] ור׳ איסי ור׳ אימי. הקשה.] קשה.
21. התפלה.] תפילה.

ויתפללו ויבקש׳ פני ויתפללו זו תפלה ויבקש׳ פני זו צדק׳ כ׳ד׳א׳ אני בצדק אח׳ פניך.

ו׳, ב׳

וישבו איש מדרכי׳ הרע׳ זו התשובה מה כת׳ תמן ואני אשמ׳ מן השמ׳ ואסלח לחטאתם וארפא את ארצם. ר׳ חגי דרש הדה דר׳ לעזר כל שעה בתעניתא. א״ר לעזר סוף שתא כשתא מן עפר קיטא לסתוא נפח צפונא חציף לבניך כל שנה שאין מתריעין עליה בראשה סוף שמתענין עליה בסופה כל שנה שאינה חסה על פירות חברתה סוף שהיא מאבדת פירותיה. א״ר אחא ורוב היין מחמיץ. אית הווה סבין בצפורין כד הות רביעתא קדמיתה נחתא הוון מריחין בעפרא וידעין מה מימי שתה. א״ר אלע׳ הכזה יהיה צום אבחרהו אלא יום ענות אדם נפשו אין זה צום שני חפץ בו ואיזהו צום שני חפץ בו הלא זה צום אבחרהו פתח חרצבות רשע וגו׳. הלא פרס וג׳ מה כת׳ בתריה אז תקרא וי״י יענה וג׳ א״ר שמע׳ בן לקיש כת׳ ואד יעלה מן

22. ויתפללו ויבקש׳ פני.] רק ויתפללו. תפלה.] תפילה.

1. וישבו איש לדרכי׳.] וישובו מדרכיהם. התשובה.] תשובה אם עשו כן.
2. חגי.] חגיי. הדה.] הדא.
3. חציף.] יצף ובכ״י הח׳ בספק קצת ואולי הוא א׳.
4. בראשה.] בראשונה. שמתענין.] שמתריעין. שנה.] ליתא.
5. חברתה.] חבירתה.
6. בצפורין.] בציפורין. קדמיתה.] קדמייתא. נחתא.] ליתא. הוון.] הוו. מה.] כימור.
8. שני.] שאני ב׳ פעמים.
9. פרס.] פרוש. ואד.] ואיד.

הארץ עלה שבר מלמטן מיד הגשמים יורדין מלמעלן א"ר ברכיה כת' יערף כמטר
לקחי כפו ערפן לתשובה מיד הגשמ' יורדין. ר' ברכיה עבד תלת עשר תעניין ולא נחית
מטרא בסופא אתא גובאי ועל ומר קומיהון אחינן חמון מה אנן עבידין לא דא היא
דנביא מקנתר לן על הרע כפים להטיב השר שואל והשופט בשלום והגדול דובר הות
נפשו הוא ויעבתוה. מריעים זה לזה בכפים ומבקשין טובה השר שואל איכִן הוא
השחד ליקח והשופט בשלום שלם לי ואשלם לך והגדול דובר הות נפשו הוא ויעבתוה
עבדונה עביה עבדונה קלִיעא דהובין מן פסק ליה טובם כחדק ישר ממסוכה טבא
דבהון כאלין חדקיה ישר ממסוכה ישירה דבהון כאלין סוכיא יום מצפיך פקדתך
באה יום שצפנו לרוחה בא עלינו גובאי עתה תהיה מבוכתם מגו דאנון בכון ובכון

10. מלמעלן.] ליתא.

11. כפי ערפן.] כפי עורפן.

12. מטרא בסופא.] מיטרא ובסיפה. גובי ועל ומר.] גוביי עאל ואמר. אנן עבידין.] דאנן עבדין.

13. דנביא.] דנבייא. להטיב.] להיטיב, וסוף הפסוק ליתא.

14. בכפים.] בכפינו וקריאת הכ"י בספק ואפשר שגם שם כבנדפס.

15. השחד.] השוחד. בשלום.] בשילום. הות.] הוות.

16. עבדינה עביה עבדינה קליעא.] עבדוה עביא עבדוה קליעה. מן.] ומן. ליה.] לה. ישר ממסוכה.] ליתא.

17. כאלין חדקיה.] כאילין חידקיא. ישירה.] ישרא. כאלין סוכיא.] כאילין סוכייא. פקדתך.] פקודתך.

18. שצפנו לרוחה.] שציפינו לרווחה. גובאי.] גוביי. מגו.] מן גוא. דאנון בכון ובכון.] דאינון בייכן ובכון ובכון.

ונחית מטרא. א"ר שמע' בן לקיש תשובה של רמיות עשו אנשי נינוה מה עשו

ר' חוניא בש' ר' שמע' בן חלפתא העמידו עגלים מבפנים ואמותיהן מבחוץ סיחין

מבפנים ואמותיהן מבחוץ והוון אלין געין מהכא ואלין געין מהכא ואמרין אין לית

ז', א'

את מרחם עלינן לית אנן מרחמינן עליהון ה'ה'ד' מה נאנחה בהמה. א"ר

אחא בערביא עבדין כן. ויתכסו שק' וג' מהו בחזקה א"ר שמע' בן חלפותא

חציפא נצח לכשירא כל שכן לטובתו של עולם. וישו' איש מדרכ' הרע' ומ' החמ'

אש בכפ' א"ר יוח' מה שהיה בכף ידיהן החזירו ומה שהיה בשדה ובתב' ובמגד'

לא החזירו. כת' וקרעו לבב' וא' בגדי' א"ר יהוש' בן לוי אם קרעתם את לבבכם בתשו'

אין אתם קורעין בגדי' לא על בניכם ולא על בנותיכם אלא אל י"י אלהיכם למה כי

חנון ורחום הוא אר' אפ' ור' חס' ונח' על הרע'. ר' שמו' בר רב נחמ' בש' ר' יונתן

19. ונחית מטרא.] ונחת מיטרא.
20. חוניא.] חונה. חלפתא.] חלפותא. ואמותיהן.] ואימותיהם. סיחין.] סייחים.
21. ואמותיהן.] ואימותיהם. אלין געין.] אילין געיי. מהכא ואלין געין מהכא ואמרין.] מן הכא ואילין געיי מן הכא אמרין.

1. את מרחם.] מתרחם. לית אנן מרחמינן.] לינן מרחמין.
2. חלפותא.] ובו', ב', כ' חלפתא.
4. בשדה ובתב' ובמגד'.] בשידה תיבה ומגדל.
5. את.] ליתא. לבבכם.] לבכם.
7. רב.] ליתא.

ארך אף אין כת׳ כן אלא ארך אפים מאריך רוחו עם הצדיקים ומאריך רוחו עם הרשע׳. ר׳ אחא ר׳ תנחום בר חייה בש׳ ר׳ יונתן ארך אף אין כת׳ כן אלא אר׳ אפים מי מאריך רוחו עד שלא יגבה התחיל לגבות מאריך רוחו וגובה. א״ר חנינא מן דא׳ דרחמנא ותרן יתותרון מעוי אלא מאריך רוחיה וגבי דידיה אמ׳ לוי מהו ארך אפים רחיק רגוז. למלך שהיו לו שני לגיונות קשין א׳ המלך אם דרים הם במדינה עמי עכשו בני המדינ׳ מכעיסין אותי והן עומדין עליהן ומכלין אותן אלא הריני משלחן לדרך רחוקה שאם יכעיסו אותי בני המדי׳ עד שאני משלח אחריהן בני המדי׳ מפיסין אותי ואני מקבל פיוסן ה׳ה׳ד׳ באים מארץ מרחק מקצה השמים וג׳. א״ר יצחק ולא עוד אלא שנעל בפניהם פתח י״י את אוצרו ויוצא את כלי זעמו עד דו פתח עד דו טרד רחמוי קריבין. תני בש׳ ר׳ מאיר כי הנה י״י יוצא ממקומו יוצא לו ממדה למדה יוצא לו ממדת הדין ובא לו למדת הרחמים על ישר׳. כת׳ לא איש

9. בר.] ביר׳.
10. מי.] ליתא.
11. ותרן יתותרון.] וותרן יתוותרון. מעוי.] בני מעוי. לוי.] ר׳ לוי.
12. רגוז.] רגיז. במדינה עמי.] עימי במדינה.
13. עליהן.] ליתא.
14. יכעיסו.] הכעיסו.
15. מפיסין.] מפייסים. פיוסן.] פייוסן, ובנדפס יש כאן מאמר שלם שנתקצר בכ״י.
16. פתח.] הדא היא דכתיב פתח.
18. הרחמים.] רחמים.

אל ויכזב ר׳ שמו׳ בר נחמ׳ ורבנין ר׳ שמו׳ בר נחמ׳ א׳ א׳ הקב״ה לעשות טובה לא
איש אל ויכזב. אמר לעשות רעה ההוא אמ׳ ולא יעשה ודבר ולא יקימנה. ורבנין
אמר׳ לא איש הוא שעשה דבריו של אל כאלו כזבים למה י״י יחרה אפך בעמך.

ז׳, ב׳

ובן אדם ויתנחם לא בן עמרם הוא שעשה לאל שיתנחם וינח׳ י״י על הרע׳ אש׳ דב׳
לעש׳ לעמו. א״ר אבהו אם יאמר לך איש אל אני מכזב הוא בן אדם אני סופו
לתהות בו. שני עולה לשמים אמ׳ ההוא ולא יעש׳ ודב׳ ולא יקימ׳: עמדו בתפלה כו׳.
עד ואו׳ חותמיהן. ר׳ אחא בש׳ רב אין תענית עכשו. א״ר יוסה הדא אמ׳ אלין תעניתה
דאנן עבדין לית אינין תעניין א׳ ליה כן א׳ רב כל תענית שאינה נעשת כתקנה עליה
הכת׳ או׳ נתנה עלי בקולה על כן שנאתיה. תני ושפל בורך ונח תשחרת ורגיל בחכמה
ורגיל באגדה ויש לו בית ושדה תנינן וביתו ריקן ואת אמ׳ הכן. מעבירה. יש לו בנים

19. ורבנין.] ליתא. א׳ הקב״ה.] הקב״ה אומר.
20. אמר.] אומר. ורבנין.] ורבנן.
21. כאלו כזבים.] כאילו אינן. י״י.] ליתא.

2. איש.] אדם.
3. שני.] שאני. ולא יעש׳ ודב׳.] ליתא.
4. אלין תעניתה.] אילין תענייתא.
5. אינין תעניין.] אילין. ותענ׳ ליתא. נעשת כתקנה.] נעשית כתיקנה.
6. בורך.] ברך. תשחרת.] תשחור׳.
7. הכן.] הכין. מעבירה.] ליתא.

ובנות. אם אין להם מעבירין כל מה שירצו. ולמה י"ח ר' יהוש' בן לוי א' כנגד

י"ח מזמורות מזמורות שמראש תהלים עד יענך י"י ביום צרה אם יאמר לך אדם

י"ט הן אמור לו למה רגשו לית הוא מנון. מכן אמ' המתפלל ואינו נענה צריך

תענית. א"ר מנא רמז לתלמ' חכמ' הוא שאדם צריך לומ' לרבו תשמע תפלתך.

אלין דאמרין צהלי ורני ישבת ציון כי גדול בקרבך קדו' יש' אין בו מש' ברכה

פסוק: מי שענה יהוש' בגלגל כו'. ר' שמע' בן לקיש בש' ר' ינאי שתף הקב"ה

שמו בישראל למלך שהיה לו מפתח של פנמנטרין קטנה א' המלך אם מניחה אני

כמות שהיא היא אבדה אלא הריני עושה לה שלשלת שאם אבדה השלשלת תהא

מוכחת עליה כך א' הקב"ה אם מניח אני את ישר' כמות שהן נבלעים הם בין האמות

אלא הריני משתף את שמי הגדול בהן והן חיים ומה טע' וישמעו הכנעני וכל יושבי

8. ר' יהוש'... א'.] אמר רבי יהושע.

9. מזמורות.] מטשטש מעט ולכן נכתב עוד הפעם. שמראש תהלים.] שכתוב מראשו של תילים.

10. הוא מנון מכן.] היא מינון מיכן.

11. תשמע.] תישמע.

12. אלין.] ואילין. ורני ישבת.] ורוני ישבת.

13. שתף.] שיתף.

14. שמו.] שמו הגדול. פנמנטרין.] פלמנטרי'. מניחה.] אני מניחה.

15. היא אבדה.] אבידה היא.

17. את.] ליתא. ומה.] מה.

הארץ ונסבו עלינו והכריתו את שמנו מן הארץ ומה תעשה לשמך הגדול שהוא

משתף בנו. ויאמר י״י אל יהוש׳ קום לך. קם לך ההוא דאדכרת. ר׳ ינאי זעירא

בש׳ אבהתיה כל מי שאינו כשר כיהושע שאם יפל על פניו ויאמר לו הקב״ה קום לך

אל יפל ובלבד יחיד על הצבור:

ח׳, א׳

מי שענה את שמו׳ במצפה כו׳. כת׳ ויקבצו המצפתה וישאבו מים וישפכו

לפני י״י וכי מים שפכו אלא מלמ׳ ששפכו את לבם כמים. ויאמרו שם חטאנו

לי״י. א״ר שמו׳ בר רב יצחק לבש שמו׳ חָלוקן של כל ישר׳ א׳ לפניו רבון העולמים

כלום אתה דן את האדם אלא על שהוא או׳ לפניך לא חטאתי הנני נשפט אותך

על אמרך לא חטאתי אֵלו אומר׳ לפניך חטאנו: מי שענה אליהו בהר הכרמל כו׳

כת׳ ויהי בעל׳ המנח׳ ויג׳ אליה׳ הנב׳ ויא׳ י״י אלהי אבר׳ יצח׳ ויש׳ היום יודע כי אתה אלהים

ביש׳ ואני עבדך. ואליהו מקרב בשעת אסור במה. א״ר שמלאי דִבֵּרָה א׳ ליה ובדברך

18. שמנו.] שמינו.
19. משתף.] משותף. ויאמר.] מיד ויאמר.
20. יפל.] יפול.
21. הצבור.] הציבור.

2. ויאמרו שם.] ויאמר שמואל.
4. אתה.] את.
5. אמרך.] אומרך. אלו.] ואילו.
7. אסור במה.] איסור הבמות. שמלאי דברה.] שמליי דיבירא.

עשיתי ובדיברך עשיתי. ענני י״י ענני בזכותי ענני בזכות תלמידיי. ר׳ יונתן
ציים כל ערבת ראש שנה. ר׳ אבין ציים כל ערבת שבה. ר׳ זעירא צם תלת מאוון
דצומין ואית דא׳ תשע מאון ולא חש על מגלת תענית. ר׳ יעקב בר אחא מפקד
לספריה אין אתת אתה משאלנכון אמרין לה בכל מתענין חוץ משבתות וימים
טובים וחלו של מועד וחנכה ופורים: תני ט׳ באב שחל להיות ערב שבת אוכל
אפלו ביצה אחת שותה אפלו כוס אחד כדי שלא יכנס לשבת כשהוא מענה דברי ר׳
יודה ר׳ יוסה או׳ מתענה ומשלים ר׳ זעור׳ בש׳ רב יהוד׳ ר׳ בא אמי בר יחזקאל בש׳ רב
הלכה כמי שהוא או׳ מתענה ומשלים ולמה לא א׳ כר׳ יוסה אית תני תני ומחליף דברי
חכמ׳ ר׳ זעור׳ בש׳ רב הונא אפלו יחיד שגזר על עצמו בערב שבת מתענה ומשלים.
כהדה ר׳ ביבי הוה יתיב קומי ר׳ יסא בעי מילף מיניה הדין עובדא א׳ ליה רומשא הוא

8. ובדיברך.] ובדיבורך. ענני.] עניני בכל ד׳ פעמים. תלמידיי.] תלמידי.
9. אבין.] אבון. ערבת שבה.] ערובת שובא. זעירא.] זעורה.
10. דצומין.] צומין. מאון.] מאוון. על מגלת.] למגלת.
11. לספריה.] לספריא. אתה משאלנכון אמרין.] איתא מישאלינכון אימרון.
12. טובים.] אחר תבה זו וראשי חדשי׳. וחלו.] וחולו. וחנכה.] וחנוכה.
13. אפלו.] אפילו. שותה אפלו.] ושותה אפילו. כשהוא.] ליתא. מענה.] מעונה.
14. יוסה.] יוסי. אמי.] רבי אימי.
15. א׳.] אמר הלכה. תני.] תניי. ומחליף.] ומחלף.
16. הונא אפלו.] חונה ואפילו. עצמו.] עצמו תענית.
17. כהדה.] כהדא. עובדא.] אחר זה בנדפס: אמר ליה נימטי בייתא ציבחר.

א' ליה אית בה ענה א' ליה אית גבי תרמוסין א' ליה ומשלימין כר' יוסה: פ"ג.

סדר תעניות כו' עד מתריעין עליהן מיד. איזהו מיד שלהן רב א' שיני וחמישי ושני.

שָנו בשני מהו להתריע עליהן בחמישי ר' זעור' שמע לה מן הדא ויאמ' אלי אל תירא

דניאל כי מן היום הראש' אש' נתת את לבך להבין ולהתענו' לפנ' אלהי' נשמע' דבר' כבר נשמעו

ח', ב'

דבריך. וכאן מכיון שנתנו ב"ד נפשם לעשות כמי שעשו. תני כשם שמתריעין

עליהן בשאר שני שבוע כך מתריעין עליהן בשביעית מפני פרנסת אחרים. מהוא

מפני פרנסת אחרים חבריה אמר' מפני פרנסת גוים. ר' זעור' א' מפני פרנסת חשודין

אתיא דר' זעור' כרבי ודחבריה כר' פנחס בן יאר. ר' זעור' כר' חד ספר הוה חשיד

על פירות שמיטתא איתוניה גבי ר' א' לון ומה יעבד עליבה ובגין חיוי הוא עבד.

ודחבריה כר' פנחס בן יאיר ר' בעא משרי שמטתא סליק ר' פנחס בן יאיר לגביה

18. בה ענה.] בתענה. תרמוסין.] תורמוסין. יוסה.] יוסי.
19. שיני.] שני.
20. בשני.] בשיני.
21. לפני.] לפני י"י.

2. שני.] ימי. מהוא.] מהו.
3. חבריה.] חברייא.
4. אתיא.] אתייא. ודחבריה.] ודחברייא. יאר.] יאיר.
5. איתוניה.] אייתוניה. יעבד עליבה.] יעביד עליבא. חיוי.] חייו.
6. ודחבריה.] ודחברייא. משרי שמטתא סליק.] מישרי שמיטתא סלק.

א׳ ליה מה עבוריה עבדין א׳ ליה עולשין נעשו יפות מה עבוריה עבידין א׳ ליה עולשין

נעשו יפות וידע רבי דלית הוא מסכמא עמיה א׳ ליה משגח מרי מכול עמן יומא

דן צבחד פטל יומא דן א׳ ליה אין מי נחת חמא מולוותא דרבי קימין אמר כל

אלין יהודאי זיינין אפשר דלא חמי סבר אפי מן כדון. שמעון קליה אזלון ואמרון

לרבי שלח רבי בעי מפיסתיה מטון ביה גבי קרתיה א׳ בני קרתי קורבון לי נפקון בני

קרתיה ואקפון עלוי ואמרון לון רבי הוא דבעי מפיסתיה שבקניה ואזלון לון א׳ בני

דידי יקרבון לי נחתת אשתא מן שמיא ואקפת עלוי חזרון ואמרון לרבי א׳ הואיל ולא

זכית מסבע מניה בהדין עלמא נזכי נשבע מניה לעלמא דאתי: וכן עיר שלא ירדו עליה

גשמים א״ר סימון כת׳ והמטרתי וג׳ לא אמטיר עליה אין כת׳ כן אלא תמטיר עליה תיבש

זכותא דחלקא עבדת. א״ר יוסה בר׳ בון בזכות ג׳ דבר׳ הגשמ׳ יורדין בזכות הארץ

7. עבוריה עבדין.] עיבוריא עבידין. נעשו.] ליתא. מה עבוריה.] ומה עיבורייא.

8. נעשו.] ליתא. וידע.] ידע. עמיה.] עימיה. משגח מרי מכול עמן.] מישגח רבי מיכול עימן.

9. יומא דן צבחד פטל יומא דן.] פטל ציבחד יומא דין. קימין.] קיימין.

10. אלין יהודאי.] אילין יהודאיי. אפשר.] איפשר. אפי.] אפויי.

11. מפיסתיה.] מפייסתיה. קורבון.] קורבין. נפקון.] נחתון.

12. ואמרון.] אמרון. רבי היא דבעי מפיסתיה שבקניה.] ר׳ דו בעי מפייסתיה שבקוניה.

13. דידי יקרבון.] דילי קורבין ובכ״י הוא״ו נראה כמו ר׳. אשתא.] אישתא. שמיא.] שמייא.

14. זכית מסבע מניה בהדין עלמא נזכי נשבע מניה.] זכינן מישבע מיניה בעלמא הדין ניזכי ונשבע מיניה.

15. לא אמטיר עליה אין כת׳ כן אלא תמטיר עליה תיבש.] ליתא.

16. זכותא.] זכותה. עבדת.] עבדא. א״ר יוסה בר׳ בון.] ליתא.

בזכות החסד בזכות היסורין ושלשתן בפסוק א׳ אם לשבט אם
לארצו אם לחסד ימציאנו:
עיר שיש בה דבר: כו׳ מותנא הוה בצפורין ולא הוה עלל בשקקה
דהוה ר׳ חנינא
שרי בה והוון צפוראי אמר׳ מה הבן סבא מינכי ושלם יתיב הוא
ושכונתיה ומדינתא
אזלא נכישא על ומר קדמיהון זמרי אחד היה בדורו ונפל מיש׳
כ״ד אלף אנו כמה
זמרי יש בדורנו ואתם מתרעמין חד זמן צרך מעבד תעני ולא
נחית מטרא

ט׳, א׳

עבד ר׳ יהוש׳ בן לוי תענית בדרומא ונחית מטרא והוון צפוראי
אמרין ר׳ יהוש׳
בן לוי מחית מטרא לדרומאי ור׳ חנינא עצר מטרא מן צפוראי
צרך מעבד זמן
תנין ושלח בתר ר׳ יהוש׳ בן לוי לדרומא ואתא א׳ ליה ישגח מרי
יפוק עמן לתעניתא
יומא דן נפקון תרויהון ועבדין תעני ולא נחית מטרא על ומר
קמיהון לא ר׳ יהוש׳ בן

17. היסורין.] הייסורין.
18. בצפורין.] בציפ:רין. ולא הוה עלל בשקקה.] לא הוה עליל גו אשקקה. חנינא.] חגינה.
19. בה.] בגויה. צפוראי.] ציפוראיי. הדן.] ההן. מינכי ושלם יתיב.] בינכי ויתב שלם.
20. נכישא.] בבאישות ואולי המלה בכ״י היא, בבישא. על ומר קדמיהון.] עאל ואמר קומיהון. ונפל.] ונפלו. אנו.] ואנו.
21. בדורנו.] בדורינו. צרך מעבד.] צרכון מיעבד. מטרא.] מיטרא.

1. בן לֵוִי.] ליתא. תענית.] תעניתא. ונחית.] ונחת.] צפוראי.] ציפוראיי.
2. מטרא לדרומאי.] מיטרא לדרומאיי. מטרא.] מיא. צפוראי.] ציפוראיי. צרך מעבד.] צרכון מיעבד.
3. תנין ושלח.] תיניינות שלח. בתר ר׳.] ואייתי לרבי. לדרומא ואתא.] ליתא. ישגח מרי יפוק עמן לתעניתא.] מישגח מרי מיפיק עימן להתענות.
4. יומא דן.] ליתא. תרויהון ועבדין תעני ולא נחית מטרא על ומר קמיהון.] תריהון לתעניתא ולא נחת מיטרא עאל ומר קומיהון.

לוי מחת מטרא לדרומאי ולא ר׳ חנינא עצר מטרא מן צפוראי
אלא אלין דרומאי
לבהון רכיך שמעין מלה דאוריא ומתכנעין ואלין צפוראי לבהון
קשי שמעין מלה
דאוריה ולא מתכנעין מעלל תלא עינוי וחמא אוירה שוף א׳ עד
כדון הכן מיד נחת
מטרא ונדר על גרמיה דלא למעבד כן תובן א׳ מה אנא מימר
למרי חובה דלא יגבה
חוביה: ר׳ אליע׳ עבד תעני ולא נחית מטרא ר׳ עקיב׳ עבד תעני
ונחית מטרא על ומר
קמיהון אמשל לכם משל לה״ד למלך שהיו לו שתי בנות אחת
הצופה ואחת כשרה
כיון דהות הציפתא עללא לגביה הוה א׳ ייבון לה מה היא בעיה
ותיזיל לה וכיון דהות
ההיא כשרתא עללא קומוי הוה מאריך רוחיה עמה בגין מתחמד
משמע שעותה
ואית שרי מימר כן אלא שלא להלל שם שמים בר׳ אליע׳ ר׳ אחא
עבד י״ג תענין ולא

5. מחת.] מחית. מטרא.] מיטרא ב׳ פעמים. לדרומאי.] לדרומאי. צפוראי.] ציפוראי. אלין.] ליתא. דרומאי.] דרומאי.
6. לבהון.] ליבהון ב׳ פעמים. שמעין מלה דאוריא.] שמעין מיליה דאורייא ב׳ פעמים. ואלין צפוראי.] וציפוראי.
7. מתכנעין.] מיתכנעין. מעלל תלא.] מי עלל תלה. אוירה שופ.] איירא שייף. הכן.] הכין.
8. מטרא.] מיטרא. למעבד.] למיעבד. מימר.] מימור. חובה.] חובא. יגבה.] יגבי.
9. אליע׳.] ליעזר. נחת מטרא.] איתעבד מיטרא. ר׳ עקיב׳ עבד.] עבד רבי עקיבה. ונחית מטרא על ימר.] נחת מיטרא עאל ואמר.
10. קמיהון אמשל.] קומיהון אמשול. כשרה.] כשירה.
11. כיון דהות הציפתא עללא לגביה.] איפה דהות בעייא דהיא הציפתא עלת קומוי. ייבון.] יבון. היא בעיה.] דהיא בעייא. וכיון.] ואימת.
12. כשרתא עללא.] כשירתא עלת. עמה בגין.] ליתא. משמע שעותה.] משמע שיעתה.
13. מימר.] מימור.

נחת מטרא מעלל פגע ביה חד כותאי א׳ ליה ר׳ ר׳ עצור גולתך מן מטרא א׳ ליה
חייוי דההוא גברא שמיא מעבד נסין ומטרא מחות ושתא מצלחה וההוא
גברא לית הוא מיחי מיכול מנה עבדון שמיא נסין ואצלחת שתא ומית ההוא
כותייה והוון כל עמא אמרין אתון חמון פירין דשמש: איזהו דבר כו׳ עד
ג׳ מתים זה אחר זה אחר זה. א״ר לוי כת׳ ידבק י״י בך את הדבר כאשה הזאת
שהיא מדבקת ג׳ נכרים זה אחר זה אחר זה הא עבידא אָצו יתר מיכן צריכה
שעור אחר נשמע מן הדא אפלו עיר כאנטוכיא ויצאו ממנה ט׳ מתים לשלשה ימים
זה אחר זה זה אחר זה הדא אמרה יתר מכן צריכה שעור אחר בתים שאמרו

ט׳, ב׳

בריאים אבל לא מרועעים ודכותה בחורים אבל לא זקנים תני אסכרה כל שהוא
שנים בדבר ואחד באסכרה איתא חמי אסכרה כל שהוא ואת א׳ הכן לכן צריכה

14. מטרא מעלל.] מיטרא מי עליל. כותאי.] כותיי. מטרא.] מיטרא.
15. חייוי.] חייו. שמיא מעבד.] שמייא מיעבד. נסין.] ניסין. וכטרא נחית.] ליתא. מצלחה.] מצלחא.
16. מיכול מנה.] ליתא. עבדין שמיא נסין.] ועבדין שמייא ניסין. פירין.] פורין.
17. כותייה.] כותייא. אתין.] איתון.
18. אחר זה.] בנדפס רק פעם אחד. כאשה.] לאשה.
19. אחר זה.] רק פעם אחד. אצו יתר.] אינו יתר.
20. שעור.] שיעור. נשמע.] נישמעינה. אפלו.] אפילו. ט׳.] תלתה. לשלשה.] בשלשה.
21. זה אחר זה.] רק פעם אחד. יתר מכן.] יותר מיכן. שעור.] שיעור.

1. מרועעים.] מרוערעים. שהוא.] שהיא וכן בשורה ב׳.
2. הכן.] הכין.

בשהתריעו על האסכרה והלכה לה ואחר כך מתו שנים בדבר ואחד באסכרה ר'

חמא בר עוקבא בש' ר' יוסי בר' חנינא מתריעין על פרגיה של פשתן מה טע' שמה

ושערוריה נהיתה בארץ ר' שמו' בש' ר' יוחנן מתריעין אף על השרב מה טע' קדר

הלכתי בלא חמה קמתי בקהל אשוע א"ר לע' אוקר אסיא עד לא תצטרך ליה מה

טע' היערוך שועך לא בצר וכל מאמצי כח ר' יוח' ור' שמע' בן לקיש ר' יוח' א' אם

סדרת את התפלה לא יהיו לך צרי עין מלמעלה אלא יהיו הכל מאמצין כחך וכל מאמצי

כח ר' שמע' בן לקיש א' אם סדרת תפלה לא תהא מצר פיך אלא הרחב פיך ואמלאהו:

למה נקרא חסיל דהוא חסל כולא. ולמה נקרא שמו גובאי דהוא גבי דינא

דמריה: כו' שלח לו שמע' בן שטח עד צריך נדוי א' לו ואין הקב"ה מבטל גזירותיו

מפני גזרותיו של צדיק א' לו הין אבל אין הקב"ה מבטל גזרותיו של צדיק מפני גזרת

4. עוקבא.] עוקבה. בר' חנינא.] בן חנינה. פרגיה.] פרגיא.

5. ושערוריה נהיתה.] ושערורה נהייתה. ר' יוחנן.] בר נחמן בשם רבי יונתן. אף.] ליתא. קדר.] קודר.

6. הלכתי.] הילכתי. אוקר אסיא.] אוקיר לאסייך. תצטרך.] תצטריך.

7. מאמצו.] מאמצי, ואולי גם בכ"י הוא י' ולא ו'.

8. את התפלה.] תפילה. יהיו.] יהא. יהיו הכל.] הכל יהו. וכל.] שנאמר וכל.

9. ר'.] ורבי. תפלה.] תפילה. מצר.] מיצר.

10. למה.] ולמה. דהוא חסל כולא.] שהוא ח:סל את הכל. גובאי דהו.] גוביי דו.

11. נדוי א'.] נידוי ואמר. גזירותיו.] גזירתו וכן בשורה י"ב.

12. הין אבל.] הן. גזרת.] גזירתו של.

צדיק חברו: עליך הכת׳ או׳ ישמ׳ אבי׳ ותג׳ יולדת׳ ר׳ מנא א׳ אומתך ר׳ יוסה בר׳
בון א׳ שעתך ורבנין אמר׳ כשם שהוא מקללה בכפלים כך הוא משמחה בכפלים ומנין
שהוא מקללה בכפלים כעס לאביו בן כסיל ומימר ליולדתו בן חכם ישמ׳ אב ובן כסיל
תוגת אמו מהו תוגת אמו א״ר לודא לשון גימטריון הוא אפרא בעייני אמיה ומנין
שהוא משמחה בכפלים ישמח אביך ותגל יולדתך: היו מתענין כו׳ עד
לאחר חצות ישלימו היו מתענין וירדו להן גשמ׳ קודם להנץ החמה לא ישלימו דכת׳
והיה טרם יקראו ואני אענה לאחר הנץ החמה ישלימו דכת׳ עוד הם מדברים ואני אשמע
או חלף א״ר תנחומא ותני כן אין עניה אלא סמך לקריה ואין קריה אלא סמך לעניה
ביומי דר׳ יודן עבדן תעני ונחית מטרא ברמשא סליק ר׳ מנא לגביה א׳ ליה בגין

ו׳, א׳

דאנא צהי מהו למשתי א׳ ליה אורך שמא ימלכו להשלים ר׳ אחא בש׳ ר׳ אבהו

13. חברו.] חבירו. אבי׳.] אביך ואמך.
14. בכפלים.] בכפליים, ב׳ פעמים, וכן בשורות שלאחרי זו.
16. לשון גמטריון.] לישן גימטריון. ומנין.] ומניין.
18. דכת׳.] שנאמר.
19. דכת׳.] ליתא.
20. עניה.] ענייה ב׳ פעמים. לקריה.] לקריאה. קריה.] קריאה.
21. עבדן.] גזרין. ונחית מטרא ברמשא סליק.] ונחת מיטרא ברומשא סלק.

1. צהי.] צחי. למשתי.] דנישתי. בש׳.] ליתא.

בש' ר' יוסי בר' חנינא אסור להתענות עד שש שעות בשבת א"ר יוסה בר' בון מתניתא

אמרה כן קודם לחצות לא ישלים עד כדון צפרא הוא לאחר חצות ישלים כבר עבר

רבו של יום בקדשה רבן יוח' בן זכאי כד הוה בעי יחות מטרא הוה א' לְסַפריה

אזל קום לך קומי היכלא ואמור בגין דרבי בעי מספרה ולית בחיליה מצטער מיד

הוה מטרא נחת רב אדא בר אחוה כד הוה בעי דיחות מטרא הוה שלף מסניה

וכד הוה שלף תרויהון הוה עלמא טייף: מעשה שגזרו תענית בלוד כו' עד וקראו

הלל הגדולה איזו היא הלל הגדולה ר' פרנך בש' ר' חנינא הודו לאלהי האלהים ר' יוח' א'

ובלבד משעמדים בבית י"י ולמה באלין תרתין פרשיתא ר' זעור' ר' אבהו בש' ר' שמו'

בר נחמן מפני שירידת גשמ' כלולה בהן על דעתיה דר' יוח' ניחה מעלה נשיאים מקצה

הארץ כר' חנינא מה בגין נותן לחם לכל בשר ר' בא ור' סימון תרויהון אמרין הדן דידן

2. חנינא.] חנינה.

3. ישלים.] ישלימו. ב' פעמים. הוא.] ליתא.

4. בקדשה.] בקדושה. יחות מטרא.] ייחות מיטרא.

5. אזל.] ליתא. ואמר.] ליתא. מספרה.] מספרא.

6. נחת.] נחית. אחוה.] אחווה. דיחות מטרא.] ייחות מיטרא. שלף מסניה.] שלח מסאניה.

7. וכד.] כד. שלף תרויהון.] שלח תריהון.

8. חנינא.] חנינה.

9. משעמדים.] שעומדי'. באלין.] באילין. פרשיתא.] פרשתא.

10. ניחה.] ניחא דכתיב.

11. כר'.] וכרבי. בגין.] בגין דכתיב. תרויהון.] תריהון. הדן.] הדא.

ר' יהוש' בן לוי א' הדה דידן בר קפרא א' הדא דידן בר קפרא כדעתיה דתנינן תמן מימיה

של כת השלישית לא הגיעה לאהבתי כי ישמע י"י מפני שעמה ממועטין תני בר קפרא

זו היא הלל הגדולה חד בר אביי עבר קומי תבותא א' לון ענון בתראי מה דאנא א'

הדא אמ' לית היא הדא דידן א"ר מנא הדא דידן הות לית הדא אמ' לית הדא דידן

ניסא הוה רב בגין כן א' לון ענון בתרי מה דנה א': פ"ד: מנין לנעילה א"ר

לוי גם כי תרבו תפלה מכאן שכל המרבה בתפלה נענה: ר' חייה בש' ר' יוח' ר' שמע'

בן חלפותא בש' ר' מאיר והיה כי הרבתה להתפלל מכן שִכל המרבה בתפלה נענה:

ר' מפקד לאבדן אמוריה אכרז קמי צבורא מן דמצלי יצלי דרומשא עד דיומא קאים

ר' חייה בר בא מפקד לאמוריה אכריז קמי צבורא מאן דמצלי יצלי דרומשא עד דיומא קאים

דבית ר' ינאי אמר' על אדם על מטתו אין מטריחין אותו שירד א"ר זעורא כל זמן

12. הדה.] הדא ב' פעמים.

14. תבותא.] תיבותא. בתראי.] בתריי.

15. היא.] ליתא. הדא דידן הות לית.] הדא אמ' לית.

16. בתרי.] בתריי. דנה.] דאנא. מנין.] ומניין.

17. מכאן.] מיכן. בתפלה.] בתפילה.

18. מכן.] מיכן. בתפלה.] להתפלל.

19. לאבדן.] לאבא דו. קמי צבורא.] קומיהון. דרומשא.] דרמשא.

20. חייה.] חיה. מפקד.] מפקיד. קמי צבורא.] קומיהון. דרומשא.] דרמשא. קאים.] קיים.

21. על מטתו.] למטתו. אותו.] עליו. זעורא.] זעורה.

דהוינא עבד כן הוינא מתפחד בליליא לית לך אלא כהדא דר' ודר' חייא בר בא:

י', כ'

רבי הוה ממני תרי מניין אין הוון כדיי הוון מתקימין ואילא הוון מסתלקין מי דמך

פקיד וא' לבריה א' ליה לא תעבד כן אלא מני כלהון כחדא ומני לר' חנינא בר חמא בראשה

ולמה לא מניתיה הוא א"ר דְּרוֹסֵה בגין דצוחין עלוי צפוראי ובגין צוחה עבדין א"ר לעז'

בר' יוסי על שהשיבו טעם ברבים ומה טעם השיבו ר' הוה יתיב מתני ופלטו פליטיהם

והיו אל ההרים כיוני הגאיות כלם הומיות איש בעונו א' ליה הומות א' ליה הן קריתה

א' ליה קדם רב המנונא דבבל א' ליה כד תחות לתמן אמור ליה דהא מניתך חכים וידע

דלא מתמני ביומוי מן דדמך בעא בריה ממנתיה ולא קביל עלוי מתמניה א' לית אנא

מקבל עלי עד זמן דיתמני ר' פס דדרומא קדמי הוה תמן חד סב א' אין ר' חנינא קדמאי

22. בליליא.] בלילייא. כהדא דר' ודר' חייא בר בא.] בנדפס נשנו דברי רבי ור' חייא כמו שהם למעלה.

1. מניין.] מינויין. הוון מתקימין ואילא.] הוי מתקיימין ואין לא. מי דמך.] מדדמך.
2. וא'.] ליתא. ליה.] ליתא. תעבד.] תעביד. כלהון.] כולהון. חנינא בר חמא.] חמא בר חנינה.
3. דרוסה.] דרוסא. דצוחין.] דצווחין. צפוראי.] בציפורין ציפוראיי. צוחה.] צווחה.
4. ומה טעם השיבו.] ליתא. ופלטו.] וזכרו.
5. והיו.] אותי והיו. הגאיות.] הגיאיות.
6. תחות.] תיחות. דהא מניתך.] דמנייתך.
7. מתמני.] מיתמני. ממנתיה.] ממניתיה. עלוי מתמניה.] עליה מתמנייא.
8. עלי.] עלי מתמנייא. דיתמני.] דתמני. דדרומא קדמי הוה.] דרומא קמיי והוה. ר' חנינא קדמאי.] חנינה קדמיי.

אנא תנין ואין ר׳ פס דדרומא קדמאי אנא תגין וקבל עלוי ר׳ חנינא מתמניה תליתאי

א״ר חנינא זכית מארכה יומין אין בגין הדא מלתא לית אנא ידע ואן דן בגן דהוינא

סליק מן טבריא לצפורין והוינא עקים אסטרטי מיעל משאול בשלמיה דר׳ שמע׳ בן

בעין תינה לית אנא ידע: שמואל ואלין דבית שילא הוון עלין ושאלין בשלמיה דנשייה

בכל יום והוון אלין דבית שילא עלין קדמיי ויתבין קדמיי פלגון יקר לשמו׳ ואיתבוניה

קדמאי על רב לתמן ופליג ליה שמואל איקר ואייתיביה קדמאי אמרין אלין דבית שילא

אנן תנינין אנן וקבל עלוי שמו׳ מתב תליתאי. שלשה ספרים מצאו בעזרה ספר מעוני

ספר זעטוטי וספר היא בא׳ מצאו כת׳ וישלח את זעטוטי בני ישר׳ ובשנים מצאו כת׳

וישלח את נערי וקימו השנים ובטלו האחד בא׳ מצאו כת׳ מעון אלהי קדם ובשנים מצאו

כת׳ מעונה אלהי קדם וקימו השנים ובטלו האחד בא׳ מצאו תשע היא בשנים מצאו י״א

9. תגין ואין.] תינין אין. דדרומא קדמאי אנא תנין וקבל.] דרומיא קדמיי אנא תיניין וקביל. חנינא מתמניה.] חנינה מיתמנייא.

10. חנינא.] חנינה. ואין דן בגן דהוינא.] אין בנין דהוית.

11. טבריא לצפורין.] טיבריא לציפורין. אסטרטי מיעל.] איסרטין מיעול. בן.] בן חלפותא.

12. ואלין.] ואילין. עלין ושאלין.] שאלין. דנשייה.] דנשייא.

13. אלין.] אילין. שילא.] שילה. יקר.] איקר. ואיתבוניה.] ואייתיבתיה.

14. קדמאי על.] קדמיי עאל. ואייתיביה קדמאי.] ואותביניה קדמיי. אלין.] אילין. שילא.] שילה.

15. תנינין.] תניינין. עלוי.] עלויי. מתב.] מיתב.

16. ספר.] וספר. וישלח.] בספרים הסדר לנכון, מעון וכו׳ ואחר כך וישלח.

17. השנים ובטלו האחד.] שנים וביטלו אחד, וכן לקמן בשורות י״ח וי״ט.

18. מצאו.] מצאו כתוב. בשנים.] ובשנים.

היא וקימו השנים ובטלו הא': סדר הסב בזמן שהן ב' מטות הגדול מסב בראש

העליונה והשנית למטה הימנו בזמן שהן ג' מטות הגדול שבהן עילה ומסב בראש האמצעי'

והשני לו למעלה ממנו והשלישי לו למטה ממנו וכן מסדירין והולכין א"ר שמואל

בר רב יצחק אבות דרך היסב הן קבירין: תני אנשי משמר היו מתענין בכל יום וכו':

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

לט, מ, מא
שלשה שרידי הירושלמי

שלשה קטעים, שרידי המסכתות הירושלמיות ברכות שבת ופסחים, בכרך כתבי הגניזה מסמן 1493 קבוצת אדלר באוצר הספרים של בית מדרש הרבנים שבאמעריקא. ברשימת אדלר עמוד י"ח נאמר בטעות שהכרך הזה מכיל גם שרידים מהמסכתות בכורים ומועד קטן של תלמוד ירושלמי ובאמת הדפים האחרים שבו הם קטעים מתלמוד בבלי סנהדרין ז' (בהעתקה הפוטגרפית שם סימן ס"א נדפס דף זה לדוגמא של כ"י הירושלמי!), מאלפסי ברכות ומפרוש ר' האי גאון על מסכת זו שיצא לאור על ידי ה' לוין בגנזי קדם ב', כ"ג וכ"ד.

והנה כאשר ברצות י"י אקוה להוציא לאור בזמן קרוב החלק השני של ספרי, שרידי הירושלמי, אשר בו ימצא הקורא כל הדברים הנוגעים לכתבי יד של הירושלמי אקצר פה ולא אעיר רק דברים אחדים על אלה הג' השרידים. הקטע הראשון, ב' דפים קלף ישן והכתב כתב מרובע עתיק מאוד, לא ראיתי כ"י עתיק כמותו בין שרידי הירושלמי ולא רחוק שנכתב זה יותר מאלף שנים, ארכו י"ד וחצי צענטימעטער ורחבו י"ד אבל באשר שחלקים גדולים נקרעו ממנו אי אפשר לעמד על תבניתו הראשונה. הכתב יפה ומהודר אבל אינו נקי משגיאות, ולפעמים הרגיש הסופר בטעויותיו ותקנן בין השורות ולפעמים לא הרגיש, עיין לדוגמא עמוד ב' שורות ה' וו' שעל ידי אשגרא כתב, אחד, וברור שצ"ל שנים בשורה ה' ושלשה בשורה ו'. הקטע הזה מתחיל בברכות פרק ז', א', י"א, א' סוף העמוד של הוצאה ראשונה ומסיים באותו הפרק עצמו ד', י"א, ג' שורה כ"ט.

הקטע השני, דף א' הוא חלק של השריד הנדפס בשרידי הירושלמי ס"ח וכו', אלא שחסרים איזה שורות בראשו, מתחיל בשבת פרק ו', ט', ח', ד' ומסיים בפרק ז', א', ט', ב', א'.

הקטע הג' בן ב' דפים שאינם תכופים, הוא חלק של השריד שנדפס בשרידי הירושלמי צ"ג וכ"ו הדף הראשון מתחיל בפסחים פרק ד', ט', ל"א, ב' שורה ל"ד ומסיים בפרק ה' (בכ"י עמוד ב', ט"ו בטעות פירקא ו'), א', ל"א, ד', שורה ו', והדף השני מתחיל בפרק ו', א', ל"ג, א' שורה כ' ומסיים באותה הלכה עצמה ובאותו העמוד שורה נ"א.

הקורא בעיון ימצא כמה וכמה גרסאות טובות ויפות בקטעים אלו והנני להעיר על איזה מהן. קטע א' עמוד א' שורה י', ברכת המזון, ולפנינו בספרים משובש, ברכת הזמון; שם שורה ט"ו, שמואל, הוא הנכון ולא שמעון כמו שבספרים; עמוד ב', א', שורה ד', וטיבל, כך צ"ל ולא ואכל, עיין אהבת ציון לראטנער במקומו; עמוד ב', ב' שורה ה' הגיה הסופר בין השורות, מקהלות, ולא מקהלת, כאשר הוא בספרים. ובכ"י רומי וכן בכ"י הגניזה בשרידי הירושלמי כ"ז הגרסא כמו שהוא

בקטע זה והוא העקר, ואף שכבר נשתבש אצל הראשונים (עיין ראטנער), שכוונת התלמוד שמקהלות אפשר לקרות, מקהלות, יחיד ולא רבים. ועיין ריטב"א, כתובות ז', ב' שמביא מהירושלמי—האם היה זה לפניו בכתובות?— גרסא משונה מאד וראטנער לא העיר עליה כלל, אבל אין כאן המקום להאריך.

קטע ב', עמוד א', ז' קריב למכסה יהב ליה חמרה ואפילה, בספרים נשתבש למכסה ללמכסח—אבל בהוצאה ראשונה לנכון, וראטנער לא העיר על זה—ואפילה לאכלא והשבושים האלה גרמו להמפרשים וגם לבעלי המלונים כמה טעיות, ואף שהראשונים, הרשב"א והמאירי, עיין דבריהם אצל ראטנער, הבינו לנכון, שהמעשה היה כשהגיע לבית המכס הפילו חמורו מעליו ורץ מאליו אל העיר ועל ידי זה נצל מהמכס. ונראה לי שיהב הוא כמו יחף—או שצ"ל יחף— ופרושו, שהחמור הפיל הרוכב מעליו משום שרגליו היו כאבות, עיין מכשירין סוף פ"ג על יחף של בהמות. עמוד א', ב', שורה ט', ואן לא תמניה, נשתבש בספרים לואין לו לתמוה, ואין לתמוה, אם לא עלתה ביד המפרשים לפרש דברי הירושלמי המשובשים לפנינו, ומה שיש לתמוה הוא שהמפרשים לא הרגישו שהמבטא, אין לתמוה, הוא מאחר מאד ולא נמצא לא בבי' התלמודים ולא אצל הגאונים.

קטע ג', דף א', א', שורה כ"ד, אפיק ר' מנא כרוז כההדה דר' אמי, כן הוא הנכון ולא כמו שהוא בדפוס, אפיק ר' מנא כדון כהיא דר' אימי, שאין ספק שנשתבש, כרוז, לכדון בספרים, ובעטור נשתבש, לבריה; עיין ראטנער שמביא הגרסא הנכונה שלפנינו בכ"י משו"ת ר"מ מרוטנבורג, אבל הגרסת הרב רמב"ב, טמירא, במקום נומירה היא משובשת, שנומירה היא כמו נומירון וביונית: νούμερα, νούμερον וכבר ידוע שהמבטא הידוע, כבני מרון, הוא שבוש במקום כבנומרין. דף ב', א' שורה כ"ו לגזירה שווה, ר' יוסה וכו' ובספרים אחר, שווה, מאמר שלם שאין כאן מקומו כלל אלא בירושלמי תענית פ"ב, ה"א. ונראה לי שהטעות בספרים באה על ידי כך שהסופר עלעל את הנוסח שהיה לפניו והתחיל להעתיק דברי הירושלמי בתענית וכשהרגיש בטעותו לא מחק את המאמר שכבר כתב שלא במקומו. מעיין גם כן הגרסא, בית שלמטן, עמוד ב', ב' שורה י"ט במקום, בית דין שלמטן, שבספרים ואין ספק שהעיקר כאשר הוא בכתב יד שכן מציגו בהרבה מקומות בתלמוד זה, ביתא דלרע=בית שלמטן, עיין לדוגמא ראש השנה פרק ב', ו' נ"ח, סוף ע"א וסנהדרין פרק א', ב', י"ח, ג' שורה כ"ז, וגם הכנוי בית הזה לבית הנשיא נשתבש בהוצאות חדשות של הירושלמי, כתובות א', א', כ"ה, א', לבית דין אבל בהוצאה ראשונה בית ולא בית דין, עיין מה שכתבתי בספר השנה של תלמידי בית המדרש לרבנים שבאמעריקא חלק א', סמ"ו.

א', א'

. . .ה לפניו ולאחריו תורה שהיא חיי עדי עד
. . .ל שכן ר' זעורה בעי אלין שלשה קרויות
. . . עביד להון כשלשה שאכלו כאחת או–
. . .ל . . . . פני עצמו וזה בפני עצמו
. . . . . שאכלו כאחת הראשון–
. . . . . ה והאחרון מברך ברכה
. . . . . ו מברך כל עיקר אין–
. . . . . כלו זה בפני עצמו וזה בפני
. . . . . רך לפניה ולא. . . א' ר' שמואל
. . . . כת תורה מבר. . . המזון אלא
. . . . בינו לבין עצמו לא יברך–
. . . . . סה עשאוה כשאר כל–
. . . . אר המצות טעונות ברכה
. . . . כל דמיי הדה אמרה אכל
. . . . נתקנו מזמנין א' ר' שמואל
. . . . על הדמיי רוב העם

א', ב'

בר סי . . .
אנינא חבי . . . .
שתי סערות. . . . .

1. עדי.] ליתא.
2. זעורה.] זעורא. אלין.] אילין.
3. להון.] לון.
6. מברך.] ליתא.
9. לפניה.] לפניו.
10. תורה.] התורה. המזון.] הזימון.
12. סה.]=יוסה, בנדפס יוסי.
13. המצות.] כל המצות.
14. [א]כל דמיי הדה.] אבל דמאי הדא.
15. נתקנו.] ניתקנו. שמואל.] שמעון.
16. הדמיי.] הדמאי. העם.] עמי.

1. אנינא.] אניניא.
2. סערות.] שערות.

ואית דאמרין . . . .
תשעה פת ואח. . . . .
פת ואחד ירק. . . . .
ואחד ירק א' לון מזמנ. . . . .
מחצה על מחצה מְה. . . . .
דאנה תמן אצריכת ל . . . .
שאלתה ר' ירמיה בעי. . . . .
. . . יברך מחלפה שטתה. . . . .
מאות נזירין עלו. . . . .
מאה וחמי. . . . .
לא מצא. . . . .
אית הכה . . . .
מאה קור . . . .
מן דיד. . . . .

ב'. א'

. . . . ניה מחלפה
. . . . . כה לה והכה פשיטה
לה
. . . . . הן דפשיטה כרבן
. . . . . עלה והיסב וטיבל
חנן
. . . . . א אכל עמהן כזית —

5. ואחד.] ושנים.
6. ואחד.] ושלשה.
7. על מחְצה.] למחצה.
8. אצריכת.] אצרכת.
9. שאלתה.] לא שלתיה.
10. שטתה.] שיטתיה.
14. הכה.] הכא.
15. קור[בנין]] קרבנין.

1. [הש]ניה.] השנייה.
2. [צרי]כה לה והכה פשיטה.] צריכא ליה וכא פשיטא.
3. דפשיטה לה.] דפשיטא ליה.
4. והיסב וטיבל.] היסב ואכל.

. . . . . מין ר' יעקב בר אחא בש'
. . .ן מזמנין עליו עד שיוכל
. . . . . ם פת ואחד ירק מזמנין
. . . . . מעון בן גמליאל ° הלכ'
. . . . . עקב בר אחא ור' חייה
. . . . . ון דרבנין הות יתיבין
. . . . . אחא כסה וברך וא'
. . . . . יה בר בא–
. . . . . לא כן תני–
. . . . . נברך בין
והניקרון תופסין
. . . . . ל כך ובאש
איתו
. . . . על כך

ב', ב'

אם מתוך את ילף לה סגין אינון אלא נימר כן בני יש. . . .
ויבאו
ונא' להלן בני ישראל מה בני ישראל שנא' להל. . . . . . .
טעמ' דר' יוסי הגלילי
עשרה אף כן עשרה מה מקיימין רבנין במק. . . . .
בכל קהילה וקהילה א' ר' חנינה ברה דר' א. . . . .
במקהלת כתב ° הלכ' רב ח. . . . .

6. [חכ]מין.] חכמים.
7. שיוכל.] שיאכל.
9. הלכ'.] מתני'.
10. חייה.] חייא.
11. דרבנין הות יתיבין.] דרבנן הוו יתבין והקריאה הות בספק שהאות האחרונה נראה כנ'.
12. כסה וברך.] כסא ובירך.
13. [חי]יה.] חייא.
16. והניקרון.] והנוקדנין. ונראה שלפי גרסת הכ"י צ"ל והנוקרין. ובאש.] ובאיש.

1. נימר כן.] נאמר כאן.
2. ויבאו.] ליתא ובכ"י נכתב בעל הגליון ואולי על ידי סופר אחר.
3. רבנין.] רבנן.
4. חנינה ברה.] חנינא בריה.
5. במקהלות כתב.] במקהלת כתיב. הלכ'.] מתני'. רב.] רבי.

באורייתה וא' ברכו ולא א' המ. . . . .
א' לון [רב] ארפונה דו נהג כר' ע. . . . .
כהן במקום לוי ובירך לפני . . . .
א' לון רב ח. . . בר אשי ארפ. . . . .
כתוב ויבר. . . עזרא את יי' ה. . . . .
גדול א' ב. . [בישם] המפורש רב מת. . . . .
בש' ר' יושוע בן לוי ולמה נקר. . . . .
שהחזירו את הגדולה לישנ. . . . .
מטביעה שלתפלה האל הג . . . .
האל הגדול הגבור ולא א'. . . . .
להיקראות גבור שהוא רוא . . . .
. . . .

מ

', א'

. . . . תיתקיים לכ. . . . .
. . . . . מרֹ או דההֹוא גבֹ. ה שקֹר. . . חזרי . . . .
. . . . לא כן אמַרְתָה דאלין תרין עמה נפקין ולא חזרין. . . או

6. באורייתה.] באורייתא.
7. לון רב ארפוניה.] להון רב ארפוניה. דו.] ליתא ובמקמו דנהיג.
9. רב.] רבי.
10. כתוב.] כתיב. יי' ה[אלהים].] ה' אלהי.
11. גדול א'.] גדלו בשם, ונראה שגרסת הכ"י היא גדול, שם אמורא, א'=אמר וכן הוא בירושלמי מגלה סוף פ"ג.
12. יושוע.] יהושע. ולמה.] למה.
13. את.] ליתא. לישנ[ה].] ליושנה.
14. מטביעה.] מטבעה.
15. הגבור.] הגיבור.
16. להיקראות גבור.] ליקרות גיבור.

2. מר' או וכו'.] הסיפר טעה וכתב המאמר, אמר או ההוא גברא וכו', אחר וחזרון ומקומו אחר חזרין, וכשהרגיש בטעותו נטה קוים על המלות שנכתבו שלא במקומן.
3. אמרתה דאלין.] אמרת אילין. עמה.] מי. או ההוא גברא.] אי דהכא גברא.

הַהוא גברה שָׁקרא. . . . .

דידה שקָרַן אפילו כן אַזְלון ופשפשון ואשכחון חכינה פלגה בהדה מובְלָה ופלגה בהדה מובלה . . . .

גובְרָה יָכֵל עֲבֵד ואלההון דיהודאי מִיתְפָּיֵיס בְּפלגות עֲגיל ר׳ חונה מישתעי הדן עובְדה חד גיור הוה א . . . . . .

חד זמן אתה בעי מָפוק אמר כדון נפקין חזר וָמָר כלום אֶיַדבְקָת בה. . . מִתָה קַדישְׁתָה לָא לְמֶפְרוֹשׁ מן אי. . .

מיליוה נֵיפּוֹק על שמיה דבַרְיין קָרֵיב לְמֵכְּסָה יְהָב ליה חמָרָה וְאַפִּילָה מן גַרם ליה דִיַפִּל ביגין דהרהָר מן.

גרם ליה דִישְׁתֶזֵיב מֶן בגין דְאֵיתְרְחֶץ על בַרְיָיה א׳ ר׳ לוי כל המנחש סופו לבוא עליו ומה טע׳ כי לא נחש. . . . .

א׳ ר׳ אחבה בר׳ זעורה כל מי שאינו מנחש מחיצתו לפנים ממלאכי שרת ומה טע׳ כעת יאמר ליעקב

ולישראל מה פעל אל א׳ ר׳ חנינה בריה דר׳ אבהוא כְבַחְצִי ימיו שלעולם היה אתו ה. . . . .

ומה טעמיה כעת יאמר ליעקב ולישראל מה פעל אל א״ר ירמיה בן אלעזר עתידה ב. . . . .

מפוצצת באהלי צדיקים ואומרת כל מי שפעל עם אל יבוא ויטול שכרו ר׳ ברכיה ב. . . . .

4. דידיה שקרן.] דידיה שקרין. פלגה בהדה מובלה.] פלגא בהדא מובלא ופלגא בהדא מובלא.

5. גוברה יכל עבד.] גברא יכיל עביד. ואלההין דיהודאי מיתפיים.] דאלההון די יהודאי מתפיים. עגיל.] עגול. מישתעי הדן עובדה.] משתעי הדין עובדא, ובכ״י הי׳ האחרון במשתעי, בספק.

6. אתה.] אתא. מפוק.] מיפוק. [או]מתה קדישתה.] אומתא קדישתא.

7. מיליוה.] מילייא. יהב ליה חמרה ואפילה.] והב לה חמרא ואכלה. מן.] מאן. בינין.] בגין.

8. דישתזיב.] דאישתזיב. מן.] ליתא. א״ר.] ר׳ ליתא.

9. אחבה בי״ר זעירה.] אחא בר זעירא ובכ״י אולי, אהבה. ממלאכי שרת.] כמלאכי השרת.

10. חנינה.] חנינא. אבהוא.] אבהו. אתו ה[רשע].] אותו רשע.

11. ומה טעמיה.] מ״ט.

כה.... עתיד הקב"ה לעשות מחיצתן של צדיקים לפנים ממחיצתן של מלאכי שרת וממל........

....אותן ואוֹמרין להן מה פעל מה הוֹדָה לכם הקב"ה א"ר לוי בר חַייתָה ולא כבר ע.....................

...הזה הדה דכתיב עני נבוכדנצר ואמר הא אנה חזה גוברין ארבע שריין מהלכין בג......................

מה.. ל וחבל לא איתי בהון אלא מלמד שהיו שְׁרִיסִין וניתרפו וריויה דקדמיָיָה לית כתיב כָן א.....

דרביעייה הן היו מְכַבְּשין לפניו את האור דָמֵי לבר אלהין א"ר ראובן באותה השעָה ירד מלאך וסט.....

א' לֵיה רָשיעה תַקֶן מִילֵיך ובָר אית ליה חזר ומרֹבריך אלההון די שדרך מישך ועבד נגו די שלח....

כתיב כן אלא די שלח מלאכֵיה ושזיב לעבדוהי די איתרחיצו עלוהי: פרק ז'

כלל גדול אמרו בשבת מהוא גדול א"ר יוסה ביר בון שהוא גדול מיכלל שביעית שהשבת חלה על כל

ושביעית אינה חלה אלא על עבודת הארץ בלבד תמן תנינן כלל גדול אמרו בשביעית מהוא גדול

א"ר יוסה בי"ר בין שהוא גדול מכלל מעשרות שהשביעית חלה בין על אוכלי אדם בין על אוכלי בהמה

13. כה[נא].] בר בדיא. שרת.] השרת. וממלאכי.] ומלאכי.

14. מה פעל.] פעל אל, ומה ליתא. הודה.] הורה ובכ"י זה קשה להבחין בין ר' לד'. חייתה.] חיותא.

15. הדה דכתיב.] הה"ד=הדא הוא דכתיב. עני.] ענה. אנה חזה.] אנא חזי.

16. מה.] ומה. שריסין.] סריסין. דקדמייה לית.] די קדמיתא אין. כן.] כאן.

17. דרביעייה.] די רביעאה. א"ר.]=אמר רבי ובנדפס, רבי, ליתא. השעה.] שעה.

18. רשיעה.] ליתא. ומרבריך.] הב' נקוד מלמעלה להעיר הקורא שצריך לקרוא ומר בריך.

19. כן.] כאן. ושזיב.] ושיזיב. איתרחיצו.] התרחיצו.

20. מהוא.] מהו. מיכלל.] מכלל.

°9. מהוא.] מהו.

ומעשרות אינן חלין אלא על אוכלי אדם בלבד תני בר קפרה כלל גדול אמרו במעשרות מהוא גדול

אר' יוסה ביר בון שהוא גדול מכלל פיאה שהמעשרות חלין בין על דבר שמיכנסו לקיום ובין על ד...

שאין מיכנסו לקיום ופיאה אינה חלה על דבר שמיכנסו לקיים ואית דבעי מימר מהוא גדול

...ה ממנו אנן תנינן כל השכיח עיקר שבת תניי דבית רבי כל שאינו יודע עיקר שבת...

.... חנן כהדה דתניי דבית רבי הא ר' לעזר א' כל השכיח עיקר שבת היו אם אינו יוד....

פטור מן מה דרב תני מתניתן ופתר לה איזה הוא שאינו יודע עיקר שבת קטן שנישבה בין....

אמרה היא הדה היא הדה הא ר' יוחנן א' כל שאינו יודע עיקר שבת הא אם היה יודע וש....

דמר ר' שמואל ר' אבהוא בש' ר' יוסה בן חנינה כל הדה הלכתה דר' אליעזר ברם כרב.....

הדה אמרה היא הדה היא הדה בעון קומי בריה דר' יסא את מה שמעת מן אב......

א' לון ר' חזקיה לא אמר כן אלא ר' סימון בר זבד הוִה פשט עם בריה ד.......

23. קפרה.] קפרא. מהוא.] מהו.

24. שמיכנסו.] שמכנסו.

25. מיכנסו.] מכנסו. מהוא.] מהו.

26. השכיח.] השוכח.

27. כהדה דתניי.] כהדא דתני. לעזר.] ליעזר. השכיח.] השוכח.

28. איזה הוא.] אי זהו. שנישבה.] שנשבה.

29. הדה.] הדא. הא אם היה יודע.] הא אינו יודע.

30. אבהוא.] אבהו. הדה הלכתה דר'.] הדא הילכת' כרבי.

31. הדה.] הדא.

32. זבד הווה.] זבדא הוה.

דר׳ לעזר מטאלין מילייא ועשה אחת ועשה. . . . .נה וע. . . . . הנה לחייך על כולה. . . . .

א׳, ב׳

. . . . הרי ח. . . . .

. . . . . . .א דברים שיש להם תולדות חלבים א. . . . .

. . . בהם את המערה כגו. . . חבריה אמרין שבת היא לי״י לחייב על כל שבת ושבת. . . . .

. . . . כל העושה מלאכה יומת לא העושה וחבריו את אמר אין השבתות מיצטרפות חולקות

. . . וסה ב״ר בין כשם שאין מיצטרפות כך אינם חלקות גדול שנישבת בין הגוים רב ושמואל

חד א׳ מונה ששה ועושה שבת וחרנה א׳ עושה שבת ומונה ששה ר׳ יצחק בי״ר לעזר בש׳ רב נחמן

יעקב מונה ששה ועושה שבת חמשה ועושה שבת ארבעה ועושה שבת שלושה ועושה

שבת שנים ועושה שבת אחד ועושה שבת אר׳ מנא או אשתבי בתלתה הוא עבד שובתיה

חולין. . . ין מחזירין הוא עבד שובתה ואן לא תמניה ויחיש לכל הימים כההדה קידש אשה

. . . . קב בר אחהא׳ איתפלגון ר׳ יוחנן דר׳ שמעון בן לקיש ר׳ יוחנן א׳ חושש לכל הנשים

33. לעזר.] ליעזר.

2. להם.] להן.
3. חבריה.] חברייא.
4. העושה וחבריו.] העושה בו ובחבירו.
5. [י]וסה.] יוסי. אינם חלקות.] אין חולקות. שנישבת.] שנשבה.
6. בי״ר.] בר. נחמן.] נחמן בר.
8. או אשתבי בתלתה.] אין אישתבאי בתלתא. שובתיה.] בשובתא, ובכ״י הב׳ בספק.
9. חולין.] רב הוה חייליה, ובכ״י חסרות רק ב׳ או ג׳ אותיות. שובתה.] שובתא. ואן לא תמניה ויחוש.] ואין לא לתמוה ויחוש. כההדה.] כהדא.
10. אחה.] אחא. א׳.] ליתא. דרבי.] ורבי.

. . . . ן לקיש א׳ אינו חושש לכל הנשים תמן יש לו תקנה יכול הוא לישא גיורת יכול

. . . .א משוחררת הכה מה אית לך תמן אמרין חושש לכל הימים ועושה כדי קיום הנפש

. . מן תנינן אר׳ עקיבה שאלתי את ר׳ אליעזר העושה מלאכות הרבה מעין מלאכה א. . . בעלם

. . חד מהוא חייב אחת על כולם או אחת על כל אחת ואחת א׳ לו חייב על כל אחת ו. . . . . מר

. . . ומה אם הנידה שאין בה תוצאות הרבה וחטאות הרבה חייב על כל אחת ואחת שב . . . .

. . . צאות הרבה וחטאות הרבה אינו דין שיהא חייב על כל אחת ואחת אמרתי לו לא א. . . מרתה

. . . דה שיש בה שתי אזהרות שאינו מוזהר על הנידה והנידה מזוהרת עליו תאמרה בשבת

. . . בה אלא אזהרה אחת א׳ לי הבא על הקטנות יוכיח שאין בהם אלא אזהרה אחת וחייב

על כל אחת ואחת. אמרתי לו לא אם אמרתה בבא על הקטנות שאפעלפי שאין בהם עכשו

יש בהם לאחר זמן תאמר בשבת שאין בה לא עכשו ולא אחר זמן א׳ לי הבא על הבהמה יוכיח

אמרתי לו הבהמה כשבת ר׳ זעורא בש׳ רב חסדא ר׳ אלא בש׳ ר׳ שמעון בן לקיש תריהון אמרין

12. הכה.] הכא.
13. הרבה.] הרבה בשבתות הרבה.
14. [א]חד מהוא.] אחת מהו. כולם.] כולן.
16. אמרתה.] אמרת.
17. שאיני מוזהר.] שהוא מזוהר. מזוהרת.] מוזהרת. תאמרה.] תאמר.
18. בהם.] בהן.
19. עכשו.] עכשיו.
21. אלא.] אילא.

ביזדון שבת ובשגגה מלאכות שאלו בדה תנינן מלאכות הרבה לא על השבתות הוא מתחייב

ר' בא בש' רב חסדא א' בשגגת שבת ובזדון מלאכות שאלו בזה תנינן שבתות הרבה לא על

. . מלאכות הוא מתחייב הא מתחייב הא ר' זעורא בש' רב חסדא ר' אילא ור' שמעון בן

. . .ש תריהון אמרין בזדון שבת ובשגגת מלאכות שאלו הודי לה לא הודי מן דמר ר' שמואל ר' אבהוא

. . ידה בן חנינה כל הדה הלכתה כר' אלעזר ברם כרבנן אינו חייב אלא אחת הד. . . . . .

. . .ה הא ר' בא בש' רב חסדא אמר בשגגת שבת ובזדון מלאכות שאלו הודי ליה. . . הודי

. . . עירא קומי ר' יוסה מתניתן אמרה דלא הודי ליהי דתני יודע אני שהוא שבת ויודי. . .

. . . . שבת מלאכה אבל איני יודע אם מלאכה היא זו שחייבין עליה כרת אם. . .

. . . . עשה חייב על כל אב ומלאכה ומלאכה אם מעיניין מלאכה אחת עשה. . . .

. . . . . עלם מפני שהן העלימות הרבה אבל אם היה העלם אחד אינו חייב

22. ביזדון.] בזדון. ובשגגה.] ובשגגת.
23. ר' בא.] רבא.
24. הוא מתחייב הא.] ליתא.
25. לא הודי.] והוא לא הודי ובכ"י אפשר לקרות הורי בר' וכן בשורה כ"ח. מן דמר.] מן מה דמר. אבהוא.] אבהו.
26. ידה בן חנינה.] יוסי בי רבי חנינה ובכ"י אפשר שצריך לקראות [י]ודה. הדה הלכתה.] הדא הילכתא. אלעזר.] לעזר.
27. הא.] הווי. אמר.] אם.
28. יוסה.] יסא. מתניתין.] מתניתא. שהוא.] שהיא.
29. שבת.] ליתא.
30. כל אב ומלאכה.] כל מלאכה.

. . .יב ליה הדה אמרה דלא הודי ליה הא ר׳ זעורא בש׳ רב חסדא ר׳ א. . . .

. . . . . אמר. . . . . ובשגגת מלאכות שאלו הא בשגגת שב. . .

. . . . ויתיביניה ר׳ ע. . . . .

מא

א׳, א׳

. . קדש כהדה דתנה הנוטע כרם להקדש פטור מן ה. . הערלה ומן הרבעי ומן העולילות וחייב בשביעית ר׳ זעורה בש׳ ר׳ יוחנן ושבתה הארץ שבת לי״י אפילו דבר ש. . . קדושת שביעית חלה עליו ר׳ חייה בר אדה בעה קומי ר׳ מ. . לאוכלו בלא פדיון איפשר שאיפשר להקדש לצאת בלא פד. . . לפדותו ולאכלו אין את יכול שלא יהא כלוקח לו קרדום מדמי שביעית אמ׳ להן הגיזבר מחליפן ביד אחר אמ׳ ר׳ מת. . . למה לינן אמרין כיי דמר ר׳ יוחנן דב׳ ר׳ יוסה מפני שקדם נדרו להבקירו והכה מפני שקדם הבקירו לנדרו אמ׳ ר׳ יוחנן מעשה היה והורו כר׳ יוסה לית הדה פליגה על ר׳ יוחנן דר׳. . אמ׳ כיון שעברו עליו ושכחו הרי היא שכחה שנייה היא בע. . . . שדרכו לבחין אפילו על דר׳ הושעיה לית היא פלי. . . . .

32. ליה הדא.] לה הדה.
33. שאלו.] ושאלו.

1. כהדה דתנה.] כהדא דתני.
2. העולילות.] העוללות.
4. אדה בעה.] אבא בעא. ר׳.] דרבי.
5. איפשר שאיפשר.] אי איפשר שאי אפשר.
6. ולאכלו.] ולאוכלו. את.] אתה. קרדום.] קורדום.
7. מחליפן.] היה מחלפן.
8. אמרין כיי.] פתרין לה דברי הכל כההיא.
9. והכה.] והכא. הבקירו לנדרו.] הבקר נדרו להקדישו.
10. והורו.] והירון. הדה פליגה.] הדא פליגא. כיון.] מכיון וקריאת כ״י קצת בספק.
11. שעברו.] שעבר. היא.] הוא.
12. לבחין.] ולבחן. הושעיה.] אושעיה.

הושעיה אמ' רומס הייתי זיתים עם ר' חייה הגדו... לי כל זית שאת יכול לפשוט את ידך וליטלו אינו שכח.. היא שכל רוגלית ורוגלית אומן בפני עצמו ר'..... בעה קומי ר' אמי המשכיר בית לחבירו ונצר.... ל.. .. לא עלת על דעת שימות זה ברעב ר' זעורה ור' היל.. תריהון אמרין מִיסְתַיוְסים כאוני וניקנית במקח תני המשכיר בית לחבירו והקדישו ועמד הרי זה דר בתוכו ומעלה שכר להקדיש אמתיי בזמן שלא הקדים לו שכר אבל אם הקדים לו שכר הרי זה דר בתוכו חנם ביומוי דר' מ... הוות נומירה בציפורין והוה ביניהון דציפוריי משכונ.. גבון מאתי מזל לון אפיק ר' מנא כרוז כהדה דר' אמי אמ... לא דאנה סבור דכוותה אלא בגין ציפוריי דלא יחלטון ביניהון ואוכלין מתחת הנשרין מה הנן קַיְמִין אם בשנש.. מערב יום טוב דב' הכל מותר אם בשנשרו ביום טוב דב' הכל אסור אלא כינן קיימין בסתם. ונותנין פיאה לירק לא היו נותנין ללפת ולקפלוטות מפני שלקיטתן כאחת ר' יוס.. או' אף מן האכרוב מעשה בבן מביאיין שנתן בנו פיא..

14. את.] ליתא.
15. רוגלית ורוגלית.] רוגלות ורוגלות.
16. בעה.] בעא. אמי.] אימי.
17. עלת.] עלה. ור' היל[א.] רבי לא.
18. מיסתיוסים.] מיסתיוסים. כאוני.] כאוני הוא. וניקנית.] ונקנית.
20. אמתיי.] אימתיי. שכר.] שכרו.
21. אם הקדים.] בזמן שהקדים. שכר.] שכרו.
22. נומירה.] נומירה. והוה ביניהון דציפוריי משכונ[ין.] והוון בניהון מישכ:נין.
23. גבון מאתי מזל.] גבין מדאתאי מיזל ואולי שגם בכ"י הוא גבין. כרוז כהדה דר' אמי.] כדון כהיא דרבי אימי.
24. דאנה סבור דכוותה.] דאנא סבר כדעתיה. ציפוריי.] ציפרייא.
25. הנן.] נן.
28. ללפת ולקפליטית מפני.] אלא מן הלפת ומן הקפלוט:ת.
29. מן האכרוב.] לאכרוב. מביאיין.] מביא יין.

ירק לעניים ובא אביו ומצאן עומדין על פתח הגינה אמ׳ להן הניחו מה שבידכם והניחו מה שבידן ונתן לה. . .

א׳, ב׳

. . דב. . חכמ׳ חד זמן צרכון רבנין נדבה שלחון לִיה לר׳ עקיבה . . חד מרבנין עימיה אתון בעיי מיעול גביה ושמעון קליה . טלייה אמ׳ ליה מה נזבון לך יומא דן אמ׳ לה טרכסימון לא מן יומא דן אלא מדאתמל דו כמיש וזליל שמעון קליה— שבקון ליה ואזלין לון מן דגבון כל עמה אתון לגביה אמ׳ לון למה לא אתיתון גביי קדמיי כמה דהויתון ילפין אמרין ליה כבר אתינן ושמענן קלה דטליא אי אמ׳ לך מה נזבון לך יום דין ואמרית ליה טרכסימון לא מן דיומא דין אלא מדאתמל דו כמיש וזליל אמ׳ לון מה ביני לבין טליי ידעתם מה ביני לבין ברי ידעתון אפילו כן אזלון אמרון לה והי יהבה לכון חד מודי דדינרין אזלון אמרון לה אמרה להון מה אמ׳ לכון גדיל או מחיק אמרון לה סתם אמ׳ לן אמ׳ לון אנה יהבה לכון גדיל אין אמ׳ גדיל הא כמילוי ואילא אנה מחשבה גדלוניה מן פרני כיון ששמע בעלה כפל לה כתובתה. חסל פירקא ד׳

30. ירק.] לירק.

1. רבנין.] רבנן. נדבה.] נידבא. ליה.] ליתא.
2. מרבנין עימיה.] מן רבנין עמיה. גביה.] לגביה.
3. [ד]טלייה.] דטלייא. נזבון.] ניזבון. דן.] דין. לה.] ליה. טרכסימון.] טרוכסימון.
4. דן.] דין. מדאתמל.] מן דאתמול. דו.] דהוא. שמעון קליה.] ליתא.
5. ואזלין.] ואזלון. דגבון.] דזכון. עמה.] עמא.
6. ילפין אמרין ליה.] נהיגין אמר.
7. ושמענן קלה דטליא אי.] ושמעינן קליה דטלייא. יום.] יומא ואולי שבכ״י הוא יומ׳.
8. טרכסימון.] טרוכסימון. מדאתמל.] מן דאיתמל.
9. דו.] דהוא. ביני.] דביני. טליי.] טלייא׃
10. ברי.] בריי. ידעתון.] ליתא. אפילו כן.] אף על פי כך. אמרון.] ואמרון.
11. מודי.] מודיי. אמרון.] ואמרון. להון.] לון.
12. מחיק אמרון.] מחזק אמרו. אנה.] אנא.
13. אין.] ואין. ואילא אנא מחשבה גדלוניה.] ואין לא אנא מחשבנא גודלנֵה.
14. בעלה.] בעלה כך. כתובתה.] את כתובתהּ.

פירקא ו׳ תמיד נשחט וגו׳ כתוב וזה אשר תעשה על. . . . . יקרבו שניהם בשחרית ושניהם . . הערביים ת״ל לו׳ את הכבש הא׳ תעשה בבקר וג׳. . . או׳ יקריב דמדומי החמה ת״ל לו׳ בין הערבים נאמ׳ כאן בין הערבים ונא׳ להלן בין הערבים מה בין הערבים שנא׳ להלן משש שעות ולמעלן אף בין הערבים שנא׳ כאן משש שעות ולמעלן מה חמית מימר בין הערבים משש שעות ולמעלן אוי לנו כי פנה היום כי ינטו צל׳ ערב מה הערב . . נא׳ להלן משש שעות ולמעלן אף ערב שנא׳ כן משש שעות ולמעלן ויהא כשר משש שעות ולמעלן ר׳ יהושע . . . לוי אמ׳ בין הערבים הא כיצד חלוק בין הערבים ותן לו שתי שעות ומחצה לפניו ושתי שעות ומחצה לאחריו שעה אחרת לעיסוקו נמצאת א׳ שהתמיד קרב בתשע שעות ומחצה אמ׳ ר׳ יוסה שבק ר׳ יהושע בן לוי ראשה ואמ׳׳סופה דלא כן כהדה דתני חנניה בן יהודה א׳ שומיע אני בין הערבים בין שני ערבים בין עירבו של ארבעה עשר ובין ערבו שלחמשה עשר יכול יהוא היום והלילה

15. כתוב.] כתיב.
16. שניהם... ושניהם.] שניהן...ושניהן.
17. הערביים.] הערבים. הא׳.] האחד.
18. יקריב דמדומי חמה.] יקריב של שחר עם הנץ החמה של בין הערבים עם דמדומי דח:ה.
22. ולמעלן אוי.] אף על פי שאין ראיה לדבר זכר לדבר אוי. הערב.] ערב.
23. כן.] כאן.
24. יהושע.] יושוע.
25. הא.] ליתא.
26. שעה אחרת.] ושעה אחת.
28. ראשה.] רישא.
29. דלא כן כהדה.] דלאכן כהדא. שומיע.] שומע.
30. בין שני ערבים.] ליתא. עירבו.] ערבו.
31. והוא.] ליתא.

ב׳, א׳

. . . .

. . . .

. . . .

. . . .

. . . .

. . . .

. . . .

. . . .

. . . .

. . . .

. . . .

. . . .

. . . . .אמרתה.

. . . . שהוא קדשי

. . . .קדשים קלין. גזירה

. . . . .תשובה שאין אדן דן גזירה

. . . . .יוסה בי״ר בון בש׳ ר׳ בא בר ממל אם

. . . . .דן לדון גזירה שוה מעצמו עושה הוא

. . . . השרץ מטמא באהיל ואת המת מטמא בכעדסה

דו דרש בגד ועור בגד ועור לגזירה שווה ר׳ יוסה

ביר׳ בון בשם ר׳ בא בר ממל אדן גזירה שוה לקיים

תלמודו ואין אדן דן גזירה שוה לבטל תלמודו ר׳ יוסה

13. [ש]אמרתה.] שאמרת.

16. תשובה.] ליתא. אדן.] אדם.

17. יוסה.] יוסי. בא.] אבא.

18. [א]דן לדון.] אדם לדין אחר. הוא.] ליתא.

19. באהיל.] באהל. בכעדסה.] בכעדשה.

20. שווה.] ש״ה; אחר זה בנדפס המאמר, כך אם יהיה השרץ בידו של אדם אפי׳ טובל במי שילוח או במי בראשית אין לו טהרה עולמית, השליכו מידו מיד הוא טהור, עיין בהפתיחה עמוד תל״ד.

21. אדן גזירה.] אדם דן גזירה.

22. אדן.] אדם. יוסה.] יוסי.

ביר׳ בון בש׳ ר׳ בא בר ממל אדן דן קל וחו׳ מעצמו אין אדן דן גזירה שוה מעצמו לפיכך משיבין מקל וחו׳ ואין משיבין מגזירה שוה אף על פי שהיה יושב ודורש להן כל היום לא קבלו עליהן עד שאמר להן יבא עליי אם לא שמעתי מפי שמעיה ואבטליון כך כיון ששמעו הימנו כך עמדו ומינו אותו נשיא עליהן כיון שמינו אותו נשיא עליהן התחיל מקנתרן בדברים ואומר להם מי גרם לכם לצרך לבבלי הזה לא על שלא שמשתם את שמעיה ואבטליון שני

ב׳, ב׳

. . . .

. . . .

. . . .

. . . .

. . . .

. . . .

. . . .

. . . .

. . . . . עליה נשען ע. . . . .

. . . וקיפל עליה את המוסירה נתן. . . . . עליה הדה י. . . ה מן ההיא ילפה וההא׳ מן הדה. . . . ה מן ההיא שאם תלה בה סכין לשוחטה שהיא. . . . . ה וההיא

23. אדן.] אדם. מעצמו.] לעצמו.
24. אדן.] אדם. מעצמו.] לעצמו.
26. עליהן.] ממנו.
27. עליי אם לא.] עלי כך. מפי שמעיה.] משמעי׳.
28. הימנו.] ממנו.
30. להם.] ליתא.
31. שמשתם את שמעיה ואבטליון שני.] שימשתם לשני... לשמעיה ואבטליין.

10. וקיפל.] קיפל.
11. הדה.] הדא.
12. שהיא.] ליתא.

ילפה מן הדה שכל עבודה שהיא לשם. . . . . . .שין אינה
עבודה ויתיר להן על ידי חולה אלא כר׳. . . . . . .ואפילו תימר
כר׳ סימון כיון שנעלמה זו נעלהמ זו א. . . . . בין והלא
איפשר לשני שבועות שיחול ארבעה. . . . . ערה לה. .
בשבת ולמה נעלמה הלכה מהן כדי ליתן. . . . .
אמ׳ ר׳ מנא אנה שמעית מן ר׳ יודן ומן כ. . . . . . .
מה נוהגין בבית שלמטן בכבוד כדי ש. . . . . . .
בישראל. שלשה הניחו כתרן בעולם הזה. . . . שו חיי
העולם הבא ואילו הן יוחנן בן שאול. . . ר בן עזריה
וזקני בתירה יונתן בן שאול אמ׳ ר׳ אל. . . לו נשין
מאחורי הקוְרְיִין יודעות היו שדויד. . . למלוך
ר׳ אלעזר בן עזריה תניין היו לית לך אל. . . ה דזיקני
דישרון גרמון מן נשיותה וְמִינוניה רב. . . . קוסרין
אמרין אף ר׳ חנינה דצ֯ציפורין לר׳ מנא א. . . ר׳ יהושע
בן קוסיי כל ימי הייתי בורח מן השררה וכיון שנכנסתי
כל מי שהוא בא ומוציאַיני בקומקמוס הזה אני יורד
אליו מן הקומקמוס הזה כווה ומפציע ומפחס בו
אני יורד לו אמ׳ ר׳ יוסה ביר׳ בון חס ושלום דהווה בעי לה
אלא דהוה אמ׳ מן יֵמַר לי דחורן מקדש שם שמים

13. הדה.] הדא.
15. כיון.] כשם. [א]בין.] אבון.
16. איפשר.] אי איפשר. שבועות.] שביעית. ערה.] ג׳ תיבות אלו בספק גדול.
17. נעלמה.] נתעלמה.
18. מן ר׳.] מר׳.
19. בבית.] בבית דין.
22. אל[א].] לא. נשין.] נשים.
24. היו.] היה. אל[א כהד]ה.] כהדא. דזיקני.] דזקני בתירה.
25. דישרון.] דשרון. נשיותה.] נשייתא. ומינוניה.] ומנוניה נשיא. [ד]קוסרין.] דקיסרי.
26. דציפורין.] הצ׳ מטשטש מעט ולכן נכתב עוד הפעם בין השורות. יהושע.] יושוע.
27. קוסיי.] קבסיי. וכיון.] עכשיו.
28. ומוציאיני בקומקמוס.] ומוציאני בקומקום.
29. אליו מן הקומקמוס.] לו מה הקומקום. ומפציע ומפחס.] ומפציעו ומפחם ואולי גם בכ״י הוא, ומפחם.
30. אני.] כך אני.
31. שמים.] שמיא.

מאמר על הילמדנו

שאלת הילמדנו היא אחת היותר קשות שבספרות המדרשית וכבר ראיתי לישא ולתן בה במקומות שונים של ספר זה וביחוד בהפתיחה להשריד של הילמדנו הקדמון (כ"ג–ל"ז) המפיץ אור גדול על תולדות מדרש זה. אולם עוד רחוקה שאלה זו מלהפתר כל צרכה ולכן אמרתי לקבוע בסוף הספר מאמר מיוחד לה ולתת לפני החוקרים במקצוע זה מה שיש לדון בה על פי חוג מבטנו עתה השונה ממה שהרגלנו להסתכל בו קודם שנגלה השריד של ילמדנו הקדמון שלפנינו בקטע ד'. חשיבותו הגדולה של קטע זה נתבררה בהפתיחה ואין מהצורך לחזור על הישנות אבל רואה אני להרחיב הדברים מעט בראש מאמר זה בענין אחד שנגעתי בו שם בקצרה שהוא לדעתי היתד הגדול שהכל תלוי עליו בפתרון שאלת הילמדנו.

החלטתי שם שילמדנו הקדמון כשמו כן הוא קובץ המכיל רק דרשות הפותחות בילמדנו (או הלכה) על הסדרים שבתורה כי"ב דרשות שבהקטע ד' כל כך חדשה היא עד שאי אפשר שלא יבואו מערערים ויערערו עליה ויאמרו, זו מניין לך, ונהפוך הוא שהדעת נוטה שאין קטע זה שריד של הילמדנו הקדמון אלא שריד קצור הילמדנו שמלקט אחד לקט הפתיחות מן המדרש תנחומא–ילמדנו ועשה מהן ספר בפני עצמו. ותשובתי על זה כבר נרמזה שם בקצרה והיא, שכשנשווה אלה הדרשות הפותחות בילמדנו שבמדרשי תנחומא–ילמדנו עם שאר הדרשות שבהם נראה שלא הרי אלו כהרי אלו שהן שונות בלשונן בסגנונן בשמות החכמים ובשמושי בטויים מיוחדים, ומזה אנו למדים שהדרשות הפותחות בילמדנו ממקום אחר באו אל מדרשי תנחומא–ילמדנו, רצוני לאמר שבילמדנו הקדמון לא היו בו אלא דרשות מסוג זה, ועד על זה השריד בקטע ד'. והריני לפרש בהרחבת הדברים מה שרמזתי שם בקצרה.

ב ל ש ו נ ן כ י צ ד; הדרשות הפותחות בילמדנו הן כולן על טהרת לשון הקודש ואפילו מלה אחת ארמית לא נמצא בהן מה שאין כן בשאר הדרשות שבמהדורות השונות של מדרשי תנחומא–ילמדנו.

בב' המהדורות של התנחומא נמצאו לא בלבד משלי עם בארמית אלא גם בטויים אחרים ומלות בודדות בלשון זה, עיין לדוגמא בנדפס בראשית סוף ו', וישלח ח', וישב סוף ח', מקץ י' (מאמר מספר בן סירא ארמי וסמוך לסוף הפרשה: גנבא בררא דגנבתא) ויחי ג', וארא א' („דרשת ילמדנו" מסיימת בהמאמר שהלך לגאול וכו' והפתגם חבל על דאבדין הוא מ„דרשת תנחומא" עיין מה שכתבתי לקמן א', מ'), וארא י"ד, צו י"ג, חקת א', ואתחנן א' וכן בהו"ב כמה מאמרים ומלות בלשון ארמי, עיין בראשית סוף י"ז, מקץ י"ד, וארא י"ד, ויקרא ב', חקת א', ראה י"ג וי"ד. וכבר ידוע שבב' מהדורות אלו של התנחומא נתוספו כמה וכמה דרשות מבבלי וירושלמי, מפסקתא דר"כ ומשאר מדרשים וגם משאלתות דר' אחאי,

ורובן של הדרשות הנוספות הן בלשון מעורבב מעברית וארמית ומעוטן בעברית אולם ברשימתי למעלה לא רמזתי אלא על לשונות ארמיות שבהתנחומא עצמו ולא בהתוספות. וה' ווייס בבית תלמוד ה', ע"ב לא צדק באמרו שבתנחומא על במדבר ודברים נמצאו הרבה מאמרים בלשון ארמי מה שאין כן בשלשה ספרים הראשונים ולא עמד הרב הזה על החלוק שבין התנחומא עצמו והתוספות שלו. גם לא אדע איפה מצא ב„קדמות התנחומא" של ר"א עפשטיין הדברים שייחס אליו, ששנוי לשון זה בין ג' ספרים הראשונים לב' ספרים האחרונים של התנחומא מוכיח שלא אב אחד הוליד המדרש הזה וכפי הנראה זכרונו כזב לו לה' ווייס ולא עיין בדברי רא"ע עצמם בעת כתבו.

עקבי לשון ארמי נכרים גם כן במהדורות של הילמדנו כאשר הן נמצאות לפנינו בערוך ובילקוט, הראשון מביא עשרים מקומות מילמדנו שנאמרו ארמית, עיין הערכים; אס, בזק בכושרות, גל ז', דש (ועיין מה שהערותי על מאמר זה שבילמדנו לקמן ב', כ'), טמיון, טרש, כסל, לעס, מרזב, נכר, סם ב', ספן ג', עטש, עששית פטריקין, פליא, פרט ח', קבל ו'. והשני אף הוא מביא כמה מאמרים ובטויים בלשון ארמי מהילמדנו שלו, עיין רמז פ"ב ותכחש שרה, תקי"ג קח את אהרן, תקנ"ט וצוה הכהן (ב' מאמרים ארמית), תשס"ח כי מראש צורים, שם וישב ישראל, תתכ"ט אז יבדיל, תתפ"ה כי יכרית, חלק ב' ישעיה שס"ד חיל גוים, תרס"ז תהלים ירבו עצבותם, תתנ"ה תפלה לעני, תתע"ד יקר בעיני י"י, תתק"ן משלי צדיק אוכל, תתק"ז איוב יפרצני פרץ, תתקט"ז לעשות לרוח משקל. ודע שבאבער בהמבוא שלו קצ"ג וגו' רשם כל המקומות אשר בעל הילקוט הביא מאמרים בשם הילמדנו, אולם נעלם ממנו שבאלה המקומות בילקוט שנרשם „ילמדנו רמז כך וכך" הכוונה לקונדרוס אחרון שבסוף ילקוט על התורה דפוס ראשון (וחזר והדפיסו יעללעניק בבה"מ חלק ו' ע"ט וגומר) ולא שהדרשה שאחר ציון כזה היא מהילמדנו ולכן השמטתי כאן מה שנמצא ארמית בדרשות אלו שאינן מהילמדנו כלל. לדוגמא באבער ציין הדרשה שבראש פרשת וישלח, אמר ר' חמא בר חנינא הגר וכו', כאלו היא מהילמדנו ושם בסופה מאמר בלשון ארמית ובאמת כולה לקוחה מב"ר ע"ה ונרשם, ילמדנו רמז כ"ב, לרמז שבקונדרוס אחרון מובא על הפסוק וישלח מאמר הגדי מהילמדנו.

ב ס ג נ ו נ ן כ י צ ד. סגנון מדרשי תנחומא–ילמדנו הוא סגנון מיופה ומסולסל ולפעמים מתרומם לרום פיוטי ושונה הוא הרבה מסגנון ההגדה שבספרי התנאים ובב' התלמודים שסגנונה הפשוט שוה לסגנון הדרשות הפותחות בילמדנו, וקשה לאמר שנתחברו מידי איש אחד או שנסדרו על ידי סדרן אחד.

ב ש מ ו ת ה ח כ מ י ם כ י צ ד. מעניין הרבה שבדרשות הפותחות בילמדנו לא נזכר אפילו פעם אחת הדרשן היותר גדול בדור החמישי לאמוראים, ר' תנחומא בר אבא, (בהו"ב ראש שלח הציון כך דרש ר' תנחום שלא במקומו עיין שם הערת באבער) אשר על שמו נקרא המדרש תנחומא. וגם אם לא נקבל דעת האומרים שהוא הניח היסוד לספרות המדרשית הנקראת על שמו לא יחלק אדם בדבר שהרבה מדרשותיו וממאמריו מצאו מקומן במדרשי תנחומא–

ילמדנו ובכל זאת יפקד שמו ב„דרשות ילמדנו" ועל כרחך שהן לקוחות ממקור אחר שנתחבר קודם שנתפרסם שם ר' תנחום בין הדרשנים הגדולים. ולפי זה לא נתמה אם לא נזכרו ב„דרשות ילמדנו" מחכמי הדור החמישי רק היותר גדולים ומפורסמים שבהם, ר' פנחס ר' ברכיה ור' יהודה בר שלום שהיו גם גדולים בשנים מר' תנחום (עיין בהלק ג' של הגדות אמוראי א"י לבאכער) ובמדרשי תנחומא–ילמדנו נזכרו הרבה חכמים אחרים מדור הזה כר' חזקיה ר' מני השני ר' עזריה ועוד ועוד. האומנם בדרשת ילמדנו שבנדפס בהעלותך י"א והו"ב כ' נזכרו האמוראים ר' אבא הכהן ור' יוסף בר זבידא שחיו בסוף הדור החמישי אבל כבר הוכחתי לקמן סימן א', ע' שדרשה זו אינה מהילמדנו הקדמון, ובתנחומא תולדות י' גם כן נזכר ר' יוסי ב"ז אבל נראה שהיא ט"ס וצריך לאמר ר' יעקב ב"ז כאשר הוא בירושלמי ברכות ו', א' ור' יעקב זה הוא מחכמי הדור הרביעי, עיין מבוא הירושלמי לר"ז פראנקעל בערכו ועיין גם כן מה שכתבתי לקמן סימן א', כ"ב.

בשמושי בטויים מיוחדים כיצד. ב„דרשות ילמדנו" הלשון שנו רבותינו או שנו הכמים הוא ל ע ו ל ם ראש התשובה על שאלת ילמדנו אבל במדרשי תנהומא–ילמדנו שגור הרבה גם באמצע הדרשות והשתמשו בו לציין מאמרי תנאים או אמוראים ולא של תנאים בלבד כבדרשות ילמדנו. והמקומות בהו"ב שנזכר בהם שנו חכמים במשמע זה כבר נרשמו מבאבער בהמבוא שלו עמוד נ"ט, ואילו הן שבנדפס. לך לך ה' מכאן שנו חכמים שכל הנשים בפני שרה וכו' מאמר של האמורא ר' בנאי בבבא ב' נ"ח, א'; שם י"ג שנו רבותינו ב' דברים מכאן וכו', מאמר ר' יוחנן עיין סנהדרין צ"ו, א' ובראשית ר' מ"ב, ב'; וירא ד' מכאן שנו חכמים שהצדיקים אומרים מעט וכו' מאמר ר' אלעזר בנדרים כ"א, ב'; שמות כ"ח שנו רבותינו כל הנשיקות של תפלות וכו' מאמר סתמי בכמה מדרשים עיין ב"ר ע', י"ב ושם נסמן; פקודי ה' שנו רבותינו אין עושין שררה וכו' משנה שקלים ה', ב' ולפנינו שם בכל הנוסחאות חוץ מבמשנה שבירוש' „בממון"; שם שנו רבותינו אין התורם נכנס, משנה שקלים ג', ב' בנוסח שונה ונראה שנשתבש בתנחומא; ויקרא ז' שנו רבותינו לא יהא אדם מישראל פרוץ בנדרים וכו' רק קצת מאמר זה בד"א א'; תזריע ט', כך שנו רבותינו על ג' דברים הזכיר הקב"ה וכו' המאמר הזה לא נמצא במקום אחר ובודאי הוא לאחד מהאמוראים שאינו אלא הוספה על דברי ר' יוחנן שם ובהרבה מקומות אחרים, שאין שמו של הקב"ה נזכר על הרעה. ורואה אני להוסיף שגם בילמדנו של בעל הילקוט ובזו של הערוך שמוש הלשון שנו רבותינו הוא כמו שבב' המהדורות של התנחומא, עיין ילקוט שלח רמז תשמ"ג, עד אנה ינאצוני ומיכה תקנ"ב כי עתה תצא מקריה ועיין גם כן מה שהערותי לקמן עמוד תצ"א.

הדברים שאמרנו די בהם להעמיד החלטתנו בדבר הילמדנו על בסיס שאינו רעוע ולחזקה עוד יותר אמרתי להעיר על דבר אחד בעניין זה הקשה ביותר ושאין לו קיום אם לא נאמר שדרשות ילמדנו שבמדרשי תנחומא–ילמדנו הן ספר בפני עצמו. הדבר הקשה בענין זה הוא שבתנחומא הנדפס יש לנו

דרשות ילמדנו כמעט על כל סדר וסדר שבבראשית (מנין הסדרים הוא מ"ג ומנין הדרשות ל"ט וכבר ידוע שכמה חלופים במנין הסדרים ולדוגמא, בנימין זאב, בויחי שהוא ראש סדר לפנינו לא נמצאה עליו דרשה בהמדרשים שבספרים ולא בשריד הילמדנו הקדמון וברור שלא היה ראש סדר בדורות בעלי המדרש, ודברי בפנים הספר ל"ג צריכים תקון) ובויקרא רק ו' דרשות ואף שמנין סדריו עולה לכ"ה. וביותר מפליא הוא שיותר משליש של אלה הדרשות שבתנחומא הנדפס על בראשית נמצאות גם כן בהו"ב, ובספר שמות ט"ו דרשות בנדפס ולא אחת בהו"ב ואף שהקרוב בין ב' המהדורות של התנחומא גדול יותר בספר שמות מבספר בראשית. האומנם יפה אמר ר"א עפשטיין בקדמות התנחומא סימן י"ד שהמהדורות של התנחומא אינם מדרשים עומדים בפני עצמם אלא ילקוטים ממדרשים אחרים וכל אחד מהסופרים סדר ילקוטו כפי שישר בעיניו. אבל אין זה תשובה על שאלתינו אלא דיחוי בעלמא, שאין עולה על הדעת לאמר שמלקט אחד בחר לו „השיטה" להשמיט כל הפתיחות להדרשות ומלקט אחר לפעמים השמיטם ולפעמים העתיקם. ולפי דעתנו על הילמדנו אין כאן קושי כלל ש„דרשות ילמדנו" שבמדרשי תנחומא-ילמדנו נתוספו לאלה המדרשים ממקום אחר מהילמדנו הקדמון, ואין שיעור להוספה לא למעלה ולא למטה, וביחוד שרובן של אלה ההוספות אינן מעשה ידי סדרן או מלקט אלא כל סופר וסופר עשה כאשר עלה על רוחו.

בדברינו למעלה נגענו רק בהנגוד שבין „דרשות ילמדנו" לשאר הדרשות שבמדרשי תנחומא-ילמדנו, ר"ל ב' מהדורות של התנחומא וב' מהדורות של הילמדנו שלפנינו בערוך ובילקוט ואולם הסימנים המיוחדים להדרשות ממין הראשון מצאנום גם בדרשות ילמדנו שבדברים רבה ובפסיקתא רבתי, ואם כנים דברינו ש„דרשות ילמדנו" שבמדרשי תנחומא-ילמדנו הן ספר בפני עצמו אין להטיל ספק בדבר שגם דב"ר ופסק"ר שאבו מאותו המקור עצמו ששאבו ממנו מדרשי תנחומא-ילמדנו. וביחוד ראוי לתשומת לב העובדא שבד"ר שֵׁם ר' תנחומא מצוי הרבה (עיין המקומות שרשם ר"א עפשטיין בקדמות התנחומא סימן ט"ז) ובכל זאת לא נזכר שמו אפילו פעם אחת בדרשות ילמדנו שבו, וכן לא מצינו בהן שמות הדרשנים של דור החמישי כר' עזריה ור' אבין הצעיר ואף שנזכרו כמה פעמים בהדרשות האחרות שבו, עיין לדוגמא א', ט' (ר' אבין אומר בשמו, של ר' יודן, ואם כן הוא ר' אבין הצעיר) ושם כ' אמר ר' עזריה. ואל תשיבני ממה שנמצא ר' יוסי ב"ר זבידא בדרשת ילמדנו שבד"ר ראש פ"ט והוא אחד מהצעירים בדור החמישי, זו לא קשה שברור שצ"ל ר' יעקב במקום ר' יוסי שכן הוא אומר שם בשם ר"ל מה שאי אפשר היה לר' יוסי ב"ז, וכבר הערותי לעיל עמוד תנ"א שגם בתנחומא נתחלף ר' יעקב ב"ז בר' יוסי ב"ז. סגנון מיוחד לד"ר (וכן מצאנוהו בפסק"ר) שלפעמים התשובה על שאלת ילמדנו היא בעלת ב' חלקים, הלכה של תנאים והיא מובאה בלשון שנו חכמים או שנו רבותינו (הלשון שנו רבותינו בג', י"ב באמצע הדרשה הוא יוצא מן הכלל!) ופרושה על ידי האמוראים ודבריהם מובאים בלשון למדונו רבותינו. והנה אף

שבדרשות ילמדנו שבמדרשי תנחומא לא נמצא כזה בכל זאת נראה שכבר הילמדנו הקדמון השתמש לפעמים בהלשון למדונו רבותינו, עיין סימן ג׳, א׳. גם בשמוש לשון ארמי מדרש ד״ר שוה למדרשי תנחומא-ילמדנו שלפעמים עקבי לשון זה נראו בו אבל לא בדרשות ילמדנו שבו, עיין הבטויים והמאמרים בארמית א׳, כ״ב; ב׳, כ׳ ול״ג.

הדרשות שבהקבוצים השונים שלפנינו בפסק״ר יש שפותחות בדרשות ילמדנו ויש שאין להן פתיחות אלה והמעיין בעין בקורת לא יטיל ספק בדבר שהרבה דרשות ילמדנו שבו ממקום אחר והוא הילמדנו הקדמון, באו אל תוך הפסיקתות, ורק קצתן ממסדר הפסק״ר הן כאשר הראיתי למטה עמוד תק״ד, ולא באתי כאן אלא להעיר שהשם המוזר יולימנא בר עבדי בראש פ״ז היא ט״ס וצ״ל יוליינא בר טבריני והוא לולייני בר טבריני שאין בין לולייני ויוליינא (Julianus=) אלא שנוי כתיב בלבד. ונראה שהיה תלמיד ר׳ יצחק שכן הוא אומר דברים בשמו כאן בפסקתא ובתנחומא הו״ב בראשית ד׳, ושם הערה כ״ב, העיר באבער שבילקוט שמואל קס״ב נמצא טברי במקום טבריני, וטברי עלול להתחלף בעבדי. ושאר השמות שבדרשות ילמדנו שבפסק״ר הן הן שנמצאו לפנינו במדרשי תנחומא-ילמדנו וכן שאר הסימנים שקבענו לדרשות אלו נכרים גם בפסק״ר.

היוצא לנו מהדברים שנאמרו למעלה הוא ש„דרשות ילמדנו" בכל מקום שנמצא אותן, במדרשי תנחומא-ילמדנו, בדברים ר׳ וזוטא בפסיקתא דר׳ כהנא ובפסקתא ר׳ מטבע אחד להן ולא עוד אלא שהסימנים המיוחדים להן מראים שכולן ממקור אחד הן והוא הילמדנו הקדמון שלא היה אלא קובץ דרשות הפותחות בילמדנו, דרשה לכל סדר וסדר שבתורה ולפרשיות המועדים והשבתות המיוחדות. וכדי לעמוד על מדרש זה אמרתי לתן כאן רשימה מכל דרשותיו הנמצאות לפנינו מפוזרות בספרות המדרשית ואצל הראשונים ולהעיר עליהן מה שיש לי לישא ולתן, וחלקתי אותן לחמשה ראשים ואלו הן. א׳) דרשות ילמדנו שבתנחומא הנדפס ובתוכן גם אלה שנמצאו בין בנדפס בין בהו״ב; ב׳) דרשות ילמדנו שבתנחומא הוצאת באבער; ג׳) דרשות ילמדנו שבערוך ובילקוט ואצל שאר ראשונים; ד׳) דרשות ילמדנו שבדברים ר׳ וזוטא; ה׳) דרשות ילמדנו שבפסקתא ר׳ ובפסקתא דר׳ כהנא. דרשות ילמדנו שבפסק״ר שעל פסוקי נביאים או מזמורי תהלים לא נמנו כאן ולא הערותי עליהם כלל כאשר לדעתי אינן מהילמדנו הקדמון אלא ממסדר הפסקתא, וכן לא הבאתי כאן דרשות ילמדנו שבקטעי הגניזה ומה שיש להעיר עליהם כי לא חפצתי להכפיל הדברים והמעיין ימצאם בהקטעים ד׳-ה׳, ז׳ וי״א שבספר זה ובהפתיחות שלהם. מנין הדרשות עולה לערך מאה ושבעים וחמש (על „הספיקות" עיין תצ״א-צ״ב ותצ״ד) ורק מקרה הוא שמניינן שוה או קרוב למניין הסדרים לשבתות ג׳ שנים וכ״א ה„סדרים התמידיים" של כל שנה ושנה, עיין מסכת סופרים פט״ז, י׳ שאמרו שם הלכך קבעו ע״ה סדרים בתורה בכל שבת ושבת עולת תמיד. ולפי דעת עפשטיין במקדמוניות היהודים נ״ט-ס׳ פרוש הדברים הוא שיש קנ״ד סדרים שקוראים במשך ג׳ שנים וכ״א פרשיות שקוראים בימים ידועים בכל שנה ושנה ובס״ה עולים

קע"ה. ולי ספק גדול אם כוון עפשטיין לאמתתן של דברי מ"ס שמחברו אומר בכל „שבת ושבת" ואם כן איך אפשר לאמר שכוונתו בזה גם להפרשיות שקוראים במועדים ובשאר ימים ידועים, ואיך שיהיה ברור שקע"ה דרשות שלפנינו אין להם עניין כלל אצל קע"ה סדרים שבמ"ס.

א

דרשות ילמדנו בתנחומא הנדפס.

א') בראשית א', א'; בראשית ד'. הבונה בית חדש מברך שהחינו, משנה ברכות ט', ד' והנוסח הישן של ברכה זו הוא שהגיענו, עיין בירושלמי שם ובתוספתא בפרק האחרון כמה פעמים שהגיענו „ונתקן" לשהחיינו בכ"י ב', והמטבע הרגיל שהחיינו וקימנו והגיענו הוא מורכב מב' נוסחאות אלה. ובירושלמי שם הלכה ד' כבר הובאו ב' הנוסחאות, הראשון נתייחס לר' יעקב בר זבדי—והגיענו הוא אשגרא דספרי!—והשני לר' בא והמפרשים שגו באמרם שאין בין דברי ב' אמוראים אלה ולא כלום. המאמר וכן אתה מוצא, שוה בעקרו לדברי הירוש' שבת ט"ו ג', לא נתנו שבתות וי"ט אלא לאכילה ושתיה ועיין ג"כ פסחים ס"ח, ב', ומן אמר הקב"ה עד מימים ימימה בפסדר"כ קצ"ד, א' על שם ר' ברכיה ושם בלשון ארמי ומאמרו של ר' חנינא שם קצ"ה, ב'; ודברי התנחומא נעלמו מבאכער בהגדות האמוראים שלו ב', תפ"ד וג', קפ"ו ועיין בנדפס כי תבוא א'. דברי ר' חנינא בן גמליאל נתיחסו במכלתא ויסע ב' מ"ז, א' לר' שמעון בג"מ ונראה שטעות סופר בתנחומא ועל ידי אשגרא מהמאמר שלפניו נתחלפו השמות ונמצא לנכון בכ"י שני של הוואטיקאן, עיין מבוא לבאבער עמוד קנ"ט והוא לא העיר על המכלתא. מאמרו של ר' ברכיה גם כן בתנחומא הו"ב ויצא ט"ז אבל שם נשנה סתם.

ב') בראשית ג', כ"ב; בראשית ח'. המספר לשון הרע חמור מן העושה מעשה וכו', משנה סוף פ"ג דערכין, והמספר במקום האומר שבמשנה הוא אשגרא מהשאלה, המספר להר' וכו' אולם הגרסא, המור, ולא, יתר, כבספרים יש לה מקום עיין בהלופי נוסחאות שבמשנה הוצאת ראם. מאמרו של ר' יהב"ל נמצא בכמה מקומות אבל נתייחס לאמוראים אחרים, עיין ערכין ט"ו, ב' ירושלמי פאה פ"א, ט"ז ריש ע"א ומדרש תהלים י"ב, ב' ומה שנאמר כאן על שם רבנן נתייחס בהרבה מדרשים לר' יהב"ל, עיין ב"ר י"ט, ד' ובהמקומות שהעיר עליהם טהעאדאר, אלא ששם ליתא, קשה להר"ר שהביא מיתה על אדם, והן דברי בעל מדרש ילמדנו שהשתמש בההגדה שהשטן ספר להר"ר וסמכה על הפסוק הן היה כדי לדרוש ראש הסדר.

ג') בראשית ו', ט'; נח א'=הו"ב א'. על ג' עברות וכו', משנה שבת ב', ו'. הקשר שבין הפסוק נח איש צדיק והדרשה על ג' מצות שנתנו לאשה אינו נראה אלא בהו"ב ששם נמצא סוף הדרשה החסר בנדפס והוא שנח נכפל שמו

משום שהיה צדיק וכן נכפל שמו של אברהם ש ה א י ר העולם בצדקו. וקרוב אני לאמר שגם בהו"ב חסר כאן וצריך להשלים אחר, לאור עולם, מאמר כעין זה: וכן באברהם הוא אומר, מי העיר וכו' אמר הקב"ה אברהם ה א י ר עולמי בצדקו, ודברי באבער בהערה י"ז יש לתקנם על פי מה שכתבתי. עקר דרשה זו נמצא בירושלמי שבת פ"ב, ה"ו ובשאר מקומות, עי' באבער בהערותיו, אבל סגנונה כָּן מיוחד למדרש זה ותמה אני על באבער שבהערה י"ד מחק כך שנו רבותינו, משום שלא נמצא במשנה ונעלם ממנו שבהרבה מקומות שבתנחומא ציינו בבטוי שנו ר' דרשות ומאמרי אמוראים, ורק בהפתיחות השתמשו בבטוי זה לציין משנת תנאים, במשנה או במקורות אחרים, עיין לעיל עמוד תנ"א.

ד') בראשית ח', א'; נח ו'. הרואה קשת וכו' עין בפנים הספר כ"ג–כ"ד מה שכתבתי על דרשה זו שנמצאה גם בהו"ב ובקטע הילמדנו.

ה') בראשית ח', ט"ו; נח ח'=הו"ב י"ג מהו ליתן ריק טפל וכו'. כבר הערותי בפנים הספר כ"ד–כ"ה שדרשה זו אינה מהילמדנו הקדמון ודרשת מדרש זה על הפסוק צא מן התבא בקטע הילמדנו היא שונה לגמרי ממה שהיא בב' מהדורות של התנחומא. ורואה אני להחזיק מה שאמרתי שם שגם המסדר המאוחר לא השתמש כאן בבבלי אלא בירושלמי וראיה לזה שהמאמר על הדברים שמבטלין הגזירה נאמר כאן בנוסח של ספרי חכמי ארץ ישראל (עיין ב"ר מ"ד, י"ב ובנסמן שם) ולא בנוסחו של הבבלי ר"ה ט"ז, ב'. גם הפתגם, מה רפואתו של יצר הרע תשובה, הוא שונה מפתגם הבבלי קדושין ל', ב': בראתי יצר הרע ובראתי לו תבלין תורה, ואף שגם זה משיחתן של בני א"י הוא, עיין ספרי דברים מ"ה.

ו') בראשית ט', י"ח; נח י"ב=הו"ב, י"ח האיש מצווה ולא האשה וכו'. בפנים הספר כ"ה הראיתי שבב' מהדורות של התנחומא כבר נתוספו בדרשה זו דברים שאינם מהילמדנו הקדמון אולם לא צדק באבער באמרו (הערה קפ"ד) שהמאמר וכבשה כתיב נוסף מהבבלי שכן נמצא גם בירושלמי יבמות סוף פ"ו כמו שהעיר הוא בעצמו. גם לא אבין מה כוונתו באמרו שבירושלמי צ"ל מאמרו של ר' אלעזר אחר ויברך אותו והרי לא הובאה המשנה שם כלל שכן דרך תלמוד ירושלמי לפרש המשנה מבלי להביא ההלכה שבהמשנה שעליה נאמר הפרוש. דעת התנחומא שהאיש מצווה על פריה ורביה יותר מן האשה קשה לעמוד עליה שאם הלכה כר"י בן ברוקה שעל שניהם נאמר פרו ורבו איך אפשר לחלק ביניהם, ונראה שכוון למה שאמרו שדרכו של איש לחזור אחרי אשה ולא אשה על אחר איש, עיין ב"ר י"ז, ז' ובנסמן שם והוסף קדושין ב', ב'.

ז') בראשית י"א, א'; נח ט"ז=הו"ב כ"ב. בית שנותנין בו ערוב וכו'. ההלכה היא הברייתא שמביא ר' אבהו ובירושלמי ערובין פ"ו, ז' נשנתה בלשון גרוע, אוסרין ומתירין במקום צריך ואינו צריך שבתנחומא וכבר נכשל בו הרב בעל קרבן עדה ופרש שב"ה מתירין רק בדיעבד, וברור שהעיקר כמו שהוא בתנחומא שב"ה מתירים לכתחלה. ובררייתא זו לא נזכרה בבבלי ושם בערובין מ"ט, א'

אמרו בשם שמואל, בית שמניחין בו ערוב אין צריך להפריש וכן הוא בתוספתא ז׳ [ה׳] י״א. ראוי לשום לב על הלשון, לא הכל ממנו, שמעיד על שאיפותו של מחבר מדרש זה להשתמש רק בלשון המקרא ובאבער „תקן״ לכל הימנו!

ח׳) בראשית י״ב א׳; לך א׳=הו״ב א׳. אסור לקבל עול מלכות שמים כשהוא מהלך. כבר הערותי בקצרה בפנים הספר סוף עמוד ל״ה ול׳ו שדרשה זו איננה מהילמדנו הקדמון, ורואה אני להוסיף כאן שבנדפס ובשתי כ״י של הו״ב (עיין הערה ב׳) השאלה מתחלת, אדם מישראל—או אדם בלבד כך בכ״י אחד— ועובדא זה מביאני להשערה שדרשה זו נלקחה ממהדורה אחת של מדרש דברים רבה שכך הוא סגנונו של מדרש זה להתחיל באדם מישראל וכאשר הדרשה היא על ק״ש, מקומה במדרש לדברים ולא לבראשית, ובאמת יש לפנינו בדברים ר׳ פרק ב׳, ל״א החלק היותר גדול של ההלכה שבדרשה זו. וקרוב אני לומר שבעל דרשה זו השתמש כבר בבבלי ברכות י״ג, ב׳ שפסקו שם שהלכה כר״מ שצריך כוונה רק בפסוק ראשון ועל פי זה פרש דברי הירושלמי שם פ״ב, א׳, צריך לקבל עליו עול מלכות שמים מעומד שרק בפסוק הראשון עומד ומיד אחר זה מהלך. ובאמת אין הוכחה כלום מהירושלמי עצמו שכך פסקו בא״י שאפשר שהם קראו קבלת עול מלכות שמים לפרשה ראשונה או לחלק הראשון שלה, וראייה לזה שבבבלי שם אמר רב יהודה עד על לבבך בעמידה ובירושלמי הוא בעצמו אומר שקבלת עול מלכות שמים צריכה להיות מעומד וע״כ שלא כדעת מדרש זה שקבלת עול הוא רק פסוק ראשון לבדו. והרז״פ שם בפרושו כתב שהבבלי והירושלמי נחלקו מה היא דעתו של ר׳ יהודה ולא דק וכן לא עמד באבער על עקרה של הלכה זו בהערותיו שכתב שדברי התנהומא הן דברי הירושלמי ולא ראה שבירושלמי לא נזכר דבר שיש הלוק בין פסוק ראשון לשאר פסוקים שבה. בנדפס נתוספו כמה בטוים חדשים, ברתת ובזיעה, ביחוד השם—בספרות העתיקה יחוד השם יש לו משמע אחר לגמרי!—שאינם בהו״ב. עיין לקמן סימן ד׳, ט׳.

ט׳) בראשית י״ד, א׳; לך ו׳=הו״ב ו׳. גר שנתגייר וכו׳. משנה פסחים ח׳, ח׳ ובנדפס חסר המאמר של משנה זו שעליו נוסדה הדרשה ולנכון בהו״ב, ובה׳ אומרים הפורש מן הערלה וכו׳ ולכן חביב הוא הגר לפני הקב״ה שפרש עצמו מן הטומאה. אולם אפשר גם כן שחסר בראש הדרשה מאמר אחד לפני דברי ריש לקיש שבנדפס, וכבר בהוצאה ראשונה, נאמר כאן א״ל ר״ש בן לקיש וא״ל (=אמר לו) מראה שנזכר קודם לכן איזה חכם (ואולי ר׳ יוחנן) שאמר דבר על חביבותו של גר, ועיין בבמדבר ר׳ ח׳, ב׳ כמה מאמרים על האהבה והחבה שהב״ה אוהב את הגרים. הכתיב, אונקלוס, בנדפס ובכ״י אחד של הו״ב הוא מושפע מהבבלי ויותר נכון, עקילס, כאשר הוא בכ״י רומי ב׳ (עיין באבער הערה נ״ג) שכן נכתב השם הזה במדרשי א״י ובירושלמי.

י׳) בראשית י״ד, א׳; לך ח׳. הכותב כל נכסיו וכו׳ פאה ג׳, ח׳. בעל דרשה זו שנה לשון המשנה וכתב חוץ מחפץ אחד שבהן במקום חוץ מאחד מרבוא שבהם כדי להתאימה עם לשון וסגנון המעשה המובא על משנה זו ובו היה מוכרח

להשתמש בחפץ כי בו עקר החדוד. ומה שנוגע להמעשה עצמו אינו אלא נוסח אחר מהמעשה בשיר השירים ר' א' סוף פסוק ד', באשה שנתן לה בעלה רשות לטול כל חפץ טוב לבית אביה והיא לקחה אותו כשהיה שכור באמרה, אין חפץ טוב בעולם יותר ממך. וקרוב לודאי שדרשה זו והיא השנייה על סדר בראשית י"ד, א' אינה מהילמדנו הקדמון אלא הוספה מאוחרת ולכן לא נמצאה בהו"ב, והמעיין בעין בקורת יראה מיד שלשון וסגנון דרשה זו שונים מלשונו וסגנונו של הילמדנו הקדמון והרבה סימני ילדות בה אולם כבר היתה בילמדנו של בעל הערוך כאשר מוכח מדבריו ערך דייתק.

י"א) בראשית ט"ו, א'; לך י'=הו"ב י"ג. העולה באה וכו'. מאמרו של ר' ישמעאל לא נמצא בשום מקום ונראה שמחבר הילמדנו השתמש במדרש תורת כהנים של ר' ישמעאל, ובתוספתא מנחות י', י"ב נחלקו ר' יוסי הגלילי ור' עקיבא על ודוי של עולה ודברי ר' עקיבה, על מה עולה מכפרת על דברים שיש בהן עונש הרי עונש אמור וכו' מראים שבא להוציא לא לבד מדעתו של ר' יוסי הגלילי שאמר שמתודה על עון לקט ושכחה (עיין יומא ל"ו, א' פרוש מחלקותם) אלא גם מדעתם של אלה האומרים שמתודה על לא תעשה שענשה אמור בתורה וזו היא דעהו של ר' ישמעאל כאן שעולה מכפרת אם עבר על ל"ת שיש בה מלקות אבל לא נלקה בבית דין, שלא היו עדים בדבר או מפני טעם אחר. ועיין גם כן ספרא א', ד' על ונרצה לו, אם תאמר שחייבים וכו' וזהו להוציא מדעתו של ר' ישמעאל שנרצה הוא גם בלא תעשה בלא התראה או בשגגה עיין שם בפרוש הר"ש, ולעומת זה בקטע ח' שההלכה שבו היא ממשנתו של ר' ישמעאל (עיין עמוד ס"ז וכו') נאמר על פסוק זה, אבל חטא חט שהוא חייב עליו מיתה אין קרבנו נרצה, והיו הכהנים וכו' אם בן מות הוא ואם בן מלקות הוא, ונראה שרק אם בן מות הוא ואם בן מלקות הוא שעבר בזדון ובהתראה שאין עולה מכפרת אבל מכפרת על לא תעשה, (עיין בפנים הספר עמוד ע"ג–ע"ד ובההערות שם) וזה בשיטת ר' ישמעאל כאן. ובאבער בהערה קמ"ד העיר על הלשון, כך ענה „וזה לא נמצא במשנה" ובאמת השתמשו בבטוי זה בהביאם דברי התנאים בין שהם במשנה בין שהם במקורות אחרים עיין עמוד תנ"א. משער אני שהדרשה הזאת נעתקה ממקומה, מבראשית כ"ב, א' לט"ו, א' על ידי שגגת הסופרים שהחליפו הסדר [ויהי] אחר הדברים האלה, בהסדר אחר הדברים האלה והנושא שלה, שעולה מכפרת על הרהור הלב, ולכן נצטווה אברהם להקריב את יצחק בנו לעולה משום שהרהר אחר הקב"ה, מוכיח שמקומה בויהי אחר הדברים ולא באחר הד' והדרשה על אחר הדברים בקטע הילמדנו היא אחרת לגמרי, עיין בפנים הספר מ"ב וכו'. ולפי זה נראה שמאמר ר' יצחק בסוף הדרשה נתוסף אחרי שהעתיקו הסופרים הדרשה על סדר עקידה לסדר אחר הדברים האלה. ועיין בפנים הספר צ"ו–צ"ז דוגמא אחרת כעין זו שהסופרים, העתיקו דרשה משלח לוישלח ולכן אין לתמה אם נתחלף להם סדר [ויהי] אחר הדברים בסדר אחר הדברים הסמוכים זה לזה ועיין לקמן עמוד תקי"א, וכבר הערותי בפנים הספר נ"א שבב' מהדורות התנח' אין דרשת ילמדנו על בראשית כ"ב, א' והטעם שנעתקה ממקומה.

י"ב) בראשית י"ז, א'; לך ט"ז=הו"ב כ'. כל ספק נפשות דוחה את השבת, משנה יומא ח', ו', וכאן רק חלק אחד של משנה זו אבל בויתרו ח' כלה היא פתיחה לדרשת ילמדנו, ועיין גם כן בהו"ב מסעי א' ושם וישב ח'. ובהו"ב כאן נשתבשו דברי המשנה ונאמר, ספק מתרפא ספק אין מתרפא אין דוחין ובודאי שבוש גדול הוא שהכלל ספק נפשות דוחה נאמר במשנה שם לעניין ספק מתרפא או לא. ונראה שצ"ל, ספק מתרפא ספק אין מתרפא בשביל המילה דוחין את השבת וכוונו להמשנה שבת י"ט, ב' וג' שעושין רפואות הילד הנימול בשבת ואף שספק הוא אם יתרפא על ידן או לא, וזהו מה שנאמר בנדפס, ומילה סכנת נפש היא לפיכך הותר לרפאותה בשבת. כבר העיר באבער שהמאמר ה' ערלות שבנדפס היא הוספה מפרקי ר"א כ"ט, ובודאי כן הוא שדרשה זו מפרדת בין הדבקים והמסדר האחרון הוכרח להוסיף המלות אם אמול אחד וכו' על הדברים שבפר"א כדי לחברה עם הדרשה של הילמדנו שהפסיקה באמצע, ועקרה שאברהם היה חסר קודם שמל ושלם אחרי כן.

י"ג) בראשית י"ח, א'; וירא א'=הו"ב. בכל יום מתפלל אדם שמונה עשרה משנה ברכות ד', ג'. דרשה זו נתוספו בה הרבה דברים בנדפס ובהו"ב נתקצרה יותר מדאי ולכן קשה לעמוד על תכנה הראשון. ומה שנראה לי בזה הוא שקרוב לודאי שמין אתה מוצא י"ח וכו' עד ממצא חפציך ודבר דבר (ואולי כבר המאמר שלפני זה אינו מעקר הספר, עיין מה שהערותי לסימן ה', י"ב) היא הוספה מאוחרת ואפשר שנלקחה מספר הפרדס נ"ז, א' ואף שהדבר קצת בספק שאולי כבר היה לפני רש"י בתנחומא שלו ובסדור רש"י רנ"ח בנוסח אחר ובאבער בהערותיו על הסדור לא העיר על התנחומא. אולם החמשה טעמים לתקנת י"ח ברכות הן מעקר הדרשה וכן אפשר שהטעמים לכ"ד של תענית ולט' של ראש השנה אינן הוספות ובהו"ב נתקצרו הדברים ולא נשנו אלא ב' טעמים לתקנת י"ח ותו לא. ואין אני רואה שום ראיה לדברי באבער (הערה ג') שמסדר הנדפס הרכיב במאמרו של ר' סימון נוסח הבבלי ונוסח הירושלמי ולא אדע מניין לו שהבטוי, יתפקקו כל חוליות שבשדרה, אינו מקורי, וכבר נדע שבכמה וכמה מקומות דברי חכמי א"י נמסרו לנו בהבבלי בצורתן הראשונה ובירושלמי בפנים חדשות. וכשנשווה דברי התנחומא עם דברי הירושלמי בברכות ד', ג' נראה שאינן תלויים זה בזה אלא שהשתמשו במקורות שונים ולכן הסדר של הטעמים, שמות האמוראים וסגנון הלשון שונים. ורואה אני להעיר שפרוש המאמר הנשנה בירושלמי בב"ר ס"ט וכאן בתנחומא, אם יאמר לך אדם וכו' שנתקשו בו רבים (והגר"א בשנות אליה' לברכות ד', ג' הגיה הירושלמי ביד חזקה ולפי הגהתו צריך לשבש גם המדרשים הנ"ל ולא כמו שאומר באבער הערה ג' שהגר"א הגיה הירושלמי ע"פ התנחומא!) פשוט הוא אם נשים לב לדבר זה והוא שלא מנו רק אלה המקומות שבתורה שנזכר בהם יחוד שמו של הב"ה על האבות. ולפי זה זכר לאברהם וכו' בשמות ל"ב, י"ג הוא מן המנין שהרי הוא אומר אשר נשבעת להם אבל זכר לאברהם וכו' בדברים ט', כ"ז אינו מן המנין שאין כאן יחוד שמו של הב"ה על האבות, ואם כן נשתארו י"ח מקומות (עיין מנינם

בשנות אליהו) בתורה שנזכר בהם השם ביחוסו אל האבות. ושאלו הרי י״ט הן שכבר נאמר אני י״י אלהי אברהם אביך וכו׳ בבראשית כ״ח, י״ג והשיבו שזה אינו מן המנין שיעקב לא נזכר כאן. וחזרו ואמרו שלפי דבריך הרי אינן אלא י״ז שגם זכר שבשמות אינו מן המנין שהרי אינו אומר זכר אשר נשבעת לאברהם וכו׳ אלא זכר לאברהם וכו׳ אשר נשבעת להם והשיבו ששמי ושם אבותי מן המנין. ופרוש פסוק זה על פי ההגדה הוא, השם=הב״ה שנגלה לי ולאבותי, אברהם ויצחק, יגלה גם להם וכעין זה הדרשה בילמדנו המובאה במדרש הג׳ בראשית תשכ״ב–תשכ״ג (עיין בפנים הספר ק״י–קי״א) ושם נדרש על יהושע וגדעון שנגלה להם הקב״ה על ידי מלאך משום שבפסוק זה נאמר יברך את הנערים ויהושע נקרא נער בשמות ל״ג, י״א וגדעון קרא עצמו הצעיר, שופטים ו׳, ט״ו עַם נרדף עם נער ולזה כוונו באמרם, הנערים זה יהושע וגדעון, והרש״ז שעכטער לא העיר כלום על זה.

י״ד.) בראשית י״ח, י״ז; וירא ה׳=הו״ב ו׳. המתרגם אסור לו להסתכל בכתב וכו׳. לפי נוסח הנדפס פרוש הלכה זו הוא, שהמתרגם אסור להסתכל בס״ת ולתרגם כדי שלא יאמרו תרגום כתוב בתורה אולם לפי נוסח דרשה זו בפסק״ר ראש פ״ה ובהו״ב אפשר שפרושה שאסור לתרגם מתוך תרגום שנכתב בספר. אבל אין ספק מוציא מידי ודאי שגם בפסק״ר ובהו״ב אפשר שכתב הוא ס״ת ורמא״ש בהערותיו לפסק״ר החליט הדבר שלפי הפסק״ר נזכרו כאן ג׳ דברים, א׳ שאין קורים תרגום מתוך הכתב, ב׳ שאין קורים בתורה בעל פה וג׳ שהמתרגם אסור לו להסתכל בס״ת בשעה שמתרגם. ולי הדבר בספק גדול שקשה להמציא מחלוקת בין תנחומא הנדפס והפסק״ר ובתנחומא לא נזכר דבר מתרגום כתוב בספר. והנה בדורות התנאים לא הרשו אפילו ליחיד לכתוב תרגום, עיין שבת קט״ו, א׳ ושם נסמן, אבל בדורות האמוראים כבר הותר הדבר והיו לומדים הרגום מתוך הספר (עיין גטין ס׳, א׳ על ספרי דאגדתא ובכללם תרגום ועיין גם כן ברכות ח׳, א׳ וב׳) אלא שלא התירו לתרגם מתוך הכתב כמו שאמרו בירושלמי מגלה פ״ד, א׳, ע״ד, ד׳. ואם נקבל דעת רמא״ש דרשה זו מאוחרת היא שרק בדורות האמוראים נשאו ונתנו על תרגום שבספר ואפשר שההלכה של הדרשה הן הן הדברים שבירושלמי אולם לפי מה שכתבתי בפרוש הפסק״ר והו״ב נוכל לומר שהלכה זו היא ממשנת התנאים ואף שלא נמצאה בהמקורים שלנו, והדבר שקול. ודע שאין ספק שכל דרשה זו מקומה בכי תשא על הסדר שמות ל״ד, כ״ז ובנדפס עם ל״ד ישנה כמעט כולה והנושא שלה, דברים שבכתב אי אתה רשאי לאומרם בעל פה ודברים שבעל פה אסור לאומרם מתוך הכתב, אין לו שום קשר עם הסדר המכסה אני אבל עם, כתב לך, שבכי תשא נקשר הטב. והנה לפי מסורת הסדרים שלפנינו המכסה אני אין ראש סדר כלל ורק במקומות אחדים נהגו להתחיל בו ראש סדר כפי מה שנראה מב׳ מהדורות של התנחומא ובאלה המקומות השתמשו בדרשת הילמדנו שבכי תשא והוסיפו מאמר אחד בסופה– וכן אתה מוצא וכו׳–כדי לקשרה עם הפסוק המכסה אני; ועיין מה שכתבתי לקמן סעיף ט״ו ונ״ב; ועיין גם כן סימן ה׳, ב׳.

ט"ו) בראשית י"ח, י"ז; וירא ו'. מי שנולדו לו שני בנים וכו'. שבוש גדול יש כאן שאיך אפשר לומר שחלל את השבת אם מל של שבת בערב שבת וברור שצ"ל, או של אחד בשבת (של אחר שבת) בשבת. והלכה זו מקורה במשנה שבת י"ט, ד' ומסדר המדרש שנה משנתו של ר' אליעזר כדי שישמעו העם ויראו ולא יקילו באסורי שבת ואף ששמותי הוא ואין הלכה כמותו, אלא כר' יהושע שפוטר בשמל את של ע"ש בשבת, שבכמה מקומות לא חששו רבנן דאגדתא אם דבריהם אינם מסכימים להלכה, עיין בפנים הספר עמוד י"ח ולקמן סעיף כ"ח. והנה כבר נחלקו תנאים ואמוראים בפרוש מהלוקת ר"א ור"י עין בבלי קל"ז, א' וירושלמי י"ט, ד' ועל פיהם גרסאות שונות במשנה, עיין הוצאת ראם וראטנער אהבת ציון שבת עמוד קס"א, וגרסת המדרש היא כגרסת הירושלמי והוצאת לו וסדר הדברים הם, של ע"ש בשבת ואחר כך של אחר שבת בשבת ובבבלי הוא להיפך אבל יש מהראשונים שהיה לפניהם גם במשנה שבבלי כאשר לפנינו בירושלמי עיין בפרוש המשנה להרמב"ם. גם דרשה זו ספק גדול לי אם לא הועתקה ממקום אחר כהדרשה שלפניה, ונראה הדבר שהיא דרשה על וירא, והנושא שלה גדל זכות המלה שבזכותה היה אברהם יושב והקב"ה עומד (וחלק זה של הדרשה גם בלך לך כ') כמו שנאמר וירא וכו' והוא יושב. וכבר הערותי בדברי על סעיף י"ד שבראשונה בראשית י"ח, י"ז לא היה ראש סדר כלל וכאשר נהגו להתחיל בו ראש סדר העתיקו מסדרי המדרשים הדרשה מי"ח, א' לי"ח, י"ז, וכדי לסומכה על הפסוק המכסה אני הוסיפו בסופה המאמר, ובשביל אותו זכות.

ט"ז) בראשית י"ט, א'; וירא ט' הו"ב י"ד. ארבע מיתות נמסרו לב"ד וכו'. משנה סנהדרין ראש פרק ז' בצורתה ממש אבל מחלוקת חכמים ור' שמעון נשנה בדרך אחר קצת ממה שהיא שם פרק ט', ג'. ונראה שהדרשה נתקצרה שחסרה כאן ההגדה שדור המבול נדונו באש משום שהיו פרוצין בזנות, עיין תנחומא הו"ב בראשית ל"ג ושם בנדפס סוף י"ב. ודע שהמאמר, על הכל וכו' שנתייחס כאן לבר קפרא מובא על שם ר' עזריה בנדפס ראש סימן י"ב שבבראשית ומזה אנו למדים שהדרשה בס' י"ב אינה דרשת ילמדנו כהדרשה שלפנינו, ועיין מה שכתבתי בפנים הספר עמוד כ"ג.

י"ז) כ"א, א'; וירא י"ד הו"ב ל"ב. אסור לאדם שיונה את חבירו וכו'. במשנה בבא מציעה ד', י' לא יאמר בכמה וכו' כמו שהוא בהמדרשים אולם מסדריהם הוסיפו בראש ההלכה, אסור לאדם וכו' כעין פרוש ואולי שצ"ל, שיונה את חבירו בדברים והוא מקביל למה שאמרו שם במשנה כשם שאונאה במקח וממכר כך אונאה בדברים. ובירושלמי שם במשנה, זכור מה היו מעשי אבותיך אולם אין להביא ראיה מזה כאשר עשה ה' וויס (בית תלמוד ה', ק"ב) שמסדר התנחומא השתמש במשנה נוסח בבלי, שבכ"י אוקספורד של תלמוד בבלי הגרסא כמו שהוא בירושלמי עיין דקדוקי סופרים ובמשנה הוצאת לו כמו שהוא בבבלי ועל כרחך שאין זה חלוף נוסחא בין הבבלי והירושלמי. וכן הכתיב הונאה אינו מיוחד להבבלי שאף ששם במשנה שבירושלמי נאמר הונייה בתלמוד שם באותה הלכה עצמה נמצאה כתובה, הונאה וכן שם בההלכה

שלפניה, אונאה ולא צדק רי"ה וויס באמרו שם שהירוש' אינו כותב בשום מקום, אונאה. ובמקום אינו צריך ליקח שבהמדרשים–בהו"ר גם בנדפס כן ולא לקנות!– בכל הנוסחאות שלנו בין בבבלי בין בירושלמי אינו רוצה, וקשה לעמוד איזו גרסא הוא מקורי. ומכל מקום מידי ספק לא יצאה הדרשה הזאת שאפשר שאינה מהילמדנו הקדמון שבכ"י המדויקים של הו"ב לא נמצאה וכן איננה בקטע הגניזה שבקמברידג המכיל מהדורה של תנחומא על פרשת וארא הקרובה להו"ב.

י"ח) כ"ד, א'; חיי שרה א'. היה רוכב על החמור והגיע זמן תפלה ירד וכו'. במשנה ברכות ד' ה' בקצור, היה רוכב על החמור ירד ואם אינו יכול לרד יחזיר את פניו. אבל בתוספתא שם ג', י"ח ומובאה בבבלי ל', א' ובירושלמי שם רבי אומר בין כך ובין כך מתפלל במקומו ובלבד שיהא לבו מכוון, ובירושלמי לבו מיושב, לפי דברי המדרש רבי אינו חולק על המשנה (מה שמצינו לו רק במקומות מועטים) אלא שמפרש, שאם אין דעתו מיושבת לא ירד. ובבבלי שם אמרו הלכה כרבי משום שחכמי בבל פרשו שלעולם אין צריך לרד, עיין בתוספות בד"ה הלכה ואם כן לא השתמש המסדר בהבבלי ואף שהמבטא, דעתו מיושבת, נמצא רק שם ובתוספתא לבו מכוון ובירושלמי לבו מיושב וכן המאמר, המתפלל צריך שיהא דעתו מיושבת וכו' לא נמצא במקורות א"י והוא קרוב למה שאמרו בבבלי ערובין ס"ה, א' כל שאין דעתו מיושבת עליו אל יתפלל אלא ששם נתיחס לרב ולא לר' יוחנן. לעומת זה מאמרו הקצר של אבא שאול אינו מובא כאן כאשר הוא בתוספתא ובבבלי ל"א, א' אלא כבר נתרכב עם פרושו שבירושלמי סוף פרק ה' ומעניין הדבר שגם בדרשות הילמדנו שבד"ר ב', ג' ובפסק"ר הוספה ב' דברי אבא שאול הם כמו שבתנחומא. ההגדה על הזקנה שתבעה אברהם נמצאה בהרבה מקומות ובנוסחאות שונות, עיין הו"ב חיי שרה ד' ושם בהערה כ"ח.

י"ט) כ"ה, א'; חיי שרה ה'. לפי שהיום משתנה וכו'. ירושלמי ראש פ"ד של ברכות ובב"ר ס"ח, ט', ובב' מקומות אלו גם כן מאמר ר' יהושע בן לוי אברהם תיקן תפלת הבקר וכו'. וכשנשוה דברי מדרש זה עם הירושלמי והב"ר נראה שסגנון התנחומא הוא יותר מקורי, שהדברים נראים שרש' בר נחמן נתן טעם לתקון ג' תפלות כמו האמוראים האחרים שנזכרו שם אבל בירושלמי ובב"ר הוסיפו ואמרו שלפי דבריו שהיום משתנה ג' פעמים בכל יום צריך לאמור ג' בקשות שבהם האדם מודה על שנוי היום שזכהו הב"ה לראותו. המאמר על ר' עקיבא נשנה בנוסח אחר ממה שהוא בתוספתא ג', ה' ובבבלי ל"א, א' שבשניהם נאמר שרע"ק היה מקצר בתפלתו עם הצבור וכאן נאמר שהיה מתפלל כדרכו. וכאשר הדרשה עתיקה היא אפשר שצריך להשלים בראשה: כך, שנו רבותינו אדם מתפלל ג' תפלות בכל יום, שבהילמדנו הקדמון הפתיחות מדברי הלכה לקוחות מספרי התנאים ולפי הגרסא שלפנינו ההלכה שבדרשה זו הוא מאמרו של ר' שמואל בר נחמן, עיין בפנים הספר ל"ה–ל"ו, ועיין גם כן מה שהערותי לה', ט"ז. ועל דרשות אחרות שבתנחומא על ג' תפלות עיין מקץ ט', וכי תשא כ"ג אולם אף שיש דברים שנשנו בכל ג' דרשות אלה, התכן לכל

אחת ואחת שונה; נושא הדרשה שבחיי שרה הוא טעם לג׳ תפלות, במקץ למה אסור לאדם להתפלל יותר מג׳ תפלות ובכי תשא טעם לשעות של תפלה.

כ׳) כ״ה, י״ט; תולדות א׳. רבי חייא רבא–כך בהו״ר ולא בר אבא כמו שהוא בדפוסים אחרים–בשם ר׳ יהודה כל המביא שלמים מביא שלום לעולם. ספרא ויקרא פרק ט״ז ג׳, א׳ וכבר ידוע שדברי הספרא מובאים בתלמוד ובמדרש על שם ר׳ חייה הגדול, עיין בפנים הספר רי״ג. מאמרו של ר׳ אלעזר–כך בהו״ר ולא אליעזר, שכוונו כאן להאמורא ר׳ אלעזר בן פדת–הוא מורכב מדברי ר׳ יהודה ודברי המשנה סוטה ט׳, י״ב: מיום שחרב בית המקדש אין יום שאין בו קללה. דברי רש׳ בן גמליאל–בדפוסים החדשים בן יוחי והוא אשגרא מהמאמר שלפני זה אבל בהו״ר ובהוצאת מנטובה לנכון גמליאל–מובאים בכמה מקומות, עיין המקומות שהעיר עליהם טהעאדאר סוף עמוד תצ״ד.

כ״א) כ״ז, א; תולדות ז׳. סומא פורס על שמע וכו׳. לפנינו במשנה מגלה ד׳, ה׳ המאמר, אבל אינו עובר לפני התיבה וכו׳ ליתא וכן לא היה לפני הראשונים (עיין הערת באבער בהמבוא כ׳, ע״א) אולם כפי הנראה היה בכ״י לפני ר׳ סולימאן שכך הגיה במשנה שלו לפי עדותו של ר׳ שלמה העדני במלאכת שלמה במקומו ובודאי לא היה מגיה המשנה נגד דעתן של ראשונים אם לא היה לפניו בכ״י כן.

כ״ב) כ״ז, ל״ג; תולדות י׳. הטועם טעם שמן מברך בורא פרי העץ וכו׳. ירושלמי ברכות ו׳, א׳ ושם נשנה בלשון זו: רבי יעקב בר זבדי בשם רבי אבהו שמן זית אומר עליו בורא פרי העץ, אמר רבי חייא בר פפא קומי רבי זעירא ומתניתא אמרה וכו׳. וקרוב שבעל דרשׂה זו כבר השתמש בהבבלי ולכן שנה לשון הירושלמי שלפי הבבלי השותה שמן אין מברך כלל שמזיק לגופו אלא בשותיהו על ידי אניגרון וזה מה שנאמר לפנינו מי שטעם טעם שמן, פרוש שנתן שמן הרבה באניגרון וטועם טעם השמן. ההגדה על טובים בב״ר ס״ה, ח׳ ובהרבה מקומות ע״ש הערת טהעאדאר וכאשר אין כל חדש בדרשה זו חשודה היא בעיני להוספה וביחוד אחרי שאין ראש סדר בבראשית כ״ז, ל״ג, וכן האמורא יוסי ב״ז הוא מדורות האחרונים ולא נזכר אלא במקום אחד בתנחומא וגם שם בהוספה מאחרת, עיין מה שהערותי לקמן סעיף ע׳ ולעיל עמוד תנ״א.

כ״ג) כ״ח, י׳; ויצא א׳. ההורג נפש בשגגה גולה וכו׳. הלכה זו מורכבת ממשנה מכות פ״ב, א׳ וד׳ ולפנינו ליתא לא בבבלי שם ולא בירושלמי, ערים. נראה שדרשה זו מקוטעת היא שקצרה יותר מדי–מן א״ר אבהו מתחלת דרשה אחרת ואולי גם המאמר שלפניו מכיון וכו׳ אינה מדרשת ילמדנו–ולא נמצאה בשרידי הילמדנו דרשה קצרה כעין זו.

כ״ד) כ״ט, ל״א; ויצא ד׳. אין מברכין על הנר (בהו״ר חסרות ב׳ תבות האחרונות) ולא על הבשמים ולא על הריח של עבודה זרה. במשנה שלפנינו בברכות ח׳, ו׳, ולא על הריח, ליתא ובמקום של נאמר שם שלפני, ואולי שבמדרש נשתרבב המאמר הזה מסוף ההלכה, אבל על ריח של ע״ז אסור. ומה שנאמר

כאן אבל אם עבר בשוק על חנות של בשמים חייב כן גם בירושלמי ברכות ראש פרק ו', כלקין לבי חנוותא (=חנויות) קפץ ר' חגיי ובירך עליהן, וכבר פרשו הראשונים והאחרונים דברי ירושלמי אלה באופנים שונים והעקר כמו שמפורש כאן במדרש. ההגדה על לאה ורחל שהיו ראויות להנשא לעשו ויעקב נמצאה בהרבה מקומות, עיין הו"ב ויצא י"ב ובמקומות שהעיר עליהן באבער ועיין גם כן שם כ'.

כ"ה) ל', כ"ב; ויצא ו'. הרואה בריות טובות ואילנות טובות אומר ברוך שככה לו בעולמו. ברייתא בבבלי ברכות נ"ח, ב' אולם בתוספתא שם ז', ראה בני אדם נאים ואילנות נאין אומר ברוך שככה לו בעולמו—ויש גורסים שברא, ובירושלמי ט', ב' סוף י"ג, ב' שכן ברא—בריות נאות. והנה אף שאין ספק שהלכה זו נאמרה כאן בסגנון הבבלי אין להביא ראיה מזה שכל הדרשה נאמרה בבבל כי כך הוא דרכן של הסופרים לכתוב סגנון הברכות הרגיל בפיהם, עיין מה שהערותי בפנים הספר כ"ג—כ"ד. המאמר כל ימי גדלתי בין החכמים נתייחס כאן לר' שמעון בן גמליאל וכן בילמדנו המובא בילקוט משלי רמז תתקמ"ו ולפנינו באבות א', י"ז שמעון בנו—ויש שגורסים טוב משתיקה וכן בילקוט—ושערתי במקום אחר שבנו מוסב להלל, עיין מה שכתבתי בזה במאמרי על תמיד בספר השנה לניימארק עמוד רפ"ח הערה ק"ח. אולם אין ספק שכבר בימים הראשונים חשבו ש„בנו" פרושו, בנו של רבן גמליאל הנזכר בהמשנה שלפניה ולכן אין בזה להוציא דרשה זו מחזקתה שהיא מהילמדנו הקדמון. אבל ברור לי שהמאמר, לאה תפשה בהודיה עד מצלי ומודה הוספה היא מבראשית ר' ע"ה, ה' שכאן מדבר משתיקה, אומנותה של רחל אשר בניה תפשו בה ולא מהודיה אומנותה של לאה.

כ"ו) ל', כ"ב; ויצא ח'. היתה אשתו מעוברת וכו'. משנה ברכות ט', ג'. ההגדה על הלוף עוברה של רחל מזכר לנקבה נמצאה בירושלמי שם בב"ר סוף ע"ב ובמקומות אחרים עיין שם הערת טהעאדאר, וסגנונה בהתנחומא אינו לא זה של הירושלמי ולא זה של ב"ר ובדבר אחד הוא מסכים עם הבבלי ברכות ס', א' שעל ידי תפלת לאה נתהפך העובר אבל לפי הירושלמי והב"ר תפלת רחל עשתה זאת, ומ"מ קשה לאמור שבעל דרשה זו השתמש בהבבלי שגם בהו"ב ויצא, י"ט ווישלח י"ח וכן בתרגום יונתן א' בראשית ל', כ"א נאמר כן. וראוי לשום לב על העובדא שיש לנו כאן בהתנחומא שתי דרשות ילמדנו על סדר א' ועל כרחך שאחת איננה מהילמדנו המקורי.

כ"ז) ל"א, ג'; ויצא י' נר שיש עליו צורת ע"ז אסור לישראל להדליק בו. הלכה זו אף שלא נמצאה במקום אחר פשוטה היא שמשנה שלמה היא בע"ז ג', ג' המוציא כלים ועליהם צורת חמה וכו' יוליכם לים המלח והובאה המשנה גם בב"ר פ"א, ג' אבל בודאי אין להגיה כאן כלי במקום נר, ולהשתמש, במקום, להדליק, כדי להשוות דברי המדרש עם דברי המשנה. ואפשר שצ"ל נר של ע"ז והיא היא ההלכה על גחלת של ע"ז בתוספתא בצה ד', ז' ושם נסמן. ובהו"ב ויצא כ"א חלק ההגדה של דרשה זו כמו שבנדפס אבל פתיחתה, ההלכה, היא

מהילכות עירובין, ובשניהם ויאמר אלהים במקום י״י שלפנינו וכן בתינאן אלהים ולא י״י!

כ״ח) ל״ד, א׳; וישלח ה׳=הו״ב י״ב. לא תצא אשה בעיר של זהב ולא בטבעת שיש עליה חותם ולא במחט שאינה נקובה ואם יצאה בהן לר״ה חייבת חטאת. כך היא הגרסא בנדפס ובהו״ב, לא תצא אשה לרשות הרבים בתכשיטיה ולא בכבול ולא בעיר של זהב ולא בקטלא ולא בנזמים ולא בטבעת שאין עליה חותם ולא במחט שאינה נקובה ואם יצתה אינה חייבת בזמן שיצתה בהן בתוך הבית אבל לא תצא באחד מן התכשיטין לרשות הרבים. והנה כבר האריכו להגיה ה׳ באבער שם בהערותיו וגרינהויט בלקוטי הילמדנו וישלח י״ג כדי להשוות דברי המדרש עם דברי המשנה בשבת ו׳, א׳, וג׳. ומה שנראה לי בזה הוא שמקור דברי המדרש עם דברי המשנה בשבת ו׳, וג׳. ומה שנראה לי בזה הוא שמקור המדרש אינה המשנה שלנו אלא משנת ר׳ מאיר שמחייב בעיר של זהב–עיין בבלי נ״ט, ב׳ וירושלמי ו׳, א׳ סוף עמוד ז׳ ותוספתא ד׳ [ה׳] ו׳–וכן בטבעת שיש עליה חותם ובמחט הנקובה–כך צ״ל ולא שאינה–מחייב ר׳ מאיר במשנה ג׳ שם. וכבר הערותי לעיל סעיף ט״ו שכך דרכו של מדרש זה לסמוך דרשותיו על הלכות המחמירים וגם במקום שאין הלכה כמותם, וביחוד בהלכות שבת למען ישמעו העם ויראו. ובהו״ב לא לבד דברי הלכה שבה נשתבשו אלא גם בחלק ההגדה נתוספו בו כמה דברים שאינם מעקר הדרשה הזאת עד שעל ידי ההוספות והשנוים–ורובם בסגנון מאוחר כמו, כבר נאמר מן הדבר הזה רמז בתורה!–נשתנו פניה לגמרי. ובנדפס הדרשות על צניעות האשה הן בסימן שלאחר זה וכן הוא נכון שאינן מדרשות ילמדנו. ועיין בילקוט תצוה ראש ש״פ שאף שרשום שם ירושלמי נראה שסוף המאמר אלו כהנים גדולים וכו׳ הוא מהתנחומא הו״ב כאן או מהנדפס סימן ו׳, ועיין גם כן תנחומא הו״ב במדבר סימן ג׳, אמרו רבותינו וכו׳ שכוונו לדברי התנחומא סימן ו׳. ויש מהראשונים שהיה לפניהם גם בירושלמי יומא א׳, ה׳ מאמר כעין זה שבתנחומא, עיין אהבת ציון לראטנער במקומו והוא לא העיר על התנחומא שבוישלח ועיין גם כן פרוש ר׳ שלמה בן היתום למ״ק עמוד ל״ד.

כ״ט) ל״ה, ז׳; וישלח ח׳. בשלשה מקומות פנקסו של אדם נפתחת וכו׳. זו לא שמענו אבל כיוצא בזו שמענו, עיין ירושלמי שבת ב׳, ו׳ וקה״ר ג׳, ב׳ על ג׳ דברים שאנשים מתים או שהשטן מצוי לקטרג ושניים מהם שנוים גם כאן בתנחומא והשלישי בירש׳ ובקה״ר הוא המפרש לים הגדול. ונראה שסגנון ההגדה שבתנחומא חדש הוא שג׳ דברים השנוים בירש׳ ובקה״ר הם מגדר אחד, אבל הנודר ואינו משלם הוא דבר אחר לגמרי מהיוצא לדרך יחידי או מהישן בבית המרועע. והרבה דברים בדרשה זו מראים באצבע שהיא אינה אלא קובץ מאמרים ממקורות אחרים. המבטא פנקסו נפתחת בודאי הוא מקורי וכבר מצינו באבות ג׳, ט״ז והפנקס פתוח, וברור שסגנון מאמר ר׳ ינאי המקורי הוא כמו שנאמר בירושלמי נדרים א׳, א׳ פנקסו נפתחת ונשנה לפנקסו נתבקרה בב״ר ראש פ״א משום הדרשה, ואחר נדרים ל ב ק ר, זהו הנודר ואינו משלם שפנקסו מ ת ב ק ר ת ולפנינו בתנחומא בראש הדרשה כמו שהוא בירושלמי ואחר כך

כמו שהוא בב״ר וע״כ שמסדרו השתמש בשני מקורות שונים. גם הלשון, מייתי ליה טעם מן הדין קרא אינו לשון הילמדנו כלל אלא לשון הירושלמי ובשבת שם מובא באמת טעם זה ואף שלפנינו לא נמצא שם מייתי ליה וכו׳, ממקומו מוכרח שבעל דרשה זו השתמש בהירושלמי ששם נאמר הטעם על המאמר הכללי שאין השטן מקטרג אלא בשעת סכנה ולכן אמר יעקב וקרהו אסון שכל הדרכים בחזקת סכנה אבל לפי הדרשה שלנו פנקסו של אדם נפתחת ביוצא לדרך יחידי ואם כן אין ראייה מפסוק זה כלל. סוף דבר נראה שרבה של דרשה זו חדשה היא, ומכל מקום אינני מחליט שכלה היא מזמן מאוחר לסדור הילמדנו שאפשר שנשאר בה קורטוב מהיסוד הישן, ואף שבהו״ב כ״א יש כאן דרשה אחרת לגמרי על סדר זה, ערבך ערבא צריך שהדבר מוטל בספק אם דרשה זו שבהו״ב לא נעתקה מהסדר כי תבוא שבמדבר ט״ו ב׳; עיין מה שכתבתי בפנים הספר צ״ו–צ״ז ולקמן ב׳, סעיף ט״ו. ואולי ששריד דרשת ילמדנו על ראש מטות הוא החמר שהשתמש בו המסדר המאוחר של דרשה זו, ועיין בילקוט מטות רמז תשפ״ד קצור דרשת ילמדנו שיש לה קרוב עם הדרשה שלפנינו.

ל׳) ל״ה, ט׳; וישלח י׳. מי שאינו מניח את העני ללקוט וכו׳. לפנינו בפאה ה׳, ו׳ בלשון שונה מעט, ובהו״ר בתוך שדהו ליתא כי ב׳ תיבות אלו גם במשנה אינן אבל בשעת הקציר וכו׳ נמצא גם בהו״ר. ונראה לי שנתוספו על ידי סופר שאינו מומחה שבודאי פרוש „מסייע״ כאן הוא שבעה״ב מסייע את העני בלקיטתו ואין לך לקט אלא בשעת קצירה ולא בשעת בצירה, שבענבים הוא פרט ולא לקט כמובן, אבל הסופר פרש מסייע בפאה כמסייע בבכורות כ״ו, א׳ (ושם נסמן) ושם אמרו הכהנים והלוים והעניים המסייעים בבית הגרנות=בשעת קצירה או בשעת בצירה, וטעה שעניים כאן נאמר לענין מעשר עני והם המסייעים ולא בעה״ב. ההגדה על הסולמות שבני אדם עולים ויורדים בהן נמצאה בכמה מקומות ובסגנונים שונים, עיין ב״ר ס״ח, ד׳ ושם נסמן.

ל״א) ל״ט, א׳; וישב ג׳. אסור להבדיל על הנר של עכו״ם במ״ש. במשנה ברכות ח׳, ו׳: אין מברכין לא על הנר ולא על הבשמים של עכו״ם, ובעל המדרש לא הביאה כצורתה. הטעם הראשון, למה שלא שבת, נמצא בפרוש רק בבבלי סוף דף נ״ב אולם גם בירושלמי פרשו כן המשנה כמו שמוכח ממה שאמרו שם ניחא גוי שהדליק מישראל, פרוש שהרי נר ששבת הוא. הטעם השני, אתה עושה העכו״ם כאלו הוא ספון לא נמצא לא בבבלי ולא בירושלמי אבל יש לו מקום במה שאמרו שם בב׳ התלמודים, שגוי מגוי אין מברכין אבל ישראל שהדליק מגוי מברכין, והוא משום שאם הנר הוא של ישראל עכשיו אפילו אם נדלק מנר של עכו׳ אין אנו מחשיבין את העכו״ם. המעשה על הלגיון מובא בערוך ערך קפל ב׳ מהילמדנו עקב ואין בידנו להכריע אם נשנה בוישב ונכפל בעקב או להיפך.

ל״ב) מ׳, א׳; וישב ה׳. ג׳ נאמנים הן בעל הבית שמפריש מעשרותיו וכו׳. קרוב לזה נמצא בפסחים קי״ג, א׳ בשם ר׳ יוחנן: שלשה מכריז עליהן הקב״ה בכל יום על רווק... ועל עני המחזיר אבדה ועל עשיר המעשר פירותיו.

והנה כאשר סגנון הגדה זו בתנחומא שונה מסגנונה בבבלי אין ראייה מוכרחת שבעל דרשה זו השתמש בבבלי אולם ממה שנאמר כאן, ורווק הדר בכפר בשכונת זונות מוכח שהיו לפניו דברי הבבלי ששכונת זנות הוא פרוש רבא שכך השיב לר' ספרא, לא כגון מר אלא כגון ר"ח ור' הוישעיה דהוו... יתבי בשוקא דזונות, ואפשר ששכונת זונות בתנחומא הוא פרוש מעל הגליון על פי דברי הגמרא בפסחים. ודע שבנוסחאות שלנו, אמר ריו"ח, הוא אשגרא מהמאמר שלפני זה ובנסחאות מדויקות ליתא ויש שגורסין בפרוש תנו רבנן וממה שאמר שם תני תנא מוכח שהיא ברייתא—עיין שם ברשב"ם ובפרוש המיוחס לרש"י—ולא מימרא של אמורא. וצריך אני להעיר שההגדה המתחלת ארז"ל פעם אחת וכו' אינה מעקר הדרשה ולכן נכפל המאמר, ובכל יום ויום משדלתו בדברים כדי להקשיר ההגדה הנוספה עם הפסוק ותשא אשת אדוניו והדרשה של הילמדנו מסיימת בהמאמר, כדי ליתן עיניו בה ועמד ביצרו מנין מה שקרא בענין ותשא אשת אדוניו. אולל מי שאומר שההגדה הנוספה נלקחה מספר הישר (רייפמאנן, בית תלמוד ג', קפ"ג) אינו אלא טועה, עיין ההגדה במדרש הגדול א', תק"ץ שבודאי לא השתמש בספר הישר שכמה דברים בסגנון המעשה שם שלא נמצא כלל בספר הישר. גם הרחבת הלשון שבספר הישר סימן ילדות הוא ובתנחומא ובמה"ג הכל בסגנון המדרשים.

ל"ג) מ"א, א'; מקץ א'. על הגשמים הוא אומר ברוך הטוב והמטיב. במשנה סוף ברכות על הגשמים ועל הבשורות הטובות אומר ברוך הטוב והמטיב ומסדר המדרש השמיט על הבשורות הטובות, ואף שגרסוהו האמוראים במשנה כמו שמוכח מהמשא ומתן שבתלמוד, משום שעיקר דרשתו הוא על הגשמים. מחלוקת ר"א ור"י, מאיין הגשמים יורדין, נמצאה בכמה מקומות, עיין ב"ר י"ג, י' ושם נסמן, ושם מובא גם כן מאמר רשב"ל, למה נקרא שמו שהקים, אולם בפני עצמו ולוא כטעם לדברי ר' אליעזר, ואף שגם בב"ר ובשאר מקומות אמרו שלדעת רשב"ל אין עננים אלא מלממה וזה בשיטת ר' אליעזר שכל העולם ממימי אוקינוס הוא שותה. דברי ר' שמואל בר נחמני בתענית ח', ב' אם לשבט בהרים ובגבעות הם רק נוסח אחר מדברי רשב"י בתנחומא כאן.

ל"ד) מ"ב, א'; מקץ ד'. אבל כל שבעה וכו'. הלכה זו לא נזכרה בפרוש לא בירושלמי ולא בבבלי אלא כך היא שנויה בשמחות ראש פרק ה' ואולם ההלכה השניה, ואם היה עני מדוקדק, נמצאה בבבלי מ"ק, כ"א, ב' אבל בסגנון אחר וברור שלא השתמש מסדר מדרש זה בהבבלי וסגנונו קרוב לסגנון ב"ר ק', ז'— בשניהם נמצא הלשון, עני מדוקדק!—ואף ששם אמרו שעושה מלאכה ביום ג' וכן בירושלמי מ"ק ג', ה' הרי הביאו שם דעת בר קפרא אפילו בשלישי אל יעשה ואולי היה לפני מסדר מדרש זה משנתו של ב"ק, ועיין גם כן ויקרא ר' ראש י"ח. ובכל אלה המקורות מובאה ג"כ ההגדה שפני המת משתנים ג' ימים לאחר המיתה—עיין ההלכה במשנה יבמות ק"כ, א'—אולם בלשון אחר ממה שהיא כאן ועל שם חכם אחר ולא על שם ר' כהנא, ועיין באכער אגדות אמוראי א"י ב', שי"א הערה ה' שלא העיר מדברי התנחומא.

ל״ה) מ״ג, י״ג; מקץ ט׳=הו״ב ט׳. אין מתפללין יותר מג׳ תפלות שתקנו אבות העולם. הלכה זו לא נמצאה לפנינו לא בבבלי ולא בירושלמי, ואדרבא בברכות כ״א, א׳ ושם בירושלמי ד׳, ג׳ אומר ר׳ יוחנן והלואי שיתפלל אדם כל היום. ולפי דעת אמוראי בבל שם מתפלל תפלת נדבה רק אם יכול לחדש בה דבר אולם בירושלמי לא חלקו כלל, ודברי התוספות שם סוף העמוד שלא אמר ריו״ח דבריו אלא בספק התפלל אבל ודאי התפלל לא מופרכים מהירושלמי ששם הביא דברי ר׳ יוחנן על היה עומד בתפלה ונזכר שהתפלל והוא חולק על אמוראי בבל–בבבלי, שמואל ובירושלמי, רב–שפסקו שחותך תפלתו ולא כמו שכתבו התוספות שרי״ח מודה לשמואל. ומסתימת דברי התנחומא משמע שאינו מחלק בין יכול לחדש דבר או לא ואם כן הוא חולק לא בלבד על הירושלמי אלא גם על הבבלי, חה סימן קדמות. מעניין גם כן המבטא אבות העולם, שהשתמשו בו התנאים וראשוני האמוראים ולא הדרשנים המאוחרים, עיין ספרי על הכת בלתי–ידועה עמוד רצ״ה.

ל״ו) מ״ד, י״ח; ויגש א׳. איזה הוא ערב שהוא חייב (לשלם האומ׳, כך בהוצאת מנטובה) הלווהו ואני נותן לך ונשא ונתן ביד הערב חייב. עקרה של הלכה זו במשנה סוף ב״ב–ובירושלמי וכן בהוצאת לו׳ האומר כאשר הוא בדפוס מנטובה–, אולם מה שנאמר כאן ונשא ונתן וכו׳ (והוא כמו אבל אם נשא ונתן עיין בעץ יוסף שיפה פרשו) הוא על פי הבבלי שם קע״ג, ב׳ שיהודה לא היה כערב סתם, שביש לו ללוה אין צריך לשלם, אלא כקבלן שאע״פ שיש נכסים ללוה יפרע ממנו. וכבר היה לפני מסדר מדרש זה הגרסא המשובשת שלפנינו בספרים שמובא כאן הפסוק תנה אותי על ידי ובאמת לא יהודה אמר כן אלא ראובן ובשאלתות, מקץ דרשה ל״א הוא לנכון, דכת׳ שלחה הנער אתי. ההגדה על קטרוג השטן בשעת הסכנה נמצאה בכמה מקומות, עיין ירושלמי שבת פרק ב׳, ה׳ וקהלת ר׳ ג׳, ב׳ ועיין גם כן מה שהערותי לעיל סעיף כ״ט.

ל״ז.) מ״ו, כ״ח; ויגש ו׳. אין מברכין על הנר וכו׳. ההלכה היא מהמשנה ברכות ח׳, א׳ ופרושה על דרך הדרש שם בירושלמי ובב״ר ג׳, ו׳ ובשניהם נאמר דרש ר׳ זעירא ולא ר׳ זעירא אמר כאשר הוא בתנחומא. הכלל, שלוחו של אדם כמותו כבר נזכר במשנה ברכות סוף פ״ה ולכן אין לתמוה אם נמצא אותו כאן בפי רש׳ בן יוחי. דרשת ילמדנו מסיימת בפרוזבטים אצלו, ואחר כך מתחלת דרשה אחרת וברב המקומות חסר בתנחומא הנדפס ולפעמים גם בהו״ב המאמר המשלים את הדרשה, מניין ממה שקרינו בעניין.

ל״ח) מ״ח א׳; ויחי ד׳. אין מברכין לא על המאור–כך בהו״ר אבל בשאר הדפוסים ממנטובה ולהלן: האור ובמשנה שלפנינו ,נר–ולא על הבשמים של מתים. משנה ברכות ח׳, ו׳, והטעם שנאמר כאן, משום שכתוב לא על המתים יהללויה, אין הוא הטעם שנתנו האמוראים שם בירושלמי ובבבלי נ״ג, א׳. אולם עיין דרשה כעין זו בירושלמי סוכה ג׳, א׳ לולב היבש פסול משום לא המתים וכו׳ ובילמדנו המובא בילקוט תהלים על הפסוק הזה, שנו רבותינו לולב היבש פסול שנאמר לא המתים וכו׳. המעשה דר׳ אבהו גם לעיל בראשית א׳ אבל בנוסח

שונה מעט וברור שכל הדרשה הראשונה שבתנחומא הנדפס היא מאחרת הרבה ואיננה אלא לקוטים מבבלי, ב"ר ושאר מדרשים והמעשה דר' אבהו שם הוא מב"ר ס"ב, ב' ולכן שונה ממה שהוא כאן. ההגדה על הצדיקים שתובעין מיתה בפיהם גם כן בד"ר ט' (עיין מה שכתבתי לקמן סימן ד', כ"ד) ובילמדנו המובא בילקוט תהלים תתע"ד, והמעיין בעיין בקרת לא יטיל ספק שהדרשה ביל' לקוחה מילמדנו על סדר זה, ומחבר מדרש תהלים, עיין שם קט"ז, ט"ו השתמש או בילמדנו או במדרש תנחומא. ועיין מה שכתבתי בפנים הספר כ"ו על דרשות ילמדנו לסדר זה. ורואה אני להעיר שד' ההלכות על נר של מוצאי שבת הנאמרות במשנה זו כולן הן פתיחות לד' דרשות ילמדנו, עיין לעיל כ"ד, ל"א, ל"ז, וזה דבר מעניין הרבה שבודאי אין אלו הלכות גדולות וחשובות שהשואל שאל כדי לעמוד עליהן אלא שנשאלו כדי להמציא להדרשן יתד לתלות עליהן דרשותיו.

ל"ט.) מ"ט, א'; ויחי ז'. העובר לפני התבה לא יענה אחר הכהנים אמן. משנה ברכות ה', ד' ושם נתנה המשנה בעצמה טעם לדבר, מפני טרוף הדעת, והדרשן השמיט טעם זה כדי לסמוך דרשתו על דברי המשנה. משער אני שדרשה זו מקומה על הסדר כה תברכו, במדבר ו', כ"ב וכבר נמצא שם נשא ט'=הו"ב י"ז ובמדבר ר', י"ד, ד' שאינו אלא מהדורה אחרת של התנחומא, החלק הראשון שלה. ומה שמביאני לידי השערה זו הוא שכל הדרשה כאן בשבח ברכת כהנים ורק מאמר אחד בראשה הוא בשבח שליח צבור, ודרשת ילמדנו על סדר זה היא אחרת לגמרי, עיין בפנים הספר עמוד כ"ז, ופרורים ממנה נשמרו בב' מהדורות של התנחומא (בנדפס סימן ח' ובהו"ב ט') ובב"ר צ"ח. ודע שההגדה על נלכה עד כה שמיוחסת כאן לר' אלעזר בן עזריה נאמרה סתם באגדת שיר בראש הספר אולם קודם לה נמצא שם מאמר לחכם זה ורש"ז שם העיר על ההגדה הקרובה לה במה"ג בראשית כ"ד, ולא על דברי התנחומא בסימן זה ולא על במד"ר י"א, ב' שדבריהם הם ממש דברי אגדת שיר. ועיין גם כן פרוש ספר יצירה להרב ברצלוני עמוד נ"ז שמביא דרשת ר"א ודרשת רבנן אבל בסגנון שונה מעט. ועיין סעיף ס"ה וסימן ד' סעיף כ'.

מ') שמות ו', ב'; וארא א'. אלו שאין להם חלק לעה"ב וכו'. משנה סנהדרין ראש פרק י' אולם בהרבה שנוים. המאמר כל ישראל יש להם וכו' אינו מובא כאן וכפי הנראה לא היה לפני בעל מדרש זה במשנה שם ולכן הוא מתחיל אלו ולא ואלו וכן בתלמוד ירוש' בראש הפרק, אלו, הוא ראש המשנה ובהו"ר של התנחומא ואלו אבל אפשר שנכפל הו' מסוף המלה שלפניה, רבותינו, ובכמה מקומות נמצאו כפולים כאלה בהוצאה זו ועיין סעיף נ"ח. לעומת זה בודאי עקר הגרסא הוא כמו שבהו"ר אין תחית המתים וכן הוא בהוצאת לו ואצל הרבה מהראשונים והתבות מן התורה היא הוספה בהוצאת מנטובה על פי גרסת הספרים שלנו במשנה שם, עיין דקדוקי סופרים במקומו. המאמר של ר' עקיבה, אף הקורא בספרים החצונים, היה כבר לפני אמוראי בבל במשנה שלהם, עיין שם ק', ב' אבל הדבר מוטל בספק אם גרסוהו חכמי א"י במשנה שמהירש' שם י', א' דף

כ"ח, א' ומפאה א', א' ט"ז, ב' לכאורה נראה ששנוהו בברייתא. מאמר בן עזאי על ב' תיבות שהזכיר בראשונה נמצא בסגנון אחר בב"ר א', י"ב ובהרבה מקומות אחרים ובעקרו הוא דומה למה שנאמר שם על שֵם ר' שמעון בן יוחי ומה שנתייחס בתנחומא לתנא זה (כך בהו"ר, ובמנטובה רשבי"א ר"ת של רש' בן יוחי אומר ובדפוסים החדשים נשתבש לרשב"א) נמצא סתם בספרי דברים ש"ו על הפסוק כי שם י"י אקרא. דרשת ילמדנו מסיימת, על שהלך לגאול את ישראל וחסר הסיום ממה שקרינו בענין—עיין לעיל סימן ל"ז—ואח"כ מתחלת דרשה אחרת שקצת ממנה גם בהו"ב וארא סוף ד' ובש"ר ו', ב' וד' וכבר ידוע שרבו של מדרש זה היא מהדורה אחרת של התנחומא.

מ"א) ז', ט'; וארא ד'. העומד בתפלה אפילו המלך שואל וכו'. משנה ברכות ה' א' ומסדר המדרש הוסיף העומד בתפלה על פי ראש המשנה שם, אין עומדין להתפלל. המעשה בר' חנינא בן דוסא מסכים לסגנון הירושלמי שם סוף הלכה א' והתוספתא ג', כ' אבל בבבלי ל"ג, א' בנוסח אחר. במגיד מראשית מתחלת דרשה אחרת וכלה בסימן י"א ובהו"ב י"א.

מ"ב.) ט"ו, א'; בשלח כ"ד. אסור ליתן אספלנית וכו'. עקרה של הלכה זו בתוספתא שבת סוף פ"א וכך היא שנויה שם: נותנין קילור לעיין ואספלנית על גבי מכה ערב שבת עם חשיכה והן מתרפאין והולכין, ובבבלי י"ח, א' וירושלמי ה', א' סוף דף ג' מובאה ברייתא זו בשנויים. כל הדרשה לקוחה מהמכילתא בשלח ה' (וישקף) וויסע א' חוץ מהמאמר האחרון שלא נמצא שם אלא בהו"ב בשלח סוף י"ב, ועיין גם כן בפנים הספר קי"ג הדרשה על אז ובההערה עליה. ולפי זה נראה שהכותבת של דרשה זו והיא כבר בהו"ר, אז ישיר מספרא, פרושה שדרשה זו על אז ישיר לקוחה „מאותו הספר עצמו", והיא המכלתא, כמו הלקוטים על כל פרשת בשלח שנלקחו מהמכלתא, ורי"ה וויס בדו"ד ג', רע"ב פרשו בדרך אחר, אבל פרושו נראה דחוק.

מ"ג) י"ט, א'; ויתרו ח'. החושש בפיו מטילין לו לתוך פיו וכו'. משנה יומא ח', ז' ולפנינו שם החושש בגרונו—ויש שגורסים בשניו—אבל גדולי הראשונים, ועיין שם גם בגמרא ס"ד, א', גרסו כמו שהוא בתנחומא עיין משנה הוצאת ראם. וב' הטעמים להכלל שסכנת נפשות דוחה שבת נזכרו בהרבה מקומות עיין מכלתא תשא א', יומא פ"ה וירושלמי שם פרק ח', ה', אלא שהשמות של הדרשנים שונים בג' מקורות אלה. המבטא סכנת נפשות—בהו"ר, נפש—שבהתנחומא הוא מקורי יותר מפקוח נפשות שבמכלתא ובתלמוד שכן מצינו במשנה, תרומות ח', ו' וחולין ג', ה' סכנת נפשות אבל פקוח נפשות לא נמצא שם אפילו פעם אחת ולדעתי השתמשו האמוראים בהמבטא האחרון על פי דברי המשנה יומא ח', ז' ור"ה ד', ח' שבמקומות אלה מדברת המשנה מפקוח הגל בשביל נפש אחת שנפל עליה. גם ההלכה של ר' יוח' כל שהוא מן השפה ולפנים וכו' הוא כאן בלשון ברור כמו שהוא בירושלמי שבת י"ד, ד' וע"ז ב', ב' ובבבלי ע"ז סוף כ"ז—כ"ח קצת מגמגם. על ד"ת שהן רפואות לכל המחלות עיין מכלתא ויסע א', ערובין נ"ד, א' אולם בסגנונים אחרים ממה שהוא כאן, עיין ב', י"ד. בסוף הדרשה ,שר החודש, אין לו מובן כלל ובהו"ר וכן בהוצאת

מנטובה החדוש וזה נכון שהדרשה היא שֶׁחִדֵּשׁ כאן הוא כמו חִדּוּשׁ, שהב"ה חדשן ורפאן. ונראה ששר נשתבש מסיון וצ"ל קרא לירח סיון החדוש ואולי שצ"ל זה במקום שר. ובהו"ב יתרו סוף י"ב, הוי חדוש דברים אחדש לכם וברור שחסר שם מאמר שלם וצריך להשלים על פי הנרפס שדורש חדש כמו חדוש.

מ"ד) כ', א'; יתרו י"ד. אלו דברים שאדם אוכל פירותיהן וכו'. פאה א', א'. ושם לא נמצא אלו הן אבל בשבת קכ"ז, א' מובאה המשנה כאשר היא בתנחומא וכן בקדושין ל"ט, ב' ושם נתוספו דברים במשנה. והדרשה עצמה על חביבות התורה נתקצרה על ידי הסופרים ובירושלמי תענית ד', ב' ומגלה ג', ו' וכן בסוף פסיקתא י"ט בפדר"כ באריכות. גם המאמר האחרון נראה כקטוע ועיין הדרשה בהו"ב שמיני י' ועל פי שנאמר שם קרוב הדבר שגם כאן הדרשה היא שהעכו"ם נגזר דין קשה עליהם משום שלא קבלו התורה ולכן נאמר וידבר אלהים, שבכל מקום השם הזה הוא מרמז על מדת הדין. ודע שהסימן שלאחר זה היא גם כן דרשת ילמדנו אלא שחסרה לפנינו פתיחתה ונמצאה בילמדנו המובא בילקוט שמואל קמ"ו, ואפשר שהדרשה שבסימן י"ד נעתקה ממקום אחר שבכ"י אוקספורד המשנה דפאה היא הפתיחה להדרשה אלה פקודי ב' בנדפס ואף שקשה למצוא שום קשר בינה לפתיחתה; עיין מבוא לבאבער קכ"ב ועיין לקמן נ"ד ועמוד ת"פט.

מ"ה) כ', ב'; יתרו ט"ז. כל כתבי הקדש וכו'. משנה שבת ט"ז, א', ועל התורה של אש עיין שקלים פ"ו סוף הלכה א' ושם נסמן ועיין גם בראש הספר תנחומא וכבר הערותי לעיל סעיף ל"ח שהדרשה הראשונה שבתנחומא מאוחרת הרבה. דרשת ילמדנו שבסימן זה מסיימת, הלכך פתח ומן למה עד סוף פרשת יתרו לקוטים ממכלתא.

מ"ו) כ"ה, א'; תרומה א'. מותר תרומה וכו'. משנה שקלים ד', ד' בשנויים קטנים, והנושא של הדרשה הוא שכשם שתרומת משכן היא כלה להב"ה כן תרומת כהנים לו שאין נותנים אלא לכהן שעוסק בתורה. ההפלגה במאמרו של ר' ינאי, כל כהן שאינו בן תורה מותר לאכול על קברו תרומה, נמרצה היא עד למאוד אולם איננה גדולה מההפלגה בהמאמר הידוע עם הארץ מותר לנחרו ביוה"כ שחל להיות בשבת בפסחים מ"ט, ב'. ופשוט שכוונת ר' ינאי היא, שכהן עם הארץ הוא כגוי וקברו אינו מטמא, שקברי עכו"ם אינם מטמאים, יבמות ס"א ראש הדף. אלא שקצת קשה שלא מצינו בתלמוד ירושלמי אפילו רמז קטן שיאמר אדם שעכו"ם אינו מטמא באהל ובכל זאת אחרי שהבבלי מיחס דעה זו לר' שמעון אין מן התמה שאחד מחכמי א"י ירמז עליה. ובבבלי סנהדרין צ', ב' ושם נסמן הפליגו חכמים רבים בעון נתינת תרומה לכהן עם הארץ.

מ"ז) כ"ז, כ'; תצוה א'. קטן נמול לשמונה. שבת י"ט, ה' והלק אחר של משנה זו היא הפתיהה לדרשת ילמדנו בוירא ו' עין לעיל סימן ט"ו. מאמרו של ר' חנינא בקצור גם בחיי ערה ז' (ושם הוניא כמו שהוא כאן בהו"ר), ותמה אני על באכער שבאגדות חכמי א"י שלו מביא דברי ר' הנינא מתנהומא שרה ולא מכאן.

מ"ח) ל', כ"א; תשא א'. ג' תרומות תורמין. משנה שקלים ג', א' ובמדרש

שלפנינו טעות בולטת שנאמר, היו מתחילין לגבות מר"ח אדר-שקלים ראש המסכת, באחד באדר משמיעין על השקלים-ותורמין בר"ח ניסן ואם כן איך הוא אומר תורמין בר"ח אדר ובניסן וע"כ שצריך לומר בר"ח ניסן באיר ובאלול. והנה כבר נהלקו המפרשים בפרוש פרוס הפסח-וכן בפרוס החג-אם דוקא הוא, ט"ו יום קודם הפסח ואם דוקא כיון שמימות עזרא לא מצינו אדר הסמוך לניסן מלא תורמין בכ"ט באדר, עיין בתוספות י"ט ובמלאכת שלמה על המשנה שם ומשניהם נעלמו דברי התנחומא שנאמר בפרוש שתורמין בר"ח ניסן. ומכל מקום תורמין באלול, בכ"ט בו ולא בב' של תשרי שלא הקפידו על יום א' אבל על שני ימים הקפידו ואם היו תורמין בב' בתשרי נשארו רק י"ג יום עד החג. ונראה שאדר היא הגהה מעל הגליון שהגיה אחד שאין תורמין בר"ח ניסן אלא בכ"ט באדר ונשתרבבה ההגהה לפנים. כל הדרשה עם פתיחתה-בשנויים קטנים-בפסק"ר ראש י', ובפסק' דר"כ ב', י"א, א' רק חלק קטן ממנה.

מ"ט) ל"ב, י"ג; תשא כ"ג. תפלת השחר וכו'. משנה ברכות ד', א', ורק בדרשה זו של התנחומא מובאה המשנה, כצורתה ממש, אבל לא בחיי שרה ה' ובמקץ ט' ואף שכמעט כל הדרשה שלפנינו נמצאה שם; ועיין מה שהערותי לעיל בדברי על כעיף י"ט וסעיף ל"ה. מאמר ר' סימון בשם ריהב"ל לא נזכר בירושלמי ולהפך שם בראש פ"ד דברכות יחסו דעה זו, שתפלות נגד הקרבנות, לרבנן בנגוד לריב"ל שסובר תפלות אבות תקנום אולם בבבלי אמרו גם כן שאמורא זה אומר תפלות נגד קרבנות, ומ"מ כאשר בעקרה כבר נזכרה דעה זו בתוספתא ראש פרק ג' אין להביא מכאן ראייה שהשתמש מסדר המדרש כאן בהבבלי. ומה שנאמר כאן על דוד ודניאל הוא מהתוספתא ג', ו' ומובא גם בלשון התוספתא ממש בירושלמי שם. ועיין ג"כ ב"ר ס"ח, ט' ובמקומות שהעיר עליהן טהעאדאר ונעלמו ממנו דברי התנחומא כאן, ועיין לקמן ד', ה'.

נ') ל"ב, י"ג; תשא כ"ה. השולח ערובו וכו'. משנה ערובין ג', ב' והדרשן השמיט, או מי שאינו מודה בערוב שהדרשה שלו היא על חרש שוטה וקטן. ברור שהדרשה קטועה כאן ונראה לי שצריך להשלים על פי הו"ב שלח ב' כך. על מי נאמר פסוק זה לא אמרו אלא על המרגלים שבאו ואמרו לשון הרע על הארץ ולא היו יודעין ששים רבוא שלישראל מה לעשות, חוץ מכלב שעמד שיתק כל אותן האוכלסין וכו' כמו שהוא שם עד, יותר מששים רבוא מכם, ואחר כן צריך לאמור על פי ש"ר מ"ד, ב', וכן בשעה שעשו ישראל אותו מעשה עמד משה בתפלה מ' יום ומ' לילה על ישראל שימחול להם הקב"ה ולא נתרצה להם עד שהזכיר את האבות מניין ממה שקרינו בענין זכור לאברהם וכו'. ובדפוסים וכבר בהו"ר דרשה זו נאמרה על סדר לך עלה, ל"ג, א' וכך היא מתהלת שם, וידבר ה' וגו' זש"ה כי אעלה ארוכה לך ילמדנו רבינו השולח וכו', אבל אין ספק שהסופר או המדפיס טעה והתחיל לכתוב הדרשה שבסימן שאחר זה המתחלת זש"ה כי אעלה ארוכה וכו' והיא על הסדר לך עלה וכשהרגיש טעותו פסק באמצע וכתב הדרשה של ילמדנו ולא חש לחזור ולכתוב הפסוק זכור לאברהם שעליו נאמרה שכבר נרשם בב' הסימנים שלפניה. וקרוב הדבר

שדרשה זו היא על שלח לך ומשם נעתקה כאן בזמן מאוחר וכדי לסמכה על זכור הוסיפו מאמר אחד משמות רבה כמו שאמרתי למעלה, ועיין סעיף ע״א.

נ״א) ל״ד, א׳; תשא כ״ח. הקורא בתורה לא יפחות מג׳ הפסוקים. משנה מגלה ד׳, א׳ ושם בגמרא כ״ד, א׳ נתנו טעם אחר לג׳ פסוקים של קריאת התורה. מן לפיכך עד שמור נפשך הוספה ואינה מעקר הדרשה והיא מפסקת בין הדבקים שסוף המאמר, שנקראו אבות הרים, הוא וכל העוסק בתורה נעשה ראש ומלך, וההוספה אף שנאמרה על שם ר׳ תנחום אינה אלא סגנון שונה מעט של הדרשה הידועה לבר קפרא על שמור נפשך, עיין באכער אגדות אמוראי א״י ג׳, תרכ״ו הערה ה׳. על למוד תורה שבכתב ביום וזה של בעל פה בלילה, עיין תנחומא בפרשה זו סימן ל״ו ומדרש תהלים י״ט, ז׳. ועיין לקמן סימן ד׳, כ״א.

נ״ב) ל״ד, כ״ז; תשא ל״ג. הכותב שתי אותיות וכו׳. משנה שבת י״ב, ד׳ והדרשן קצר וגם שנה לשונה ובמקום, ובכל דבר שהוא רושם, הוא אומר משום שהוא רושם. ולדעתי כל סימן זה אינו מהילמדנו אלא ממסדר מאחר של התנחומא שהעתיק כל הדרשה מפסקתא ר׳ כ״ג, קי״ט, ב׳ וכו׳ והוסיף המשנה לפתיחה ובאמת אין שום קשר בין המשנה והדרשה ובינה ובין סדר זה. וכאשר דרשת ילמדנו על סדר זה נעתקה כבר בזמן קדום ממקומה ונסמכה על הסדר בראשית י״ח, י״ז (עיין לעיל סעיף י״ד) ראה מלקט אחד להוסיף כאן הדרשה החסרה, אבל לא עלתה בידו.

נ״ג) ל״ה, ל׳; ויקהל א׳. תני רשב״י ובגד וכו׳ אפילו על גבי מאה כלים אסור לו ללבוש. דברי רשב״י שלא נמצאו לפנינו במקום אחר הוא טעם להלכה שבמשנה כלאים ט׳, ב׳, ולא ילבש כלאים אפ׳ על גבי עשרה (רשב״י משתמש בהמנין מאה על ההפלגה, עיין שבת כ״ה, ב׳ וספרי הגדות היהודים ה׳, ש״כ הערה שט״ז) שהוא משום שנאמר לא יעלה ובדרך מלבוש אסור גם אם אינו נהנה. ועיין ב״ק קי״ג, א׳ ודברי הראשונים והאחרונים בענין זה ומכאן ראייה למה שכתב דו״ז הגר״א בשנות אליהו במקומו שבדרך מלבוש גם אם אינו מתכוון להנאה, ובודאי אינו נהנה בלובש ק׳ כלים, אוסר ר״ש. גם ההלכה השנייה, אבל אם פרש אותו וכו׳, וכנראה הן דברי הדרשן ולא של רשב״י, מרומזים שם במשנה ובשאר מקומות, בתורת כהנים י״ט, י״ט, ספרי דברים רל״ב ובירושלמי כלאים שם. מאמר בן עזאי הוא מאבות ד׳, ב׳ ומאמרו של ר׳ מאיר קרוב למה שאמרו במדרש תהלים ק״ד, ג׳.

נ״ד) ל״ט, ל״ג; פקודי י׳. אלו דברים אמרו מפני דרכי שלום וכו׳, משנה גטין ה׳, ח׳. הדרשה קטועה ובהו״ר ליתא כלל ובהוצאת מנטובה נרשם בסופה, כתובה באלה הדברים, והמדפיסים החדשים שנו וכתבו, כדאיתא סוף שופטים. אולם שינוי זה לגריעותא שאף ששם נמצאה דרשה על משה שדרש בשלום סיחון לא שם מקומה של דרשת ילמדנו זו אלא על ראה ההלותי בדברים ב׳, ל״א, (וראה החלותי הוא ראש סדר), וקצתה נשמרה בהו״ב סימן י׳, שמשה רדף שלום ושלח מלאכים לסיחון ואף שנצטווה להתגר בו (כך צ״ל בתנחומא כאן ולא „בם״ שוהתגר בם אין פסוק בתורה) והמסדר ערמז בפקודי על דרשה זו כבר השתמש

במהדורה הקרובה להו"ב, ואף שקשה למצא טעם לסדורו שמה עניין דרישת שלום להקמת המשכן. ונראה שהדרשה החסרה לפנינו היתה בעניין המזבח שמביא שלום לעולם שעל ידו נתבססה העולם ועל ידו נתכפר לישראל עון העגל ונעשה שלום ביניהם לבין אביהם שבשמים, עיין הדרשות על, כי ידבר שלום, בפסק"ר ה' כ"ב, א' ושם נסמן.

נ"ה) ויקרא א', א'=הו"ב ג'. העובר לפני התיבה וטעה וכו'. באבער בהערה כ"ג העיר על המימרא בבבלי ברכות כ"ט, א' ותמה אני עליו אחרי שהוא בעצמו שם בהערותיו נושא ונותן בהירושלמי סוף פ"ה איך נעלם ממנו מה שאמרו שם, אשכח תניי ופליג, לכל אין מחזירין אותו וכו' והן הן דברי המדרש שלפנינו אלא שכאן לא נזכר טעה במחייה המתים שכל הדרשה כאן היא ללמדנו שהכותים אינם גרי אמת אלא גרי אריות (עיין קדושין ע"ה, א'–ע"ו, א') ולכן אין מקבלין מהן קרבנות שאין קרבנות באין אלא משל אדם, ישראל וגרי אמת וכאשר עקר המינות של הכותים הוא שאינם מודים בבחירת ירושלים לכן לא הוזכר כאן אלא טעה בברכת המינים וטעה בבונה ירושלים. ולפי דרכנו למדנו שמה שאמרו שם בירושלמי, אין מחזירין אותו, פרושו שאין מחזירין אותו להתפלל הברכה שדלג כמו שנאמר כאן, מחזירין אותו ואומרה בעל כרחו, ומי שפרש שמחזירין בירושלמי הוא, מסלקין, אינו אלא טועה. בסוף הדרשה צריך להשלים, וכן הוא אומר אדם כי יקריב קרבן, ישראל לא נאמר אלא אדם לרבות הגרים, עין בספרא על פסוק זה. ר' אסי הוא כמו ר' יוסה ואין צריך להגיה, עיין בפנים הספר עמוד ח' בההערה האחרונה. בהו"ר דרשה זו ליתא ומכל מקום אין להטיל ספק בקדמותה.

נ"ו) ד', א'–ב'; ויקרא ו'=הו"ב ח'. לא יכנס אדם להר הבית וכו'. תוספתא ברכות ז', י"ט ומשם בבבלי ס"ב, ב' ובירושלמי ט', ז' ויש הרבה שנוים בין אלו המקורות ובינם והמדרש וקשה לעמוד על הנוסח היותר עתיק. וראוי לשים לב שמקלו אינו נזכר בתוספתא ואבק חסר בבבלי, ובמדרש נזכרו שניהם; הירושלמי מסכים עם התוספתא בפרטי הדברים אבל סדרו משונה מסדרה. בב' המהדורות של התנחומא (אבל לא בהו"ר!) נמצאו הרבה דרשות על נפש כי תחטא, הפסוק הראשון שבסדר זה אולם אפילו אחת מהנה אין לה ענין אצל ההלכה, לא יכנס אדם. ולי אין ספק שחסר סוף דרשת הילמדנו שדרשו הפסוק נפש כי תחטא על ישראל שמפני שחטאו ובטלו דברי תורה שנשבעו „באלה" לקיימה הביא הקב"ה עליהם השונא וחרב בהמ"ק ,ועין בויק"ר ו', ה' דרשה כעין זו אלא ששם נדרשה על חטא העגל. ולפי זה דרשת ילמדנו שבסימן זה היא על ונפש כי תחטא בויקרא ה', א' ולא על נפש כי תחטא שם ד', ב', ואף ששאר הדרשות שם בודאי הן על נפש כי תחטא, וזה מוכח מויק"ר שפרשה ד' שבו והיא בודאי על פסוק זה (הדרשות לונפש כי תחטא הן בפרשה ו') מתחלת זש"ה ועוד ראיתי וכו' ועקרה הדרשה שבתנחומא בסימן זה. ועיין לקמן עמוד תק"ג.

נ"ז) י"א, ב'; שמיני ז'. עשר בהמות הן, איל צבי וכו'. זו לא שמענו אבל כיוצא בה, עיין פסדר"כ ו', נ"ז א' ושם נסמן: עשר בהמות מסרתי לך וכו',

ואם כן דרשת ילמדנו של סימן זה היא מאוחרת מאוד שבפסקתא ובשאר מדרשים מאמר זה מיוחס לר' יודה בר' סימון ואין דרך הילמדנו המקורי לציין מאמר אמורא בהבטוי, שנו רבותינו. גם לשונה וסגנונה מראים באצבע על ילדותה, השווה לדוגמא, רבי מה אכפת להקב"ה (הלשון קשה שדוד אומר זה לפני הקב"ה והיה לו לאמור, רבונו של עולם מה אכפת לך), כי לעתיד לבוא, הפך יהיה–צ"ל תהיה–מיתתו. ובמה שנוגע למלחמת לויתן ובהמות עיין ויקרא ר' י"ג, ג' ובנסמן שם שנחלקו אם לעתיד לבוא תורה הרשה תצא והאומר כן הוא יחיד בדבר ונחלקו עליו רבים אבל להדרשן המאוחר שלפנינו בתנהומא דעת זו של יחיד היא הלכה פסוקה שאין לגמגם בה!

נ"ח) י"ד, ב'; מצורע א'=הו"ב, א'. אלו (בהו"ר בטעות אלא) שאין להם חלק לעוה"ב ג' מלכים וד' הדיוטות אלו הן ג' מלכים וכו'. משנה סנהדרין י', א'–ב' והדרשן השמיט כל המשנה א' שבה השתמש לפתיחת דרשה אחרת (עיין לעיל סימן מ') ורק ראשה השאיר ולכן הוכרח להשמיט אין להם חלק לעוה"ב אחר הדיוטות ובהו"ב הלשון מגמגם. דברי ר' יהודה הלוי בר' שלום על שלמה נמצא בכמה מקומות, עיין באבער הערה ב' ועיין גם כן ירושלמי סנהדרין י' סוף הלכה ב'.

נ"ט) י"ד, ל"ד; מצורע ד'=הו"ב. על י"א דברים הנגעים באים. המדרשים חלוקים במנין דברים אלו, עיין באבער הערה י"ג (ולשוא הגיה בויק"ר י"ז, ג' אחת עשרה במקום עשרה ששם לא נמנו אלא י', צא וחשוב אותם!) והמנין י"א נתייחס בבמדבר ר' ז', ב' לר"י בר שלום ואף שאפשר שנתייחס לו משום שהוא פרש טעמם. ועיין פרקי רה"ק הוצאת שענבלום ל"ז, א' (ז' כבערכין ט"ז, א' אבל בלשון אחר) ותוספתא נגעים ו', ו' ושם נאמר: שאין הנגעים באים אלא על לשון הרע ואין הצרעת בא אלא על גסי הרוח, ואם כן לא רחוק הדבר כלל שכבר התנאים מנו העבירות שעליהן הנגעים באים. ודע שבב' מהדורות של התנחומא נזכר החושב מחשבות שקר בין הי"א אבל כשבא לפרטן נפקד מקומו ובאבער לא העיר על זה, וכן צריך לשום לב על החלוק שבין התנחומא ובמ"ר שבשניהם המנין הוא י"א אבל לא הרי זה כהרי זה, שיש עבירות שמנאן התנחומא ולא מנאן במ"ר וכן להיפך, ולפי זה אפשר שלכן נתייחס בהמקור האחרון ההגדה זו לר"י בר שלום משום שהוא מנאן כשם שהם מנוים שם ולא שהוא הראשון שמנה י"א.

ס') ט"ו, כ"ה; מצורע ה'=הו"ב י"ג. אסור לשכב אפ' זה בבגדיו וזו בבגדיה. הלכה זו נמצאה רק בבבלי שבת י"ג, א' ומהמשא והמתן שם מוכח שלא היה לפני אמוראי בבל משנת תנאים בדבר זה ולכן יש שחולק ואומר, לא אסרה תורה אילא קורבה של גלוי עריות. גם בחלק ההגדה של דרשה זו נראו עקבי הבבלי שברור שהמאמר, שמשלו חכמים את הדבר כאש בנעורת, נלקח מסנהדרין ל"ז, א' ושם אש בנעורת ואינו מהבהבת. אולם ראוי לשים לב על הפתגם, אין נותנין פרצה לפני הכשר וכל שכן וביותר לפני הגנב, שהוא בסגנון התנחומא או הילמדנו הקדמון (עיין וישלח ה', הו"ב י"ב) אבל סגנונו בתלמוד בבלי הוא,

פרצה קוראה לגנב, סוכה כ״ו, א׳. ונראה שדרשה זו היא לדרשן מאוחר שהשתמש בבבלי ובתנחומא.

ס״א) במדבר ב׳, ב׳; במדבר ט׳=הו״ב ט׳. השובת בדרך עושה לו עגולות (כך בהו״ר ולא עגולה כבדפוסים חדשים) עד ד׳ אמות וכו׳. החלק הראשון של ההלכה הוא קצור המשנה ערובין ד׳, ח׳ והשלים בראשה השובת בדרך על פי המשנה ז׳, גם דברי ר״י הלקוחים מהתוספתא שם ג׳, י״א נתקצרו מאוד. וההלכה, השובת במדינה וכו׳ אף שלא נמצאה רק בבבלי ס״א, ב׳ בודאי משנת א״י היא שרק שם השתמשו באנטוכיא דוגמא לעיר גדולה, עיין ירושלמי תענית ג׳, ה׳ אפילו עיר גדולה כאנטוכיא ובמקום עיר נאמר כאן, מדינה, וזה לשון תנאים ולא לשון אמוראים, ועל עיבורה של עיר, עין תוספתא ו׳, ד׳, ולפי זה נראה שכל ההלכות בסימן זה הן ממשנתן של תנאים. בסוף הדרשה בהו״ב צ״ל, השווה כמו שהוא בנדפס, ופרושו שכל הדגלים היו ברחוק שווה מהארון.

ס״ב) ג׳, מ׳; במדבר י״ח=הו״ב כ״א. תינוק שנולד לששה (צ״ל לשמונה כאשר הוא בהו״ב) חדשים אין מחללין וכו׳. תוספתא שבת ט״ו, ה׳ ומשם בבבלי קל״ה, ב׳ אולם בב׳ מקורות אלה בקצור נמרץ ובתנחומא באריכות גדולה. וצריך להעיר שטמינת השליא לא נזכרה רק בתוספתא שם ג׳ ובירושלמי סוף פי״ח ובבבלי אין זכר לה.

ס״ג) י״ז, י״ח; במדבר כ״ג=הו״ב כ״ח. משנה סוף מכות, וההגדה על ארבעים עונשין שלקה העולם בחטאו של אדם בעץ הדעת יש לה כמה אופנים, עיין אבות דר״נ נו״ב מ״ב ובמקומות שהערותי עליהם בהצופה ד׳, ל״א–ל״ב, ובאדר״נ א׳ ו׳–ז׳ בו ביום נגזרו על אדם... על חוה ג׳ גזירות ומדרשים חלוקים הם.

ס״ד) ה׳, י״ב; נשא א׳=הו״ב א׳. המקנא לאשתו היה מוליכה לב״ד הגדול וכו׳. כל סדר השקיית סוטה מלוקט ממשנה סוטה א׳, א׳, ד׳, ה׳; ב׳, ב׳; ג׳, ד׳; ה׳, א׳ חוץ מהמאמר האחרון, אבל אם שתתה וכו׳ שהוא מתוספתא פ״ב ג׳, (בטעות ציין באבער ראש פ״ה ונגרר אחר הטעות שעל גליון הש״ס סוטה כ״ו, א׳) או מספרי במדבר י״ט. הרבה שנוים בין לשון המשנה שלפנינו ולשונה בב׳ מהדורות של התנחומא אולם קשה לעמוד על הדבר אם מסדר מדרש זה שִׁנָּה לשון המשנה או שכך שָׁנָה אותה. על הנוסחא לשערי המזרחי–כך בהו״ר–לשער ניקנור, עיין במשנה הוצאת ראם ובתוספתא א׳, ד׳. ההלכה שפותחין בדיני נפשות מתחלה לזכות היא במשנה סנהדרין ראש פ״ד והלמוד מסוטה בספרי במדבר י״ב ובאבער לא העיר לא על זה ולא על זה.

ס״ה) ו׳, כ״ב–כ״ג; נשא ח׳=הו״ב י״ד. כהן שיש בידו מומין וכו׳. משנה מגלה ד׳, ז׳, ועיין שם בתוספתא פרק אחרון כ״ט כהן שיש מומין בידיו ורגליו ואולי מסדר התנחומא כוון לתוספתא זו וצ״ל ורבי חיה במקום ורבי היה שבהרבה מקומות, תני ר׳ חיה, הוא כמו שנינו בתוספתא ובהו״ר קשה להבחין בין ח׳ לה׳ ונראה שכתוב חיה. ובמגלה כ״ד, ב׳ מובאה התוספתא בלשון זה, מומין שאמרו בפניו ידיו ורגליו וזה קרוב ללשון התנחומא, מומין בכולו, שבודאי לא כוונו למומין שבסתר. אבל אפשר שהמשנה הראשונה שנתה סתם, כהן שיש בו מומין

וכו' ופרשוהו בברייתא, מומין שאמרו, בפניו וכו'. ועיין מה שכתבתי בספר שני של גנזי שעכטער בהפתיחה לקטע א' סעיף י'. מה שכתב באבער שבמשנה שלפנינו, או קוצה, ליתא נכון הוא אבל לא העיר שיש מהראשונים שגרסו כך, עיין הוצאת ראם. הדרשה עצמה קטנה מפתיחתה וכבר שערתי לעיל שכאן היא מקומה של הדרשה שלפנינו בתנחומא ויחי ז', עיין ההערה לסימן ל"ט.

ס"ו) ז', א'; נשא י"א=הו"ב י"ט. ז' דברים קדמו לעולם, ז' דברים שנשנו כאן הם הם שנשנו בב"ר, א' ואף ששם נאמרה תשובה על שמו של ר' זעירא אין אנו מכרחין לאמור שמסדר התנחומא או הילמדנו השתמש בב"ר שהרי בברייתא דפסחים נ"ד, א' כבר נמנתה תשובה בין הז'. והדעת נוטה שהמסורה העתיקה היתה, ז' דברים, וכדי לסמוך הגדה זו על בראשית יש שאמרו שאינם אלא שת, בראשית כמו בראשִית, ור' זעירא לא שהוסיף על המנין אלא שהחזיק בהמנין המקובל ופרש למה נמנתה גם תשובה. ובספרי על ההגדה אצל אבות הכנסיה עמוד ז' וגו' הערותי שההגדה על הדברים שנבראו קודם לעולם קבלה פנים חדשות בב"ר משום שהמינים והנוצרים היו מונים בה חכמי ישראל, ואולי שמפני טעם זה לא מנו תשובה שקרוב גדול בינה ובין תורת הנוצרים, שאי אפשר לאדם להנצל מגיהנם אלא אם יהיה נולד חדש (באנגלית new birth ובאשכנזית Wiedergeburt) על ידי תשובה ואמונה בישו. ובאורחות צדיקים כ"ו מובא ממדרש, א"ר עקיבא ז' דברים קדמו וכו'.

ס"ז) ז', נ"ד; נשא כ"ט. נר חנוכה שהותיר בה שמן וכו'. הלכה כזו נמצאה רק בשאלתות, וישלח כ"ו והלשון מוכיח שרב אחאי לא מלבו הוציא הדברים אלא שכך היה לפניו במקור ישן, ולפי גרסת הראשונים בשאלתות: ת"ר, אם כבתה וכו' (עיין שם בשאילת שלום) היה לפניו בגמ׳רא דבמה מדליקין כך, ואף שלפנינו שם ליתא, אולם אפשר גם כן שבעל השאלתות השתמש כן בהילמדנו, והדבר צ"ע. הלשון מצות זקנים הוא מיוחד לבני ארץ ישראל (עיין לדוגמא ירושלמי סוכה ג', סוף ד' ושם לענין הדלקת נר חנוכה נאמר) ולכן קשה לומר שדרשה זו היא לאחד מהדרשנים האחרונים שכבר השתמש לא לבד בהבבלי אלא גם בשאלתות דרב אחא, אחרי שנאמר בה מצות זקנים ולא מצוה דרבנן. ולכן נראה שהיא מהילמדנו האמתי ואף שבהו"ר של התנחומא ליתא. וראוי להעיר שבתלמוד א"י כמעט לא נזכרו דיני חנוכה כלל לא בדברי התנאים ולא בדברי האמוראים ורק בבבל ש„עובדי האש" גזרו גזרות על מצוה זו וככל מצוה שמסרו ישראל נפשם עליה נתחזקה מאוד בידיהם ודקדקו הרבה בה, עיין שבת סוף כ"א ובתוספות בד"ה, בשעת הסכנה.

ס"ח) ח', ב'; בהעלותך א'=הו"ב א'. אין מדליקין בשמן שריפה וכו'. מן אין עד בלבד נמצאה הלכה זו כולה במשנה שבת פ"ב, א'-ב' ומן עמד עד ולא זה בתוספתא שם ב', ג' ומכאן ואילך לא נמצא בשום מקום ואם כן ברור שהמסדר השתמש במקור עתיק מאוד שהדברים הם דברי תנאים. ומכל מקום נראה שהמאמר שהרי שנה וכו' שאינו בהו"ב היא הוספה מזמן מאוחר על פי דברי המשנה מנחות פרק ח', ד': הראשון למנורה והשאר למנחות. ולא ידעתי

מה היה לו לבאבער להוסיף, וכך אמר ר"ט וכו', וכל המוסיף גורע שברור, שתדע וכו' הן הן דברי ר' טרפון בעצמו ואם כן אי אפשר להוסיף לכך אמר ר"ט. ומה שכתב באבער שר' יהודה הוא ט"ס וצריך לומר ר' יוחנן והוא ר"י בן נורי הצדק אתו וממקומו הוא מוכרח שר' יהודה הוא תלמידו של ר' טרפון ואי אפשר לומר שדבר רמות עם רבו.

ס"ט) ח', ו'; בהעלותך ז'=הו"ב י"ב. אמר רבי יהודה ז' נימין היו בכנור וכו'; תוספתא ערכין ב', ז' ובהרבה מקומות אחרים, עין באבער הערה מ"ז. הלשון אל תקרי (כך בהו"ב) או אל תהי קורא הוא רק בבבלי ולא נזכר בשאר המקורות אולם כאשר המבטא הזה נמצא כמה פעמים במדרשי א"י (עיין באכער טערמינאלאגיע חלק ב' ערך קרא) אין מכאן ראיה שבעל מדרש זה השתמש כאן בהבבלי. וראיה מוכרחת שהיא דרשת חכמי א"י שבה נאמר לעתיד או לעתיד לבוא (כך בהו"ב) ובבבלי עולם הבא.

ע') י"א, ט"ז; בהעלותך י"א=הו"ב כ'. בתוך ארבע אמות חייב וכו'. כל דרשה זו נראה בעיני מאוחרת ומחברה כבר השתמש בבבלי ולקח משם וממקורות אחרים כמעט כל החמר שבה. ההלכה על ד' אמות לקח או מהבבלי קדושין ל"ג, ב' או מהירושלמי בכורים ג', ג' אלא שהרחיב הדברים מעט. גם ההלכה על, הדור זקן, אינה אלא הרחבת דברים של דברי הספרא ראש קדושים על מורא של אב ואם, ואין בידנו להחליט אם השתמש בהספרא עצמו או בבבלי קדושין ל"א, ב' או בירושלמי פאה א', א' (סוף ט"ו, י"ג) שדברי הספרא מובאים בהם, אולם ברור שמן תלמודו משתכח עד ונאמר להלן איננו ירא וכו' הן הן דברי הגמרא קדושין ל"ג, ב'. ובהו"ב הגרסא „ואימא זו" ובודאי זה לשון בבלי אבל גם לפי גרסת הנדפס, ואם כן כן נאמר מוראת ריבית ומוראת משקלות (כך בהו"ר ובשאר דפוסים נשתבש) אי אפשר להכחיד שהתנחומא השתמש בהבבלי ואף שלא בדיוק נאמר בתנחומא, אלא אמר וכו' (גם הלשון הזה הוא לשון בבלי) שבאמת לא אמר ר' אלעזר דבר זה אלא שהתלמוד שם פרש כך דבריו, עיין שם בבבלי. ודע שהדרשן טעה בדברי הספרי דברים ט"ו, ראשיכם בכניסה ויציאה, וכתב וחייב להקדימו (כך לנכון במד"ר ט"ו, י"ז ובנדפס, להקדים לו שלום ובהו"ב להקדים וב' גרסאות אלה משובשים הם!) בכניסה ויציאה ובאמת לא כן הוא שביציאה הקטן קודם כמו שאמרו בפרוש בד"א זוטא פ"ו ובספרי, נכנס ראשון ויוצא אחרון ותמיה גדולה על הרד"ל שבהגהותיו לבמד"ר, כתב: כדעת הספרי שביציאה ג"כ הגדול קודם. דרשת ר'. עקיבה על את י"י אלהיך תירא מובא כאן בנוסח הבבלי פסחים כ"ב, ב' שהיא לרבות תלמידי חכמים או בלשון המדרש, בעלי תורה אבל בירושלמי סוף ברכות אמרו, אותו ואת תורתו. ועיין סוף הדרשה א' שבתנחומא, ותניא את י"י אלהיך תירא את לרבות בני תורה לפי שאין מדה אחרת כיוצא בה והוא אותו הלשון עצמו שבסימן זה של התנחומא וכבר הערותי בסעיף ל"ח שהדרשה א' היא מזמן מאוחר הרבה. והנה אף שכפי מה שראינו רובה של דרשה זו נתייסדה על דברי הבבלי ברור שמחברה השתמש גם במקורות של בני א"י ודברי ר' יוסי צריך אתה וכו' הם נגד

דעת הבבלי קדושין ל"ג כפי מה שהעיר כבר הרד"ל אבל לא ראה שהירושלמי בכורים ג', ג' חולק על הבבלי בזה וכן ההגדה על הנגוד שבין הצדיקים ועשיו הרשע–גדולי רומי!–נאמרה בלשון בני ארץ ישראל. וראוי לשום לב על השמות של האמוראים אבא הכהן ור' יוסי בר זבידא שהראשון נזכר רק כאן והשני כאן ובנדפס תולדות י', וכבר הערותי למעלה שהדרשה בתולדות אינה מילמדנו הקדמון, עיין סעיף כ"ב.

ע"א) י"ג, ב'; שלח א'=הו"ב א'. אין מפליגין את הספינה לים הגדול וכו' תוספתא שבת י"ג, י' ומשם בבבלי י"ט, א' ובירושלמי א', י"ג ולשון המדרש קרוב ללשון התוספתא שבספרים ובכ"י ב' אבל בכ"י ערפורט ההלכה על מקום קרוב ליתא. ובאבער לא העיר לא על התוספתא ולא על הירושלמי, וכן לא העיר שהני מילי הוא לשון בבלי ולכן העקר כמו שהוא בנדפס, במה דברים אמורים, ולא כמו שהוא בכ"י שהוציא הוא. ועיין בתוספות ערובין מ"ג, א' שהאריכו בהלכה זו, אם אין מפליגין בספינה היא דברי הכל הוא או רק לב"ש ולא הביאו התוספתא דשבת ששם נשנתה סתם וכן לא הביאו דברי התנחומא וביפה עינים לשבת שם האריך גם כן בזה ולא ראה שדברי התנחומא הם דברי התוספתא. ובחלק ההגדה של דרשה זו יש הוספה בנדפס על פי הדברים שבראש ויקרא ר', עיין באבער הערה י"ב ולפי מה שכתבתי למעלה סעיף נ' הדרשה שבנדפס כי תשא כ"ה מקומה בראש פרשת שלח.

ע"ב) ט"ו, ב'; שלח י"ד=הו"ב כ"ו חמשה דברים האב חייב לעשות לבן וכו'. תוספתא קדושין א', י"א ומכלתא בא סוף מסכתא דפסחא, ועיין גם כן בבלי קדושין כ"ט, א' וירושלמי שם א', ז', אולם גם בא' ממקורות אלה לא אמרו ה' דברים ואף שהדברים הנמנים עולים למנין זה. וראוי לשום לב על דבר זה והוא שבבבלי נאמר להשיאו אשה וללמדו אומנות אבל בכל המקורות האחרים, והתנחומא עמהם הסדר הוא ללמדו אומנות ואחר כך להשיאו אשה, ומזה נראה שבני בבל נשאו נשים בבחרותם ולרב קודם שלמדו אומנות ובני ארץ ישראל אהרי שהגיעו לענות ל' ולמעלה ואומנותם בידם. ואל תשיבני ממה שאמרו באיכה ר' א', מ"ד שנהגו בא"י להשיא בניהם בני י"ב שגם שם לא אמרו כן אלא על הדורות הראשונים קודם החרבן אבל בימים האחרונים, בדורות האמוראים לא נשאו נשים אלא כבן ל' ובן מ' כמו שאמרו בפרוש בשיר השירים ר' ז', ג', ובבבל גם בימי האמוראים נשאו קודם כ' שנה, עין קדושין כ"ט, ב' ול', א'. ובהו"ב נשמט, ללמד אומנות ובמקומו, ללמדו מצות, וזה שבוש, וכבר נשתבש קצת גם בנדפס בתוך הדרשה אבל בהפתיחה נאמר לנכון וללמדו אומנות. ונראה שללמדו מצות הוא רק הרחבת הלשון שהאב חייב ללמד לבנו תורה ומצות ולא תורה בלבד, ושניהם אינם אלא דבר אחד אבל הסופרים מנו אותם לב' ולכן השמיטו וללמדו אומנות שהרי נאמר בהפתיחה ה' דברים ולא ו' ובילמדנו המובא בילקוט של רמז תשמ"ה הכל לנכון, ולמדם אומנות וכי תבואו אל הארץ ונטעתם. ואפשר גם כן שעל דרך ההשאלה קראו להמצות אומנות שעושה אותם האדם וחי בהן, ולזה נוטה גרסת ר' בחיי שמביא התנחומא

בלשון זה, וללמדו אומנות, אף הקב"ה למדם את המצות שנ' אלה המצות וכו'. עוד טעות אחרת בהנדפס שהסדר הראוי הוא לפדותו וללמדו תורה ושם הוא להיפך בהפתיחה ובהדרשה עצמה דורש בראשונה לפדותו ואחר כך ללמדו תורה. ונראה לי שמסדר תנחומא הנדפס השתמש כאן בב' דרשות, א') ה' דברים שהאב חייב לבנו כאשר בהו"ב ובנוסח אחר בילמדנו, ב') ה' דברים שהבן חייב לאביו והם נמנים בנוסח אחר בספרא ראש קדושים ובקדושין סוף ל"א ודרשו שהקב"ה עשה להם לישראל כל אלה הדברים שהבן חייב לעשות לאביו ואף שהוא האב והם הבנים, ולפנינו בתנחומא הדרשה הראשונה נמצאה כולה ומהשניה רק קצור מן ומה האב עד ענו לה.

ע"ג) כ"ג, ג'; בלק ט"ו=הו"ב כ"ד. נטילת ידים לפני המזון רשות וכו'. הלכה זו אינה שנויה כאן כמו שהיא בבבלי הולין ק"ה, א' אלא כמו שהיא בירושלמי ברכות ח', ב' וכך לשונה שם, תני (בבבלי נתייחסה לאמורא!) מים שלפני המזון רשות ושל אחר המזון חובה, ונעלמו דברי הירושלמי מבאבער, הערה קמ"ג. גם המאמר, הראשונים האכילו בשר חזיר וכו' קרוב יותר ללשון הירושלמי שם (אלא שנאמר שם מימרא) מלשון הבבלי שם ראש (לא סוף כמו שכותב באבער!) ק"ו. ועיין גם כן ספר המעשיות לגאסטער ,סימן קנ"ח–קנ"ט ומסדרו השתמש בהתנחומא ובהבבלי, ולכן הוא אומר מצוה וחובה כמו שהוא בבבלי ולא רשות וחובה כמו שהוא בירושלמי ובתנחומא ואף שהמעשיות לקוחות ממדרש זה.

ע"ד) כ"ה, א'; בלק ט"ז=הו"ב כ"ה. בזכות ד' דברים וכו'. סגנון ה:דה זו שנמצאה בהרבה מקומות קרוב לסגנונה במכלתא בא ה' ושם, לשון הרע, במקום לא עשו מסתורין (כך לנכון בהו"ב ובנדפס נשתבש למסתרים) שבמדרש ולשונו נוח יותר. ועיין במאיר עין שם על המכלתא שהעיר על כמה מקומות שנמצאה בהם הגדה זו אבל לא העיר על התנחומא כאן.

ע"ה) כ"ה, י"א; פנחס י"=הו"ב א'. הרואה את הכושי וכו'. מקור ההלכות הוא התוספתא ברכות ז', ג'–ד' וב' ומשם בבבלי נ"ח, ב' ובירושלמי ט', ב' והרבה שנויי נוסחאות בהפרטים שנמנו כאן ולשון התנחומא קרוב יותר ללשון הירושלמי ואף שבוהקנים לא נזכר רק בבבלי, ושם מחלוקת בדבר אם מברכים עליו משנה הבריות או דיין האמת. ועל הברכה ברוך שככה לו בעולמו, עיין מה שכתבתי למעלה סעיף כ"ה.

ע"ו) כ"ח, ב'; פנחס י"ב=הו"ב י"א. כל המנחות באות מצה וכו'. משנה מנחות ה', א'–ב'. נראה שהדרשה קטועה היא ועקרה על מנחת תודה ומקומה בויקרא ז', י"א ושם בויק"ר ט' ובב' מהדורות של התנחומא הרבה דרשות על חשיבותה של תודה, ועיין גם כן תנחומא ויקרא ה' שמובאה המשנה דמנחות על הפסוק אם מנחה.

ע"ז) כ"ט, ל"ה; פנחס ט"ו=הו"ב י"ג. ר' אליעזר אומר י"ד סעודות חייב אדם לאכול וכו'. משנה סוכה פ"ב, ו', ויש שגורסין שם, של חג בלבד, ויש שאין

גורסין ולכן לא צדק באבער להוסיף ג׳ מלות אלו בהוצאה שלו אבל בודאי „האחרון" בנדפס וכבר נמצא כן בהו"ר ט"ס היא וצ"ל הראשון כמו שהוא בהו"ב. הקשר בין הפתיחה להדרשה על שמיני עצרת רפוי למאוד אם נפרש, ולמה התירו חכמים להפטר מן הסוכה, כמו שפרשוהו המפרשים שהדרשן שואל למה אינם יושבים בסוכה בשמ"ע שהוא ספק שביעי בחוצה לארץ. ולא עוד אלא שהמדרש סותר דברי הגמרא בסוכה מ"ו ומ"ז (באבער: כ"ז חו ט"ס) שאמרו בפרוש שחייב לשב בסוכה בשמ"ע אלא שנחלקו אם מברכין. ולכן נראה לי בפרוש שחייב לשב בסוכה בשמ"ע אלא שנחלקו אם מברכין. ולכן נראה שהפתיחה נתקצרה ועקרה החלק השני במשנה סוכה שם שנחלקו בה ר׳ אליעזר והכמים אם יש תשלומין בשמיני למי שלא אכל בליל ראשון, ועל זה אומר הדרשן, ולמה התירו חכמים (החולקים על ר"א) להפטר מן הסוכה בי"ט האחרון של הג, פרוש ולמה לא הודו לר"א שיש תשלומין בשמיני למי שלא ישב בסוכה בז׳ ימים ולכל הפחות מדרבנן, והתשובה ששמ"ע היא זמן תפלת גשמים ולכן נפטרין מן הסוכה כדי שיתפללו על הגשמים. והנה בבבלי סוכה כ"ז, א׳ הצרכו לאמור שחזר בו ר"א וכן נראה שפרשו שישלים חוץ לסוכה (עיין שם בתוספות בד"ה חזר) אבל בירושלמי לא נזכרה מחזרת ר"א דבר, ונראה שפרשו שלר"א מי שפחת אחת או שתים מי"ד סעודות שחייב לאכול בסוכה משלימה בשמ"ע בסוכה, ושנה מי שלא אכל ליל י"ט הראשון להשמיענו דעתן של החכמים שסוברים שאין חיב לאכול אלא בו שאין לו תשלומין בשמ"ע, אבל לר"א לאו דוקא בליל ראשון אלא כל אלה הסעודות שמחויב לאכול בכל יום שאם לא אכלן ב"ז אוכל בשמיני, אחת בלילה ואחת ביום. ולפי זה הדרשה כאן אין עניינה כלל בחיוב סוכה בשמיני של גלות ואין מן הצורך לאמור שנתחברה בבבל או בארץ אחרת של גלות.

ע"ח) ל׳, ב׳–ג׳; מטות א׳=הו"ב א׳. קונם שאיני ישן קונם שאיני מדבר וכו׳. משנה פ"ב דנדרים א׳, וב׳ ובנדפס, וכבר בהו"ר, נשתבש ולנכון בהו"ב אבל לא צדק באבער שהגיה בהמאמר על נדרים, שאני, במקום שאיני, שבכל ההוצאות העתיקות של המשנה ואצל הראשונים בשניהם שאיני, ורק חכמי ספרד האחרונים הבדילו בין שאני בטוי של נדרים ושאיני בטוי של שבועות, ואין לשבש הנוסחאות על פיהם, ועיין מאמר ה׳ לייבלע בהירחון לחכמת ישראל חלק ס׳, כ"ט–מ׳, ולדעתו צ"ל בשניהם שאני. וצריך להעיר שכל הדרשה חוץ מהפתיחה נמצאה גם כן בתנחומא ויקרא ז׳=הו"ב ט"ו (ושם חסר המעשה על הר המלך, עיין ירושלמי תענית פ"ד, ח׳ בבלי גטין נ"ז, א׳ ואיכה ר׳ ב׳, ב׳ ובכולם הפלגת מנין הערים ומנין יושביהן גדולה למאוד אבל בתנח׳ נאמר ב׳ אלפים) ושם היא דרשה על נפש כי תחטא, והדברים נראים ששם מקומה. ועיין בילקוט תשפ"ד דרשת ילמדנו על סדר זה שבמטות שהיא אחרת לגמרי ותכנה קרוב להדרשה שבתנחומא וישלח ח׳, עיין לעיל סעיף כ"ט. ועל איסור שבועת אמת עיין מה שכתבתי בספרי על הכת בלתי–ידועה ק"ל–קל"ב, קע"ב וביחוד בהערה ג׳ לעמוד ק"ל ושם הערותי על הרבה מקומות שמוכיחים שהחסידים בא"י נמנעו מלשבע אפילו שבועת אמת ובבבלי אין זכר לזה.

ע"ט) ל"א, ב'; מטות ב'=הו"ב ב'. שלש תקיעות תוקעין בע"ש. משנה סוכה ה', ה', ולא הובאו כאן דברי המשנה בצורתן ממש משום ששם נשנה ע"ש אגב תקיעות שבמקדש וכאן העקר הוא תקיעות ע"ש. וסדר התקיעות בהמדרש אינו כמו שהוא בבבלי שבת ל"ה, ב' אלא כאשר הוא בתוספתא סוכה ד', י"א–ונעלם זה מבאבער!–רק יש שם חסרון הבולט כאשר כבר הרגיש אלבוגן במאמרו בספר היובל לר' ישראל לוי (מברעסלויא) עמוד קע"ה אלא שנעלמו ממנו דברי התנחומא שעל פיהם נוכל להגיה דברי התוספתא, עיין מה שכתבתי בספרי על הכת בלתי-ידועה קנ"ג הערה א' ובמחברתי בלשון צרפת, בקורת על ספר היובל לישראל לוי עמוד ל"ו.

פ') ל"ב, א'; מטות ה'=הו"ב ז'. שלש מתנות ברא הקב"ה בעולם וכו'. הגדה זו שהשתמש בה הדרשן לפתיחה אינה נמצאה במקום אחר, ואף שיש לנו פתגם המתחיל ג' מתנות (עיין ספרי דברים ל"ב ובהמקומות שציין רמא"ש והוסף פרקי רה"ק קי"ז הוצאת גרינהוט) נושאו דבר אחר לגמרי. הדרשה עצמה על החכמים והעשירים שעמדו להם לישראל ולאומות העולם נזכרה על שם ר' לוי במדרש משלי י"א, ע' אבל אין לסמוך על השמות במדרש זה שכך דרכו של מחברו לייחס דבריו לגדולי התנאים והאמוראים.

פ"א) ל"ג, א'; מסעי א'=הו"ב, א'. הנרדף מן הגייס וכו'. מקור הלכה זו נעלם מה' באבער וכך היא שנויה בתוספתא ערובין ד' [ג'], ח', יחיד שהיה נרדף מפני גוים (גם בהו"ר של התנחומא אפשר לקרות כן ולא גייס, ועיין באבער הערה ב') ומפני ליסטין ומפני רוח רעה הרי אילו מחללין עליהן את השבת ומצילין את עצמן; ועיין גם כן בבלי תענית י"ט, א' שנראה שהשתמשו בברייתא זו. המעשה דר"א בן פרטא לא נזכר בשום מקום אחר ונראה שבתנחומא ויחי ו' ובהו"ב ויצא ה' השתמשו בדברי התנא הזה, ועל הגזרות בימיו עיין עבודה זרה י"ז, ב' שמסופר שם שהוא ור' חנינא בן תרדיון נתפסו למלכות. ההלכה שפקוח נפש דוחה שבת נזכרה בכמה מקומות ב„דרשות ילמדנו", עיין לדוגמא למעלה סעיף י"ב, ואפשר שכאן איננה מעקר הדרשה ולכן חסרה בבמד"ר.

פ"ב) ל"ד, ב'; מסעי ו'=הו"ב ה', עד שלא נכנסו ישראל לארץ לא היו מברכין אלא ברכה אחת הזן את הכל וכו'. אף שלפנינו בברכות מ"ח, ב' ומ"ט א' דברים קרובים לאלה שנאמרו כאן על ברכת המזון בכל זאת ברור שלא השתמש הדרשן בהבבלי. הוא אינו מזכיר ההגדה שמשה, יהושע, דוד ושלמה תקנו ברה"מ וכאחד מרבנן דאגדתא בודאי לא היה נמנע מלהביא הגדה זו שבבבלי אם השתמש בו. לפי הבבלי בונה ירושלים אמרוהו דוד ושלמה ולדעתו נתקן אחר חרבן הבית–הראשון או השני?–ובזה הוא חולק לא לבד על תלמוד שלנו אלא גם על תלמוד ארץ ישראל ז', א' והתוספתא ראש פרק ז', [ו'] ובודאי לא היה חולק עליהם מדעתו אלא שכך מצא במקור עתיק. מה שנאמר כאן על ברכת הטוב והמטיב נמצא גם בירושלמי במקום הנ"ל (ובב"י רומי: שהסריחו) ולא לבד בבבלי שם, וההלכה, כל מי שאינו מזכיר בברה"מ על הארץ ועל המזון (ד' מלות האחרונות הוא פרוש לברה"מ שמשמעה כאן, ברכה שנייה שלה)

ארץ חמדה וכו׳ אינה לא כסגנון הבבלי שם ולא כסגנון הירושלמי סוף פ״א, ועל כרחך שדרשה זו אינה תלויה לא בהבבלי ולא בהירושלמי. ותמה אני על ה׳ באבער שלא ציין דברי הירושלמי המקבילים לדברי המדרש והקורא הערותיו יאמין כי כל מה שנאמר כאן בענין ברה״מ נלקח מהבבלי.

ב

דרשות ילמדנו שבתנחומא הוצאת באבער.

ברשימת „דרשות ילמדנו" שבהו״ב הנני מציין רק אלה שלא נמצאו בנדפס לערך שליש אחד, ומה שנוגע לשני השלישים האחרים ימצאם הקורא בדברי למעלה על הנדפס.

א) בראשית ב׳, ד׳; בראשית י״ב. על הזיקים וכו׳. משנה ברכות ט׳, ב׳, כפי נוסח המדויק שבירש׳, שבכ״י ואצל הראשונים, עיין דקדוקי סופרים במקומו ודברי באבער בהערה ס״ח אינם נכונים, שאין כאן חלופי נוסחאות בין בבלי וירושלמי, אלא בין ספרים מדויקים לשאינם מדויקים. הספור על אליה הוא כאן יותר מקורי מבירושלמי ט׳, ב׳ (י״ג, ג׳) ששם נתחברה לו דרשה שאינה מהספור עצמו, ודברי באבער בהערה ע׳ תמוהים. הלשון, מה איכפת להם, אינו לשון בבלי בלבד וכבר נמצא בפי התנאים עיין תוספתא ב״מ, ג׳, י״ג ולכן לא צדקו רי״ה ווייס ושור שהרימוהו על נס לראייה שהתנח׳ שמש בהבבלי, ואף שאין ספק שלפעמים המסדרים האחרונים או הסופרים שינו לשון הילמדנו. ובסימן זה יש לנו דוגמא ל„תקון סופרים" בהלשון, רוצה להפיל את העולם, במקום מסתכל אפליון שבילמדנו של הערוך (עיין קרויס, מילון בערכו) כפי שהעיר לנכון באבער בהערה ע״ב. מן, תדע לך, עד, אותי בעולמי, אין מעקר הדרשה ונכפל מסימן א׳ ועל ידי זה נעמוד על הלשון השרוע, אמר הקב״ה אם אני וכו׳ אמר הקב״ה, שאמר הקב״ה הראשון אינה מהדרשה שלפנינו.

ב׳) ג׳, כ״ב; בראשית כ״א. מצילין תיק הספר וכו׳. שבת ט״ז, א׳ וכן ההלכה שלאחריה כל כתבי הקודש שם. ובילקוט ואתחנן תתכ״ד מובא מילמדנו דרשה ארוכה על ואתם הדבקים בדברים ד׳, ד׳ שנראת כסגנון אחר של הדרשה שלפנינו, והדעת נוטה שזו שבתנחומא היא המקורית והדרשנים האחרונים האריכוה והרחיבוה וסמכו אותה על ואתם הדבקים, וראייה לזה שאתם הדבקים אין ראש סדר כלל, ועיין לעיל עמוד ק״ג ולקמן תצ״א.

ג׳) ה׳, א׳; בראשית כ״ו. לא יבטל אדם מפריה ורביה וכו׳. משנה יבמות ו׳, ו׳ והטעם של בית שמאי הוא שונה מזה שנתנו בבבלי ס״א ב׳ וירושלמי שם. ועיין מכירי משלי י״ד, סוף כ״ח על פרישת אדם מחוה והמו״ל גרינהוט שער שההגדה שם נלקחה מהילמדנו ואף שנרשם שם בפרוש, אלה הדברים רבא, ואין מן הצורך לטפל בחלומותיו של ה׳ גרינהוט, שבאמת הלשון שם קרוב יותר ללשון ב״ר כ״ג, ד׳ ממה שהוא ללשון התנחומא שבסימן זה, ואין ספק שההגדה

זו על פרישת אדם מחוה יש לה כמה פנים ואין לעמוד על אופי הראשון שלה; ועיין לקמן סוף סימן ד׳, עמוד תק״ב.

ד׳) ו׳, ה׳; בראשית ל״ג. משפט רשעים בגיהנם י״ב חדש. עדיות ב׳, י׳ ונתקצרה המשנה כאן שהדרשה היא על, משפט דור המבול, כמו שנראה לעיין; סוף דרשה זו גם בהילמדנו הקדמון, עיין בפנים הספר עמוד כ״ג. וראוי להעיר על הבטוי, זה מן המשנה, מן המקרא מניין שכפי הנראה הוא להילמדנו הקדמון ונמצא בכמה מקומות בדרשות ילמדנו שבתנחומא ובילמדנו שבילקוט, עיין לדוגמא הו״ב בראשית י״ב וילקוט דברים תשצ״ג.

ה׳) י״ח, כ״ה; וירא ט׳. אין עומדין להתפלל אלא מתוך כובד ראש. משנה ברכות ה׳, א׳ וסגנון טעם הלכה זו כמו שהוא בירושלמי שם ולא כמו שהוא בבבלי ל׳, ב׳. המעשה על אדם אחד נמצא גם בירושלמי מגלה ראש פ״ד ולפנינו בספרים שם, קאים מתרגם אולם לפני כמה מהראשונים, קרי, ולא מתרגם ומהתנחומא ראייה לגרסא זו וגם ממקומו שם הוא מוכח, שעל התרגום אי אפשר לומר כשם „שניתנה" שתרגום מן התורה מניין. ההגדה על הקב״ה שנתעטף בטלית נתיחסה בר״ה י״ז, ב׳ לר׳ יוחנן ושם לא נתפרש איך בא הדרשן לדרשה זו אבל כאן יפה נאמר, ויעבר כעובר לפני התבה.

ו׳) י״ט, כ״ד; וירא ט״ז היו מתענין וירדו גשמים וכו׳. לפנינו במשנה תענית סוף פ״ג (י״ט, א׳) הלכה זו היא מחלוקת ת״ק ור״א אבל בכ״י מ׳ ר׳ יהודה במקום ר״א, ות״ק דר״י הוא ר׳ מאיר ולזה מסכים הגרסא שבמדרש. וממה שאמרו שם מעשה וכו׳ אמר להם ר׳ טרפון מוכח שכן הוא העקר שר׳ יהודה תלמידו של ר׳ טרפון נסתייע מדברי רבו אבל רא׳ בודאי לא נסתייע מדברי חברו ר׳ טרפון; ועיין שם בד״ס הערה ח׳ שהעיר על הברייתא כ״ה, ב׳ ששם נשנה בפרוש מחלוקת ר״מ ור״י בדבר זה. תעניות ב׳ וה׳ לא נזכרו בבבלי אולם אין ספק שחסידי א״י נהגו להתענות בהן כבר בימי התנאים הראשונים ובברית חדשה נזכר כמנהג קבוע של הפרושים וכן ידוע שאחרי שנתפרדו הנוצרים מקהל ישראל נמנעו מלהתענות בהן כדי שלא יאמרו הבריות שהם מחקים את היהודים. הג׳ פרושים לויגש הם לר׳ יהודה, ר׳ נחמיה וחכמים כאשר הוא בב״ר צ״ג, ו׳ וכאן נשתבש על ידי הסופרים ר״י(=ר׳ יהודה) לר׳ יהושע ומצינו בהרבה מקומות מחֲלוקות ר׳ יהודה, ר׳ נחמיה וחכמים, עיין באכער, הגדות התנאים חלק ב׳, רכ״ו.

ז׳) כ״א, א׳; וירא ל׳. עבירות שבין אדם למקום וכו׳. משנה יומא ח׳, ט׳ והגרסא, ושבינו לבין חבירו, אינו מיוחד להירושלמי כאשר יאמר באבער אלא נמצא בכ״י א״פ של הבבלי, בהמשניות דפוסים עתיקים ואצל כמה מהראשונים, עיין דקדוקי סופרים שם פ״ה, ב׳ סוף הערה ג׳. המאמר על תביעת מחילה מהנעלב הוא קרוב לסגנון הירושלמי סוף יומא, ולי נראה שנתקצר שם וכך צ״ל אחר מאמרו של שמואל המסיים בקומיהון, ר׳ שמואל בר נחמן אומר מביא י׳ בני אדם וכו׳ כאשר הוא לפנינו בהמדרשים, ורמא״ש בהערותיו לפסק״ר קס״ה א׳, הערה ד׳ משער ששמואל שם הוא ר׳ שמואל בר נחמן שבמדרשים

ואין אני מודה לו בזה. כבר העיר באבער שמסדר פסק"ר לקח דרשה זו מהתנחומא (או מהילמדנו) והדעת נוטה שכן הוא שהרי פרשת וי"י פקד את שרה קוראין אותה בר"ה ולא ביוה"כ ומה עניין מחילה לר"ה אלא ודאי שדרשה זו היא על סדר השבוע, וי"י פקד ולא לר"ה, והמסדר של מדרש הרנינו או פסק"ר סדרה על ר"ה משום שפרשה זו נקראת בר"ה. ומכל מקום אינני מחליט שהדרשה הזאת היא מילמדנו הקדמון שבקטעי הגניזה נמצאה דרשה אחרת על סדר זה, עיין בפנים הספר עמוד נ"ב וגו', ועיין מה שכתבתי לקמן סימן ה', י'.

ח') כ"ז, כ"ח; תולדות י"ב. מקפלין את הכלים. משנה שבת ט"ו, ג' ומב' ההוספות שהוסיף בעל מדרש זה על המשנה לא נמצאה לפנינו בב' התלמודים אלא השנייה, עיין הערה ע"ה לבאבער, אבל בלשון שונה מעט. המאמר מכבדין את השבת במאכל וכו' הוא קרוב ללשון הספרא כ"ג ה', במה אתה מקדשו במאכל ומשתה וכסות נקיה ואף ששם נאמר לענין י"ט ברור ששבת הוא קודש וקדושתו עוד גדולה מקדושת י"ט. בכבודו של עולם ט"ס וצ"ל בכורו של עולם ומן עוד שנו עד בכורו של עולם הוספה היא ע"פ מה שנאמר בסימן ד' (עיין באבער הערה ע"ז) ונראה שצריך להשלים, ואדם מסרן לנח, קודם בא נח.

ט'–י') כ"ח, י"ב; ויצא ו'. מיתתן של רשעים וכו' חלומות הרשעים וכו'. לדעתי אין מן הצורך להביא ראיות ששתי דרשות אלו אינן „דרשות ילמדנו" שצורתן שונות מכל וכל מצורת הדרשות של סוג זה (עיין מה שכתבתי בפנים הספר צד ל"ב על סמל דרשות אלו) וברור שסופר אחד הוסיף, ילמדנו רבינו קודם ב' מאמרי הגדה על החלוק שבין מיתתן וחלומות של הצדיקים ובין מיתתן וחלומות של הרשעים ונסדרו כאן שהמאמר השני (והוא לר' שמעון בן לקיש עיין מה"ג תמ"ח ובתנחומא חסר שם הדרשן) יש לו קשר עם הפסוק ויחלם.

י"א) ל', כ"ב; ויצא ט"ז. ספוג אם יש לו עיר בית אחיזה וכו'. משנה שבת סוף פכ"א ובעל מדרש זה מפרשה כדי לחברה עם ההגדה על עצירת גשמים, ובאבער לא העיר שהגדה זו נאמרה על שם ר' ברכיה בדרשת ילמדנו שבתנחומא הנדפס סימן ד'. מאמרו של ר' יוחנן על המפתחות כאן בסגנון אחר ממה שהוא בשאר מקומות עיין באבער הערה קי"ב, ואין לעמוד על צורתו הראשונה.

י"ב) ל"א, ג'; ויצא כ"א. חצר של ישראל ונכרים וכו'. עקרה של הלכה זו במשנה ערובין ראש פ"ו אבל אין ספק שלא להמשנה כוון מסדר המדרש אלא לברייתא שנשנתה בה הלכה זו בסגנון אחר. וראוי לשים לב על העובדא שבנדפס הפתיחה לדרשה זו היא הלכה בענין ע"ז ולא בענין שבת, עיין לעיל א' כ"ז. מעניין מאוד שג' פעמים נאמר כאן נכרי עובד כוכבים וקשה לאמור שנתרכבו ב' הנוסחאות–א', נכרי וב' עובד כוכבים–לאחת, ויותר נראה שהמקור שהיה לפני בעל המדרש השתמש בלשון זה, שלא מצינו לו חבר במקורות אחרים.

י"ג) ל"ג, י"ד; וישלח ח'. מה סימן נתן וכו'. כבר העיר באבער בהערה כ"ו שכפי הנראה חסר כאן הפתיחה לדרשה זו, ולי נראה שהיא התוספתא בע"ז ג', ד' ומובאה שם בירוש' ע"ז פ"ב, א' ובבבלי כ"ה ב' וכאשר ההלכה שם יסודה בהפסוק בראשית ל"ג, י"ד השתמשו בה פתיחה להדרשה שעל פסוק זה.

והנה כבר דרשו במקומות רבים הפסוק הזה על ביאת המשיח (עיין ירוש' שם ובראשית ר' סוף ע"ח ושם נסמן) ולכן הביאו כאן הסימן שנתן ר' יוסי לזמן הגאולה. ועיין הערה כ"ו לבאבער שהעיר שמעשה זה על ר"י ותלמידיו נזכר גם בבבלי צ"ח, אבל אין ראיה שבעל המדרש השתמש בהבבלי כאן ואף שלשונו כמעט לשונו ממש של התלמוד (בכ"י מ' נכפל יבנה ויפיל כמו שנכפל כאן!) שדברי התנאים מובאים לרוב בלשונם בבבלי בירושלמי ובמדרשי א"י. והמעיין המ"ב בסימן זה יראה שנלקה הרבה והלקי הדרשה הם בלי שום חבור וקשור ונראה שיש לנו כאן קטעי דרשות שונות.

י"ד) ל"ג, י"ח; וישלח ט'. נשאלין נדרים שהן לצורך השבת. משנה אחרונה שבשבת, ויש גורסים שם דברים במקום נדרים אבל בין במשנה שבבבלי בין במשנה שבירושלמי הגרסא כמו שהוא כאן. האסור להרבות דברים בשבת לא נזכר בבבלי שם קי"ג ראש ע"א כאשר יאמר באבער, שהפרוש הפשוט של דבורך של חול הוא כמו שפרוש רש"י שם, כגון מקח וממכר ולזה מקבילים הלוכך של חול ומלבושך של חול הנזכרים באותו המאמר עצמו, אולם כך אמרו בפרוש בירושלמי סוף פט"ו והתוספות שם בשבת מביאים זה מויק"ר ואף שהוא מפורש בירושלמי במקומו וכן באבער לא העיר על הירושלמי. על התורה שהיא רפואה לכל מחלה עיין תנחומא הנדפס ויתרו ח' ומה שהערותי למעלה א' מ"ג, ועל מחזיקי תורה עיין ירושלמי סוטה ז', ג' (כ"א, ד') ושם נסמן.

ט"ו) ל"ה, א'; וישלח כ"א. המתפלל צריך שיכוון את לבו כנגד בית קה"ק. משנה ברכות ד', ה' אולם רק ההלכה ראשונה נמצאה שם והשאר לקוחה מברייתא שאינה לפנינו ובלשון אחר בתוספתא שם פ"ג ומשם בבבלי וירושלמי עיין באבער הערה פ"ג. והנה החלק היותר הגדול של דרשה זו היא „דרשת ילמדנו" לסדר ועשיתם אשה בבמדבר ט"ו, ג' בקטע אחד של הגניזה, עיין בפנים הספר צ"ט וגו', ושם צ"ו–צ"ז שערתי שנתחלף להסופרים הדרשה שבפרשת שלח לזו שבוישלח ושמקומה הוא בבמדבר. ועתה חוזר אני בי ודעתי נוטה שנהפוך הדבר שנעתק מכאן לשם ורואה אני סימן ילדות בהדרשה שבהקטע בזה, שמחברה העתיק ההלכה כמו שהיא לפנינו בתוספתא ובשני התלמודים אבל הדרשן שבסימן זה השתמש במקור עתיק השונה מהמקורות שנשמרו לפנינו. המאמר של ר' אחא אינה מדרשת ילמדנו שהיא מסיימת בקום בית אל, ולא נאמר כאן אלא משום שהוא על עליית שבטים לרגל והדרשה היא על עליית י"ב בני יעקב לביתאל.

ט"ז) ל"ח, א'; וישב ח'. מי שנפלה עליו מפולת וכו'. משנה יומא ט', ז' ובהוצאה ראשונה, בכל כ"י ובירושלמי, את הגל, ליתא ולא יפה עשה באבער להוסיף ב' מלות אלה על פי הדפוסים החדשים וכן הוסיף, בשבת, נגד הכ"י והספרים. דרשת ר"א על פקוח נפש שדוחה שבת בכמה מקומות, עיין באבער הערה כ' אבל לשון המדרש שונה והדרשה לרש' נאמרה סתם–אית דבעי מימר–בירושלמי שם, ובמכלתא ראש תשא נתיחסה לר' נתן ורק בבבלי שם נתיחסה לרש' בן מנסיא אבל בלשון אחר קצת. ורואה אני להעיר שבנדפס יתרו ח' מובאה דרשת ר"א בלשון המכלתא אבל במסעי בלשון הבבלי וכאן בלשון

אחר לגמרי, ובעל המדרש הזה הוא הוא שהוסיף, תחת האבן, על פי המשנה מי שנפלה עליו מפולת, ועיין מה שכתבתי למעלה א׳, מ״ג. הוכוח בין המין ורבינו—מי הוא זה?—נראה כנוסח אחר של הוכוח בין המטרונותא ור׳ יוסי בב״ר פ״ד, כ״ה, ודעתי נוטה שמן ד״א עד כיון שראו בניו היא הוספה ממקור אחר ואינה מדרשת הילמדנו שלא מצאתי שהילמדנו הקדמון השתמש בהבטוי „דבר אחר" ובפנים הספר ל״ח, י״א ד׳א הוא כמו או.

י״ז) מ״ג, י״ג; מקץ י״ד. מנין התקינו לברך על המזון וכו׳. נראה שחסר אחר המזון מאמר שלם כעין זה: כך שנו רבותינו ברכת המזון מן התורה שנא׳ ואכלת וכו׳, וכך הוא שנוי בתוספתא ברכות ראש פרק ז׳ [ו׳] אלא שיש שגורסים שם זימון במקום מזון. גם ההלכה השנייה נתקצרה עיין ספרא י״ט, כ״ד: קדש הלולים מלמד שהוא טעון ברכה לפניו ולאחריו, מיכן היה ר׳ עקיבא אומר לא יטעום אדם כלום קודם שיברך, ולפי זה הדרשה שבמדרש כאן אינה כלל דרשת ר׳ עקיבא. ובסוף הדרשה הגרסא הנכונה היא כמו שהיא בכ״י רומי—עיין באבער הערה ק״ט—שבכל דרשות ילמדנו סוף הדרשה נעוץ בראשה והפסוק שבו מתחיל בו הוא מסיים, ולפי גרסת שאר כ״י דרשה זו מתחלת בואל שדי ומסיימת במאמצי כח!

י״ח) במדבר י״ד, כ״ז; שלח (הוספה) ז׳. נוטל אדם את בנו וכו׳. משנה שבת ראש פכ״א ולפנינו והאבן בתוכה וכן מובא מתנחומא במכירי לתהילים ק״ו, י״ח. ועיין במה שכתבתי בפנים הספר עמוד צ״ו ושם שערתי שדרשה זו היא על, עד אנה ינאצוני, ולא על, עד מתי, והסופרים החליפו, עד בעד.

י״ט) ט״ז, א׳; קרח (הוספה) א׳. כל כתבי קדש. משנה שבת ראש פט״ז, ולפנינו שם בכל הנוסחאות „הקודש" וזה עקר וכן ליתא שם, בשבת, שהוסיף הדרשן כדי שיעמדו השומעים על דבריו. המאמרים של התנאים על המינים וביחוד מאמרו של ר׳ יוסי הגלילי שונים כאן בסגנונם ממה שלפנינו בתוספתא י״ג [י״ד], ד׳, בבלי שבת קט״ז, א׳ וירושלמי ט״ז, ב׳. על פי מה שנאמר כאן צ״ל בתוספתא שם קורט במקום קורא—א׳ וט׳ עלולים להתחלף—וקורט משמע מחתך לחתכים קטנים. כפי הנראה נתקצרה הדרשה הרבה שהסופרים השמיטו דברי מינות של קרח, הנמצאים בשאר מקומות, עיין לדוגמא ירושלמי סנהדרין י׳, א׳ ותנחומא הו״ב קרח ה׳ ושם נסמן.

כ׳) י״ט, ב׳; חקת ג׳. פרה שקרניה וטלפיה שחורים כשרה. במשנה פרה ב׳, ב׳ יגוד או יגור במקום כשרה ונראה שהדרשן שנה לשון המשנה כדי שיהא לשון התשובה כלשון השאלה, עיין למעלה א׳, ב׳ מה שהערותי על כעין זה בנדפס בראשית ב׳. המעשה על הנכרי שרצה לשחק בחכמי ישראל הוא ממשנתן של התנאים, עיין ספרי זוטא הוצאת הארואוויטץ ש״א, ולא כמו שמחליט גרינהוט בלקוטיו ד׳, מ״ה שהוא מתרגם מארמית, לשון שהשתמשו בו רק האמוראים, משום שבערוך מובא מאמר ארמי מילמדנו לחקת המקביל למאמר ארמי בתנחומא שלנו. ובאמת אין אנו למדים מדברי הילמדנו שבערוך אלא שלפני הרב הזה היתה מהדורה של ילמדנו מערבבת מעברית וארמית, מה שכבר

ידוע לנו ממקומות אחרים שבערוך, אבל לא שהלשון המערבב הוא הלשון של ילמדנו המקורי. אולם צדק ה' גרינהוט באמרו שצריך לתקן דברי התנחומא על פי הפסק"ר פי"ד והשאלה היא, למה אין לוקחין פרה מגוי, ועליה בא המעשה על הגוי שרצה לשחק בחכמי ישראל, ועל השאלה, פרה שקרניה וכו' חסרה התשובה. וגרינהוט מצא בנוסח של המעשה ראיות מוכיחות שמסדר התנחומא העתיק מארמית ולהמעיין הטב אפילו צל ראייה אינו נמצא בדבריו. המאמר בתנחומא, כיון שראה אותם שמסתכלים בה וידעו (אפשר שצריך לנקד: וִיַדְעוּ) שעלה עליה עול, ברור ופשוט אבל המאמר המקביל לו בילמדנו של הערוך (ערך דש ד' וערך מפליא) קשה לעמוד עליו, וספק גדול לי אם אידשן הוא מן דש או מן אַדַש, בעברית כִּהָה, ואיך שיהיה דברי הילמדנו בערוך קשים לפרשם ותרגומו של גרינהוט הוא תרגום בדוי. מעניין גם כן הלשון שבתנחומא, מפלבלות עיניה ומבטת בעול, שהוא מקביל לעיניה בולטות למקום הניר שבספרי זוטא, שמפלבלות הוא כמו מפלפלות מן פל כָּהָה בערבית ויתרגם המבטא הזה באשכנזית ihre Augen glotzen ובאנגלית her eyes stare שלפי דברי המדרש הבהמה הזאת מיד שנותנין עליה עול אובדת את הברק שבעין משום שהיא מסתכלת רק בדבר אחד והוא, אם מביאים עול להנתן על צוארה. וגרינהוט טעה ותרגם מפליא בעינה שבילמדנו של הערוך, נפלו עיניה ולא כן הוא אלא, חופשת בעיניה, וקרוב למפלבלות בעיניה שבתנחומא. ורואה אני להעיר ש„מתפרנית" במעשה זו אינה מלה משבשת כמו שאומר באבער אלא משמעה תַּגֵּר (באשכנזית feilschen ובאנגלית haggel) מן פרנא, מהר, ומזה, התפרני תַּגֵּר, שכן אבי החתן ואבי הכלה נושאים ונותנים בשעור המהר שזה מעלה וזה מוריד, וכבר מצינו הפרין בארמית של היהודים ופְרַנִי בסורית במשמע, נתן או הבטיח ליתן מהר.

ג

דרשות ילמדנו אצל הראשונים.

הראשונים מביאים רק מספר קטן של „שאלות ילמדנו" מהמדרש (או מהמדרשים?) שנקרא אצלם ילמדנו, והדבר מוטל בספק אם באמת מועטות היו שם שאלות אלה או שלא היה מקום להראשונים להזכירן אחרי אשר ההלכות שבילמדנו לרוב לקוחות הן מהמשנה, התוספתא ושאר ספרי התנאים הידועים לנו והראשונים בחרו להשתמש בכלי ראשון ולא בכלי שני. ברשימה זו נרשמו רק אלה דרשות ילמדנו שנזכרו אצל הראשונים ולא נמצאו בב' מהדורות של התנחומא שלפנינו, ובראשונה הנני מרשים הדרשות מסוג זה שבילקוט ואחר כך אלה שבשאר ספרי הראשונים.

א') בראשית ט"ז, א'; קונדריס אחרון ט'. ילמדנו רבינו בשעה שקורין בתורה בשבת העבד עולה למנין שבעה וכן אליעזר עבד אברהם מפני שהיה

צדיק נשתווה לאדונו. ברור שבעל הילקוט קצר לשון הילמדנו שאין כאן תשובה על השאלה ובערוך ערך עבד א׳ (עיין גרינהוט לקוטים ו׳, מ״ז) מביא מילמדנו פ׳ ושרי אשת אברם למדונו רבותינו בשם ר׳ ירמיה שאמר בשם רב העבד עולה ממנין ז׳ בשעה שישראל קורין בתורה בשבת, ואין ספק שכך היה בילמדנו של בעל הילקוט כאשר הטב לראות גרינהוט. ובעקר הלכה זו יש להעיר שבתוספתא מגלה ד׳, י״א והובאה בבבלי כ״ג לא אמרו אלא, הכל עולין למנין שבעה אפילו קטן אפילו אשה, ואלו עבד לא נשנה ביניהם, אולם בכתובות כ״ח ראש עמוד ב׳ ובגטין מ׳, א׳ שנו בברייתא, או שקרא ג׳ פסוקים בבית הכנסת, ומוכח שההלכה שעבד עולה למנין ז׳ היא ממשנת התנאים ובירושלמי מגלה ד׳, ג׳ נשנה על שם ר׳ זעירא בשם רב ירמיה והקשו, הא אסור ללמד עבדו תורה, (וכן נזכר איסור זה בכתובות כ״ח, א׳ ועיין סוטה פ״ג, ד׳ במשנה שנחלקו תנאים בדבר אם מותר ללמד בתו תורה, ועבד כאשה) ולא העירו מהברייתא. והנה כאשר ראינו כבר (עיין בפנים הספר כ״ד וגו׳) ההלכות שבילמדנו הקדמון לקוחות ממשנתן של התנאים ולא מדברי האמוראים אולם כאשר „רב תנא הוא" אין לתמוה אם השתמשו בדבריו לפתיחת דרשה זו שבילמדנו ועיין לקמן סימן ה׳, י״ג. ויותר נראה שגם בערוך נתקצר לשון הילמדנו וכך היה שנוי. ילמדנו רבותינו כמה עולין לקרות בתורה בשבת כך שנו חכמים בשבת שבעה אין פוחתין מהן אבל מוסיפין עליהן (משנה מגלה ד׳, ב׳) למדונו רבותינו וכו׳ כאשר הוא בערוך. ולפי זה צ״ל בילקוט „למדונו" במקום ילמדנו שהמחבר הזה השמיט השאלה והתשובה שאינה מענין הדרשה על פסוק זה ואפשר גם כן שהסופרים דלגו מן ילמדנו ללמדנו. וראייה להשערה זו היא שהלשון „למדונו רבותינו" לא נמצא בשום מקום בהמדורות השונות של הילמדנו והתנחומא בהתשובה על השאלה „ילמדנו רבותינו" וע״כ שצריך להשלים „כך שנו חכמים" קודם „ל״ר" וזהו הלשון הרגיל בדברים ר׳ בדרשות ילמדנו אבל ל״ר בלבד נמצא רק בפסק״ר.

ודע שבב׳ מהדורת של התנחומא וכן בב״ר לא נמצאה דרשה על הסדר ושרי אשת אברם והילמדנו הוא האחד שדרש ראש סדר זה, ועיין טהעאדאר בהירחון ל״ד, תט״ז שלא העיר על דרשה זו שבילמדנו.

ב׳) בראשית כ״ד, מ״ב; ילקוט שמואל א׳, ע״ח. ותתפלל חנה מכאן אנו למדים שנשים חייבות בתפלה שכן חנה היתה מתפללת י״ח ברכות. דעתי נוטה שבעל הילקוט קצר כאן דרשת ילמדנו על ראש סדר זה שבבראשית וכך היתה שנויה. ילמדנו רבינו, נשים ועבדים וקטנים מה הן חייבים בתפלה או לא. כך שנו רבותינו, נשים ועבדים וקטנים פטורין מקריאת שמע ומן התפלין וחייבין בתפלה (משנה ברכות ג׳, ג׳). נשים מניין שנאמר ותתפלל חנה מכאן אנו למדין שנשים וכו׳ עד הרי י״ח שהתפללה, ואחר ההגדה על תפלתה של חנה היה כאן בילמדנו דרשה על תפלת אליעזר עבד אברהם שדרשו שהתפלל תפלת השחר שכן הוא אומר בראש סדר זה, ואמר י״י אלהי אדני אברהם, וזהו ברכה ראשונה של תפלה. ועיין בליקוטים לגרינהוט ו׳, פ׳ שהדרשה שלפנינו בילקוט שמואל היתה לפני הראשונים בילמדנו חיי שרה ויפה העיר שהיא דרשה על ואבא

היום אלא שלא פרש מה עניין תפלת חנה אצל פסוק זה ולפי מה שכתבתי הכל עולה יפה.

ג׳) שמות כ׳, א׳ או כ״א, א׳; ילקוט שמואל ב׳, קמ״ו. ילמדנו רבינו אדם מישראל שקרא לו החזן לעמוד לקרות בתורה או לעבור לפני התיבה ולא התקין עצמו מהו שיהא מותר לעמוד ולקרות. כך שנו רבותינו אסור לקרות (נראה שחסרות המלים: למי שלא התקין עצמו) למה שלא יקרא ויתבייש בצבור וכן העובר לפני התיבה אסור לתבוע צרכי צבור עד שיתקן עצמו. הלכה כזו ממש לא מצינו בשום מקום אבל גדולה מזו אמרו בסוף ראש השנה בבבלי, לעולם יסדיר אדם את תפלתו ואחר כך יתפלל ואם בתפלת יחיד אמרו כך ק״ו בתפלת צבור. ועיין תנחומא ויתרו ט״ו, למדך התורה. לא תהא רוחך גסה לומר דבר לפני הצבור עד שתפשוט אותה בינך ובין עצמך שנים שלשה פעמים, ומהמעשה שמסופר שם על ר׳ עקיבה והוא גם כן בילמדנו כאן לכאורה מוכח שלומר דבר הוא כמו לעמוד ולקרות בתורה, אבל עיין תנחומא ויקהל ד׳ ובמכלתא דר״ש כ״א, א׳ שנראה שעקר דברי זה נאמר על לימוד הרב לתלמידיו ועל פי דרך ההגדה אמרו שגם העולה לתורה צריך שיהיו דברי תורה שגורים בפיהם. וכשנשווה דרשה זו שבילמדנו עם הדרשה בתנחומא יתרו לא נוכל להטיל ספק בדבר שהן ב׳ נוסחאות של דרשה אחת אלא שהדבר ספק אם נאמרה על הפסוק וידבר אלהים כמו שהוא בתנחומא או על ראש משפטים שדרשו אשר תשים לפניהם, שיעריך הדברים לפני התלמידים כשלחן ערוך (עיין שם במכלתא דר״ש) ולכן יסדיר תלמודו קודם שילמדנו לאחרים. וראוי לשום לב על הלשון, אדם מישראל, ששגור בפי בעל מדרש דברים רבה אבל בשאר מהדורות של התנחומא לא נמצא, עיין מה שכתבתי למעלה על א׳, ח׳.

ד׳) במדבר ט״ו, ב׳; ילקוט שלח תשמ״ה. האב חייב בבן בחמשה דברים למולו ולפדותו וללמדו תורה וללמדו אומנות ולהשיאו אשה. כבר העיר גרינהוט בלקוטיו ד׳, ל״ג, ב׳ שבעל הילקוט השמיט השאלה, ילמדנו רבינו כמה דברים האב חייב בבנו, ובב׳ מהדורות של התנחומא ישנה לנכון, עיין מה שהערותי למעלה בסימן א׳ סעיף ע״ב על הלכה זו שמקורה התוספתא קדושין א׳, י״א, ושם הערותי גם כן שנוסח דרשה זו בילמדנו שבילקוט הוא מקורי ובמהדורות של התנחומא נשנו פניה. וראוי לשים לב על הלשון, חיב בבן, שהוא מסכים ללשון הבבלי שם כ״ט, א׳ אבל בירושלמי שם א׳, ז׳ כמו שהוא בהמהדורות של התנחומא, האב חייב לעשות לבנו, ובמקורות התנאים שלפנינו בתוספתא שם ובמכלתא סוף ב׳ גם כן שתי לשונות; במכלתא, חייב אדם מן התורה (ב׳ תיבות אלה רק כאן) למול את בנו וכו׳ ובתוספתא, מצות האב על הבן. ובסוף הדרשה השמיט בעל הילקוט מאמר שלם וכך צריך להשלים אחר ישמרו חוקיו, מניין ממה שקרינו בעניין, כי תבואו אל ארץ מושבותיכם וגו׳ ועשיתם אשה וגו׳, ומן ד״א עד הסוף איננה „דרשת ילמדנו" אלא הוספה ממסדר המדרש הנקרא ילמדנו מבעל הילקוט.

ה׳) במדבר כ״ד, ה׳; בלק תשע״א. ילמדנו רבינו על כמה דברים גשמים

נעצרים, כך שנו רבותינו על ארבעה דברים גשמים נעצרים על הזנות ועל ע״ז ועל חילול המעשרות ועל הפוסק צדקה ואינו נותן. לפנינו במשנה ובשאר מקורות התנאים לא נמצא מאמר זה אולם בירושלמי תענית ג׳, ג׳ מאמר קרוב לו אלא ששם מונה שופכי דמים במקום חילול המעשרות שבילמדנו. ודע שהמבטא „חילול מעשרות״ שלא נודע לי ממקום אחר קשה מעט שהרי אין מעשר קדש וגם הפסוק שבמלאכי ג׳, י׳ הביאו את כל המעשר וגו׳ אינו עניינו כלל אצל חלול וקדוש מעשרות ולכן אינו רחוק לאמור שצ״ל ביטול במקום חילול ובכמה מקומות מצינו שהגשמים נעצרים בעוון ביטול תרומות ומעשרות עיין לדוגמא שבת ל״ב, ב׳ ותענית ויפה דרשו ממלאכי שם שבעון זה הגשמים נעצרים שכן הוא אומר הביאו וגו׳ אם לא אפתח לכם את ארבות השמים, ומכלל הן אתה שומע לאו. והנה רואה אני להעיר שלפנינו פסוק כ״ד, ה׳ אינו ראש סדר אולם אין ספק לי שבדורות הראשונים הפסוק וישא משלו (כ״ד, ג׳) היה ראש סדר וכאשר עקר נבואת בלעם מתחיל בפסוק ה׳ לכן, „דרשת ילמדנו״ היא על פסוק זה ובהמהדורות של התנחומא הדרשה היא על פסוק ג׳, ועיין טהעאדער בהירחון ל״ה, תנ״ה ·תנ״ו שהעיר על הזרות הגדולה שאין לנו בפרשת בלק דרשת ילמדנו על הסדר מי מנה (כ״ג, י״ד) אבל יש לנו בב׳ מהדורות של התנחומא ובבמדבר ר׳ דרשה מסוג זה על וישא משלו, (כ״ד, ג׳) ולא זכר את הילמדנו שבילקוט שבו דרשה על מה טבו (כ״ד, ה׳), וברור שהוא כמו שכתבתי שוישא משלו היה ראש סדר בימי בעלי המדרש. וגרינהוט בלקוטיו ד׳, ע׳, ב׳ לא הרגיש בכל אלה אבל העיר שדרשה זו מובאה בשם „מדרש ילמדנו״ ובכל הפרשה בעל הילקוט רושם „ילמדנו״ ומזה נראה שהיו לו ב׳ מהדורות של מדרש זה. ודבריו ישא רוח שבהוצאה ראשונה גם כאן נרשם „ילמדנו״ ולא „מדרש ילמדנו״ והמדרש היא הוספה של המדפיסים האחרונים!

ו׳) דברים א׳, א׳; דברים תשצ״ג. מי שהיה (הוסיף בראש „ילמדנו רבינו״) מחלק נכסיו וכו׳ כך שנו רבותינו המחלק נכסיו על פיו ר״א אומר ריבה לאחד ומיעט לאחד דבריו קיימין. אימתי דבריו קיימין אמרו רבותינו בודקין אותו שלש פעמים אם אמר על לאו לאו ועל הן הן דבריו קיימין; ומה טעם שלא יהו יורשים אומר׳ מבולבלת היתה דעתו. לפנינו בדפוס המאמר, ומה טעם וכו׳ נשנה קודם אימתי וכו׳ ואין ספק שט״ס היא שאין הטעם למה, דבריו קיימין, אלא למה בודקין אותו ותמיהה גדולה על מפרשי הילקוט שלא הרגישו בט״ס זו הבולטת לעיין וכן גרינהוט בלקוטיו ה׳, פ״ו מביא הדברים כמו שהם בנדפס. ההלכה הראשונה היא בעקרה ההלכה שלפנינו במשנה ב״ב ח׳, ה׳ אולם בעל מדרש ילמדנו לא השתמש בהמשנה ששם נשנתה סתם והוא מביא אותה בשם ר״א, ונראה שלא חלוף שמות בלבד יש כאן אלא שהמשנה שלנו והמקור שהשתמש בו הילמדנו מחלקים בפרטי הלכה זו. לפי הילמדנו אין הלכה כר׳ יוחנן בן ברוקא (שם במשנה) ולכן ריבה לאחד ומיעט לאחד אין דבריו קיימין אם אמר משום ירושה אולם משנותינו היא כריב״ב ורק משם שהשוה להן הבכור הוא דלא אמר כלום אבל ריבה לאחד ומיעט לאחד בשאין שם בכור גם בשאמר משום

ירושה דבריו קיימין. עיין דברי ר' יוסף אבן מיגאש בחדושיו לב"ב קל. א'. ונראה שגם לא ירד לסוף הלכה זו והוסיף בילמדנו. והשוה להן את הבכור, על פי דברי המשנה וכל המוסיף גורע. שכפי מה שראינו דמשנה ומתוך הילמדנו חולקים בזה. אולם ההלכה השנייה בודקין אותו וכו' לא מצינו מי שיחלוק בדבר ושנויה היא במשנה גטין ז', א' ושם בתוספתא. והדעת נוטה שהילמדנו כוון להתוספתא. שבמשנה לא אמרו אלא לענין גטין ורק בתוספתא נאמר, כשם שבודקין אותו לגטין כך בודקין אותו למקחות ולמתנות וכו'.

ז') דברים ד', ד': ילקוט ואתחנן תתכ"ד. שנו רבותינו מצילין תיק הספר עם הספר מפני הדליקה. משנה שבת ט"ז א' ושם ליתא מפני הדליקה. שכבר נשנה זה בראש המשנה והמדבר של הילמדנו הוצרך להוסיף ב' מלות אלה כאשר התחיל באמצע הדברים. כבר גליתי דעתי למעלה סימן כ', סעיף ב' שדרשה זו אינה אלא נוסח אחר של „דרשת ילמדנו" על ראש הסדר בראשית ג', כ"ב שלפנינו ברבה בראשית כ"א ושם מקומה הראוי לה.

מלבד ז' דרשות אלה שהן „דרשות ילמדנו" ודאיות יש לנו עוד ב' דרשות בילמדנו שבילקוט המתחילות ב„שנו רבותינו" אלא שהדבר מוטל בספק גדול אם הן מספר זה: ואלו הן הספיקות. במדבר י"ד. א' ילקוט שלח תשמ"ג. שנו רבותינו, אל תרצה את חבירך בשעת כעסו וכו' כמו שהיא באבות ד', י"ח. והנה אף שאפשר לאמר שהסרה בילקוט השאלה, דעתי נוטה שדרשה זו אינה „דרשת ילמדנו" אלא דרשה ממדרש של התנחומא הנקרא ילמדנו מבעל הילקוט. ומה שהביאני לידי השערה זו הוא העובדא שבעל הערוך. ערך אל מביא מאמר מדרשה זו ואומר עליו מפורש בהגדת ילמדנו המתחלת תגדל יהיה בפ' שלח לך (ולפנינו בערוך בכמה שבושים אבל לנכון בפירוש אבות שבמחזור וויטרי תק"ל) ומזה אנו רואים שלפני הרב היה כך סדרן של דברים בילמדנו שלו. בראשונה שאלה כעין זאת, מהו לצאת בסנדל המסומר בשבת, ועל זאת באת התשובה. כך שנו רבותינו לא יצא האיש בסנדל המסומר ולא ביחיד (משנה שבת פ"ו, ב' ובעל ערוך השלם גם לא העיר על משנה זו) ואחר כך עיקר הדרשה על הנסים שנעשו להמרגלים שלא נהרגו על ידי בני הענק כמו שהיו נוהגין בדורות הראשונים שהיו בנות ישראל רואות ראשו של סנדל המסומר או שומעות קולו ומפילות ושלכן אסרו החכמים לצאת בסנדל כזה. עיין ירושלמי שם ח', א' ובבלי ס' א'; ועל גבורות בני ענק עיין בתנחומא שלח ה"ב. י"א ובמבוא שם הוספת אגדת שיר פרשה ו', ט'. וכאשר מיד אחר „דרשת ילמדנו" זו היתה לפני בעל הערוך הדרשה על אגדה שאצלנו שלפנינו בילקוט הוא מציין את הדרשה השניה כאלו היא רק חלק אחד של הדרשה הראשונה ואף שבאמת הן שתי דרשות שונות לגמרי: שהראשונה היא דרשת ילמדנו והשניה דרשת תנחומא. ובפירוש אבות שבמחזור וויטרי תק"ל וכן בפירוש אבות לר' נחמיאש ס"ד, ב' באמת מובאה הדרשה השניה ממדרש תנחומא. אולם בהוספה לפירוש רשב"ם ראש ואתחנן בשם ילמדנו כבערוך ובילקוט. ועיין גם בלקוטי ד', ל"א. ב' לא העיר לא על הערוך ולא על שאר הראשונים. ולפי זה אין לתמוה אם

בדרשה זו שבילקוט אינה מובאה בראשונה המשנה שבאבות כולה ואחר כך ההגדות שנוסדו עליה, כאשר הוא הסדר לעולם בהילמדנו המקורי, אלא כאן דבריה וההגדות שעליהם נתאחדו לאחת, והטעם שאין דרשה זו דרשת ילמדנו כלל וכבר מצינו בהרבה מקומות בהמהדורות השונות של התנחומא שדברי התנאים בהמשנה ובשאר מקורות נתרכבו עם הגדות האמוראים. ואם ישאל השואל מניין לי שהדרשה שבילקוט היא דרשה בפני עצמה ואיננה חלק של „דרשת ילמדנו" על ראש שלח שלפי דברי הערוך פתחה בההלכה, לא יצא האיש בסנדל וכו'. והתשובה על זה שהילמדנו המקורי משתמש לעולם בהמבטא, שנו רבותינו, לפתיחת תשובתו על השאלה בדבר הלכה (עיין עמוד תנ"א) וכבר נדע מדברי הערוך שהתשובה בדרשת ילמדנו של ראש פרשת שלח היתה, כך שנו רבותינו, לא יצא האיש וכו' ולא המשנה שבאבות ועל כרחך שהדרשה המתחלת במשנה זו היא דרשה אחרת לגמרי מזו שפתיחתה היא המשנה בשבת.

הדרשה המובאה מהילמדנו בילקוט שופטים מ"ה, לפי דעת גרינהוט בלקוטיו ד', מ"ט, א' חסרה בראשה, „שאין ספק שהיה כאן שאלה בהלכה, איזה משקין אסורין משום גלוי והתשובה היא מהמשנה דתרומות ח', ד', ג' משקין אסורים משום גלוי וכו'" כאשר הוא בהילקוט. ולי ספק גדול בדבר שלא בלבד שבמדבר כ', ח' (מדברי הערוך נדע שהדרשה היא על פסוק זה עיין גרינהוט שם) אין ראש סדר ולא מצינו דרשות ילמדנו אלא על ראשי סדרים, אלא שסגנון דרשה זו שנתאחדו בה דברי המשנה עם דברי הגדה שעליה אינו סגנון הילמדנו כאשר כבר הערותי בסעיף הקודם, וקשה לאמר שבעל הילקוט קצר לשון הילמדנו שבו נאמרה המשנה בראשונה לפני עצמה ואחר כך ההגדה שעליה. ובמה שנוגע לדרשה זו, הדבר עוד קצת בספק שאפשר שכן הוא כדברי גרינהוט אבל החלטתו על הדרשה בילקוט ראש מטות תשפ"ד בשם הילמדנו „שאין ספק שבראש המאמר היה שאלה בהלכה בענין נדרים ובעל הילקוט השמיט אותה" היא השערה הפורחת באויר, שאפילו צל ראייה אין כאן שדרשה זו פתחה בדבר הלכה, ועיין מה שכתבתי למעלה א', כ"ט.

המדרש ילמדנו שהשתמש בו בעל הערוך הוא קרוב מאוד להמדרש שנקרא בשם זה בהילקוט אולם אף שהרב הזה מזכיר את הילמדנו כמה מאות פעמים אינו מביא ממנו רק תיבות בודדות או מאמרים קצרים ולכן רק במקומות מועטים נוכל לאמר בודאי שמקורו הילמדנו הקדמון, רצוני לאמר הדרשות במדרש ילמדנו שלו על ראשי סדרים הפותחות בשאלה ותשובה בדבר הלכה, ולרוב הדבר מוטל בספק אם השתמש בהן או בשאר הדרשות של הילמדנו שלו אשר לדרשות התנחומא יתיחסו; ואלה הן „דרשות ילמדנו" ודאיות שבערוך.

א') בראשית י"ט, א; ערך כרת א'. בילמדנו ויקרא יעקב אל בניו כדי שיכיר אדם בין תכלת לצבע כרתינון. ברור שהיתה לפני הרב בילמדנו שלו הדרשה שבקטע ד', עיין בפנים הספר מ"ג ומ"ד, אולם כפי מה שנראה מספרו בערך דפלומטר כבר היו לפניו ב' דרשות בילמדנו שלו על סדר זה, ושתיהן על ק"ש, אלא שהראשונה היא הדרשה שבילמדנו הקדמון כאשר הוא לפנינו בהקטע של

מדרש זה והנושא שלה הוא יעקב ובהשניה הנושא הוא משה כאשר לפנינו בדברים רבה סוף ואתחנן אלא שבמקום, קוזמין מתוך פלטין, שבמדרש זה לשון הילמדנו של הערוך הוא „דפלומטר מלא מרגליות.

ב׳) ויקרא י״ז, א׳–ג׳; ערך בבואה. ובילמדנו באחרי מות אשר ישחט שור אין שוחטין לתוך המים ולא לתוך הנהרות למה שהוא עובד לבבואה אתה מוצא בימי גדעון שהיו עובדין את הבבואה וכו׳. נראה שכך היתה השאלה של הילמדנו מהו שישחוט אדם לתוך ימים או לתוך נהרות, והתשובה מהמשנה דחולין פ״ב, ט׳: כך שנו חכמים אין שוחטין לא לתוך ימים ולא לתוך נהרות למה שהוא וכו׳. ודע שלא בדיוק כתב קאהוט שבילקוט שופטים ס״ב מובאים דברי הילמדנו בשנויים בשם התנחומא ובאמת דרשת התנחומא והיא לפנינו בהו״ב תולדות י״ט היא דרשה אחרת לגמרי, ואין ספק שהמאמר דורו של גדעון היה משתחוה לבואה שנמצא רק בילקוט ולא בהתנחומא הוא מילמדנו על ויקרא ולא מתנחומא על בראשית, וכבר העיר באבער שם הערה קכ״ח שבילקוט תקנ״ג ליתא והטעם ששם לא העתק בעל הילקוט אלא דברי התנחומא.

ג׳) במדבר ח׳, ו׳; ערך ארגליא מי שמכר (צ״ל ילמדנו רבינו כאשר הגיה גרינהוט בלקוטיו ד׳, י״ח, ב׳) לחבירו ספינה ולא פירש כלי ארגליא שלו מהו שיזכה בהן הלוקח כך שנו רבותינו מכר את התורן ואת הנס ואת האוגן. ההלכה, מכר את התורן, היא ממשנה בבא בתרא ה׳, א׳ ונראה שהדרשן דרש שהלוים הם כלי ארגליא (כלי אומנות) של בית המקדש ולכן כשהקדישו ישראל את המשכן ומסרו אותו לגבוה גם הלוים, כלי אומנותם שלו נתקדשו. ובערך אס מביא בעל הערוך עוד הגדה מילמדנו בהעלותך פסוק קח את הלוים אולם זו אינה לקוחה מ„דרשת ילמדנו״ שעל פסוק זה, ועל זה תעיד לשון ארמית שבה שהדרשות הודאיות של הילמדנו הנה על פי טהרת לשון הקודש, עיין מה שהערותי בפנים הספר עמוד ל״א. והנושא של הגדה זו נראה שהוא שבח של הלוים שלכן נבחרו מכל השבטים משום שנתנו נפשם על קדושת השם וכשהיו ישראל במצרים מאסו בתורה ובמלה והם לא הפרו את ברית קודש, עיין תנחומא בהעלותך ח׳ ובהמקומות שהערותי עליהם בהגדות היהודים חלק ו׳ עמוד ע״ח הערה ת״ט. ודע שלפנינו קח את הלויים אינו ראש סדר אבל גם בב׳ מהדרות של התנחומא ובבמדבר ר׳ נמצאה דרשת ילמדנו על פסוק זה ובודאי היה ראש ספר בדורות הראשונים.

ד׳) במדבר י״ג, א׳–ב׳; ערך אל. מפורש בהגדת ילמדנו המתחלת סנדל יחיד. עיין מה שכתבתי למעלה עמוד תצ״א–תצ״ב על דרשה זו של הילמדנו.

ה׳) במדבר כ״ה, י״א; ערך זרוע. ובילמדנו בריש פנחס אתה למדת סניגוריא על בני בלשונך, טול את הלחי וכו׳. יפה שער גרינהוט בלקוטיו ד׳ סוף ע״ג שהיתה כאן בהילמדנו של הערוך שאלה בהלכה דכ״ד מתנות כהונה. ומכל מקום מידי ספק לא יצאה השערה זו שכבר בספרי סוף בלק מצינו הדרשה על והיתה לו ולזרעו וכו׳ אלו כ״ד מתנות כהונה שניתנו להם לכהנים, ואם כן אין רחוק כלל שגם בילמדנו של הערוך נדרש פסוק זה בהרחבת דברים על

מתנות כהונה מבלי שאלה ותשובה בדברי הלכה זו. ותמה אני על גרינהוט שאף שמציין הספרי, הוא אומר „ועיין עוד לק"ט ואין ספק שלקח דבריו מהילמדנו" ובאמת דברי הלק"ט הם דברי הספרי ממש! וטעות גדולה טעה שם גרינהוט וכתב שהמאמר בילקוט ראש פנחס, רבי אליעזר אומר הסב הקב"ה וכו' הוא גם כן מהילמדנו ובאמת מקורו הוא פרקי ר"א מ"ז ובהוצאה ראשונה של הילקוט נרשם לנכון, פר"א, וגרינהוט השתמש בההוצאות החדשות ושם נרשם בטעות, מדרש. ודע שההגדה שג' מתנות זרוע לחיים וקבה נתנו לכהנים בשכר פנחס היא הגדה עתיקה מאד עיין מה שהערותי בספרי הגדות היהודים חלק ו', קל"ח הערה תת"א.

ו') דברים י"ד, א'; ערך קרדקיים. בילמדנו והיה עקב (צ"ל ראה אנכי) פ' כי יכרית מקום שנהגו לצאת בקרדקייסין מותר מקום שלא נהגו אסור אמר ר"ל נמצאו עוברין משום לא תתגודדו. לפי דעת גרינהוט בלקוטיו ד', סוף קל"ו ט"ס בערוך וצ"ל פ' בנים אתם במקום, כי יכרית, ואין ספק לו „שחסר כאן איזה שאלה בהלכה". ובודאי אם כן הוא שהיתה כאן לפני בעל הערוך „דרשת ילמדנו", שצ"ל בנים אתם שפסוק זה הוא ראש סדר ולא הפסוק כי יכרית, אבל קשה להגיה הספרים שאין לנו ראייה מוכרחת שהמאמר שבילמדנו הוא נלקח מ„דרשת ילמדנו". ודע שנעלם מגרינהוט ומבעל ערוך השלם שדברי ר"ש נמצאו לפנינו בירושלמי פסחים ד', סוף הלכה ב' בלשון זה: ר"ש בן לקיש שאל לר' יוחנן ואינו אסור משום בל תתגודדו. ויפה לשון זה מלשון הילמדנו שלא על קרדקייסין בלבד שאל אלא על כל המנהגים.

ורואה אני לציין כאן ג' „דרשות ילמדנו" אחרות שנמצאו אצל הראשונים ואלו הן.

א') דברים א', א' (?). אגד' ילמדנו ובפרשת אלה הדברים ילמדנו רבנו אשה שנתייחדה עם שני אנשים מהו שתהא מותרת לבעלה. כך שנו רבותינו לא יתייחד איש אחד עם שתי נשים. כ"י אפונהיים שט"ז, עיין נייבויער בהצופה הצרפתי חלק י"ד, צ"ה. ההלכה לא יתייחד וכו' היא המשנה בקדושין ד', י"ב ולפנינו שם, אדם, אבל במשנה שבירושלמי, בכ"י מינכען ובהוצאה ראשונה של המשנה איש אחד כאשר הוא בכ"י זה. ה' נייבויער לא העתיק רק ראשי דברים ולכן אי אפשר לעמוד על ענין דרשת ילמדנו זו.

ב') דברים ו', ד'; ספר האסופות (כתב יד) במבוא לתנחומא נ', א'. בתנחומא שנים שהיו ישנים בטלית אחת אינן רשאין לקרות ק"ש, אלא זה מתכסה בכסותו וזה מתכסה בכסותו וקוראין וכו'. הדעת נוטה שבהתנחומא של בעל האסופות הדרשה על סדר שמע ישראל התחילה בלשון זה. ילמדנו רבינו שנים שהיו ישנים בטלית אחד מהו שהן רשאין לקרוא ק"ש. כך שנו רבותינו, שנים וכו'. ההלכה גם בירושלמי סוף קדושין אבל בבבלי ברכות כ"ד, א' כמה חלוקי דעות בדבר זה.

ג') ל"ג, א'; מכירי תהלים קי"א, י"ד ילמדנו רבנו מי שעלה לקרות בתורה מותר לו לקרות עד שלא יברך. עיין מה שכתבתי לקמן סוף סימן ד' על דרשה זו.

ד

דרשות ילמדנו במדרש דברים רבה.

כבר ידוע שמדרש דברים רבה הוא אינו אלא מהדורה של מדרש תנחומא ולכן הנני להעיר כאן גם על „דרשות ילמדנו" שבמדרש זה, ובאמרי דרשות ילמדנו כוונתי להדרשות המתחילות, הלכה אדם מישראל מהו, שבו משתמש בעל מדרש זה במקום ילמדנו רבינו.

א׳) א׳, א׳; א׳, א׳. מהו שיהא מותר לו לכתוב ספר תורה בכל לשון וכו׳ כך שנו הכמים אין בין ספרים לתפלין ומזוזות וכו׳. משנה מגלה א׳, ח׳ ולפנינו שם, ותפלין ומזוזות אינן נכתבות אלא אשורית, וכן בכ״י מדויקים ואצל הראשונים וברור שבמדרש נתקצר לשון המשנה על ידי הסופרים.

ב׳) א׳, י״א; א׳, י׳. מהו שיהא מותר לו לדון לעצמו כך שנו רבותינו אל תהי דן יחידי שאין דן יחידי אלא אחד, אבות ד׳, ח׳. ועיין סנהדרין ראש דף ה׳, ואם היה מומחה לרבים דן אפילו יחיד, וכבר העירו המפרשים על הנגוד שבין המשנה אבות והברייתא בסנהדרין, ולי נראה שהברייתא היא ברייתא בבלית ובבבל וביחוד בימי התנאים, יודעי התורה היו מועטים ולכן היה קשה עליהם לקיים דברי המשנה שנאמרה לבני ארץ ישראל ששם מנין החכמים היה גדול.

ג׳) ב׳, ב׳; א׳, ט״ו. אדם מישראל שהוא זהיר בכבוד אב ואם מהו שכרו. כך שנו רבותינו אלו דברים שאדם אוכל פירותיהם בעוה״ז וכו׳. משנה ראש פאה וכאשר המשנה הזאת היתה שגורה בפי הסופרים והקוראים שכן אומרים אותה בברכות השחר נתקצרה בספרים כאן במדרש. המעשה בדמה בן נתינה גם בבבלי קידושין ל״א, א׳ בירושלמי פאה א׳, א׳, ט״ו, ג׳ ופק״ר כ״ג, קכ״ג ב׳ אבל כל אחד ואחד מהמקורות יש לו סגנון מיוחד וקשה לעמוד על הסגנון המקורי. הגדת רשב״ג על עשיו כאן בהרחבת דברים ובמקומות אחרים בקצור, עיין ב״ר ס״ה, ט״ז פק״ר כ״ג, קכ״ד, א׳ תנחומא הו״ב, דברים הוספה סימן ד׳ ועיין גם כן דברים זוטא כ״ג.

ד׳) ב׳, ל״א; א׳, כ״א. אדם מישראל שהיה מהלך בדרך ערב שבת וכו׳ כך שנו חכמים, מי שהחשיך לו נותן כיסו לנכרי. משנה שבת ראש פכ״ה ותוספתא ראש פי״ח. ודע שהבבלי שם קנ״ג אמרו שלכן התירו חכמים משום שאין אדם עומד על ממונו ואם לא יתירו לו יעביר ד׳ אמות ברה״ר, ובודאי זהו הטעם העקרי ולא כמו שאמרו כאן משום, שאין גוי מצווה על שביתת שבת, שהרי אמירה לגוי שבות. ודברי המדרש הן דברי הגדה בלבד כדי לסמוך עליהם הדרשה שאין גוי מקבל שכר על שמירת שבת ולא עוד אלא, גוי ששמר את השבת עד שלא קבל עליו את המילה חייב מיתה. וראוי לשום לב על החלוף שבין הבבלי (סנהד׳ נ״ח, ב׳) ובין המדרש כאן בנוסח מאמר זה ששם נאמר בקצור, גוי ששבת חייב מיתה. ומנוסח מאמר זה בהמדרש אנו למדים שכל עקרו לא

נאמר אלא משום שחששו חכמים שאלה חסידי אומות העולם שקבלו עליהם עול שבת, ולא עלה של כל התורה כלה, יהפכו „למינות" רצוני לאמר לאמונת הנוצרים ולכן מחו בידם לשבות שבת, כל זמן שלא נמולו.

ה') ג', כ"א; ב', א'. מהוא שיהא מותר לו להתפלל בקול גדול כך שנו חכמים היה עומד ומתפלל יכול ישמיע קולו וכו'. תוספתא ברכות ג', ד' וו' אבל בנוסח שונה מעט, ועיין גם כן בבלי ל"א, א' וירושלמי ראש פ"ד וברור שבעל המדרש לא השתמש לא בהבבלי ולא בהירושלמי, ועיין מה שהערותי למעלה עמוד תע"א. המאמר על י' לשונות של תפלה הוא מהספרי ראש ואתחנן ונתייחס כאן לר' יוחנן על שם סופו, שהוא הוסיף ואמר ומכולן לא נתפלל וכו', וקרוב לזה במדרש תנאים י"ד, וכן מצינו במשה... לא ביקש מלפני הקב"ה אלא בתחנונים מניין ממה שקרינו בענין ואתחנן וכו'. ותמה אני על הרב המו"ל של מדרש תנאים שלא הרגיש שההגדה שהעתיק ממדרש הגדול שם אי אפשר לאמר עליה שהיא ממשנתן של התנאים שהלשון, ממה שקרינו בעניין הוא מיוחד להמדורות השונות של מדרשי תנחומא-ילמדנו, ואין ספק שכל ההגדות שם בעמוד י"ד לקוחות מתנחומא של בעל מדרש הגדול.

ו') ד, ז'; ב', י'. מהו שיהא לו מותר׳ להמתין אחר ק"ש ואח"כ יתפלל, כך שנו חכמים שלשה תכיפות הן וכו'. ירושלמי ברכות א', א' (ב', ד') ובבלי מ"ב, א' והמדרש מסכים עם הירושלמי שבשניהם סדר אחד אבל בבבלי בראשונה תכף לגאולה ואחר כך תכף לנטלת ידים, ויש שגרסו שם תכף לגאולה גם קודם תכף לסמיכה עיין בדקדוקי סופרים במקומו. והנה המאמר על ג' תכיפות מיוחס בבבלי לרב ובירושלמי לרב ירמיה בר אבא אולם נראה שהמאמר עצמו הוא ממשנתן של התנאים, והאמוראים הוסיפו ודרשו להג' תכיפות סמוכים מן התורה, אלא שבבבלי בספרים נתקצר והשמיטו הדרשות אבל בכ"י ואצל הראשונים הנוסח כהגון, עיין געאניקא א', פ"ד-פ"ה. ודע ששם בספרי הערותי על מחלוקת הבבלי והירושלמי בפרוש, תכף לנט"י, שהבבלי מפרש בנטילת מים אחרונים ובירושלמי בנטילת מים ראשונים ולזה מסכים בעל המדרש, שכן הוא אומר אם נטל ידיו ובירך מיד יהא מובטח לו שלא יהא שטן מקטרג בסעודתו. הדרשה על הנגוד שבין הקב"ה שהוא רחוק וקרוב ועו"ז שהיא קרובה ורחוקה אינה לקוחה מהירושלמי ברכות, פ"ט א' ואף שבעקר הדברים המדרש והירושלמי שוים, סגנונם שונים לגמרי.

ז') ד', כ"ה; ב', י"ח. מהו שיהא מותר לו להקיף פאת ראשו כך שנו חכמים אלו דברים אסורים מפני דרכי האמורי וכו'. תוספתא ראש פ"ו (פ"ז) דשבת ובקצור בבב"ק בבלי פ"ג, א' וחלק ההגדה של דרשה זו כולו מן החדש.

ח') ד', מ"א; ב', כ"ה. על כמה דברים נצטווה אדם הראשון כך שנו חכמים על ששה דברים נצטווה וכו'. ההגדה על ו' או ז' מצות שנצטווה עליהם אדם ובני נח שנויה בהרבה מקומות, עיין תוספתא סוף עבודה זרה (ובכ"י ערפורט לא נמנה אבר מן החי אבל נראה שט"ס שם שמונה ז' מצות ובפרטן אין אתה מוצא אלא ו', ועיין שם הלכה ו') סנהדרין נ"ז, בראשית ר' ט"ז, ובהמקומות

הרבים שהעיר עליהם טהעאדאר. ולשון ד"ר הוא מסכים ללשון הפסיקתא ראש פי"ב ושם נאמר על שם ר' יודן ברבי סימון ונראה שבד"ר רבי הוא ר"ת של ר' יהודה והוא ר"י בר' סימון, ולא שהאמורא הזה הוא הראשון שדרש הגדה זו אלא שסמך לה על פסוקי תורה וההגדה בעצמה היא ממשנתן של התנאים ועיין ספרי במדבר קי"א, ומהכין התחיל הקב"ה לצוות את האבות (ויש גורסים האדם) שנ' ויצו ה' אלהים על האדם, ומזה מוכח שההגדה על מצוות שנצטווה אדם כבר היתה ידועה להתנאים ואף שלפנינו במקורות התנאים לא נזכרו אלא מצוות בני נח ולא מצוות שנצטווה בהם אדם הראשון. ורואה אני להעיר שסוף הדרשה חסר וצריך להשלים כעין זו: וכשראה משה גודל ענשה של שפיכת דמים אמר מה אני עובר מן העולם ואינני מפריש להם ערי מקלט מיד תקן להם ערי מקלט מנין ממה שקרינו בענין זה אז יבדיל משה.

ט') ו', ה'; ב', ל"א. אדם מישראל שקרא ק"ש ולא דקדק באותיותיה מהו וכו' כך שנו חכמים קרא ולא דקדק באותיותיה וכו'. משנה ברכות ב', ג' והפרוש, מהו דקדוק אותיותיה הוא גם בבבלי ט"ו ושם בירושלמי אבל בשניהם בהרחבת דברים; ועיין מה שכתבתי למעלה א', ח' על מאמרו של רב, אם היה קורא את שמע וכו', ואולי היא הוספה שבאמת אין שום קשר בין ההלכה על דקדוק אותיות ודברי רב. בנגוד לההגדה כאן שמשה אמר ברוך שם אמרו בפסחים נ"ו, א' לא אמרו משה רבינו, ונראה שכוונתם שם שבתורה נאמר רק שמע ולא ברוך שם ולא שמשה לא השתמש בברכה זו; ועיין ספרי דברים ט"ו שדרשו מהפסוק כי שם י"י אקרא, שעונין ברוך שם אחר המברך.

י') ז', י"ב; ג', א'. מנורה שעשויה פרקים פרקים מהו לטלטלה בשבת כך שנו חכמים המרכיב קני מנורה בשבת חייב חטאת. תוספתא שבת י"ב (י"ג), י"ד ר' אלעזר בר' שמעון אומר המרכיב קנה של מנורה חייב ומובאה תוספתא זו בירושלמי פי"ב ושם, קני, כאשר הוא בד"ר ולא קנה, וכן נאמר שם בירושלמי הטעם שהוא משום בונה.

י"א) ט', א'; ג', ח'. אדם מישראל ששותה מים לצמאו [מהו אומר כך שנו חכמים השותה מים לצמאו] אומר שהכל וכו'. משנה ברכות פ"ו, ח' ולפנינו שם מברך אולם בכ"י ואצל הראשונים אומר כאשר הוא בד"ר, ועיין גם כן ערובין י"ד, ב' ושם בדברי ר' טרפון, על כל מה שבראת, ויש שגורסים כך גם במשנה ברכות. ובסוף דרשה זו חסר המאמר, מניין ממה שקרינו בענין שמע ישראל אתה עובר את הירדן, ובראשה השלמתי מה שהשמיטו הסופרים מן לצמאו עד לצמאו.

י"ב) י', א'; ג', י"ב. מי צריך ליתן שכר כתב קידושין כך שנו חכמים אין כותבין שטרי אירוסין ונשואין אלא מדעת שניהן והחתן נותן שכר. משנה בבא בתרא י', ד' ובמסורת המדרש נרשם בטעות כתובות פ"ז, קדושין י"ב וצ"ל כתובות ק"ב, ב' וקדושין ט', ב'.

י"ג) י"א, כ"ו; ד', א'. מהו שיהא מותר לו לקרות התוכחות בקריות הרבה כך שנו חכמים אין מפסיקין בקללות אלא אחד קורא את כולם. משנה

מגלה סוף פ"ג והטעם להלכה זו גם כן שם בירושלמי ראש הלכה ח' אבל בבבלי ל"א, ב' נתקצר ולכן נתקשו בו הראשונים, ורש"י מביא ממסכת סופרים מה שנמצא בירושלמי במקומו וכבר ידוע שלא היה הירושלמי לפני הרב אלא לפעמים.

י"ד) י"ב, כ'; ד', ו'. מהו שיהא מותר לו לכסות דם שחיטה בי"ט כך שנו חכמים השוחט חייה ועוף בי"ט בש"א יחפר בדקר ויכסה וכו'. משנה ביצה א', ב' ובנוסח הבבלי נתוסף, מבעוד יום, בסוף דברי בית הלל אבל במשנה שבירוש' ובהוצאת לו ליתא וכן ליתא בהוצאה ראשונה של המשנה, שבהרבה מקומות נוטה אחרי הירושלמי, ולזו מסכים גרסת ד"ר שהוא מדרש ארץ ישראל. ודברי ר' חגי לא נזכרו לא בבבלי ולא בירושלמי ופרושם פשוט, שלפי הירושלמי ביצה א' סוף הלכה ג' חופר בדקר משום שמ"ע דוחה ללא תעשה אולם רק בשכבר שחט ואין לו אפר כלל ואף שאינו מוכן, ובשבא לשאל אומרים לו שלא ישחט; והרד"ל השאיר הדבר בצ"ע ולא ראה שלהירושלמי דרך אחרת מהבבלי בפרוש משנה זו. ובחלק ההגדה של דרשה זו השמיטו הסופרים דרשת רב ביסנא משום שכבר נמצאה בתנחומא שמיני ח' (ובויק"ר כ"ב, י' בקצור) והקשר שבינה להלכה בראשה הוא, שבעוף דמו אסור ודם שחיטתו צריך כסוי וכנגדו בדג מותר ואין צריך כסוי.

ט"ו) ט"ז, י"ח; ה', א'. קרובו של אדם מהו שיהא מותר לו לישב בדינו כך שנו חכמים אלו הן הקרובים וכו'. משנה סנהדרין ג', ד' ולפנינו בבבלי ובירוש' אביו ליתא אבל במשנה שבמשניות גרס לה כמו שהוא כאן בד"ר. מאמר ר' שמעון נשנה סתם בספרי דברים קי"ח, וסתם ספרי הוא ר' שמעון ולכן נתייחס לו המאמר שבספרי, ובמקום רשב"ג נראה שצ"ל רשב"נ (ר' שמואל בר נחמן או נחמני בעל ההגדה הידוע) שהלשון למה ששנו חכמים הוא לשון האמוראים ולא לשון התנאים והסופרים כתבו רשב"ג משום שהפתגם, על ג' דברים העולם עומד וכו' מובא על שמו באבות סוף פ"א, אבל משם ראיה שאי אפשר לקרות כאן רשב"ג שהוא לא יביא דברי עצמו בלשון, שנו חכמים.

ט"ז) י"ז, י"ד; ה', ח'. מלך ישראל שהיה לו עסק מהו שיהא מותר לו לדון לפני ב"ד כך שנו חכמים מלך לא דן ולא דנין אותו וכו'. משנה סנהדרין פ"ב, ב' ושם לפנינו המלך אבל במשנה שבי"ר מלך כמו שהוא כאן, וטעם הלכה זו גם כן בירושלמי שם ג' אלא ששם נשנה סתם ולא על שם ר' ירמיה. ודע שהלשון מלך ישראל קשה קצת שלפי הירושלמי והמדרש אין חלוק בין מלך ישראל למלך בית דוד שהרי מלפניך משפטי יצא בדוד נאמר, ואולי הסופרים הוסיפו, ישראל, על פי דברי הבבלי י"ט, א' שרק מלכי ישראל אין דנין אולם אפשר גם כן שהלשון מלך ישראל הוא אשגרא מהלשון, אדם מישראל, שבו פותחות כל הדרשות במדרש זה.

י"ז) כ', י'; ה', י"ב. אלו הן דברים שאמרו מפני דרכי שלום כך שנו חכמים אלו דברים אמרו מפני דרכי שלום וכו'. משנה גיטן ה', ח' ובמשנה שבמשניות ואלו אבל בבבלי ובירוש' אלו כמו שהוא כאן. מאמר ר' לוי על השלום נאמר

בירוש׳ ר״ה פ״ב, ב׳ בלשון ארמי אבל מאמרו של ר׳ יוחנן גם שם בעברית. ורואה אני להעיר שבראש הדרשה „אלו״ הוא הרבים מן איזה וכן בהרבה מקומות במשנה עיין לדוגמא ב״מ פ״ב, א׳ וי׳, א׳.

י״ח) כ״א, י׳; ו׳, א׳. תנוק שנולד כשהוא מהול מהו שיהא מותר למול אותו כך שנו חכמים תינוק שנולד מהו צריך להטיף ממנו דם ברית. ההלכה שנולד מהול צריך הטפת ברית נשנתה בכמה מקומות במקורי התנאים ובשני התלמודים והמדרשים (עיין תוספתא שבת פט״ו, ט׳ ובהמקומות שציין טהעאדאר בהערותיו לב״ר מ״ו, י״ב) אולם בלשון זה ממש של ד״ר לא נמצא בשום מקום. ולפי פשוטן של דברים לא בשבת מדבר אלא בחול ובאשר שרב הדרשות מתחיל במהו שיהא „מותר״ נאמר גם כן מותר במקום צריך, ועיין בד״ר ד׳, ו׳ „אין צריך״ במשמע אין מותר. וכשנשווה דברי מדרש זה עם דברי הירושלמי שבת פי״ט, י״ז א׳ ודברי ב״ר נִראה שבעל מדרש זה לא השתמש במקורות אלה אלא שהיה לפניו מקור אחר.

י״ט) כ״ד, ט׳; ו׳, ח׳. אדם שיש בו נגע והיה הכהן קרובו מהו שיהא מותר לו לראותו כך שנו חכמים כל הנגעים אדם רואה וכו׳. משנה נגעים פ״ב, ה׳ ומובאה גם כן בויק״ר סוף ט״ו וצריך להשלים כאן ההגדה שנמצאה שם, שהקב״ה טמא וטהר למרים משום שאהרן היה קרוב ולא היה יכול לראותו נגעי מרים והגדה זו עקרה כאן על הפסוק זכור את אשר עשה י״י אלהיך למרים והסופרים השמיטוה כאן כשם שהשמיטו בפרשה ד׳, ו׳ ההגדה שנמצאה בתנחומא שמיני עיין לעיל סעיף י״ד. ובנוסח שונה קצת נמצא בויק״ר גם המאמר של ר׳ יצחק אלא ששם נשנה סתם, עיין פי״ז, ב׳ והמאמר שנתייחס כאן לר׳ חנינא וקצתו לרבנן הוא לפנינו בספרי דברים רע״ה ועיין גם כן ויק״ר י״ז, ג׳.

כ׳) כ״ח, א׳; ז׳, א׳. מהו שיהא מותר לו לענות אמן אחר הכהנים כך שנו חכמים העובר לפני התיבה לא יענה אמן אחר הכהנים מפני הטירוף. משנה ברכות ה׳, ד׳ ויש שגורסים שם לא יענה אחר הכהנים אמן. ובתנחומא הנדפס משנה זו היא הפתיחה לדרשת ילמדנו על הסדר בראשית מ״ט, א׳ וכבר הערותי לעיל א׳, ל״ט שאין דרשה זו של ילמדנו המקורי, והדעת נוטה שהמסדר האחרון לקח הפתיחה מהילמדנו על סדר זה שבדברים והרכיבה עם הדרשה של הילמדנו המקורי על סדר ברכת כהנים שבנשא.

כ״א) כ״ט, א׳; ז׳, ח׳. מהו שיהא מותר לו לקרות פחות מג׳ פסוקים כך שנו חכמים הקורא בתורה לא יפחות מג׳ פסוקים וכו׳. משנה מגלה ד׳, ד׳ ושם בגמרא כ״ד, א׳ טעם אחר לג׳ פסוקים של קריאת התורה ובתנחומא כי תשא (במבוא לבאבער מ״א בטעות, תצא) כ״ח גם כן נאמר שהג׳ פסוקים הם כנגד ג׳ אבות כמו שהוא כאן אבל הטעם השני לא נזכר שם וכן כל הדרשה שם היא אחרת לגמרי מהדרשה כאן ואף שפתיחה אחת להן. ורואה אני שעיקר דרשת ילמדנו של סדר זה שבד״ר מתחיל באתה מוצא ושאר הדברים שם אין עניינם כלל אצל סדר זה. המאמר ראה הפחות וכו׳ הוא רק נוסח אחר של דברי המכלתא בחדש ג׳, ס״ד, א׳ וכן המאמר שלאחריו הוא שם במכלתא, אלא ששם

נשנה סתם וכאן על שם ר׳ שמעון. המעשה בר׳ לא נמצא במקום אחר וקרוב לו מה שמסופר בירוש׳ סוכה ראש פ״ה על ר׳ יוחנן ואולי צ״ל כאן בר״י=בר׳ יוחנן במקום בר׳ שכן בית המדרש הגדול סתם הוא בית המדרש הגדול שבטבריא שבו דרש ר׳ יוחנן ולא רבי.

כ״ב) כ״ט, י׳; ח׳, א׳. אדם מישראל שלא התפלל תפלת השחר וכו׳ אי זו שעה מותר לו להתפלל וכו׳. כך שנו חכמים תפלת השחר עד חצות וכו׳. משנה ברכות ראש פ״ד, ושם בכל הנוסחאות ושל מוספין ולא אבל של מוספין, ומאמר של ר״א לא נמצא במקום אחר אולם ההלכה שתפלת מנחה קודמת לשל מוספין נזכרה בבבלי ברכות כ״ח, א׳ (בברייתא!) ובירושלמי פ״ד, א׳. וממה שאמרו כאן שלכן מנחה קודמת ש„הכלה בעתה מתברכת" (כך לנכון במכירי לתהלים סוף י׳ ובספרים נשתבש להכל בעתה מתבראת אבל בהוצאה ראשונה, מתברכת) מוכח שגם בשיש שהות להתפלל מנחה אחר מוסף מנחה קודמת ושלא כדברי התוספות שם בברכות בד״ה מתפלל וכן מפורש בירושלמי שם כנגד דעת התוספות. ודע שהסר כאן הרבה בד״ר שלא בלבד שאין אנו יכולין לעמוד על הקשר שבין הדרשה והפסוק אתם נצבים ובודאי סוף דרשת ילמדנו חסר, אלא שבכל הספר אחר דרשת ילמדנו מתחלת דרשות אחרות הנסמכות עליה וכאן הדרשה שאחריה היא דרשת ילמדנו על הסדר שלאחריו.

כ״ג) ל׳, י״א; ח׳, ב׳. אדם מישראל שעומד לקרות בתורה כיצד מברך כך שנו חכמים הפותח והחותם בתורה מברך לפניה ולאחריה. משנה מגלה ד׳, ב׳ אבל הטעם שנתנו כאן לברכות שעל התורה לא נזכרו במקום אחר ואף שבירושלמי ברכות פ״ז, א׳ ומגלה ד׳, א׳ נתנו להן כמה טעמים. ורואה אני להעיר שאפשר שהמנהג שנזכר אצל הראשונים (עיין לדוגמא ראב״ן ס׳ קמ״ב) לאמור בברכת התורה של שחר ברוך אתה י״י למדני חקיך במקום לעסוק בדברי תורה יש לו איזה קשר עם מה שאמרו כאן במדרש שמהפסוק הזה אנו למדים ברכת התורה שלפניה.

כ״ד) ל״א, א׳; ט׳, א׳. אדם מישראל שמתו מוטל לפניו מהו שיהא מותר לו להתפלל כך שנו חכמים מי שמתו מוטל לפניו פטור מק״ש ומן התפלה. משנה ברכות ראש פ״ג, ובמשנה שבירוש׳, בהוצאת לו ואצל הרבה מהראשונים ובכ״י הגרסא מק״ש ומן התפילין ותו לא אבל יש שגורסים, מן הק״ש מן התפלה ומן התפלין ומכל מצוות האמורות בתורה. ונראה שבד״ר צ״ל התפלין במקום התפלה שלכל הגרסאות נזכרו תפלין במשנה, אלא שאפשר שגרסת ד״ר היא כגרסת הספרים רק שנתקצרה המשנה בסופה, אבל בודאי אין כאן חלוף נוסחאות בין הבבלי והירושלמי שבכ״י מדויקים של הבבלי הגרסא היא כמו שבירושלמי, עיין דקדוקי סופרים במקומו. הטעמים לז׳ ימי אבל גם בירושלמי מועד קטן פ״ג, ה׳ (פ״ב, ג׳) אלא שהטעם הראשון נאמר שם סתם והשני על שם ר׳ יודן נשיא וכאן שמות אחרים, ואולם הטעם למה אבל פטור מק״ש חדש הוא ובירושלמי ברכות ראש פ״ג נתנו טעמים אחרים לדבר זה. המאמר קשה לפני הקב״ה לגזור מיתה על הצדיקים נזכר כמה פעמים בילמדנו (עיין מה

שהערותי לסימן א׳, ל״ח) וכאן הוא במשמעו העקרי ובשאר מקומות השתמשו בו הדרשנים על דרך ההשאלה.

כ״ה) ל״ב, א׳; י׳, א׳. אדם מישראל שהיה חושש באזנו מהו שיהא מותר לרפאותה (כך לנכון בהוצאה ראשונה ובשאר ההוצאות לרפאותו) בשבת כך שנו חכמים כל שספק נפשות דוחה את השבת. משנה יומא ח׳, ו׳, ולפנינו בכל הנוסחאות שם וכל ספק וכן מובאה המשנה בתנחומא יתרו ח׳. ובאבער במבוא מ״א העיר שפתיחה אחת להדרשה כאן ולהדרשה בתנחומא וטעה בזה שבתנחומא הפתיחה היא החלק הראשון של המשנה, החושש בפיו, (עיין מה שהערותי לעיל סימן א׳, מ״ג על גרסת המשנה) וכאן החלק האחרון שספק נפשות דוחה שבת ומכת אוזן ספק נפשות היא; ועל רפואת אוזן בשבת עיין ירושלמי ע״ז פ״ב, ב׳ והרד״ל בחדושיו העיר רק על הבבלי שם כ״ח, ב׳.

כ״ו) ל״ג, א׳; י״א, א׳. אדם מישראל שעבר לפני התיבה וטעה כיצד הוא צריך לעשות כך שנו חכמים העובר לפני התבה וטעה יעבר אחר תחתיו וכו׳. ומניין הוא מתחיל מתחלת הברכה שטעה. משנה ברכות ה׳, ג׳ ויש שגורסים שם והיכן במקום ומניין. דברי האמוראים ר״י בר״ח רב הונא ורב אין להם עניין כלל עם הדרשה שלפנינו שהיא נסמכת על המשנה, מתחיל מתחלת הברכה, אבל לפני מסדר מדרש זה כבר היה נקבע בתלמוד שלו הסוגיא טעה בג׳ ברכות וכו׳ על המשנה ולכן שנה בראשונה המשנה ומה שנשנה עליה בתלמוד ואחר כך חזר ושנה המשנה כדי לסמוך דרשתו עליה. ובאמרי שכבר היה נקבע בתלמוד כך לא כוונתי לא לתלמוד בבלי ולא להירושלמי שהרואה יראה ששלא כדבריהם דבריו, עיין ברכות ל״ד, א׳ ושם בירושלמי ה׳, ג׳, אלא שכך היה שנוי במהדורא ראשונה של תלמוד ארץ ישראל אשר היה לפני מסדר מדרש זה, והמפרשים נדחקו ליישב דברי המדרש על פי דברי הבבלי והירושלמי ולא עלתה בידם. הרש״ש מגיה בי״ג ברכות אמצעיות ולא הרגיש שבא״י מקום שנסדר מדרש זה לא היו אומרים אלא י״ב אמצעיות ויותר נראה שג׳ קודם אמצעיות הוא אשגרא מג׳ שקודם ראשונות ואחרונות. ואיך שנפרש דברי ר׳ הונא (והם נזכרו רק בבבלי ולא בירושלמי!) ברור ש„תחלת מודים״ בדברי רב אי אפשר לפרשם כמו שפרשו המפרשים שהוא כמו לעבודה, שהיא הברכה ק ו ד ם מודים, שאין עולה על הדעת שבעל מדרש זה השתמש בלשון גרוע כזה, אלא שהדברים כפשוטן שלפי נוסח בעל מדרש זה בדברי רב בג׳ אחרונות אינו חוזר לעבודה אלא למודים וחולק בזה על הבבלי והירושלמי. מחלוקת ר״י ור׳ נחמיה בפרוש ויתן אברהם גם בב״ר ס״א, ו׳ ושם נזכרה דעה שלישית והדעת נוטה שלא השתמש בעל ד״ר בבראשית ר׳ שלולא כן לא היה עובר בשתיקה על דעה זו. ההגדה שמשה התחיל ממקום שפסק יעקב היא ממשנתן של התנאים עיין ספרי דברים סוף קמ״ב ובמדרשי האמוראים הרחיבו אותה הדרשנים באופנים שונים, עיין סוף בראשית ר׳ ותנחומא הנדפס ויחי ט״ו שבשניהם אופן אחד להגדה זו אבל בעל ד״ר דרך אחרת לו.

כ״ז) ל״ג, א׳; י״א, ו׳. הלכה אדם מישראל שעלה לקרות בתורה [מותר

לו לקרות בתורה קודם שיברך או] אין מותר לו לקרות עד שלא יברך [וכך שנו חכמים] תחלה מברך ואח"כ קורא. במשנה מגלה ד', א' אמרו הפותח והחותם בתורה מברך לפניה ולאחריה ובברייתא סוף מגלה ל"ב, א' אמרו ומברך וקורא אבל הלשון תחלה מברך ואח"כ קורא לא נמצא בשום מקום. ודעתי נוטה שהוא מאמר לאחד מהאמוראים האחרונים שלפי פשוטן של דברים פרושו, שכל אחד ואחד צריך לברך קודם שקורא וזהו מנהג של בני בבל בדורות האחרונים (עיין מגלה כ"א, ב') ולא נמצא לו זכר בירושלמי אבל אפשר שבימים האחרונים בימי מסדרי המדרשים כבר נהגו גם בארץ ישראל כן. ודע שדרשה זו אינה מעקר הספר מדרש דברים ר' אלא הוספה ממקור אחר וכמה ראיות לדבר. הראשונה, שאין דרכו של בעל המדרש הזה לדרוש שתי „דרשות ילמדנו" על סדר אחד ובאשר יש לפנינו ב' דרשות על הסדר וזאת הברכה בודאי אחת מהן היא הוספה, ואם ישאל השואל ומניין לי שהדרשה השניה היא הוספה להספר ולא הראשונה והתשובה על זה כבר ראינו שבהדרשה השניה נרמז על המנהג שכל אחד ואחד מברך וזהו מנהג חדש שאי אפשר לומר שכבר היה ידוע להילמדנו המקורי. הראייה השניה, שהמכירי תהלים קי"א, י"ד מביא דרשה זו מתנחומא ולא מדברים ר' ואף שהמדרש הזה היה לפניו והשתמש בו הרבה, ואי אפשר לומר שט"ס שם וצ"ל דברים ר' במקום תנחומא שלשונו מוכיח עליו שאינו מד"ר שהרי הדרשה מתהלת, ילמדנו רבינו מי, במקום הלכה אדם מישראל הלשון המיוחד לד"ר, ועל כרחך שבמהדורה אחת של התנחומא נמצאה דרשה זו ואף שלפנינו ליתא, ומכ"י כרמולי של פסדר"כ נראה קצת שבמהדורה זו של התנחומא היו ב' דרשות ילמדנו שלפנינו בד"ר וזאת הברכה, עיין הערת באבער לראש הפסקתא ל"ב וגרינהוט בלקוטיו ד', קס"ו, א'. והראיה השלישית, שהדרשה הזאת קטועה היא וחסר הקשר בינה ובין הפסוק וזאת הברכה, ונראה שאלה שהוסיפו הדרשה הזאת לא הקפידו להעתיקה כולה וכבר הייתה חסרה בהתנחומא של בעל המכירי.

וכדי שיהו הדברים שלמים אמרתי להעיר בסוף מאמר זה על ב' „דרשות ילמדנו" שבדברים זוטא וכאשר אין לפנינו אלא קטעי מדרש זה קשה לעמוד על תכנו וסדורן של הדרשות שבו ואפשר שהיו בו דרשות ילמדנו על כל סדר וסדר.

א') דברים א', י'; י"ב כמה בנים יהי' לאדם ויבטל מפריה ורביה כך שנו רבותינו לא יבטל אדם מפו"ר וכמה בנים יהי' לו ויבטל וכו'. כשנשווה דרשה זו עם דרשת ילמדנו שבתנחומא הו"ב בראשית כ"ו (עיין לעיל ב', ג') לא נטיל ספק בדבר שמסדר דברים זוטא לא עשה אלא שהעתיק דרשת ילמדנו שעל סדר בראשית ה', א' לדברים א', י' והוסיף בסופה מאמר אחר כדי לסומכה על פסוק זה וכן הוסיף בהפתיחה מאמר ר' אלעזר בן עזריה מהתוספתא יבמות סוף פ"ח.

ב') ב', ג'; י"ח מהוא לרוץ בשבת כך שנו רבותינו אין רצין להיות עמל בשבת. תוספתא שבת פט"ז, כ"ב ושם לנכון „להתעמל" ולא להיות עמל ובאבער

שנעלם מעיניו מקור הלכה זו שבד"ז כפי הנראה לא העתיק כהוגן. דרשה זו בשבחה של שבת נקשרה עם הפסוק רב לכם בקשר רפוי וספק גדול לי אם לא העתיקה בעל מדרש זו ממקום אחר. ורואה אני להעיר שבמדרש זה חסר בראש השאלה הלשון, ילמדנו רבינו, או הלכה וכן אינו משתמש בהלשון כך שנו חכמים אלא הוא אומר, כך שנו רבותינו, ובדברים ר' רק בב' וג' כך הוא הלשון ובכל כ"ד דרשות האחרות, שנו חכמים, אולם בפסקתא ר' לעולם הוא משמש בהלשון רבותינו ולא חכמים.

ה' עפשטיין בקדמוניות היהודים פ'–פ"א העיר על מדרש דברים כ"י שלו וכ"י מינכען קובץ רכ"ט השונה מהמדרשים שלנו על ספר זה והעתיק ממנו ארבע דרשות ילמדנו אבל בקצור נמרץ כל כך שקשה לעמוד על תכנן. ההלכות שפותחות בהן הן, א') ואתחנן, מה שיכנס אדם להר הבית במקלו ובמנעלו והיא היא ההלכה שפותחת בה דרשת ילמדנו בתנחומא הנדפס ויקרא ו'=הו"ב ח', עיין סימן א', נ"ו. וראוי לתשומת לב שהדרשה בכ"י היא בענין נדרים וזה מחזק השערתי שם שהדרשה בתנחומא היא על תפש כי תחטא ושמעה קול אלה ולא כמו שהוא בספרים על נפש כי תחטא בשגגה. ב') כי תוליד בנים מהו שיברך אדם על בשמים של עכו"ם כך שנו רבותינו אין מברכין למה שאמר הכתוב שקץ וכו'; עיין תנחומא ויצא ד' ששם הלכה זו היא הפתיחה להדרשה על וירא י"י כי שנואה לאה. ג') אז יבדיל משה אלו הן שחייבין לגלות (על הלשון אלו שמשמעו, כאן מי הן עיין מה שכתבתי ד', י"ז) שנו רבותינו אלו הן הגולים, עיין משנה מכות ראש פרק ב' והיא הפתיחה בתנחומא הנדפס לראש ויצא. ד') שמע ישראל מהו שיקרא אדם את שמע ולא ישמיע לאזניו... ולכך שמע ישראל. זש"ה ירא את ד' בני ומלך. ההלכה שצריך להשמיע לאזניו גם בדרשת התנחומא על שמע המובאה במכירי תהלים מ"ד י"א שבעקרה היא שוה להדרשה בקטע הגניזה, עיין עמוד קכ"ד ועיין שם ק"י, והפסוק ירא את ד' נדרש גם בדברים ר' בפרשת שמע.

ה

דרשות ילמדנו שבפסיקתא רבתי.

שלשים „דרשות ילמדנו" בפסיקתא רבתי וכבר מנן באבער בהמבוא אל התנחומא עמוד מ"א, אלא שלא בדיוק קצת כתב שהן ל"א ובאמת אינן אלא ל' שפתיחה אחת להפסקתות ג' וו'. המעיין בעיין בקורת באלה הדרשות יראה שלא ממקור אחד יצאו ולכן אין מטבען שוה. הדרשות א', ב', ד', ח', ט', י"א, י"ג, כ"ט, ל"א, ל"ג, ל"ט, מ"א, מ"ג–מ"ה נוסדו על פסוקי ההפטרות ומזמורי תהלים שלמועדים ושל ימים מיוחדים והדרשות ג', ה', ז', י', י"ב, י"ד (שתי דרשות) י"ט, כ"ה, כ"ח, מ', מ"ב ושתי הדרשות בהוספות א' וב' נוסדו ככל דרשות ילמדנו שבשאר מדרשים על ראשי סדרים שבתורה, אלא שבמדרש זה הסדרים אינם

סדרי השבוע אלא הסדרים שקוראין במועדים ובשבתות המיוחדות. והנה אין בחלוף זה של הדרשות ראיה מוכרחת שהן למחברים שונים אבל ראייה שאין לה תשובה למה שאמרנו הוא העובדא שכל הדרשות שנוסדו על הסדרים שבתורה ההלכות שבהן, כאשר נראה למטה, לקוחות מן ספרי התנאים, המשנה והתוספתא וההלכות של הדרשות על פסוקי ההפטרות והמזמורים הן ברובן מאמרי אמוראים. והיעלה על הדעת לאמר שמקרה הוא, אלא ברור שהמסדר של הפסק״ר השתמש במקורות שונים. וקרוב לשער שהדרשות ממין הראשון לקח מהילמדנו הקדמון שכל הדרשות שבו הן על הסדרים וכל ההלכות שלהן ממשנתן של התנאים (עיין בפנים הספר ל״ה–ל״ו) אבל הדרשות ממין השני הן למחבר מאוחר שחקה הילמדנו הקדמון ובימיו תורת האמוראים היתה כבר חשובה כל כך שלא נמנע מלהשתמש בדבריהם לפתיחות כאשר עשו הדרשנים בימי האמוראים במשנתן של התנאים, וראוי לשום לב על הלשון, תלמוד לימדונו רבותינו, בראש פסיקתא ח׳ וי״ג שלכאורה משמע שכבר היה לפני המסדר או המחבר תלמוד שלנו. והלשון למדונו רבותינו נמצא כמה פעמים גם בדרשות ילמדנו שבדברים ר׳ וכן בילמדנו של בעל הערוך עיין למעלה עמוד. תפ״ח ואולם שם בכל הדרשות התשובות הן מהמשנה או התוספתא אלא שאחר דברי התנאים מביא לפעמים דברי האמוראים, למדונו רבותינו, כעין פרוש. וכאשר כפי מה שראינו רק הדרשות ממין הראשון הן מהילמדנו הקדמון לא אעיר כאן אלא עליהן ולא על הדרשות ממין השני שהן אינן „דרשות ילמדנו" אלא על דרך ההעברה וכל מה שכתבנו בענין זה הוא רק להפיץ אור על הילמדנו הקדמון.

א׳) ראש פסקתא ג׳. נר של חנוכה וכו׳. כל הדרשה בתנחומא נשא כ״ט וכבר הערותי למעלה א׳, ס״ז מה שיש לשא ולתן בה ולא באתי כאן אלא להוסיף שבמקום כך „שנו חכמים" שבתנחומא הלשון כאן „למדונו רבותינו" וכן הוא בראש פסקתא ו׳ שנכפלה שם דרשה זו, והדבר שקול מי נתלה במי התנחומא בהפסקתא או להיפך. ובודאי אם הלשון למדונו רבותינו הוא המקורי הדרשה הזאת איננה מילמדנו הקדמון, אבל אפשר שמסדר הפסק״ר שִׁנָּה לשון הילמדנו משום שנעלם ממנו מקור הלכה זו ולפני בעל הילמדנו היתה בברייתא, עיין מה שכתבתי למעלה על זה.

ב׳) פסקתא ה׳. מהו שיהא המתרגם וכו׳. הפתיחה ורבה של הדרשה בתנחומא וירא ה׳ וכבר שערתי למעלה א׳, י״ד שדרשה זו עקרה על הסדר שמות ל״ד, כ״ז והמסדרים האחרונים השתמשו בה כל אחד לפי דרכו, מסדר התנחומא הוסיף בסופה מאמר אחר וסמכה על הסדר שבבראשית י״ח, י״ז ומסדר פק״ר סמכה על ויהי ביום כלות משה, סדר של שבת חנוכה לפי מנהג א״י.

ג׳) פסקתא ז׳. העולה למזבח להיכן הוא הופך פניו כך שנו רבותינו כל העולים למזבח עולים דרך הימין ומקיפים ויורדים דרך השמאל. משנה זבחים ו׳, ג׳ ולפנינו בכל הנוסחאות ימין ושמאל בלי ה׳ הידיעה. נראה לי שנתקצרה

הדרשה בסופה ואולי ההגדה על נחשון שבדף כ"ח, א' עקר מקומה כאן אלא שהיתה שנויה בלשון אחר והשמיטוה הסופרים וכבר מצינו הרבה נוסחאות להגדה זו, עיין המקומות שהעיר עליהם רמא"ש בהערה ל"ד.

ד') פסקתא י'. כמה פעמים בשנה תורמין את הלשכה. כך שנו רבותינו בשלשה פרקים בשנה וכו'. משנה שקלים ג', א'. כל הדרשה עם פתיחתה בתנחומא כי תשא א' עיין מה שכתבתי למעלה א', מ"ח, ורמא"ש כתב שנעתקה מהפסקתא להתנחומא אבל לא הביא ראיה לדבריו, שאפשר שבפסק"ר נתוספו דברים ולא שנתקצרו בתנחומא.

ה') פסקתא י"ב. העובר בין הקברות כיצד הוא חייב לברך [כך שנו רבותינו העובר בין הקברות חייב לברך] ברוך היודע מספר כולכם אעפ"י שיש מרבותינו אומרים כך הוא חייב לברך ברוך אשר ברא אתכם בדין והמית אתכם בדין ועתיד להעמיד אתכם בדין. ב' נוסחאות ברכה זו שונות מנוסחאותיה בתוספתא ברכות ז', ט' בבלי נ"ח, ב' ובירושלמי ט', ג' ולא ידעתי מה דחקו לרמא"ש לאמר שטופס הברכה כאן קטוע ושצריך להשלים אחר כולכם כאשר הוא בתוספתא, ואדרבא נראה עיקר שנוסח הברכה בהתוספתא כבר נתארך ולפנינו בהפסקתא הטופס הישן שהוא קצר. והמעיין בהירושלמי והבבלי יראה שהטופס של התוספתא הוא מרכב מן ג' טופסים קצרים ואלו הן א') ברוך יודע מספר כולכם כאשר הוא כאן בפסק"ר, ב') הוא עתיד לדון אתכם הוא עתיד להקימכם בדין כאשר הוא בברייתא בבבלי, ג') ברוך נאמן בדברו מחיה המתים נוסח ברכה זו לפי דברי ר' חייא בשם ר' יוחנן בירושלמי, והיוצא מזה שהנוסח היותר ישן של ברכה זו הוא בפסק"ר.

ו') פסקתא י"ד. פרה אדומה... מותר לישראל ליקח מן הגוי כך שנו רבותינו אין לוקחים פרה מן אדומה מן הגוי. הלכה זו לפנינו במשנה פרה ב', א' ושם בתוספתא ב', א' אולם בלשונות שונות וברור שבעל מדרש זה השתמש במקור אחר ולא בהמשנה ולא בהתוספתא. המעשה בגוי שרצה לשחק בחכמי ישראל וכל הדרשה כולה נמצא גם בתנחומא הו"ב חקת ג' אלא ששם הפתיחה היא בפרה שקרניה וטלפיה שחורים והלכה זו היא מפרה ב', ב' וכבר הערותי למעלה סימן ב', כ' שצריך לתקן הפתיחה שבתנחומא על פי הפסק"ר ואולי שבנוסח הילמדנו שהשתמש בו מסדר התנחומא היה כתוב ברמז, הלכה פרה ב', והמסדר טעה וחשב שהכוונה לפרה ב', ב' ובאמת לא כוון אלא להלכה א' שם, אולם סגנון המעשה הוא מקורי יותר בהתנחומא ממה שהוא בפסק"ר, עיין מה שכתבתי שם.

ז') פסקתא י"ד, נ"ו, ב'. קודם לכמה ימים היו מפרישים כהן השורף וכו' שנו רבותינו שבעה ימים קודם וכו'. משנה פרה ג', א' ושם לפנינו לשריפת הפרה אולם ביומא ב', א' שריפת הפרה כמו שהוא כאן ועיין שם בדקדוקי סופרים. דרשה זו היא הוספה מאוחרת כאשר תוכנה לשונה וסגנונה מעידים. הלשון „ואמרינין עלה" הוא לשון תלמוד בבלי, ואף שאין ספק שהמסדר העתיק מחלוקת ר"י ור"ל על בירה מירושלמי פסחים ז', ז' ולא מבבלי ראש יומא (שם „מקום" ולא

מגדל כאשר הוא בירושלמי ובפסק"ר), כבר היה מהאחרונים שהיה שגור בפיהם שמוש לשון הבבלי. המעשה בר' יוחנן בן תורתה חותם ההגדה המאחרת של ימי הבינים עליו ולא מצינו דוגמתו במקורות עתיקים ועיין נוסח מעשה זה, במדרש י' הדברות דבור ד' בב' הנוסחאות של מדרש זה ונעלם מרמא"ש כי בעל סדר הדורות השתמש במדרש זה. וכן נעלם זה מר' יהודה ליב הכהן פישמן שהוציא לאור על פי כתבי יד שונים „מעשים על עשרת הדברות", ירושלים תרפ"ד ולא ידע שכתבי יד שהשתמש בהם אינם אלא העתקות של ספר שנדפס ג' פעמים בווינציא, בפיראראה ובווירונא, והוא הוא ספר מעשיות קטן שמובא מבעל סדר הדורות. ורואה אני להעיר שהר הזיתים הוא ט"ס במקום הר הבית כאשר הוא בבבלי ובירושלמי ולא שהפסק"ר חולקת בזה ומה שכתב רמא"ש כי כל מעשה פרה בהר המשחה היה, דבריו תמוהים שממקום שבא ללמוד מסדר פרה במשנה פרה ג', מוכח שרק שריפת הפרה היתה בהר המשחה ועד שריפתה היה הכהן בהר הבית כמו שאמרו שם ג', ו' וכבש היו עושים מהר הבית להר המשחה וכו' שבו כהן השורף את הפרה וכל מסעדיה יוצאין להר המשחה ואם כן איך אפשר לומר שכל שבעת הימים היה במגדל שבהר הזיתים! עיין גם כן מה שכתבתי בסעיף י"ב.

ח') פסקתא י"ט. השולח יד בפקדונו של חבירו כיצד הוא נגבה. כך שנו רבותינו השולח יד בפקדון בש' אומרים ילקה בחסר וביתר וכו'. משנה בבא מציעא סוף פ"ג ושם בכל הנוסחאות, כשעת הוצאה ולא כשעת הגזילה ומוכח מהמשא ומתן שבבבלי ב"מ, מ"ג שכך היה לפני האמוראים בהמשנה. ואולי שהסופרים „תקנו" וכתבו הגזילה על פי דברי הגמרא שם, אלא פשיטא כשעת הוצאה מבית בעלים, והוא כשעת הגזילה כמו שכתב רש"י שם ראש עמוד ב' בפרוש ואפשר גם כן שאשגרת סופרים היא מהמשנה ב"ק ראש פרק ט'. המאמר כל מי ששולח יד וכו' דומה קצת למה שאמרו בסנהדרין נ"ח, ב' כל המגביה ידו על חבירו וכו' תיקצץ ידו שנ' וזרוע רמה תשבר ולשון הפסק"ר ראוי שתישבר זרועו הוא יותר קרוב ללשון הפסוק הזה.

ט') פסקתא כ"ה. מהו לטלטל קופה שיש בה מעשר בשבת כך שנו רבותינו מטלטלים את הדמאי וכו'. משנה שבת ר"פ י"ח ולפנינו בכל הנוסחאות מפנין ולא מטלטלין ונראה ששנה מסדר המדרש לשון המשנה כדי להתאים התשובה עם השאלה שהיא, מהו לטלטל ומצינו שנוים כאלה בכמה מקומות בילמדנו כאשר הערותי למעלה, עיין לדוגמא סימן א', ב' וי'. הדרשה הזאת היא יחידה במינה בין דרשות הילמדנו שאין בה אפילו מאמר אחד של הגדה והלכותיה מרובות ולכן חשודה היא בעיני להוספה מאוחרת אלא שאפשר שכמה דברי הגדה שבפסקתא זו מקורם בהילמדנו וכדי שלא להכפיל הדברים השמיט המסדר חלק ההגדה שבדרשת ילמדנו והעתיק רק הפתיחה, השאלה והתשובה בדבר הלכה אולם שלא תהיה הדרשה קצרה יותר מדאי הוסיף הלכות אחדות בענין מעשר. ודע שמה שכתב רמא"ש שהפסק"ר הולקת על הבבלי שבת קכ"ח, ב' לא נראה בעיני שגם לפי הפסק"ר כל אדם מישראל מותר לטלטל תרומה

בשבת משום שראויה לכהנים כמו שאמרו בבבלי והנושא „במטלטלים" הוא כל אדם ולא הכהנים.

י') פסקתא ל"ח. ילמדנו רבינו אם היתה קטטה וכו'. כל הדרשה כולה בתנחומא הו"ב וירא ל' וכבר הערותי לעיל סימן ב', ז' מה שיש לי להעיר בזה ולא באתי כאן אלא להוסיף דברים אחדים הנוגעים להפסק"ר. משונה פסקתא זו מכל הפסקות שבמדרש זה שבכלן, רצוני לאמר בכל אלה שיש בהן „דרשות ילמדנו" הדרשה ממין הזה היא רק הפתיחה להפסקתא ואחריה כמה וכמה דרשות ארוכות וקצרות אבל פסקתא זו אינה אלא דרשת ילמדנו בלבדה. ורואה אני בזה ראייה מוכרחת שהיא אינה אלא הוספה להפסק"ר ולא מעקר הספר, ולדעתי נתוספה בזמן מאוחר הרבה אחרי שנתחבר מדרש הרנינו (הפסקתות לר"ה יוה"כ וסכות) עם מדרש זה ונקבעה מקומה בין הפסקתא עצמה ובין ראש הקובץ שנקרא שמו מדרש הרנינו ולכן לא נמנעו הראשונים לאמור שפסקתא זו היא במדרש הרנינו (עיין רמא"ש כאן במקומו) ואף שמדרש זה כאשר שמו מוכיח עליו התחיל בפסקתא ל"ט שנוסדה על המזמור הרנינו. וכמה כרכורים כרכר רמא"ש לפרש שֵם מדרש זה למה נקרא על שם הדרשה השנייה שבו וכן נדחק הרבה לפרש הסדר המשנה של הפסקתות ל"ח–מ"ב שהראשונה והאחרונה שתיהן על וי"י פקד ולפי מה שכתבתי הכל עולה לנכון, שבאמת המדרש הזה מתחיל בהפסקתא הרנינו שכן מזמור זה הוא מזמור של ר"ה ואחריה ד' דרשות לר"ה, ב' ליום א', בחדש השביעי ותקעו, וב' ליום ב', וה' פקד וכי פקד י"י את חנה. ורואה אני להעיר שמזה שיש לנו בהפסקתא דרשות לב' ימים של ר"ה מוכח שאלו הדרשות כבר נסדרו בזמן שהיו מקדשין על פי הראייה שאז לרוב היו עושין ב' ימים ר"ה אבל אחר שנקבע סדר העיבור לא היו עושין בני א"י אלא יום אחד ורמא"ש בהערה א' לפסקתא מ"ב לא דק, שלא מפי הרמב"ם אנו חיים בדבר זה שכבר נדע משו"ת הגאונים שעוד בימיהם לא נהגו בני א"י לעשות ב' ימים ר"ה ומנהג א"י בזמנו של הרמב"ם היה מנהג חדש שהנהיגו שם חכמי אירופא על פי דעת הרי"ף, עיין המאור ביצה דף ה'. והנה אף שברור שפסקתא ל"ח נעתקה מהתנחומא או ילמדנו הקדמון בכל זאת עקר סדר הדברים שבהדרשה הוא כמו שהוא בהפסקתא ולא בהתנחומא שבו נאמרו דברי ר' יוסי שלא במקומן, ועיין באגדת בראשית כ"ח שכפי מה שנראה היה כבר לפניו בתנחומא (כבר ידוע שרב מנין ורב בנין של אגדת בראשית נלקח ממדרש זה) דברי ר' יוסי כאשר לפנינו אלא שלא גרס מן אמר ר"ש בן נחמן עד לעזוב ירוחם, ותמה אני על באבער שבהערותיו לתנחומא לא העיר על דברי אגדת בראשית ובהערותיו לאגדה זו לא העיר על התנחומא.

י"א) פסקתא מ'. כמה ברכות צריך אדם להתפלל בר"ה ילמדונו רבותינו ר' יצחק אומר תשע ברכות אדם צריך להתפלל בר"ה ומה טעם מתפללים תשע וכו'. לכאורה דרשה זו סותרת הכלל שקבענו בראש סימן זה שכל הפתיחות לדרשות ילמדנו שבפסקתא הנדרשות על סדרים שבתורה הן ממשנתן של התנאים והרי יש כאן דרשה על חדש השביעי שפותחת במאמר האמורא ר' יצחק. אולם

כבר יפה ראה רמא"ש שצריך לקרות ר' יצחק אומר קודם ו„מה טעם" כאשר הוא בירושלמי ובבבלי ברכות פ"ד (וכן בתנחומא וירא א'), אלא שלדעתי לא השווה מדותיו שאם המאמר הראשון שבהדרשה אינם דברי ר' יצחק אלא נלקח מהמשנה דר"ה ד', ה' אם כן אי אפשר לקיים גרסת הספרים למדונו רבותינו שבלשון זה השתמשו בו לציין מאמרי אמוראים. ולכן נראה שצ"ל כך. כך שנו רבותינו תשע ברכות אדם צריך להתפלל בר"ה ומה טעם למדונו רבותינו ר' יצחק אומר ומה טעם וכו'. וההלכה שבדרשה זו אינה המשנה דר"ה כאשר יאמר רמא"ש, שאף שאם נמנה הברכות שנשנו שם יעלה לתשע הרי הלשון תשע ברכות לא נמצא שם, אלא שכוונו להתוספתא סוף ר"ה, יום טוב של ראש השנה וכו' מתפלל תשע, ואף ששם בר"ה שחל להיות בשבת הוא לא נמנעו מלהביאה שמכלל שבת אתה שומע חול שגם בשבת אינו מתפלל אלא תשע. ועיין ראש פסקתא ל"א כך שנה ר' חיה ורמא"ש לא העיר מקור ההלכה והיא תוספתא סוף תענית אלא שבמקום יצא נאמר שם עבר ובכמה דרשות ילמדנו ההלכות לקוחות מהתוספתא ולא מהמשנה.

י"ב) פסקתא מ"ב איזו היא ההונייה וכו' כך שנו רבותינו לא יאמר לו בכמה חפץ זה וכו'. הפתיחה ורובה של דרשה זו לפנינו בתנחומא הו"ב וירא ל"ב ועיין מה שהערותי לסימן א', י"ז. ודע שבתנחומא נאמר בקצור, ולא פרסמתי לבאי העולם מה היה האילן שאכל ממנו אדם הראשון, אולם בפסק"ר נשנו כאן ההגדות השונות על עץ הדעת והדבר מוטל בספק אם נתקצרו הדברים בתנחומא או שבפסקתא נתוספו על פי בראשית ר' ט"ו. והנה כבר בדברי לסעיף י' הערותי שדרשת ילמדנו על וה' פקד שבפסקתא ל"ח אינה מעקר הספר שאין בספר זה אלא דרשה אחת על סדר זה והיא הדרשה שבפסקתא מ"ב. וזה מחזק הערתי בסעיף ז' שהדרשה בפסקתא י"ד, נ"ו, ב' היא הוספה, שהרי אין לנו בכל הספר אפילו דוגמא אחת כיוצא בזה שתי דרשות ילמדנו על סדר אחד ועל כרחך שאחת מהן הוספה היא.

י"ג) פסקתא מ"ז. ילמדנו רבינו איזו גדולה מזו התפילה או התשובה, יהודה בן ר' חייא אומר וכו'. ברור שחסר כאן בראש התשובה הבטוי, כך שנו רבותינו או הבטוי למדונו רבותינו, ורמא"ש השלים, למדונו רבותינו, שכן הדרשן מביא מחלוקת האמוראים ר' יהודה בן ר"ח וריב"ל. ולי קצת ספק בדבר שר"י בנו של ר' חייה הגדול (בירושלמי ובמדרשים נקרא ר"י ברבי ולא ידעתי איך נעלם זה מרמא"ש בהערה ד') ור"י בן לוי היו בני דורו הצעירים של רבי מחבר המשנה והרבה ברייתות בתלמוד ששנאן חזקיה אח תאומים של ר' יהודה ואם כן אפשר שדברי ר"י הן מברייתא וצ"ל בראש התשובה כך שנו חכמים ולא למדונו רבותינו. ולפי זה אין דרשה זו יוצאת מן הכלל שקבענו בראש סימן זה שכל הפתיחות לדרשות ילמדנו הנסמכות על הסדרים שבתורה הן ממשנתן של התנאים ועיין מה שהערותי לעיל סימן ב', א'.

י"ד) הוספה א', קצ"ב, א' גוי שהביא קרבן מהו לקבל הימנו כך שנו רבותינו נדבות מקבלין מן הגוי וקרבנות אין מקבלין מהן. הלכה פשוטה היא שמקבלין

נדרים ונדבות מן הגוי אבל לא קרבנות ציבור (עיין הערת רמא"ש) אולם בלשון זה לא נזכרה הלכה זו בשום מקום וגם לא נודע לי ממקום אחר שהשתמשו בהלשון קרבנות במובן קרבנות ציבור ואולי המקור להמדרש הוא מדרשו של ר' ישמעאל על ויקרא וכבר שערתי לעיל סימן א', י"א שהילמדנו הקדמון השתמש במדרש זה.

ט"ו) הוספה ב', קצ"ה, ב' ילמדנו רבינו תפלת הערב עד היכן היא כך שנו רבותינו תפלת הערב אין לה קבע. משנה ברכות פ"ד, א' ונראה שנתקצרה המשנה כאן ולא העתיקו הסופרים אלא סופה ואף שהדרשה היא על ראשה, שכל התפלות חוץ משל ערבית יש להן קבע משום שעתים הם לתפלה. וקרוב לומר שאלא הוא ט"ס וצ"ל ולא כל שעה וכו' וכן בתנחומא מקץ ט', מהו להתפלל בכל שעה אמר ליה אסור וכו' שלא יהא אדם מטריחו בכל שעה. ועיין מה שהערותי לעיל א', י"ט.

רואה אני למנות כאן בין דרשות ילמדנו שבפסק"ר הדרשה שבפסיקתא דרב כהנא קצ"ד, ב' ובכ"י אוקספורד היא הפתיחתא לפסיקתא ל' של מדרש זה (עיין הערת באבער שם), ואיך שיהיה אחרי שרוב דרשות שבפסק"ר פותחות בדרשת ילמדנו ולא אחת כן בפסקדר"כ קרוב לודאי שפסקתא המתחלת בילמדנו היא ממהדורה של הפסקתות הקרובה לפסק"ר; וזה לשון דרשה זו.

י"ז) הלכה אדם מישראל מהו שיהא לו מותר לאכול בסוכתו ביום השמיני. כך שנו חכמים אבל מוריד הוא את הכלים וכו'. משנה סוכה ד', ח' ושם ברוב הספרים, מפני, אבל במשנה שבירושלמי גם כן, בשביל, כמו שהוא כאן במדרש. רבה של דרשה זו היא בדבר הלכה ואולי כבר נעתקה מסוגית הירושלמי שם בסוכה על המשנה הנ"ל. הלשון, אדם מישראל מהו שיהא מותר לו (כך הוא בילקוט פנחס תשפ"ב ולא, לו מותר) הוא שגור הרבה במדרש דברים רבה אבל כאשר החג הזה לא נזכר בדברים קשה לאמור שדרשה זו נלקחה ממדרש על ספר זה. ומכל מקום נראה לי שמה שנרשם בראש פסקתא זו, ביום השמיני עצרת, הוא שלא בדיוק כי כל הפסקתות הן או על סדר היום שבתורה או על ההפטרה שבנביא חוץ מזו שמתחלת בהפסוק שקורא המפטיר בתורה. ואולי שהיה כתוב בקצור, ב'ום השמיני עצרת, במקום ב י ו ם ה ש מ י נ י מקרא קדש יהיה לכם והקרבתם אשה לי"י ע צ ר ת היא שבאמר ופסוק זה מסדר היום של מועדים, ולפנינו הפסוק הזה מתחיל שבעת ימים אבל כבר ידוע שחלוק הפסוקים שבארץ ישראל היה שונה מאשר לפנינו, עיין קדושין ל', א'. וקצת ראיה להשערה זו היא שבב' מהדורות של התנחומא דרשת ילמדנו שעל ביום השמיני עצרת היא אחרת לגמרי מזו שבפסקתא.

בכ"י כרמולי של הפסקתא גם הפסקתא האחרונה פותחת בדרשת ילמדנו (עיין הערה א' לבאבער) אבל המעיין יראה שאיזה סופר העתיק ב' ההלכות שבדברים רבה על סדר וזאת הברכה להפסיקתא על סדר זה ובאמת אין שום קשר בין הלכות אלו לדרשות פסיקתא זו.

ההערות שראיתי להעיר על הדרשות הפותחות בילמדנו לא ללמד עליהן בלבד באו אלא גם ללמד על מהותו של הילמדנו הקדמון המקור לדרשות אלה, והנני כולל בסוף מאמרי זה עקרי הדברים היוצאים ממה שנאמר בההערות.

„הכל לפי הרוב" הוא כלל גדול לא בתורה בלבד אלא גם במחקר מדעי. לדוגמא כשאנו דנין על איזה ספר ורוצים אנחנו לעמוד על זמנו ומטבעו אין אנו רשאין לדון את הרוב על פי המעוט אלא המעוט על פי הרוב ואם אנו מוצאים שלא הרי זה כהרי הזה הבקורת האמתית תאמר, עקרו של ספר זה נדון אחרי רובו והמעוט השונה מהרוב ממקום אחר בא או כפי אשר אנו רגילים לאמר, הוספה היא. ולפי זה באמרי שהדרשות הפותחות בילמדנו ממקור אחד יצאו לא כוונתי אלא לרובן וכבר הראתי בההערות ש"ד „דרשות ילמדנו" הוספות הן והן מעשה ידי איש או אנשים שחקו את הילמדנו הקדמון, עיין סימן א', ה', ח', י', כ"ב, כ"ג(?), כ"ט, ל"ב, ל"ו, נ"ב, נ"ז, ס', ע', סימן ב', י' וסימן ה', ז'. וכשנעבור עיין בקורת על אלה הדרשות נראה שלרוב לשונן וסגנונן מראים עליהן ואומרים ראה זה חדש הוא. לדוגמא, הדרשה א', ה' על בר' ח', ט"ו אינה מהילמדנו הקדמון שכבר יש לפנינו כעת הדרשה של הילמדנו על הסדר הזה בקטע הגניזה (עיין בפנים הספר כ"ד–כ"ה) והיא שונה לגמרי מזו שבספרים. ובאמת הקשר שבין ההלכה וההגדה שבדרשת הספרים רפוי הוא כל כך עד שכמעט אי אפשר לחשוב שיצאה מתחת ידי האֳמן הגדול מחבר הילמדנו, וברור שהוספה היא מידי דרשן אחד שהשתמש בהילמדנו (ומשם לקח סוף הדרשה) ורצה לחקות את הדרשן הגדול שקדמו אבל לא עלתה בידו. גם הדרשה א', כ"ט שכפי מה שהראנו למעלה בההערה עליה איננה מהילמדנו הקדמון ובאמת בהו"ב יש לנו דרשה אחרת על סדר זה (עיין ט"ו סימן ב'), וממה שבנדפס מוכח שהיה לפניו הדרשה הזאת שכן הסיום שם בתנהומא וישלח סוף ט', אמר הקב"ה תהיו מתפללין לפני וכו' אין לו שום קשר עם הדרשה עצמה שהיא על ענין אחור נדרים אבל נקשר הטב עם הדרשה שבהו"ב שהיא בענין בחירת ירושלים והמקדש.

כמעט נוכל לומר שלא בא לידנו מספרתנו העתיקה אפילו ספר אחד בצורתו ממש שנתנה לו מאת מחברו, וכן יש לנו הרבה הוספות באותן הדרשות עצמן של הילמדנו הקדמון שניתוספו מהסופרים, הקוראים והמסדרים ולפעמים נתארגנו עם החמר הישן עד שקשה לעמוד עליהן ולהבדיל בין הישנים והחדשים. הוספות ממין זה יש לנו בדרשות ילמדנו שבב' מהדורות של התנחומא, עיין סימן א', י"ב, י"ג, כ"ה, ל' (הוספה משובשת עיין שם!) וסימן ב', ח'. לעומת זה יש לנו כמה וכמה דרשות קטועות ולא שכך נאמרו אלא שהסופרים קטעו אותן, עיין א', כ"ג, מ"ה, נ"ד וב', י"ג. קצור סופרים מצוי הרבה בספרותנו ולכן לרוב הדרשות הקטועות אין סבה אחרת לקצורן אלא שכך גזרו הסופרים ואין חכמה ואין עצה נגדם, אולם נראה שלפעמים לא ידיהם היו במעל הזה אלא ידי המסדרים, והנני לפרש כוונתי בזה ולהעיר על דבר חדש בענין זה מה שנעלם עד עתה מהחכמים שנשאו ונתנו בענין זה.

המעיין בעיין פקחת יתמה למצוא בכמה מקומות במדרשי תנחומא–ילמדנו שתים או שלשה דרשות על סדר אחד, וכאשר אין השכל הישר מקבל שהן למחבר אחד קרוב הדבר לאמר שהמסדרים השתמשו במקורות שונים, וראייה לזה שתי הדרשות על הסדר ויהי בימי אמרפל שהשנייה בודאי איננה מהילמדנו הקדמון, עיין סימן א׳, י׳. ומכל מקום אין תשובה זו מספקת ואיננה אלא דחוי בעלמא שלפי מדת הבקורת האמתית מי שרוצה להוציא דבר מחזקתו עליו להביא ראיה ולכן לא נוכל לומר שכל הדרשות הכפולות הן ממקורות שונים ואף שסגנונן לשונן וסדרן שווים ומראים שאב אחד ילדן. והתשובה הנכונה היא שהרבה „דרשות ילמדנו" נעתקו ממקום למקום על ידי המסדרים, רצוני לאמר שרק למראה עיין הן נראות ככפולות ובאמת בעקרן הן על סדרים שונים אלא שהמסדרים קרבו את הרחוקים ולכן מצינו אלה הכפולות ביחוד בספר בראשית שכן דרך המסדרים לתפוס מרובה בראשונה ולהיות פוחת והולך. וכבר הערותי למעלה עמוד תנ״ב שבבראשית של תנחומא הנדפס יש לנו דרשות ילמדנו כמעט על כל סדר וסדר ובשאר הספרים מנין הדרשות מצער והמעיין יראה שכמה דרשות שבספר הראשון מקומן בשאר הספרים, עיין א׳, י״א, י״ד, ט״ו, כ״ט, ל״ט, נ׳, ע״ו, ע״ח; ב׳, ב׳, ט״ו, י״ח, ד׳, א׳. (עמוד תק״ב) ה׳, ב׳. מעניינת הרבה היא הדרשה הראשונה שממין זה (א׳, י״א) שלפי דברי למעלה נעתקה מבראשית כ״ב, א׳ לט״ו, א׳ וכבר יסדתים על בסיס חזק שם, אולם רואה אני להוסיף כאן הערה קטנה על מה שאמרתי שם כי מאמר ר׳ יצחק בסוף הדרשה נתוסף כדי לסמכה על הפסוק אל תירא אברם. הלשון ק ו צ י ם בערת מלפני או קוצים היו (כך בהו״ב לך לך י״ג) הוא מפליא שהנגוד לצדיקים הוא רשעים והיה לו לאמר רשעים כתשובה על מחשבת אברהם, שמא היה בהם צדיקים, ולכן אין ספק שמאמר זה לקחו המסדר מב״ר מ״ד ה׳ ושם משלו משל לחבילה של ק ו צ י ם ובתנחומא נתקצרו הדברים. וראוי גם כן לשום לבב על הד׳ דרשות ילמדנו שבכ״י עפשטיין של דברים רבה שפותחות בהלכות שהן פתיחות ל„דרשות ילמדנו" אחרות בהמדרשים שלפנינו (עיין למעלה עמוד תק״ג), ואנו רואים מזה כי הפתיחות בדבר הלכה „קבועות" היו והדרשנים האחרונים לא נמנעו מלהוסיף דרשות חדשות אולם השתמשו בהפתיחות הישנות, ויש לנו גם דוגמא אחת מדרשת ילמדנו ששתי פתיחות לה, עיין ב׳, י״ב. ובתנחומא הנדפס יתרו י״ד ט״ז נמצאו ב׳ דרשות, אחת על הפסוק הראשון של הסדר והשני על הפסוק השני וקרוב הדבר שאחת מהן נעתקה ממקום אחר, עיין א׳, מ״ד וג׳, ג׳ (עמוד תפ״ט) מה שהערותי עליהן, ובמקום הראשון הראתי שהדרשה בתנחומא יתרו ט״ו היא דרשת ילמדנו אלא שחסרה הפתיחה והיא נמצאת בהילמדנו של בעל הילקוט ולעומת זה בתנחומא הו״ב חקת ג׳ הפתיחה איננה מענין הדרשה, עיין ב׳, כ׳. היוצא לנו מכל אלה הדברים שהמסדרים והסופרים של המדרשים המאוחרים עשו עם „דרשות ילמדנו" כאדם העושה בתוך שלו, העתיקו דרשות מסדר לסדר, הרכיבו פתיחות עם דרשות שאינן מעניינן ופתחו

דרשות חדשות בפתיחות עתיקות ואף שברוב המקומות מעשיהם נגלים לעיין, לפעמים קשה לעמוד עליהם.

ה' באבער בהמבוא אל התנחומא הניח ליסוד מוסד שהתנחומא אשר הוציא לאור הוא המדרש היותר קדום לכל המדרשים והנה אף שדעה זו כבר נדחתה מכל החכמים שנשאו ונתנו בענין זה (עיין בפנים הספר ל"ב וכו') מכל מקום יש בה קורטוב של אמת והוא שה„דרשות ילמדנו" שבמהדורות השונות של התנחומא הן לקוחות ממדרש היותר קדמון שנודע לנו, שקרוב הדבר שנתחבר באמצע הדור החמישי לאמוראי ארץ ישראל (עיין למעלה עמוד תנ"ב) ואם כן הוא קדום אפילו לבראשית רבה שלא נתחבר קודם סוף הדור הזה או קצת אחר כן. ולחזק השערתי זאת הערותי למעלה על ההלכות שב„דרשות ילמדנו" והראתי כי אין בהן לא זכר ולא רמז להשתמשותו של הילמדנו הקדמון בהתלמוד בבלי ולא עוד אלא שמסורת ההלכה שבו היא עתיקה כל כך שקרוב הדבר שאפילו הירושלמי לא היה מונח מסודר לפניו. ואלו הן התוצאות היוצאות מהדברים שנאמרו למעלה בההערות על עניין זה.

רובן של ההלכות שבאלה הדרשות לקוחות מהמשנה ומעוטן מהתוספתא ומעוט מעוטן ממקורות עתיקים שנאבדו מאתנו ואפשר שיש מהן שלא היו ידועים כלל לאמוראי בבל. קרוב לודאי שמחברן השתמש במשנת ר' מאיר, במשנת בר קפרא במדרש ר' ישמעל על תורת כהנים ובמדרשו של ר' שמעון על ספר זה (עיין סימן א', י"א, כ"ח, ל"ד, נ"ג) ואין מקום כלל לדברי ה' ווייס בבית תלמוד ה', ק"א כי אלה ההלכות שאינן נמצאות לפנינו במשנה ובגמרא הן מעשה ידי דרשן מאוחר שחקה לשון התנאים ויסודן במשא ומתן של התלמוד, ואם מצינו שהדרשנים המאוחרים שנו לשון המדרשים הישנים אין למידים הלכה מתוך הגדה שאין דרך בעלי הגדה לִשְׁנות הלכות בלשון וסגנון חדש. וממקום שבא ה' ווייס להסתייע משם דבריו מופרכים שההלכה בהו"ב וישלח י"ב היא משנת ר' מאיר (עיין א', כ"ח) וזו שבהו"ב מטוב ב' אינה מהבבלי אלא בעקרה היא שוה להתוספתא כמו שהוכחתי בסימן ע"ט ודברי התוספתא נעלמו לא לבד מה' ווייס אלא גם מבאבער. ומזה האחרון נעלמו בכמה מקומות מקורן של ההלכות (עיין סימן א', ס"ד, ע', ע"ג, פ"א, פ"ב) שהוא בתוספתא בספרי או בברייתא ולכן אין להטיל ספק בדבר שאלה ההלכות שאינן לפנינו בספרים ממקורים עתיקים לקוחות הן. ועיין גם כן סימן ג', ו', וה', ה' שהראתי שלפעמים ההלכות שבהילמדנו הולקות על המשנה והתוספתא וברור שזה סימן מובהק לקדמותו, וכן לפעמים חולק על הבבלי והירושלמי עיין סימן א', כ"ו ול"ה. ובמה שנוגע לנוסחאות המשנה בדרשות ילמדנו המעיין בהדברים הנאמרים למעלה יראה שכל הדברים שהאריכו בזה באבער בהמבוא שלו ווייס במקום הנ"ל ק"ב וכ"ו פטפוטי מילים המה שבאמת נוסח המשנה והברייתות בהן שונה מנוסחאות הבבלי והירושלמי שלפנינו, ולפעמים הוא כנוסח הבבלי ולפעמים כנוסח הירושלמי ולפעמים לא כזה ולא כזה (עיין סימן א', י"ז, כ"א, מ"א, מ"ב, נ"ו), אולם רק במקומות אחדים מובאה המשנה שלא כצורתה או בקצור (עיין סימן א', י"ט, ל"א,

נ׳, ד׳, א׳) ובמקומות אחדים שנה הדרשן לשון המשנה כדי להתאים לשונה עם לשון השאלה, עיין סימן א׳ ב׳, י׳, ב׳, כ׳ וה׳, ט׳. ובפנים הספר כ״ג–כ״ד הערותי שהסופרים לא דקדקו בנוסח ברכות וכתבו כאשר הרגילו בהם ולכן אין להוציא שום דבר מנוסחי ברכה שבהמדרשים על זמן ומקום מחבריהם, ועיין מה שהוספתי על זה בסימן א׳, א׳ וכ״ה. ומעניין הדבר שגם בתוספתא ברכות ג׳, ז׳ בתפלת לילי שבת לר׳ צדוק נמצא לפנינו (אבל לא בכ״י ערפורט!) בסוף תפלה קצרה שלו, אלהינו ואלהי אבותינו רצה במנוחתינו וכו׳ וברור שהסופרים שהרגילו בברכה זו כתבוה אבל ר׳ צדוק לא אמרה כלל שאם לא כן לא היה אומרים שהיה מתפלל תפלה קצרה.

מפתח כללי

מפתח כללי

בריז. מלה פרסית בתרגום שכ"ז.
ברזינא. מלה אשורית בתלמוד שכ"ז.
ברייתא דישועה. קרוב גדול בינה ובין ההגדה על כ"ד דברים המעכבים את הישועה רי"ב; בעלת ב' חלקים, הברייתא עצמה והפרוש כעין תלמוד שעליה שם; גם הפרוש קדום להבבלי רי"ג; עיין נוסח חדש של ברייתא דישועה.
ברייתא דמלאכת המשכן בנוסח חדש. קטע הגניזה שע"ד–שפ"ג; גרסאותיו קרובים לגרסת כ"י עפשטיין ואוקספורד שע"ד; העתקת כ"י מינכען של פלעש משובשת היא שע"ז, שע"ח הערה כ"א, שע"ט הערה ט"ז, ש"פ הערות כ' כ"ח וו', רפ"ב הערה ה': אמוראי א"י נחלקו עם אמוראי בבל בפרוש המאמר, מקום הנחת העמודים, שבפרק ששי שע"ד, שע"ו.
ברית. כמה בריתות כרת הקב"ה עם ישראל קנ"ט הערה א'.
ברוך המקום ברוך הוא. פתיחה לדרשה קנ"ב.
ברוך שם וכו'. הנוסחאות השונות של ההגדה על ברכה זו כ"ז, מ"ד–מ"ה והערה אחרונה שבמ"ד, ק"ט–ק"י, קכ"ב; החלוף בין מנהג א"י למנהג בבל באופן אמירתה ק"ט; אחר ברכו ענו ברוך שם רל"ה–רל"ו.
ברכה למי שעובר בין הקברות. הנוסחאות השונות שלה תק"ה.
ברכו. גם בא"י אמרוה ביוצר רל"ו; ענו אחריה איהש"ר וברוך שם רל"ה–רל"ו.
ברכות. דרכן של הסופרים לכותבן כפי הסגנון הרגיל בפיהם כ"ד, תס"ג.
ברכת הקשת. הנוסחאות השונות שלה במקורות עתיקים כ"ג–כ"ד, ל"ז.
ברכת התורה. טעם למה אמרו בה בא"י למדני חקיך ת"ק.
ר' ברכיה נ"ג, ס"ה, עם הכנוי הכהן קכ"ג.

ברושא. בטעות ברא לו מחבר מאוחר מלה זו שכ"ו.
בתרכן=בתר כן של"א.

גבור. כנוי להקב"ה שי"ח הערה ו'.
גבריאל. שר צבא עליון שי"ח הערה ה'.
אבן גבירול. פרוש דבריו: ולבי מר וכו' ברשות, שעלי אפרוש קל"ו.
גדול העולם מ"ז הערה א'.
גדלה=גדולה קמ"ז, קמ"ח.
גזל. עומד בפני פקוח נפשות א', ובהשמטות שם.
גיהנם. הקב"ה יורד לגיהנם ומעלה ישראל משם, פ"ו–פ"ז.
גליון דניאל שבלשון פרסית. אי אפשר להקדימו להמאה הי"ב שי"ג והשמטות.
גליון ליוחנן. מליצה מקבלת לדבריו בקטע הגניזה ש"י והשמטות.
הגליל. גורלו באחרית הימים שי"א.
גמטריא. בעלי האפקליפטיקה משתמשים בה שי"ד.
רבן גמליאל (השני), דרש ברומי רי"ט; וכוח שלו עם הינמון אחד רכ"ב–רכ"ג.
גנב לב ל"א, מ"ח.
גרור מת בחבלים של"ד הערה כ"ג.
גרזים=גריזים קנ"ט, קס"א, קס"ב.
גרמני וכושי. שני הקצוות של גזעי מין האנושי פ"ו הערה א'.
גרס=גרש, שם מאוחר לגלעד ק"ז, קי"ב.
גרש, עיין הגרשה וגרס.

דיבר. במשמע דיבור כ"ט, ל"ט, מ"ב; למה נמנעו מלהשתמש בהמלה דיבר ל'.
דברי תורה עניין במקומן ועשירים במקומות אחרים קי"ב.
דברים זוטא. ב' דרשות ילמדנו שבו תק"ב–תק"ג; פרושים והערות: י"ב כמה

הערה י״א; טבורו של עולם קמ״ד הערה י״ג.

ירושלמי, יחסו להילמדנו ל״ו, להתנחומא כ״ד–כ״ה, ל״ו, תמ״ה; בהרבה מקומות גרסאות המשנה שבו שווין לגרסת המשנה הוצאה ראשונה תפ״ח; פרושים והערות: ברכות ב׳, א׳ צריך לקבל עליו עול מלכות וכו׳ תנ״ו; שם ד׳, ג׳ אם יאמר לך אדם וכו׳ תנ״ח–תנ״ט; שם ראש פ״ו סלקין לבי חנוותא ראש תס״ג; שם ז׳, א׳ לא למדו מברכת הזימון ת״ל; שם סוף ב׳, היסב ואכל שם; שם סוף ג׳ במקהלות בכל קהלה ת״ל–תל״א; ט׳, ד׳ ר׳ יעקב וכו׳ קנה אומר ברוך שהחינו וכו׳ תנ״ד; כלאים א׳, ד׳ גוי שהרכיב אגוז וכו׳ צ״ג, הערה י״ג; שבת ו׳, ט׳ קרוב ללמכסח תל״א; שם ז׳, א׳ ואין לו לתמוה שם; ערובין ו׳, ז׳ בית שנותנין בו ערוב תנ״ה–תנ״ו; פסחים ד׳. ט׳ אפיק ר׳ מנא וכו׳ תל״א; ה׳, א׳ כך אם יהיה השרץ בידו וכו׳ שם; יומא ח׳, ראש ט׳ שמואל אמר תפ״ג; סכה ב׳, ראש ז׳ מה טעמא ת״פ; ביצה א׳, סוף הלכה ג׳ הדא דאת אמר באפר שהוסק וכו׳ תצ״ח; ראש השנה ב׳, ו׳ השנה מקודשת בעבורה שפ״ז–שפ״ח; שם ועיבריה שפ״ח; שם מדבר במקומו שם; שם בכיר לקיש וכו׳ שם; תעניות א׳, א׳ בשליח צבור הדבר תלוי שם; שם כמו שהזכיר שליח צבור שם; שם ראש הלכה ז׳ מתריעין עליהן שם; שם שיערייה רבי שם; שם ב׳, א׳ וצערך עבד שם; שם ראש הלכה ב׳ תנינן וביתו ריקן שם; שם ג׳ ראש ג׳ חלקה אחת תימטר וכו׳ שפ״ח–שפ״ט; שם ראש הלכה ה׳, היא עבידה וכו׳ שפ״ט; שם ד׳, ח׳ (ס״ח, עמוד ד׳) אר׳ לוי יהויריב וכו׳ רנ״ב; מגלה ראש פרק ד׳ קאים מתרגם ולא מקים וכו׳ תפ״ג; שם ג׳ ,לא כן וכו׳ אסור ללמד את עבדו תורה תפ״ח; כתובות א׳, א׳ מיכן לברכת חתנים תל״א בבא קמא א׳, א׳ מיד ולדורות ע״ז הערה ג׳; סנהדרין ב׳, ג׳ על שם מלפניך תצ״ח; שם י׳, ב׳ עברת דבתא כ״ו; נדה (?) ע״א; מאמרים ממנו שאין לפנינו מ״ג. הערה כ״ח, קנ״ט הערה א׳; עיין חלופים בין הבבלי והירושלמי, קצור הגדות הירושלמי, רש״י, שלשה שרידי הירושלמי, תוספות.

ישיבות שבבבל. דרשה בשבחן י״ח.

ישו הנוצרי, מעט וקלים הדברים בספרותינו העתיקה עליו ועל תלמידיו שכ״ד; טעו האומרים שבלעם הוא כנוי לישו שכ״ה; העון הגדול שלו שרצה לבטל תורה ומצות שכ״ח; לא עשה עצמו אלוה שם; ההגדה שנטנף על ידי שכבת זרע נאמרה בראשונה על בלעם שכ״ה; ההגדה שנתלה על קלח של כרוב מקורה בטעות סופר שם; עיין מעשה ישו ותולדות ישו.

ר׳ ישמעאל. מדרשו על ויקרא ס״ז; בנגוד לר׳ עקיבא, אינו דורש, מקראות שנשנו ס״ז–ס״ח; בבית מדרשו של ר׳ שמעון למדו ספרי ר׳ ישמעאל ס״ח; עיין תורת כהנים של ר׳ ישמעאל.

ישמעאלים. כנוי לערביים ש״י, שי״א.

ישעיה. הנגוד שבין נבואתו לנבואת ירמיה רכ״ח הערה מ״ז.

ישראל. שבחן בפי האומות ג׳–ה׳; אינן בטלין לעולם ה׳–ו׳; הן מקלסין להקב״ה והוא מקלס אותן קכ״א, הערה כ״ב; אדרינוס קיסר משבחם ג׳–ד׳.

ישתבח ויתברך שמו של הקב״ה לעולם ולעולמי עולמים, פתיחה לדרשה ק״ע; תפלה קצרה אחר ברכו רל״ו; טעם לאמירתה שם; עיין יתברך שמו וכו׳.

*כאן נרשמו רק אלה המדרשים שהשם מדרש נלוה עם שמם.

שם השמטות; נראה שנתחבר קרוב לזמנו של הגאון שם; עיין נוסח חדש של מדרש חסרות ויתרות.

מדרש לקח טוב על הקרובה הקלירית זכר איכה אנו. קטע הגניזה רמ"ו–רצ"ז; הוא הפרוש היותר עתיק לפיוט רמ"ז; נוסחאותיו בהקרובה רמ"ז–רמ"ט; חשיבות הפרוש רמ"ט; י"ד מקומות שהמחבר פרשם כהוגן ובעל קמחא דאבישונא לא עמד עליהם רמ"ט–רנ"א; המלים היוניות שבפרוש זה רמ"ז; עיין לקח טוב.

מדרש מעין תנחומא פרשת לך לך. קטע דגניזה י"ח–כ"ב; דבריו נגד ההלכה הקבועה י"ח; הדרשה שבו בשבח תורה שבעל פה קרובה להדרשה בתנחומא שם; הדבר מוטל בספק אם נסדר בבבל או בארץ ישראל שם ובהשמטות.

מדרש משלי. מאמרים ממנו אצל הראשונים שאינם לפנינו קס"ג; פרוש לל"א, סדין עשתה קס"ז הערה י"ב; מהדורה של בעל מדרש הגדול קס"ג; עיין מהדורה חדשה של מדרש משלי.

מדרש על התורה פרשת בראשית. קטע הגניזה א'–ח'; שריד של מדרש גדול וארוך שם; נראה שהוא מהמדרשים הקדמונים שם; פרקא דרבינו הקדוש הוצאת שענבלום השתמש בו שם.

מדרש על ספר דברים פרשת ואתחנן. קטע הגניזה ק"ג–ק"ו; סגנונו ולשונו קרובים לסגנונם ולשונם של התנחומא ק"ג; הדבר בספק אם הקטע איננו שריד של מדרש על תהלים שם.

מדרש על ספר דברים פרשיות עקב וראה. קטע הגניזה קל"ו–קס"ב; צורתו יחידה במינה בספרות המדרשית קל"ו; הדרשות שבו מתחילות בדברי פיוט ומסיימות בדברי נחמה שם; סגנון הפתיחות קרוב לסגנונן בסדר אליהו רבה שם; צורתן ואופיין של הדרשות קל"ז–קל"ח; מחברו הוא אמן גדול שם; נתחבר בדורות האחרונים קל"ח; כבר השתמש בהבבלי שם; קרוב גדול בינו ובין המהדורות של התנחומא על דברים קל"ח–קל"ט; לא נראה לאמור שהשתמש בהם קל"ח.

מדרש על פרשיות בהר ובחקתי. קטע הגניזה פ"ד–צ"ג; חציו הראשון כלו חדש וחציו השני קרוב מאד לויקרא ר', פ"ד; אפשר שויק"ר השתמש במדרש זה פ"ד.

מדרש על פרשיות ויקרא צו ושמיני. קטע הגניזה ס"ז–פ"ג. הרבה דברי הלכה בו ס"ז; ההלכה שבו היא מתורת כהנים של ר' ישמעאל ס"ז, ס"ח, ס"ט, ע'; אפשר שנתחבר בעד הדרשנים שדרשו במנחה של שבת ע"א, נתחבר בארץ הסמוכה לארץ ישראל, ע"א; נסדר על הפרשיות ולא על הסדרים ע"א.

מדרש על פרשת במדבר. קטע הגניזה צ"א–צ"ה. נתחבר בזמן שהנשיאות היתה עוד בתקפה, צ"א; סימני קדמות שבו שם; מסכים עם השבעים והפשיטא נגד המסורה שם.

מדרש קהלת עיין פנים אחרים של מדרש קהלת.

מדרש שיר השירים. השתמש במהדורת התנחומא שבקטע הגניזה ק"ט; הערה להמעשה א' סוף ד' תנ"ז, לג', ט', פתר קרא בארון, שע"ה–שע"ו.

מדרש שמואל. פרושים והערות עליו: ט"ז, צ"ג מה הגפן הזו וכו' צ"ב הערה ט"ו; ל', קל"ו ויבאו הגלעדה קי"ב, ה':

מדרש תהלים. בעל הילקוט היה לפניו נוסחאות שונות של מדרש זה שמ"ד הערה י"א; עיין מדרש על ספר דברים פרשת ואתחנן.

מדרש תנאים. הערות ופרושים: י"ד זה בשר ודם וכו' כל ההגדה איננה ממשנתן של תנאים תצ"ו; י"ט כיון שבקש וכו' שע"א הערות ט"ז. י"ז וכ"א.

מה. במשמע אשר שי"ח הערה ו'.

מה איכפת. הוא גם לשון חכמים ולא ארמית לבד תפ"ב.

מהדורה חדשה של מדרש משלי. קטע הגניזה קס"ג–קס"ח; אפשר שהוא שריד של מדרש אחר לגמרי קס"ג; יחסו למדרש משלי של בעל מדרש הגדול שם; הוא מדרש מאוחר שם; עיין מדרש משלי.

מהדורה חדשה של התנחומא על במדבר פרשת שלח צ"ו–ק"ב; חשיבותו של הקטע לתולדות התנחומא צ"ו; יחסו להתנחומא ולבמדבר ר' צ"ו–צ"ז; הדרשה שבו על במדבר ט"ו, א' היא היא הדרשה בתנחומא ה"ב על בראשית ל"ה, א' צ"ו–צ"ז, תפ"ד.

מהדורה חדשה של התנחומא על שמות, וארא. קטע הגניזה ס"ב–ס"ו; החלק היותר גדול שבהקטע נמצא גם בב' מהדורות של התנחומא שלפנינו ס"ב; סגנון ,לשון וסדר הדרשות שבו משונים ממה שהם שם ס"ב; נראה שהוא ממהדורה עתיקה של התנחומא שם.

מהדורות שונות של התנחומא על ספר דברים, פרשיות ואתחנן, שפטים. ד' קטעי הגניזה ק"ז–קל"ה; בהקטע הראשון דרשות להסדרים ד', מ"א וה', ו' ק"ז, קי"א–קי"ז; הוא שריד ממהדורה עתיקה של התנחומא לדברים ק"ז–ק"ח; יחסו לדברים רבה שם; אינו מהתנחומא המקורי ק"ח; כמה הגדות בו שנלקחו מתנחומא על שמות שם; מסדרו חי בזמן שדברו יונית בארץ ישראל ק"ז; השתמש במהדורה של התנחומא שכבר נשתבשה ק"ח.–הקטע השני מכיל דרשות על שמע ישראל ק"ט, קי"ז–קי"ט; אפשר שכולו אינו אלא דרשה אחת שם; כמה סימני ילדות בו ק"ח; נראה שהשתמש בסדר אליהו זוטא.–בקטע ג' שש דרשות ק"ט–ק"י, קי"ט–קכ"ז; הדרשות הן ג' על שמע א' על ואהבת וא' על כל המצוה ק"ט; נראה קצת שכל המצוה היה ראש סדר לפי מנהג מקום המחבר ק"ט; מחבר שיר השירים ר' השתמש במהדורה זו של התנחומא שם; מהדורה זו מאוחרת לבראשית ר' והילמדנו הקדמון שם; סימני ילדות שבה ק"ט–ק"י; ספק אם היא מאוחרת לדברים רבה ק"י; יחסה להתנחומא שבמכירי שם; יחסה לתנחומא הנדפס ודברים רבה שם; אפשר שהילמדנו של בעל הערוך היא אותה מהדורה עצמה ק"ט; יחסה לתנחומא של בעל הילקוט ק"י.–קטע ד' הוא ממהדורה חדשה של התנחומא ק"י; הדרשות הן על הסדרים ט"ז, י"ח–י"ט וי"ח, י"ד ק"י, קכ"ח–קל"ה; רבן של הדרשות נמצאות בהמדרשים שלפנינו ק"י; המכירי השתמש בתנחומא שסדורו קרוב לסדורו בהקטע שם; יחס מהדורת תנחומא זו להנדפס, לדברים רבה לתנחומא של בעל מדרש הגדול ולכ"י התנחומא של ר' אברהם גדליה ק"י–קי"א.

מוציא דבר לפני הא'. הילמדנו הקדמון משתמש בלשון מקרא זה ל', מ"ה.

מזבח שלמעלה. במכון וי"א שהוא בזבול קפ"ג.

מזמורי תהלים, עיין תהלים.

מטטרון. ממונה על האוצרות שבמכון קפ"ג–קפ"ד, קפ"ז.

מי שאמר והיה העולם ר"א, רי"ח.

מי שהוא נרדף השעה דוחקתו ר"ט.

מייצר=מיצר קט"ו.

מיכאל. מקטיר קטורת ויש אומרים שמקריב קרבן קפ"ג; הוא שר צבא י"י שי"ח הערה ה'.

מיכאל מלך ביזאנץ, הכנוי שלו פורפורי-גיניטוס נמצא רק אצל מחבר יהודי שי"ד; היה איש רע מעללים שכור ומגדף לכל קודש שם; מצב היהודים בביזאנץ תחת ממשלתו שם; מחבר חזון דניאל מרמז עליו בדרך גמטריא שי"ג-שי"ד.

מיכס=מכס נ"ט ג' פעמים.

מים. גנזי מים ברקיע הראשון קפ"ג.

מימין. שם משמר רנ"א, רע"ז.

מימיתי=מאמתי פ"ח, הערה ט"ו.

מין. וכוחו עם חכמי ישראל רי"ט-ר"כ.

מכון. יש אומרים שהוא רקיע הששי וי"א שהוא רקיע השלישי קפ"ג; מטטרון ממונה על האוצרות שבו קפ"ד, קפ"ז.

מכירי. יחס מהדורת התנחומא שלו להמהדורות שבספרים ובקטעי הגניזה ק"י, קט"ו הערה י"ב, קכ"ח הערה א'; מיחס לדברים זוטא מה שלפנינו בתנחומא קי"ח הערה י'; מיחס לדברים רבה מה שלפנינו בבראשית ר' תפ"ב-תפ"ג; היה לפניו בתנחומא שלו דרשת ילמדנו שבדברים רבה תק"ב.

מכלתא. דרשות שלה בתנחומא שמות תס"ט, בדברים רבה תצ"ט-ת"ק; הוספות שאינן מעקר הספר שמ"ב; פרושים והערות: שירה ג' אין עז, שמ"ג הערות ד' וה'; ז' ראש הפרשה ש"מ, שנ"ד הערה ל"ב; ח' ראש הפרשה ואחריו כתיב, שנ"ז הערה ל"ז; שם שומע עלבון, שנ"ח הערה ג'; ט' אז נבהלו וכו' מפני אנינות שס"ד הערה כ"א; ויסע ב' מצולהב בזהב ז' הערה כ"ד; עמלק א' כבוד חברו ש"מ, שס"ו הערה י"א; שם והיה כאשר ירים של"ט, שם ב'. דומה שלא נגזרה גזירה ש"ע הערה י"ג, שם כיוצא בו וירדוף עד דן שע"ב הערה כ"ח; חדש סוף ז' ברכו במאורות, ז' הערה כ"ד; משפטים כ' לא ילין וכו', ס"ט; המכלתא בשיטת ר' ישמעאל, ס"ז, ע'; עיין מכלתא דר' שמעון.

מכלתא דר' שמעון, (נדפס). גם ההגדה שבה משונה מההגדה שבמכלתא דר' ישמעאל שמ"א-שמ"ב; דברי החולקים על ר' עקיבה לא נזכרו בה של"ט; הגדות יחידיות נשמטו ממסדרה שמ"ב; משנת ר' נתן שבה ש"מ; בעל מדרש הגדול השתמש במכלתא מורכבת מהמכלתא דר' שמעון ומהמכלתא שבספרים שמ"ב; פרושים והערות: י"ב, ה' שה מה תלמוד לומר ס"ז-ס"ח; ט"ו ב' מבשרת על ידיהן שמ"ד הערה ח'; ט"ו ח' מריח המים שנ"ב הערה ט"ז; ט"ו, י"א וכן נבוכדנצר שנ"ט הערה י"ד; שם עשה פלא הדרשות על פסוק זה הן ממדרש שמואל שמ"ב וש"ס הערה כ"ג; כ', י"א ברכו במאורות ח' הערה ל'; כ"א, ו' אדוניו ולא בנו ס"ח; עיין מכלתא דר' שמעון קטע הגניזה, מדרש הגדול.

מכלתא דר' שמעון. קטע הגניזה של"ט-שע"ג; הראיות שקטע זה הוא ממכלתא דר' שמעון של"ט-שמ"א; עיין מכלתא דר' שמעון.

מלאים וחסרים. עיין אילא, אילומלא, אן, בן, גדלה, גרזים, האילו, חט, טיבור, כולום, כוויכול, כילו, כן, כשו, לאיו, מייצר, מימתי, עדאין, פחום, פויטן, קדמנו, קדשה, תילין.

מלה. טעם על המלה בפילון בייסיפוס ובמדרש סוף ג' ושם בההערה האחרונה; חשיבותה ריי"ז, ר"כ-רכ"א.

מילי עלמא. פרוש בטוי זה ש"ל הערה י"ט.

מקדים רפואה למכה. נוסחאות פתגם זה קע"ג הערה ג'.
מקדש של מעלה. הוא ירושלים של מעלה קמ"ג הערה י"א.
מקהל. במשמע בית הכנסת שי"ד, שי"ט הערה י"א.
מקושטין=מקושתין רס"ז הערה ל"ד; עיין כשט.
מרובה. במשמע יותר קצ"ו.
מרון. שם משמר רנ"א, רנ"ח הערה כ"ז.
מרי. השתמשו בו במקום אדני ל"א.
מריה דרחמי. תרגום בטוי עברי שכ"ה, שכ"ט, הערה י"ב.
מרינוס סבא ש"ל הערה כ"ה, של"ה הערה ד'.
מרכבה. הגדה על שור שבה רמ"ג–רמ"ד.
משה. למה לא נזכר שמו בפרשת ואתה תצוה ע"ה הערה ג'; רבן שלכל הנביאים צ"ד הערה א'; מסירת נפשו על התורה קנ"ד הערה כ"ד; כל הנביאים נקראו תלמידיו רכ"ד הערה כ"א.
ר' משה בר' מיימון, עיין רמב"ם.
ר' משה בר' נחמן, עיין רמב"ן.
משונקין בים ל"ט.
משיח. נכסה מישראל מ"ה יום שי"ב הערה י'; עיין חבלו של משיח.
משלים, ה', מ"ו שורה כ"ז, קצ"א–קצ"ג, ר"ב–ר"ג.
משמרות. בעל לקח טוב היה לפניו הברייתא על כ"ד משמרות רנ"א; קליר מרמז על הכ"ד משמרות בהקרובה זכר איכה אנו רנ"א, רנ"ח הערה כ"ז.
משנה. דרכה לשלש דוגמאות כ"ד, ס"ח; נוסחאות שונות שלה בהמדרשים: ברכות ג', א' ת"ק, ד', א' שם, ה', ד' תצ"ט, ו', ח' תצ"א ח' ו', תס"ב, ט', ב' תפ"ב, ט', ד' תנ"ד; פאה א', א' תצ"ה, ה', ו' תס"ה; שבת י"ב, ד' תע"ב, ט"ו, ג' תפ"ד, ט"ז, א' תפ"ו, י"ח, א' תק"ו, י"ט, ד', ת"ס, כ"ד, ה' תפ"ה; שקלים ג', א' ת"ע–תע"א, ד', ד' ת"ע; יומא ח', ו' תק"א, ח', ז' תס"ט, ח', ט' תפ"ג, ט', ז' תפ"ה; סכה ב', ו' תע"ט–ת"פ, ד', ח' תק"ט; בצה א', ב' תצ"ח; תענית ג', ט' תפ"ג; מגלה א', ח' תצ"ד, ד', ה', תס"ב, ד', ז' תע"ו; יבמות ו', ו' כ"ה; סוטה א', א', ד', וה' תע"ה, ב', ב' שם, ג', ד' שם, ה', א' שם; נדרים א'–ב' ת"פ; גטין ה', ח' תצ"ח; קדושין ד', י"ב תצ"ד; בבא מציעא ג', י"ב תק"ו, ד', י' ת"ס; בבא בתרא י', ח' תס"ז; סנהדרין ב', ב' תצ"ח; ג', ד' שם, ז', א' ת"ס, ט', ג' שם, י', א'–ב' תס"ח–תס"ט ותע"ד; מכות ב', א' תס"ב; זבחים ו', ג' תק"ד–תק"ה; ערכין ג', ה' תנ"ד; תמיד ב', ג' ע"ו; פרושים על המשנה בהמדרשים: ברכות ה', א' תפ"ג, ד', ה' תס"א, ח', ו' תר"ז; כלאים ט', ב' תע"ב; שקלים ג', א' תע"א; מגלה ד', א' תע"ב, ד', ב' ת"ק, ד', ד' תצ"ט; ד', ז' תע"ה–תע"ו; סכה ב', ו' ת"פ; יבמות ו', ו' תפ"ב; עיין אבות, חלופים בין הירושלמי והבבלי.
מתהלל. שמוש חדש של מלה זו ל', מ"ה.
מתותיר ב'. פרושו, מרויח על ידו ל', מ"ה.
מתחבה בצל רי"ב, רי"ג.
המתים, כשיחיו יסימו המסכתא שלא הספיקו להשלים ב'.
מתפרנית. משמעו תגר תפ"ז.
המתרגמים מערבית. יש מהם שטעו וחשבו כי אל בראש המלה הוא לעולם סימן הידיעה רל"ז.

נאוף וגלוי עריות בעקבי דמשיחא שכ"א.
נביאים הראשונים. משה ושמואל רכ"ה.
נבו. קצור מנבוכדנצר רמ"ח.

נהג ב'. במשמע יחשב אותו צ"ט הערה י"ח.
נהרג. במשמע נלחם ומריב הוא תרגום של קתל בערבית רל"ז.
נחמה. דרשות המסיימות בדברי נחמה קל"ו; נהגו לסיים בדברי נחמה של זכריה ב', ט"ו קל"ו.
ר' יוסף נחמיאש. מביא מתנחומא מה שבעל הערוך מייחס להילמדנו תצ"א.
ר' נחמיה קי"ד קל"ג; דורש פסוקים כנגד אומות העולם ור' יהודה כנגד ישראל פ"ה הערה ה'.
נוסח חדש של ברייתא דישועה, קטע הגניזה רי"ב–רט"ו; על ידי הקטע אנו עומדים על תולדות הברייתא רי"ב–רי"ג; הגרסאות בהקטע יפים מהגרסאות שבנדפס שם; עיין ברייתא דישועה.
נוסח חדש של מדרש חסרות ויתרות. קטע הגניזה ר"ו–ר"ט; שונה משאר הנוסחאות כ"ו; עיין מדרש חסרות ויתרות.
נוסח חדש של סדר מעשה בראשית. קטע הגניזה קפ"ב–קפ"ז; נוסח זה יפה מנוסח הספרים קפ"ב–קפ"ג; מורכב ממקורות שונים קפ"ב.
נוסחי תפלה. אלה שנמצאו בהגניזה הם ליחיד רל"ו.
נסיון. במשמע נס שס"א הערה כ"ט.
רבנו נסים. ספרו חבור יפה הוא המקור להמעשה במת שפגע בו ר' עקיבה רל"ז.
נעימות עולם קפ"ט, קצ"ז.
נוצרים. וכוחים עמהם רט"ז–רי"ז; מלחמתם עם הערביים קרוב לביאת המשיח שי"א. מפני תרעומתם לא מנו תשובה בין ז' דברים שקדמו לעולם תע"ו; התנגדו להענית שני וחמישי תפ"ג והשמטות.
נראין=ראוין ג', ד'.
נשיא שבארץ ישראל ר"כ הערה ל"ג.

נשים. טעם למה אין מצוות על פריה ורביה כ"ה.
נתחתם=נחתם ל"ט.
נתלבן הדבר ר"א הערה י"ז.

סגי שמעתא, עיין אסני.
סגן. מלה זו שאולה מאשורית רנ"ב.
סגנון. החלוק בין סגנון ההגדה שבספרי התנאים ובב' התלמודים לסגנון ההגדה בדרשות ילמדנו ת"נ; הסגנון המיוחד למדרשי תנחומא–ילמדנו שם; סגנון הילמדנו כ"ח–ל"א.
סדר אליהו רבה וזוטא. הסדרים מורכבים ממקורות שונים ק"צ. הראשונים היו להם תלמוד על הסדרים קפ"ט–ק"צ, רל"ז; התלמוד הזה נתחבר בזמן מאוחר ק"צ–קצ"א; לפנינו כבר נתרכב התלמוד הזה עם החמר הישן שבם ק"צ; יחסם להגדה כיצד דין הקבר קצ"א; יש שיחסו אליהו זוטא לר' פנחס בן יאיר ק"ח; פרושים והערות: אליהו רבה ח', מ"ג, כרמו של הקב"ה ק"צ; אליהו ז' פי"ז אמר ר' יוחנן בן זכאי קפ"ט, רל"ו–רל"ז; עיין לקוטי סדר אליהו זוטא, פרקי תשובה וגיהנם.
סדר מעשה בראשית. הנוסחאות השונות שלו קפ"ב; נוסח הדפוס מורכב ממקורות שונים שם; שמות המלאכים שבו הוספה היא קפ"ד; עיין נוסח חדש של סדר מעשה בראשית.
סדרים שבתורה, עיין חלוקת התורה.
סכנת נפשות (נפש). לשון זה הוא המקורי ולא פקוח נפשות תס"ט.
סולמות שבין רקיע לרקיע קפ"ג והשמטות.
כלוקיא. היא גדרה שבארץ ישראל קי"ב הערה ה'.
סלוניקא. גורלה באחרית הימים שכ"א.
סמא עיניו. במשמע שחדו ס"א הערה י"ז.

ר' סעדיה גאון. סומך על דעתו גם בנגוד לדעת התלמוד ט'; דרכו בפרושיו על התורה שם; דעתו על השלום שיהיה בין בני אדם והחיות לעתיד לבוא ט'–י'; דעתו שהקב"ה חייה את שמואל רצ"ח; אשת בעלת אוב לא העלתה את שמואל שם; ר' האי מסכים לדעתו בענין זה; תשובת ר' שמואל נגד דעת זו רצ"ח–ש', ש"ד–ש"ז; במקום שפשוטו של הכתוב מתנגד להשכל צריך לפרשו על דרך ההשאלה רצ"ח; עיין פרוש על התורה לר' סעדיה.

ספר היובלים. דעתו שרב הדורות שמנח ועד אברהם היו צדיקים כ"ו; חולק בזה על המשנה שם; הילמדנו הקדמון מסכים לדעתו שם.

ספר הישר. טעו האומרים שבתנחומא שלנו יש הוספות ממנו תס"ו.

ספר המעשיות לגאסטער. מחברו הרכיב דברי הבבלי עם דברי התנחומא תע"ט.

ספר מעשיות קטן. המובא בסדר הדורות הוא מדרש י' הדברות דפוסי איטליא ק"ו.

ספר הפרדס לרש"י, עיין פרדס.

ספרא. פרושים והערות: א', ב' שהיא באה נדבת שתים ס"ז; א', ג' זכר ולא נקבה שם; שם תמים יקריבנו וכו' ס"ז–ס"ח; שם מלמד שכופין אותו ס"ח; א', ד' ידו ולא יד בנו ס"ח, ע"ג הערה י"ז; שם לו ולזבחו ס"ח, ע"ג הערה י"ח, תנ"ז; ו', א' ראש צו מיד ולדורות ע"ז הערה ג'; ו', ב' שיהא נותנן מבוא השמש ס"ט–ע'; עיין ר' חייא.

ספרא של ר' ישמעאל, עיין תורת כהנים של ר' ישמעאל.

ספרי. הערות ופרושים: ראש במדבר הצווי מיד וכו' ע"ז הערה ג'; דברים קל"ג כבוא השמש וכו' ס"ט–ע'; ש"ו מנין לעומדין בביה"כ וכו' רל"ה–רל"ו ובהשמטות.

ספרי זוטא, הערה לי"א, א': י"ב פעמים ירדה אש וכו' פ"א הערה י"ז; ר' בחיי ור' יצחק קארו לא השתמשו בו שם.

ספרים הפנימיים. הם ספרי קבלה רל"ה.

הסופרים. דרכן לכתוב סגנון הברכות הרגיל בפיהם כ"ד, תס"ג, תקי"ג.

סיקיליאן. גורלה באחרית הימים שכ"ב; תמונת מלה זו שם הערה י"ג.

סר=שר ס"א שורה י"ט ועיין סררה.

סרכן, שרש מלה זו רנ"ב; סרכני אל שם הכבוד של החשמונאים שם.

סרף=שרף פ"ו, שכ"א, רכ"ז סוף העמוד.

סרקיים. אנשים פראים וברבריים ה' והערה ב'.

סררה=שררה מ"ז, ר"כ.

עבודה זרה. כמה היתה חבתה על ישראל פ"ה.

עבור. פרוש הבטוי עבורו של חדש שפ"ז.

עברית. יש מרבנן דאגדתא שסדרו דבריהם בעברית ל"ד; לשון עברית של המדרשים אינו סימן ילדות שם; השפעת לשון ארמית עליה ג', הערה א'; מלים עבריות בתמונות ארמיות נ"ד הערה כ', נ"ו הערה י"ט, קמ"ו הערה י"ח; המסדרים האחרונים של התנחומא הקדמון תרגמו לעברית המלים הארמיות שבו ק"ז.

עגולה. כנוי לסנהדרין רפ"ו הערה ל"ו.

עד איין=עדיין קע"ה.

עד ישקעו הסוסים בדם. בטוי של ספרות האפקליפטיקה ש"י ובהשמטות; נמצא בגליון ליוחנן ובקטע הגניזה ש"י, שי"א.

עדאן=עדיין ו', ש"ע, שע"א.

עדאין=עדיין ר"ה.

עזה. גורלה באחרית הימים שי"א.

שליט, עיין ר' יוסף שליט ריקיטי
ר' שלמה בר' יצחק, עיין רש"י.
שלשה שרידי הירושלמי. ג' קטעי הגניזה ת"ל–תמ"ח; קטע א' כ"י עתיק מאוד ת"ל; כמה גרסאות טובות ויפות בו ת"ל–תל"א, תל"ב–תל"ה; מכיל פרורים מברכות פרק ז'; קטע ב' המשכה מקטע בשרידי הירושלמי ת"ל; מתחיל בשבת פרק ו', ט' ומסיים בז', א' תל"ה–תמ"ב; דוגמאות מגרסותיו היפות תל"א; קטע ג' המשכה מקטע בשרידי הירושלמי ת"ל; מכיל פרורים מפסחים פרק ד'–ו' תמ"ב–תמ"ח; דוגמאות מגרסאותיו היפות תל"א–עיין ירושלמי.
שם או שמה. במשמע קרא בשם קמ"ה הערה ט'.
שם בן ארבע, נכתב: י"י, יי"י, יו"י ע"ג, ע"ד, ע"ה, פ"א, פ"ב, פ"ג, צ"ב, צ"ג, צ"ו, קמ"ה, קנ"ה, ר"ז, ר"ח, רמ"ו, רנ"ג, רנ"ד, רס"ב, רס"ג, רע"ו, רפ"א, רפ"ג, רפ"ח, רצ"א, רצ"ב, רצ"ד, שכ"ב; בעל לקח טוב כותב השם בג' יודין רמ"ו; נותן טעם לזה שם.
שם המפורש. נסים ונפלאות על ידו של"ב, של"ו שם הערה י"ב.
שמות של הקב"ה. כתיבתם בר"ת שאינם רגילים, עיין אלהים, הייב"ה, שם בן ארבע.
שמות רבה, יחסו אל הילמדנו הקדמון כ"ח, אל התנחומא שמות כ"ט, אל התנחומא דברים קי"א; הערות ופרושים: א', ח', ס"ד הערה כ"נ; ג', י"ד וי"ז כ"ח; ד', ד' כ"ז–כ"ח; ל', ט' ר"כ הערה ט'.
שמואל. הסגנונים השונים של ההגדה בשבחו קכ"ט; רבן של הנביאים רכ"ד הערה קכ"ד.
שמואל הקטן ק"צ, קצ"ד.
שמואל רבא=מדרש שמואל שצ"ב.
שמואל בן אבא בר אבא שפ"ט, שצ"ב–שצ"ב.
ר' שמואל בן חפני. היה רציני קיצוני רצ"ח–רצ"ט; דעתו שאשת בעלת אוב לא עשתה כלום אלא שרמתה את שאול רצ"ח; כל מקום שפשוטו של הכתוב מתנגד להשכל עלינו לפרש הכתוב על דרך ההעברה רצ"ח–רצ"ט; סותר דעת ר' סעדיה בענין בעלת אוב רצ"ח; עיין תשובה להגאון ר' שמואל בן חפני.
ר' שמואל בן נחמן מ"ג, נ"ט, קכ"ג.
שמאי. בית שמאי רמ"ה.
שמונה עשרה ברכות שקולות כקרבנות ע"ח.
שמע. במשמע עוסק בשמעתתא קצ"ד הערה י"ז.
שמע. נוסחאות שונות של ההגדה על קריאת שמע כ"ז מ"ד–מ"ה, הערה י"ג למ"ד, ק"ט–ק"י, קכ"ב; עיין ברוך שם; כמה חביבה מצות קריאת שמע קכ"ד.
שמעון הצדיק. מלך יון השתחוה לו צ"ג.
ר' שמעון בן גמליאל ק"ה שורה ד', עיין השמטות שם.
ר' שמעון בן חלפותא ק"ד, קכ"ג.
ר' שמעון בן יוחי ק', ק"א, קי"ז, קל"ג, רי"א; שנה דברי ר' ישמעאל ס"ח.
ר' שמעון בן לקיש מ"ג הערה ל"א, ס"ג קט"ז, רמ"ד.
שמעיה קצ"ה.
שומרון, גורלה בהמלחמה האחרונה שי"א.
ר' שמשון משאנץ, עיין רא"ש משאנץ.
שן=שָׁם, כ"ט, מ"א, מ"ו.
שן=שֵׁם, עיין כשן.
שנו או שנו רבותינו, ל"ז, ל"ח, ל"ט, מ"א, מ"ב, מ"ה, מ"ו, מ"ז, מ"ח, נ', נ"ד, ס"ו, צ"ט, ק"ה, קכ"ד, קכ"ה; שמוש בטוים אלה בתנחומא ובילמדנו תנ"א, תנ"ז, תע"ד, תצ"ב.

כ"ג–כ"ד, תס"ג; סגנונו ת"ן; סדר הדרשות בספר דברים קל"ח–קל"ט; פרושים והערות לדרשות ילמדנו שבו כ"ג, כ"ד, כ"ה, כ"ו, צ"ו, צ"ז, תנ"ד–תפ"ב, לאלה שבהו"ב תפ"ב–תפ"ז; רשימת ספרים ומאמרים על שאלת התנחומא ל"ב; שמוש בטוים תנ"א; שמות החכמים שם; התנחומא האמיתי על ספר דברים הוא מדרש דברים רבה ק"ז; תנחומא הקדמון צ"ו, ק"ח; עיין ילמדנו, ילמדנו על ב' סדרים של ספר בראשית, מהדורה חדשה של התנחומא על שמות וארא, מהדורה חדשה של התנחומא על במדבר פרשת שלח, מהדורות חדשות של התנחומא, תנחומא קדמון על קצת פרשת וישלח.

תנחומא קדמון על קצת פ' וישלח קטע הגניזה נ"ז–ס"א. סימני קדמות שבו נ"ז; יחסו להילמדנו המקורי שם.

התוספות. לפעמים נעלמו מהם דברי הירושלמי תפ"ה, ת"ק.

תוספתא. דרשות ילמדנו הפותחות בהלכות שבה, תס"ט, תע"ה, תע"ו, תע"ז, תע"ח, תע"ט, תפ"א, תפ"ד, תפ"ו, תצ"א, תצ"ז, תק"ח, תקי"ב; פרושים והערות: ברכות ג', ז' תקי"ג, ז', ג'–ד' תע"ט, ז', ה' כ"ד, ז', ט' תק"ה, ז' י"ט תע"ג; שבת א', כ"ג תס"ט, י"ב, י"ג תצ"ז, ט"ו, ה' תע"ה; ערובין ד', ח' תפ"א; סכה ד', י"א שם; מגלה ד', כ"ט תע"ה; קדושין א', י"א תע"ח.

תענית שני וחמישי. לא נזכרו בבבלי תפ"ג; נהגו להתענות בהן בימי התנאים הראשונים שם; נגוד הנוצרים למנהג זה שם ובהשמטות.

תפלה. במקום קרבן ע"ד ועין הערה ג'; קנ"ג.

תרגום. מתי התחילו לכתבו תנ"ט.

תרגום יונתן. לא השתמש בתורת כהנים של ר' ישמעאל ע'.

תרגום של נביאים וכתובים. בעלי המדרש השתמשו בתרגומים השונים מאלה שלפנינו קע"ב, קע"ד, קע"ה, ק"פ–קפ"א.

תרגום שיר השירים. הערה לג', ט': ובתר דאשלים שע"ו.

תורה. הרבה פסוקים ממנה נכתבו בכ"י בר"ת רמ"ז, למה נכתבו כך שם.

תורה שבעל פה. דרשה בשבחה י"ח, כ"א–כ"ב; הדרשה היא לפרשת לך לך שם.

תורה שלא בכתב. במשמע שבעל פה כ"א הערה א'.

תורה ומצות בשביל ישראל, כ'.

תורת כהנים של ר' ישמעאל. הלכות ממנו בשריד המדרש מהגניזה ס"ז, ע'; המדרשים ותרגומים שלנו לא השתמשו בו ע'; מחבר הילמדנו השתמש בו תנ"ז; בבית מדרשו של ר' שמעון למדו אותו ס"ח.

תשובה (בלשון ערבית) להגאון ר' שמואל בן חפני על אשת בעלת אוב. קטע הגניזה רצ"ח–ש', ש"ד–ש"ז; המקור הערבי ש"ד–ש"ז, ההעתקה העברית רצ"ט–ש'; הסופר קצר התשובה רצ"ט; הרד"ק השתמש בתשובה זו רצ"ח ורצ"ט; עיין ר' שמואל בן חפני.

השמטות ותקונים

א׳ שורה ח׳ מלמטה. עיין גם כן ירושלמי שבת י״ד, ז״: לא סוף דבר בשאמר לו הרוג את פלוני אלא אפילו חמוס את פלוני, ולפי פשוטן של דברים פרוש המאמר הזה הוא שאסור להציל ע צ מ ו בממון חבירו ולא כמו שפרש והמפרשים שאסור להצילאת ממונו בממון חבירו.

ב׳ שורה ו׳. עיין גם כן עמוד רל״ז על הוספות מאוחרות בתנחומא של בעל מנורת המאור.

ג׳ הערה י״ב. נראה לי לומר שגם מחבר ספר יהודית השתמש בערב במובן ליל, עיין ח׳, ו׳ על יהודית שלא התענתה בערבי שבתות ובערבי ראשי חדשים שהמתרגם היוני תרגם προσαββάτων προνουμηνιῶν ולא נראה שלא מצינו מי שיאמר שאסור להתענות בערבי שבתות ולא אמרו אלא שיש שסוברים שאין להכנס לשבת מעונה ולכן אין משלימין, עיין תענית סוף פ״ב במשנה, ערובין מ׳, ב׳–מ״א, ב׳ וירש׳ תענית ב׳, סוף הלכה י״ג, ובשני המקומות שנזכרו אחרונה אמרו בפרוש שנהגו להתענות בהם. ולכן נראה שכוון המחבר ללילי שבתות והדגיש שלא בלבד שלא התענתה ביום השבת עצמו אלא גם בליל שבת מנעתה מלעשות כן. ודע שהמתרגם בלשון רומי תרגם ערב שבת שם: cena pura ולדעתי סעודת ליל שבת נקראה „סעודה טהורה" משום שרק סעודה זו אכלוה בטהרה ושאר סעודות שבת בטומאה שתשמיש המטה בשבת מצוה היא.

ד׳ הערה כ״ח. ברומית palatini אנשים קרובים למלכות ולכן אפשר שצ״ל פליטינין; ודע שגם הסופרים היונים בזמן בעלי המדרש השתמשו במלה רומית זו.

ה׳ שורה ג׳ של הקטע. ראש השורה חלק שב„משלו" מתחיל ענין חדש וקשה לעמוד על הקשר בין ההגדות על קדושת שבת וההגדה על זיון של צדיקים.

י״א הערה ט״ז. יותר נראה שהקוים על המלה הזאת הם לסמן הטעות וצריך למחקה.

י״ב הערה כ״ח. באלפא ביתא דבן סירא הוצאת פרידמן ולאוינגער (בהצופה י׳, רס״ח) ההגדה על הנשר והצפור היא בנוסח אחר ממה שלפנינו בדפוס.

י״ח סוף העמוד. אחרי עיוני בב׳ דרשות אלו נתבררה לי בלי שום ספק שהדרשה בשבח הישיבות שבתנחומא הנדפס היא מרכבת מדרשת חכמי ארץ ישראל בשבח תורה שבעל פה ודרשת חכמי בבל בשבח הישיבות. המסדר האחרון לא לבד שהוסיף דברים (מן ולפיכך קבע הקב״ה עד הסוף) אלא ששינה פני הדרשה שהיתה לפניו. לפי הגדת בני ארץ ישראל השבח הגדול של תורה שבעל פה הוא שהיא סגולתן של ישראל שאומות העולם לא רצו לקבלה אבל בתנחומא כבר השתמשו בההגדה הבבלית עבודה זרה ב׳, ב׳ שגם בני ישראל מאנו לקבל תורה שבעל פה. הגדת א״י נאמרה נגד הנוצרים וביחוד נגד הנוצרים שומרי תורת משה ותוכנה שכל אלה שאינם מקיימים תורה שבעל פה הם כגויי הארץ (עיין הדרשות מסגנון זה בירושלמי פאה

ב׳, ו׳ תנחומא הו״ב כי תשא י״ח ושם נסמן) אבל הגדת בני בבל היא נגד אלה קלי הדעת שבישראל האומרים מאי אהני לן רבנן, עיין סנהדרין סוף צ״ט, ועקרה שמי שמקל ראשו בחכמים ובתורתם אין לו חלק בתורת משה. ודע שמה שכתבו חכמי הדור שלפנינו שהדרשה שבתנחומא היא נגד הקראים היא השערה שאין לה יסוד נכון שאין ספק שכבר בזמנם של בעלי התלמוד היו בבבל אנשים שנמנעו מלקבל עליהם עול תורת החכמים, עיין מאמרי על בנימין אסיא בהענצעקלאפדיא חלק ג׳, כ״ו ויש לנו בהחלק העתיק של סדר אליהו שנתחבר בזמן האמוראים הרבה דרשות נגד „אפיקורסים״ אלה.

כ״א הערה א׳. על „תורה שלא בכתב״ אצל פילון עיין היינעמאנן בספר השנה של הקאלעגיום העברי בסינסינאטי ד׳, קנ״ב וגו׳.

כ״ט סוף הפסקא שחזק אברהם. צ״ל ואף ששניהם שאבו וכו׳.

ל׳ סוף הפסקא ירושה חדשה. על הלשון ירושה במובן מסורה עיין גנזי שעכטער ספר שני קטע ג׳ סימן ד׳: הלכה ירושה מימות הנביאים.

ל״א פסקא לילך לנו. הלשון שלא ליליך לנו וכו׳ הוא כמו שלא להטריח עיין עמוד מ״ט הערה כ״ד.

ל״ג שורה י״א מלמטה. על הסדרים שבויחי עיין מה שכתבתי לקמן עמוד תנ״ב.

ל״ד שורה ה׳. על הארמית שבמדרשי תנחומא–ילמדנו בנגוד ללשון עברי שבדרשות ילמדנו עיין בארוכה לקמן תמ״ט–ת״נ וראש עמוד תנ״ג.

שם שורה ו׳ מלמטה. על זמנו של הילמדנו עיין לקמן עמוד תקי״ב.

ל״ה שורה. הוסף אחר למעלה: עמוד כ״ז סימן י׳.

שם שורה ט״ז מלמטה. הוסף אחר למעלה: עמוד כ״ו סימן ז׳.

ל״ח שורה י״ד של הקטע, כשחטא, בדיוק השתמש בלשון כשחטא העולם ולא אמר כשחטאו בני אדם שלא הם בלבדם חטאו אלא גם הבהמות והחיות, עיין מ׳– מ״א.

שם שורה ט״ו של הקטע. צא וכו׳, צריך להפסיק בין פעינין וצא שבצא מתחלת הדרשה על ח׳ ט״ז ובעינין הוא סוף הדרשה שלפניה.

מ״א שורה י״ב של הקטע. לכלות את הפורענות וכו׳, עיין ירושלמי ברכות ב׳, ד׳ ובראשית ר׳ מ״ט, ח׳: שהיא כולה את הפורענות וכו׳.

מ״ד שורה ח׳ של הקטע. שנים בנים, לשון מגמגם ונראה שצ״ל שני בנים.

מ״ט שורה כ״ג של הקטע. אני=איני עיין מפתח הכללי ערך אן.

שם שורה כ״ח של הקטע. בתחומין נראה שצ״ל בתחומיו או בתחומין שלו.

נ״א שורה ג׳ של פסקא ב׳. עיין עמוד תנ״ז סימן י״א ושם שערתי שדרשת ילמדנו שלפנינו בתנחומא הו״ב ובנדפס על סדר אחר הדברים האלה נעתקה ממקומה והוא ויהי אחר הדברים. ועיין מקדמוניות היהודים לעפשטיין ס״ב שדעתו שהדרשות להסדרים התמידיים–לימים טובים ושבתות מיוחדות–נעתקו מהפסיקתות להמדרשים שעל הסדרים לג׳ שנה, אולם גם לפי דבריו קשה למה אין במדרשים שלנו דרשת ילמדנו לויהי אחר שהרי ראש סדר הוא ולא נהגו בארץ ישראל כלל לקרותו בר״ה כמו שמוכח מהדרשות לר״ה שבהפסיקתות.

נ"ב הערה ו'. אחז בלשון הכתוב „סביב" ואף שעל פי חקי הלשון היה לו לאמר סביבה.

נ"ד–נ"ה סוף הערה ח'. כאשר הדרשה שלפנינו נוסדה בעקרה על הרעיון שהקב"ה יודע מחשבות בני אדם בודאי המאמר, בשר ודם אינו יכול לציר בחושך וכו' מקומו בסוף ההגדה על הנגוד שבין יצירת בו"ד ויצירת הקב"ה ולפי זה מן זה אדם עד ואין (שורות ו', ח') מקומו קודם בשר ודם שבשורה ד'.

נ"ה הערה י"א. עיין נ"ח שורה י"א התחיל עומד ונוטל.

נ"ו שורה כ"ג. יהודה הוא יהודה ביר' שלום, עיין ס"א הערה י"ט.

נ"ז שורה ז' מלמטה. עיין גם כן בראשית ר' מ"ט, ח' הדרשות על נ' הגשות, למלחמה לפיוס ולתפלה.

ס' הערה ו'. על הדרשה שו' הוא לשון וי עיין עמוד ר"ז הערה ט"ו.

ס"ב שורה ח'. חכמי תימן, בעל מדרש הגדול ובעל מדרש אגדה השתמשו במהדורה קרובה לזו שבהקטע, עיין ס"ג הערות ו' וט'.

ס"ח שורה ב'. על החלוק הזה שבין ר"י ורע"ק עיין בארוכה, כמבוא למדרשי הלכה, לר' דוד האפפמאנן ז'–ט'.

ע"ב שורה ה'. עיין גם בויקרא ר' סוף ט"ו: אמר הקב"ה אנא כהנא אנא מסגירה אנא מטהרה, ומשם מוכח שגם בנגעים מובהקים צריך כהן לטמאו.

שם סוף הפסקא. אחד הוא דניאל אלקומסי בין חכמי הקראים שפסק שדין מצורע נוהג בזמן הזה, עיין הרקווי בדברי הימים של גרטץ–שפ"ר ג', תק"ח ומרמרשטיין בספר זכרון לפוזנאנסקי ק"מ.

צ"ד הערה ג' שבסוף העמוד. צ"ל בשווי דמויות.

צ"ז סוף הפסקא הראשונה. צ"ל נספח ג' עמוד תפ"ה.

ק"ד שורה י"ט. שיהחתן, אין נראה לשבש ולקרות שהיה חתן אלא שצריך לנקד שֶׁיְּהָחתן, עיין מפתח הכללי ערך י'.

ק"ה סוף שורה ד'. שמע=שמעון בן גמליאל עיין בראשית ר' ע', י"א ושם נסמן אבל בירושלמי שבת פרק י"ז דף ט"ז, ד': ר' חגאי בשם ר' זעירא שמע לה מהדא חונה וכו' ואפשר ששמע לה הוא שבוש במקום שמעון בן גמליאל, וטהעדאר בהערותיו לא העיר על הירוש'.

ק"ח שורה ג' מלמטה. עיין עמוד ק"צ על זמנן של הפרקים האחרונים שבסדר אליהו זוטא.

קי"ב שורה י"א של הקטע. וכן=וכאן.

קי"ג הערה כ"א. עיין מעשה הגאונים עמוד י"א בראש התשובה לרש"י: ולבן ביתי קראתי והוא הרשב"ם בן בתו.

קי"ד שורה ל"א של הקטע. המפורש נראה שצ"ל שם המפורש.

שם סוף העמוד. אן כתוב כן=אין כתוב כאן.

קט"ו סוף העמוד. אן=אין.

קט"ז שורה י"ד של הקטע. רב=רבי.

שם שורה כ"ד. עליה של עולם. לא נודע לי ממקום אחר שהשתמשו בעלי המדרש בלשון נקבה לעולם.

קכ"א סוף הערה כ"ב. הוסף: ועיין גם כן לעיל קי"ח ושם בהערה ז'.

קכ"ד ראש הערה ז'. ואולי צ"ל ר' מני בר' יונה עיין קכ"ג שורה ל"ז.

קל"ה שורה י"ז מלמטה. בעל הילמדנו הקדמון מזכיר רק שמות אחדים (עיין עמוד ל"ב) אולם כמובן זה דבר אחר לגמרי שהוא לא היה סדרן אלא מחבר.

קמ"ה שורה ט' של דקטע. ושמן, לא מן שָׁם אלא מן שֶׁם, מלה חדשה במשמע קרא שֵׁם.

קפ"א ראש העמוד. מניח, לפי ההערה ל"ז צ"ל מיניה.

קפ"ג שורה י'. רואה אני להעיר שבנוסח הסדר שבספר רזיאל ישנם הרבה שבושים.

קפ"ח שורה י"ב. עיין מפתח הכללי, ערך מדה.

קצ"א שורה ב' של הקטע. לפני וכו' הלשון מגמגם ונראה שנתערבו ב' נוסחאות א') לפני הצדיקים ב') אצל הצדיקים.

קצ"ה שורה י"ב של הקטע. מדולדל, ג' אותיות הראשונות עוד נראית לעיין ואולם אפשר שצריך להשלים מדוקדק עיין תס"ו פסקא אחרונה.

קצ"ט שורה ז' של הקטע. ולא יהיה, ב' תיבות אלו נכפלו–בטעות–בכתב יד.

ר"ו שורה ח'. עיין מה שכתבתי בגנזי שעכטער ספר שני בהפתיחה לקטע ג' סימן ו'.

ר"ז הערה ט"ו. הוסף בסופה: ועמוד ס' הערה ו'.

רי"ז הערה ב'. לבית ש'. נראה שש'=ישראל.

רי"ח ראש שורה י"ד של הקטע. כמה, דרכן של הסופרים לחזור ולכתוב בראש השורה התבה שבה השלימו השורה שלפניה.

ר"כ הערה ל"ג, עיין עמוד קי"ד שורות כ"ט–ל': לאיש שר ושופט.

רכ"ג הערה ט'. הוסף אחר הגרן וכו', וראה דברי מרמרשטיין בהדביר א', קכ"ד הערה ד'.

רכ"ה הערה כ"ג. הפתגם „טובל ושרץ בידו" נמצא כבר בבן סירא ל"א, ל' בנוסח שונה מעט, טובל ומת בידו.

ר"ל שורה ה'. זה ככ' שנים אשר המנוח רש"ז שעכטער מסר לי מפה אל פה דעתו שהקטעים שהדפיס בהרבעון האנגלי הם לר' סעדיה גאון וכאשר לא ברר לי טעמו היו דבריו כחידה בעיני ועכשיו על ידי פרסום הקטע בספר הזכרון לפוזנאנסקי קל"ו וגו' נתברר לי טעמו ועל פי זה צריך לתקן דברי על מחבר הקטעים.

רל"ו בראש העמוד. האומנם בזמן המשנה (מגלה ד', א') הפותח והחותם בתורה מברך לפניה ולאחריה ומפשטות דברי הגמרא שם סוף כ"א נראה שהמנהג לברך לפניה ולאחריה הוא מזמן האמוראים האחרונים. אולם ממה שמספר שם כ"ב, ב' על רב מוכח שכבר בימיו היה מנהג בבל כך וכן מוכח מהירושלמי ברכות ז', ג' שר' זעירא בעלותו לארץ ישראל ברך לפניה ולאחריה כמנהג מקומו, ולא רחוק הדבר לאמור שגם בארץ ישראל היו מקומות שנהגו כן כבר בימי התנאים.

רצ"ט סוף פסקא ב'. וראיתי להעיר על דברי בעל קמחא דאבישונא (ובא לציון) שכותב: ואמרו במדרש למה כל הפסוקים אחרי האתנחתות מתחילין בוי"ו חוץ משני פסוקים שהם חנון ורחום ה' וגו' קרוב ה' לכל קוראיו, לומר לך ח"ק אל לאמרו בכל יום חי"ת דחנון ק"ף דקרוב הרי חק, אלף דארך למד דלכל הרי אל. הדרשה הזאת שלא נודע לי ממקום אחר היא לפנינו במאמרו של ר' זכאי אולם לא נראה שבעל קמחא דאבישונא השתמש בו ואף ש„במדרש" אינו כפשוטו שאין זה לשון המדרש אלא לשון הדרשנים המאחרים.

ש"ד שורה ג' של הקטע. אדא וכו' עד מסתודע. תרגום של ב' שורות אלה בלשון ערב הוא: אם לא תהי זריז בלימודך לא יועילו לך ספריך הרבים, כי אז נבער מדעת תהיה וחכמתך בהספרים שבאוצרך. כפי הנראה הוא פתגם ערבי, ואף שלא מצאתיו באותו לשון ממש בשום מקום, והסופר כתבו כאן כדי להפסיק בין קטע המדרש ותשובת אבן חפני, ובין השורות בכ"י אחר מלים אחדות שאין להם שום קשר לא עם מה שלפניו ולא עם מה שלאחריו. המלה הראשונה הדי' קריאתה בספק ואחר כך משפחות משפחות, פסוק בזכריה י"ב, י"ב ובשורה ב' צוחה וכו' היא מברכות י"ז, ב' והפרוש שם בתוספות בדבור המתחיל צווחה.

ש"י סוף הפסקא. נראה שמחבר החזיון הזה השתמש בתפלת ר' שמעון בן יוחאי (בה"מ ליעללינעק ו', קט"ז וכו'); השווה המאמר שלפנינו שבא' ב', ו'–ז' עם מה שנאמר שם עמוד קכ"ב, ח' מלמטה: ויעשו מלחמה בבקעת עכו עד שישקע הסוס עד ירכו בדם.

שי"ג סוף פסקא ג'. ומי שאומר שגליון דניאל נתחבר במאה התשיעית ואחר כך נתוספו בו הדברים המרמזים על נוסעי הצלב השני שבמאה י"ב עליו להביא ראיה לדבריו שסגנון ספר זה מראה שאין בו מוקדם ומאוחר.

שי"ד סוף העמוד. ידידי פרופיסור שלום ברון הערני על מאמרו של קומאנט: השמדות של יהודי ביזאנץ במאה התשיעית שנדפס בהעתון הצרפתי Revue de l'instruction publique en Belgique vol. XLVI (1903).

שכ"ה סוף שורה ו'. עיין גם כן תנחומא מטות ד'.

שנ"ו הערה כ"ו. עיין במאמרו של לויטערבאך על הראשי תיבות, ו'–ז' בספר הזכרון לפריידוס מה שכתב בפרוש דברי המכלתא.

תס"ה סוף סימן ל'. על הסולמות עיין קיטטעל Die Probleme d. Paläst. Spätjudentums. קמ"א–קס"ח שהאריך הרבה על הבטוי „גלגל החוזר בעולם" ולא העיר על הלשון המקביל לו, סולמות שבהם הקב"ה מעלה לזה ומוריד לזה.

תס"ו סימן ל"ד. עיין מה שהערותי בהשמטות לעמוד קצ"ה, על הלשון עני מדוקדק.

ת"ע סימן מ"ו. על השאלה, מה היא דעתו של הירושלמי בטומאת קבר עכו"ם, עיין מה שהאריך בה ר' גרשון העניך מראדזין בספרו סדרי טהרות, אהלות ז'–ח' אבל אין דבריו מדויקים. לדוגמא כתב שארנן היבוסי היה גר לפי דעת הירושלמי פאה ח', ז' מה שלא נמצא שם אלא שאמרו שם שמשפחת בית נבלטה (כך לנכון בספרי דברים ק"י ובירושלמי אנטבילא וזה שבוש) הייתה מתיחסת לארנן ופרושו שהיו

מיוצאי חלציו ולא שהוא היה נר. ועל דברי הירושלמי פסחים ט׳, א׳ שאמרו שם שמצאו הכהנים גלגלתו של ארנן תחת המזבח עיין מה שכתבתי בהגדות היהודים שלי ה׳, קכ״ו–קכ״ז וו׳ ת״מ–תמ״א שצ״ל אדם הראשון במקום ארנן וקבר שקודם הדיבור מטמא גם לר׳ שמעון, עיין תוספות נדה ע׳, ב׳ בד״ה נציב, ואכמ״ל.

תפ״ב סימן א׳. על הנוסח המשנה דברכות שבתנחומא עיין עפשטיין בהירחון ס״ג, ט״ו.

תפ״ג סימן ו׳. עיין הבשורה ללוקוס י״ח, י״ב ונגד מנהג היהודים להתענות בבו״ה נצטוו הנוצרים להתענות בדו״ו, עיין ב׳ הדרכים (Didache) ח׳, א׳.

תפ״ה סימן ט״ז. המשנה ביומא נאמרה ביוה״כ, אלא שבענין פקוח נפש שבת ויה״כ שווין, אולם שגגה היא להוסיף, בשבת.

תפ״ו סימן כ׳, שורה ג׳ צ״ל: א׳, ב׳ וא׳, י׳ מה שהערותי . . . בראשית ב׳ ולך לך ח׳.

תפ״ח סוף הפסקא א׳. על הלשון למדונו רבותינו עיין ראש עמוד תנ״ג.

תצ״ה סימן נ׳. המנהג לשנות משנה זו בברכות השחר לא נזכר אצל הגאונים ומהתוספ׳ ברכות י״א, ב׳ מוכח שבזמנם לא נהגו כך אלא בצרפת, אולם גם הרמב״ם מזכרו בסדר התפלה שלו.

ת״ק טוף סימן כ״א. בית מדרש הגדול ובארמית מיתבא רבא, (מכלתא דר׳ שמעון י״ז, ח׳) או מתבתא רבא (מכלתא עמלק פרשה א׳) הוא המקום שבו הרביצו תורה מנהיגי הדור ובראשם הנשיא, עיין לדוגמא ירושלמי מגלה ג׳, א׳ ושם נסמן, בית גדול זה מדרשו (=בית) של רבן יוחנן בן זכאי וכן בהמקומות הרבים שנזכרו בירושלמי ובמדרשים, בי מדרשא רבא, או סדרא רבא שבטבריה (עיין קליין בהצפה ד׳, נ״ז) כוונו לבית מדרש הגדול שבטבריא שהנשיא והאב בית דין עמדו בראשו. ולפי זה המאמר, זה בית דין הגדול שבטיבריה שלפנינו במדרש תנאים ל״ג. כ״ג אינו מדרש תנאים ובספרי ליתא וכן לא היה לפני בעל לקח טוב בספרי שלו שבימי התנאים טבריה לא היה מושב הנשיא. והרב ר״ד האפפמאנן בהערותיו למדרש תנאים העיר בזה הלשון שם–בטבריה–היה הסנהדרין בסוף ימי רבי עיין רה׳, ל״א, ב׳, ולי אין ספק שלא כוונו שם למושב הסנהדרין בטבריה בימי רבי אלא–בימי יוצאי חלציו, ולא ידעתי מה דחקו לרש״י שם לפרש שלרבי כוונו, שאף שאין ספק שלפעמים היה רבי בטבריה (עיין מגלה ה׳, ב׳) מקום דירתו הקבוע היה בבית שערים ואחר כך בצפורי. וה׳ קליין במקום הנ״ל מביא מדברים ר׳ ז׳, ח׳ מעשה ברבי שהיה יושב ודורש בבית הגדול בצפורי והמלה האחרונה הוסיפה מדעתו! וכבר ידוע גם כן שלפעמים „רבי״ הוא כנוי לנשיא הדור ואם בית המדרש הגדול כאן זהו שבטבריה אפשר לומר שרבי פרושו „הנשיא״ ולא ר׳ יהודה מחבר המשנה אלא אחד מיוצאי חלציו.

שם סימן כ״ד שורה ג׳. על הנוסחא במשנה דברכות עיין גם כן בראשית ר׳ נ״ח, ו׳ וטהעאדאר לא העיר על גרסת ד״ר.

תק״א סימן כ״ו שורה י״ב. וקשה לפרש שמדבר כאן מתפלת ראש השנה שאם טעה בג׳ אמצעיות חוזר להאל הקדוש שלא בלבד שהיה לו לאמר המלך הקדוש אלא שאי אפשר למצוא טעם למה הזכיר דווקא תפלת ר״ה. ובמה שנוגע לדברי

רב, לפי פרושי הכוונה, שאם טעה ברצה ולא נזכר עד שעמד במודים או בשים שלום אינו חוזר רק למודים.

תק״ב שורה ז׳ עיין מה שכתבתי בהשמטה לעמוד רל״ו ושם הערותי כי המנהג לברך שתי ברכות על כל פרשה ופרשה הוא מנהג קדמון.

תק״ח סימן י״ג. והעלמת עין זו גרמה להחכם דרנבורג טעות גדולה, עיין (בספרו משא ארץ ישראל עמוד פ״ד הערה ג׳) פרושו הזר לקהלת רבה א׳, י״א שמפרש שמה שאמרו שם כמה חסידים ובני תורה היו ראוין להמנות כגון יהודה בר׳ חזקיה וכו׳ כוונו ליהודה הגלילי אשר עמד בראש כת הקנאים בימי הורדוס, ואין מן הצורך להביא ראיות שיהודה בר׳ [ו]חזקיה הם שני בניו של ר׳ חייה הגדול שלא נסמכו ואף שהיו גדולים בחכמה, ולא יהודה הגלילי שנקרא מין גלילי במשנה ידים ד׳, ח׳ ומעולם לא עלו על דעת חכמינו לאמור עליו שהיה ראוי להמנות ושלעתיד הקב״ה עתיד למנות לו חבורה של צדיקים ולהושיבן אצלו! ועיין הגהות רי״צ דינגער בהגהות שלו על הירושלמי סוף ערובין שמגיה יהודה בריה דרבי חיה וגם ממנו נעלם שיהודה ברבי הוא שם הכבוד ליהודה בנו של ר׳ חייה, עיין לדוגמא בכורים ג׳, ג׳ יומא ב׳, א׳ ובהמדרשים התאר ברבי כמעט לעולם נלוה עם שמו עיין המקומות שהעיר עליהם באכער בספרו הגדות אמוראי ארץ ישראל חלק א׳ נ״א, נ״ב, נ״ד, נ״ז.

entirely independent of Judaism and even strongly antagonistic to it. The religions of the Gentile world Zoroastrianism, Christianity, Mithra Cult interested the rabbis of the Talmudic period very little. The imagination of the people, however, could not help being fascinated by the strange phenomenon of the metamorphosis of a Jewish sect into the religion of the Roman Empire. The results of these popular speculations on the origins of Christianity are found in the numerous lives of Jesus current among the Jews in the Middle Ages. The oldest of them is that found in the fragments, composed very likely in the seventh century or the beginning of the eighth century, perhaps in Palestine. It is the only version of the life of Jesus written in Aramaic, though an Aramaic not exactly representing the living language as spoken by the Jews in Palestine up to the conquest of the Holy Land by the Arabs (comp. p. 225 ff.). It nevertheless still shows great vigor and pliability for which one would look in vain in the later Aramaic employed by the learned. Evidence for the comparative antiquity of this version is also to be found in the fact that one of the legends which it contains is reproduced in a somewhat distorted form by Agobard Bishop of Lyons, in one of his anti-Jewish writings composed in 829 (comp. p. 320).

In the Appendix (pp. 387–429) will be found a lengthy fragment, the remainder of an Abridgement of the Haggadic Parts of the Talmud of Jerusalem. It is of great value to the student of this Talmud because of the very numerous excellent readings offered by it. The present writer has published in his *Yerushalmi Fragments* (pp. 154–155) another fragment of the same provenance as the one given here. It is not without interest to point out here that the former fragment is now found in the Library of the University of Cambridge and the latter in that of the Dropsie College, Philadelphia to which it was presented by Dr. Cyrus Adler who had acquired it at Cairo.

The fragments contain so many and various points of interest for the study of Jewish theology, Hebrew and Aramaic philology, the Bible, the Mishnah, the Babylonian and Palestinian Talmudim, that the author thought it advisable to provide an elaborate index as a help to the student.

early days of Hillel and the last days of Rabbi Akiba is entirely based on works preserved by the Church. The rejection of this literature by the Synagogue was complete and final, so that not a trace of it is to be found in the Talmudic-rabbinic writings. It is only long after the final victory of normative Judaism over its adversary that we meet here and there with slight attempts at apocalyptic writing.

The importance of the apocalyptic fragments does not, however, lie exclusively in the fact that they represent a branch of literature so sparingly cultivated by Talmudic Jews. They are also very valuable because of the evidence with which they furnish us of an apocalyptic tradition that continued for more than a thousand years. The style, diction, phraseology of these fragments closely resembles those used in the apocalypses composed about the beginning of the Common Era (comp. 310–317). A literary dependence of the former upon the latter is of course out of question, and the strong affinity between them can only be explained by the assumption of an apocalyptic tradition kept alive for centuries in the face of the strong objections against this kind of literature by the official leaders of the Synagogue. The apocalyptic writers, though ostensibly portraying the future, in reality mirrored the present, which furnished them with the colors for their fantastic pictures, and hence the interest of the historian in the apocalyptic products. Of the two fragments it is especially the second one which contains valuable material for the history of the Jews in the Byzantine empire, during the ninth and the first half of the tenth centuries.

The apocalyptic fragments and the fragments dealing with the life of Jesus are historically of unequal value. The prophecies in the apocalyptic writings are often *vaticinia post eventum*, and consequently sometimes of great historical value whereas the lives of Jesus though claiming to be history are mere creations of fancy. Still they are not without interest to the student of folklore. The official sources of Rabbinic Judaism have very little to tell us about Jesus and the origins of Christianity. Rabbinic writings, even the oldest among them, as for instance the Mishnah and Tosefta were compiled at a time when Christianity was no longer a Jewish sect but a religion of the Gentiles,

combined into one, and it is in this form that the *Seder Eliyahu* has reached us. The problem of this Midrash can therefore not be solved so long as we have not succeeded in separating the earlier material from the later, the text from the commentary.

Finally, the Baraita on Salvation, dealing with twenty-four sins (which delay the messianic-salvation) has hitherto been known only by the single manuscript from which it was published by Schoenblum in 1877. Twenty-five years ago, the present writer in an article on this ethical Midrash (Jewish Encyclopedia, II, 519) expressed the view that some of the legends found in it are later additions. The fragment of the *Baraita* (pp. 212–215) shows that the narrative and exegetical parts which illustrate by Scripture and legend the gravity of the sins enumerated do not belong at all to the *Baraita* but to what originally was a commentary thereon. And thus the theory advanced above with regard to the *Seder Eliyahu*, is an undisputed fact in the case of this *Baraita*. In its printed form it represents a combination of text and commentary while in the fragment they are still separated.

The fragments of the Midrashim in this book contain like most of the midrashic products a good many folkloristic elements, anecdotes, legends, proverbs, stories, folk-tales etc. but hardly ever in their original form. The authors of the Midrashim were scholars of a type of whom one could not well expect a faithful reproduction of the creations of the popular imagination and fancy. Not a few fragments, however, are of purely haggadic character without an admixture of Midrash, in other words they are the remainders of popular literature in the true sense of the word, created by the people for the people.

Fragments XXXII–XXXIII (pp. 310–323) and the Aramaic lives of Jesus in fragments XXXIV–XXXV (pp. 324–338) deserve special attention.

The struggle between apocalyptic and normative Judaism at the beginning of the Common Era was *mutatis mutandis* nothing but a continuation of the contention between the adherents of the folk-religion of Israel and the prophets, the old strife between reason and imagination. It is therefore not mere accident that our knowledge of the vast apocalyptic literature that flourished in Palestine during the two centuries intervening between the

the questions hitherto most mooted in the history of the Midrash will now find a solution or will at least approach a solution thanks to the new light shed upon them by these unknown versions of the Midrashim. I shall limit myself to three illustrations only. The Yelammedenu-Tanhuma problem, the most puzzling in the history of the Midrash, considerably advances toward a solution. This much now becomes known to us, as shown by fragment IV (pp. 32–50), that the Yelammedenu in its original form was quite different from what it is generally believed to have been. The homilies, opening with "Ḥalakah", found in many of our Midrashim, are not as hitherto assumed introductions to those following them but were originally complete and independent in themselves. The impression one gets now of them is due to the fact that homilies from entirely different sources were later added to them. In consequence of this very important fact we shall have to revise not only our views concerning the original Yelammedenu but also those about the Tanhuma and the relation of these two Midrashim to each other. Because of the great importance of the Yelammedenu-Tanhuma problem for the study of the Midrash I have attached to this book an appendix (pp. 449–513) wherein I deal with some aspects of this very much debated question. I hope that I have made some progress toward its final solution.

Then, again, there is hardly a midrashic work concerning whose date and provenance there are as many differences of opinion as about the *Seder Eliyahu*. It is claimed to be either Palestinian of tannaitic origin, or Babylonian of the amoraic age, or Byzantine of the early geonic time, or Babylonian (or Italian) of the late geonic period. It is to be hoped that the light thrown on the composition of this Midrash by fragments XXII–XXIII (pp. 188–205) will disperse some of the darkness in which it is enveloped. As pointed out in the introduction to them (pp. 189–191, comp. also the remarks on fragment XXVII, p. 237) these two fragments have proved beyond any doubt the existence at one time of two separate works: the *Baraita Seder Eliyahu* and its Talmud, or in modern parlance, a text with its commentary. On the basis of this well-established fact I attempted to show by some illustrations how in the course of time text and commentary were

the explanations of the numerous contradictory statements of the Scriptures, understood how to introduce in a very attractive manner anecdotes and stories about the disputes of the Sages with pagans, Christians and heretics—always ending, of course, with the victory of the wise men of Israel.

Apologetics is the exclusive purpose in fragment XXVIII (pp. 230–234), the remainder of a large work that must have contained thousands of questions about difficult passages in the Scriptures and the answers to them. From the specimen of the work preserved (comp. p. 230) one gets the impression that its author was more of a compiler than an original thinker. The importance of the fragment lies in the fact that it is the remainder of a book which was perhaps the first attempt by a Jew at the criticism of the Bible. As suggested in the introduction to it (p. 230) the well-known heretic and critic of the Bible, Hiwi Al-Balki, who flourished about the middle of the ninth century, very likely drew some of the ammunition for his attack on the Scriptures from this very book. In this connection I wish to call attention to the highly interesting fragment XXXI, which contains a responsum by the Gaon, R. Samuel Ibn Hofni (pp. 298–299 and 304–307) on the biblical story of the Witch of Endor. In this responsum, written in Arabic (I give the Hebrew translation on p. 299–300) the Gaon declares that the witch by some clever trick made King Saul believe that he had seen and heard the dead prophet. He admits that the words of the Scriptures seem to indicate the actual rising of Samuel from the dead but insists that whenever the words of Scripture are not in harmony with the demands of reason, they must not be taken literally. The great predecessor of Ibn Hofni in the gaonate of Sura, the famous R. Saadia, had put down a similar canon for the interpretation of the Scriptures (comp. p. 398) but neither he nor any other author of antiquity or the middle ages equalled Ibn Hofni in the boldness with which this principle is applied. Ibn Hofni was undoubtedly the first thorough-going rationalist not only among the Jews but also among Christian and Mohammedans, and he the head of the most famous Talmudic academy!

Important and interesting as is the first group of fragments perhaps the second group is of even greater importance. Many of

have by critical editions as well as by publications of hitherto unknown works enriched our knowledge and deepened our understanding of the Midrash. It is strange, however, that the treasures of the Genizah have not as yet been made available to the student in this field of research, though their importance can hardly be overstated. It is therefore very appropriate that the first volume in the series of Genizah Studies dedicated to the memory of the great master of the Midrash, Dr. Schechter, should consist entirely of midrashic and haggadic fragments.

The introductions to the individual fragments contain the necessary descriptions of the texts, brief accounts of their contents and also an appraisal of their importance for the study of the midrashic literature. It would have required a volume of considerable size to discuss in detail the new material offered us by the fragments. I wish, however, to draw attention here in a few short paragraphs to some of the salient points of interest found in them.

The midrashic material in the book may be divided into two classes, one, the fragments of hitherto unknown Midrashim, and two, fragments of new versions of Midrashim already known. Among the fragments of the first group the numbers VIII, XVII, XXVI and XXVII deserve our special attention. The combination of Halakah and Haggadah in fragment VIII (pp. 67–83) is quite novel, and one would have to go to the tannaitic Midrash for a similar—but not identical—form of composition. Our interest is aroused no less by the contents of this fragment than by its form. The Halakah in it is derived, as pointed out in the introduction to it (pp. 67 ff.) from the commentary on Leviticus by the disciples of R. Ishmael, a work that does not seem to have survived the amoraic age.

Fragment XVII (pp. 136–162) though of a comparatively late age, belonging as it does to a Midrash probably composed after the compilation of the Babylonian Talmud (comp. pp. 138 ff.), is nevertheless of great interest to the student of the Midrash because of its unique and highly original form of arrangement.

In fragment XXVII (pp. 216–229) we have the remainder of a work which one is inclined to describe as an apology for the Bible in Midrashic form. The author, though ostensibly interested in

INTRODUCTION

Almost a century has elapsed since the appearance of Zunz's *Gottesdienstliche Vortraege der Juden historisch entwickelt*, a work that ushered in a new era in Jewish learning. I do not know how many of the numerous readers of that monumental book have grasped the significance of the fact that the first comprehensive attempt at dealing with the *Wissenschaft des Judentums* was a history of Jewish homiletics, or to use a more concise and precise description, a history of the Midrash. There can, however, be no doubt that for the founder of the historico-critical school of Jewish studies the Midrash, in the general sense of interpretation, was the chief characteristic of the post-biblical literature of the Jews. Hence the importance he attached to the study of the Midrash for the understanding of Judaism in its totality as expressed in its institutions and literature. Any student of legal history knows, of course, that interpretation is an agency of growth in the development of law. What is characteristic, however, of post-biblical Judaism, or to use a shorter expression, Rabbinism, is not so much the halakic Midrash, the interpretation of the legal sections of the Pentateuch, but the haggadic Midrash, the interpretation of the non-legal part of the Scriptures.

The slogan, "Search in it (the Torah) for all is therein" meant for the rabbis not only the application of biblical law to the changed conditions of later generations but also the development and deepening of the prophetic ideas and ideals, as well as the appropriation and assimilation of many a noble and good teaching that sprang up amidst the non-Jewish world. And all the drawing forth and unfolding of the meaning of the Torah was achieved by interpretation, the Midrash.

Many of the disciples of Zunz—I know of no Jewish scholar in modern times who does not revere in him the master,—followed in his footsteps and, recognizing the importance of the midrashic literature for the proper appreciation of Judaism, gave the best that was in them to the study of this branch of Jewish literature. To mention only a few, Buber, Friedmann, Schechter and Theodor

The publication of these Memorial Volumes has been made possible through the liberality of Mr. Louis Marshall and Mr. Felix M. Warburg, to whom the editors take this opportunity of expressing their sincere gratitude.

New York, November 1927.

considerable number of important Genizah manuscripts, selected by himself, which he hoped to publish in the course of time. But his administrative duties and other literary labors rendered this impossible, and after his lamented death, the Faculty of the Jewish Theological Seminary felt that it could not in a more worthy way honor his memory, nor could it exercise a greater privilege than to carry on the work which Doctor Schechter left behind. Acknowledgment is here made by the Seminary to the Library of the University at Cambridge for its great liberality in permitting manuscripts to remain in New York long enough to render this possible.

The manuscript material was distributed among the members of the Faculty as follows:

Fragments dealing with Haggadah, Geonic, and early Karaitic Halakah Literature were assigned to Professor Louis Ginzberg.

Fragments dealing with historical material to Professor Alexander Marx.

Fragments dealing with Liturgy and Secular Poetry to Professor Israel Davidson.

The Arabic fragments were to be edited by the late Professor Israel Friedlaender.

It had been expected to assign one volume to each of these subjects, but the material dealing with the Haggadah and Halakah was so considerable that each of them will occupy a volume. Following them will come the volume dealing with Liturgy and Secular Poetry. No new assignment has as yet been made of the Arabic fragments.

Since the time that these manuscripts were brought from Cambridge to America, other collections from the Genizah have found their way into various libraries in this country and Europe, and it was deemed advisable, in the interest of science, to give each editor the privilege of adding other material from the Genizah, relating to his subject, so that there will be found here and there Genizah fragments which were not originally brought by Doctor Schechter from Cairo.

It is in this inimitable and poetic fashion that Doctor Solomon Schechter described the Genizah at Cairo, which has now come to be known as *the* Genizah par excellence.

The discovery of this Genizah marks one of the great epochs in the history of Jewish learning, every branch of which has been enriched by the treasure there found.

Fragments of manuscripts had been filtering into Europe since about 1890, and Doctor Schechter became convinced, by information from various sources, that the origin of all of these was Cairo. Through the encouragement of the authorities of the University at Cambridge, and especially of Doctor C. Taylor, the Master of St. Johns College, the journey to Egypt was made and Doctor Schechter at once realized the great importance of the Genizah material for Jewish history and literature. With the permission of the authorities of the Congregation in Cairo, the great bulk of the treasures hidden in this obscure Synagogue was transferred to the Library of the University at Cambridge and made accessible to the scholarly world.

The labor of Doctor Schechter, in examining and sifting this material, for he collected mainly manuscripts and retained very little of printed matter, was very great. The Genizah was dark and everytime documents were examined it emitted clouds of dust "as if protesting against the disturbance of its inmates," as he whimsically put it. Indeed, he often ascribed some of his bad health and bronchial troubles to the almost suffocating atmosphere in which he worked during his months of study there.

But Doctor Schechter was not satisfied with having brought the Genizah to Cambridge. He proceeded to explore it and it is due to his great learning that we are now in possession of such a long lost treasure as the original Hebrew of Ben Sira, the Zadokite Document and others. Had he been spared to us for a little longer, there is no doubt but that the scholarly world would have benefitted by similar works stamped with his originality and acumen.

When he left England in 1902 to assume the Presidency of the Jewish Theological Seminary of America, the authorities of the University at Cambridge permitted him to bring over with him a

FOREWORD

"The Genizah, to explore which was the object of my travels in the East (1896–1897), is an old Jewish institution. The word is derived from the Hebrew verb *ganaz*, and signifies treasure-house, or hiding-place. When applied to books, it means the same thing as burial means in the case of men. When the spirit is gone, we put the corpse out of sight to protect it from abuse. In like manner, when the writing is worn out, we hide the book to preserve it from profanation. The contents of the book go up to heaven like the soul."

"Happily for us, this process of 'hiding' was not confined to dead or worn-out books alone. In the course of time the Genizah extended its protection to what we may call (to carry on the simile) invalid books; that is, to books which by long use or want of care came to be in a defective state, sheets being missing at the beginning, in the middle, or at the end, and which were thus disqualified for the common purposes of study."

"Besides the sacred and semi-sacred books the Genizah proved a refuge for a class of writings that never aspired to the dignity of real books, but are none the less of the greatest importance for Jewish history. As we know, the use of the sacred language was, among the Jews, not confined to the sacred literature. With them it was a living language. They wrote in it their letters, kept in it their accounts, and composed in it their love-songs and wine-songs. All legal documents, such as leases, contracts, marriage settlements, and letters of divorce, and the proceedings as well as the decisions of the courts of justice, were drawn up in Hebrew, or, at least, written in Hebrew letters. As the Jews attached a certain sacredness to everything resembling the Scriptures, either in matter or in form, they were loth to treat even these secular documents as mere refuse, and when they were overtaken by old age, they disposed of them by ordering them to the Genizah, in which they found a resting-place for centuries. The Genizah of the old Jewish community thus represents a combination of sacred lumber-room and secular record office."

Printed at
THE JEWISH PUBLICATION SOCIETY PRESS
Philadelphia, Pa., U.S.A.

TEXTS AND STUDIES OF
THE JEWISH THEOLOGICAL SEMINARY OF AMERICA
VOLUME VII

GENIZAH STUDIES

IN MEMORY OF

DOCTOR SOLOMON SCHECHTER

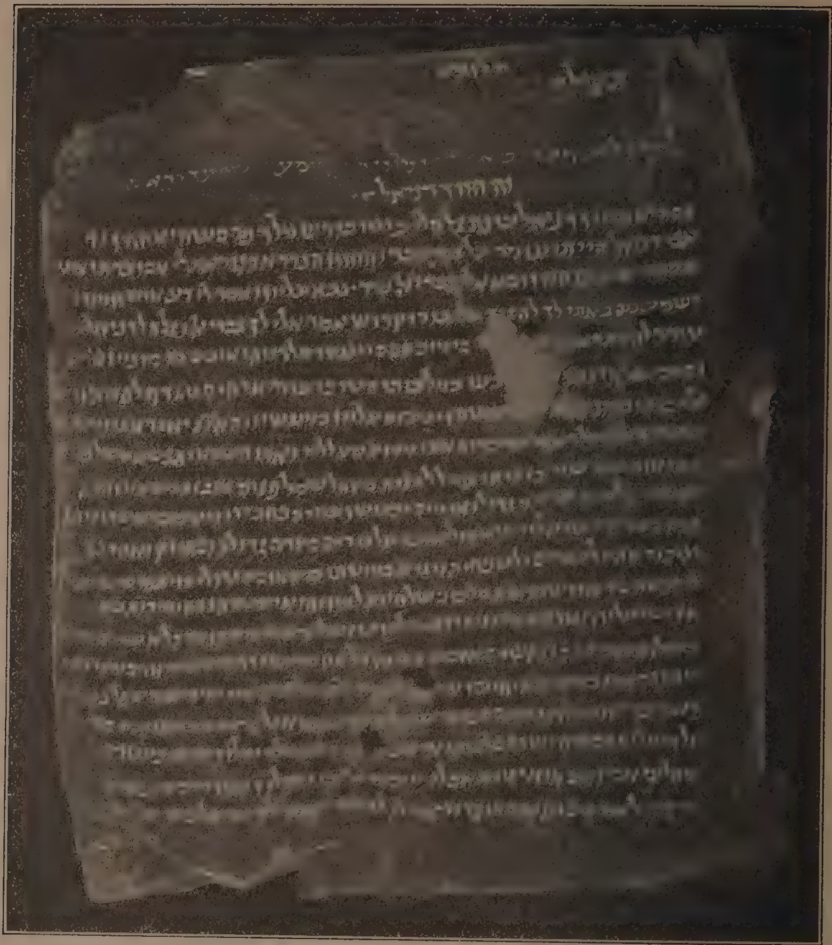
I

MIDRASH AND HAGGADAH

BY

LOUIS GINZBERG

NEW YORK
THE JEWISH THEOLOGICAL SEMINARY OF AMERICA
1928

SCHECHTER COLLECTION
Library of The Jewish Theological Seminary of America